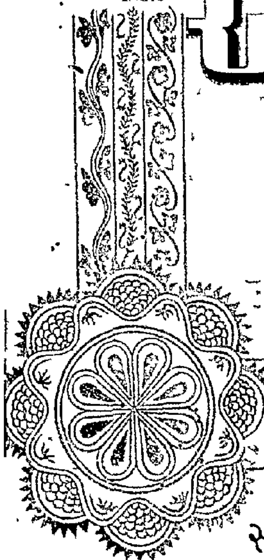
અખંડ આનંદ

સસ્તું સાહિત્ય

પો. બો. ૫૦, અમદાવાદ.

'અખંડ આનંદ' માસિકના સામાન્ય નિયમો

- આ માસિકપત્ર દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે, તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહક નંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનતિ છે.
- સરનામાનો ફેરફાર અમોને તુરત જણાવવો, કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.
- ગ્રાહકોને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવા વિનતિ છે
- ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકશે.
- લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના સરનામે કરવો.
- માસિકના લેખો વગેરે સંબંધી પત્રવ્યવહાર સંપાદક 'અખંડ-આનંદ', ગુલમહાર, મેટ્રો સીનેમા પાછળ, બેરકરોડ, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે કરવો.
- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂ ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪)
- આ માસિક દ્વારા ગ્રાહકોને કદ ઇંચ ૬॥''×૧૦'' ના સુમારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક વાચન અપાશે
- વર્ષની અધવચ ગ્રાહક થનારને વર્ષની શરૂઆતથી ગ્રાહક ગણીને પાછલા અંકો મોકલી અપાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં ૫૦, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે મુંબઈ ૨

અનુક્રમ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી: મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ લહાનજી ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

સદ્ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૧લું, અંક ૧લો] તંત્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' [નવેમ્બર ૧૯૪૭

સત્યની આરાધના

કોઈ પણ મહાપુરુષના જન્મદિવસે દિલમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે, કે આ પર્વને શાંતિ અને સચ્ચાઈથી ઊજવવાનો દિવસ કોઈ યુગમાં આવશે ખરો? બુદ્ધ, મહાવીર અને ઈસુના આત્મસમર્પણને બેઅઢી હજાર વર્ષ થઈ ગયાં તે પહેલાં પણ અનેક સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર ઝેરના કટોરા ને ફાંસીના માચડા જોયા હશે, લોકસમૂહના પથ્થરનો માર પણ ઘણાએ ચાખ્યો હશે, છતાં સત્ય તો હજી દૂરનું દૂર જ રહ્યું છે

દિલમાં શંકા ઊઠે છે, કે જગત ઉપર અંતિમ સત્તા કોની? સત્ય અને અસત્યના મુકાબલામાં અંતિમ વિજય કોનો? બુદ્ધ ગયા, પણ માર હજી મર્યો નથી; પેગંબર ગયા, પણ શેતાન હજી જીવતો જ છે; ઈસુ ગયા, પણ વધસ્થંભ હજી ઊભો જ છે, સોક્રેટિસ ને મીરાં ગયાં, પણ ઝેરના કટોરા તો હજી છલોછલ ભર્યા છે આ સાધુઓ ને પયગંબરોની જમાતમાં શું ગાંધી પણ જશે અને અસત્ય, સ્વાર્થ, હિંસા અને સામ્રાજ્યભૂખ ચાલુ જ રહેશે?

જગતમાં અમર તત્ત્વ કયું? સત્ય કે અસત્ય? બુદ્ધિ વિચારી શકતી નથી ધર્મશાસ્ત્રો સત્યને પરમશક્તિ કહે છે; પરંતુ સામાન્ય માનવીની નિર્બળ આંખ કંઈક જુદું જ જુએ છે શ્રદ્ધા ડગમગી જાય છે હિંસા અને અસત્યની જ્વાળાઓ સત્યના નાજુક દીવાને જાણે ઝાંખો પાડી દે છે

'सत्यमेव जयते नानृतम्'-કાન ઉપર અથડાય છે, પણ શ્રદ્ધા પ્રગટતી નથી કંગાળો અને દલિતોના આ દેશમાં પ્રત્યેક પ્રભાતે ને પ્રત્યેક રાત્રિએ નિર્બળો ઉપર બળવાનોનો વિજય જોઈએ છીએ વિશ્વયુદ્ધના રણાંગણમાં પણ એ જ દૃશ્ય દેખાયું હતું. 'જે બળવાન તે જ સત્યવાન' એવું સૂત્ર સ્થાપિત થતું જાય છે!

શું હશે આ? જગતની રચના શું અસત્ય ઉપર થઈ છે? બુદ્ધ ને ઈસુ, સોક્રેટિસ ને મીરાં, ગાંધી ને દયાનંદનાં બલિદાનો શું વૃથા છે? સત્ય શું મશીનગનો છે? મનવારો છે? તોપો છે? સબમરીનો છે? એટમબૉંબ છે?

જવાબમાં એક શાંત પણ નિશ્ચલ સ્વર જાણે આકાશમાંથી આવે છે. શ્રદ્ધા બેસતી નથી, છતાં આશાની ઝીણી દીવડી એ પેટાવે છે. ઘનઘોર કાળી રાતમાં ચમકતા તારાઓની જેમ અંતરના આકાશમાં આ અક્ષરો વંચાય છે.

'સત્ય જ સર્વોપરી છે. અસત્ય પણ સત્યનો અંચળો ઓઢે છે, ત્યારે જ જીવી શકે છે. અહિંસા જ બળવાન છે. હિંસા પણ જ્યારે ભ્રામક શાંતિની વાત ઉચ્ચારે છે ત્યારે જ ફાવે છે. પ્રેમ જ પરમ શક્તિ છે. સ્વાર્થ પણ પરમાર્થનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે જ સફળ થાય છે.'

આ અક્ષરો સાથે પયગંબરોની પરમવાણી કાનમાં અથડાય છે:

'વજ્ર જેવી હિંસાને ગાળી નાખવા, અહિંસાનો અગ્નિ પણ એવો જ પ્રચંડ જોઈએ; અસત્યના પહાડને ભેદવા સત્યની સાધના પણ એવી પ્રખર જોઈએ; એક ગાંધી, એક ઈસુ, એક બુદ્ધ, એક મહાવીર, એક સોક્રેટિસ આખા જગતનું ઝેર પી શકે નહિ. અસત્યને અસ્તિત્વ નથી; છતાં સત્ય શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એના આધારે એ જીવી શકે છે. સત્ય સર્વોપરી અને સમર્થ તો ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે એ શુદ્ધ હોય. આવા સત્યની જ આપણે આરાધના કરીએ.'

ભૂલીએ નહિ કે જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, દ્વેષનું ઝેર આપણે ત્યારે જ દૂર કરી શકીશું, જ્યારે આપણાં અંતરમાંથી સત્ય, પ્રેમ અને મૈત્રીનાં ઝરણાં વહેતાં થશે. બુદ્ધની કે ગાંધીની પૂજાથી નહિ, એમના જયજયકારથી પણ નહિ; પરંતુ એમણે પ્રબોધેલા સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવાથી જ એમણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ જગતભરમાં આપણે પ્રસરાવી શકીશું.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યની પ્રકૃતિ એવી છે કે જે મહાન હોય તેની પૂજા કરવી અને તેણે પ્રબોધેલા સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવાને બદલે તે મહાન પુરુષની કૃપા મેળવવાના પ્રયાસો કરવા. જગતમાં જે 'અવતારો' થઈ ગયા તે અવતારોનાં કથા–કીર્તન કરતી વખતે પણ એનું જીવનરહસ્ય જાણવા કે સમજવાનો આપણે પ્રયાસ નથી કરતા; પરંતુ ભક્તિભાવમાં જ રાચીએ છીએ.

મહાપુરુષોની ભક્તિ કરીએ ને પૂજા કરીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એમ કરવાથી નમ્રતા વધે છે; ને ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે; પરંતુ જો એટલે જ અટકી જઇએ, તો જીવનશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ. જીવનશુદ્ધિ સત્યની આરાધનાથી જ થાય. મહાપુરુષોનું જીવન, સત્યની આરાધના શી રીતે થઈ શકે તે સમજાવે છે. દરેક ધર્મના અવતારો, તીર્થંકરો, પયગમ્બરોએ સત્યશોધનની પ્રવૃત્તિમાં જીવન ખરચેલું છે. ભક્તો ઋષિઓ અને સંતોનું જીવન પણ એ જ માર્ગે વહે છે. આપણે એમના જીવનનો મર્મ જાણીએ તો સત્યની આરાધના કરવાનું સહેલું થાય.

ગાંધીજીએ એમની આત્મકથાને 'સત્યના પ્રયોગો' એવું નામ આપ્યું છે, તેનો આ જ અર્થ છે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી નામની વ્યક્તિની એ કથા નથી; પરંતુ એ વ્યક્તિએ સત્યના જે પ્રયોગો કર્યા તેના પુરુષાર્થની એ કથા છે. આપણે એ પ્રયોગો ભૂલી જઇએ ને માત્ર વ્યક્તિની મહત્તા જ ગાઈએ, તો સત્યની આરાધના શી રીતે થાય?

જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, અન્યાય, દ્વેષ દૂર કરી તેમને સ્થાને સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય અને ભ્રાતૃભાવ દાખલ કરવાં હોય તો આ માર્ગે જવામાં વિલંબ ન કરીએ.

શ્રી.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ગુજરાતના ઘરઘરમાં જાણીતું છે આજના ગુજરાતને વાચતુ કરવામા એનો હિસ્સો સૌથી મોટો છે આજ સુધીમાં પાંચસો જેટલા. નાનામોટા ગ્રંથોની લાખો નકલો એણે ગુજરાતને આપી છે. ગુજરાતમાં ‘ગ્રથમાળા’ની શરુઆત એ સસ્થા દ્વારા જ થઈ ગણાય

‘સસ્તુ સાહિત્ય’ મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રગટ કરનારી પ્રકાશન સસ્થા છે, પરંતુ આ સસ્થાએ કદીયે ‘ધર્મ’નો અર્થ ‘સપ્રદાય’ જેવો સંકુચિત નથી કર્યો સર્વ ધર્મ સમભાવની ભાવના ઉપરાંત જે જીવનને ઊચે લાવે તે ખધુ ધાર્મિક ગણાય એવો વ્યાપક અર્થ આ સસ્થાએ સ્વીકાર્યો છે સંસ્થાના સ્થાપક ભિક્ષુ અખંડાનદે પ્રાચીન ધર્મગ્રથો ઉપરાત જગતભરના મહત્પુરુષો ને સતોના જીવનચરિત્રો, પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ, નિબધો, આરોગ્ય અને વૈદકના ગ્રથો પ્રગટ કર્યા છે સ્વામીજી-ના મૃત્યુ પછી પણ એ પ્રણાલિકા ચાલુ રહી છે ને કેટલેક અશે તો એનો વિકાસ પણ થયો છે

છેલ્લા પાંચ વર્ષમા આ સસ્થાએ આધુનિક અને જેમની સાક્ષરોમા ગણના થાય એવા લેખકોનો સહકાર વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવ્યો છે લોકોને શુદ્ધ અને સાત્વિક મનોરજન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય એવા પ્રકાશનોની સખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જ રહી છે ‘સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી’ની યોજના, એ દિશામા ભરાયેલુ એક મોટુ પગલુ છે આ શ્રેણી દ્વારા ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો સાદી ને સરળ ભાષામાં સુદર રૂપરગ સાથે ખૂબ સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ થાય છે ગુજરાતના સાહિત્યકારો ને લોકસેવકોનો સહકાર આ માળાને પ્રાપ્ત થયો છે

બીજુ મહત્વનુ પગલું ‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’ દ્વારા ભરાયુ છે આ શ્રેણીમાં ખિસ્સામા રહી શકે તેવા નાના પુસ્તકો ત્રણ–ચાર આનાની કિંમતમા આપવામા આવે છે. આ માળાને પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે અને સારી સફળતા મળી રહી છે.

આજે એક ત્રીજું પગલુ આ સસ્થા ભરે છે ને તેનો ભાર શ્રી સોપાનને શિરે મૂકે છે માસિકની યોજના તો સ્વામીજીએ આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલા પણ વિચારેલી એમના પત્રો ઉપરથી જાણવા મળે છે આ વિચાર ફરીફરીને એમને આવતા હતા આજે એમની ભાવના એમણે જ નીમેલા ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ થાય છે. તે અમારા માટે સદ્‌ભાગ્યની નિશાની છે અમને શ્રદ્ધા છે કે જે પથે આ સસ્થા ચાલી રહી છે તે પથે આગળ ધપવામાં આ માસિક વિશેષ ઉપયોગી થશે માસિક નામની પસદગીમાં પણ સસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ જાળવી રાખવાની વૃત્તિ અમે રાખી છે

એક રીતે જોઈએ તો આ માસિક ‘વિવિધ ગ્રથમાળા’ને સ્થાને પ્રગટ થાય છે એ માળાના ગ્રાહકોને અમે વિનતિ કરી કે તેઓ હવે આ માસિકના ગ્રાહક બને તેના ગ્રાહકો તરફથી ખહુ ઉત્સાહજનક ઉત્તર અમને મળ્યો છે પરમાત્માને અમારી પ્રાર્થના છે કે જનતાએ અમારા ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસને અમે લાયક નીવડીએ એવી એ શક્તિ આપે આ માસિક દ્વારા સસ્થાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિની જાણ પણ અમે વાચકોને કરી શકીશું.

તંત્રીસ્થાનેથી

આઠેક વર્ષ પહેલાં પહેલીવાર શ્રી. મનુ સૂબેદારને હું મળ્યો, ત્યારે તો મને કલ્પના યે નહોતી કે તેઓ ધીમેધીમે આ સંસ્થામાં મને ખેંચતા જશે. હું એમની માગણીથી મળવા ગયો હતો. તેઓ વિચારતા હતા કે 'સસ્તું સાહિત્ય' દ્વારા લોકકલ્યાણનાં નવાનવા માર્ગો શી રીતે ખેડી શકાય અને જેમને 'સાક્ષર,' 'સાહિત્યકાર', 'વિદ્વાન' અને 'લેખક' કહેવામાં આવે છે, તેમનો સહકાર આ સંસ્થાને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય. હું જાણતો હતો કે આ કાર્ય માટે તેઓ ઘણાને મળતા હતા અને ચર્ચાઓ કરતા હતા. મેં પણ એમની સાથે એકાદ કલાક પસાર કર્યો અને અમે અવ્યવસ્થિત રીતે ઘણા વિચારો કરી નાખ્યા.

બીજી ને ત્રીજી મુલાકાતે તો પ્રકાશનોની યોજનાઓ તૈયાર થવા લાગી; પરંતુ હું પોતે બોજો ઉઠાવવાની સ્થિતિમાં નહોતો એટલે એ વાત અટકી ગઈ. એકાદ વર્ષ એમ ને એમ પસાર થઈ ગયું. એ દરમિયાન અમારો પરિચય એવો ગાઢ થતો ગયો કે સામાન્ય રીતે મારા કોઈ કામની તેઓ ના ન પાડી શકે ને તેમનો આગ્રહ હું ઠેલી ન શકું. તેઓ 'સસ્તું સાહિત્ય'ના કામના લોભે ખેંચાયા હતા અને હું એમની પાસેથી, મારી વર્તમાનપત્રોની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું કંઈક જાણી લેવાની ઈચ્છાથી ખેંચાયો હતો. આમાંથી એક દિવસ 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'ને આકાર મળ્યો ને એનું સંપાદનકાર્ય મારા શિરે આવી, સમયના વીતવા સાથે સંબંધ દૃઢ થયો ને સંસ્થા સાથેનો સહકાર વધતો ગયો. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેના સહકારમાં 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ' લખવાનું પણ એમાંથી જ ઊભું થયું. આજે 'અખંડ આનંદ'નું તંત્રીપદ પણ એ રીતે જ હું સ્વીકારું છું.

બારેક વર્ષ પહેલાં લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે કેટલીક ભાવનાઓ મનમાં હતી. આ ભાવનાને અમલી રૂપ આપવા શક્તિ અનુસાર પ્રયોગો પણ કર્યા. સફળતા–નિષ્ફળતાનો અનુભવ લેતાંલેતાં સંયોગવશાત્ કેટલુંક મારાથી થઈ જ ન શક્યું તે મનમાં ને મનમાં પડી રહ્યું હતું. પહેલેથી જ એમ લાગતું હતું કે સામાન્ય લખીવાંચી જાણતા લોકોને

શ્રી. સોપાને અમારા આગ્રહને વશ થઈ આ માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું છે, તેની પાછળ એમની સાથેની અમારી મૈત્રી તો કારણભૂત છે જ; પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'ના સંપાદનની સફળતા અને સંસ્થાનાં અન્ય કાર્યોમાં એમના તરફથી મળતો ઉપયોગી સહકાર પણ કારણરૂપ છે. 'ધર્મ અને નીતિનું પ્રાધાન્ય રાખી લોકપ્રિય થાય એવું કરજો' એવી સામાન્ય સૂચના સાથે એમને આ કામ સર્વ જવાબદારી સાથે સોંપ્યું છે. તેનું પરિણામ બહુ સારું આવ્યું છે અને મને ખાતરી છે કે ભવિષ્યમાં પણ સારું જ આવશે. તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ડૂબેલા છે; છતાં આ સંસ્થાને પોતાની માની જે સહકાર આપી રહ્યા છે, તે માટે ટ્રસ્ટીમંડળ વતી હું એમનો આભાર માનું છું. હું એવો વિશ્વાસ રાખું છું, કે એમના હાથમાં આ માસિકનું તંત્ર સુરક્ષિત રહેશે ને આ સંસ્થા દ્વારા લોકહિતની પ્રવૃત્તિ નવાંનવાં ક્ષેત્રોમાં વધતી જ જશે.

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ને બળપ્રેરક વાચનસામગ્રી આપવી જોઈએ એ યોજનાઓ પણ અનેક ઘડાઈ જતી, પરંતુ એ પાર પાડવાના સંયોગો નહોતા. 'સસ્તુ સાહિત્ય' તરફ શ્રી મનુ સૂબેદાર મને ખેંચી શક્યા તેની પાછળ, મારી આ અધૂરી ઈચ્છા ને એનો અસંતોષ પણ કારણભૂત ગણાય.

'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' અને આ માસિક 'અખંડ આનંદ'ના હેતુઓ સરખા જ છે. વ્યાપક અર્થમાં આ ધર્મનું માસિક છે. જીવનમાં જે કંઈ શુભ છે તેનો વિકાસ થાય અને જે કંઈ અશુભ છે તેનો ક્ષય થાય એવી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ ગણાય. ધર્મને રાજકારણથી તો શું, કોઈ પણ 'કારણ'થી જુદો પાડી શકાય નહિ આ ધર્મ એટલે અમુક સંપ્રદાય કે અમુક ક્રિયાકાંડ એમ નહિ જ.

નામ 'અખંડ આનંદ' શા માટે? માત્ર 'આનંદ' તરફ વિશેષ પક્ષપાત હતો; છતાં 'અખંડ આનંદ' રાખ્યું; કારણ કે આ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ એમાં રહે છે અને આનંદનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે જીવ માત્ર આનંદ માટે જ જીવે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી પાપ-પુણ્યની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કંઈક મેળવવાની અને અંતે એ દ્વારા સુખ પામવાની જ વૃત્તિ હોય છે, આનંદ એ જ માનવ માત્રનું અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું જીવનધ્યેય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી આ આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ દર્શાવવામાં આ માસિક સહેજ પણ ઉપયોગી થાય એ ભાવના નામની પાછળ રહી છે આનંદની અને સુખની શોધમાં પડેલા સૌ કોઈ તે પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી. પરિવારના આનંદમાં શાશ્વત આનંદ ભૂલી જવાય છે પ્રેયની પાછળ પડતાં શ્રેય મૂકી દેવાય છે જ; માટે 'અખંડ આનંદ'ને આદર્શરૂપે ને કસોટીરૂપે રાખેલ છે જે આનંદ અખંડ હોય તે જ સાચો આનંદ, તે જ શાશ્વત આનંદ એ જેને પ્રાપ્ત થાય તેને દુઃખનો ને શોકનો ભય હોય જ નહિ

સાહિત્ય અને કલા સાત્ત્વિક આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ છે સત્ય, શિવ અને સુંદર એકબીજાના પૂરક તો છે જ, પણ વિશાળ અર્થમાં વિચારીએ તો તે એક જ છે જે સત્ય હોય તે કલ્યાણકર હોય જ અને જે કલ્યાણકર તે જ સુંદર.

'અખંડ આનંદ' એ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનો પ્રયાસ કરશે

પહેલા જ અંકે 'અખંડ આનંદ'ને સાહિત્યકારો, અભ્યાસીઓ ને લોકસેવકો તરફથી જે સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે હું સૌનો ઋણી છું હું જાણું છું, આ સંસ્થાની શુભ પ્રવૃત્તિ, સંચાલકોના મીઠા સંબંધો અને મારા પ્રત્યેની અંગત પ્રીતિ, એ ત્રણેયના સુયોગથી આ સહકાર મળી શક્યો છે મને આશા છે કે ઉત્તરોત્તર એમાં વૃદ્ધિ થાય એવી યોગ્યતા અમે બતાવી આપીશું

મારા આમંત્રણને માન આપી જેમણે આ અંકમાં છપાયા છે તે ઉપરાંત પણ લેખ, વાર્તા, નાટક વગેરે મોકલ્યાં છે, તેમનો ઉપયોગ આવતા અંકમાં થઈ જશે વૈવિધ્ય જાળવવા માટે કેટલીક સામગ્રી મારે રાખી લેવી પડી છે

સોપાન

★

યુગપ્રવાહ

એ જ દુર્દશા !

વિશ્વયુદ્ધે ઉપજાવેલી અનિષ્ટ અસરોમાંથી જગતનો કોઈ દેશ હજી મુક્ત થયો નથી. જગતમા સૌથી 'મહાન' ગણાતા દેશો પણ ચિંતામાં ડૂબેલા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થા ઊભી થઈ છે; પરંતુ સૌનું ધ્યાન પોતાના સ્વાર્થો ઉપર જ કેંદ્રિત થયું છે. નાના ને નબળાને મદદ કરવાની વૃત્તિને બદલે પોતાનાં સાધનો દ્વારા એમના ઉપર એક અથવા બીજા પ્રકારનું વર્ચસ્વ રાખવાના જ પ્રયત્નો શરૂ થાય છે. અમેરિકા જગતનો સૌથી સમૃદ્ધ દેશ છે. એની અનર્ગળ દોલતનો ઉપયોગ પોતાનાં હિતને લક્ષમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે. રશિયા શક્તિશાળી મુલક છે. એની શક્તિ જગતના હિતમાં નહિ પણ પોતાની લાગવગનાં ક્ષેત્રો વધારવામાં અને ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ આવી પડે તો ગમે તેવી સત્તા સામે ટકી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ખરચાય છે. બ્રિટન વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંનું નથી રહ્યું, એટલે એ અમેરિકાની સોડમાં ભરાયું છે અને પોતાની સ્વભાવગત મુત્સદ્દીગીરી વડે મહત્તા ટકાવવા મથી રહ્યું છે. યુરોપના બીજા દેશો એક અથવા બીજા પક્ષના વાજિંત્ર બનીને જીવી રહ્યા છે. શક્તિશાળી જર્મન પ્રજા આજે તો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જઈને પાયમાલી ભોગવી રહી છે.

આફ્રિકાની દશા જેવી હતી તેવી જ છે. આદિ પ્રજા માથું ઊંચકી શકતી નથી અને વિશ્વયુદ્ધના પ્રતાપે જે પરિવર્તનો થયાં તેમાં આફ્રિકાનું ભાગ્ય ઝળકી શક્યું નથી. ઘોર અંધકારમાં એકાદ પ્રકાશરેખા દેખાય છે; પરંતુ સ્વાધીનતાનું પ્રભાત ઊગવાનાં કોઈ ચિહ્નો નજરે પડતાં નથી.

એશિયાનું પરિવર્તન

આંખે દેખાય અને જગતના તમામ દેશોને વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ તો એશિયા ખંડમાં પેદા થઈ છે. જાપાની આક્રમણમાંથી ચીન મુક્ત થયું છે; પરંતુ ત્યાં શાંતિ નથી. આંતરવિગ્રહની આગ ધખતી જ રહી છે. અમેરિકા અને રશિયા પ્રચ્છન્ન રીતે ત્યાં લડી રહ્યા હોય એવી સ્થિતિ છે. ચીન જેવા, જગતમાં સૌથી મોટા દેશની આ સ્થિતિ હોવાના કારણે એશિયાની આગલી કૂચમાં વીજળીવેગ આવતો નથી તેમ એશિયાનું બળવાન સંગઠન પણ રચાતું નથી; છતાં આજે મહાન પરિવર્તન એશિયામાં જ થઈ રહ્યું છે એમાં તો સંદેહ નથી. ગર્વિષ્ઠ જગતનું મસ્તક નીચું નમી ગયું છે; પરંતુ તે સિવાય એશિયાના એકથી બીજા છેડા સુધી પ્રજા જાગૃત બની છે અને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેવાં સંકટોનો સામનો કરી રહી છે. મધ્યપૂર્વના મુસ્લીમ દેશો આમ તો આઝાદ છે; છતાં એમના ઉપર બીજાઓનું જે વર્ચસ્વ છે તે ફગાવી દેવા તેઓ કટિબદ્ધ થયા છે. મોટાં રાજ્યોના સ્વાર્થોની અથડામણ ત્યાં ચાલે છે. આ બાજુ હિંદી ચીન અને ઇન્ડોનેશિયા અદ્ભુત વીરતા દાખવી રહ્યાં છે. બ્રહ્મદેશ તો હિંદને પગલે 'નહિ' પણ એથી યે આગળ નીકળી જવા મથી રહ્યું છે. આંતરિક વિદ્રોહે ત્યાંના રાજકારણ ઉપર અસર કરી છે; છતાં તેની આઝાદી નિશ્ચિત છે.

પરંતુ સૌથી ઉજ્જવળ પાનું હિંદમાં લખાયું છે. હિંદના ભાગલા પડ્યા છે અને દેશનો એક હિસ્સો છૂટો પડીને બીજો દેશ બની ગયો છે; છતાં દોઢસો વર્ષની પરદેશી

ગુલામીનો તો અંત જ આવ્યો છે હિંદ સ્વાધીનતા મેળવતા જ પંજાબ અને ઉત્તરના બીજા પ્રદેશોમાં જે બન્યું છે, તેથી હિંદની તાકાત ઉપર મોટો ફટકો પડ્યો છે અને તેનો વિકાસ રુંધાશે છે, છતાં સ્વાધીન ભારત ફરીને ગુલામ બને કે આ રુંધન લાંબો સમય ચાલી શકે એ સ્થિતિ તો નથી જ દ્વેષની ભરતી પૂરી થઈ છે અને ઓટની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે હિંદની સ્વાધીનતાએ સમગ્ર એશિયા ઉપર જે અસર પેદા કરી છે તે અસર થોડા વર્ષોમાં જ અત્યંત ઘેરી બનશે અને એમાંથી એશિયા ખંડની એકતા સર્જાશે એમા મુદલ શંકા નથી.

હિંદની સ્વાધીનતા

હિંદ દેશનો એક હિસ્સો હિંદથી જુદો પડ્યો અને ત્યાં પાકિસ્તાનની રચના થઈ તેનું દુઃખ પ્રજાના દિલમાં ભર્યું છે દેશ ખંડિત થવાને પરિણામે તેની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ પણ ખંડિત થાય અને બીજી રાજસત્તાઓને સ્વાર્થની રમત રમવાનું પણ સહેલું બને; છતાં આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જે ગુમાવ્યું છે તે કરતા મેળવ્યું છે ઘણું વધારે આપણને જે મળ્યું છે, આપણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જો સારી રીતે સાચવશું અને આપણી સંસ્કૃતિને શોભે તે રીતે એનો ઉપયોગ કરી વિકાસ સાધશું, તો ગુમાવેલું પાછું મળી જશે સાચી કે ખોટી રીતે અખંડ હિંદના મોટા ભાગના મુસ્લિમોના દિલમા એમ ઠસાવી દેવામાં આવ્યું, કે પાકિસ્તાનથી જ એમનું કલ્યાણ થશે અને હિંદ અખંડ રહેશે તો એમને ગુલામ રહેવું પડશે ભાઈભાઈ વચ્ચેનો આ ભેદ, પરદેશી રાજસત્તાએ પોતાના હિત માટે ઊભો કર્યો અને કોમી ઝનૂનથી પ્રેરાયેલાં સ્વાર્થી તત્ત્વોએ તેનો લાભ ઉઠાવ્યો આજે પાકિસ્તાન રચાઈ ગયું છે, પણ મુસ્લિમો તેનો આનંદ ભોગવી શકે એ સ્થિતિ નિર્માણ થઈ નથી પંજાબ, સરહદ અને દિલ્હીની કતલેઆમથી હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ સૌ પાયમાલ થયા છે પાકિસ્તાન સ્થપાયા છતાં સાડાચાર કરોડ જેટલા મુસ્લિમોના નસીબ તો હિંદ સાથે જ જોડાયેલાં રહ્યા છે. ભાગલાને પરિણામે પાકિસ્તાની પ્રદેશોની સમૃદ્ધિ ઘટી છે અને મુસ્લિમ કોમના જ બે ભાગ પડી ગયા છે દ્વેષ અને ધિક્કારના વવાયેલા બીજ ચારે બાજુ અંકુરરૂપે ફૂટી નીકળ્યા છે.

આમ છતા સ્વાધીનતાનો આપણને આનંદ છે દેશની એંસી ટકા વસ્તી અને લગભગ બત્રીસ કરોડની વસ્તી એક જૂથમા રહી સ્વતંત્ર બની શકે છે એના ઉપર હવે કોઈનું વર્ચસ્વ નથી દોઢસો વર્ષની ગુલામીનો જખમ રુઝાતા વાર તો લાગશે, પરંતુ હવે એ જખમને વધારનારા જંતુઓ નાશ પામ્યા છે અને સ્વાધીનતાની સર્વ રોગ હરનારી ઔષધિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે પ્રભુની કૃપા હશે તો હિંદ પોતાના પ્રાચીન વારસાને યોગ્ય બની આધુનિક યુગના સારા તત્ત્વોનો સમન્વય કરી જગતની તમામ પ્રજાના ઉત્કર્ષના કાર્યમા પોતાનો હિસ્સો નોંધાવશે.

ગાંધીજીનો જયકાર

થોડા દિવસ પહેલાં હિંદની પ્રજાએ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની જન્મી જયંતીનો ઉત્સવ મનાવ્યો સ્વાધીન હિંદમાં ગાંધીજીની આ પહેલી જયંતી ઉજવાઈ ગાંધીજીના હૃદયમાં આજે શું ચાલી રહ્યું છે, તેનો આખા દેશને પરિચય છે તેઓ નોઆખલીમા ગયા ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી એમના હૃદયને આપણે શાંતિ આપી શક્યા નથી ૧૫મી ઓગસ્ટના દિવસે પણ એમની વેદનાનો અંત આવ્યો નહોતો એ વેદના ત્યારપછી તો હજારગણી વધી ગઈ ઘડીભર તો એમ લાગ્યું કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમા જેનાં છોડના ટીપેટીપે આપણી સ્વાધીનતાનો છોડ ઊગ્યો છે, તેને આપણે ભૂલી ગયા છીએ ને

કૃતઘ્ની બન્યા છીએ. એમ થયું કે એમનો અવાજ ભર્યા જગતમાં જાણે કોઈ સાંભળતું જ નથી! એમનાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં આવી વેદનાના પડઘા પડતા હતા.

પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. હિંદનું હૈયું એમના જ હાથમાં હતું. તેના પુરાવાઓ પ્રથમ નોઆખલી, બિહાર, કલકત્તા ને દિલ્હીમાં મળવા લાગ્યા. એમના આગમને બંગાળને બચાવી લીધું. નોઆખલીની આગ એમણે ન બુઝાવી હોત, તો બિહારના હૃદય ઉપર એમના ઉપવાસની જાહેરાતની અસર થાત નહિ. કલકત્તામાં જે ચમત્કાર સરજાયો તેને નિષ્ફળ બનાવવાના પ્રયત્નો જ નિષ્ફળ ગયા, તેની પાછળ પણ એમના તપનો જ પ્રભાવ હતો. 'કરેંગે યા મરેંગે' એ સૂત્ર એમણે જીવી બતાવ્યું. જગતની તમામ પ્રજાઓ, એમના પ્રત્યે દ્વેષ અને શંકા ફેલાવનારાઓ પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. હિંદ અને પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોએ જોયું કે એમના તારણહાર ગાંધીજી જ છે.

એટલું ખરું છે કે એમના આદર્શો આપણે જીવનમાં ઉતારી શક્યા નથી અને હિંદના નામને કલંક લાગે ને હિંદની આઝાદી સ્વપ્નવત્ બની જાય એવા સંયોગો આપણે ઉપસ્થિત કર્યા છે; પરંતુ સ્વાધીનતાના સમુદ્રમંથનનું હળાહળ એ શંભુ પી ગયા છે, તેનું તો આપણને ભાન થયું જ છે. એ પણ આપણું સદ્ભાગ્ય ગણાય.

આપણે જાણીએ છીએ—ના, હવે તો આખું જગત જાણે છે, કે ગાંધીજી જેમ અમૃત ફેલાવતા હતા તેમ બીજી દિશાથી રોજ ને રોજ વિષનાં ઝરણાંઓ ફૂટતાં હતાં. આજ સુધી એ ઝેરઝરણાં રુંધાઈ રહ્યાં હતાં. પરદેશી હકૂમતનો પથ્થર ખસી જતાં, સદાવાઈ ને સંઘરાઈ રહેલું ઝેર બહાર ધસી આવ્યું. લોકો પાગલ બન્યા. પશુને શરમાવે એવાં કૃત્યો માનવોને હાથે થયાં. ઘડીભર એવું થયું કે ગાંધીજી ભુલાઈ ગયા છે અને એમના આદર્શોની હવે કોઈને જરૂર નથી; પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. જનતાનું હૈયું એમને જ ઝંખતું હતું. જે કાર્ય તોપ-તલવારથી ન થઈ શક્યું તે કાર્ય એમની અમૃતધારાથી થયું. જીવન રેડીને એમણે કોમી આગને બુઝાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી.

આવા વાતાવરણ વચ્ચે જ્યારે ગાંધી-જયંતી આવી, ત્યારે હિંદી પ્રજાના હૃદયનું સાચી રીતે દર્શન થયું. કોમ કે ધર્મના ભેદ વિના આખા દેશે ગાંધીજીના નામનો જયજયકાર બોલાવ્યો. આ જયકાર ક્ષણિક લાગણીનું પરિણામ નહોતું ને આપણા અંતરનો જ ધ્વનિ હતો એવું પુરવાર કરવાનું હજી બાકી છે. આપણે એ પુરવાર કરનારી પરીક્ષામાંથી પાર ઊતરીએ અને હજારો વર્ષે પણ જેનું દર્શન ન પામી શકીએ તેના દર્શનને યોગ્ય નીવડીએ. ગાંધી-જયંતીનો એ જ મર્મ છે.

જૂનાગઢ અને હિંદ

જૂનાગઢ રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાને પરિણામે આ દેશમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. જૂનાગઢ રાજ્યે પ્રથમ તો સત્તાવાર રીતે જાહેર કરેલું કે એ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનું નથી; પરંતુ પાછળથી પાકિસ્તાનની અસર નીચે આવી જઈ એણે પાકિસ્તાન પાસે જોડાણ માગ્યું ને પાકિસ્તાને તે આપ્યું.

જૂનાગઢ રાજ્ય કાઠિયાવાડ સાથે સંકળાયેલું છે. પાકિસ્તાન સાથે કોઈ પ્રકારનો ભૌગોલિક સંબંધ નથી. જૂનાગઢની સાત લાખની વસ્તીમાં દર સેંકડે ૮૧ માણસો હિંદુ છે અને જે મુસ્લિમો છે, તે પણ કાઠિયાવાડના એટલે કે હિંદના મુસ્લિમો સાથે અનેક સંબંધોથી સંકળાયેલા છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક સંબંધો, આર્થિક વ્યવહાર, વસતી, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ

માનવધર્મ

લેખક
કાકા કાલેલકર

પૂજ્ય કાકાસાહેબના નામથી ગુજરાતમાં કોણ અપરિચિત હશે? તેઓ જન્મે મહારાષ્ટ્રી, વ્યવસાયે ભારતીય (હિંદુસ્તાની) સંસ્કૃતિની રક્ષા તથા વિકાસ અર્થે ભારતવર્ષમાં ચારે દિશાએ ઘૂમનારા, છતાં તેઓ વિશેષ તો ગુજરાતી જ એમની કલમની પ્રસાદી વધુમાં વધુ ગુજરાતને મળી છે 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોનું સૌભાગ્ય છે, કે તેઓ 'માનવધર્મ' અંગે લગભગ દરેક અંકે કંઈ ને કંઈ લખશે

મનુ ભગવાને માણસ જાતના હિતને અર્થે જે ધર્મ પોતાના શિષ્યોને બતાવ્યો અને જે ધર્મ એ શિષ્યોએ પોતપોતાની મતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે નોંધી રાખ્યો, તેને માનવ-ધર્મ અથવા માનવ-ધર્મ-શાસ્ત્ર કહે છે એ મનુ ભગવાનના ધર્મની વાત આપણે અહીં કરવાના નથી, પણ મનુની ઓલાદ ગણાતી તમામ માનવ જાતિનો આજનો યુગધર્મ શો હોઈ શકે એને વિષે ભિન્નભિન્ન બાજુએ અને કટકે કટકે આપણે વિચાર કરવાના છીએ

હિંદુઓમાં આચાર-વિચારની અને રીત-રિવાજની સંકુચિતતા ભલે ગમે તેટલી હોય, પણ હિંદુઓની ધર્મ-કલ્પના બહુ જ વિશાળ અને ઉદાર છે દુનિયામાં કેટલાક ધર્મો એવા છે કે જેમના પ્રચારકો માને છે અને કહે છે, કે 'ખરો ધર્મ તો અમારો જ, બાકીના ધર્મોમાં અસત્ય છે, ભ્રમ છે, માયાજાળ છે એ બાકીના ધર્મો તમારો ઉદ્ધાર ન કરી શકે, સાચા ઉદ્ધાર માટે તમારે અમારા ધર્મની અંદર જ આવવું પડશે તેમાયે અમારા ધર્મની શિખામણ તમે સ્વીકારો એટલું બસ નથી, અમારા ધર્મસંસ્થાપકને શરણે જાઓ, અમારી જમાતમાં ભળો અને અમારું લેબલ સ્વીકારો તો જ તમારો ઉદ્ધાર થશે' હિંદુ ધર્મમાં પણ આ જાતની ભાષા બોલનારા કેટલાક લોકો ક્યાંક ક્યાંક મળી આવશે, પણ હિંદુ ધર્મને આવી સંકુચિત વૃત્તિ સહી નથી હિંદુ ધર્મે હમેશાં એમ જ કહ્યું છે, કે

બધું જ હિંદ સાથે સંબંધ રાખનારું છે, છતાં જૂનાગઢ રાજ્ય પાકિસ્તાનમાં ભળ્યું અને પાકિસ્તાને તેને સ્વીકાર્યું પ્રજાએ માગણી કરી છતાં પ્રજામત લેવાયો નહિ અને પ્રજાના વિરોધની પરવા કરવામાં ન આવી

જૂનાગઢની પ્રજા આ બનાવથી ડરી જઈ જૂનાગઢ રાજ્ય છોડીને બહાર આવતી જાય છે. લગભગ બે લાખ હિંદુઓ જૂનાગઢમાં પોતાની માલમિલકત છોડીને નાસી આવ્યા છે જૂનાગઢની પ્રજાએ આ જોડાણના વિરોધરૂપે 'આરઝી હકૂમત'ની સ્થાપના કરી જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ પ્રત્યેની વફાદારી ખેંચી લીધી છે બીજી બાજુ હિંદી સરકારે જાહેર કર્યું છે, કે જૂનાગઢનું આ જોડાણ એ માન્ય રાખતી નથી. હિંદી સરકાર માગે છે કે જૂનાગઢ રાજ્યના આ સવાલનો ફેસલો ત્યાંની પ્રજાના મત દ્વારા જ થઈ શકે છે આ ન્યાયી માગણીનો હજી સુધી સ્વીકાર થયો નથી, એટલે કાઠિયાવાડ ઉપર ચિંતાના વાદળો ઘેરાતા જાય છે હિંદી સરકારની અને જૂનાગઢની પ્રજાની મક્કમતા જોતાં એવો વિશ્વાસ બેસે છે કે અંતે આ સવાલનો ન્યાયી ફેંસલો આવી જશે. જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે કોઈ સંયોગોમાં રહી શકશે નહિ

★

ઈશ્વર એક છે પણ એની પાસે પહોંચવા માગતા માણસો અનેક છે. એમના સંસ્કારો જુદા, સ્વભાવો જુદા, જીવનની ઝંખના જાતજાતની અને જીવનના ભલાબૂરા અનુભવો અનેક પ્રકારના. માટે બધાનો મુકામ ભલે એક જ હોય, પણ રસ્તા તો અલગ અલગ જ રહેવાના. જેમ રોગી પરત્વે દવા અલગ અલગ અપાય છે, તેમ જ સાધક પરત્વે અલગ અલગ સાધના બતાવેલી છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ૩૦ કે ૩૫ શિષ્યો હતા. દરેકનો સ્વભાવ જોઈ અને વખને એના પૂર્વજન્મની કમાણી પણ સમજી લઈ તેમને દરેકને નોખી નોખી સાધના તાવી હતી.

હિંદુ ધર્મ પુરાતન કાળનો સનાતન ધર્મ છે. એમાં અનુભવની એટલી બધી સમૃદ્ધિ છે, કે આ ધર્મમાં કોઈ કોઈને કહે નહિ કે મારો રસ્તો જ સાચો છે અને તારો ભૂલભરેલો છે.

એમ તો કુરાનમાં પણ કહ્યું છે, કે બધા નબીઓ સાચા છે. બધાનો જ ઉપદેશ કલ્યાણકારી હોય છે. ત્યાં એમ પણ કહ્યું છે, કે એકે દેશ એવો નથી, એકે રાષ્ટ્ર એવું નથી, એકે જમાનો એવો નથી કે જેને માટે ખુદાએ ખાસ પયગમ્બર નહિ મોકલ્યા હોય. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઈબલમાં પણ મુસા અને ઇબ્રાહીમથી માંડીને ઈસા સુધીના અનેક પયગમ્બરોનો સ્વીકાર છે અને એમની બોધવાણીનો સંગ્રહ છે. શીખ લોકોના ગ્રંથ–સાહેબમાં ગુરુઓએ એમના વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયેલા અનેક સાધુઓનાં વચનો અને ભજનો સ્વીકારીને એમનો સંગ્રહ કરેલો છે; પણ હિંદુ ધર્મમાં આ વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂકેલો છે, કે બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા ધર્મો એક યા બીજી રીતે સત્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. બધામાં સદાચારની જ શિખામણ છે. બધામાં માણસાઈની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે ધર્મધર્મ વચ્ચે ઝઘડો હોઈ ન શકે. ખરું જોતાં બધા ધર્મોએ મળીને બધા ધર્મોનો શત્રુ જે અધર્મ તેની સાથે ઝૂઝવાનું છે. અને તેથી હિંદુ ધર્મે કોઈ પણ સંત પુરુષનો, ધર્માચાર્યનો કે સમાજસુધારકનો બહિષ્કાર કર્યો નથી.

દરેકના કહેવામાં ફરક તો રહેવાનોજ; ઉપરટપકે જોતાં વિરોધ પણ દેખાઈ આવે. એ વિરોધ, એ ફરક, એ ભિન્નતા હોવા છતાં એમાં છૂપું રહેલું સર્વસમાન ધર્મરહસ્ય શોધી કાઢવાનું શાસ્ત્ર અથવા એની અદ્ભુત કળા હિંદુસ્તાનના લોકોએ શોધી કાઢી છે અને તેથી હિંદુ માનસ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઝઘડા ચલાવવાને બદલે સમન્વય શોધી કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં સંતોનાં વચનોમાં, એ સમન્વયદૃષ્ટિ ડગલે ને પગલે દેખાઈ આવે છે. ઠેઠ વેદમાં પણ એ સમન્વયદૃષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગૌડપાદાચાર્યે એ સમન્વય-દૃષ્ટિ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો અને સંતોએ એ સમન્વયદૃષ્ટિ ઘેરઘેર પહોંચાડી; એટલું જ નહિ, પણ આધ્યાત્મિક ખોરાક સાથે આ દેશના લોકોને એ સમન્વયદૃષ્ટિ એવી તો ખવડાવી છે કે તે આપણી જનતાના લોહીમાં અને દૃષ્ટિમાં પણ પેસી ગઈ છે.

આ સમન્વયદૃષ્ટિ લઈને જ આપણે આપણા દેશમાં વસતા તમામ ધર્મોના વિશાળ ધર્મકુટુંબનું જીવનશાસ્ત્ર કેવું હોય એ, જેમ સૂઝે તેમ અને જેમ પ્રશ્નો ઊઠે તેમ જોવાના છીએ. બધા ધર્મોનું જો એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ આ દેશમાં સ્થપાતું હોય,તો આખી માનવતાનો અને આખા માનવસમાજનો જેમાં અંતરભાવ થાય એવો એક કુટુંબધર્મ આપણે માટે હોવો જ જોઈએ. એ કુટુંબધર્મનું મૂળ સૂત્ર છે– 'ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્।

પ્રશ્ન: ગાંધીજીએ આશ્રમના નિયમોમાં સર્વ–ધર્મ–સમ–ભાવનું વ્રત દાખલ કર્યું અને કહ્યું કે આશ્રમવાસી બધા જ ધર્મો પ્રત્યે આદરભાવથી જોશે. બધા ધર્મો સાચા છે, બધા પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો જોઈએ અને

એમ માણસ–માણસ વચ્ચે ઉચ્ચ–નીચ ભાવ આપણે કાઢી નાખીએ છીએ તેમ ધર્મધર્મ વચ્ચે પણ ઉચ્ચ–નીચ ભાવ કાઢી નાખી બધા ધર્મો સરખા જ એમ માનવાનું સૂચવ્યું છે, પણ તમે તો એથી આગળ જઈને સર્વ–ધર્મ–મમ–ભાવ સૂચવો છો, એ શી વસ્તુ છે એ સમજાવશો ?

ઉત્તર : સર્વધર્મમમભાવ એ કોઈ નવો સિદ્ધાત નથી. એક સિદ્ધાંત સ્થાપન કર્યા પછી એમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા સિદ્ધાંતોને અંગ્રેજીમાં કૉરોલરી કહે છે આપણે એને ફલિત સિદ્ધાન્ત કહીએ એક સિદ્ધાંતમાંથી ફલિત થતા બધા ઉપસિદ્ધાંતો મૂળ સિદ્ધાતના અંગ્રુણા હોય છે. એક સિદ્ધાંતનું મનન કરતાં એમાથી ફલિત થતા અનેક નાનામોટા સિદ્ધાંતોનો વશવિસ્તાર આપણને જડે છે આ મનન કે ધ્યાન જેટલું ઉત્કટ તેટલો એ વિસ્તાર વધતો જ જવાનો ગાધીજી તો ઋષિનું કામ કરે છે તેઓ બીજ વાવી દે છે સાચો ખેડૂત જેમ એ બીજમાથી ધાન્યનો રાશી મેળવે છે, તેમ ગાધીજીએ બતાવેલા સિદ્ધાંતોમાથી આપણે આપણું આખુ જીવનશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર મેળવવાનું છે જેમ દરેક વરસે ખેતીની ફસલ વધતી જ જાય છે તેવી જ રીતે દરેક જમાનાએ પોતાના સવાલો જેમ ઊઠતા જાય તેમ પોતાનું જીવનશાસ્ત્ર તારવી કાઢવાનું છે બધા ધર્મો સારા છે એવી ખાતરી થયા પછી બધા ધર્મો મારા છે એમ સ્વીકારવામા વાધો શો હોઈ શકે ? સારાનો દ્વેષ કરે તે અધર્મી જ કહેવાય ને ? અને ધર્મ એ કાઈ ધનસપત્તિ નથી કે ઉપભોગની વસ્તુ નથી કે એક લઈ લે તો બીજાનું નુકસાન થાય એ જ વૃત્તિથી ઈસ્લામમા જ્ઞાન વિષે કહ્યુ છે, કે સત્ય જ્ઞાન ગમે ત્યા પડ્યુ હોય, તે મુસલમાનોએ પોતાની જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ સમજી ઊચકીને લઈ લેવુ જોઈએ

આવી રીતે બધા ધર્મો 'સચ્ચા' છે અને 'અચ્છા' છે એની ખાતરી થઈ એટલે ધર્મ વિષે સ્વ–પર ભાવ એની મેળે ઓગળી જાય છે.

અને આપણા દેશમા તો એક જ કુટુબમા અનેકધર્મી લોકો પણ હોઈ શકે છે વૈષ્ણવ અને જૈનો જ્યારે અદરઅદર પરણે, ત્યારે કા તો તમારો ધર્મ ખરાબ અને મારો સાચો એમ કહીને ધણી–ધણિયાણી લડી પડે અથવા બન્ને એકબીજાના રિવાજ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવે આપણા રાષ્ટ્રપતિ કૃપલાનીનો એક ભાઈ વેદાંતી સન્યાસી છે એમના પિતા વૈષ્ણવ ભક્ત હતા બીજો એક ભાઈ મુસલમાન છે હવે ડહાપણ શામા રહેલું છે ? ધર્મ પરત્વે કુટુબ તોડવુ કે ધર્મનુ એક કુટુબ બનાવવુ ?

આપણા જૂના ધર્મગ્રથોમા કોકકોક ઠેકાણે ભગવાનને અસુર કહ્યુ છે પારસી ધર્મમાં તો ભગવાનને કહે છે અહુર અને શેતાનને કહે છે દેવ પરિભાષાનો આટલો ભેદ હોવા છતા પારસી ધર્મની અને હિંદુ ધર્મની શિખામણ તો એક જ છે, કે ન્યાયથી ચાલો, પ્રેમથી ચાલો દુરાચાર છોડી દો અને સદાચારને વળગી રહો આપણા જવાહરલાલ નહેરુ જાતે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ છે એમની દીકરીએ એક સદાચારી પારસી જુવાન સાથે વિવાહ કર્યો હવે એમના ઘરમાં હિંદુઓના દેવ અને પારસીઓના અહુર એક જ થઈ જવાના. એવા આજે કેટલા યે દાખલાઓ બતાવી શકાય સકુચિત વૃત્તિવાળા લોકો કહેતા હતા કે પરણવુ હોય તો બે જણમાથી એક જણે પોતાનો ધર્મ છોડી બીજાનો ધર્મ લેવો જ જોઈએ પત્નીને જેમ સાસરે જતાવેંત પતિની અટક, એનુ ગોત્ર અને એણે આપેલું નામ ધારણ કર્યે જ છૂટકો, તેમ ધર્મ વિષે પણ થવુ જોઈએ, એમ લોકોનો આગ્રહ હતો. ખ્રિસ્તીઓમાંના રોમન કેથલિક લોકોનો વળી નવો જ પ્રકાર છે રોમન કેથલિક સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે ધર્મની વ્યક્તિ સાથે પરણી શકે છે, એ વ્યક્તિએ પોતાનો ધર્મ છોડવાની જરૂર પણ નથી, પણ પરણતી વખતે બન્નેએ કબૂલ કરવુ જોઈએ કે એમને પેટે થયેલ બચ્ચાં કેથલિક ધર્મ જ પાળશે.

સરકારી કાનૂને વળી નવું તૂત ઊભું કર્યું. અમુક ધર્મવાળાં સ્ત્રી–પુરુષો જો નોખાનોખા ધર્મનાં હોય, તો બન્નેએ મળીને ધર્મ માત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે કોઈ ધર્મના રહ્યા નથી, તો જ તેઓ વ્યવહારુ લગ્ન નોંધી શકે. પહેલાં આવો નિયમ બધાને માટે હતો; પણ હિંદુ, બૌદ્ધ, શિખ, જૈન, બ્રાહ્મો, આર્યસમાજી વગેરે સંપ્રદાયવાળા આપણા લોકોએ એ કાયદા સામે સખત વિરોધ કર્યો અને હવે આપણા એ સંપ્રદાયના લોકો ભિન્નધર્મી હોવા છતાં ધર્મનો ઇન્કાર કર્યા વગર વ્યવહારુ લગ્ન નોંધી શકે છે. આમ જે ઉદારતા આ દેશમાં જન્મેલા ધર્મોએ અંદરઅંદર બતાવી એ ઉદારતા દુનિયાના બધા ય ધર્મો આપણી પાસેથી શીખી જાય, તો એમનું કશું નુકસાન થવાનું નથી. જો શૈવ અને શાક્તો અંદરઅંદર પરણી શકે, જૈન અને વૈષ્ણવો અંદરઅંદર પરણી શકે, દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી વચ્ચે વિવાહ થવામાં વાંધો નથી ગણાતો, તો બધા ધર્મો સાચા માન્યા પછી, એમની અંદર જો આહારવિહાર આદિ વાતોમાં અથવા રહેણીકરણી અને વિચારસરણીમાં પરસ્પર અનુકૂળતા હોય, તો વિવાહ થવામાં વાંધો શો?

અને આવા ભિન્નધર્મી વિવાહો આપણા દેશમાં નથી જ થયા એમ નથી. આર્યોએ નાગકન્યા સાથે વિવાહો કર્યા હતા. ચીન દેશની કુંવરી આપણા દેશનાં રાજપુત્રો સાથે પરણે તો કોઈ વાંધો ઉઠાવતું ન હતું. શ્રી રામચંદ્રની એક માતા કૈકેયી અફઘાનિસ્તાનમાંથી આવેલી હતી અને ગાંધારી પણ કન્દહારની રાજકન્યા હતી, એ આપણે કેમ ભૂલી શકીએ?

પણ હવે આપણે આવા ઇતિહાસ-સંશોધનમાં ઊંડે ઊતરવાની જરૂર નથી. ઇતિહાસસંશોધકો ગમે તેટલો મસાલો પૂરો પાડી શકે છે. ચાર વર્ણના લોકો અંદર-અંદર વિવાહ કરતા હતા. એનાં ઉદાહરણો તો આપણે ત્યાં અસંખ્ય છે જ; પણ આવા મિશ્રવિવાહના નિયમો પણ આપણા સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારપૂર્વક સર્જ્યા છે; તેથી આપણા દેશની આજની સ્થિતિ જોતાં દરેકને સ્પષ્ટ થવું જ જોઈએ કે સર્વધર્મસમભાવમાંથી સહજ પણ સિદ્ધ થતો સર્વધર્મમમભાવ સ્વીકારવામાં કશો વાંધો નથી.

આજે આટલે સુધી જવાની જેમની હિંમત નથી તેઓ ઓછામાં ઓછું હિંદુ સમાજની અંદર ન્યાતિભેદ અને વર્ણભેદ કોરે મૂકી મિશ્રવિવાહ કરવા–કરાવવા તૈયાર થઈ જાય; તોપણ ઘણું થયું. છૂતઅછૂતને કારણે અને રોટીબેટીવ્યવહારની સાંકડી દૃષ્ટિને કારણે હિંદુ સમાજના કકડે કકડા આપણે કરી જ નાખ્યા. એ કકડા સાંધીને સાચા માનવધર્મનો પ્રાણ જો એ હિંદુ કલેવરમાં ફૂંકી શકીએ તો હિંદુ સમાજ સમર્થ થઈ આત્મરક્ષા માટે અને દુનિયાની સેવા માટે તૈયાર થશે.

★

સંતો, સરોવર, વૃક્ષ અને વરસાદ આ ચારેયના દેહ કેવળ પરમાર્થ માટે જ છે. વૃક્ષ જાતે ફળ ખાતું નથી. નદી જાતે પાણી પીતી નથી. એવી જ રીતે સાધુસંતો પણ પોતાના ભોગવિલાસ માટે નહિ, પરંતુ પરોપકાર કાજે જ શરીર ધારણ કરે છે.

×

પશુના ચામડાનાં પગરખાં પણ થાય છે, જ્યારે આદમીનું ચામડું કશા જ ખપમાં આવતું નથી. હા, નર જો ઉત્તમ કાર્ય કરે તો નારાયણ થઈ શકે.

×

આઝાદ હિંદનું ભાવિ

લેખક
શ્રી. મનુ સૂબેદાર

સ્વામીજીએ આ સંસ્થાનો બોજો જેમના મજબૂત ખભા ઉપર નાખ્યો છે અને જેમણે પોતાના સદ્‌ભાગ્યની નિશાની ગણી આ બોજાને આનંદપૂર્વક ઉઠાવ્યો છે, તે શ્રી. મનુ સૂબેદાર ગુજરાતને કે આપણા દેશને અજાણ્યા નથી. એમના મુખ્ય વિષયો તો નાણાશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્ર, પરંતુ જીવનવિકાસના અન્ય શાસ્ત્રોથી તેઓ અપરિચિત નથી; આ લેખમાં તેઓ પ્રત્યેક ગુજરાતીને, હમણા જ સ્વાધીન થયેલા આપણા દેશનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ કરવા અંગે માર્ગદર્શન આપે છે.

ઘણા યે માણસો પોતાની માન્યતા વ્યક્ત કરતા એમ બોલે છે કે "મેં આમ કર્યું છે, મારી હોશિયારીથી આમ થયું છે, મારી કુશળતાથી અમુક કામ મારાથી પાર પડી ગયું છે વગેરે" આ જાતનો દાવો મને હમેશાં હાસ્યપાત્ર લાગ્યો છે. કેટલાયે નસીબદારો કોઈ પણ જાતની આવડત વગર મોટી પદવી ધરાવે છે, મોટા સ્થાનમાં બેઠા છે અને મોટા સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. બીજી બાજુ ઘણાયે હોશિયાર, વિદ્વાન અને કુનેહવાળા પુરુષો ઘણી મહેનત છતાં કંઈ કંઈ ફાંફાં મારતા જણાય છે અને મુશ્કેલીથી વખત કાઢે છે. આપણી સાથે નાનપણમાં શાળામાં ઘણા અભ્યાસ કરતા હતા તેમાંના બધા જ બુદ્ધિશાળીઓ આગળ આવ્યા નથી અને કેટલાયે ઠોઠ નિશાળિયાઓ સમૃદ્ધિવાન થઈને બેઠેલા છે.

માણસોને તક મળતાં, જો એ તકનો લાભ લે તો ફાયદો કાઢે છે, પણ તક મળવી એ તેના પુરુષાર્થનું નહિ પણ પ્રારબ્ધનું પરિણામ છે. આ સિવાય, કેટલીક વખત, વસ્તુઓની કિંમત વધતી હોય તેવા જમાનામાં, ભૂલભરેલા અને બેવકૂફીના સોદામાંથી પણ કેટલાયે માણસો ફાવી જાય છે. આવી જાતની કાર્યસિદ્ધિમાં સમય બળવાન છે, માણસ બળવાન નથી. એક જ કુટુંબની અંદર ચાર બાળકો હોય, તેઓને માતપિતા તરફથી મળેલી માનસિક અને શારીરિક સંપત્તિ એક જ સરખી હોવાનો સંભવ છે, તે ઉપરાંત એક જ રીતે નાનપણના સંસ્કારો પડ્યા હોય, છતાં તેમની બુદ્ધિ અને તેમની વૃત્તિ જુદીજુદી હોય છે. આ ચારેયને તેમના કાર્યમાં સફળતા અથવા તો નિષ્ફળતા એકસરખી મળતી નથી. આ રીતે જોઈ શકાશે કે "મેં આ કાર્ય કર્યું અને મારી હોશિયારીથી આમ થયું છે" એમ બડાશ હાંકનારાઓની એવી બડાઈ કેટલી અયોગ્ય છે? માણસ પોતે ભલે એમ માનતો હોય, પણ કર્મવિધાતા અને ઈશ્વરેચ્છાને વચ્ચે લાવ્યા વગર આ વસ્તુ સમજી શકાતી નથી.

પૂર્વજન્મના કર્મોની સાંકળ આ જન્મમાં ચાલુ રહે છે, એ ભાવના આપણા દેશમાં સર્વમાન્ય છે. કેટલાક માણસોનું આરોગ્ય સારું હોય, કેટલાકને આંખો સારી હોય છે, કાન સતેજ હોય છે, દાંત સારા હોય છે, પાચનશક્તિ સારી હોય છે, મિત્રો, સંબંધીઓ અને પાડોશીઓ સારા મળે છે, નોકર અથવા તો શેઠ સારા મળે છે અને બીજી રીતે વ્યવહારમાં તેમની પાસે સારાં સાધનો હોય છે, જ્યારે કેટલાકને આમાંથી કોઈ કોઈ બાબતમાં ઊણપ અને ઓછાપણું હોય છે. આમ શા માટે થાય છે એ સમજવું સહેલું નથી. સંતો કહી ગયા છે, કે સારા કામનો બદલો સારો મળશે, પણ સારા કામના બદલામાં મળેલી કંઈ સંપત્તિ વધારે મળશે અને કંઈ હજી ઓછી જ રહેશે તે તો

"ગહના કર્મણો ગતિ:" એ સૂત્રથી જ સમજાવી શકાય. મને તો એમ લાગે છે, કે દરેક માણસના આ જીવનમાં કસોટી થઈ રહે છે. સારી વસ્તુ મળતાં એક માણસની વર્તણૂક કેવી રહેવા પામે છે અને એ સારી વસ્તુ નહિ મેળવનાર અથવા મેળવેલી ગુમાવી બેસનાર તે જ માણસ કેવી જાતની ભાવના ધરાવે છે, એ બધું અનેક જન્મોની લંબાતી સાંકળમાંની જુદીજુદી કડીઓમાં આપોઆપ સંકળાઈ જાય છે.

જુદીજુદી પ્રજાઓનું જીવન તપાસતાં આ વિષયમાંથી હજી વધુ જાણવા જેવી વાત બહાર આવે છે. હિટલરના જર્મનીએ ૧૧ મુલકો જીતી લીધા હતા અને 'ઇંગ્લેંડને તો કોઈ પણ વખત મારી શકીશ' એવો હિટલરને ભરોંસો હતો. દુનિયાની બીજી ઘણી પ્રજાઓ તેની સામે એકત્ર થઈને આવે તો પણ જર્મનીને તેની પરવા નહોતી. આવો મહાન દેશ અને આવી મોટી પ્રજાના આજે ત્રણ ભાગ થઈ ગયા છે. તે પરદેશી રાજ્યતંત્ર તે તે સત્તાના હાથ નીચે કચડાય છે. જર્મનો વિજ્ઞાનમાં અને શોધખોળમાં પારંગત હતા. તેમને જાતિઅભિમાન ઘણું હતું અને દેશપ્રેમ પણ તેમનો ઓછો નહોતો. આજ પ્રમાણે જાપાનની પ્રજા એમ માનતી હતી કે વિધાતાએ જગતનું રાજ્ય કરવા માટે જ તે પ્રજા સર્જી છે. કળાકૌશલ્યમાં જાપાનની પ્રજા ઘણી આગળ વધતી હતી અને તેમણે અનેક કળાઓમાં પોતાની નામના મેળવી હતી. જ્યારે જાપાને પર્લહારબરમાં અચાનક અમેરિકાની સામે હલ્લો કર્યો, ત્યારે આ દિશામાં જે સિદ્ધિ મેળવતાં હિંદુસ્તાનને હજી ઘણો વખત લાગે તેમ છે, તે તો જાપાનની પ્રજા મેળવી ચૂકેલી હતી. આજે જાપાનને પરદેશી રાજતંત્રની નીચે સબડવાનો વખત આવી ગયો છે અને જનરલ મેકઆર્થરે ઘડી આપેલું પ્રજાતંત્ર સારું છે એવી વાત તેમને મને કે કમને આજે ઉચ્ચારવી પડે છે.

મારા મત પ્રમાણે આ બે દેશો એટલે કે જર્મની અને જાપાનની ભાવનામાં કંઈક નૈતિક તત્ત્વની ખામી હતી, તેનું જ આ પરિણામ છે. આ દેશોને મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી પણ બીજાઓનું કેમ કરી છીનવી લઈએ એવી ખોટી લાલસા પણ તેઓ સેવતા હતા. ન કલ્પી શકાય એટલું બધું આસુરીપણું અને અમાનુષી જુલમ તેમણે બીજી પ્રજાઓ પર કર્યાં; તેથી જ તેમનું પતન પણ આટલું મોટું થયું. નૈતિક હેતુ વગરની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે એમ હું માનું છું. બીજી બાજુ યુદ્ધના વિજેતાઓ તરફ નજર નાખો, તો ઇંગ્લેંડની પ્રજાને આજે અનેક જાતની તકલીફ ઊભી થઈ છે. મજૂર સરકાર પણ મજૂરોને હાથમાં રાખી શકતી નથી. આ પણ એક ઘણી સૂચક બીના છે.

જર્મની અને જાપાનની સરખામણીમાં હવે આપણે હિંદુસ્તાનનો દાખલો તપાસીએ. જર્મની અને જાપાનની સરખામણીમાં હિંદુસ્તાનનાં નસીબ કેવાં સારાં છે તે હવે આપણે જોઈએ. પરદેશી રાજ્યસત્તાનો હવે અંત આવી ગયો છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહી ગયા છે, કે 'પૃથ્વીનો વારસો નમ્ર માણસોને જ મળશે." આ વાક્ય મને ઘણાં વર્ષો સુધી સમજાયું ન હતું. પણ આજે હું ભારતવર્ષના સંબંધમાં આ સમજ્યો છું. આ દેશની પ્રજાએ કોઈના ઉપર આક્રમણ કર્યું ન હતું. પરદેશી પ્રજાઓને હાથે તેની સંપત્તિ સેંકડો વર્ષો સુધી લૂંટાઈ રોળાઈ ગઈ હતી. બીજાઓનો હાથ અમારા ખિસ્સામાં હતો પણ અમારો હાથ કોઈના ખિસ્સામાં નહોતો. બીજી પ્રજાઓ કરતાં હિંદી પ્રજાનું નૈતિક ઉચ્ચપણું આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઘણી રીતે આગળ વધેલી જર્મની અને જાપાનની પ્રજા આજે પરદેશી રાજ્યસત્તાના હાથ નીચે ગુલામી ભોગવે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાન આઝાદ બન્યું છે. અત્યારે આઝાદીના યુગની નાનીમોટી અનેક યાતનાઓ હિંદુસ્તાન ભોગવી રહ્યું

છે, પણ આ બધુ થોડા વખતમાં થાળે પડી જશે. ભારતભૂમિ એ તો રત્નોની ખાણુ છે, એને દરેક કાર્ય માટે યોગ્ય નેતાઓ મળી જ રહેશે, એવી મારી ખાતરી છે દુનિયાની પ્રજાઓની ગણુતરીમાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન ઊંચું રહેશે, એમાં પણુ મને કઈજ શકા નથી. આ બધુ હિંદવાસીઓની અથવા તો તેમાંની કોઈ એક વ્યક્તિની હોશિયારીને લીધે થયું છે એમ માની લેવુ તે અયોગ્ય કહેવાય દરિયામાં તરતા બરફના ખડકોનો આઠમો ભાગ જ પાણી ઉપર દેખાય છે અને બાકીનો જથ્થો તો પાણીની અદર ન દેખાય તેમ રહે છે, આ જ રીતે પુરષયત્ન ઉપયોગી અને જરૂરી છે પણુ બીજાં અનેક છૂપા કારણો પ્રજાઓના ઘડતરમા પણુ દેખાઈ આવે છે

એક માણુસ અથવા તો આખી પ્રજા માટે આ વાતમાંથી કઈ પણુ તાત્પર્ય નીકળે છે?

હું તો એમ માનુ છુ કે ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાતો જુદેજુદે સમયે પેદા થયેલાં જુદાજુદા સતોના મુખમાંથી છેલ્લા પાંચહજાર વર્ષમાં એના એજ શબ્દોમાં નીકળ્યા છે અને તે વિષયમાં કઈજ નવું ઉમેરાતુ નથી. આ બધા પયગબરોએ એકજ વાત આગળ કરી છે અને તેમા માણુસાઈ, દયાભાવ, ક્ષમા, ઉદારતા અને નિસ્વાર્થપણુ વ્યક્તિએ અને પ્રજાએ કેળવવાની વાતને તેમણે અગ્રસ્થાન આપ્યું છે કોઈ એક માણુસને સુખ જોઈતુ હોય, તો પોતાને માટે જે વસ્તુ હાથમાં આવે, તે એવી લેવામાં ખરુ સુખ મળતું નથી, પણુ બીજા કોઈનું દુખ ઓછુ કરવામા અને તેને મદદ કરવાથી જ તેના ખરા સુખનો પાયો રચાય છે પ્રજાઓના જીવનમાં પણુ આ કાયદો લાગુ પડતો હશે, છતા તેના સૂક્ષ્મ પ્રકારો એકદમ જલદી આપણી સ્થૂળ નજર વડે જોવામાં આવતા નથી ઇતિહાસમાંથી એક વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે બીજાઓના હકો ઉપર તરાપ મારનારાઓ વહેલામોડા પોતે જ પોતાનાં સ્વાતત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ ખોઈ બેસે છે. દુષ્કૃતિના બીજમાથી સપતિનુ ફળ મેળવવુ કેવળ અશક્ય જ છે.

જગતમાં શાંતિ માટે, એક પ્રજા અને બીજી પ્રજાની વચ્ચે જીવનધોરણમા રહેલું અતર ઓછું કરવુ જોઈએ. આ ઉપરાત દરેક દેશમાં જુદાજુદા વર્ગોની વચ્ચે આર્થિક સમન્વય કરવાની જરૂર છે અત્યત તવગર અને અત્યત ગરીબ સાથેસાથે રહે એ અનિચ્છનીય છે આ સામાજિક ફેરફાર કરવા માટે આપણે આપણા દેશનાં શાસ્ત્રો અને ઋષિમુનિઓએ શીખવેલા સિદ્ધાંતો સમજવા જોઈએ. અને તેમાથી જ યોગ્ય ઉપાય યોજવા જોઈએ. પરદેશથી આવેલી દવા બધબેસતી ન થાય, તેવી રીતે પરદેશી સોશિયાલિઝમ, કોમ્યુનિઝમ વગેરે વિચારો આ દેશના સજોગોને માફક આવવાના નથી સમાજનુ ધોરણ ઉપર લાવવા માટે નૈતિક બળવાળા માણુસોનુ અસ્તિત્વ હોવુ જોઈએ જે પ્રજા નિસ્વાર્થપણે સમાજની સેવા કરનારા માણુસો વધુમાં વધુ પેદા કરે છે, તે જ આગળ વધે છે અને ટકી રહે છે

જે દેશમાં સ્વાર્થી, ઠગ, ચોર તથા કાળાબજારિયાઓ, નફાખોરો અને લાચ્ચુ અધિકારીઓ વધારે થાય તે દેશની પડતી આવે એમ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે જે દેશમાં સારા માણુસો અને નિસ્વાર્થપણે બીજાઓનુ કામ કરી આપનારા સેવાભાવી સજ્જનો પેદા થાય,તે દેશ ચડતો થાય અને તેની ઉન્નતિ થાય એમ માનવામા આપણુને આચકો કેમ લાગવો જોઈએ? સમાજમાં બધા થોડે અશે સચ્ચાઈ તરફ વળે અને ઘણા માણુસો લોકહિત અને જનસેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય તેનો આધાર ઘણી વાતો પર રહેલો છે કુટુબમાં વર્તન કેવું હોય છે, શાળામાં શુ શિખવાય છે, સાહિત્ય અને વાંચન કેવું રહે છે, હરિકથા, સત્સગ અને

બીજાં સાધનો જેમાંથી સદ્‌વિચાર ઊભો થાય છે તેવી સંસ્થાઓ કેટલી હદ સુધી પ્રગતિ કરે છે વગેરે સવાલો ઊભા થાય છે, પણ અહીં લંબાણથી તે સર્વ ચર્ચી શકાય તેમ નથી. કામ કર્યા વગર અગર તો ઓછા કામથી ગમે તે રીતે સાધન કેમ મેળવી લેવું એવો વિચાર ધરાવનારા અને સમાજની વિરુદ્ધ અનેકાનેક ગુના કરનારાઓને અંકુશમાં આણવા હોય, તો વર્તમાનપત્ર, સિનેમા, રેડિયો વગેરેનાં જે તત્ત્વોથી સ્વાર્થવૃત્તિ અને હલકટપણું વધી જાય છે, તેમને કાબૂમાં રાખવા જોઈશે.

માનવજાતના બધા સંતોએ પોતાના પદેશો કોઈ એક વ્યક્તિને કે એક રંગની એક દેશની પ્રજાને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચાર્યા હોતા. જુદા કાળમાં અને જુદા દેશમાં થયેલા સંતોની વાણીમાં એક જ જાતની અસ્ખલિત નીતિની દોરવણી દેખાય છે. જ્વાળામુખીમાંથી બહાર પડતો રસ, જે 'લાવા' કહેવાય છે, તે થોડા જ સમય પછી પ્રવાહી મટી નક્કર બની જાય છે; તેવી જ રીતે સંતના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓ મોઢામાં સંતનું નામ ને હૃદયમાં બીજાઓની સાથેનો દ્વેષભાવ લઈને ઝગડા કરવા મંડી જાય છે. આખી મનુષ્યજાતિમાં આ જાતની ભૂલ વખતોવખત જોવામાં આવી છે. મૂળ સિદ્ધાંતોમાં રહેલી એક ભાવના વિસરી જઈને જેની સાથે ઘણાં વર્ષોનો પડોશ હોય અને વસવાટ હોય ને વ્યવહાર હોય, તેવાઓને જ દ્વેષભાવથી ઈજા કરવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ જાય છે. તેમાં શી ઘટના રહેલી હશે તે મને હમણાં સમજાતું નથી. પણ આટલું તો હું ચોક્કસપણે માનું છું, કે કારણ વગર કંઈ બનતું નથી અને જે બીનાઓ બની રહી છે તે હવે પછી બનનારી વાતોની કારણભૂત થાય, એવી મોટી લાંબી કાર્ય–કારણની પરંપરારૂપે એક સતત સાંકળ છે. એકની તેમ જ અનેકની ઉપર સત્તા ભોગવતા નૈતિક કાયદાઓ વિજ્ઞાન અને પદાર્થોના કાયદાના જેટલા જ સચોટ કામ કરી રહ્યા છે. તે સૂક્ષ્મ છે એટલે દેખાતા નથી. દરેક વ્યક્તિથી દરેક વખતે આ કાયદા કેમ કામ કરે છે તે જોવાતું કે સમજાતું નથી; પણ એની અસર તો અચૂકપણે થયા જ કરે છે. ઘડિયાળ, ફાઉન્ટનપેન, લિફ્ટ, રેલવેએંજિન, વિમાન, રેડિયો, મોટર વગેરે દૂર ઊંડાણમાં વસનારા કોઈ ગામડિયાના જોવામાં પહેલી જ વખત આવે, ત્યારે એને કુતૂહલ ને આશ્ચર્ય થાય છે. આ વસ્તુ વાપરનારાઓ પણ હંમેશ તેની કરામત સમજતા નથી હોતા. નૈતિક વિષયોમાં કામ કરી રહેલા સૂક્ષ્મ કાયદાઓ સંબંધી ઘણા માણસો શંકા કરે છે; પણ આ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે તે તો અનેક વખત ચોખ્ખું સમજાય છે. એક વ્યક્તિનું કાર્ય સિદ્ધ થાય અને બીજાને એ જ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે એ પ્રસંગ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. જુદીજુદી ન્યાતો, વર્ણો, જાતો અને પ્રજાસમૂહો માટે પણ આ જ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે, એમ જો આપણે સમજીએ તો બીજાઓની સાથેના વ્યવહારમાં સત્ય, આદર અને ચોખ્ખાઈ કેળવી શકીએ. અંધારામાં પડેલાઓને કોઈ માણસ રોશની લઈને રસ્તો દેખાડવા આવે, ત્યારે તેઓ રાજી થાય છે; પણ હિંદુસ્તાનનો યુવકવર્ગ આજે આ બધું સ્પષ્ટપણે ન સમજતો હોવા છતાં પણ ઋષિમુનિઓએ જે ચોખવટ કરીને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેને અવગણે છે. જેણે ઊંચી ઇમારત ખડી કરવી હોય, તેણે ઊંડો પાયો ખોદવામાં આળસ ન કરવી જોઈએ. તે પાયો મજબૂત કરવો જોઈએ. આઝાદ હિંદનો ઇતિહાસ જો 'એક મોટી પ્રજાનો ઇતિહાસ થવાનો હોય, તો પરદેશી રાજ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અનીતિને ખસેડી પ્રજામાં નૈતિક બળ વધારવાની કોશિષ કરવી જોઈએ. શા કારણથી એક માણસનું અને સમસ્ત પ્રજાનું આ બળ વધે છે અને શા કારણથી ઘટે છે તેનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ દેશમાંના દરેક હિંદીની મોટામાં મોટી

ફરજ એ છે, કે તે પોતે અથવા તો તેની જ્ઞાતિની કે પ્રાંતની જનતા બીજા પુરષોના કરતા જુદી અથવા ઊંચી છે એવી ભાવના છોડી દેવી જોઇએ અને સમાનતા ઉપર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ ભારતનું ભવિષ્ય તેજસ્વી બનાવવુ હોય તો જ્યા જ્યા પંથનો, પ્રાંતનો, વર્ણનો કે એવો બીજો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ દેખાય ત્યાં ત્યાં આ ભેદના બંને છેડા પર એક પૂલ નાખી દેવો જોઈએ કે જેથી આપસઆપસમા હળવામળવાના પ્રસંગો વધારે થાય અને પરસ્પર સમજૂતી વધે કોમવાદ અથવા તો પ્રાંતિયતાની ભાવના ધરાવનારાઓ પોતાના દેશને વધુમા વધુ નુકસાન કરે છે, અને કોમી કે ભાષાના કે ન્યાતના અથવા તો બીજા તફાવતોને લઈને પોતાની તેમ જ બીજાઓની પ્રગતિના માર્ગમાં અડચણો ઊભી કરે છે દુનિયાભરમા આજે એક જગતની અને એક રાજ્યસત્તાની ભાવના એ જ અહિંસાનો પાયો નાખશે અને તેને લીધે જ પરસ્પર દ્વેષથી તથા પરસ્પર વિરોધથી થતા વિગ્રહો બંધ થશે

આ માર્ગ લાંબો અને ઘણી તકલીફોવાળો છે આથડતીઆથડતી માનવપ્રજા છેલ્લે એ ધ્યેયને પહોચશે, ત્યારે જ સુખી થશે પણ આ ઠેકાણે જલદી પહોચી જવાય અને કરોડો માણસોને ખોટી રીતે ખમવી પડતી વિપત્તિઓ ઊભી ન થાય તે જોવાની દરેકની ફરજ છે

આખી દુનિયાની સુધારણા દરેક માણસથી થતી નથી પણ પોતાના સહવાસમા આવનારાઓ તથા આસપાસના પાડોશીઓથી શરૂઆત કરવાનો હક બધાને છે ‘હક’ શબ્દ આપણા દેશમા નહોતો આપણે ત્યા ‘અધિકાર’ એટલે કે યોગ્યતા શબ્દ વપરાય છે એટલે દરેક સ્ત્રીપુરષની આ મોટી ફરજ છે એમ કહીએ તો જ વધારે યોગ્ય કહેવાય હિંદુસ્તાનનું ભાવિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હાથમા છે અને દરેક પ્રજાજન એ શુભ કાર્યમાં ફાળો આપી શકે તેમ છે, એમ મને લાગે છે ગીતા કહે છે તે ‘સ્વધર્મે નિધન શ્રેય પરધર્મો ભયાવહ ’ તથા ઋષિમુનિઓએ શીખવેલો ‘સ્વધર્મ’ તે જ આપણે માટે સારો છે અને બહારથી આયાત થયેલી ભાવનાઓ વિપરીત છે અને તેમાં ભય રહેલો છે, એ આપણે કદી વિસરી જવુ જોઈએ નહી

★

‘માતપિતાની સેવા એ પરમ ધર્મ છે’ એક પિતાએ કહ્યુ

‘અમને ઉછેરવા, અમને શરીર, મન અને આત્માની કેળવણી આપવી એ માતપિતાનું કર્તવ્ય છે’ એક પુત્રે કહ્યુ.

‘જે પુત્ર માતપિતાની અવગણના કરે છે, તે નર્કનો અધિકારી છે’ બીજા એક પિતાએ કહ્યુ

‘જે માતપિતા પોતાનો ધર્મ નથી પાળતા, તે આ જીવનની જ પાછલી અવસ્થામા નર્કના દર્શન કરે છે’ બીજા એક પુત્રે કહ્યુ

‘માતપિતાનુ ઋણ અદા નહિ કરનાર પણ પાપી છે’ ત્રીજા એક પિતાએ કહ્યુ

‘પ્રભુએ સોંપેલા અસહાય અને અશક્ત બાળક પ્રત્યે બેદરકાર રહેનાર પ્રભુનો ગુનેગાર છે’ ત્રીજા એક પુત્રે કહ્યું

આકાશમાથી અવાજ આવ્યો ‘બીજાના ધર્મનો નિર્ણય તમે ન કરો, તમારો ધર્મ તમે બજાવો વ્યક્તિઓ પોતાનો ધર્મ બજાવતી થઈ જશે, તે દિવસે આખી પૃથ્વી ધર્મમય થશે વસ જીવો માટે કુટુંબ શીતળ છાયડારૂપ બનશે, તે દિવસે કુટુંબની વ્યવસ્થાતંત્ર કડકાઈથી કે લોકલાજથી નહિ ચાલે, પણ પ્રેમના કાચા તાતણાથી ચાલશે’

મને થયુ કે દરેક માણસ પ્રથમ પોતાના જ ધર્મનો વિચાર કરે એવો શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ?

×

સૌંદર્યની ઉપાસના

લેખકઃ
ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ગુજરાત અને અમદાવાદ દાક્તરસાહેબને લેખક, સમાજસુધારક, લોકસેવક અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે સારી રીતે ઓળખે છે. જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા કેવી સૌંદર્યદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ, તે આ પ્રવચનમાં તેઓ સમજાવે છે અને ખૂબ રસિક રીતે એમણે જોયેલાં અનુપમ દૃશ્યોનો પરિચય આપે છે.

લૉર્ડ એવબરીનું એક પુસ્તક મેં હમણાં જ વાંચ્યું. એમાં એણે લખ્યું છે કે એક ખ્રિસ્તી સાધુ આલ્પ્સ પર્વત ઉપર રહેતો હતો. લૉર્ડ એવબરીએ ત્યાં જઈ પૂછ્યું:

'કેમ અહીં રહેવા આવ્યા છો?'

ત્યારે સાધુએ કહ્યું: "મને તાવ આવ્યો, સખત મુઝારો થયો ને હું મરી ગયો. સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે દેવો મારી આસપાસ ફરી વળ્યા ન મને કહે:

'અમે બધાયે તમારી પૃથ્વી વિશે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે. એની સુંદરતા અપાર છે. ત્યાંનાં સૌંદર્યધામોનું વર્ણન ન કરો?' મેં કહ્યું:

'હેં શું ખરેખર પૃથ્વી એટલી બધી સુંદર છે? મેં તો મારી તપશ્ચર્યામાં કશું યે જોયું જ નહિ. કૃપા કરી મને પાછો મોકલો. સાધુ તરીકે મેં તો કેટલા યે લોકોને ઉપદેશ આપ્યો છે કે આ પૃથ્વી પાપથી ભરેલી છે. એમાં આટલી બધી સુંદરતા હશે એની મને શી ખબર?' અને દેવોએ કૃપા કરી મને પાછો મોકલ્યો છે. સૌંદર્ય જોવાનો નિર્ણય કરીને સુંદરતા માટે પ્રખ્યાત એવા આ આલ્પ્સ પર્વત ઉપર હું રહું છું."

આપણને આજે શિખવાડવામાં આવે છે: જડ ચેતન ઉપર ચઢી બેઠું છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવો—આવો ખ્યાલ સૌંદર્યના ઉપાસકે છોડી દેવો પડશે.

પૃથ્વી સુંદર છે, અત્યંત સુંદર છે. સમજીએ, ઊંડા ઊતરીને જોઈએ, તો એ સુંદરતા આપણને દેખાય છે. હૃદયની બારી બંધ રાખ્યે સુંદરતા જણાતી નથી. સૌંદર્ય જોવાની ટેવ હોય તો ધૂળમાંથી યે સુંદરતા મળે છે. સાબરમતીને કિનારે એક ગામ છે, ત્યાં એક ટેકરો છે. ચોમાસામાં હોમરૂલ લીગ વખતે અમે ત્યાં જતા. શી એ સૌંદર્યમુગ્ધતા હતી! આવા સરસ દૃશ્ય માટે ત્યાં વસતા કુંભારને હું મુબારકબાદી આપવા ગયો. તે કહે:

'હા, અહીં પૂર આવે છે, ત્યારે અમારી ખાઈડીઓને ભૂસકા મારવાના ઉપયોગમાં એ ટેકરો આવે છે ખરો.'

એની દૃષ્ટિ કેળવાયેલી નહોતી.

ગંગાકિનારે સુંદરવનમાં હોડી ફેરવનારને સુંદરતા માટે મુબારકબાદી આપી. ત્યારે એ કહે:

'માછલાં પૂરાં મળતાં નથી, પેટ પૂરું ભરાતું નથી, શરદી ઘણી જ થાય છે.'

એની યે આંખ કેળવાયેલી નહોતી.

હિમાલયમાંના નૈનિતાલ જેવી સુંદરતમ જગ્યા એકે નહિ હોય. કહે છે કે દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં સતી પાર્વતી યજ્ઞમાં પડયાં ને આપઘાત કર્યો, ત્યારે શિવ એમને અહીંથી લઈ જતા હતા, ત્યારે એમનું એક નયન અહીં નીકળી પડ્યું. સતીનું નયન! માટે જ એ સ્થળને નૈનિતાલ કહેવામાં આવે છે. ચારે તરફ શાંતિ! આનંદનો પાર નહિ. ત્યાંના એક માણસ સાથે વાતચીત થતાં એણે કહ્યું:

'જી હાં, હમ તો પહાડી ભૂમિ પર રહતે હૈં, આપ તો સપાટ ભૂમિ પર રહતે હૈં.'

નૂરજહાં એટલે તો સારી યે દુનિયાનું તેજ. જહાંગીર પાસે એક સંન્યાસી ગયો.

દરવાને રોકયો. પેલાએ કહ્યુ કે મારે બાદશાહને મળવું છે જહાંગીરને સંદેશો મળતાં એને થયું એ કે સંન્યાસી થઈને અહીં સુધી આવ્યો છે, નક્કી કામ હશે' અને બાદશાહ ગયો .સન્યાસીએ પૂછયું .

'નૂરજહાં તમારી ઓરત છે ?'

'જી હાં'

'મારે જોવી છે ?'

બાદશાહને આશ્ચર્ય થયું. પણ એ તો 'ઓઝલ પડદામા રહે શી રીતે દેખાડી શકાય' છતા બાદશાહને કુતૂહલ થયું-સન્યાસી છે, એની પાછળ નક્કી કંઈ છૂપો ભેદ હશે જહાંગીરનું દિલ કવિનું હતું નૂરજહાંને બોલાવી મંગાવવામા આવી એને બધી રીતે જોયા પછી સંન્યાસીએ અભિપ્રાય આપ્યો

'અરેરે, આ તો બધી ઓરત જેવી જ છે શા માટે તે એના પતિને મારી નાખ્યો?'

જહાંગીરે જવાબ આપ્યો. 'મેરી આંખોસે દેખો તો ?'

લયલામજનુ માટે પણ મજનુએ કહેલુ 'મારી આખથી એને જો' આખ કેળવાતી નથી, કે કેળવાયેલી હોતી નથી તો બધી યે વસ્તુ જડ જેવી લાગે છે.

અત્યારે તો આપણે પેલા સાધુની માફક પૃથ્વીની નિંદા જ કર્યા કરીએ છીએ, પરંતુ વર્ષા, વસંતઋતુ, કુદરતા, સમુદ્રો, પહાડો કેવું અગાધ છે એમનું સૌંદર્ય ! ઘાસ જુઓ, આમલીના પાન જુઓ, મકાઈ જુઓ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે ખબર પડે છે કે એકલા પહાડોમાં, કે સમુદ્રોના સંગમોમાં કે જહાંગીરની આંખોમાં જ સૌંદર્ય નથી, સૌંદર્ય ઠેરઠેર છે.

માટી ખાય છે એવા અપરાધની શિક્ષારૂપે યશોદાએ જ્યારે કૃષ્ણના મુખમાં જોયું, ત્યારે ત્યાં તો માટીના પિંડને બદલે સૂર્યો, મહાસૂર્યો, તારા ને આખું યે • દેખાયુ. ને મારવાની લાકડી હાથમાં ને હાથમાં રહી ગઈ પણ જશોદા જેવું આપણું નસીબ ક્યાં ?

કાંકરિયા તળાવમાં નગીનાવાડી છે. ત્યાંનું સૌંદર્ય અનુપમ છે કાંકરિયું. જાણે પળેપળે રૂપ બદલે છે. અંધારી રાત્રે, ચાંદની રાત્રે, બેસું છું ત્યારે મને લાગે છે. 'હું બાદશાહ છું. કુતુબુદ્દિન કરતા યે વિશેષ નહિ સંભાળવાનુ, નહિ ચોકી રાખવાની, નહિ ખર્ચ ને છતાં યે બાદશાહી !'

મદ્રાસમા એક્વેરિયમ છે એકવેરિયમ એટલે જળચર-સંગ્રહ ત્યા ભીંતો પર કબાટોમા કાચની દીવાલોમા અનેક જુદીજુદી જાતનાં પ્રાણીઓ છે. જે જળચરને જેવા પાણીની જરૂર હોય તેવુ ખારુ, મીઠું, વધારે ઓછું ગરમ-બધી યે જાતનાં પાણીમા એમને રાખવામા આવ્યા છે. કોઈ ઊંઘા રહે, કોઈ ઊંઘતા હોય, કોઈ ફરતા હોય, કોઈ આપણને આશીર્વાદ આપતા હોય

ને ત્યા એક જ સ્થળે, ન પલળાય, ન આખ, કાન કે મોમા પાણી જાય, છેક દરિયાની નીચે જાણે રહેવા ગયા હોઈએ એમ લાગે.

કેટલીક માછલીઓ સામે જોતી હોય, કેટલીક તમે કોણ છો, તેની પરવા સરખી યે ન કરતી હોય અને રંગબેરંગી, કોઈ એરિંગ જેવા, કોઈના શરીરમાં તો વીજળીઓ. ને દરિયાઈ ઘોડા ! દરિયાઈ ઘોડાની જમાતમાં રિવાજ એવો છે કે નરને બાળબચ્ચાં સોંપીને માદા ફરવા નીકળી પડે. આપણામાની કેટલી યે સ્ત્રીઓ એવુ સુખ ઇચ્છવા તૈયાર થઈ જાય !

એમાની એક એક ચીજ પાછળ કલાકોના કલાકો ગાળો, દિવસોના દિવસો ગાળો, તો યે ધરાઈએ નહિ ! એ સૌંદર્યદર્શનનો મોહ હજી પણ છૂટી શકતો નથી

બાઈએ, મોટરમાફરીએ પણ એ બધાથી સૌંદર્યદર્શનનો આનંદ તો કોઈ અદ્ભુત હોય ! બીજું સૌંદર્યદર્શન મે પૂનામાં કર્યું.

ત્યાંની ધારાસભા વખતે, જ્યારે માત્ર ભાષણો ને ભાષણોનો જ કાર્યક્રમ હોય ત્યારે નાસી જઈએ. એક વખત ફૂલોનું પ્રદર્શન જોવા ગયા. પ્રદર્શનનો વહીવટ ૬૦ વર્ષના એક પારસી મોબેદ કરતા હતા. તે પણ આસ્સો કસબી ખેસ ઓઢીને આવ્યા હતા. આખો બાગ સુરુચિકર બની ગયો હતો. રંગરંગવાળાં ફૂલો. અરે, ત્યાંના થોરિયા પણ મજાના શોભતા હતા. આ ફૂલોના પ્રદર્શન માટે ચંદ્ર જાણે સ્વયં આવ્યો હોય, એમ લાગતું હતું. ફૂલોની મોટર ને ફૂલોની સાયકલ–મોહક ફૂલો! આવાં પ્રદર્શનો થાય ત્યારે પૂના જઈ આવજો. ત્યારે સુંદરતાના ભગવાનને જોવા બહુ દૂર નહિ જવું પડે.

એવો જ ઉત્તમ બગીચો છે ઉતાકામંડનો, નાત માળનો બગીચો; લોર્ડ વિલિંગ્ડને તૈયાર કરાવ્યો હતો. ત્યાંના થોરની બેન ખરસાણીનાં ફૂલો તો કમળો કરતાં યે સુંદર હતાં.

કહે છે જાપાનમાં સ્ત્રીઓને કન્યાકેળવણી તરીકે ફૂલ ગોઠવવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ભગવાનને જેમણે વાદળમાં જોયા નથી તે લોકો એમને દીવાનખાનામાં સહેજે જોઈ શકશે. ઊટીના પ્રદર્શનમાં તો આપણે જે વૃક્ષોની લગારે કિંમત ગણતા નથી એવાં વૃક્ષોનું એ પ્રદર્શન હતું. જાપાનમાં એક જ રંગ, માત્ર ભૂરો જ પ્રિય હોય છે અને એનું ત્યાં ઘણી વખત પ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે.

ગોસાંઈ મહારાજને ત્યાં મારા મામાનો છોકરો રહેતો. તે મને કહે:

'સવારે પાંચ વાગે મંદિરનાં દર્શન કરવા આવશો?'

આમ તો હું પૂરો નાસ્તિક, પણ અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ ગયો. સાડાપાંચે ગોસાંઈજી મહારાજ ધોળો વેશ પહેરીને નીકળ્યા. ધોળો વેશ, મોગરો ને ગુલાબનો દેવની પાછળનો પડદો. ભૂરો રંગ, સારંગી–સંગીત. અરે, તે વખતે મંદિરની પૂતળી પણ જાણે સંગીતમાં સૂર પુરાવતી હોય એમ લાગતું હતું. સમયને અનુકૂળ એ ફૂલો હતાં. પૂજાવિધિની રચનામાં ફૂલોનું સૌંદર્ય ઓર હોય છે. પણ એનામાં એવી તાકાત છે, કે જડ લોકોનાં દિલ પણ ઊઘડી જાય. મને આનંદની ધ્રુજારી થઈ, ફૂલોમાં સૌંદર્યનારાયણનાં મેં દર્શન કર્યાં. નરસિંહરાવે પોતાના પહેલા પુસ્તકનું નામ પણ એટલા જ માટે 'કુસુમમાળા' રાખ્યું હતું ને?

દાર્જિલિંગમાં એક ચક્રમ હતો. તેણે વિવિધ જાતનાં પતંગિયાં એકત્રિત કર્યાં હતાં. એ કૂદકીડી જેવાથી માંડીને તે ઠેઠ મોટામાં મોટા થાળી જેવડાં પતંગિયાં હતાં. શી રંગોની જમાવટ! અનાર, કસબ, કિનખાબ ને મલમલ જેવું લાગે. પતંગિયાંની પાંખોના રંગોની મિલાવટ તો મહાન ચિત્રકારોએ ન કરી શકે. મદ્રાસના પેલા જળચરસંગ્રહાલયમાંની દરિયાઈ દુનિયા જેવા જ અહીંનાં પતંગિયાં પરના રંગો હતા.

સૌંદર્ય આંખમાં છે એ માટે આકાશ–પાતાળમાં શોધ ચલાવવાની બિલકુલ જરૂર નથી. ઉપમામાં, નાનાલાલ કહે છે, આપણે 'ચંદ્રરાજ' કહીએ છીએ એ ખોટું છે. ચંદ્ર એક અમાસ કે બહુબહુ તો પડવા સુધી નથી દેખાતો, પણ પછી બીજથી એનું દર્શન થવા માંડે છે, પણ એ તો તમે એને ન જુઓ તો બિચારા ચંદ્રનો શો વાંક?

આ ફૂલો, આ પતંગો, સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત, હમણાંની વર્ષાઋતુનાં વાદળાંની અપાર ભભક, આ બધી વસ્તુઓ જે આનંદ આપે છે, તે પૈસામાં કે ઇંદ્રિયસુખોમાં, યા તો ખાવાપીવામાં મળતો નથી.

યાત્રાનાં ધામોમાં યે સૌંદર્ય ભરાઈ બેઠું હોય છે, નાચતું, સૂતું, દોડતું હોય છે: એ જગાડવાનું કાર્ય આપણું છે.

કોઈ રશિયાના સંગીતાચાર્યે હિંદ માટે કહ્યું હતું કે હિંદના જેવું અદ્ભુત સૌંદર્ય

આજે ક્યાંયે નહિ મળે ! સંગીત દ્વારા સૌંદર્ય મગજ ને કાનને રસ્તે અંદર પહોંચે છે. તાનસેન હજાર વર્ષે ઉત્પન્ન થાય છે. અકબર એનું અભિમાન લેતો હતો. એનાં ગીતો સાંભળતાં રાજાની બધી ચિંતા દૂર થતી હતી. તાનસેન તો હતો દરબારી ગવૈયો–પગાર ને રાજ્યની મહેરબાની પર જીવનારો.

અકબરે એક વખત પૂછ્યું 'તારા કરતાં કોઈ વધારે મોટો ગવૈયો છે ખરો ?'

તાનસેન કહે 'હા, મારા ગુરુ હરિદાસ છે ગંગા નદીને કિનારે છે. પણ એ તો બાદશાહોના બાદશાહ જેવા છે મોજમાં આવે ત્યારે ગાય છે એ તમને બાદશાહ જાણે તો તો સમૂળગા ગાય જ નહિ '

પછી તાનસેન અકબરને નોકરને વેશે લઈ ગયો હાથમાં સારંગી પકડાવી. ઝીણી સેવી પડી, શું કરે સાંભળવાનો રસ હતો તે ? પાસે ગયા ને તાનસેને જોયું કે હરિદાસ હજી ગાવાની લહેરમાં નથી

અને રાગ બેસતો નથી એમ કરીને તાનસેને ખોટો દીપક રાગ ગાયો. ખોટો ગવાયો એટલે તો હરિદાસ તરત જ ચઢ્યા ને બરાબર દીપક રાગ ગાયો. એ રાગથી આપણે કહીએ છીએ દીવા થાય, પણ એ દીવા તો હૃદયમાં થવાના હરિદાસ ભગવાનને ખુશ કરવા માટે જ માત્ર ગાતા હતા.

સાહિત્ય સૌંદર્ય જોયું, સંગીતનું જોયું હવે ચિત્ર ને શિલ્પનું જોઈએ મહીસૂરમાં વેંકટાપ્પા કરીને એક બ્રાહ્મણ, તે શિલ્પી સંગીતકાર ને ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળ ને હું સાથે ગયા હતા. જોયા પછી અમને થતું જે દેશમાં વેંકટાપ્પા જેવા કલાકારો જીવંત છે તેને સ્વરાજ મળશે જ

કોઈ અંગ્રેજે એમને મહેણું મારેલું કે 'તુમે હિંદીઓ તો સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં ચિત્રો નહિ ચીતરી શકવાના એ યશ તો હોલેન્ડ ને ઇંગ્લેન્ડને જ ફાળે જવાનો '

ને એટલે એ ગયા ઊટી–ઉતાકામંડ સુરત સ્વય પાડી હતા, પણ તેયે છોડ્યું. નીલગિરિમાં વાઘ એમ સીમા માત્ર બાર આનામાં જ ઉદરનિર્વાહ કરી ચલાવી લેતા તે વખતે બ્રશબ્રષ્ટ એમણે બાર્ગું પેર મૂક્યું. ક્યાં સૂવું, ક્યાં ખાવું એ મોટો સવાલ નહોતો ત્યાં કદી યે પારો ૫૫° ડીગ્રીથી વધતો જ નથી એવી ઠંડી રાતે અંધારામાં, કે વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે, એકલા બેસી વિશ્વના ચિત્રો જુએ ને પછી એ ચીતરે. છ કે સાત ચિત્રો એમણે બનાવ્યા વેંકટાપ્પાએ જે સૌંદર્ય જોયું તે અમે ઘણીયે વખત ત્યાં ગયા હતા છતાં નહોતું જોયું. પણ એ ચિત્રો જોયા પછી *જીવન સફળ થયું લાગ્યું*. મહીસુરના રાજાએ એ ચિત્રો માગ્યા પણ એમણે કહ્યું 'ચિત્ર નહિ આપું ' લંડન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરે વેંકટાપ્પાનાં ચિત્રો જોયા ને કહ્યું,

'મે ઘણાયે ચિત્રો જોયા છે પણ આવાં નથી જોયા.'

વેંકટાપ્પાએ ત્યારે જવાબ આપ્યો 'હા શું આજ મારી માતૃભૂમિનું મહેણું ટળ્યું ' વેંકટાપ્પાએ ઇંદિરા ગાયકવાડ પાસેથી, પોતાના ગત પતિનું ચિત્ર ચીતરવાના અમુક રૂપિયા ઠરાવ્યા વેંકટાપ્પાએ કાગળને બદલે હાથીદાંત પર એ કામ કર્યું. ચિત્ર એવું સરસ બન્યું કે વેંકટાપ્પાને એ માટે ઇંદિરાએ રૂપિયા આપ્યા, પણ ચિત્ર ન લઈ ગયાં કહે

'આબેહૂબ ચિત્ર જોઈ પતિ યાદ આવે ને જીવ બળે !'

વેંકટાપ્પાને કોઈકે કહ્યું કે શેષણ્ણપ્પા મરવા પડ્યા છે ને જીવ જતો નથી. વીણા એક ઉત્તમ સંગીત વાજિંત્ર છે કર્ણાટકીઓનું એ ઉત્તમ સંગીતવાદ્ય ગણાય છે.

વેંકટાપ્પાએ ત્યાં જઈ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે 'જાઓ, વીણાનો એ વારસો હું સાચવીશ ચિત્રો છોડી સંગીતની આરાધના કરીશ ' ને

ત્યારથી એ. સંગીત પાછળ પડ્યા.

એમણે પોતાનું જ એક ચિત્ર દોર્યું છે. એમાં એક બાજુ ચિત્ર ને બીજી બાજુ સંગીત છે. બંન્ને વચ્ચે પોતે ઝોલાં ખાય છે. જ્યારે મેં એમને વીણા સંભળાવવાનું કહ્યું ત્યારે બોલ્યા:

'મને તો સાધારણ આવડે છે. અસાધારણ આવડશે ત્યારે સંભળાવીશ.' ફરીવાર જવાનું થયું પણ એક જ દિવસ રહેવાનું હતું. બપોરે ગયા, કહ્યું: 'વીણા!'

વેંકટપ્પા: 'હા, હવે વીણા આવડે છે. સરસ્વતી કેવી બજાવતી હશે, નારદ કેવી રીતે વગાડતા હતા તે પ્રમાણે કલ્પના કરી હું વગાડી શકું છું. એ માટે એક ખાસ વીણા પણ બનાવેલી! પણ અત્યારે નહિ, સાંજે આઠ વાગે પ્રાર્થના વખતે આવો.'

અમારે તો જલદી આવતા રહેવાનું હતું. વીણા સાંભળવાની ન મળી! એમણે મહારાજાના મહેલ માટે ધોળાં ઉપસાવેલાં ચિત્રો દોર્યાં છે: રામની શોધમાં હનુમાનનું એક ચિત્ર હતું. રામ હનુમાનને વીંટી આપે છે; પણ હનુમાનનું એ ચિત્ર! અદ્ભુત! રામના મનમાં ખિન્નતા છે, હનુમાનના મનમાં પણ ચિંતા છે, કેમ જાણે વિચારતા ન હોય, આટલા બધામાંથી આ કાર્ય માટે મારી જ પસંદગી કરવામાં આવી છે, તો તે કામ માટે હું લાયક થઈશ કે નહિ! પરંતુ આવાં બધાં ચિત્રોમાં મેં કહ્યું: 'કેમ સીતા આવી?'

વેંકટપ્પાએ જવાબ આપ્યો: 'શી ખોટી છે?'

એક મિત્રે મને પાછળથી કહેલું: 'આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે. એમને બીજી કોઈ સ્ત્રી જોઈ નથી, સિવાય એમની એક વૃદ્ધા માસી. તો પછી કલ્પના તે એવી જ હોય ને?'

આવો છે એ વેંકટપ્પા!

મને રવિશંકર રાવળનું એક ચિત્ર યાદ આવે છે. એમાં ભવિષ્યની ગુજરાતણની એમણે કલ્પના કરી છે. એના હાથમાં વીણા છે. પાસે હરણ છે, દીવાને આમ ને દીવાને ખાસ જેવો જૂનો કઠેરો છે. એ દ્વારા એ બતાવવા માગે છે કે એ સંગીત, સાહિત્ય ને કળાની શોખીન થશે; અત્યારની સ્ત્રીઓ નૃત્ય ને સંગીતની શોખીન તો થઈ છે; પણ કળાના ઉપાસકોને હું એક ચેતવણી આપવા માગું છું. કળાને ઇંદ્રિયોને બહેકાવવા માટે ન વાપરશો. એને આત્માના ઉત્કર્ષ માટે વાપરજો, પણ મોજશોખ માટે કદી યે એનો ઉપયોગ ન કરજો. આત્માની પવિત્રતાના પ્રાગટ્ય માટે જો કલાનો ઉપયોગ થશે, તો કલાકારોનું અને દેશનું કલ્યાણ પણ એમાં જ થશે.

આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં દર હજારે ૪૦ માણસો ભણેલાં હતાં; દશ વર્ષ પહેલાં તે સંખ્યા વધીને ૬૫ની થઈ અને ૧૯૪૧ની વસતીગણતરી પ્રમાણે આજે એક હજારે ૧૨૦ આદમી ભણેલા નીકળે છે; એટલે કે હિંદમાં આજે બાર જ ટકા કેળવણી છે. જુઓ છો શું? દર સોએ ૮૮ માણસો અભણ—જેમને વાંચતાં કે લખતાં કશું યે ન આવડતું હોય એવા આજે મળી આવે છે! દેશમાં જ્ઞાનનો દુકાળ પડ્યો છે, આપણા દેશનું આ મહાકલંક કોણ ધોઈ નાખશે? એકેક ભણેલો આદમી વરસદહાડે માત્ર બીજા ચારને જ વાંચતા-લખતા કરે તો કેવું સારું!

×

વિઠોબા અને જ્ઞાનેશ્વર

લેખક
શ્રી: નાભાજી

જ્ઞાનેશ્વરીના અંગ્રેજીના ભાષાંતરકર્તા શ્રી મનુ સૂબેદાર રમણાશ્રમ ગયા હતા તેમણે રમણ ભગવાનને એવી ફરિયાદ કરી કે વેદાંતના ઘણાખરા પુસ્તકો, જેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓ જ સમજી શકે તેવા હોય છે અને જેઓ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની સ્થિતિમાં હોય છે, તેમને મદદરૂપ હોતા નથી તેના જવાબરૂપે શ્રીરમણ ભગવાને પુસ્તકાલયમાંથી નાભાજીકૃત 'મહાભક્તવિજયમ્' નામનું પુસ્તક મંગાવ્યું અને તેમણે પોતે જ્ઞાનેશ્વર અને તેમના પિતાની વચ્ચેનો આખો સંવાદ ત્યાં હાજર રહેલા સર્વને વાંચી સંભળાવ્યો તે આખો પ્રસંગ સર્વે એકચિત્તે સાંભળ્યો વાતનો પ્રસંગ એ છે કે જ્ઞાનેશ્વરના પિતા સાધના માટે વનમાં ગયા હતા કોઈક પ્રસંગે રાજાને તેમના બાળકોની મુલાકાત થઈ અને બાળકોને જોતાં જ રાજા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો અને તેમના પિતાને જોવાની તેને ઇચ્છા થઈ રાજાએ પોતાના દૂતો દ્વારા આમંત્રણ મોકલ્યું પણ તેમણે વનમાંથી પાછા આવવાની ના કહેવડાવી ત્યારપછી છોકરા પિતા પાસે ગયા અને બાળ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાના પિતાના ખોળામાં બેસી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણે દલીલ કરી, જેથી તે પાછા પોતાને ગામ આવ્યા જ્ઞાનેશ્વરની ભાષા કોઈ સિદ્ધ જ્ઞાનીની છે, જ્યારે તેમના પિતાના સંશયો, ભય અને વિઘ્નોનો ખ્યાલ દૂર નહિ કરી શકનાર સામાન્ય માનવીના છે ભાવિક જનો માટે એ સંવાદ નીચે આપવામાં આવ્યો છે

વિઠોબા : જે એક વખત ઊલટી દ્વારા ઓકી કાઢયું હોય તે ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ હોય, તોપણ કોઈ ફરીથી ચાખશે કે? ધર્મનિષ્ઠોએ શું પોતાના વચનને વળગી ન રહેવું? મારે સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી શું ત્યાં પાછા જવું? અવિવેકી લોકો સાથે ભળવું? તેમના તરફ પ્રીતિ રાખવી? શું મારે રાજાની પૂજા કરવી? મારું સ્થાન જંગલ જ રહેશે અને તમારે માટે સંસાર વાછા જાઓ અને તમે સંસારમાં રહો

જ્ઞાનેશ્વર : પણ તમે જંગલમાં શા માટે રહો છો?

વિઠોબા : બેટા, મારે માટે ત્યાં પાછા આવવામાં શું લાભ અથવા આનંદ છે? પાછા આવવામાં તો લાભ થવાને બદલે મુક્તિ મળવામાં વિઘ્ન આવે છે. મૌનનિષ્ઠા માટે તો સમાજના સંસર્ગથી દૂર આ જંગલ જ યોગ્ય સ્થાન છે અને તેથી જ આ ટેકરીઓ ઉપર રહું છું.

જ્ઞાનેશ્વર : ગામ અને જંગલ એવા ભેદભાવોનો ખ્યાલ રાખીને બ્રહ્મનિષ્ઠા જાળવી રાખવાનો તમે જે પ્રયત્ન કરો છો, એ તો આકાશનો દેખાવ અટકાવવા માટે પોતાની આંખ બંધ કરવાને બદલે પોતાની આગળ પડદો ધરી રાખીને ફર્યા કરવા જેવું છે, અનેક પાપો કરીને પુણ્ય મેળવવા સમાન છે કઠણ હૃદયના માણસે ઈશ્વરદર્શનની ઇચ્છા સેવવા જેવી છે અને ગાઢ અજ્ઞાનને દૂર કર્યા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવા જેવો પ્રયત્ન છે જે નિષ્ઠામાં બધા ભેદભાવો ઓગળી જાય ત્યાં ઘર અને જંગલ એવો દ્વૈતભાવ રહી શકે ખરો?

વિઠોબા : જ્યાં સુધી 'મારું' એવો ખ્યાલ કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી અહંભાવ અને 'આ' અને 'પેલું' વગેરે દ્વૈતભાવોનો નાશ થઈ શકતો નથી, નિર્વિકલ્પનિષ્ઠા જ એ બધાનો નાશ કરી શકે બધા સંકલ્પો અને ઇચ્છાઓમાંથી મુક્ત થવાથી એ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકાય

જનસમાજથી દૂર રહેવાથી જ એ બની શકે. તેથી હું અહીં રહું છું, કારણ કે જંગલનો એકાંતવાસ જ એવી મૌનનિષ્ઠા માટે યોગ્ય સ્થાન છે. '

જ્ઞાનેશ્વર : પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થવું અને તેમાં સ્થિતિ રાખવી એ જ બ્રહ્મનિષ્ઠા; નહિ કે જંગલમાં રહેવું.

વિઠોબા : ગુરુ પાસે રહી પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી તેમાં દૃઢ નિષ્ઠા કાયમ રાખવા માટે જંગલમાં એકાંતમાં જ રહેવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનેશ્વર : ખરા જ્ઞાનીઓનો અનુભવ છે, કે માત્ર વનમાં રહીને તેમ કરવાથી અજ્ઞાન અને 'હું' 'મારું' વગેરે ખ્યાલોનો નાશ થઈ શકતો નથી. અને તેથી જ તેમણે ગામ અને જંગલ, ઘરનું જીવન અને સંન્યાસ એવા ભેદભાવોનો ત્યાગ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની સાધના કરી હતી; તો પછી તમે શા માટે ઘરના જીવન તરફ અણગમો રાખીને જંગલમાં રહો છો?

વિઠોબા : જેમણે સાક્ષી (દ્રષ્ટા)ને જોયો છે અને બધાંના સાક્ષી જે આત્મા તેની સાથે ઐક્ય પામ્યા છે, તેઓ જો કુટુંબમાં રહે તો તેમની સમાધિમાં ભંગ થાય અને તેઓ પોતાનો આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ ગુમાવે; તેથી જેમણે સહજ સ્થિતિનો આનંદ અનુભવ્યો છે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ કુટુંબમાં રહેવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર : રાગ અને દ્વેષ બંનેમાંથી મુક્તિ તે જ સહજ નિષ્ઠા. ગામ તરફ અણગમો રાખવો અને જંગલમાં પ્રીતિ રાખવી એ નિષ્ઠા કહેવાય ?

વિઠોબા : જેને 'અમુક કરવું' 'અમુક નહિ કરવું' એવી ઇચ્છાઓ હોતી નથી, તે સંસારમાં રહી સંસારનાં કાર્યો કેવી રીતે કરી શકે ? અને સંસારમાં રહી ત્યાંનાં કાર્યો નહિ કરી શકતો હોય, તેણે ત્યાં રહેવાનું શું પ્રયોજન ? જ્યાં શરીરના ભોગોને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય એવાં વિઘ્નોનો શિકાર બનવાનો સંભવ રહે તેવા સ્થાનમાં ન રહેવું જોઈએ. આ શરીરના ભોગોને ઉત્તેજન આપવું એ તો મુડદાની લગ્નક્રિયા કરવાનો સમારંભ કરવા જેવું છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જેણે બધાં કર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને માટે સમાધિ સાધવી એ પણ કર્મ નથી શું? અને જે આવાં કર્મમાં રોકાય તેને માટે કુટુંબનાં કાર્યોમાં રોકાવું શું ખોટું છે ?

વિઠોબા : સમાધિ સાધવી એ ક્રિયા છે ખરી પણ તે બધા વિચારો અને ચિંતાને દૂર કરે છે; જ્યારે કુટુંબનાં કાર્યો વિચારો—તે તો ચિંતાઓ અને શોક ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જ્યારે પોતે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, ત્યારે તેણે નિષ્ઠાસાધનામાં શા માટે રોકાવું ?

વિઠોબા : જાગ્રત અવસ્થામાં સુષુપ્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એને જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મનિષ્ઠા નથી કહેતા શું? જો આપણે એવો અનુભવ નહિ કરીએ, તો સમાધિમાંથી મળતો સતત આનંદ કેવી રીતે મેળવી શકીએ ?

જ્ઞાનેશ્વર : વેદો એમ કહે છે કે જાગ્રત દશામાં ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓ, સ્વપ્નદશાની માત્ર મનની ક્રિયાઓ, અને ઊંઘની અભાવાત્મક દશાને સાક્ષીરૂપે જોવી એ જ ખરો આનંદ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-દશા એ તો પડછાયા જેવી હોય છે. જેને સ્પર્શ થવા છતાં સ્પર્શ લાગતો નથી, ત્યારે તમે તો કહો છો કે ઊંઘના જેવી અભાવાત્મક દશા જ ખરું સુખ છે અને તેનું નામ જ જાગ્રત સુષુપ્તિ છે.

વિઠોબા : જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓ તો માણસને સંસારમાં નાંખે છે અને ઇંદ્રિયો રૂપી પશુઓનો માણસ શિકાર બને છે. તેથી

જ્યાં બધી સંસારની બાબતોનો અભાવ હોય અને ઊંઘના જેવી શૂન્ય અવસ્થા હોય, એ જ ખરી સમાધિ છે.

જ્ઞાનેશ્વર: ખરી સમાધિ બધાનો અભાવ નથી, પણ શસ્ત્રની સામે શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી, સંસારનાં કાર્યો કરવાથી અને જનકની માફક જ્ઞાન-તલવારથી—બધા વિષયો તરફ ઉદાસીનતા ધારણ કરીને-ઇન્દ્રિયોનો સંયમ જાળવવાથી જ ખરી સમાધિ સાધી શકાય.

વિઠોબા: અનેક જન્મોની વાસનાના સમૂહરૂપી વદ્ધરા જેવા મનને માત્ર શુકદેવે સર્વ સંસર્ગનો ત્યાગ કરીને જીત્યું હતું. અને સુષુપ્તિ-દશા નહિ પ્રાપ્ત કરવાથી, માત્ર પોતે બ્રહ્મ છે, તેવા સતત જ્ઞાનથી જનક તેમ કરી શક્યા નહોતા.

જ્ઞાનેશ્વર: માત્ર જનક જ મનનો નાશ કરીને પોતાનું ઇચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અને શુક બહારના સંસર્ગનો ત્યાગ કરીને માત્ર વનવાસ સ્વીકાર્યાથી તેમ કરી શક્યા નહોતા.

વિઠોબા: દ્રષ્ટાપણામાં સ્થિત રહેવાથી જ દ્રશ્યનો ત્યાગ થઈ શકે. દ્રશ્યમાં રહીને દ્રશ્યનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે? જેનામાં ઝેર દાખલ થયું છે, તેને વધુ ઝેર આપવાથી અચૂક મરણ જ નીપજે.

જ્ઞાનેશ્વર: એક ઝેરનો નાશ કરવા માટે બીજો ઝેરી પદાર્થ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય અને આંતરિક વિષયો-રૂપી વિષની અસર મટાડવા માટે એક માત્ર રામબાણ ઇલાજ (સંસાર-વિષ દ્વારા મેળવેલું) જ્ઞાન જ છે. એથી ઊલટું જે ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓના શિકાર બની જવાની બીકથી એકાંતનિષ્ઠામાં રહે છે, તે કદાપિ ભયમુક્ત થતા નથી. તેને હમેશાં ભયનો જ ખ્યાલ આવ્યા કરશે અને તે કદી પ્રશાંત અખંડ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

વિઠોબા: જેઓ સંન્યાસી થયા છે અને હમેશાં સમાધિનિષ્ઠાના અભ્યાસમાં મંડ્યા રહે છે તેમને પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાછા શોકમાં નાખે છે, તો જેઓ ગૃહનો ત્યાગ નથી કરતા તેમને તો કેટલા હેરાન, કરે? પૂરજોસથી વહેતા પાણીમાં એક સૂકું પીંછડું કેવી રીતે સ્થિર રહી શકે?

જ્ઞાનેશ્વર: જેણે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નથી, તે ગમે તેટલો વખત અંતરમુખ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેને ઇન્દ્રિયો હેરાન કરશે. પાણીમાં એક મોટો ખડક સ્થિર રહે તેમ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ ગમે તેટલી હોય, તોપણ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ તેથી ચલિત થતું નહિ. આવો જ પુરુષ બ્રહ્મનો આનંદ મેળવી શકે. જે જ્ઞાનનિષ્ઠ થયો નથી તેનું અજ્ઞાન કદી દૂર થશે નહિ.

વિઠોબા: જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ગમે તેટલો સ્થિર થયો હોય, તોપણ જે પુરુષ સંસારનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મના ધ્યાનમાં સતત લીન રહે નહિ તે માયાના અંધકારમાં જરૂર સપડાવાનો.

જ્ઞાનેશ્વર: બ્રહ્મથી જુદી વસ્તુ કોઈ માયા જેવું કંઈ હોય તો જ નિષ્ઠા રાખીને તેને દૂર કરવાની જરૂર પડે. પોતાનો પડછાયો પોતાની સાથે લડશે એવો ખ્યાલ રાખીને જે માયા અને અહં નથી તે પેદા કરીને નિષ્ઠામાં રહેવાની તમે વાત કરો છો. ખોટા પડછાયા સામે બાથવાથી માત્ર વ્યર્થ થાક લાગશે. તે પ્રમાણે માયા કોઈ ચીજ નથી એમ સમજીને તમે મૌનનિષ્ઠામાં નહિ રહો અને 'આ નહિ, આ નહિ' એમ એક પછી એક બધી ચીજોનો ત્યાગ કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરશો, તો તમારે ભાગે પારવિનાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાનો જ રહેશે.

વિઠોબા: અસત્યને દૂર કર્યા વિના, મનથી એકાગ્ર થયા વિના, જે બધું તેનાથી અવિચલિત રહી માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યા વિના સહજ જ્ઞાન કેવી રીતે મળી શકે?

જ્ઞાનેશ્વર: 'આ નહિ, આ નહિ' એમ

કરીકરીને ઇંદ્રિયોના પદાર્થોને દૂર કર્યા કરીશું, ત્યાં સુધી કીડીના દરમાંથી ઊભરાતી કીડીઓની માફક તે બહાર ઉભરાયા કરશે. મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરીશું, ત્યાં સુધી તે ઊછળતા દડાની માફક વધારે ઉછાળો માર્યા કરશે. સાક્ષી ભાવ ધારણ કરવાનો જેટલો વધુ પ્રયત્ન કરશો, તેટલો કૂતરાની પૂંછડી સીધી કરવાના પ્રયત્નની માફક વ્યર્થ જશે. અને દેહાત્મભાવ ખડો થયા કરશે. તેથી આત્મશોધન દ્વારા પોતે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ જ છે, અને અવિદ્યા અથવા અહં અને માયાનું 'રજ્જુસર્પ' ન્યાયે અસ્તિત્વ જ નથી એવું દૃઢ જ્ઞાન થાય તો જ બ્રહ્મનિર્વાણનું કૈવલ્યસુખ મળી શકે.

વિઠોબા: જ્ઞાનવિચારને પરિણામે પોતે બ્રહ્મ જ છે, એવા માત્ર જ્ઞાનથી બીજી કોઈ પણ સાધના વિના સચ્ચિદાનંદરૂપ સર્વ વ્યાપક આત્માની સાથે ઐક્ય કેવી રીતે સાધી શકાય? અને શોક ઉત્પન્ન કરનાર ઇંદ્રિયવિષયોને કેવી રીતે જીતી શકાય?

જ્ઞાનેશ્વર: જીવતી ગાય વાઘને ન મારી શકે, તો મરેલી તો કેવી જ રીતે મારી શકે? તેવી રીતે જે અમર, દોષરહિત, સર્વવ્યાપક, આનંદરૂપ આત્મા છે, તેને ઇંદ્રિયોના પદાર્થો શું કરી શકે? ગાય માતબર હોય, તોપણ વાઘ આગળ આવતાં ડરે, તેમ એવા પદાર્થો દૃઢ જ્ઞાનથી પૂર્ણજ્ઞાની આગળ દેખાવ દેતા નથી. અને કદી દેખાવા પામે તો તરત જ વાઘથી ગાયનો નાશ થાય છે તેમ થોડી ક્ષણમાં જ તે નાશ પામે છે.

વિઠોબા: એક પવિત્ર સ્ત્રી પણ દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સહવાસથી બગડે તેમ શું જ્ઞાનીઓએ ઇંદ્રિયોના પદાર્થોમાં ભેળાવું? મનના ક્ષોભના ભોગ બનવું? અને અનેક શોકથી પીડાવું?

જ્ઞાનેશ્વર: જે સતી છે તે અનેક સંસર્ગની વચ્ચે પણ સતી જ રહેશે. જેનું મન સ્થિર નથી તે ખરાબ સંગ વિના પણ બગડશે, તેવી રીતે જે જ્ઞાની છે તે સંસારના માણસોની વચ્ચે પણ જ્ઞાની જ રહેશે. જે સ્થિર નથી તેનું ખરાબ સંગ વિના પણ પતન થશે. અસ્થિર એકાંતમાં પણ જ્ઞાનહીન થશે.

વિઠોબા: સંસારનાં કાર્યોમાં ગૂંથાયેલો કેવી રીતે સહજ જ્ઞાની થઈ શકે?

જ્ઞાનેશ્વર: જેમ નાટકશાળામાં બ્રાહ્મણ ઢેડનો ભાગ ભજવે, તોપણ બ્રાહ્મણ જ રહે છે તેમ જ્ઞાનીઓ બીજાઓ સાથે ભળીને જુદાજુદા વેષ ધારણ કરે છે; તોપણ તેના સતત આનંદના અનુભવમાં વિઘ્ન આવતું નથી.

વિઠોબા: જ્ઞાન ગમે તેટલું દૃઢ થયું હોય અથવા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ગમે તેટલી શુદ્ધ હોય; તોપણ પોતે બ્રહ્મ છે એવું દરરોજ થોડો વખત ચિંતન કર્યા વિના બ્રહ્મજ્ઞાની થવું બહુ મુશ્કેલ છે.

જ્ઞાનેશ્વર: જે બ્રાહ્મણ ઢેડનો ખેલ ભજવે છે, તેણે શું પોતે બ્રાહ્મણ છે, એવો વારંવાર વિચાર કરવો? પોતે તેમ ન કરે તો શું તે ઢેડ બની જશે? જેને આખી દુનિયા બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખે છે, તેને ઓળખવાને જનોઈની જરૂર છે? અહંનો નાશ કર્યા પછી અહંભાવની ગાંઠ કાયમ રાખી 'હું બ્રહ્મ છું' એવું ધ્યાન કર્યા કરવું? જેમ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ જનોઈ ન પહેર્યું હોય, તોપણ બ્રાહ્મણ તરીકે જ ઓળખાય છે તેમ જેણે 'હું' 'મારું' વગેરે ખ્યાલો તજ્યા છે તે કોઈ પણ ધ્યાનનો અભ્યાસ નહિ કરે તોપણ બધાથી પૂજાશે અને સતત પૂર્ણાનંદ અનુભવશે.

વિઠોબા: જગદીશના જેવો સિદ્ધ પુરુષ પણ જો દરરોજ 'હું બ્રહ્મ છું' એવું ધ્યાન ન કરે, તો તે ખચિત અજ્ઞાની થાય અને દેહની સાથે એકતા અનુભવનાર અહંભાવનો કદી નાશ થાય નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર: હાથમાં દીવો ધરીને અંધકારને કહીશું કે ઊભો રહે, તો શું તે ઊભો રહેશે? તેમ પોતે દેહ છે અથવા દેહની

કોઈ આંતરિક ક્રિયા ઓછી હોવા મિથ્યા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને પોતે સચ્ચિદાનંદ આત્મા છે એ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અજ્ઞાનને કહીશું કે તું ઊભો રહે તો તે ઊભો રહેશે? હાથમાં બિલાડી રાખીને, પોપટને બોલાવીશું, તો તે બોલશે કે? જીવાત્મા, ઈશ્વર અને જગતનું જુદું અસ્તિત્વ જ નથી, એ જ્ઞાન થયા પછી માયાને બોલાવીશું તો તે આવશે કે? જે નપુંસકને બીજા ઓળખતા હોય તેમની આગળ હાજર થઈને કોઈ નપુંસક પોતાની મર્દાનગી દેખાડવાની હિંમત કરશે કે? જેમ જેણે ગુરુની હાજરીમાં બ્રહ્મ જ સત્ય છે, માયાનું અસ્તિત્વ જ નથી, બ્રહ્મ વિચારકક્ષાથી પર છે અને માયા માત્ર રાગદ્વેષરૂપી વૃત્તિઓમાં જ રહેલી છે, પોતે બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ જ પોતાનું સ્વરૂપ છે એવું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને માટે રાગદ્વેષ, બંધનમુક્તિ, જન્મ-મરણ, ગામજગ્રહ, દાનતપ, સંન્યાસ-ગૃહજીવન વગેરે ભાવો રહેતા નથી જે પહેલાં ઘેટાંની આખ જેવા બની ગયા છે તેને માયા શું કરી શકે? તે તેમને અજ્ઞાની બનાવી શકે? માટે જરા વિચાર કરો.

આથી વિઠોબા ઘેર આવવાને સંમત થયા અને સાથે પાછા આવ્યા.

★

સતકૃપાથી છૂટે માયા, કાયા નિર્મળ થાય જોને;
શ્વાસોશ્વાસે સ્મરણ કરતા, પાપે પાતક જાય જોને.
કેસરી કેરે નાદે નાસે, કોટી કુંજર જુથ જોને.
હિંમત હોય તો પોતે પામે, સઘળી વાતે સુખ જોને.
અગ્નિને ઉધેઈ ન લાગે, મહામણિને મેલ જોને,
અપાર સિંધુ મહાજલ ઉંડા, મરજીવે મન સહેલ જોને.
બાજીગરની બાજી તે તો જંબૂરો સૌ જાણે જોને
હરિની માયા બહુ બળવતી, સંત નજરમાં નાસે જોને
સંત સેવતા સુકૃત વાધે, સહેજે સીઝે કાજ જોને
પ્રીતમના સ્વામીને ભજતા, આવે અખંડ રાજ જોને

×

આનંદ અને બાળક

લેખક:
શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી એ ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રયોગો કરનાર શ્રી. હરભાઈ આખા ગુજરાતને જાણીતા છે. એમણે આ વિષય ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે ને તે લોકાદર પામ્યા છે. આજે તેઓ દર મહિને 'ઘરશાળા' દ્વારા એમના વિચારો ગુજરાતને આપે છે ને 'ઘરશાળા'નામની શિક્ષણસંસ્થા પણ ચલાવે છે.

મનુષ્ય માત્રને આનંદ મેળવવો ગમે છે. મનુષ્ય માત્ર આનંદ મેળવવા માટે શક્ય તેટલા પ્રયત્નો કરે છે. મનુષ્યના અનેકવિધ આનંદોમાં એનું બાળક પણ પોતાના પરમ આનંદનું સાધન હોય છે. જેના ઘરમાં બાળક નથી, તેના ઘરમાં આનંદ નથી. આનંદનો એ લહાવો માણવા માટે માનવી આકાશપાતાળ એક કરતો હોય છે. આપણા સમાજમાં પણ વાંઝિયા રહેવાને અપશુકન અને કમનસીબી ગણવામાં આવે છે. વાંઝિયામહેણું ટાળવા માટે સ્ત્રીપુરુષો કોઈ પણ ઉપાય કરતાં અચકાતાં નથી. ઘરમાં પારણું બંધાવાથી જે આનંદ મળી શકે છે, તે આનંદને બીજા કોઈ પણ પ્રકારના આનંદની સાથે સરખાવી શકાય નહિ. એ આનંદ દેહનો છે, અને દેહીનો છે. એ પરમ આનંદે જ દુનિયાનું સાતત્ય જાળવી રાખ્યું છે, અને માનવીની શુભ વૃત્તિઓને હમેશાં ઊંચે ને ઊંચે ચડાવ્યા કરી છે. બાળક મનુષ્યના આનંદનો જનક છે.

આવું આધ્યાત્મિક આનંદ આપનારું પાત્ર કુટુંબમાં અવતરે છે, ત્યારે એ માતપિતાના અને સર્વ કોઈના આનંદનું સાધન બની રહે છે. એને દેખીને સૌ આનંદે છે, એને તેડીને સૌ રાજી થાય છે, એને હસાવીને સૌ હસે છે, એની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરીને સૌ કોઈ તૃપ્તિ અનુભવે છે. કુટુંબ આખું આનંદથી ઊભરાતું રહે છે. બાળકના આનંદમાં માતપિતાનો ખરો આનંદ સમાઈ રહેલો છે. બાળકનો આનંદ લુપ્ત થાય, એટલે માબાપનો આનંદ પણ લુપ્ત થાય. સમગ્ર કુટુંબના આનંદનું કેન્દ્ર બાળક બની રહે છે. કુટુંબના મુલાકાતીઓ પણ બાળકને જોઈ રાચે છે, અને એક પ્રકારનો ઊંડો આનંદ અનુભવે છે.

પરંતુ આ આનંદની કક્ષા અને તેનો પ્રવાહ સમય જતાં બદલાવા લાગે છે, સર્વને આનંદ આપતું બાળક ધીમેધીમે સર્વ કોઈના આનંદનું સ્થૂળ અને સ્વાર્થી સાધન બનવા લાગે છે. માબાપ અને વડીલો સમજતાં નથી હોતાં કે બાળકને પોતાને પણ પોતાનો આનંદ હોય છે. જન્મ્યા પછી તુરત જ પોતાનું રક્ષણ માગતું, પોતાનું પોષણ મેળવી લેતું, અને પોતાની રીતે પોતાનો વિકાસ સાધતું બાળક ધીમેધીમે સમજુ અને તાકાતવાળું બનતું જાય છે. પોતાની પ્રવૃત્તિથી માબાપો આનંદ મેળવતાં હોય, તેમાં બાળકને પણ આનંદ હોય છે: પરંતુ, પોતા માટે યોજાતી, અને પોતાના જ આનંદને પોષતી વડીલોની પ્રવૃત્તિઓ બાળક માટે પણ આનંદ આપનારી બનતી હોય, એવું નથી હોતું. બાળક સ્વ-આનંદમાં મશગૂલ હોય, ત્યારે માબાપ અને વડીલ બાળક પાસેથી પોતાને આનંદ મળે તેવા વર્તનની અપેક્ષા રાખતાં હોય છે. બાળકના આનંદમાં આનંદ માનનાર વડીલ હવે જુદી રીતે જોતાં શીખે છે. બાળકે તેને પણ આનંદ આપવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એ જાતનો વિચાર મોખરે આવે છે. નાનું બાળક રમતમાં મશગૂલ બનીને, આનંદ માણી રહ્યું હોય છે, ત્યારે

માબાપ અને વડીલ ઇચ્છે છે, કે પોતાના આનંદ ખાતર બાળકે પોતાની રમત છોડીને એમની પાસે આવવું જોઈએ બાળક સાથે ગેલ કરીને, અને બાળકને રમાડીને આનંદ પ્રાપ્ત કરનાર માબાપ અને વડીલ બાળકના ધોંક કે કંટાળાને સ્વીકારતા નથી હોતા માબાપ અને વડીલના એવા કોઈ પ્રતિકારનો બાળક વિરોધ કરે છે, ત્યારે વડીલને તે રુચતું નથી, બાળકની ખીજ કે ચીડની દરકાર કર્યા વિના પોતાની આનંદપ્રવૃત્તિમા મચ્યા રહે છે એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે વડીલનો આનંદ અને બાળકનો આનંદ અભિન્ન હતો. ધીમેધીમે એવો કાળ આવે છે કે જ્યારે કોઈ વખત એવો આનંદ અભિન્ન હોય, તો કોઈ વખત એવો આનંદ ભિન્ન પણ હોય. આવે વખતે ધ્યાનપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક બાળકને સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ, તો વળી એક કાળ એવો પણ આવે કે જ્યારે બાળક ને વડીલના આનંદનાં ક્ષેત્રો, અને આનંદની પ્રવૃત્તિઓ છેક જ ભિન્ન બની જાય, અને એકબીજાની આનંદની વ્યાખ્યાઓ બદલાઈ જાય.

સૌએ સમજવું ઘટે કે નાનું બાળક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતું, પ્રાણવાન પ્રાણી છે એ વ્યક્તિત્વ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ પોતાની પ્રતિભા અનેકવિધ રીતે પ્રગટ કરતું જાય છે એવા બાળકને ઉચ્ચ કોટિનો આનંદ ગમે છે, અને એવી આનંદપ્રાપ્તિ માટે ઉચ્ચ કોટિની પ્રવૃત્તિ પણ ગમે છે સમાજને બાલચિત્તના પ્રવાહોની ગતાગમ નહિ હોવાથી બાળકથી જે કોઈ મોટાં હોય, તે સૌ બાળકના સંબંધમા ગેરસમજૂત કરે છે, અને બાળકને અન્યાય કરે છે મોટી ઉમરના માણસને આનંદ ગમે છે, અને પોતાને મનપસંદ આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ ગમે છે તેવી જ રીતે બાળકને પણ આનંદ ગમે છે, અને પોતાને મનપસંદ આનંદ પ્રેરનારી પ્રવૃત્તિઓ પણ ગમે છે આ હકીકત તરફ આપણુ સૌ કોઈનું દુર્લક્ષ હોવાથી અનેક વખત બાળકની આનંદપ્રવૃત્તિઓમાં મોટેરાઓ અડચણ ઊભી કર્યા કરતાં હોય છે. બાળકને રમવું–રખડવું ગમે, ત્યારે એને શાંતિથી બેસવાનું કહેવામા આવે છે. બાળકને ધમપછાડ કરવી ગમે, ત્યારે એને ટાઢું પાડવામા આવે છે બાળકને ગમતી આવી હરકોઈ આનંદની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ જાણ્યેઅજાણ્યે મોટેરાઓ કરવા લાગે છે પોતાના આનંદમા આડે આવનાર વડીલને બાળક સમજી શકતું નથી, અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યા કરે છે કમભાગ્યે વડીલ આ વિરોધનો અવળો અર્થ કરે છે, અને પોતાની રીતે જીવવા માગતા બાળકને તોફાની અને હઠીલું ગણી, એની સાથે જુદા પ્રકારનો વર્તાવ રાખવા લાગે છે બાળક અને વડીલ વચ્ચેની આવી ગેરસમજૂતીઓ અને ખેંચતાણો જેટલા પ્રમાણમા વધતી ચાલે છે, તેટલા પ્રમાણમા બાળકનો આનંદ લૂંટાતો જાય છે, અને કુટુંબનો આનંદ કમી થતો જાય છે માબાપ અને કુટુંબને આનંદ પ્રેરતું બાળક અળખામણું બનવા માંડે છે, અને અરસપરસનો આનંદ દુઃખ અને કંકાસમાં ફેરવાઈ જાય છે આમ બનવાનું કારણ વડીલોનું બાળક સંબંધીનું કેવળ અજ્ઞાન જ હોય છે બાળકના આનંદમાં જગત માત્રનો આનંદ છે એ વસ્તુ સમજી લઈને બાળકને આનંદ કરવા દઈએ, અને એના આનંદે આપણે પણ આનંદી બનીએ, તો આજની દુઃખી દુનિયા બદલાઈ જાય, અને સુખી દુનિયા બની જાય

×

પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક

લેખક:
શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા

સ્વાધીન હિંદના રાષ્ટ્રધ્વજમાં જેનું ધર્મચક્ર બિરાજે છે, તે સમ્રાટ અશોક ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર બન્યા છે. જગતભરના અભ્યાસીઓએ એમની મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા અચ્છા નાટ્યલેખક અને ચરિત્રકાર છે. સમ્રાટ અશોકના જીવનની સાથે તે કાળના ભારતીય જીવનનો પણ એમણે પરિચય આપ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરનું જીવન આપણને પ્રેરણા આપનારું નીવડશે એમાં શંકા નથી.

કાબૂલથી તે સાગર સુધી જેહની જશગંધ,
છાઈ ગયો એક કાળ અશોક શો ગરવો રાજવી સંત.
જુગતરામ દવે

દંતકથાઓથી વીંટાયેલી, મંદિરમાંની કોઈ મૂર્તિ જેવી, સમ્રાટ અશોકની આકૃતિ વર્ષોના વનને વીંધી નજર સામે ખડી થાય છે ને આપણી કલ્પનાને પોતાના સાધુ વ્યક્તિત્વથી અજવાળે છે.

અશોકનું જીવન એટલે સંત રાજવીનું જીવન. જેણે સર્વસંપન્ન હોવા છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો અને સર્વસ્વત્યાગ દ્વારા સર્વ સમૃદ્ધિ જેણે અધિકાંશે મેળવી. હજારો વર્ષો પછી આજે, જડી આવતી વેરવિખેર સાધનસામગ્રી અશોકના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં રજૂ કરે છે.

દંતકથા કહે છે: સમ્રાટ અશોક એક પરાક્રમશાળી યોદ્ધો ને નિપુણ શિકારી હતો. એના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અનેક દિગ્વ્યાપી હતો અને જે વિસ્તાર પર એની આણ પ્રવર્તતી તેમાં એનાથી વધુ ધિક્કારને પાત્ર બીજો કોઈ માનવી નહોતો. એની દુષ્ટતા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી અને એની પરાકાષ્ઠામાં એણે પાટલીપુત્રમાં એક નરકસ્થાન નિર્માણ કરાવ્યું હતું. રાજભવનથી પણ મનોરમ અને મનોહર એની અટારી હતી. મગધમાં એવી બીજી એકે ઇમારત નહોતી. એની શિલ્પકલા જોવા કેટલા યે પરદેશીઓ ત્યાં આવતા, પણ એની પાસે જે જતો તેનું ભાગ્ય ફૂટી જતું. પહેલાં તો અપરાધીઓ જ નરકમાં જતા, પછી જેના પર અપરાધનો સંદેહ આવે તે જવા લાગ્યા, ને પછી તો દોષીનિર્દોષીનો ભેદ પણ ન રહ્યો. નરકના અધ્યક્ષ તરીકે જલ્લાદ ચંડગિરિક નિમાયો ને પછી તો નરકની આસપાસ જે કોઈ આવતું તેને એ નરકભોગ કરાવતો! સમ્રાટ અશોક એ દૃશ્ય જોઈ, આનંદમાં મસ્ત બની જતો.

એક દિવસ કષાયવસ્ત્રધારી, મુંડિત મસ્તકવાળો, હાથમાં ભિક્ષાપાત્રધારી એક બૌદ્ધ ભિક્ષુક નરકસ્થાન આગળથી પસાર થતો હતો, ચંડગિરિકના કર્મચારીએ તેને પકડી આણ્યો ને ઊકળતા તેલના પેણામાં હોમી દીધો.

ભિક્ષુક ગુંજવા લાગ્યો:

'બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ, ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ, સંઘં સરણં ગચ્છામિ'.

આ મંત્ર સાથે પેણો ફાટ્યો અને કમલફૂલમાં ફેરવાઈ ગયો અને એની સુવર્ણ-પાંદડીઓ વૃક્ષે ધ્યાનાવસ્થામાં મગ્ન એવા એ ભિખ્ખુને ધારણ કરી રહી.

આશ્ચર્યચકિત રાજાએ ભિખ્ખુને આ અદ્દભુત ઘટનાનું રહસ્ય પૂછ્યું ને બદલામાં પોતાનું અર્ધું સામ્રાજ્ય આપવાની કબૂલાત કરી. ભિખ્ખુએ કહ્યું: "રાજન્, હું સામ્રાજ્યનો ભોગી નથી, પણ આપ જો સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ચાહતા હો, તો જીવો પ્રતિ મૈત્રી

ને કરુણા દાખવો દરેક જીવને આપના જેવો સમજો આપની માફક જ દરેકને સુખદુઃખ છે, પણ આપને એનો અનુભવ થયો નથી, એટલે જ જીવોને ક્લેશ કરીને, એની હત્યા કરીને આપ આનંદ મેળવો એ ઉત્તેજના માત્ર છે, સાચો આનંદ નથી મૈત્રી ને કરુણાથી જગત આપને સુખમય લાગશે ભગવાન તથાગતની આપના પર કૃપા અવતરો યંત્રણાના નરકને સ્થાને, રાજન્! શાંતિના સ્વર્ગની સ્થાપના કરો." કહે છે કે આ ઘટના પછી, અશોકના હૃદયનુ પરિવર્તન થયુ ને તે બૌદ્ધસંઘમા ભળી, બુદ્ધનો શિષ્ય બન્યો ને પછી ધર્મ અને નીતિથી વર્તવા લાગ્યો

બૌદ્ધગ્રંથોમાની કેટલીક કથાઓ પણ અશોકને ક્રૂર જ ચીતરે છે દતકથા પ્રમાણે રાજા બિંદુસારને સો પુત્રો હતા ગાદીવારસા માટે અશોકે પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કર્યુ, ને તેને પરિણામે પોતાના ૯૯ ભાઈ-બહેનોને તેણે મારી નાખ્યાં આને માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળતા નથી, પરતુ અશોક અને એના મોટા ભાઈ વચ્ચે એવું યુદ્ધ થયું હોય, તો તે સંભવિત છે, છતાં ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી અશોકને પૂર્વાશ્રમમાં ચીતરવામા આવ્યો છે તેવો દુષ્ટ ને મનસુખત્યાર એ ન પણ હોય.

અશોકના પિતામહ, મૌર્યવંશના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ આદિ પુરુષ ચદ્રગુપ્તે અલેકઝાડરના દષ્ટાંતથી પ્રેરાઈ એના મૃત્યુ પછી તુરત એક મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી સેલ્યુકસ નિકેટરના આક્રમણને પાછું વાળ્યુ, ગ્રીકો સામે પોતાની વાયવ્ય સરહદનુ રક્ષણ કર્યું અને આજે જેને આપણે હિંદ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સમગ્ર હિંદને જીતી લીધું મહા નદી અને કૃષ્ણા નદીની વચમાં પૂર્વકાંઠે આવેલો કલિંગ પ્રદેશ હજી વણ-જિતાયેલો પડ્યો હતો. બાકીનું વિપુલ સામ્રાજ્ય ચોવીસ વર્ષના શાસન અને દઢીકરણ પછી એના પુત્ર બિંદુસારને ફાળે આવ્યું. એણે લગભગ ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ઇ સ. પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં, એના મૃત્યુ પછી એનો પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો

પિતાના જીવનકાલ દરમિયાન, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશો તથા કાશ્મીર અને પંજાબની આસપાસને વીંટતા વાયવ્ય પ્રાંતોના પ્રથમ સરસૂબા તરીકે અને પછી પશ્ચિમ હિંદના સરસૂબા તરીકે અશોકે અધિકાર ભોગવ્યો હતો. એની રાજધાની તક્ષશિલા હતી તક્ષશિલા સંસ્કારના કેંદ્ર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે

એ પછી એણે પશ્ચિમ પ્રાંતોની સરસૂબાગીરી સંભાળી હતી એની રાજધાની. હિંદની અતિ પુરાતન નગરી અને હિંદુ વિદ્વત્તાનુ પ્રતિષ્ઠિત ધામ ઉજ્જયિની હતી એક સિંહાલી દંતકથા પ્રમાણે, રાજા બિંદુસારના મૃત્યુસમાચાર સાંપડ્યા, ત્યારે અશોક ઉજ્જયિનીમા હતો અશોકના રાજ્યકાળ પરનો પડદો અહીં ઊપડે છે ઉજ્જયિનીથી એના પિતામહની રાજધાની પાટલીપુત્ર સુધીની એક ભવ્ય સવારી નીકળે છે, આનંદોલ્લાસનું વાતાવરણ ઠેરઠેર જામી જાય છે, અશોક સિંહાસનારૂઢ થાય છે ને જયકારથી પાટલીપુત્ર ગાજી ઊઠે છે મૌર્યવંશને અંધકારની અટવીમાંથી અજરામર પ્રકાશની ભૂમિમાં દોરી લાવનાર એ ઘટના-ઈ સ પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં-અશોક મંડાણ કરે છે ઇ સ પૂર્વે ૨૬૯માં એના રાજ્યાભિષેકનો રીતસરનો વિધિ થાય છે

શરૂઆતના રાજ્યકાળના વર્ષોમાં અશોક તે યુગના સામાન્ય રાજવીની માફક જ વર્ત્યો હતો દરબારી ઠાઠ, એકહથ્થુ સત્તા, મૃગયા, ભોજનસમારંભ, ને ક્વચિત્ યુદ્ધ એટલો એનો સાર રાજા મૃગયા કરવા નીકળતો તે વેળા કેટલાય પશુપખીઓનો શિકાર કરતો ને રાજકુટુંબના ભોજન માટે રોજ હજારો પશુપખીની કતલ થતી એ તો જુદી

આઠ વર્ષ આ પ્રમાણે રાજ કર્યા પછી, નવમે વર્ષે અંગત્યની ઘટના બની. પંજાબમાં રહેતા ગ્રીક સરદારોની કતલ કરી, પંજાબ સર કર્યા પછી, એણે બંગાળના ઉપસાગરને કાંઠે આવેલા કલિંગ દેશ પર ચડાઈ કરી. એ યુદ્ધનું પ્રમાણભૂત વર્ણન મળતું નથી, પરંતુ યુદ્ધ પછી એક શિલાલેખમાં કોતરાવેલો ઉલ્લેખ બતાવે છે, કે યુદ્ધ ઘણું ભીષણ હતું અને તેથી અશોકને ભારે દુઃખ થયું હતું. સંભવ છે કે અશોકનું હૃદય પોકારી ઊઠ્યું હોય કે:

" આર્યોનો ઇતિહાસ શોકની જ કથા છે. કોશલ અને હસ્તિનાપુરના રાજાઓનાં જીવન જુઓ; કપિલવસ્તુના ગૌતમ અને વૈશાલીના મહાવીરની જીવનકથા તપાસો; પંજાબના પોરસ અને ગ્રીસના સિકંદરનો અંજામ જુઓને છેવટે નંદવંશના નાશની કથા ઉકેલો. ભગવાન કૌટિલ્ય ને મહારાજા ચંદ્રગુપ્તને સંભારો ને છેવટ હું, અશોક! પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસી, પિતા–પિતામહની રાજ્યસીમાઓને વિસ્તારવાને લોભે, મનુષ્યોનાં શબ પર મેં ઇમારત રચી. કલિંગનો વિજય! એ ધરતીના અણુએ અણુમાંથી હૃદયભેદક આર્તનાદ નીકળે છે. જાણે વર્ષોનાં મારાં પાપ મૂર્ત બનીને પોકાર કરી રહ્યાં છે. શું ગોદા ને મહાનાં નીર મારી કલંકકથાને કહેતાં આમ વહ્યાં જ જશે?'

હૃદયની આ લાગણીઓને, સમ્રાટ શાહજહાંની માફક એણે પથ્થરમાં જડી દીધી. તેરમા શિલાલેખમાં એણે લખાવ્યું:

'કલિંગના વિજયમાં એક લાખ પચાસ હજાર કેદીઓ પકડાયા; એક લાખ માણસો મરાયા; અસંખ્ય માણસો ત્રાસ, દુઃખ, રોગચાળો ને ભૂખમરાથી નાશ પામ્યા. આવા ઘોર સંહારનો અંશ–ભાગ પણ હવે થવા પામે તો 'પ્રિયદર્શી' અશોકને ભારે દુઃખ થાય. 'આવા વિજય કરતાં તો ધર્મવિજય શ્રેષ્ઠ છે.'

કલિંગ પરની ચડાઈના વર્ષમાં જ, અશોક બૌદ્ધધર્મનો ભિક્ષુ બની ગયો, અને તે જ સમયથી પોતાની પ્રજાને શાંતિ અને સુખ અર્પનાર આ બૌદ્ધસૂત્રોના પ્રચારાર્થે પોતાનું જીવન તથા સમ્રાટ તરીકેના પોતાના અધિકારની રૂએ મળતી બધી જ સાધન–સંપત્તિ અર્પણ કરવાનો તેણે નિર્ણય કરી લીધો. રાજા હોવા છતાં ભિક્ષુવ્રત આચરવા લાગ્યો અને ભિક્ષુની પેઠે આઠ જ સાધનોથી ચલાવવા લાગ્યો: ત્રણ ભગવાં વસ્ત્રો, 'કેડે એક બેટ અને એને સીવવા માટે એક સોય, માથાનું મૂંડન કરવા માટે પોલાદનું એક પાનું, પીવાના પાણી દ્વારા અજાણતાં જીવ–નાશ ન થાય તે માટે એક ગળણી અને એક ભિક્ષાપાત્ર!' રાજ્યકાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ મળતાં તે મઠમાં જતો ને સત્સંગમાં સમય પસાર કરતો. બૌદ્ધશિષ્ય તરીકે એ તથાગતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો ને રાજવી તરીકે એ ઉપદેશને પ્રજાજીવનના આચારમાં મુકાવતો.

શરૂઆતનાં બે વર્ષોમાં, અશોકને આ ધર્મ પરત્વે ઝાઝો ઉત્સાહ નહોતો; પરંતુ ધીરેધીરે શંકાઆશંકાનાં વાદળો દૂર થતાં ગયાં ને લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦માં બૌદ્ધધર્મના સર્વ નિયમોને સત્કારવા લાગ્યો. એના રાજ્યકાળના અગિયારમા વર્ષને અંતે ધર્મશ્રદ્ધાના અંકુરો પૂર્ણપણે ફૂટ્યા ને છટ્ઠા શિલાલેખમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે:

'લોકકલ્યાણ માટે મારે કામ કરવું જ જોઈએ, ને તે માટે પૂરતો પરિશ્રમ ઉઠાવી, પૂરતી ખંત રાખવી જોઈએ. આ બધું હું શા માટે કરું છું? એક જ ઉદ્દેશથી કે આ રીતે સચેતન પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું મારું ઋણ હું અદા કરી શકું, એ રીતે આ જગતમાં થોડાંને સુખી કરી શકું; જેથી પરલોકમાં એમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય.'

આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખી એણે મોટા પાયા પર ધર્મપ્રચારની યોજના ઘડવા માંડી. પોતાના નાના ભાઈ મહેંદ્ર અને બહેન સંઘમિત્રાના માર્ગદર્શન હેઠળ, પાંચપાંચના જૂથમાં ધર્મોપદેશકોને ઠેઠ લંકા સુધી, દક્ષિણ

હિંદના સામ્રાજ્ય સુધી, મૈસૂર અને મુંબઈ કાંઠા સુધી, મરાઠા રાજ્ય સુધી, હિમાલય, કાશ્મીર ને પેગુ સુધી મોકલવામા આવ્યા એ અનામી, ઉત્સાહથી થનગનતા ધર્મપ્રેમી ઉપદેશકો વિશે આપણે સાવ અજાણ છીએ; પરંતુ આજે બૌદ્ધધર્મની ઇમારત જેના પર ટકી રહી છે, તે દૃઢ પાયાના નાખનાર એઓ જ પહેલા હતા

આમ બૌદ્ધધર્મ જે એના સંસ્થાપક ગૌતમબુદ્ધના સમયથી હિંદુધર્મની એક શાખા તરીકે અને ગંગાનદીની ખીણના એક ભાગ પૂરતો મર્યાદિત અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, તે અશોકના સમયમાં ને પછી કનિષ્ઠ હર્ષના સમયમા વિશાળ વૃક્ષરૂપે ફાલી નીકળ્યો

પણ અશોકનો પરાર્થવાદ માત્ર ધર્મોપદેશના પ્રચારના ખ્યિયારમા પુરાઈ રહે એમ નહોતો જીવદયાના સિદ્ધાંતાનુસાર એક શિલાલેખમાં એણે કોતરાવ્યુ

" મહારાજાધિરાજ પ્રિયદર્શીના રસોડામાં અગાઉ ભોજન માટે હજારો જીવતા પ્રાણીઓનો રોજ સંહાર કરવામાં આવતો હતો હવે આ પવિત્ર લેખ લખાઈ રહ્યો છે, ત્યારે માત્ર ત્રણ જીવતા પ્રાણીઓને—બે મોર ને એક હરણને જ મારવામાં આવે છે, તેમાંય હરણનો સંહાર નિત્ય નથી થતો આ પ્રાણીઓની હિંસા પણ ભવિષ્યમાં કરવામાં નહિ આવે "

પાછળથી તો આ જીવહિંસા ન કરવાના નિયમને એણે નાનામોટાં અનેક પ્રાણીઓ સુધી વિસ્તાર્યો અને માંસાહારને મર્યાદિત કરી દીધો. વળી પોતાના રાજ્યકાળના અગિયારમા વર્ષમાં એણે મૃગયા કરવાનુ છોડી દીધું અને પશુહિંસા પરના પ્રતિબંધને યજ્ઞ માટે હોમાતા પશુઓ પર પણ લાગુ પાડ્યો વર્ષના અમુક ૫૬ દિવસોએ માછલીઓના શિકારની પણ મના ફરમાવવામાં આવી.

ભૂતદયાના એ જ સૂત્રથી પ્રેરાઈ એણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાને રાહત મળે એ માટે પોતાની પૂરતી શક્તિથી કાર્ય શરૂ કરી દીધું ઠેરઠેર, આંખને ઠંડક આપનારી હરિયાળી ઉગાડવામાં આવી; ફળ આપનારા ને છાંયડો આપનારા, આંબા ને વડનાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાવ્યા, ઠેરઠેર કૂવા ખોદાવી તરસ્યા લોકો માટે સગવડ કરી આપી; માર્ગમા થોડેથોડે અંતરે વિશ્રામ સ્થળો સ્થપાયાં, મુસાફરી કેટલી થઈ તેની મુસાફરને સમજ પડે તે માટે અંતરદર્શક પથ્થરો હટાવ્યા, અશક્ત અને માંદાની માવજત માટે, તથા જાનવરો માટે પોતાના રાજ્યમા અને બીજે ઔષધાલયો ને પાંજરાપોળો સ્થપાવ્યાં, એ માટે જ્યાં ઔષધિ મળી ન શકે ત્યાં તે વનસ્પતિ રોપાવવામાં આવતી અથવા પોતા પાસેથી મોકલવામા આવતી દિલ્હીના ધર્મસ્તંભ પર સાતમા આજ્ઞાપત્રમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ અશોકે કર્યો છે

ધર્મસહિષ્ણુતા એ અશોકના ધર્મજીવનનું બીજુ ઉજ્જવલ પાસુ છે સ્વધર્મની પ્રશંસા ને પરધર્મની નિંદાથી દૂર રહેવાની એણે સતત આજ્ઞા આપ્યા કરી છે એના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો, યોગીઓ અને અન્ય પંથીઓ વચ્ચે ભેદ રાખવામાં આવતો નહોતો ને તેમને રાજસભામા આદરપૂર્વક સ્થાન મળતું લોકોના હૃદયમા, ચિત્તમાં ને જીવનમાં ધર્મભાવના ઓતપ્રોત બને, અને પોતાની ધર્માજ્ઞાઓનુ પરિપાલન થાય એ હેતુથી એણે 'ધર્મ મહામાત્ર'ના હોદ્દાના અધિકારી નીમ્યા હતા. એ ઉપરાંત સામાન્ય અધિકારીઓને પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન મળતા સમયમાં લોકોને ઉપદેશ કરવાનુ ફરમાન હતુ બધાં જ ધર્મખાતાં એમના અધિકાર નીચે હતાં લોકોને થતી ખોટી શિક્ષા કે કેદ અટકાવવાની એમને સત્તા હતી વૃદ્ધ અને રંકના હિતો પર ધ્યાન આપી તેનું ખાસ રક્ષણ કરવાનુ કાર્ય પણ તેમનુ હતુ આ રીતે રાજનીતિ અને ધાર્મિક વિષયો જે પરસ્પર વિરોધી ગણાતા તેમને અશોકે એકતાંતણે ગૂથી લીધા, અને જે રાજકર્મચારીઓ રાજનીતિના ઓઠા

હેઠળ ધર્મનો ત્યાગ કરતા તેમને જ ધર્મનીતિના પ્રચારક બનાવી, અશોકે રાજનીતિ અને ધર્મનો વિરલ સુમેળ સાધી આપી તે સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યો.

બૌદ્ધ સિદ્ધાંતો પોતાના જ સામ્રાજ્ય સુધી પ્રવર્તે એથી અશોકને સંતોષ નહોતો, તેથી એણે ઉપદેશકોને હિંદ બહારનાં રાજ્યોમાં પણ પ્રચાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. એક લેખમાં એ લખે છે:

"દેવપ્રિયને દૃઢ વિશ્વાસ છે, કે સૌથી પ્રધાન વિજય ધર્મ દ્વારા મેળવેલો વિજય છે અને એ વિજય દેવપ્રિય પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાં જ નહીં, પણ પોતાના પાડોશીના દેશ જે છસો માઈલ દૂર છે, જ્યાં યવનરાજ અંતિયોક (સિરિયાનરેશ એન્ટિઓકસ) રહે છે ત્યાં સુધી અને તેથી યે આગળ તુરમય (મિસરના રાજા ટોલેમી), અંતિકિની (મેસીડોનિયાના રાજા એન્ટિગોનસ), મક (સિરિનના રાજા મગસ) અને અલીકસુંદર (એપીરસનો રાજા એલેકઝાંડર) એ ચાર રાજાઓ છે, ત્યાં સુધી અને દક્ષિણમાં તંબપન્નિ (તામ્રવર્ણી, લંકા) સુધી, જ્યાં ચોલ અને પંડ રહે છે ત્યાં સુધી અને જ્યાં 'હિડરાજ' રહે છે ત્યાં સુધી પણ અશોકનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય છે..."

ધર્મપ્રચાર માટે ઉપદેશકોને ઠેરઠેર પાઠવવા ઉપરાંત અશોકે મોટી શિલાઓ ઉપર, ગુફાઓની દીવાલો ઉપર અને પાષાણસ્તંભો ઉપર ધર્મલેખો કોતરાવ્યા. સામ્રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં લોકોની આવજા વધુ હોય ત્યાં ત્યાં સ્તંભો રોપવામાં આવતા. ગુફાઓની ભીંતો પરથી મળેલા ત્રણ લેખો છે:

(૧) નાગાર્જુની પર્વતનો લેખ, (૨) કટકની દક્ષિણે ખંડગિરિનો અને (૩) મધ્ય પ્રાંતમાં રામગઢની ગુફાનો. શિલાલેખોમાં પણ ચૌદ લેખો વધુ પ્રખ્યાત છે:

(૧) પેશાવરથી ૪૦ માઈલ દૂર શાહબાજગઢી, (૨) હજારા જિલ્લામાં મનસેહરા, (૩) દહેરાદૂન જિલ્લામાં કાલસી, (૪) થાણા જિલ્લામાં સોપારા, (૫) ગુજરાતમાં ગિરનાર, (૬) પુરી જિલ્લામાં ધૌળી, (૭) મદ્રાસમાં જોગડ, (૮) દિલ્હી, (૯) તોપસ્વાલા: દિલ્હી થઈ ગયા, (૧૦) મેરઠ, (૧૧) પ્રયાગ, (૧૨) લૌરિયા, (૧૩) નંદગઢ, અને (૧૪) રામપુરવાં. આ ઉપરાંત ભોપાળ રાજ્યમાંના સાંચીના સ્તૂપો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાંના એક સ્તંભમાં અશોકે નીતિધર્મથી ચાલવાનો, દયા, સત્ય, ઔદાર્ય, પવિત્રતા વગેરે સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવાનો ઉપદેશ આપી બતાવ્યું છે, કે દરેક માનવીએ સ્વહૃદયપરીક્ષા કરી પાપકર્મોથી બચવું જોઈએ, હિંસા ન કરવી જોઈએ અને વસુધાને કુટુંબ સમજવાની ભાવના કેળવવી જોઈએ.

એક દંતકથા પ્રમાણે અશોકે ભવ્ય ને જાજરમાન મહાલયો અને નગરો ઉપરાંત ઓછામાં ઓછા ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા. એ દરેક સ્તૂપ પર ભગવાન બુદ્ધ યા કોઈ સંતપુરુષનું સ્મારક ચિહ્ન રાખવામાં આવતું; ઘણા સ્તૂપો સુવિખ્યાત મૃતાત્માઓના સન્માનાર્થે ઊભા કરવામાં આવતા. આ સૌનું કોતરકામ અને સ્થાપત્ય, આટલાં વર્ષો પૂર્વે આપણી કલા કેટલી ઉત્કૃષ્ટ અને વિકસિત હતી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. ધર્મપ્રચારની કહેવાતી શુષ્કતાએ અશોકની કલાભાવનાને ગૌણ ને કુંઠિત નહોતી કરી નાખી એ હકીકત નોંધપાત્ર છે; ને બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આ ધર્મપ્રચાર પાછળ અશોકે માનવજીવનને સમૃદ્ધ, સમુન્નત અને સંસ્કારી બનાવે એવાં મૂળભૂત નૈતિક તત્ત્વોને શોધી તેનો જ પ્રચાર કર્યો છે. સાકાર, નિરાકાર કે નિર્ગુણ, સગુણ એવી કોઈ મૂર્તિની પૂજાનો પ્રચાર એણે ક્યાં ય કર્યો નથી.

પોતાના રાજ્યકાળના તેવીસમા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૯માં અશોકે પોતાના રાજ્યનાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી. પાટલીપુત્રથી ઉત્તરે, મુઝફ્ફરપુર અને

ચંપારણ્યમાંથી થઈને, હિમાલયની તળેટી સુધીનો એના પ્રવાસમાર્ગ દર્શાવતા પાંચ મોટા માર્ગસ્તંભો ઊભા છે ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળી, ભગવાન બુદ્ધના જન્મસ્થળ લુંબિની વનમાં જઈ એક સ્તંભ ખોડ્યો, ત્યાંથી એના દીક્ષાગુરુ ભિખ્ખુ ઉપગુપ્ત, બુદ્ધે જ્યાં બાલ્યકાળ ગાળ્યો હતો, તે કપિલવસ્તુમાં એને લઈ આવ્યા, ત્યાંથી બુદ્ધે જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સારનાથ ગયા, ત્યાંથી જીવનમાં અનેક વર્ષો જ્યાં બુદ્ધ ગાળ્યાં હતાં તે શ્રાવસ્તી ગયા; ત્યાંથી શાક્યમુનિને જે પવિત્ર વૃક્ષ નીચે બેસી બોધિ પ્રાપ્ત થયું, તે બુદ્ધિગયાને સ્થળે ગયા ને છેવટ જગતના જેગ દરે પોતાનો દેહ જ્યાં તજ્યો તે કુશિનગરમાં તેઓ આવ્યા દરેક સ્થળે સમ્રાટ સંતે પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી સ્તૂપો-વિહારો બંધાવ્યા

પણ આ પછી અશોકના જીવનપ્રસંગો પર ધુમ્મસ ઊતરી આવ્યાં લાગે છે જેના પર સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તેવી હકીકતો હવે ઓછી ને ઓછી થતી લાગે છે ઇ સ પૂર્વે ૨૪૨માં, એટલે કે એના રાજ્યકાલના ૩૦મા વર્ષમાં એણે પોતાના જીવનનું અને જીવનકાર્યનું સરવૈયું કાઢ્યું લાગે છે પરિણામે સાત પાષાણુ સ્તંભો તરીકે હવે ઓળખાતા લેખો લખાયા આ લેખો શિલાલેખોના પૂરક જેવા છે અશોકના આ છેલ્લા શબ્દો છે એમાં ફરીફરીને એ ધર્મશાસનની, ધર્મ મહામાત્રોની, જીવ પ્રતિ સદાચારની અને ધર્મપ્રચારની જ વાતો કરે છે બે વર્ષ પછી અશોકે રાજ્યકારભારમાંથી નિવૃત્તિ લીધી બીજી વાર વૈરાગ્યના વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. સામાન્ય શિષ્ય તરીકે નહિ પણ બુદ્ધે બોધેલા સાધુતાના સર્વ નિયમોને અપનાવનાર ચુસ્ત બૌદ્ધ તરીકે એણે જીવન સ્વીકાર્યું પ્રધાનો કે અધિકારીઓ અને એની પછી ગાદીએ આવનાર યુવરાજ દ્વારા રાજ્યનો કારભાર ચાલવા લાગ્યો, પણ આજ્ઞાપત્રો બહાર પાડવાનો અધિકાર હજી એનો જ હતો

કદાચ વજ્રધારી એક રાજવીએ ભારતવર્ષ પર રાજ્ય કર્યું શાહી ઠાઠને દૂર ફગાવીને ઊભેલી એક આકૃતિનું એ છેલ્લું છાયાદર્શન આપણને મળે છે એના રાજ્યકાળના છેલ્લા આઠ વર્ષોની કશી માહિતી મળતી નથી. ઇ સ પૂર્વે ૨૩૨મા એ મૃત્યુ પામ્યો અને એની પછી એના બે પૌત્રો ગાદીએ આવ્યા, જેમાંના દશરથે પૂર્વ વિસ્તાર પર અને સંપ્રતિએ પશ્ચિમ વિસ્તાર પર રાજ્ય કર્યું એટલી જ વિગત મળી શકે છે

અશોક જ્યાં સુધી જીવ્યો અને જ્યાં સુધી એની પ્રતિભાનું તેજ ઝળહળતું રહ્યું, ત્યાં સુધી એનું સામ્રાજ્ય એક, અખંડ અને વિસ્તૃત બની રહ્યું, અકબર–ઔરંગઝેબનો રાજ્યવિસ્તાર પણ એટલો નહોતો, પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એ તૂટી પડ્યું ને બીજા પચાસ વર્ષમાં તો મૌર્યવંશ નામશેષ થઈ ગયો મૌર્યવંશનો છેલ્લો રાજા બૃહદ્રથ હતો એના સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે એનું શિર ઉડાવી દીધું ને ઇ સ પૂર્વે ૧૮૫મા ગાદીએ આવી, શુંગવંશની એણે સ્થાપના કરી એના આવતા બૌદ્ધ ધર્મનો જાહેર વિરોધ કરાયો ને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉદય થયો ધર્મ ત્યારથી સત્તાને જેરે અને તલવારને જેરે ટકવા લાગ્યો એ ઇતિહાસવાર્તાને પડછે સાંભરે છે અશોકે એક લેખમાં કોતરાવેલા શબ્દો

" આ ધર્મપ્રશસ્તિ એ ઉદ્દેશથી લખવામાં આવી છે, કે મારા જેટલા પુત્ર અગર પૌત્રો હોય તે સૌ કોઈ નવા વિજયને પ્રશસ્ત ન સમજે એટલા માટે કે તલવાર વડે મળેલી શાંતિ અને સરળતાને ધર્મ દ્વારા મળતી શાંતિ અને સરળતા કરતા કદી ઉચ્ચતર ન સમજે "

સારું જ થયું કે પોતાની પછીની પ્રજા જે અવળે રસ્તે ચડી તેનું–પોતાનું ભાંગેલું સ્વપ્ન જેવાનું અશોકના નસીબમાં નહોતું લખાયું, નહિ તો એ સંતના હૃદયને કેટલી ગાઢ વેદના થાત !

અશોકના સામાજિક જીવન સંબંધી ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી મળી શકતી નથી; છતાં દંતકથા પ્રમાણે એને ચાર પત્નીઓ હતી. જેમાં છેલ્લી જુવાન તિષ્યરક્ષા અતિવિલાસી હતી. કુણાલ નામનો એક પુત્ર હતો, જેણે તિષ્યરક્ષાના પ્રપંચનો ભોગ બની પોતાની બે આંખો ગુમાવી હતી. ચારુમતી નામની એક પુત્રી હતી, જે પાછળથી સાધ્વી બની ગઈ હતી. દશરથ અને સાંપ્રતિ નામના બે પૌત્રો હતા. મહેન્દ્ર નામનો ભાઈ અને સંઘમિત્રા નામની બહેન હતી. આ દરેકના જીવન વિશે પણ પૂરતી વિગતો મળતી નથી. માત્ર કુણાલના જીવન વિશે કેટલીક ચમત્કારી ઘટનાઓ બની હોવાનું ઇતિહાસ નોંધે છે.

*

આજે પુનઃ કેટલાં ય વર્ષો પછી અશોકનું નામ ફરી પાછું ભારતવર્ષમાં ગાજતું થયું છે. બ્રિટિશ શાસનમાંથી હિંદને મુક્તિ મળી; પણ પરિણામે પાકિસ્તાન અને હિંદી સંઘ એવા બે ભાગલા પડ્યા. હિંદી સંઘે નવો રાષ્ટ્રધ્વજ યોજ્યો. જૂના ધ્વજમાં જે રેંટિયો હતો, તેને સ્થાને નવામાં 'અશોકનું ધર્મચક્ર' આવ્યું. આ સંબંધી કેટલોક ખુલાસો જરૂરી છે.

'અશોકચક્ર' એ વર્ણન ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સાચું નથી. જાણીતા અધ્યાપક રાધાકુમુદ મુખરજી જણાવે છે કે એ ચક્રની શોધ સમ્રાટ અશોકની નથી. તેની પહેલવહેલી કલ્પના કરનાર સમ્રાટના ગુરુ ભગવાન બુદ્ધ હતા. તથાગતે સારનાથમાં પાછળથી પાલીમાં 'ધમ્મ-ચક્ક-પવત્તન-સુત્ત' નેનામેઓળખાયેલો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો, તેમાં એ ચક્રને ધમ્મ-ચક્ક નામ આપેલું. એ શબ્દનો અર્થ થાય છે ધર્મના રાજ્ય(ચક્ર)ના, બળજબરીની તાકાત વિરુદ્ધ સતની શક્તિના રાજ્યનો પ્રારંભ. વળી ભગવાન બુદ્ધનું ધમ્મ-ચક્ક તેથી યે પ્રાચીન વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રના ખ્યાલમાંથી આવેલું છે. એ સુદર્શન ચક્ર એટલે જેમાં જે કંઈ જડ અને ચેતનનું અસ્તિત્વ છે, તે સર્વને સમાવી લેનારું વિશ્વચક્ર. આમ એ ચક્રમાં ઊંડો આધ્યાત્મિક મર્મ રહેલો છે, ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ધમ્મ-ચક્કના ભવ્ય આદર્શનો પ્રથમ ઉપદેશ જે સ્થળે આપ્યો, તે સ્થળ પર તેને પાષાણમાં મૂર્તિમંત કરી દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવાનું સમ્રાટ અશોકને ફાળે આવ્યું એટલું જ.

રાષ્ટ્રધ્વજમાં અંકિત થયેલા એ ચક્રમાં ચોવીસ આરા છે, તેનું પણ ધર્મદૃષ્ટિએ જ મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

ગૌતમ બુદ્ધનું તત્ત્વજ્ઞાન 'સૂત્ર', 'વિનય' અને 'અભિધર્મ' એ નામની ત્રણ પીટિકામાંથી મળે છે. સૂત્ર-પીટિકામાંના પાંચમાંથી ત્રીજા 'સંયુક્ત નિકાય' માં બુદ્ધે ધમ્મચક્ક-પવત્તનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ દ્વારા જગતમાં ધર્મસિદ્ધાંતોનું પરિપાલન કરી વહેવાર કરવો એ સત્યનું કથન છે.

ભગવાન બુદ્ધે સંસારને દુઃખમય જોયો. એમણે ચાર સત્યો ઉચ્ચાર્યાં: (૧) જીવન દુઃખરૂપ છે, (૨) દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે, (૩) ઇચ્છાનાશથી દુઃખનાશ શક્ય છે, (૪) ઇચ્છાનાશ માટે માર્ગ શક્ય છે.

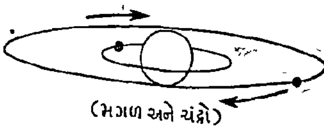
એ માર્ગ તે અષ્ટાંગિક માર્ગ—સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાણી, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (પ્રવૃત્તિ), સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ. આ ઉપરાંત દુનિયાનું દરેક કાર્ય કોઈક કારણથી જ નીપજે છે. આપણું જીવન પણ એવી કાર્ય-કારણની સાંકળ છે. તેની ૧૨ ગાંઠ એઓ ગણાવે છે, જેને બુદ્ધનો 'પ્રતીત્ય સમુત્પાદવાદ' કહે છે.

સંખ્યાદૃષ્ટિએ ૪ સત્યો, ૮ માર્ગ અને ૧૨ ગાંઠ મળી કુલ ચોવીસ મુખ્ય તત્ત્વો સમજીએ તો ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશેલો ધર્મ ખરેખર

મંગળના ચંદ્ર

લેખક
શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર

શ્રી છોટુભાઈ સુથારે આપણને 'આકાશદર્શન' કરાવ્યુ છે આ લેખમા મંગળના ગ્રહ ઉપર તેઓ એનુ ઉદ્દિયુ કરાવે છે આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ, તે પૃથ્વી એક ચન્દ્રને જુએ છે, પણ આપણે મંગળ ઉપર વસતા હોઈએ તો ? તો રાતદિવસ કેવા હોય ને મહિનો કેવડો થાય તેનો ખ્યાલ તેઓ આપે છે નાનો પણ રસિક લેખ સૌને જુદી દુનિયાના દર્શનનો આનંદ આપશે.

(મગળ અને ચંદ્રો)

દિવસ કરતા મહિનો નાનો હોય ખરો ? તમે એકદમ હા નહી જ કહો, હા કહેવા પૂરતો કંઈક આધાર તો જોઈએ ને ?

ત્યારે હવે સાભળો, પૃથ્વી પરનો મહિનો લગભગ ત્રીસ દિવસનો હોય છે મહિનો ત્રીસ દિવસનો છે એનુ કારણ એ કે મહિનો બનાવનાર ચાંદા મામાને પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં લગભગ ૩૦ દિવસ લાગે છે આની સાબિતી છે ચન્દ્રની કળાઓ ચન્દ્ર એની કળાઓ ૩૦ દિવસમા બદલે છે.

હવે જરા મંગળની વાત કરીએ મંગળને એકને બદલે બે ચન્દ્ર છે આપણા એકના એક ચન્દ્રને આપણે અનેક નામ• (મૃગાંક, શશધર, મયંક, સુધાકર વ૦) આપ્યા છે પણ અનેક ચન્દ્રવાળા મંગળના ચન્દ્રને માત્ર અકેક એક જ નામ આપ્યું છે મંગળના ચન્દ્રના આપણે પાડેલાં નામ છે દીમોસ અને ફોબોસ દીમોસ નાનો છતા ડાહ્યો છે ડાહ્યો એટલા માટે કે ફોબોસની પેઠે એ દિવસ કરતા મહિનો નાનો હોય, એવુ કરતો નથી દીમોસને મંગળની આજુબાજુ એક આંટો મારતા બરાબર ૩૦ કલાક અને ૧૮ મિનિટ લાગે છે, જ્યારે ફોબોસ મંગળની પરકમા માત્ર ૭ કલાક અને ૩૯ મિનિટમાં પૂરી કરે છે મંગળનો એક દિવસ ૨૪ કલાક અને ૩૭ મિનિટનો છે આપણે હિસાબે

સમજાય એમ છે બુદ્ધના ધર્મ-ચક્રનુ ને તેના ૨૪ આરાનું આ રહસ્ય છે

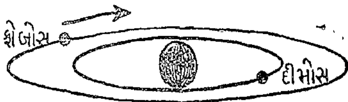
આ પ્રમાણે હિંદી સઘના નવા ધ્વજમા ચક્રને મૂકવાથી એ ધ્વજ ધર્મરાષ્ટ્રના પ્રતીક તરીકે ફરફરી રહે છે એવુ રાજ્ય ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશથી અશોકે સ્થાપ્યુ હતુ ને નવભારત વર્ષમા આપણે હવે સ્થાપવાનુ છે એ જ સંદેશ, એ જ સંકેત, એ જ સારાંશ એ ધર્મચક્રનો ને ચોવીસ આરાનો છે

ભારતવર્ષ ફરીથી અ-શોકની ભૂમિ બની રહો, એથી વધુ મનોરથ કયો હોઈ શકે ?

મંગળ કેવો ભાગ્યશાળી છે? આપણો ચાંદ્ર મહિનો લગભગ ૩૦ દિવસનો છે, જ્યારે એને ત્યાં બે ચાંદ્રમાસ થાય છે; જેમાંનો એક ચાંદ્રમાસ ૭ ક. ૩૯ મિનિટનો (⅓ દિવસનો) છે, જ્યારે બીજો સવા દિવસનો!

આ થઈ ચાંદ્રમાસની લંબાઈની વાત, પણ આની શું અસર થાય છે તે હવે જોઈએ. મંગળની ભૂમિ પરથી જોનારને, ફોબોસ પશ્ચિમમાં ઊગી પૂર્વમાં આથમતો જણાશે! ફોબોસ ખૂબ ઝડપથી ફરે છે એટલે એની

અને ખરેખર ડીમોસ બિચારો જ છે. મંગળે મોટા ચંદ્રને પાસે રાખ્યો છે, જ્યારે નાનાને દૂર. અને દૂર તે કેટલો? ફોબોસ મંગળની સપાટીથી ૩,૭૦૦ માઈલ દૂર છે, જ્યારે ડીમોસ ૧૨,૫૦૦ માઈલ. આટલા નજદીક રહેલા ચંદ્રોની વાત વાંચી તમને થયું હશે કે હાશ! મંગળનિવાસી માંગલીઓને ખૂબ જ અજવાળું મળતું હશે. સારે નસીબે મંગળ ઉપર મનુષ્ય જેવાં બુદ્ધિશાળી પ્રાણી હોવાનું હજી જણાયું નથી. નહિ તો એ લોકોને બે બે ચંદ્ર હોવા છતાંય રોદણાં

મંગળ-પરકંમા દિવસમાં એકવાર નહિ પણ બરાબર બે વખત થાય છે. અને તે પણ ૧૧-૧૧ કલાકને આંતરે!! ડીમોસનો ભ્રમણકાળ મંગળના ધરીભ્રમણકાળ કરતાં સહેજ જ (૬ કલાક જેટલો) વધારે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે મંગળની ભૂમિ પર ઊગ્યા પછી લાગટ ત્રણ દિવસ સુધી ડીમોસને આથમવા વારો આવતો નથી. અને એ આથમે તે પહેલાં એને પોતાની બધી કળાઓ બે વાર કરી બતાવવી પડે છે. બિચારો ડીમોસ!

રડવાં પડત. કારણ પૂછો છો? કારણ એ કે મંગળના મોટા દીકરા ફોબોસનો વ્યાસ દસ માઈલનો છે જ્યારે નાના ડીમોસનો માત્ર પાંચ જ માઈલનો છે. આમને તે ચંદ્ર કહેવા કે ચંદુડીઓ? સાચું કહીએ તો મંગળ ઉપરથી ડીમોસ માત્ર ચાંદરણી (તારા) જેવો જ દેખાય છે.

એક ચંદ્રવાળા આપણે, પેલા પ્રખ્યાત સંસ્કૃત સુભાષિતમાં 'एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति' (એકલ ચંદ્ર તમસ્ (અંધકાર)નો નાશ કરે છે) ગાઈએ છીએ. બે ચંદ્રવાળા મંગળેશો શું ગાતા હશે?

☆

લેખક:

સૌંદર્ય, કળા અને જીવન

શ્રી. દિલીપ કોઠારી

જેઓ આહારવિહારમાં જ જીવનની સમાપ્તિ માનતા હોય અને કળાનું મૂલ્ય ન સ્વીકારે તેં તો સમજાય, પરંતુ જેઓ જીવનના પરમ આનંદ માટે મથતા હોય, તે પણ સૌંદર્ય અને કળાનું નામ સાંભળીને દૂર ખસે તે કેવું આશ્ચર્ય ! કળાનો જીવન સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહિ પણ જીવન અને કળાને વિખૂટાં ન પાડી શકાય અને કળા વિનાનું જીવન સાચા આનંદની પ્રાપ્તિ ન જ કરી શકે એ જાણવું જોઈએ શ્રી દિલીપ કોઠારી કળાના અભ્યાસી છે, વિવેચક છે ભારતીય અને યુરોપીય કળાનું એમણે ઊંડું અવલોકન કર્યું છે આ લેખ દ્વારા તેઓ સૌંદર્ય, કળા અને જીવન વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સમજાવે છે

લાંબા વાળ, રેશમી કફની, ઘેનભરી આંખો અને અલમારી લાસરિયાપણાવાળા લોકોને જ કળા સાથે લેવાદેવા હોય છે એમ કેટલાક માને છે કળા એટલે કંઈક ન સમજાય એવું, કંઈક વિચિત્ર, સામાન્ય લોકોના રોજિંદા જીવન સાથે જેને સંબંધ નથી એવું કંઈક–એ ખ્યાલો ઠીકઠીક પ્રચલિત છે.

હકીકતમાં એ ખ્યાલો સાવ ખોટા છે. કળાને બધા જ માણસોના જીવન સાથે લેવાદેવા છે વન–જંગલમાં માણસ રહેતો હોય, ઉત્તર ધ્રુવના હિમપ્રદેશમાં વસતો હોય, ગામડામાં કે શહેરમાં જીવન ગાળતો હોય, વેપાર, નોકરી, ખેતી, મજૂરી–કંઈ પણ કરતો હોય–માણસને કળા વિના ચાલતું જ નથી ભૂતકાળમાં ચાલ્યું નથી, આજે પણ ચાલતું નથી, ભવિષ્યમાં પણ નહિ ચાલે કળા, સાચી કળા મનુષ્યની એક જબરદસ્ત જરૂરિયાત છે.

સારા અને નરસાનો, ચોખ્ખા અને ગંદાનો, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો, પાપ અને પુણ્યનો ખ્યાલ માણસમાં જન્મ્યો ત્યારથી કળા જન્મી છે. કોઈ વસ્તુ સરસ રીતે કરવી એટલે કળા. સારી રીતે જીવનાર માણસને આપણે જીવનનો કળાધર કહીએ છીએ શબ્દોમાં સરસ ભાવો અને વિચારો સચોટ રીતે મૂકનારને આપણે સાહિત્યકલાકાર કહીએ છીએ કાગળ, કેનવાસ કે એવી કોઈ સપાટી પર રંગ અને રેખાઓથી મધુર આકૃતિઓ ઉપજાવનારને આપણે ચિત્રકલાકાર કહીએ છીએ સ્વરોની સુંદર રચનાથી કાન અને હૃદયને આનંદ આપનારને આપણે સંગીતકલાકાર કહીએ છીએ

સુંદર કાવ્ય, ચિત્ર, સંગીત વગેરેથી આનંદ મળે છે, પણ તેનાથી કંઈ પેટ ભરાય છે ખરું ? સૌંદર્યકળા આપણી પાસે હોય તો ખોટું નથી પણ ન હોય તો, મરી જવાય છે એવું તો કંઈ નથી ને ? જીવનનું એ એક આભૂષણ હશે, પણ જીવનની આવશ્યકતા ગણવામાં એને વધારેપડતું સ્થાન તમે નથી આપતા શું ? એ જાતનો સવાલ સહેજે કોઈ પૂછે

એ સવાલનો ઉત્તર આ છે પેટ ભરવું એમાં જ માણસના જીવનની બધી જરૂરિયાતો પૂરી થતી નથી હવા, પાણી, ખોરાક, નિદ્રા, પ્રજનન–એટલાથી જ માણસનું આયુષ્ય સાર્થક ગણાતું હોય, તો તો જંગલના પશુઓ અને મનુષ્ય વચ્ચે કંઈ જ ફરક ન રહે શરીર એ જ મનુષ્ય નથી શરીર ઉપરાંત મન, હૃદય, આત્મા જેવી કંઈક વસ્તુ મનુષ્યને છે એ મન, હૃદય, આત્મા જ મનુષ્યને પશુથી અલગ પાડે છે, મનુષ્ય બનાવે છે, શરીરના પોષણ માટે આહાર જરૂરી છે તેમ મનના

પોષણ માટે કેટલી યે વસ્તુઓ જરૂરી છે. એમાં કળા અને સૌંદર્યનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. પોતાને અને પોતાની આસપાસના વાતાવરણને સુંદર બનાવવાની ભૂખ પ્રત્યેક માણસના મનમાં પડેલી જ હોય છે. સુંદર બનવાની, સૌંદર્યના સાથમાં રહેવાની, સૌંદર્યના આનંદથી મનને ઉચ્ચ અને પ્રફુલ્લ બનાવવાની સ્વાભાવિક અને ઊંડી વૃત્તિ દરેક મનુષ્યમાં રહેલી જ હોય છે. એ વૃત્તિને શુદ્ધપણે પોષવામાં આવે, તો માણસનું જીવન ભર્યુંભર્યું લાગે, રસાળ બને, વિકસતું રહે. સૌંદર્ય અને કળા માટેની એ વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષવામાં ન આવે, તો જીવન સૂકું અને લુખ્ખું થાય, અવ્યક્ત અસંતોષથી ધૂંધવાતું બને. એ અસંતોષ માણસને પોતાને પણ દુઃખી કરે, નીચો પાડે અને આસપાસના વાતાવરણમાં પણ ક્લેશની હવા ફેલાવે.

સૌંદર્ય અને કળા જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે એનો પુરાવો જંગલી અવસ્થામાં જીવતી માનવજાતિઓના જીવન પરથી મળી રહે છે. આ જંગલી જાતિઓ વસ્ત્રો નથી પહેરતી, શિકાર અથવા તદ્દન પ્રાથમિક ખેતી કરીને કે પશુપાલનથી ગુજરાન ચલાવે છે. અર્થકારણ, રાજકારણ, ઇત્યાદિનો વિકાસ એમણે કરેલો હોતો નથી. તેમ છતાં એમના અણવિકસિત જીવનમાં પણ સૌંદર્ય અને કળાને તો પૂરેપૂરું સ્થાન હોય છે. તેઓ આનંદથી તાલબદ્ધ રીતે નૃત્ય કરે છે, ગીતો ગાય છે, વાદ્યો વગાડે છે, અંગોને, શિકાર કે ખેતીનાં સાધનોને, નિવાસસ્થાનોને શણગારે છે, ગુફાઓમાં ચિત્રો કરે છે. જંગલીમાં જંગલી જાતિઓ પણ પેટ ભરીને કે પ્રજનન કરીને બેસી રહેતી નથી; કળા અને સૌંદર્યથી પોતાના જીવનને છલકાવી મૂકે છે. કળા અને સૌંદર્યની વચ્ચે જ તેઓ જીવે છે.

. સૌંદર્ય અને કળાની આ ભૂખ તથા માનવજીવનને સુખી તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવવાની તેની શક્તિને ધર્મસંસ્થાપકો બરાબર સમજતા હતા; તેથી જ દરેક ધર્મમાં સૌંદર્ય અને કળાને ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ તો માનવકળાના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ ધર્મસ્થાનોમાં મળી આવે છે. અજન્તાનાં અનુપમ ચિત્રો બૌદ્ધ સાધુઓના ગુફાવિહારમાં દોરાયેલાં છે. આજે પણ જેને જોતાં આપણી આંખ ધરાતી નથી એ એલિફન્ટા અને એલોરાની મૂર્તિઓ પણ એક વખતનાં ગુફામંદિરોમાં જ છે. સ્થાપત્યની એટલે મકાન બાંધવાની કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત સુંદર ગણાય એવી દિલ્હીની જુમ્મામસ્જિદ પણ એક ધર્મસ્થાન જ છે. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક મંદિરો તો કલાના ભંડાર સમાં જ છે. વૈષ્ણવ મંદિરોના શણગારો, સ્વચ્છતા અને સરસતામાં ભારોભાર કલાદૃષ્ટિ નજરે પડે છે. રોમનું સેંટ પીટરનું દેવળ ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ નહિ, કળાપ્રેમીઓનું પણ મહાધામ છે. માનવીના મનના મેલ ધોઈ નાખી એને પરમ તત્ત્વ તરફ પ્રેરવામાં કળા–સૌંદર્યના મૂલ્યનો સ્વીકાર સર્વ યુગોમાં અને સર્વ દેશોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જીવનમાં કળા તો જોઈએ, સૌંદર્ય વિના ન ચાલે એ વાત કબૂલ; પણ કળા અને સૌંદર્ય અમને પોસાય કેમ? અજન્તા, કે એલોરા કે દિલ્હીની જુમામસ્જિદ જોવા જવાનું અથવા તો ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીત વગેરેના આનંદો માણવાનું કામ ધનિકો સિવાય તો કોણ કરી શકે? સામાન્ય સ્થિતિના માણસને તો કળા અને સૌંદર્યને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા પડે છે. એવી વાત પણ કોઇકના દિલમાં ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક છે.

એનો ઉત્તર એ છે કે કળા અને સૌંદર્ય સાથે ધનવાનપણાનો કે ખર્ચાળપણાનો સંબંધ અનિવાર્ય નથી. કળાસૌંદર્ય માણવા માટે ધનવાન હોવું આવશ્યક નથી. ઊલટાનું કેટલીક વખત તો ધન કળાસૌંદર્યના ઉપભોગની આડે આવે છે. આસપાસની કોઈ ચીજ તરફ નજર કર્યા વિના માત્ર ધનની

પાછળ શિકારીની જેમ દોટ મૂકનાર માણુસ કળા કે સૌંદર્યને જોવા, સમજવા કે માણવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ ગુમાવી બેસે છે અલબત્ત, એ માટેની ભૂખ તો દરેક માણુસની જેમ એનામાં પણ પડેલી હોય છે અને તેથી કેટલીયે વાર સૌંદર્ય માટેની એ ભૂખને સંતોષવા એ વિલાસનો આશ્રય લે છે વિલાસ એ સૌંદર્ય નથી, કળા નથી, જેમ નિદ્રા એ સમાધિ નથી તેમ

કળા અને સૌંદર્ય માણવા માટે સૌથી પ્રથમ જોઈએ છે નજર અને જીગર, દૃષ્ટિ અને હૃદય. એને માટેની દૃષ્ટિ ખીલવી જોઈએ, ખૂલવી જોઈએ, એ ખીલવવા માટે હોંશ અને ઉત્સુકતા હોવાં જોઈએ આપણી આસપાસની સૃષ્ટિમાં જ સૌંદર્ય સર્વત્ર વેરાયેલું છે, પણ તે જોવાને માટે નજર જોઈએ છે જરાક દૃષ્ટિ વાપરીએ અને હિકમત ચલાવીએ, તો આપણી આસપાસ વાતાવરણમા આપણે કલા ભરી શકીએ એ માટે સંપત્તિની જરૂર નથી, સૌંદર્યદૃષ્ટિની જરૂર છે

સૌંદર્યની એ દૃષ્ટિ સૌથી પ્રથમ સ્વચ્છતા માગે છે જે કંઈ અસ્વચ્છ છે તે અસુંદર છે, સ્વચ્છ છે તે સુંદર છે સુંદરતાનો પૂજારી અસ્વચ્છતાને કોઈ પણ સ્થળે ચલાવી લઈ શકે નહિ. સ્વચ્છતા એટલે માત્ર મોં ધોવું કે નાહવું, કે ઘર વાળવું એમ જ નથી પોતાની આસપાસની એકેએક વસ્તુને નિતાંત નિર્મળ, એકદમ સાફ અને શુદ્ધ રાખવી એ સૌંદર્યસાધનાનું પહેલું સોપાન છે

સૌંદર્ય એટલે સુમેળ, સુરીલાપણું, તાલબદ્ધતા, શક્તિ, સુમધુરતા, સ્વાસ્થ્ય સ્વરોનો કુમેળ એટલે ઘોઘાટ અને સ્વરોનો સુમેળ એટલે સંગીત સ્વરોનો એવો સુમેળ શ્રવણ દ્વારા જ્યારે ચિત્ત ઉપર પહોંચે છે, ત્યારે માણુસ અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે એક માણુસને સંગીતનો શોખ છે, એનો અર્થ એ થયો કે એ માણુસને સ્વરોનું સૌંદર્ય પ્રિય છે, અને તેથી એ માણુસે પોતાના રોજિંદા જીવનમાંથી અવાજોની બધી જ કર્કશતા કાઢી નાખવી જોઈએ ચીનની સંસ્કૃતિમાં આ વાતનો બરાબર વિચાર કરવામાં આવેલો છે ઓરડામાં સરસ રીતે ગોઠવેલાં ફૂલો હોય તે ઓરડામાં ઘોંઘાટ અથવા હલકી વાતો ન થઈ શકે એવી સુંદર પ્રણાલિકા ચીનમાં છે ફૂલોની સામે બેસીને હીન વાતો કે અવાજો કરનાર માણુસ ફૂલોનું, સુંદરતાનું અપમાન કરે છે જે માણુસ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમા રંગ અને રેખાઓનો, પ્રકાશ અને છાયાનો, ઊંચાઈ, લંબાઈ અને પહોળાઈનો એવો સુમેળ સ્થાપે કે જેથી આંખ અને અંતર પ્રસન્ન રહે એ માણુસ ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓની ખૂબી માણી શકે છે. પહાડોની, વેલની, વૃક્ષની, વાદળની રૂપખૂબી પણ જોઈ શકે છે માનવમુખમાં, શરીરમા, માનવસર્જિત સર્વ વસ્તુઓમા જ્યાં જ્યા સૌંદર્ય હોય છે, તેનો આનંદ અનુભવી શકે છે

સૌંદર્ય અને કળા એટલે માત્ર કોમળતા એવો એક ખ્યાલ પણ કેટલાક લોકોના માનસમા પડેલો હોય છે કોમળતા હોય ત્યાં સૌંદર્ય કે કળા ન હોય એવું નથી, પણ કળા કે સૌંદર્ય હોય ત્યાં કોમળતા હોવી જ જોઈએ એવું પણ નથી બીજના ચંદ્રની બંકિમ છટામા સૌંદર્ય છે તેમ ગિરિરાજ હિમાલયના વિશાળ વિસ્તારમાં સૌંદર્ય છે નાના ઝરણામા સૌંદર્ય છે તેમ ઘૂઘવતા જળધોધમાં પણ સૌંદર્ય છે માત્ર કોમળતામાં સૌંદર્ય અને કલા જોવાથી ક્યારેક નિર્બળતા અને સ્ત્રૈણપણામા સરી પડાય છે

ધનવાનો પોતાની આસપાસ જાતજાતની અને ભાતભાતની વસ્તુઓનો ખડકલો ભેગો કરે છે અને એમાં રાચે છે પસંદગી વિના, સુરુચિ વિના ચળકતી, ફેશનબલ અને છેલ્લામા છેલ્લી ઢબની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં સૌંદર્યનું ખૂન જ થાય છે. એટલે જ કેટલીક વખત તો હરિજનોનાં, વનવાસીઓના

ઝૂંપડાંઓમાં જે સૌંદર્ય-કલા દેખાય છે તે શ્રીમંતોના મહેલોમાં દેખાતી નથી.

ઉદયશંકરનું નૃત્ય ન જોવા મળે, તોપણ ગરબા અને દાંડીઆરાસમાં તાલબદ્ધ રીતે ઘૂમવાની મઝા તો સૌ કોઈ માણી શકે છે. ફૈયાઝખાનનો જલસો સાંભળવા ન મળે, તોપણ જીવનના ભિન્નભિન્ન ભાવોને વ્યક્ત કરતાં ગીતો, ભજનો વગેરે તો સૌ કોઈ ગાઈ શકે છે. અજન્તાનાં ચિત્રો જોવા મુસાફરી ન કરી શકાય, તોપણ રંગ અને રેખાનું રૂપ વસ્ત્રો, વાસણો, રાચરચીલા વગેરેમાં સર્વત્ર સર્જી શકાય છે. જો દૃષ્ટિ હોય તો સૌંદર્ય જોવાની, કલા સર્જવાની, એમ કરીને જીવનનો એક ઊંડો આનંદ અનુભવવાની અને વિકાસ સાધવાની તકો ડગલે ને પગલે જીવનમાં સામે મળે છે. એ તકોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને જીવનને સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ના આનંદચૈતન્યથી ભરી મૂકવું જોઈએ.

હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પડ્યું, એને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી, એવી ફરિયાદ કરવી વ્યાજબી નથી. તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી પડ્યું તેને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી છે ખરી. આત્માને પૂર્ણપણે જીવનનો સ્વામી ને કર્ણધાર કેમ બનાવવો એ તે શીખ્યું નથી. થોડાક સમયથી તેણે આત્મા અને જીવન વચ્ચે મોટો સમુદ્ર પેદા કર્યો છે, અને માંડવાળ કરીને જંપ વાળ્યો છે. અમારા કેટલાક પુણ્યાત્માઓને સંસારથી અળગા થવાનું, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સંસારથી ભાગી છૂટવાનું રુચે છે. ઈશ્વરને શોધવાની અમારી તાલાવેલીમાં અમે જો માનવજાતિના હિત પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીશું, તો કદાચ અમે ખોબા જેટલા મહાત્માઓ પેદા કરીશું, પણ આખી પ્રજાને ઉન્નત નહિ બનાવી શકીએ. આત્મવિકાસ ને આત્મપ્રાપ્તિની સાધના વડે વ્યક્તિઓ કેટલે ઊંચે ચડી શકે છે, અને કોઈ પ્રજા પોતાના એકાંગી વિકાસથી કેટલી નીચે પડી શકે છે, એ બન્ને વસ્તુઓ અમે બતાવી છે. જીવન પર પ્રભુત્વ મેળવવું, જીવનને તરછોડવાને બદલે તેને સ્વીકારવું ને સુધારવું, એ કામ વ્યક્તિ માટે અઘરું છે, તે પ્રજા માટે તો એથીયે અઘરું છે. સમાજવ્યવસ્થામાં એકરાગ આણવો ને ટકાવવો એ આત્મજ્ઞાની ને આત્મપરાયણ મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જ જોઈએ.

આપણા વિચારોમાં ઈશ્વરી જ્ઞાનથી પ્રેરાવું; ઈશ્વરી ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છા ભેળવવાનો નિશ્ચય રાખવો; આપણી લાગણીઓ ઈશ્વરી આનંદમાં ભળે એવી રીતે તેમને વાળવી; સત્ય, શિવ ને સુંદર એવો જે પરમાત્મા છે તેનું દર્શન કરવું; આપણા આખા ચિત્તતંત્ર અને જીવનને ઈશ્વરી કક્ષાએ ચડાવવું; એ માનવ-જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ અને પ્રયોજન છે. કેટલીક અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ આવી સ્થિતિ, આવી શાંતિ ને આવી યોગયુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. માનવજાતિએ આજ સુધીમાં જે ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેનાં એ દૃષ્ટાંતો છે; અને માનવજાતિને અંતે કેવું સ્વરૂપ પામવાપણું રહેલું છે, તે તેઓ બતાવી આપે છે. તેઓ નવી માનવતાના અગ્રગામીઓ છે. પ્રજ્ઞા અને પ્રાણવાળા, અવિચળ જ્ઞાનવાળા ને અવિશ્રાન્ત સમાજ-સેવા કરનારા, આ પુરુષો જાતિ, દેશ આદિ મર્યાદિત સંઘોના સભ્યો નથી. જે જગત હજુ જન્મ્યું નથી, પણ હજી કાળના ગર્ભમાં પડેલું છે તેના તેઓ નાગરિકો છે.

—સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્

ભાગલા

લેખક
શ્રી. 'સૌજન્ય'

શ્રી 'સૌજન્ય' ગુજરાતના એક સારા વાર્તાકાર છે પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમા એમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધિ પામે છે 'રસિયો જીવ' અને 'પરિવર્તન' નામની બે મોટી મૌલિક નવલકથાઓ એમણે ગુજરાતને આપી છે આ વાર્તામા આપણા ગ્રામજીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખતા એક પ્રશ્નને એમણે કુશળતાપૂર્વક ગૂંથ્યો છે

એક રીતે જોઈએ તો ખોડીદાસ જેવુ કોઈ સુખી ન હતું જમીન હતી, રૂપાળી ખેતીવાડી હતી, કુટુબમાંય આંખ ઠરે તેવી લીલી વાડી હતી. બે જુવાનજોધ દીકરા હતા એક દીકરાને ય દીકરો હતો ઘર ભર્યું ભાદર્યું હતુ ગામમાં ને સગેવહાલે પણ માનમરતબો હતો પચમાય તે પૂછવા જેમ હતા પાછા પાસે બે પૈસા હતા આથી ગામમાં જ નહિ, બધે વાતો થતી કે ખોડીદાસ જેવુ કોઈ સુખિયુ નથી

પણ એ સુખી જીવ બે દિવસથી ચિતામા પડી ગયો હતો ખોડીદાસ મનમાં અકળાઈ રહ્યા હતા ઘડીમા ક્રોધે ભરાતા હતા, ઘડીકમા ઘુરકિયા કરતા હતા શુ કરુ ને શું ન કરુ એમ તેમને થતુ હતુ બોલાચાલીમાં તે એટલા બધા તગ થઈ જતા હતા કે હમણા મારી બેસશે, હમણા લગાવી દેશે એમ લાગતુ હતુ મૂઝવણ તો એવી થતી હતી કે જીવને મૂકવાનો માગ ન હતો

અને મૂઝવણ કેમ ન થાય? તેમના આ ભર્યાભાદર્યા ઘરના, ખેતીવાડીના અરે જીવથીય પ્યારી એવી ધરતીના ભાગલા પાડવાની જીદ લઈને તેમનો મોટો દીકરો શકર બેઠો હતો તેમના જીવતેજીવ જમીનના ભાગલા? ઘરના ભાગલા? આ શકરિયાને તે શુ અવળી મતિ સૂઝી છે? અત્યારથી જુવારુ! હજુ તો હાથે એને પરણાવ્યો છે ભીખુને પરણાવે તો બે વરસ થયા ને એની વહુ તો હજુ આણાં ફરે છે અને અત્યારથી જુવારુ? બે ભાઈઓ ય સલાહસપથી ન રહી શકે? આવા ને આવા ગાંડપણમા ખોડીદાસને ખાવાનુ ય ભાવતુ ન હતુ આમ તો કદાચ ખોડીદાસને આટલુ ન લાગત એમ તો જુવારુ થતુ આવ્યુ છે તે થાય એ કઈ નવાઈનુ નથી, પણ આટલુ વહેલુ જુવારુ થાય તે કેમ જોયુ જાય? અને જમીન તેમણે કેવી રીતે કેળવી હતી તે તો એક તેમનુ મન જાણતુ હતુ ચાલીસ વીઘા ધરતી ભેગી કરતા કેટલું કષ્ટ પડ્યુ છે એ ક્યા શકરને ખબર છે?

ખોડીદાસના બાપ તો તેમને બારેક વર્ષના મૂકીને મરી ગયા હતા એ વખતે માત્ર દશ વીઘાં જમીન હતી પાછુ વાણીઆને ત્યા દેવુ બોલતુ હતુ તે જુદુ પણ ખોડીદાસે રાત કે દિવસ, બપોર કે સાંજ જોયા સિવાય કાળી મજૂરી કરી ચોમાસુ પાક લીધા પછી પાછો શિયાળુ પાક લે એક સાથી રાખીને આગતુ હળ હાકતા હતા બે વર્ષની ખેતીમાથી તો તેમણે વાણિયાનુ દેવુ ય ભરી દીધુ અને બીજા બે વર્ષમા ચાર વીઘા જમીને છોડાવી તેમના જીવનમા એક જ ધૂન હતી, જાતમહેનત કરી ખેતી કરવી અને સગાવહાલામા આ વધારવી પોતે તો આગળી ભરીને ઘી ય ખાતા નહિ પણ ઘેર મહેમાનપરોણો આવ્યો હોય તો તેની આગતાસ્વાગતા કરવામાં પાછા વળીને જોતા નહિ તેમની નેકી પણ જાણીતી હતી થાય તો કોઈનુ ટાંપુ કરી આવે પણ કદી કોઈના ખરાબમા ભિક્ષા ન રહે ગામમાં તેમની ... તમીકે બધાઈ હતી

ખેતી તો આખું ગામ કરતું પણ કેળવીને ખેતી કરનારા ખોડીદાસ જેવા ઓછા હતા. ખાતરની, ખેડની તે ખૂબ જ કાળજી રાખતા. ખેતરના ઢેફા સાથેય જાણે આત્મીયતા કળવાઈ ગઈ હતી. ધરતી સાથે તેને પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો. મા માટે જેવી લાગણી હોય તેવી જ લાગણી તેમને જમીન માટે થતી. એ જમીનને પસીનાથી રસાળ બનાવી હતી. પથ્થર વાવી આવો તો ય ખોડીદાસની જમીનમાં ઊગી નીકળે એવી એ જમીનનો રસ હતો.

શંકર ને ભુલૂ મોટા થયા. તેમને પણ ખેતીના કામમાં પલોટીને હોશિયાર કર્યા. હવે તો શંકર અને ભુલૂ જ ખેતી સંભાળતા હતા. તે તો થાય તેટલો ટેકો કરતા હતા એટલું જ: પણ જાણનારા તો જાણતા હતા કે એમની એ દેખરેખ ખેતીમાં બરકત નહોતી આણતી. કયી વખતે શાનું વાવેતર કરવું, કયા ખેતરમાં આ વખતે શું વાવવું, કારવા પડ્યો હોય તો શું કરવું, વરસાદ ખેંચાય તો તેનો શું તોડ કાઢવો, આ બધી અનુભવની તરકીબો તો શંકરે હજી શીખવાની હતી. ખેતીના એ સૂત્રથી જ તેમની મહેનત ફળી હતી અને દસ વીઘાં જમીનમાંથી ચાલીસ વીઘાં જમીન કરી હતી.

એ જમીનના ભાગલા તેમને હાથે કયી રીતે થાય? જે જમીનને માથી યે અધિક માણી છે તેના ટુકડા તે કેવી રીતે કરે? તેમના ગળામાં ઊતરતું ન હતું કે જમીનના ભાગલા તે કેમ પડે? હજી તો તેમના મનમાં કોડ ભર્યા હતા. બે ભાઈ ખેતી કરે, કૂવા ઉપર વાડી બનાવીએ, પાણીની તૂટ રહે છે તો 'બોરિંગ' કરાવીએ, નહિ તો પંપ મૂકાવીએ! વાડી સાથે શિયાળુ પાક તો લેવાય જ પાછી વાડીની આવક આવે તે જુદી! એ વાડી વચ્ચે એક છાપરું બનાવવું હતું! ત્યાં પોતે બેઠાબેઠા છોકરાં રમાડે અને કિલ્લોલ કરે! એ આનંદ...આનંદ છવાઈ રહે! તેમને આ રીતે ધરતી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારવું હતું, પણ આ શંકર જેને જક લઈને બેઠો છે: 'હું તો બીજું કંઈ ન જાણું, મને મારો ભાગ આપી દો, મારે ભેગા નથી રહેવું.' કેટકેટલું કહ્યું તોય શંકરે આ કક્કો છોડ્યો નહિ. ડોસા ઘણુંય સમજાવે પણ સમજવું હોય તેને ને! વાસના બીજા ઘરડાઓએ પણ કહ્યું:

'શંકા, જુદામાં કંઈ માલ નથી હોં! તોલડી તેર વાનાં માગે એટલામાં સમજી જા!'

'અલ્યા શંકરિયા! જુદા રહેવાનો હવાદ ભારે પડી જશે હોં. છાનોમાનો ભેગો રહી ખાને!' એટલું સમજજે કે મજિયારામાં છોકરાં મોટાં થાય છે.'

'બાંધી મૂઠી લાખની. જુદા થશે તો મોરિયો તોરિયો થઈ જશે.'

'જુદા થઈ કોને લાડવો કાઢ્યો છે તે તું કાઢવાનો છે?'

આવું આવું તો ઘણું કહ્યું. ખોડીદાસે ય ધીમે અવાજે કહી દીધું.

'શંકર, તું તો મોટો છે ને સમજુ છે. હું તને એટલું જ કહું છું કે હું જીવું ત્યાં સુધી બે ભાઈ ભેગા રહો, પછી તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરજો.'

શંકરે જેયું હોત તો ખબર પડત કે આટલું બોલતાંબોલતાં તો ડોસાની આંખો ભીની બની ગઈ હતી, પણ બધુંય પથ્થર પર પાણી હતું. કદાચ શંકર તો પલળત, પણ એની વહુ કાશી તેને તંગ કરી મૂકતી હતી:

'તમારે ભેગા પડ્યા રહેવું હોય તો પડ્યા રહેજો, હું તો મારે જુદી રહીશ.'

એમ તો શંકરે પણ જુવારાની વાત હસી નાખી હતી, પણ કાશી રોજ કકળાટ કર્યા કરે:

'હું એકલી ગદ્ધાવૈતરું કરીને મરી જાઉં ને બધાં બેઠાંબેઠાં ખાય?!'

'પણ કોણ બેસી રહે છે?'

'તે નહિ જોતા હો, ભુલૂભાઈની વહુ શું કામ કરે છે? એક દા'ડો કહેશે પેટમાં દુઃખે

છે, બીજે દા'ડે કહેશે માથું દુખે છે એનાથી તણખલું ય તોડાતું નથી અને બેઘડી છોકરાને ધવરાવવા બેઠી હોઉ તો મ તમારી મા તો જીવ ખાઈ જાય એમ કરે છે '

'એ તો એમ જ ચાલે ' કહી શકરે પણુ ગણકાર્યું જ નહિ, પણુ કાશીએ મનમા ગાંઠ વાળી હોય તેમ તેનો પીછો છોડ્યો જ નહિ

'તમારી તો આંખો જ ફૂટી ગઈ છે એ બે માણુસ એશઆરામ કરે ને આપણે તૂટીને મરી જઈએ ખેતીવાડીમા તમે મથ્યા કરો છો, ભુલભાઈની તો કેડો જ નમતી નથી ઘરમા હુ અરધી થઈ જાઉ છું, એ કેમ ભેયુ જાય ? પાછું આવામા કહી ચોપડ તો ભાળતાં જ નથી '

'મારાથી આ ઘરનો ઉહેડો ન જ થાય દેરાણી છે તે લહેરમા પડી રહે ને હુ એકલી ઘસાઈ મરું ?'

'તમારી માના કચવાટથી હું હવે કટાળી ગઈ છુ કામ કરીને મરી જઈએ તો ય માથે જુતિયા મારે છે '

'તમે તો બહાર રહ્યા તે ચાલે, મારાથી હવે એ નથી સભળાતુ ડોસી ગાળો બોલ્યા કરે તે કેટલા દા'ડા સાંખી રહે ?'

કાશીની રોજની આ ફરિયાદ સાંભળી શકરે કટાળી ગયો હતો રોજ આ શુ ખટખટ ! કહી શાતિ તો ભાળી જ નહિ

શકરની માતા ય એવા જ હતાં ખોડીદાસ કહીકહીને થાકયા હોય તે તેમનો તકરારી સ્વભાવ છોડતા ન હતા વહુ સાથે બાપ-માર્યા વેર હોય તેમ રોજ ટોકટોક કર્યા જ કરે' કહી કોઈને હખ પડવા ન દે શકરની વહુ કાશી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ડોસી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ડોસીને તે ચપચપ જવાબ આપતી અને ડોસીનો મિજાજ જતો.

'વહુ મારી સામે ગાળો બોલી જાય ?' અને વહુને જિદગીભરની ખોડ ભુલાવવા મથતા હોય તેમ તેને ભાડવા જ બેસી જતા. એમાંથી કાશી વિફરતી અને જબરી જીભાજોડી થતી આવી રોજની તકરારોથી થાકીને કાશી જુદા થવાની વાતો કરતી હતી

આ તકરારથી ખોડીદાસ પણુ કટાળી ગયા હતા વહુઓને તો શુ કહે? પણુ શકરની માને તો તેમણે આ ઉમરે પણુ અબોલા લગાવી દીધેલા

'આ તે ઢેડવાઘરીનું ઘર છે કે શુ ?' કહી કેડો જ મૂકતા નથી!'

પણુ જેનો સ્વભાવ જ પડી ગયો હોય, તે ટકટક કર્યા વગર રહે ? વહુનો વાક કાઢવો એમા કયી મોટી વાત હતી ? હેડતાચાલતાં મ વાધાવચકા કાઢી શકાય

કાશીને કામકાજની તકરાર કરતા ય ડોસી તેના પિયરની વાત કાઢી બચકા ભરતા, ત્યારે તેનાથી સહ્યુ જતુ ન હતુ કાશીનો બાપ ઘસાઈ ગયેલો હતો તેણે નામના જ ઘરેણાં કરાવેલા કપડા ય તે લઈ શકતો ન હતો ખોડીદાસનું તેવુ કઈ ન હતુ. સગાની આબરૂ ઢાકવા કોઈ ન જાણે તેમ તે જ વહુના કપડા લઈ આપતા અને તેમણે કાશી માટે ઘરેણા પણુ કરાવેલા ભુલૂની વહુ સુખી ઘરની સ્ત્રી એટલે ઘરેણાંથી ઢકાઈને આવી હતી એથી ડોસીને તે વહાલી લાગતી હતી જ્યારે તકરાર ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણુ કરે ત્યારે ડોસી કાશીને ટાણો મારતા

'આપને ઘેર તો વાસડો ફરે છે ને એને જીભ રાખે છે!'

બાપની ગરીબાઈનો ઉલ્લેખ સાંભળી કાશી ધમધમી ઊઠતી ક્યારેક ખોટુ લાગતુ તો રડી લેતી અને ડોસીથી ત્રાસી ગઈ હોય તેમ શકરને કહેતી

'મારાથી આ ઘરમા એક દા'ડો ય નહિ રહેવાય ' તમારે મારી નાખવી હોય તો મારી નાખો, પણુ હુ ઘરમાં નહિ રહુ '

આ બધાથી શકરને પણુ એમ લાગ્યું કે તે ગમે તેટલુ ખેચે પણુ લાબો વખત ભેગુ ચાલે તેમ નથી રોજના કજિયા સાંભળવા તેના કરતા જુદા સારા !

તેને એમ પણ થયું : ખેતીનું કામ તો હું કૂટું છું. ભૂલથી તો પાણીનો લોટો ય ભરાતો નથી. મજિયારામાં હું શું કરવા મરી જાઉં ?. એકલો હોઉં તો ય આ કામ અને ભેગામાં ય આ કામ ? જુદો હોઉં તો નિરાંત તો ખરી! પછી બૈરાંની ય ખટપટ સાંભળવાની નહિ.

શંકરે મનમાં નક્કી જ કરી લીધું કે જુદા થવું જ છે. એમાં તેને જ ફાયદો છે; પણ ખોડીદાસ આગળ જીભ ઊપડતી ન હતી. આજ સુધી તેમની આમન્યા તોડી ન હતી એટલે જુવારાની વાત કરે ય કયા મોંએ! શંકર મનમાં તો સમજતો હતો કે તે જે દિવસે જુવારાની વાત કરશે, તે દિવસે બધાં ય તેને ચૂંટી ખાશે. તે એવા કોઈ લાગની જ રાહ જોતો હતો. ત્યાં કાશી રડતાંરડતાં તેના પગમાં માથું પછાડવા લાગી:

'તમે તમારે પડ્યા રહેજો બધા ભેગું, હું તો આ ચાલી...મારાથી તો એ સાંભળ્યું જતું નથી.'

શંકર ઊભો જ રહ્યો હતો.

'લ્યો આ છોકરો, પંડનો આદમી ય પાણીમાં બેસી જાય પછી જીવીને શું કરવું છે?'

કાશીને કંઈનું કંઈ થઈ જતું હતું. ડોસીએ આજે જે વેણુ કહ્યાં હતાં તે તેના હૈયા સોંસરાં ઊતરી ગયાં હતાં. કામની બાબતમાં કંઈક બોલચાલ થઈ ત્યાં ડોસી બોલી ઊઠયાં:

'પિયેરમાં ગાભો ય મળતો નથી ને એને પિયેરનું ઉપરાણું લેવા નીકળી પડ્યાં છે? આવો ચટકો લાગે છે તો પછી સસરાનાં લૂગડાં શીદને ફાડે છે?'

ડોસી આટલેથી અટક્યાં નહિ, વાસમાં બીજાં બૈરાં આગળ બોલવા માંડ્યાં:

'કામ કરે છે તે કોને ન્યાલ કરે છે? એને તે અહીં પાટલે બેસાડીને પૂજવા બોલાવી છે?' અને તે તો આવી છે ને તેવી છેનું પુરાણ માંડીને બેસી ગયાં. કાશીએ હઠ પકડી કે જુદા રહો તો જ ખાઉં, નહિ તો ખાવું ય હરામ છે.

શંકરથી ય ન રહેવાયું. તેણે ખોડીદાસને કહી દીધું:

'મારે બીજું કંઈ સાંભળવું નથી. મને મારે જુદું આપી દો.'

આ જુવારાની વાતમાંથી ઘરમાં બે દિવસ તો ધમાલ થઈ ગઈ. ખોડીદાસ ઘડીકમાં શંકરને સમજાવે તો બીજી ઘડીએ ડોસીને ધમકાવે; 'એ કજિયાનું મૂળ છે. આખા ઘરમાં આગ લગાડી. કોઈને હખે ખાવા નહિ દે!'

જુવારાની વાત સાંભળીને ડોસી શાંત થવાને બદલે કાશીને ગાળો દેવા માંડ્યાં:

ને રાંડે ઘરમાં પગ મૂક્યો છે, ત્યારથી બધાનું લોહી પી ગઈ...જુદુંજુદું કરે છે તે ખાજે તારા બાપનું કપાળ!'

વાસવાળાં ય કાશીને ફિટકાર આપતાં હતાં:

'શો જમાનો આયો છે? અત્યારથી જુદા રહેવાની વાત કરે છે.'

'ચાર આંખો થઈ એટલે ખલાસ. પછી દીકરા ય કોઈના સગા થતા નથી.'

'બે ભાઈઓને તો રાગ આવે પણ આ પારકી જણીઓ હોળી સળગાવે છે.'

'આજકાલની વહુઓ જ એવી હોય છે... શો કળિયુગ આયો છે. સાસુનો તો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.'

વાસવાળોએ, ગામના મોટેરાંઓએ શંકરને સમજાવવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું. પણ શંકર એકનો બે ન થયો તે ન જ થયો.

અને આખરે જમીનના, ઘરના અને મિલકતના ભાગલા પડ્યા. જે દિવસે શંકર જુદો રહેવા ગયો, તે દિવસે ખોડીદાસ વાડીમાં જ બેસી રહેલા. તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં હતાં. શંકરે તેમનું સ્વપ્ન ઉડાડી મૂક્યું હતું. તેમની આબરૂ પર, તેમની શાખ પર ઘા માર્યો હતો.

કૂવાવાળાં ખેતરો વચ્ચે શેઢા થવા લાગ્યા. વાડા વચ્ચે પણ વાડ થઈ કૂવો ભુધૂ પાસે રહ્યો, તેના બદલામાં શંકરને જમીન વધારે મળેલી બે બળદ હતા તેમાંથી એક બળદ શંકર લઈ ગયો. ડોસાથી ન જોવાય તેવું બની રહ્યું હતું ભાગલા—દરેક વસ્તુના ભાગલા પડતા હતા. ખોડીદાસનું મન ઊતરી ગયું હતું તે કંઈ બોલતા યે નહિ વાસણની વહેંચણીમાં બે ભાઈ લાકડીઓ લઈને સામા ફોડવા ઊભા થઈ ગયા, તો ય ડોસા કંઈ ન બોલ્યા જાણે જીવતરનો રસ જ ઊડી ગયો!

શંકર જુદો થઈને રહ્યો એ પછી ખોડીદાસ ઘરમાં ય ટકતા નહિ મંદિરમાં જઈ બેસી રહેતા અને પ્રભુનું નામ લેતા ને ભગવાનને વિનવતા

'ભગવાન! આબરૂભેર ઉપાડી લે! પાછળ બે ભાઈઓ માથા વધેરશે તો મારાથી જોયું નહિ જાય'

ખોડીદાસ ભગવાનને એક જ વિનતી કરતા કે મરતાંમરતા તેમની બેઆબરૂ ન થાય!. શાખભેર, મોભાભેર મોત આવે તો સારું! અને તે મોતની જ રાહ જોવા લાગ્યા

જુદા થયા પછી શંકરને એક જ વર્ષમાં માલૂમ પડી ગયું કે જુદા થવામાં તેણે ઉતાવળ કરી છે જમીન એની એ હતી, હળ હાંકનાર તેનો તે હતો, તો ય ખેતીમાં બરકત ન આવી શિયાળુ પાક ન લઈ શક્યો

ભુધે પાણી આપવાની ઘસીને ના પાડી ચોમાસા પાકમાં ય પાછળથી વરસાદની ખેંચ પડી હતી એટલે પાક બરાબર ઊતર્યો ન હતો સાથી રાખ્યો હતો પણ એ કંઈ ઘરના માણસ જેવું કામ કરે? કાશી ય માથું ખાઈ જતી હતી છોકરું સાચવવું, ચાર લાવવી ને પાછું ઘરકામ કરવું એકલે હાથે કેટલું કરી શકે? પહેલાં તો ડોસી છોકરાને સાચવતાં એટલે તે છૂટી રહેતી હવે તો કોઈ રમાડનાર તો શું પણ ઘોડિયામાં હેંડોળનારે ન હતું. એ તે છોકરાને રાખે કે પછી ચૂલો સળગાવે? શંકર ખેતરમાંથી બબડતો બબડતો આવે ત્યાં કાશી બબડવા માંડે. કંટાળેલો શંકર ક્યારેક તો કાશીને કૂટી જ નાખતો બધાની રીસ તેના ઉપર ઉતારતો તેનો સંસાર ખારો દવ થઈ ગયો હતો ઘરમાં શાંતિ ન હતી દિલમાં શાંતિ ન હતી ગામમાં ય તકરારી અને અનાડી માણસ તરીકે તે ઓળખાતો હતો અંદરથી તે કંટાળેલો હતો એટલે વાતવાતમાં ઝઘડો કરી બેસતો આથી કોઈ તેનું નામે દેતું નહિ શંકરની કિંમત કોડીની થઈ ગઈ હતી

ભુધુના પણ એ હાલ થયા હતા આજ સુધી ખેતીનું કામ કરેલું ન હતું એટલે તેને ફાવતું ન હતું કામમાં જોર આવતું હતું એટલે સાથીને હળ હાંકવાનું કહી તે હુક્કો પીતો છાયડે બેસી રહેતો ખોડીદાસે તો જાણે નિવૃત્તિ લીધી હોય તેમ ઝાઝું માથું મારતા નહિ આથી તેની સારી જમીન પણ બગડવા માંડી હતી શિયાળામાં ઘઉં વાવ્યા હતા, પણ નિયમિત પાણી પાઈ શકાયું નહિ એટલે પાક સારો ન ઊતર્યો તેમાં ય કૂવા ઉપરની બે વીઘાં જમીન તો શિયાળામાં વાવ્યા વગરની રહી ગઈ ઘરમાં ડોસી ટકટક કરતાં-તે તેનાથી ખમ્યું જતું નહિ તે કંઈક કહેતો એટલે ડોસી આખા વાસે ગજાવતાં કે છોકરો વહુનું ઉપરાણું લે છે એમાંથી તકરાર થતી કોઈના દિલમાં શાંતિ ન હતી ખોડીદાસથી આ જોયું જતું નહિ એટલે તે ખાધું ન ખાધું કરી મંદિરમાં ચાલ્યા જતા આરામ કરવો હોય તો ય ત્યાં જઈને કરતા

જુવારું થતાં શંકર અને ભુધૂ બંનેને નુકસાન થયું અને ભાઈઓ હેરાનહેરાન થઈ ગયા. ભુધૂ તો ઠીક, પણ શંકર કોનો વાંક કાઢે? તેનાં કર્યાં, તેને જ વાગતા હતા બે ઘર જુદાં થતાં ખર્ચ પણ વધ્યું હતું. ઉપાધિનો તો પાર ન હતો: ..[illegible] ..આવું શું થાય? શંકરને　　સમજ[illegible] ની પણ કોને કહે?

[illegible] ..ગી ગયું હતું તેમ

તેમનું શરીર પણ ભાંગતું જતું હતું. જાણે પ્રભુએ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ તે હવે સાજામાંદા રહેવા લાગ્યા. આયખાભર ભાગ્યે જ તેમણે લાંબી માંદગી ભોગવી હશે! લાગલાગટ ખાટલામાં પડ્યા રહ્યા હોય એવું તો કદી બન્યું ન હતું..અત્યારે તેમને પથારીવશ થવું પડ્યું તેથી ગમતું તો ન હતું, પણ માંદગી આગળ નિરાધાર હતા. કામની ધમાલમાં તેમની ચાકરી ય કોઈ કરતું ન હતું. ભુલૂ તો જાણે ગળાડૂબ કામમાં હોય તેમ બે ઘડી બેસીને કદી પૂછતોય નહિ કે 'બાપા કેમ છે ને કેમ નહિ!' ડોસી ખાવાપીવાની ખરદાસ્ત કરતાં પણ ડોસાને એ તો દીઠાં ય ગમતાં ન હતાં એટલે તેમની સાથે બોલતા જ નહિ.

એટલું વળી સારું થયું કે ડોસાની માંદગી લંબાઈ નહિ. તેમનો તાવ જોતાં એમ જ લાગ્યું હતું કે હવે ડોસા હતાન'તા છે. ખોડીદાસની ગંભીર માંદગીના સમાચાર સાંભળી શંકર રોજ આવતોજતો હતો.

સગાંવહાલાં પણ આવ્યાં હતાં. ખોડીદાસનું માન ગામમાં આગેવાન જેવું હતું એટલે ગામના લોકો પણ ખબરઅંતર પૂછી જતા.

ખોડીદાસનું મન તો હવે મોત જ ઝંખતું હતું. આ જંજાળજથામાંથી જેટલા વહેલા છૂટાય તેટલું સારું! ખાટલામાં પડ્યા-પડ્યા એ બધાને જોઈ રહ્યા હતા. જાણે છેલ્લી વારના આંખથી રામરામ કરી રહ્યા હતા. તેમના ખાટલાને અડીને શંકર ને ભુલૂ બેઠા હતા. તે બે ભાઈઓ પર આંખ પડી અને આંખ ભીની થઈ. શંકર મનમાં સમજી ગયો કે બાપાના મનમાં કાંક દુઃખ છે અને મરતાંમરતાં અકળાય છે.

'બાપા કંઈ કહેવું છે?' શંકર ડોસાના મોં પાસે કાન લઈ ગયો.

'બે ભાઈ ભેગા રહી ખાજો...' ડોસા ધીમે અવાજે આસ્તેઆસ્તે બોલ્યા.

શંકરને થયું બાપા સદ્ગતિએ જાય એવું એમનું મોત સુધારી લેવું જોઈએ; એથી તેણે ડોસાને કહ્યું:

'બાપા તમે કહો છો તેમ જ થશે. ભુલૂ મારો ભાઈ છે ને એનાથી જુદું શું હોય?'

આ સાંભળી ડોસાનું હૈયું હરખાઈ ઊઠ્યું. તેમની આંખમાં આવેલી ચમક પણ બધાએ જોઈ અને એવા હરખમાં જ તેમનો જીવ ઊડી ગયો.

ડોસા પાછળ બંને ભાઈઓએ ધર્માદામાં ખર્ચ કર્યું. જીવડાંને દાણા નાખવાની ગોઠવણ કરી. ઉનાળામાં પરબ બેસાડવાનું નક્કી કર્યું. નિશાળ બાંધવા માટેના ઉઘરાણામાં સારી રકમ આપી. આમ ડોસા પાછળ તેમની ઇજ્જત પ્રમાણે છોકરાઓએ પૈસો ખર્ચ્યો.

શંકર અને ભુલૂ સાથે તો રહે તેવી સ્થિતિ ન હતી, પણ ખેતી તો મજિયારી કરી. બધું જ મજિયારું ચાલતું હતું, માત્ર ચૂલા જુદા રાખ્યા હતા એટલું જ. એમ વેરાં લડી ન પડે તે માટે હળીમળીને આ તોડ કાઢ્યો હતો.

બંને ભાઈઓને ખેતરમાં સાથે જોઈ ગામલોકો કહેતા:

'ડોસા ગયા તો ખરા, પણ મરતાં-મરતાં બે ભાઈઓને એક કરતા ગયા.''

☆

નવરાના ધંધા

લેખક:
જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનો આ સસ્થાના વાચકોને પરિચય છે ગુજરાતમા હાસ્યરસના સાહિત્યસર્જક તરીકે એમનુ સ્થાન સૌથી મોખરે છે 'રંગતરગ'ના પાચ પુસ્તકો ઉપરાત 'રુમાની નોંધપોથી, પાનના બીડા, હાસ્યતરગ' વગેરે પુસ્તકો એમણે લખ્યા છે 'અખડ આનદ'ના વાચકોને તેઓ દર અંકે 'અવળ વાણી' કે 'સવળ વાણી' સભળાવશે એવી આપણે આશા રાખીએ

થોડા વખત પર એક ધનવાન વેપારી સાથે મારુ ઓળખાણુ કરાવતા એક મિત્રે કહ્યુ 'આ આપણી ભાષાના સારા લેખક છે. એમનુ નામ તમે સાભળ્યુ હશે' 'ઓહો! લેખક છો, કેમ?' વેપારી ગૃહસ્થે મારા સામુ જોઈ પૂછ્યુ 'કોઈ કોઈ વાર લખુ છુ,' મે મારામા નથી એવી નમ્રતા બતાવી કહ્યુ 'પણુ ભાઈ, એ તો નવરાના ધધા' મારા મિત્ર સામુ જોઈ એ વેપારી ગૃહસ્થ બોલ્યા 'નાજી, મારે માટે ને મારા જેવા બીજા ઘણા લેખકો માટે એ નવરાનો ધધો નથી, પણુ ધધાની નવરાશ છે' મે કહ્યુ. જાણે કઈ સમજ્યા ન હોય એ રીતે પ્રશ્નચિહ્ન જેવુ મોઢુ કરી એ ગૃહસ્થ મારી સામે જોઈ રહ્યા "મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે હુ ને મારા જેવા બીજા લેખકો લખવાનુ કામ કરીએ છીએ તે ધધા તરીકે નહિ તદ્દન નવરા રહીને બીજી કોઈ પણુ જાતનો ધધોધાપો કે નોકરીચાકરી કર્યા વગર ફક્ત લખવાનું જ કામ અમે કરતા નથી એમ કરતા હોત તો અમે ક્યારના ભૂખે મરી ગયા હોત લખવામાંથી અમારો ઘરખર્ચ તો શુ પણુ શાકભાજીનો ખર્ચ પણુ નીકળી શકે એટલુ વળતર મળતુ નથી એટલે અમે લખવા સિવાયનો બીજો ધધો કે નોકરી કરીએ છીએ અને તેમાથી જે વખત બચે તેમાં એટલે કે નવરાશના વખતમા કઈક લખીએ છીએ. આટલા માટે લખવાના કામને હુ નવરાશનો ધધો નહિ, પણુ ધધાની નવરાશ કહુ છુ" મે ખુલાસો કર્યો 'હા-હા-હા-હા' એ ગૃહસ્થે હસી પડતા કહ્યુ 'તમે મજાક કરો છો, પણુ તમે પોતે જ કબૂલ કરો છો કે એ ધધામા કઈ મળતર નથી, એટલે એ નવરાના ધધા જ કહેવાય ને?' એમા શુક્રવાર શો વળ્યો?'

મારા એક મિત્રને ગામડાનો ઉદ્ધાર કરવાનો બહુ શોખ છે એ કોઈ રૂના મોટા વેપારીને ત્યાં કામ કરે છે જ્યારે કામ ઓછુ હોય ત્યારે મહિનો-બે મહિના એ કોઈક ગામડામા જાય છે અને ત્યા જઈને ગામડાના લોકોનુ જીવન સુધરે એવી રીતે પ્રયત્નો કરે છે એ પ્રયત્નો કેવા હોય છે અને તેનુ પરિણામ શુ આવે છે તે હું જાણુતો નથી; કારણુ કે કોઈ દિવસ એમણે એ વિષે કઈ કહ્યું નથી પણુ ગામડાના લોકો વિષે ત્યાથી પાછા ફર્યાં પછી એ ખૂબ લબાણુથી વાતો કરે છે એમની બધી વાતોનો મુખ્ય સૂર એક જ હોય છે "આ ગામડિયાઓ હોય છે તો બિચારા સાદાસીધા ને ભોળા દિલના આદમીઓ કોઈ પરમાર્થી પુરુષે ગામડામાં જઈને બેસી જવું જોઈએ અને એમને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવો જોઈએ મોટામાં મોટી ખોડ એક જ છે. વર્ષના ચારપાચ મહિના ગામડામાં કામ રહે છે બાકીનુ વર્ષ મોટે ભાગે ગામડાના લોકોને નવરાશ રહે છે આખો વખત નહિ તો

દિવસનો મોટો ભાગ એ નવરા રહે છે. અને તમે જાણો છો કે નવરો બેઠો નખોદ વાળે. કંઈ કામધંધો એમને હોતો નથી એટલે એ લોકો એકબીજાની કૂથલી કરવા લાગે છે. એમાંથી માંહોમાંહ્ય અદેખાઈ થાય છે. અદેખાઈમાંથી વેરનાં બીજ રોપાય છે. એમાંથી લડવાડ ને ઝઘડા ઊભા થાય છે. અને આ સિવાય પણ બીજા અનેક દુર્ગુણો એમનામાં ઘર ઘાલે છે. આ નવરાશને વખતે એમને કોઈ ઉપયોગી કામ મળી રહે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ."

મારા એક સગાની દીકરીને જાગીરદારના એકના એક પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. બેએક વર્ષ સાસરે ગાળી એ પિતાને ઘેર આવી અને પછી ફરી સાસરે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે એણે બિલકુલ ઉત્સાહ બતાવ્યો નહિ. ત્યારે એના ભાઈએ કહ્યું: 'કેમ આમ મોં ઊતરી ગયું છે? પહેલાં તો સાસરે જવાને થનગની રહી હતી. લગ્ન અમે તને પૂછીને કર્યાં'તાં ને વર ને ઘર બંને તારી પસંદગીનાં છે. તો હવે સાસરે જતાં કંટાળો કેમ આવે છે? વખાણી ખીચડી દાંતે વળગી કે શું?' 'ના, દાંતે તો નથી વળગી, પણ ઘરને વળગી રહી છે.' બહેને જવાબ દીધો. 'એટલે?' ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. 'મને દુ:ખ તો કશું જ નથી. પાણી માગતાં દૂધ મળે છે. એમનો સ્વભાવ પણ બહુ સારો છે. એમના જેવા તો લાખમાં એકાદ હશે.' બહેને કહ્યું. 'ત્યારે તને વાંધો શો છે? પાણી માગતાં દૂધ મળે છે ને ઘી નથી મળતું તેનો? કે એમનો સ્વભાવ બહુ સારો છે ને નઠારો નથી તેનો વાંધો છે?' ભાઈએ પૂછ્યું. 'એ આખો દહાડો નવરા બેસી રહે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઘરમાં ને ઘરમાં.' બહેને કહ્યું. 'એટલે પોતાની હાજરીનો લાભ તને એકલીને આપે છે ને બીજાઓને નથી આપતા તેનો તને વાંધો છે, એમ ને? હું જાણું છું તું અસલથી સ્વાર્થી કે એકલપેટી નથી આવા સારા માણસ-લાખમાં એકાદ હોય તેવા-એનો લાભ તું એકલી લે ને બીજાને ન મળે એ કેમ ચાલે? ખરું ને?' ભાઈએ કહ્યું. 'તમને ભાઈ, મજાક સૂઝે છે, પણ મને ખરેખર થાય છે કે બે ઘડી બહાર જાય તો સારું. પણ કંઈ કામ હોય તો જાય ને!' બહેને કહ્યું. 'પણ એમના જેવા મોટા જાગીરદારના એકના એક દીકરાને કામ શા માટે કરવું પડે? ગરીબ માણસ હોય તેને બાચીએ કાંકરો મૂકીને કમાવા નીકળવું પડે! પણ ભગવાનની કૃપા છે, પછી મહેનત શા માટે કરવી? પૈસા કમાઈને પણ આખરે તો નિરાંત જ ભોગવવાની છે ને!' ભાઈએ જવાબ દીધો. 'કમાવાની જરૂર ભલે ન હોય, પણ માણસે કંઈ કામ તો કરવું જ જોઈએ. કોઈ પણ માણસને હું નવરો બેઠેલો જોઉં છું ને મને એવી ચીઢ ચઢે છે!' બહેને કહ્યું.

આમ નવરા માણસને બધા જ વગોવે છે. નવરા માણસની નિંદા કરવા માટે કામગરા માણસો પણ પોતાનો કામધંધો છોડી ગમે તેમ કરી નવરાશ મેળવે છે. લેખકો નવરા હોય છે તેવો વાંધો જે લેખક નથી હોતા તેમને હોય છે. ગામડિયાઓ નવરા રહે છે, તે સામે શહેરના કાર્યકર્તાઓને વાંધો છે. ધનવાન જાગીરદારના પુત્રો નવરા ફરે છે તેનો વિરોધ ખુદ તેમની ધર્મપત્નીઓ જ કરે છે. નવરા માણસો દુનિયાને ભારરૂપ છે એમ બીજાને જે નવરા નથી હોતા, તેમને લાગે છે. 'અમને ઘડીની ફુરસદ નથી મળતી, કામમાંથી અમે ઊંચા જ આવતા નથી અને આ આળસુના પાડાને આખા દહાડામાં કંઈ કામ જ નહિ' એમ નવરા માણસને ઉદ્દેશીને કામગરાઓ કહે છે.

પરંતુ ખરી રીતે જોતાં નવરા માણસો આળસુ હોતા નથી. નવરા માણસને કંઈ જ કરવાનું હોતું નથી. એમને આખો દહાડો

ફુરસદ હોય છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે

મારે એકવાર શહેરના બહુ જાણીતા ને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને કંઈક કારણસર મળવું હતું. ત્રણેક વાર એમને ત્યાં મેં ધક્કા ખાધા. પહેલી વાર સાંજે ગયો ત્યારે એમના નોકરે કહ્યું 'શેઠ હમણાં જ બહાર ગયા છે.' 'ક્યાં ગયા છે?' મે પૂછ્યું. 'અમારા કાંય કાઉક સભાવિલા હોશે.' નોકરે કહ્યું. 'ક્યારે આવશે?' મે પૂછ્યું. 'ખબર નાહી' નોકરે જવાબ દીધો. બીજે દહાડે સવારે હું ફરી ગયો ત્યારે નોકરે જણાવ્યું ''શેટ કામમાં રોકાયલા છે. કોઈને મળવાની ના કહી છે.' 'ઠીક' કહીને હું પાછો ફર્યો. એ દિવસે સાંજે પાછો ગયો, ત્યારે ખબર મળી કે એ કોઈ સંસ્થાની ઊજવણીમાં ભાગ લેવા પધાર્યા હતા. ત્રીજે દિવસે હું એમનાં પત્ની પાસે ગયો. તેઓ મને ઓળખતા. હું એમને કાકી કહેતો. 'કાકી, હું જ્યારે આવું છું, ત્યારે કાકા મળતા જ નથી! એ ઘરમાં હોય છે ક્યારે?' મે એમને પૂછ્યું. "અરે! તારા કાકાને કીદાડે ફુરસદ હોય છે? એ ઘરમાં રહે છે જ ક્યારે? એમને મન તો આ ધરમશાળા છે. ઘર તો એમને ખાવા ધાય છે. 'કોડીની કમાણી નહિ ને ઘડીની ફુરસદ નહિ' એવો તારા કાકાનો સ્વભાવ છે" કાકીએ ફરિયાદ કરતાં કહ્યું. 'પણ એ નવરા ક્યારે હોય છે?' મે પૂછ્યું. 'આમ તો આખો દહાડો નવરા જ હોય છે ને! કરે છે શું? ઘરનું એક પણ કામ એમને કરવું પડે છે? ઘરનું મારાથી થાય તેટલું કામ હું કરું છું ને બાકીનું નોકરો કરે છે. આમ તો તારા કાકા તદ્દન નવરા જ છે. પણ ફુરસદ એમને ઘડીની હોતી નથી. મારી જોડે અઠવાડિયામાં એકવાર પણ વાત કરવાનો એમને વખત મળતો નથી. હા, પણ તારે શું કામ છે એમનું?' કાકીએ પૂછ્યું. 'ખાસ કામ તો કંઈ નથી, પણ અમારું એક મંડળ છે અમે તેનો વાર્ષિક મેળાવડો કરવા માગીએ છીએ. ત્યાં એમને પ્રમુખ તરીકે—' 'હાં, સમજી,' મને બોલતો અટકાવી વચ્ચે જ કાકી બોલી ઊઠ્યાં 'તમે બધા નવરા માણસો જ ભેગા મળ્યા છો. આજે ભાષણ ને કાલે મેળાવડો ને પરમ દહાડે સભા! તમને લોકોને કંઈ કામધંધો છે કે નહિ? કંઈ ધંધોધાપો કરો. ભાષણ ને સભાથી ઘેર શીરો હાલ્લાં નહિ ચઢે, સમજ્યો?"

આમ કાકા નવરા હતા, હું યે નવરો હતો. પણ કાકાને તેમ જ મને ઘડીની ફુરસદ રહેતી નહિ.

આ પત્ર માટે એકાદ લેખ લખી મોકલવા એના તંત્રીએ તથા સંચાલકે મને ત્રણેક મહિના પર કહ્યું હતું અને તે પછી પાંચ વાર ઉઘરાણી કરી હતી. મને પણ જેમ બને તેમ જલદી લેખ લખીને મોકલાવવા ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ છેક છેવટની ઘડી સુધી હું લેખ લખી શક્યો જ નહિ. મને વખત જ ન મળ્યો. શા કારણે? મારે માથે કામનો બોજો હતો તેથી? બિલકુલ નહિ. છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં હું એ પહેલાના બાર મહિનામાં નહિ પડ્યો હોઉં એટલી વાર નવરો પડ્યો છું. અને એ જ કારણે મારાથી લેખ વેળાસર લખી શકાયો નહિ. હું નવરો હતો તેથી જ મને લેખ લખવા માટેની નવરાશ મળતી નહિ.

ખરી રીતે જોતાં નવરા માણસને એક પળની પણ નવરાશ મળતી નથી. દુનિયામાં સૌથી વધારે કોઈ રોકાયેલા રહેતા હોય, તો તે નવરા માણસો છે. ખૂબ કામધંધામાં રોકાયેલા માણસો, લાખો રૂપિયાના સોદા રૂબજાર કે શેરબજારમાં કરનારા દલાલો ને વેપારીઓ, અસીલના ગજવામાંથી પોતાના ગજવામાં પૈસા આવે તે માટે તન તોડીને મહેનત કરનારા વકીલો, દરદી પથારીને વરેલો છોડવા માગે પણ પથારી એને જલદી છોડે નહિ એવી યુક્તિપ્રયુક્તિ અજમાવવામાં દિનરાત

ઉજાગરા કરનારા ડૉક્ટરો અને આખી દુનિયાનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડીને ફરનારા શેષનાગ સમા પત્રકારો એ સૌને નાટક–સિનેમા જોવાની, ઘોડાની શરત ને ક્રિકેટમેચમાં હાજરી આપવાની, સંગીત ને નૃત્યની મિજલસોમાં જવાની ફૂરસદ મળે છે; પણ નવરો માણસોને એટલું રોકાણુ રહે છે કે એમનાથી આવા આમોદપ્રમોદના કાર્યક્રમોમાં જરા ય ભાગ લઈ શકાતો નથી. 'આજે આપણે સિનેમા જોવા જઈશું? કહે છે કે પ્રભાતની નવી ફિલ્મ બહુ સરસ છે.' નવરા પતિની પત્ની એકાદ વખત ઉમંગથી એને પૂછે છે. 'મને વખત નથી.' પતિ જવાબ દે છે. "એવું તે શું કામ છે?' પત્ની જરા અકળાઈને પૂછે છે. 'કામ તો ખાસ કંઈ નથી. પણ મને નવરાશ નથી.' પતિ જવાબ દે છે. 'પણ કરવાનું તો કંઈ નથી ને નવરાશ નથી એમ કેમ કહો છો?' પત્ની પૂછે છે: 'તું એમાં ન સમજે. બીજી કોઈ વખત જઈશું. આજે મને ફૂરસદ નથી.' પતિ કહે છે. પત્ની મોઢું ચઢાવીને બીજા ઓરડામાં જતી રહે છે; પણ એને મનાવવા જવાની ફૂરસદ પણ બિચારા નવરા પતિને મળતી નથી.

નવરા માણસને કોઈ પણ જાતનો ધંધો હોતો નથી એમ માનવું એ ખોટું છે. એને એટલા બધા ધંધા હોય છે કે કયો ધંધો એનો નથી તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા એક નાટકમાં આવે છે, 'નવ કરશો કોઈ પ્રેમ. અરે! એ નવરાના ધંધા.' પ્રેમ કરવો એને એ નાટકકારે નવરાનો ધંધો ગણાવ્યો છે. પ્રેમ કર્યા સિવાય કોઈ દુનિયામાં રહી શક્યું છે? માણસો જ નહિ, પણ પ્રાણી માત્રને એ ધંધા વિના ચાલતું નથી. અને પ્રેમ કરનાર માણસને ઘડીની પણ ફૂરસદ હોઈ શકે ખરી? પ્રેમનું પાત્ર હાજર હોય ત્યારે એને રિઝવવામાં દિવસ ક્યારે પૂરો થઈ ને રાત પડી ને રાત ક્યારે પૂરી થઈ ને દિવસ ઊગ્યો તેનું પણ એને ભાન રહેતું નથી. પ્રિયજન ગેરહાજર હોય, ત્યારે તેને યાદ કરવામાં એને દિશા, કાળ કે વિવેક કશાની ખબર રહેતી નથી. નવરા માણસો પણ બીજા ધંધાદારીઓના જેવા જ ધંધા કરે છે; પણ એમનું દૃષ્ટિબિંદુ ધંધાદારી જેવું હોતું નથી. અમુક હેતુ કે પ્રયોજન નક્કી કરીને પછી ધંધાદારીઓ કોઈ પણ કામ માથે લે છે અને ઇષ્ટ હેતુ કે પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા મહેનત કરે છે. નવરા માણસોને કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી. એમને, કોઈ અમુક હેતુ હોતો નથી. અમુક કામ આવી ચઢ્યું તો એ કરી નાંખે છે. ધંધાદારીઓ, નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ કે ઑફિસે જતા નોકરો જેવા હોય છે. એમને અમુક સ્થળે અમુક સમયની અંદર પહોંચવાનું હોય છે. નવરા માણસો દરિયાકિનારે કે બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ અમસ્થા લટાર મારવા નીકળેલા સહેલાણીઓ જેવા હોય છે. એમને કોઈ ખાસ જગ્યાએ જવાનું હોતું નથી અને અમુક સમયમાં જ ત્યાં પહોંચવું જોઈએ એવું બંધન પણ એમને હોતું નથી.

ગીતામાં જેને અનાસક્તિયોગ કહ્યો છે, તે એમણે ખરેખરો ખીલવ્યો હોય છે. 'ફળની ઇચ્છા કર્યા વગર કર્મ કરવાં' એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે તેનું એઓ બરાબર પાલન કરે છે. તેઓ કામ કરે છે પણ તેનું શું ફળ મળશે, તેનો એ વિચાર કરતા નથી. ઘણીવાર કશું જ ફળ મળતું નથી. અને ફળ પરથી જ વૃક્ષનો વિચાર કરનારા મોટા ભાગના લોકો એમને નકામા માણસો ગણી કાઢે છે.

એક બહુ જ જોખમભરી કામગીરી બજાવવા માટે કેટલાક ભાઈઓની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિના સભ્યોએ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ સભા ભરી અને એમને એકાવન રાતના ઉજાગરા થયા; પરંતુ એનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ અને છેવટે એ આખી સમિતિને બરખાસ્ત કરવી પડી. એ સમિતિમાં નહોતા એવા

બધા જ માણસોએ સમિતિના સભ્યોને નકામા ને નવરા તરીકે ગણાવ્યા પણ એ નવરા માણસોએ કરેલી ચર્ચા, એમણે ખેંચેલા ઉજાગરા, એમણે ખાધેલા ધક્કા ને એમણે કરેલો ખર્ચ એ કોઈ પણ કામગરા માણસના કરતાં પ્રમાણમા ઘણા વધારે હતાં, આમ છતા એમણે કશું જ કર્યું નહિ એમ બધાને લાગ્યુ

'નવરો બેઠો નખોદ વાળે (કે લેખો લખે)' એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ તે બરાબર નથી નખોદ વાળવા માટે તો કામ કરવુ પડે છે ને તે પણ અમુક જાતનુ જ દુનિયામાં જેણે જેણે નખોદ વાળ્યુ છે તે બધા જ બહુ કામગરા, કેળવાયેલા ને નિષ્ણાત માણસો હતા

દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ નવરા માણસો કંઈ ઉપયોગી કામ કરતા નહિ દેખાતા હોય, પણ એઓ આખો વખત કંઈ ને કંઈ કરતા જ હોય કંઈ નહિ તો વિચાર કરતા હોય છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યના પ્રત્યેક વિચારની અસર આખી દુનિયામાં ફેલાય છે એમ ખૂબ વિચાર કરીને મોટા મોટા ફિલસૂફોએ શોધી કાઢ્યુ એમના આ વિચારની અસર આખી દુનિયા પર કેટલી પડી છે, તે તો કોણ જાણે, પણ મારા પર તો ચોક્કસ પડી છે હું વિચાર કરીકરીને આખી દુનિયાને સુધારવા મથુ છુ અને મારી ખાતરી છે કે અત્યારે દુનિયા જરા પણ ઊભી ચાલે છે તેનુ કારણ મારા ને મારા જેવા બીજા પરોપકારી મનુષ્યો બેઠાબેઠા સદ્વિચારના આંદોલનો ફેલાવે છે તે જ છે પણ આ જરા આડી વાત થઈ કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે જે વિચાર કરે છે, તે પણ કંઈ કામ કરે છે કામ કરે છે એટલું જ, નહિ, પણ ઉપયોગી કામ કરે છે

એક રીતે જોતાં જેઓ દુનિયાનુ કંઈ પણ ભલુ કરી ગયા છે, તેમાંના મોટા ભાગના માણસો નવરા પુરુષો જ હતા' સતો ને મહંતો, વિચારકો ને પ્રચારકો, લેખકો ને કલાકારો એમને સૌને નવરા માણસ તરીકે ગણાવી શકાય

આપણા અસલના ઋષિમુનિઓ દુનિયાદારીની વાતો છોડી, પૈસાટકા મળે એવા ધંધાધાપા કરવા મૂકી વાળી, કોઈ નદીકિનારે જઈ એકાતમા આસન જમાવીને બેસતા અને પછી નવરા માણસોનો જે મુખ્ય ધધો વિચાર કર્યા કરવાનો તેમાં એકાગ્ર બની જતા એ ઋષિમુનિઓએ આમ કોઈ ઉપયોગી કાર્ય દુનિયા માટે કર્યું નથી એમ કેટલાક માને છે, છતા આજે પણ આપણે તેમને અભિમાનપૂર્વક સંભાળીએ છીએ. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ પરણેલો ને છોકરાવાળો માણસ હતો, એટલુ જ નહિ, એ રાજગાદીનો માલિક પણ હતો એને માથે ઘર ને રાજ ચલાવવાનુ ભેવડું કામ હતુ જરા પણ નવરા રહેવાનુ એને પોષાય એમ નહોતુ પણ બૈરી ને છોકરો, રાજ ને પાટ બધુ છોડીને એ ચાલી નીકળ્યો અને તદ્દન નવરો બનીને એક ઝાડ નીચે બેસીને તપશ્ચર્યા કરવા મંડી ગયો અને અંતે ગૌતમ બુદ્ધ તરીકે આખી દુનિયામા નામ કરી ગયો આને બદલે એણે ફક્ત રાજ ચલાવ્યુ હોત ને પત્નીનુ ને પ્રજાનુ સારી રીતે પાલનપોષણ કર્યું હોત, તો કદાચ એક સારા રાજા તરીકે એ ગણાત એવા રાજાઓને અત્યારે બાર તોપોની સલામીનુ માન મળે છે તેવુ તો નહિ, પણ કંઈક તેવી જાતનું માન એને માટે આપણને થાત પણ ગૌતમ બુદ્ધે આખી દુનિયામાં પોતાનુ નામ ફેલાવી દીધુ, તેવુ રાજા સિદ્ધાર્થથી થઈ શકત નહિ આજે પણ ઘરના છોકરાને ઘટી ચાટતા રાખી દુનિયાને ખવડાવીપિવડાવીને તેનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડેલા માણસોને નવરા નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ?

ગ્રીસ દેશની એક પ્રાચીન દંતકથામા આવે છે, કે એ દેશના એક નાનકડા ગામમા એક

ફિલસૂફ રહેતો હતો. એ ખરેખરા નવરા માણસને છાજે એમ કંઈ કામ કરતો નહિ, પણ વિચાર કર્યા કરતો. એની પાસે સલાહ લેવા અવારનવાર કોઈક માણસો આવતા. એની સલાહથી એ માણસોને બહુ જ લાભ થતો. ધીરેધીરે એની ખ્યાતિ વધતી ગઈ અને પછી દેશપરદેશથી પણ મોટામોટા માણસો એની સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા. એકવાર એ દેશનો રાજા એની સલાહ લેવા આવ્યો. 'ફિલસૂફ સાહેબ! મેં બાજુના મુલક પર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. લશ્કર તૈયાર છે અને જીતી જઈશું એમ ચોક્કસ લાગે છે. તમે શી સલાહ આપો છો?' રાજાએ પૂછ્યું. 'એ મુલક જીત્યા પછી શું કરશો?' ફિલસૂફે પૂછ્યું. 'એ પછી? એ પછી એની બાજુનો મુલક છે તેના પર ચઢાઈ કરીશું.' રાજાએ જવાબ દીધો. 'વારુ તે પછી?" ફિલસૂફે પ્રશ્ન કર્યો. 'તે પછી એની ઉત્તરમાં બેત્રણ નાનકડાં રાજ્યો છે તેમને આપણા સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું કામ ઉપાડવું પડશે.' રાજાએ કહ્યું. 'ઠીક, એ પછી શું કરશો?' ફિલસૂફે પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ રાખતાં કહ્યું. 'તે પછી તો આજુબાજુના બધા મુલકો આપણા તાબામાં આવી ગયા હશે, એટલે પછી કરવાનું કંઈ રહેતું નથી. ખાઈપીને લહેર કરીશું. આપણે સૌ અમનચમન ને આનંદપ્રમોદમાં દિવસો ગાળીશું.' રાજાએ જવાબ દીધો. 'ત્યારે અત્યારે જ એમ કાં ન કરીએ? નાટકના લડાઈઝઘડા મચાવ્યા વિના એમ ને એમ જ અમનચમન ને આનંદપ્રમોદમાં દિવસો ગાળતાં આપણને કોણ અટકાવે છે?' ફિલસૂફે કહ્યું. રાજાને એની વાત ગળે ન ઊતરી. એણે તો જુદાજુદા મુલકો પર ચઢાઈ કરવા માંડી કેટલાક મુલકો જીતી પણ લીધા; પણ છેવટે એક લડાઈમાં એ માર્યો ગયો.

નવરાનું દૃષ્ટિબિંદુ આ કથામાંના ફિલસૂફના જેવું ને કામધંધાવાળાઓનું રાજાના જેવું હોય છે. નવરા માણસોની નજર છેક અંતિમ બિંદુ તરફ હોય છે. દુનિયાદારીની ધમાલમાં પડેલાઓને છેક પાસેની વસ્તુ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. ઘરનાં હાંલ્લાં શીકે ચઢે એ જ દુનિયામાં ડાહ્યા ઓનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. ઘરના શીકા પર ઘરનાં હાંલ્લાંઓ ચઢે એથી નવરાઓને સંતોષ થતો નથી. પણ આખી દુનિયાના બધા મનુષ્યો પ્રગતિની ટોચે પહોંચે એ એમનો હેતુ હોય છે. અને તે માટે એ લોકો એટલું કામ કરતા હોય છે, કે કંઈ પણ કામ કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. નવરા જેવા દેખાય છે.

ખૂબ જોરમાં ફરતો ભમરડો સ્થિર દેખાય છે. એની ગતિ ઓછી થાય ત્યારે જ એ ફરતો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ખૂબ કામમાં મચી રહેલા નવરા માણસો આળસુ જેવા દેખાય છે અને થોડુંઘણું કામ કરી મોટે ભાગે આળસુ રહેનારા માણસો કામગરા દેખાય છે. ઓછી ગતિવાળો ભમરડો ફરતો જણાય છે, પણ તેનું કારણ એ ફરે છે તે નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે ફરતાં-ફરતાં એનાથી સ્થિરતા સચવાતી નથી ને તેથી એ આમતેમ ડોલે છે. ખૂબ ગતિમાં હોય છે ત્યારે એ પોતાની સ્થિરતા જાળવી શકે છે ને તેથી ફરતો જ ન હોય એમ જોનારને લાગે છે. આ જ પ્રમાણે નવરા માણસો ગમે તેટલું કે ગમે તેવું કામ કરતા હોય, એમની આધ્યાત્મિક, માનસિક ને શારીરિક સ્થિરતા એવી ને એવી રહે છે. એ ડોલતા નથી, ચલાયમાન થતા નથી. દુનિયાદારીની ઉપાધિમાં પડેલા કામધંધાવાળા માણસો જરાજરા વાતમાં વ્યગ્ર થઈ જાય છે. થોડા વખતમાં ઘણું કરી નાખવા, જરાક મહેનતે તાલેવંત થઈ જવા, વિના યોગ્યતાએ મોટીમોટી સત્તા મેળવવા હમેશાં એવાં ફાંફાં મારતા હોય છે. એમના ભાથામાં તીર ને માથામાં અક્કલ ઓછાં હોય છે, પણ આંધળા માણસની પેઠે

નિશાન તાકયા વિના એમને અનેક ફળ તીર મારીને તોડી પાડવા હોય છે આથી એમનું ધાર્યું ઘણી બાબતમા થતું નથી અને એઓ માનસિક સમતોલપણું ગુમાવે છે શરીરે પણ હેરાન થાય છે અને આસપાસનાંઓને લાગે છે, કે 'મહેનત કરીકરીને આ બિચારાનું શરીર બગડી ગયુ ' પણ મહેનત કરવાને લીધે, કામ કરવાને લીધે એમનાં શરીર કે મન બગડતાં નથી એ બગડે છે તો કૂદકો મારી કેરી તોડવા ઇચ્છતા વામનજીને મળી એવી એમને મળતી નિરાશાને કારણે

આથી ને વટોળિયાના તોફાનમા પણ મોટાં વૃક્ષો અડીખમ ને સ્થિર ઊભા રહે છે નાનાનાના છોડવાઓ ને ઝાડવાઓ પવનની પ્રત્યેક લહેરે ડોલી ઊઠે છે, પણ તેથી કોઈ એમ નથી કહેતુ કે છોડવાઓ ને ઝાડવાઓ કામ કરે છે ને વૃક્ષો નકામાં ને નવરા ઊભા રહે છે મનની નાનીમોટી ઇચ્છાને તાબે થતા, દુનિયાની એકેએક વસ્તુ પાછળ ફાંફાં મારતા, નિરતર ઉગ્ર ને વ્યગ્ર બનીને દોડધામ કરતા, વગરકારણે પરસેવો પાડતા ને બીજાને પડાવતા, કામગરા માણસો કરતાં શાંત ને સ્થિર રહીને દુનિયાની નજરે નકામા દેખાતા નવરા માણસો જે કામ કરે છે તેનુ મૂલ્ય ઘણુ વધારે હોય છે

આવા માણસો ઘરનાને નવરા લાગે છે, કારણ કે એ બીજાનુ એટલુ કામ કરતા હોય છે કે ઘરનુ કામ કરવાની એમને ફુરસદ હોતી નથી. બીજાને એ નવરા લાગે છે, કારણ કે ખરેખર ઉપયોગી કાર્યમાં એઓ એટલા ગૂથાયેલા હોય છે કે બીજાઓને મળવાની ને તેમની સાથે ગપ્પાં મારવાની એમને નવરાશ હોતી નથી

મરાઠીમા વરને નવરો કહે છે, તે કઈ અમસ્તુ નથી વર એટલે ધણી–માલિક મોટો માણસ હમેશા નવરો હોય છે, અને નવરા માણસો, એમને પોતાને એ ખબર હોતી નથી છતાં મોટા હોય છે આખી દુનિયાનો ધણી ઈશ્વર પણ નવરો જ છે ને ! સૌને પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે જે જેવુ કરે છે તેવુ તેને ભોગવવુ પડે છે એમા જરા યે ફેરફાર થઈ શકતો નથી કર્મના ફળ એની મેળે જ મળ્યા કરે છે ઈશ્વરને એમાં કઈ કરવાપણું રહેતુ નથી આમ એને મોટે ભાગે નવરાશ જ રહે છે, અને એ નવરો પડ્યો, એને લાગ્યુ કે હુ એકલો છું, નવરો છુ, મારે કઈ કરવુ જોઈએ, એટલે એણે દુનિયા પેદા કરી આમ આપણી આખી દુનિયા એ નવરા પુરુષની પેદાશ છે વરનો બીજો અર્થ 'ઉત્તમ,' 'પસદ કરવા લાયક' એવો પણ થાય છે નવરાઓ ઉત્તમ છે, પસદ કરવા લાયક છે નવરાએ ઉત્પન્ન કરેલી નવરી દુનિયામાં નવરાઓ જ વરની પેઠે વરવા જ પસદ યોગ્ય છે એમ મરાઠી ભાષા સૂચવે છે અને એવા ઉત્તમ પુરુષોના ધધા, નવરાના ધધા તો બધા ધધાઓમા શ્રેષ્ઠ છે, પસદ કરવા યોગ્ય છે એમાં સદેહ શો ?

★

આશાનો ત્યાગ કરી માયા, મોહ તેમ જ માનઅપમાનથી થતાં હર્ષશોક, તેમ જ સ્તુતિનિંદાનો જે ત્યાગ કરે છે એને જ કબીરે સત તરીકે માન્યા છે, કારણ કે કાચન અને કામિનીનો ત્યાગ કરનાર અને કોઈ પણ જાતની વાસના વગર હમેશ આત્મસ્વરૂપમા લીન રહેનાર સતમહાત્મા જ પ્રશસાને લાયક છે

×

અખંડાનંદનો જીવનમહિમા

લેખકો :
શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે
શ્રી. સોપાન

આ સંસ્થાના વાચકોને સુપરિચિત એવા આ બન્ને લેખકોએ સ્વામીજીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને તે થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. એ ચરિત્રગ્રંથમાંથી થોડાંક પાનાં અહીં રજૂ કર્યાં છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો અખંડાનંદનો જીવનમહિમા ભલે જાણે.

કોઈ ભગવાંધારીને જોઈ આપણા અંતરમાં આદર અને ભક્તિની ભાવના જાગી ઊઠે, એ દિવસો તો હવે વહી ગયા છે. સુધારકોને તો એવું દૃશ્ય જોતાં એમ પણ લાગે, કે આ ભગવા અંચળા નીચે પ્રમાદ, પાખંડ, નિષ્ક્રિયતા, અજ્ઞાન અને જડતા છુપાયેલાં હશે. ગામડાના અણુસમજુ લોકો એમને નમન કરે ખરા; પરંતુ એમના દિલમાં યે ભક્તિનો ભાવ તો ભાગ્યે જ પ્રગટે.

આપણે જાણીએ છીએ, કે આ સ્થિતિ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં નહોતી અને બહુ દૂરના ભૂતકાળમાં નજર નાખીએ, તો સંન્યાસધર્મ તો સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ હોય એ રીતે એનું બહુમાન થતું હતું. સંન્યાસીઓના ચરણમાં મોટાભોટા મુગટધારીઓનાં મસ્તકો ઝૂકી પડતાં હતાં. સમાજના આદર્શ નક્કી કરવાની શક્તિ એ કાળે રાજદંડમાં નહોતી, પરંતુ સંન્યાસીના દંડમાં હતી. ગોપીચંદ કે ભર્તૃહરિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમની મહત્તા આજે પણ લોકહૃદયમાં વ્યાપેલી છે તે એમનાં રાજત્વના કારણે નહિ, એ સંન્યાસી થયા અને સંન્યાસને શોભાવ્યો, એટલે જ તેઓ પ્રજાહૃદયના આદરના અધિકારી બન્યા. એમણે સંન્યાસ લઈ પોતાના આત્મકલ્યાણની જ સાધના કરી હોત, તો યે લોકહૃદયમાં આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ. એમણે લોકકલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સાધનાના એક ભાગ તરીકે જ એમણે લોકોની વચ્ચે જવાનું પસંદ કર્યું.

સંન્યાસીઓના શિરોમણિ જેવા જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્યનું સ્મરણ કરતાં, તો આજે પણ આપણું મસ્તક નમી પડે છે. એમની પંક્તિમાં બેસી શકે એવા સંન્યાસીઓ બહુ ઓછા હશે; પરંતુ ઇતિહાસ એવી સાક્ષી પૂરે છે, કે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ પ્રણાલિકા હમેશ ચાલુ રહી છે અને એના પ્રતાપે આપણી સંસ્કૃતિ જીવતી રહી છે.

ગયા યુગનો જ વિચાર કરીએ, તો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ એ પંથે જ પગલાં માંડી આપણી ધર્મજ્યોતિને પોતાના પુરુષાર્થથી સંકોરીને પ્રજ્વલિત રાખી છે.

આપણા દેશના દુર્ભાગ્યે આ ધર્મમાર્ગની કેડી ઉપર ચાલનારાઓ હવે બહુ જૂજ દેખાય છે. શક્તિ કે બુદ્ધિનો પ્રભાવ ઓછો હોય કે વધુ હોય, તે વસ્તુ બહુ મહત્ત્વની નથી; મહત્ત્વની વસ્તુ તો સાચા સંન્યાસની, સકામ કર્મના–સ્વાર્થયુક્ત જીવનના ત્યાગની છે. આ ત્યાગમાર્ગે જનારા આજે કેટલા? કહેવાય છે, કે હિંદમાં લગભગ ૬૦ લાખ બાવાઓ છે. આમાં સાચા સંન્યાસી કોઈ હશે જ નહિ, એમ કહેવાનો તો આશય નથી જ; પરંતુ સાચાઓની અને તેમાં પણ જનકલ્યાણ અર્થે જીવનશક્તિ ખરચનારની સંખ્યા અતિ અલ્પ હશે, એમાં કંઈ સંશય છે?

દેશની આવી દરિદ્ર સ્થિતિમાં ભિક્ષુ અખંડાનંદના જીવનનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અંતરનો વિષાદ જરા ઓછો

થાય છે અને એમ લાગે છે, કે આપણા પોતાના જીવનકાળમા, એટલે આ યુગમા પણ સન્યાસને શોભાવનાર વ્યક્તિને આપણે જોઈ જાણી શક્યા છીએ

ભિક્ષુ અખડાનદે સન્યાસદીક્ષા લીધી સંવત ૧૯૬૦ની મહાશિવરાત્રિએ એ વખતે એમની વય ૨૮–૨૯ વર્ષની હતી સસારમાં એવુ કોઈ ભયકર દુખ નહોતુ, કે એ છોડીને ત્યાગનુ–સન્યાસનુ સુખ મેળવવાની વૃત્તિ થાય દુનિયા જેને સુખ અને દુખ માને છે, તેને જો એમણે પણ સુખદુખ માન્યા હોત તો સ્ત્રી, બાળક, કુટુબ, વેપાર અને ગામ છોડીને હિમાલયને માર્ગે જવાનુ તેઓ પસદ કરત નહિ એમની જીવનપ્રવૃત્તિ એટલો ખ્યાલ તો આપે જ છે, કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમા રહીને દુન્યવી સુખનાં સાધનો તેઓ મેળવી શક્યા હોત

નાનપણથી ભજનોમાં એમનુ મન રત રહેતુ હતુ આ ભજનો કઠે જ રહી ગયાં હોત, તો જીવનભર સસારના સુખમા રચ્યાપચ્યા રહી આધ્યાત્મિક વાણી તેઓ ઉચ્ચારી શકત, પરતુ આ ભજનો તો હૃદય સુધી પહોચી ગયાં 'જાગીને જોઉ તો જગત દિસે નહિ' એવો અનુભવ આત્મસાત થઈ ગયો એમણે સસારની અસારતા પારખી લીધી એમણે જોયુ કે આ બને પ્રવૃત્તિ–રામભજન અને કામભજનની–એકસાથે ચાલી શકશે નહિ એમાથી એક છોડ્યા વિના શાતિ મળશે નહિ હસ કરવાની એમની પ્રકૃતિ નહોતી એમણે એક આચકો મારીને સંસારની પ્રવૃત્તિમાથી પોતાની જાતને છોડાવી લીધી અને હિમાલયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો

સન્યાસી થયા પછી શુ કરવુ, તેની કોઈ કલ્પના એમના ચિત્તમાં હોવાનો સભવ નથી સત્યની શોધ, ઈશ્વરની શોધ, પરમ સુખની શોધ, અખડ આનદની શોધ એ જ એમના અતરની ઝખના હતી તે દિવસે કોઈએ એમને જોયા હોત, તો એમની અતરની આ ઝખના તે નિહાળી શકત નહિ. હજારો–લાખોની સાથે એમની ગણના પણ થઈ ગઈ હોત કોણ જાણી શકે કે અતરમા આગ લાગીને આ યુવાન સન્યાસી હિમાલયમાં જઈ રહ્યો છે? કોણ જાણી શકે કે કોઈ દિવ્ય સદેશ સાંભળીને પ્રાચીન મતો ને સન્યાસીઓએ જેટલા માર્ગે એણે પ્રવાસ આરભ્યો છે?

એમના પોતાના અતરમા પણ ત્યારે તો કદાચ ધુમ્મસ છવાયુ હશે, રાત્રિ વીતી ગઈ હશે, અધકાર નાશ પામ્યો હશે, સૂર્યદેવતા ક્ષિતિજમા આવી ગયા હશે, છતાં ધુમ્મસ હજી વિખેરાયુ નહિ હોય એ ધુમ્મસની નીચે અતરની સૃષ્ટિ સતાઈને પડેલી હશે

એ ધુમ્મસ એક દિવસ વિખરાઈ ગયુ, સૂર્ય ઉપર ચડતો જ ગયો ધુમ્મસ વિખેરાતા સાચી સૃષ્ટિનુ એમણે અવલોકન કર્યુ. જીવનસિદ્ધિનો મેરુ પર્વત એમની આખ સામે દેખાયો તેઓ ડર્યા નહિ, પાછા હઠ્યા નહિ, સાકડી કેડી ઉપર પગ મૂકતા એમણે પાછુ વાળીને જોયુ પણ નહિ હાથમા સન્યાસનો દડ હતો એ દડે એમને બળ આપ્યુ, પ્રેરણા આપી અને તેઓ જીવનનું પરમ સુખ પામવા માટે આગળ ધપવા લાગ્યા.

× × ×

પાત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારી પ્રવૃત્તિ કરનાર બાવો તે બાવો જ રહે, લાખોનો વહીવટ કરે, હજારો રૂપિયાને આમતેમ ઉછાળે, અનેક માણસોને પગારદાર રાખે, માલ ખરીદે અને માલ વેચે, છતા લાંબા પાંત્રીસ વર્ષમા એક ક્ષણ પણ એ મિલકત પ્રત્યે મમતા ન સેવે, એના મોહમા જકડાય નહિ, એના નાશની કલ્પનાથી ગભરાય નહિ, એ વસ્તુ સામાન્ય નથી ભિક્ષુએ ધાર્યું હોત, તો નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળી, શરીર અને મનનું આરોગ્ય ભોગવી તેઓ આનદ માણી શક્યા હોત. એમણે ધાર્યું હોત તો કર્મપરાયણ રહી સત્તાની મોજ પણ ભોગવી [illegible] પર[illegible]મણે તો આ

બને માર્ગો વર્જ્ય ગણ્યા અને સાચા સંન્યાસને શોભાવ્યો. ગીતાનો મંત્ર "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" તેઓ ચરિતાર્થ કરી ગયા.

સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમમાં એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ મોતીલાલ. મોતીલાલે કેળવણી સાધારણ લીધી હતી અને તે ઘર આગળ દુકાન ચલાવી ગુજરાન ચલાવતા. એમને પણ ભજનભક્તિમાં સારો રસ હતો અને દયાલબાગ–આગ્રાના રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના ખાસ ભક્ત બન્યા હતા. એમને એક પુત્ર હતો. એનું નામ ચંદુલાલ. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવા છતાં એમણે ચંદુલાલને શિક્ષણ આપવા ઠીક પ્રયત્ન કરેલો. પાછળથી ચિરંજીવી ચંદુલાલને વડોદરાના લોહાણા છાત્રાલયમાં રાખી મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરાવ્યો. કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા માટે જોઈતાં નાણાંની સગવડ મોતીલાલ કરી શક્યા નહિ. સ્વામીજી સાથે સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોના ધ્યાન ઉપર આ વાત આવી. અને તેમાંથી શ્રી. ઉત્તમભાઈએ એકવાર સમય પારખી સ્વામીજીને કહ્યું: "સ્વામીજી, ચંદુલાલનું શિક્ષણ અટકી પડ્યું છે. આગળ ભણવા માટે એને પૈસા જોઈએ છે. તમે મદદ કરી શકો એમ છો. તમારે મદદ કરવી જોઈએ."

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: "એનાથી વધુ ગરીબ માણસો આ દેશમાં રહ્યા છે, એટલે મારાથી એ ગરીબોને મૂકી ચંદુલાલને કેમ મદદ કરી શકાય? 'સસ્તું સાહિત્ય' મારી મિલકત નથી. હું તો તેનો માત્ર સેવક જ છું"

શ્રી. ઉત્તમભાઈએ દલીલ કરી: 'પણ તમે ઘર છોડ્યું, ત્યારે ઘેરથી જે રકમ લઈ ગયેલા તે રકમ તો આજે વ્યાજ સાથે પાછી આપવી જોઈએ ને?'

સ્વામીજી રોષે ભરાઈ બોલ્યા: "એ શું બોલ્યા? ઘરની મિલકતમાં મારો ભાગ નહોતો? મારા ભાગ કરતાં એક પાઈ પણ વધુ મેં લીધી નથી. એ દૃષ્ટિએ તો મારે કશું આપવાનું જ નથી. વધુમાં હું સંન્યાસી છું, આખું વિશ્વ મારું કુટુંબ છે. વિશ્વને કુટુંબ બનાવવા માટે જ અંગત કુટુંબનું બાબોચિયું મેં છોડ્યું છે. વળી એ પણ જાણી લો કે જે કેળવણી લેવાથી ગરીબોને ચૂસવાની યુક્તિપ્રયુક્તિ જ માત્ર જાણી શકાય છે, તે કેળવણી માટે હું એક પાઈની પણ મદદ ન આપું! ચંદુલાલને સાચી કેળવણી લેવી હોય તો તે વર્ધા જાય, ત્યાં ગ્રામઉદ્યોગ શીખી લે અને પછી ગામડાંની સેવા કરવા માટે બેસી જાય. એની સાચી જરૂરિયાતનો પ્રશ્ન એમાંથી આપોઆપ ઊકલી જશે."

બીજો એક પ્રસંગ છે: માધાકુંભારના ઘરનો નીચેનો ભાગ પુસ્તકવેચાણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. ઉપર સ્વામીજી બેસતા હતા. સ્વામીજીની ખ્યાતિ વધતી જતી હતી, એટલે મળવા આવનારાઓ અનેક નીકળતા. એક દિવસ કોઈ મળવા આવ્યું. સ્વામીજીની સૂચના અનુસાર નીચેના માણસે જવાબ આપ્યો: 'સ્વામીજી કોઈને મળતા નથી. કામમાં ડૂબેલા છે.' 'પણ હું તો એમનો સગો થાઉં!' પેલા ભાઈએ મુંઝાઈને પૂછ્યું: 'શું સગા થાઓ?' જવાબ મળ્યો: 'પુત્ર!' એમને નીચે બેસાડી પેલા ભાઈ ઉપર ગયા. એમણે ડરતાંડરતાં સ્વામીજીને ખબર આપ્યા. સ્વામીજી પળવાર દિઙ્મૂઢ બની ગયા. આસપાસ બેઠેલાઓ સ્વામીજીનું મનોમંથન નીરખી રહ્યા. થોડીકવાર શાંતિ છવાઈ ગઈ. અંતે સ્વામીજી બોલ્યા: 'કહો, કે નહિ મળી શકું.' તરત જ એ જવાબ પુત્રને પહોંચાડવામાં આવ્યો, પુત્ર નિરાશ થયો. એણે કરુણ સ્વરે કહ્યું: "મારો શો દોષ છે? હું તો માત્ર એમનાં દર્શન કરવા જ આવ્યો છું. એ સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી. એમને કહો કે દર્શન કરી હું તરત જ પાછો ચાલ્યો જઈશ" સંદેશો સ્વામીજીને પહોંચાડાયો, ત્યારે પણ તેઓ એટલા જ કરુણ સ્વરે

સ્યા "એ હું સમજું છું, પણ અમારી
ખો મળો તો, ન મારું દિલ વશ રહે, ન
નુ ન મળીએ એ જ ઇષ્ટ છે।" સદા
ર લાગતા સ્વામીના દિલની કરુણા આ
મોમાં વ્યક્ત થઈ પુત્ર નિરાશ થઈ ચાલ્યો
ો સન્યાસી એની કઠોર સાધનામાં
રોવાઈ ગયો!

લકવાના હુમલા વખતે સ્વામીજી વાડજ
હતા હતા એ વખતે પૂર્વાશ્રમના એમના
ન મળવા માટે આવ્યાં સ્વામીજીએ ના
વડાવી બેને પુછાવ્યું 'બીજી સ્ત્રીઓને
ન આપો છો, તો મને શા માટે નહિ?'
તાં યે સ્વામીજીએ રજા ન આપી બેનથી ન
વાયું એ ઉપર ધસી આવ્યાં સ્વામીજીને
બર પડી કે બેન આવે છે, એટલે એમણે
જીમાં પડેલો કામળો માથે ઓઢી લીધો
ને હાથના સંકેત સાથે બૂમો પાડી
ાલ્યા જાઓ, ચાલ્યા જાઓ' પણ બેન
સ્યા નહિ દસેક મિનિટ સુધી આ
યદ્રાવક દૃશ્ય ચાલુ રહ્યું. અંતે સ્વામી
ત્યા, બેન હાર્યાં દર્શન વિના જ એમને
છા જવું પડ્યું

વર્ષો પછી આવો પ્રસંગ ફરીને એમના
ત્ર ચંદુલાલ સાથે બન્યો હતો સ્વામીજીના
ક ભક્ત એનો મેળાપ કરાવવા
ચ્છતા હતા. પૌત્રને દાદાની હૂંફ મળે
વી એમની ભાવના હતી, પણ સ્વામીજી
મત થયા નહિ આમ છતાં એકવાર
પૌત્રનો મેળાપ થઈ ગયો, પણ એક
લક્ષણ પ્રસંગે સ્નેહીજનોએ જ આ ગોઠવણ
ી હતી સ્વામીજીને રામાયણ, ભાગવત
ાંભળવાનો ભારે શોખ એ માટે સ્વામીજી
ારા કંઠવાળા કોઈને બોલાવતા અને તે
ચાવતા દાદા સાથે પરિચય કરાવવાના
હેતુથી જ સ્વામીજીના ભક્તો રામાયણ
ચવા માટે ચંદુલાલને બોલાવી લાવ્યા
દુલાલનો કંઠ સારો હતો વાચન પૂરું
. સ્વામીજી મુગ્ધ થયા ઉત્તમભાઈએ

હેતુપૂર્વક તેનું નામ પૂછ્યું તેણે જવાબ
આપ્યો 'ચંદુલાલ' બીજો પ્રશ્ન આવ્યો-
'પિતાનું નામ?' 'મોતીલાલ' થો.
ઉત્તમભાઈ આગળ વધ્યા 'દાદાનું નામ?'
પૌત્રે જવાબ આપ્યો 'લલ્લુભાઈ ઠક્કર'
અને પૌત્રની આંખ દાદાના ચહેરા
ઉપર મંડાઈ રહી સ્વામીજીને તરત જ
ભાન થયું અને સ્વભાવગત રોષ ભભૂકી
ઊઠ્યો આંખ મળી પણ હૃદય મળી શક્યાં
નહિ આમ છતાં પૌત્ર ત્યાંથી ખસ્યો નહિ
ગાડીમાં બેસી જવાનું હતું સ્વામીજી
લકવાથી પીડાતા હતા એ ગાડીમાં બેઠા
ડરતાડરતાં ચંદુલાલ પણ અંદર બેસવા
ગયો, પણ સ્વામીજીએ સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી.
ચંદુલાલ જોઈ રહ્યો સ્વામીજી સહેજ કૂણા
પડ્યા અને બોલ્યા 'કાલે મળવા માટે આવજે'

ચંદુલાલ બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે
જઈ બેઠો કે તરત જ એમણે કહ્યું "જો
પૈસાબઈસાની વાત કદી જ નહિ અને આ
થોડી ચોપડીઓ આપું છું તે વાંચજે ને
બીજાને વંચાવજે ને જો આ રહ્યો ખાખરાના
મૂળનો અર્ક, વાપરજે ને આંખે ચશ્મા છે તે
ઊતરી જશે" આમ કહી સોએક પુસ્તકો
અને ખાખરાના મૂળના અર્કની થોડીક
શીશીઓ આપી.

*

પૂર્વાશ્રમના સ્વજનો સાથેનું સ્વામીજીનું
આવું વર્તન ઘણાને કઠોર લાગશે મળવામાં
શું? સહેજ સંબંધ રાખવામાં શું? એવો
સંદેહ પણ ઉપસ્થિત થાય એમ છે, પરંતુ
સ્વામીજીના અંતરને જો બરાબર ઓળખીએ
તો એમના વર્તન પાછળ કઠોરતા નહોતી,
પરંતુ માનવસહજ નિર્બળતામાં લપટાઈ ન
જવાય તેની સાવધતા હતી એટલું સમજાઈ
આવશે મળવાના દરેક પ્રસંગે એમનું દિલ
હલી ઊઠ્યું છે સંન્યાસીઓ માટે એવો એક
રિવાજ પ્રચલિત છે, કે સંન્યાસમાં સ્થિર
થયા પછી બેત્રણ વર્ષે પોતાના પૂર્વાશ્રમને ઘેર.

જઈ આવવું. આ રિવાજની પાછળ સંન્યાસની કસોટી કરવાની જ ભાવના હશે. સ્વામીજીના સંન્યાસજીવનમાં આવો પ્રસંગ બન્યો નથી, તેનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે આવી કસોટીમાં ઊતરવા તેઓ ઇચ્છતા જ નહોતા. એમ પણ હોઈ શકે કે એવું કશું કરવાનું એમણે પસંદ પણ ન કર્યું હોય. ગમે તે હોય, જેટલા પ્રસંગો બન્યા છે તેટલા બધા જ કરુણ છે અને સ્વામીજીની સંન્યાસભાવનાને શોભાવનારા છે, એમ કહેવું જ જોઈએ.

સ્વામીજી કહેતા: 'જેઓ ખરા મનથી ભક્તિ કરવા, પરોપકાર કરવા મથી રહ્યા છે તેવા માણસો આ શરીરને બહુ જ વહાલા લાગે છે, સગાં ભાઈબેન જેવા લાગે છે.' સ્વામીજીના નવા કુટુંબીઓ કોણ હતા અને કેવા હતા તે આ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

સ્વામીજીને જેવું મનોમંથન એમનાં કુટુંબીજનોના સંબંધને અંગે થયું છે, તેવું જ મનોમંથન પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાના અંગત ખર્ચ અંગે એમણે ભોગવ્યું છે. 'સસ્તું સાહિત્ય'ને તેઓ પ્રભુનું કામ માનતા હતા. પ્રભુના કામમાં કોઈ જાતની કચાશ ન રહેવી જોઈએ, એવી એમની માન્યતા હતી. ઘડપણમાં પ્રભુભજન કરશું એવા ખ્યાલને તેઓ ધિક્કારતા હતા. તેઓ કહેતા: "અનેકોને તેમનું મન અનેક બહાને છેતરે છે અને છેવટે 'એઠું પાણી ઉકરડે' તેની પેઠે રસકસ નીકળી ગયેલું શરીરરૂપી ખોખું લોકસેવામાં આપવા અનેકો ધારે છે, પણ તેટલું લાંબું આયુષ્ય એક તો થોડાકને જ હોય છે ને હોય છે તોપણ વાસીકૂસી વધ્યુંઘટ્યું એ ખાતે આપવામાં બહુ સાર્થકતા થતી નથી."

આવું કહેવાનો સ્વામીજીને અધિકાર હતો; પરંતુ એમણે પ્રભુને ચરણે એમની જુવાની ધરી દીધી હતી, એટલું જ નહિ પણ શરીર અને મનને નિચોવી નાખવામાં પાછું વળીને જોયું નહોતું. સંન્યાસીએ ભિક્ષાન્ન ખાઈને આ બધું કરવું જોઈએ એવી સ્વામીજીની માન્યતા હતી, પણ ભિક્ષા લેવા જતાં કામ રઝળતું હતું અને સંસ્થામાંથી પૈસા લઈ પેટનો ખાડો પૂરતાં એમ લાગ્યા જ કરતું હતું કે હું કંઈક ખોટું કરી રહ્યો છું. સ્વામીજી પોતાનાં ભોજન-વસ્ત્ર માટે શું લેતા હતા, તે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે એમણે ભિક્ષા કરતાંયે અતિ ઓછું પોતાને માટે લીધું છે. માસિક પંદર રૂપરડીમાં પોતાનો નિર્વાહ એ કરી લેતા ને તો યે તેનો ભાર મન ઉપર રહ્યા કરતો. લગભગ મફત કહી શકાય એટલાં બધાં સસ્તાં પુસ્તકો આપ્યાં છતાં જે સંસ્થા પાસે સ્વામીજીના મૃત્યુસમયે લગભગ ત્રણ લાખ જેટલી મૂડી હતી, તે સંસ્થાના સ્થાપક અને સંચાલકે કોઈ દિવસ મનની નિરાંત સાથે અન્ન ખાધું નથી એમ જ્યારે જાણીએ છીએ, ત્યારે તેને વંદન કરવાનું મન થઈ જાય છે. એમને અહોનિશ લાગ્યા કરતું, કે "અમે બાવા, અમારું ખાતું પણ બાવાશાહી એટલે આટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે, કે અમારા જેવાના શારીરિક ખર્ચ માટે ધંધો કે નોકરી નિષિદ્ધ હોઈ એ બાબતનો ભાર બીજાઓને શિર રહેલો છે."

સ્વામીજીએ પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે 'સસ્તું સાહિત્ય'ની પસંદગી કરી લીધી હતી. એમની એકોપાસના કોઈને પણ પ્રેરણા આપે એવી છે; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી, કે 'સસ્તું સાહિત્ય' સિવાય અથવા તો પુસ્તકપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં તેઓ રસ જ લેતા નહિ. જાણવા અને સમજવાની દૃષ્ટિએ તો એમણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો છે. માત્ર કાર્યનિષ્ઠા 'સસ્તું સાહિત્ય'ને જ અર્પણ થઈ ચૂકી હતી. જાહેર સભાઓમાં તેઓ અવારનવાર જતા અને કોઈને ખબર ન પડે એમ પાછળના ભાગમાં બેસી જતા. સાહિત્ય પરિષદોમાં તેઓ હાજરી આપતા હતા. એકવાર અમુક વ્યક્તિઓ તરફથી એમની 'સાહિત્યસેવા'ના પુરસ્કાર તરીકે સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન તેઓ લે, એવો

પ્રયત્ન પણ થયો હતો, પરંતુ સ્વામીજીએ એ પ્રયત્નને તરત જ રોકી દીધો હતો. પ્રમુખ થવાની એમણે દૃઢતાપૂર્વક ના પાડી હતી. ગુજરાતની રાજકીય પરિષદોમાં પણ એમણે પ્રેક્ષક તરીકે હાજરી આપી છે. શ્રેયઃસાધકોના સમારંભોમાં તેઓ જતા. એકવાર ખેડા જિલ્લાના સ્વયંસેવકોનું સંમેલન મળવાનું હતું. ત્યાં પણ એમણે હાજરી આપી હતી. વ્યાયામ પરિષદમાં પણ તેઓ રસ લેતા હતા. ધર્મના કે ઉત્સવના મેળાઓમાં જવાનું તો તેઓ ચૂકતા જ નહિ. કેળવણી પરિષદો પણ એમના રસનો વિષય બની શકતી હતી. ગુરુકુળોના ઉત્સવોમાં તો એમને વિશેષ આનંદ આવતો હતો. સામાન્ય રીતે આવા બધા સ્થળે તેઓ સામાન્ય પ્રેક્ષક જ બની જતા, પરંતુ કોઈવાર સભાયોજકોના લક્ષમાં આવી જતું, ત્યારે એમને વ્યાસપીઠ ઉપર બેસવું પડતું. એકાદ વાર તો આર્યસમાજ ગુરુકુળના સંમેલનના પ્રમુખ પણ તેમને બની જવું પડ્યું હતું, પરંતુ તેથી એમને મુદ્દલ આનંદ થયો નહોતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પછી તેઓ વધુ સાવધ બની ગયા હતા. કોંગ્રેસનાં વાર્ષિક અધિવેશનોમાં હાજરી આપવાની તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. એમાં પાછળ બેસી જવાની ટેવ એમને છોડવી પડી હતી, કારણ કે આ અધિવેશનમાં લાખો માણસો ભાગ લેતા અને તેમાં દૂર બેસવાથી જોવાસાંભળવામાં તકલીફ પડતી. આ માટે એટલું પ્રસંગે તેઓ પ્રેક્ષક મટી પ્રતિનિધિ પણ બની ગયા હતા.

'સસ્તું સાહિત્ય' જેવી સંસ્થા હિંદી ભાષામાં પણ સ્થાપવા અંગે એમને શ્રી હરબિલાસ શારદા અને શ્રી જયપાલ બજાજ તરફથી વિનંતી થયેલી. એમણે કહ્યું કે 'કહો તો મારા વિશ્વાસુ માણસને મોકલું ને બીજી મદદ પણ આપું, પરંતુ આ સેવક તો એક સંસ્થાને વરી ચૂક્યો છે. એમાં જ સંગીન કાર્ય કરવા ઇચ્છે.'

સંસ્થાના સેવકો પાસેથી તેઓ કડક હાથે કામ લેતા અને સામાન્ય રીતે કોઈને બહુ ચડાવતા નહિ; છતાં એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે, કે જ્યારે કોઈના કાર્યથી તેઓ આકર્ષાય ત્યારે તેઓ તેને બક્ષિસ આપતા હોય અને ક્યારેક તો પોતાની ભૂલ બતાવનારને ગુરુપદે પણ સ્થાપી દેતા હોય. એકવાર ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે સંસ્થાના પ્રૂફ તપાસનાર શ્રી મણિલાલ વ્યાસને રૂપિયા પાંચની નોટ ભેટ તરીકે આપી સાથે એક ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું: "તમે અમુક મહિનાઓ પહેલાં મેં સુધારી મોકલેલા પ્રૂફમાં મારી એક ભૂલ બતાવેલી, એટલે આજે ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે આ ભેટ આપું છું તે સ્વીકારી લેજો."

સંસ્થાના કોઈ સભ્યને ત્યાં જમવાનો પ્રસંગ બનતો, ત્યારે તેઓ પૈસા આપતા અને જો એ સ્વીકારવાની ના પાડે તો જમવાનું બંધ કરતા. સંસ્થા બહુ કરકસરથી ચાલતી હતી. નોકરોને આજીવિકા પૂરતો જ પગાર આપવાનો પ્રયત્ન થતો અને કોઈ કોઈવાર તો તેમાં પણ કરકસર કરવામાં આવતી. એક સેવકને પગાર પૂરતો નથી મળતો એમ સ્વામીજીને લાગ્યું, ત્યારે બીજા કોઈ ગૃહસ્થ પાસેથી દર મહિને પાંચ રૂપિયા અપાવવાનું એમણે ગોઠવ્યું. લગભગ બે વર્ષ પછી એ સેવકને આ વસ્તુની ખબર પડી. એને આનંદ થયો. કુલ્લે એકઠા થયેલા રૂપિયા એકસો વીસ સ્વામીજીને એણે પાછા આપ્યા. સ્વામીજીએ તરત જ એ રકમ સંસ્થાના એક જૂના લેખકના વિધવા પત્નીને આપી દીધી.

સ્વામીજી જેમને પોતાના માનતા તેમને પંપાળતા નહિ; પરંતુ એમના પ્રત્યે તેઓ વધુ કઠોર બનતા. સ્વામીજીના એક સ્નેહી શ્રી સાહેરને ત્યાં એકવાર શ્રી ત્રિભુવનદાસ ઠક્કર પાસે તેઓ પ્રૂફ વંચાવતા હતા. ઠંડીના દિવસો હતા. પ્રૂફ વાંચતાંવાંચતાં એ ભાઈને એચાનક ટાઢ ચઢી. વાંચતાંવાંચતાં એ ધ્રૂજવા લાગ્યા. હોઠ ધ્રૂજે એટલે બરાબર બોલાય.

નહિ; પણ સ્વામીજી પ્રૂફ સાંભળવામાંજ તન્મય હતા. શ્રી. લાહેરે એ જોઈ શ્રી. ત્રિભુવનદાસને કહ્યું: 'તમને ટાઢ ચઢી લાગે છે, તો તમે જરા આડા પડો.' સ્વામીજી બોલ્યા: 'ના ના, છો વાંચતા, શરીર સહન કરતાં શીખે.' પણ લાહેરે તો એક ગરમ કામળો ઓઢાડી દીધો.

શ્રી. લાહેર પારસી ગૃહસ્થ છે અને સ્વામીજીના એક પ્રશંસક છે. લકવાની માંદગીના દિવસોમાં સ્વામીજી ઘણુંખરું બપોરનો સમય એમને ત્યાં ગાળતા અને ત્યાં જ બેસીને કામ કરતા. એકવાર શ્રી. લાહેરના ઘરમાં પ્રવેશતાં સ્વામીજીનું ધ્યાન દીવાલ ઉપર લટકતી એક તસવીર ઉપર પડ્યું. સ્વામીજી નજીક જઈ જોઈ રહ્યા. ઈસુ ખ્રિસ્તના ક્રૂસારોહણની એ છબી હતી. સ્વામીજીએ સંકેતથી પૂછ્યું: 'આ કોની છબી છે?' શ્રી. લાહેરે પરિચય આપ્યો. સ્વામીજીના અંતરતાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. ભગવાન ઈસુનો કથાપ્રસંગ એમને તાદૃશ દેખાતો હોય તેમ તસવીરની સામે જોતાંજોતાં તેઓ રડી પડ્યા. કેટલીયે વાર સુધી આંસુભરી આંખે એમણે નીરખ્યા કર્યું.

ખંભાતના કૂલાશંકર મહારાજને સ્વામીજી ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. કૂલાશંકર મહારાજની વિશેષતા એ હતી, કે જ્યાં જ્યાં બે કુટુંબો વચ્ચે ક્લેશ ઊભો થયો હોય, અબોલા લેવાયા હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓ જાય, કથાકીર્તન કરે, સહુને સમજાવે, સાથે જમે અને અંતરનો દ્વેષ ધોવડાવી નાખે. કથાકીર્તનમાંથી જે પ્રાપ્તિ થાય તે બ્રાહ્મણોમાં કે અનાથાશ્રમોમાં આપી દે. કૂલાશંકર મહારાજ અને એમનાં પત્ની ઘણાં વર્ષોથી ફળાહાર ઉપર રહે અને સંયમનું પાલન કરે. એકવાર એમને અખંડાનંદજીની સેવા કરવાની ભાવના જાગી. તેઓ અમદાવાદ આવી સ્વામીજીને મળ્યાં. ખંભાતનાં હવાપાણી સારાં છે એમ કહી આગ્રહ કરી તેઓ સ્વામીજીને લઈ ગયાં. માસ–દોઢમાસ રામનિવાસ મંદિરમાં રાખીને ખૂબ તેમની સેવા કરી. એમનાં પત્ની મણિબા વૈદ્યની સૂચના પ્રમાણે બધી સારવાર કરતાં. મળમૂત્ર સાફ કરવાનું કાર્ય પણ તેઓ આનંદપૂર્વક બજાવતાં. કૂલાશંકર મહારાજ કહેતા કે 'રાત્રે હું જ્યારે જાગું ત્યારે સ્વામીજી પથારીમાં બેઠા હોય, ધ્યાન કરતા હોય, વિચારતા હોય.' રોજ રોજ આ સ્થિતિ દેખાતી. સ્વામીજી જે ઓછાડ માથે ઓઢીને સૂતા તે ઓછાડ દરરોજ એમનાં આંસુથી તરબોળ બની ગયો હોય. નિચોવીએ તો પાણી પડે એટલાં આંસુ રોજ રાતે ભગવાનની વિરહવેદના ભોગવતાં તેઓ સારે.'

સ્વામીજીની પાછલી અવસ્થામાં અંતરની વેદનાનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું હતું. શરીરના દુઃખની તેમને પરવા જ નહોતી; પરંતુ ભગવાનનો વિરહ સહન થતો નહોતો. પ્રાણ જાણે પોકારતો હતો–'અજહું ન નિકશે પ્રાણ કઠોર.' એમણે કોઈને દીક્ષા આપી નથી; પરંતુ કૂલાશંકર મહારાજ જેવા અનેકને પોતાના ભક્ત તો બનાવ્યા જ છે.

સ્વામીજી ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હતા. પરદેશીઓનું અનુકરણ એમને પસંદ નહોતું. સ્વભાષા પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એટલો બધો હતો, કે કોઈ ગુજરાતી અંગ્રેજીમાં બોલે તો તેઓ તરત જ ટકોર કરતા. એક પ્રતિષ્ઠિત સજ્જન એકવાર સ્વામીજીને મળવા આવ્યા હતા. ફ્રેંચકટ મૂછો રાખી હતી. સ્વામીજીએ એ જોઈ કહ્યું: "તમે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં રહેવા માગો છો, તો આ મૂછની સેવા કરવાનો વખત ક્યાંથી મળ્યો?" કોઈ અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે કે સહી કરે, ત્યારે પણ તેઓ ટકોર કરતા કે "આવો આડંબર શા માટે?"

શ્રી. સ્વયંજ્યોતિતીર્થ સાથે સ્વામીજીનો ગાઢ સહવાસ હતો. બંને વચ્ચે મેળ પણ સારો હતો. સ્વયંજ્યોતિજીને કલકત્તામાં કોઈએ રેશમી ફેંટો ભેટ આપ્યો હતો. ફેંટો જોઈને સ્વામીજીએ એમને કહ્યું: 'છેક હવે

રેશમ સાથે જાત જોડવી છે?' સ્વયંજ્યોતિ શરમાયા અને ફેટો ત્યજી દીધો આ પ્રસંગ પછી જ્યારે જ્યારે સ્વયંજ્યોતિતીર્થ રેશમી ફેંટો જુએ, ત્યારે ત્યારે સ્વામીજી એમને યાદ આવે કપડાંની કે કોઈ પ્રકારની ટાપટીપ સ્વામીજીને પસંદ જ નહોતી સ્વામીજી કહેતા 'આમ બોલવું, વાળ આમ કપાવવા, કપડાંનો કટ આવો રાખવો એ બધી એટીકેટો એકનિષ્ઠાની ખામીને લીધે ઉદ્ભવે છે દેશને, પ્રભુને કે કોઈ પ્રવૃત્તિને નિષ્ઠા સોંપી હોય તો પછી બીજા બેનસાં કાર્યો કરવાનો સમય જ ક્યાંથી મળે?' મોટા શોધકો પોતાના કાર્યમાં એટલા રત અને મસ્ત રહેતા કે તેઓ ગાડા સુધ્ધાં ગણાઈ જતા પાગલ બન્યા વિના કોઈ મોટું કાર્ય થઈ શકે જ નહિ '

એકવાર કાંગડી ગુરુકુળમા સ્વામીજી ગયેલા અચાનક ત્યાં આગ લાગી મોટી હોહા થઈ ગઈ સવારનો દશેક વાગ્યાનો સમય હતો. પાસે કૂવો અને રેંટ હતા, પરંતુ બળદ હાજર નહોતા સૌ બેબાકળા બન્યા હતા, ત્યારે સ્વામીજીની નજર રેંટ ઉપર પડી બળદને સ્થાને પોતે જોડાઈ ગયા અને રેંટ ચાલુ કર્યો; તે પછી તો સૌને એ સૂઝ્યુ અને આગ બુઝાઈ ગઈ

એકવાર સ્વામીજી એલિસબ્રીજ ઉપરથી પસાર થતા હતા કોઈ ગુંડાએ જાણીજોઈને સ્વામીજીને ધક્કો માર્યો સ્વામીજી તરત જ પાછા ફર્યા ને પેલા માણસનું કાંડું પકડ્યુ એના ચહેરા ઉપર આંખ સ્થિર કરી બોલ્યા '<u>હવે</u> છોડાવ આને!' ગુંડો ઢીલો પડી જઈ બોલ્યો 'નથી છૂટતો મારા'જ ' સ્વામીજીએ કાંડુ છોડી દેતાં કહ્યુ 'તુ એમ ન સમજતો કે હું નિર્માલ્ય છુ તને મારી શકું એમ છું, જ્યા જવા દઉં છુ.'

*

સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિઓ તરફ, એમના પુરુષાર્થ તરફ જોઈએ તો સાગ્યે જ માની શકાય કે આટલુ બધુ એમણે અનેક અકસ્માતો, શારીરિક વ્યાધિઓ અને ભાંગેલા *શરીરે કર્યું હશે સંસ્થાની સ્થાપના પછી* વિકાસની સાથેસાથ એમની માંદગી પણ વિકાસ પામતી ગઈ છે દરેક વખતે એમના મનમા નિવૃત્ત થઈ જવાનુ અને સંસ્થા સંકેલી લેવાનું મનોમંથન જાગ્યુ છે એમના સાથમા કામ કરનારાઓ કહે છે, કે એમના જેવી શારીરિક સ્થિતિ બીજા કોઈની હોય તો એ પથારીમાં જ પડી રહેવાનુ પસંદ કરે સ્વામીજી પથારીમાં ભાગ્યે જ પડતા, એટલું જ નહિ પરંતુ માંદગીના દિવસોમાં પણ એકલે હાથે ત્રણચાર માણસ જેટલુ કામ ખેંચ્યે રાખતા શરીર તો ખરેખર ઇશ્વરે આપેલું કોઈ જડ સાધન હોય અને પોતે એનાથી જ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય એવી વિરુદ્ધ સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા સ્વામીજીએ પોતાના શરીરને કોઈ દિવસ પંપાળ્યુ નથી એની પાસેથી વધારેમાં વધારે કામ લેવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, સામાન્ય રીતે કાર્યકરોની પાસે કામ લેવામાં સ્વામીજી કઠોર ગણાતા સંસ્થાના કાર્યકરોમાં સ્વામીજીને ખુદને પણ ગણી લઈએ તો કહેવુ જોઈએ કે એ કઠોરતા એમની પોતાની પાસે કામ લેતી વખતે પરાકાષ્ઠાએ પહોચી જતી શરીરની દયા એમણે ખાધી નથી અનેક પીડાઓની વચ્ચે પણ તેઓ કર્તવ્ય ચૂકયા નથી અને જાગ્રિયતાને ભૂલ્યા નથી

એકવાર તેઓ ગંભીર માંદગીમા પટકાઈ પડ્યા હતા માંદગીનુ કારણ દાઝી જવાનું હતુ. ડૉક્ટરો સારવાર કરવા આવ્યા હતા, પરંતુ સ્વામીજીએ સારવાર લેવાની ના પાડી અને પોતાનો ઉપવાસનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો દાઝવા ઉપર ઉપવાસ ન ચાલી શકે એમ સૌએ કહ્યું; પરંતુ એમણે માન્યુ નહિ અને મત્તર દિવસના ઉપવાસ ખેચી કાઢ્યા. આ વખતે એમની માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો પરિચય ગાંધીજી સાથેની એક

મુલાકાતથી મળી શકે છે. સામાન્ય રીતે મુલાકાતો બંધ કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજીને ખબર પડી કે સ્વામી બીમાર છે, એટલે તેઓ કુશળ સમાચાર પૂછવા આવ્યા. વાત કરતાંકરતાં તેમણે કહ્યું:

"સ્વામીજી, સસ્તું સાહિત્ય દ્વારા આપ ઘણું સારું કાર્ય કરી રહ્યા છો."

ત્યારે સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: "હું તો આ દ્વારા ભગવાનનું ભજન કરી રહ્યો છું, એથી વિશેષ કંઈ નથી."

એમની માંદગીઓમાં પૂર્વાશ્રમની કેટલીક ખામીઓ તો કારણરૂપ હતી જ. એમણે પોતે પણ એ વિશે અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે પછી અનેક અકસ્માતોએ પણ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ત્રણેકવાર તો તેઓ દાઝી ગયા હતા. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ હાથે જ કામ કરવું એ એમનો સ્વભાવ. મધરાત પૂરી થાય અને એ ઊઠી જાય એવું ઘણીવાર બને. એ વખતે સ્નાન કરવા માટે પાણી ગરમ કરવાનું હોય અને સ્ટવ સળગાવતાં દાઝી જવાય. જોનારાઓ કહે છે કે એ વખતે એમની માનસિક સ્વસ્થતા અદ્ભુત પ્રકારની રહેતી હતી. કોઈ જાતની દોડધામ કે ચીસાચીસ વિના તેઓ શાંતિપૂર્વક પોતાને સૂઝે તે સારવાર કરવા લાગી જતા હતા.

એકવાર હડકાયું કૂતરું કરડી ગયું. અને એની અસર તો કદાચ જીવનભર રહી ગઈ. છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૯૩૨માં તેમને લકવાનું દર્દ ઊપડ્યું. તેની પહેલાં હડકાયું કૂતરું અને તેને અંગે લેવી પડેલી ઝેરી દવાઓ પણ એક કારણરૂપ છે. પ્રધાન કારણ તો પરમાત્મા સિવાય કોણ જાણી શકે? હડકાયું કૂતરું કરડ્યાનો બનાવ ૧૯૨૩માં બન્યો હતો. તેને અંગે સારવાર લેવા સિમલા પાસે કસોલી સુધી તેઓ ગયા હતા. સારું તો થયું, પરંતુ ત્યારથી જ કેટલાક દોષો શરીરમાં દાખલ થઈ ગયા. આ સારવાર ચાલતી હતી તે વખતે એમની સેવા કરતા સ્નેહી શ્રી. વેણીશંકરને વિચાર આવ્યો કે આવા સંન્યાસીઓને અકસ્માતોની પરંપરા કેમ થતી હશે. એમણે નમ્રભાવે સ્વામીજીને પૂછ્યું:

"સંન્યાસ એટલે તો કોઈને ઈજા ન કરવાનું વ્રત અને કોઈ ઈજા પહોંચાડે તો પ્રેમભાવે સહન કરી લેવાની સ્થિતિ. આવા સંન્યાસીને કૂતરું શા માટે કરડે?"

સ્વામીજીએ પોતાની લાક્ષણિક રીતે એમને જવાબ આપતાં એક દૃષ્ટાંત આપ્યું. સ્વામીજી બોલ્યા:

"એક ગૃહસ્થ કરજદાર હતો. ઘેર પ્રસંગો આવ્યા કરે અને કરજ વધતું જાય, છતાં તેને દેનારા મળી રહેતા. બલ્કે સામેથી કહેવરાવતા કે મૂંઝાશો નહિ તેની માલમિલકત ઉપરાંત તેના વંશવારસો પાસેથી પણ કરજ વસૂલ કરશું તેવી ધીરનારાઓની ગણતરી હતી, અને તે મુજબ ચાલ્યા પણ કરતું. સમય પરિવર્તન થયે માલમિલકત, વંશવારસ એ બધું ફના થઈ ગયું. પોતાનું વતન છોડી બીજે જવા વારો આવ્યો. કરજદારોમાંના ઘણાની પતાવટ તો થઈ ગઈ હતી. કોઈ દૂધવાળા કે કોઈ નહિ જેવું માંગનારનું સ્મરણબહારનું કદાચ કંઈ બાકી રહ્યું હતું. લેણું તો મળે ત્યારે ખરું અથવા આપે ત્યારે ખરું, તેમ ગૃહસ્થે સ્થિતિ, સંજોગ અને બહારગામ જવાની આવશ્યકતા અંગે માન્યું હતું, એટલે એ ખટપટમાંથી તો છૂટ્યો હતો; પરંતુ દેવું-કરજ, જેનું સહજ પણ બાકી હતું તે સૌ તેને ઘેરવા-સંભળાવવા-ચૂકવી આપવા તકાદો કરવા લાગ્યા. જેને હજારો ધીરવા અને વર્ષો સુધી જાળવવા એકથી વધુ જણા તૈયાર હતા તેને હવે, એટલે કે તે વતન છોડનાર છે તે વખતે, પાઈ પણ ધીરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, બલ્કે પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપવાનો તકાદો તેના પર આવ્યો.

"ભાઈ, આ પ્રકારે આ શરીરે માયાના પ્રદેશમાંથી છૂટી વતન એટલે કે આત્માના પ્રદેશમાં જવાની દીક્ષા-શિક્ષા લીધી છે, એટલે પ્રારબ્ધ કર્મના બધા વેગો તેના પર એકએક અથવા એકસામટા ઊલટે એવું આ બનાવોમાં કદાચ રહ્યું હશે!"

★

અખંડ આનંદ

લેખક:
સ્વામી માધવતીર્થ

આનંદ, અખંડ આનંદની પ્રાપ્તિ આત્મતત્ત્વની ઓળખ વિના થઈ શકે ખરી? દુન્યવી સુખમાં રાચનારાઓને ખંડિત આનંદનો અનુભવ છે એ આનંદની પાછળ શોકનો અંધકાર આવે જ છે. અખંડ આનંદ અને બ્રહ્માનંદ જુદા નથી. આપણા ધર્મને પ્રાચીન અને અર્વાચીન નજરે અવલોકતા અનેક ગ્રંથોના લેખક સ્વામી માધવતીર્થ અખંડ આનંદનું રહસ્ય અહીં કહે છે

અખંડ આનંદ તો અખંડ વસ્તુમાંથી મળી શકે. એવી વસ્તુ માત્ર બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મના અનુભવ માટે ખંડિત આનંદ છોડવો જોઈએ અને ખંડિત આનંદ છોડવા માટે વૈરાગ્ય જોઈએ વૈરાગ્ય એટલે ફાંસીની સજા એ કોઈને ગમે તેવી નથી પણ તે સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી ગીતામાં ભગવાન ૧૮મા અધ્યાયમાં કહે છે, કે જે સુખ મેળવવાનું સાધન કરવામાં પહેલાં ઝેર જેવું લાગે છે અને અંતે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થાય, ત્યારે જે સુખ મળે તે સાચું સુખ છે ખોટા સુખમાં શરૂઆતમાં સાધન વખતે પણ ઠીક લાગે છે, પણ પાછળથી ઝેર જેવું તેનું પરિણામ આવે છે કારણ કે તેનાથી અજ્ઞાન વધે છે તે સંસારના વિષયોના સુખો છે ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે, કે આત્માનું સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે દ્વૈતનું ભાન બ્રહ્મના આનંદને અટકાવે છે અને વ્યવહાર એવો છે, કે દ્વૈતનું ભાન થયા વગર રહેતું નથી, તેથી સાધકને વાર વાર મુશ્કેલીઓ આવ્યા કરે છે અને નિષ્ઠા તરત થતી નથી

કોઈ શિષ્ય ગુરુને એમ પણ કહે છે, કે જો તમે બ્રહ્મનું સુખ આપો તો અમે સંસારનું સુખ છોડવા માટે તૈયાર છીએ આ પ્રશ્ન એવો છે, કે જેમ કોઈ કન્યાનું સગપણ થયું હોય અને તે કહે કે સસરાના ઘરનું સુખ પહેલાં આપો તો સાસરે જાઉં, પણ કન્યા શ્રદ્ધાથી નવા ઘરમાં જેમ જાય છે, તેમ બ્રહ્મના સુખ માટે શ્રદ્ધાથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ ન સમજી શકાય તોપણ સંસારના ખંડિત સુખ અથવા દુઃખ કેવાં છે, તે બાબત દરેક માણસ સમજી શકે છે એવાં સુખદુઃખ જેમાં નથી તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ વ્યતિરેકભાવે કાંઈક સમજી શકાય છે અથવા સત્, ચિત્, આનંદરૂપ બ્રહ્મ નીચે પ્રમાણે પણ સમજી શકાય છે

૧ અસત્‌થી જે વિલક્ષણ હોય તે સત્ અસત્‌ની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે સત

૨ જડથી જે વિલક્ષણ હોય તે ચિત્ જડની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે ચિત્

૩ દુઃખથી વિલક્ષણ હોય તે આનંદ દુઃખની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે આનંદ

આવી રીતે વાણી દ્વારા બ્રહ્મના આનંદનો કાંઈક ખ્યાલ આપી શકાય છે સાક્ષાત્ વિધિરૂપે વાણીથી પરમ વસ્તુ બરાબર સમજાવી શકાતી નથી. સંસારની વસ્તુઓ પણ સંસારની વાણીથી બરાબર સમજાવી શકાતી નથી જેમ કે ગોળ કેવો? એના ઉત્તરમાં કોઈ કહે છે, કે ગળ્યો અને રાતો એ બે ધર્મ ગોળમાં એકસાથે એક ક્ષણે રહેલા છે, પણ એકસાથે બંને ધર્મ બોલી શકાતા નથી, તેથી ગળ્યો કહ્યા પછી રાતો કહેવો પડે છે તેવી જ રીતે સત્, ચિત્, અને આનંદ એક ક્ષણે એકસાથે છે, પણ બોલવામાં ક્રમ પડી જાય છે તેથી જ ઉપનિષદમાં કહેલ છે, કે જ્યાં મન અને વાણી

પહોંચી શકતાં નથી અને જ્યાંથી પાછાં વળે છે, તે અખંડ આનંદરૂપ બ્રહ્મનું સ્થાન છે.

વાણી પહોંચી શકતી નથી, તોપણ ઉપનિષદોમાં અને ગીતા વગેરેમાં તેનું વર્ણન અનેક રીતે આપવામાં આવેલ છે; તેથી જો કે સંસારની વાણી અખંડ આનંદનું વર્ણન કરી શકતી નથી; તોપણ શાસ્ત્રની વાણી કાંઈક અંશે તે બાબત સ્પષ્ટ કરી શકે છે; છતાં એ બાબત વધારે સરળ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે થોડાક પ્રશ્ન-ઉત્તર થઈ શકે છે.

શિષ્ય-બ્રહ્મના આનંદને અખંડ આનંદ કેમ કહો છો ?

ગુરુ-તે આનંદમાં બધા સુખના ઉત્કર્ષની સમાપ્તિ થાય છે. સંસારના સુખથી શરુ કરીને હિરણ્યગર્ભ સુધી જેટલાં સુખ છે, તેમાં વધઘટ થયા કરે છે. કોઈ સુખથી કોઈ સુખ વધારે હોય છે અને કોઈ સુખથી બીજું કોઈ સુખ ઓછું હોય છે; પણ બ્રહ્મના અખંડ આનંદથી વધારે બીજું કોઈ સુખ મોટું નથી. સુખની સીમાનો આ અખંડ આનંદમાં અંત આવી જાય છે.

શિષ્ય-તેમાં અખંડતા શી રીતે સિદ્ધ કરો છો ?

ગુરુ-વિષયોનો આનંદ વિષય અને તેના ઉપભોગના સાધનને આધીન છે. તે અખંડ થઈ શકતો નથી. પહેલાં તો વિષય જ નાનો કે મોટો હોય છે, તેના ઉપભોગનાં સાધન પણ દેશકાળ વગેરે હદવાળાં હોય છે. જુવાનીમાં શેરડી ખાવાનો જે આનંદ આવે છે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં દાંત પડી જવાથી આવતો નથી. ઠંડું પાણી ગરમીમાં સુખ આપે છે, પણ શિયાળામાં સુખ આપતું નથી. વળી બધા વિષયોના ભોગનું સાધન શરીર છે અને શરીર થોડીવારમાં નાશ પામે તેવું છે. શરીરના નાશ પછી શરીરનો આનંદ મળી શકતો નથી. શરીર હોય ત્યારે પણ ભોગ પછી અશક્તિ આવે છે, તેથી તે ખંડ આનંદ છે.

શિષ્ય-અખંડ આનંદનું સાધન શું છે ?

ગુરુ-આત્મા અથવા બ્રહ્મ તે સાધન છે અને તે જ ફળ છે. આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે, તેનું સ્વરૂપસુખ પણ નિત્ય છે; તેથી તે સર્વ સાધનની અપેક્ષાથી રહિત છે.

શિષ્ય-તે આનંદ મળે કેવી રીતે ?

ગુરુ-જીવ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનના આવરણથી પોતાને બ્રહ્મથી જુદો એક જીવ સમજે છે. એ અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂર છે.

શિષ્ય-એમ તો ઘણું સાંભળીએ છીએ, કે બધું બ્રહ્મરૂપ છે, છતાં બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ કેમ મળતો નથી ?

ગુરુ-તેમાં બે ભૂલ થાય છે.

૧. એ વાત સાંભળ્યા પછી તેમાં મનન અને નિદિધ્યાસનથી સ્થિર થવું જોઈએ.
૨. બધું બ્રહ્મરૂપ છે અને બીજું કાંઈ નથી એ પણ નક્કી કરી લેવું જોઈએ. જો બીજું કંઈક મનમાં રહી જશે, તો દ્વૈત રહેશે અને દ્વૈતનું ભાન અખંડ આનંદને અટકાવશે.
૩. તેથી સાધનચતુષ્ટય એટલે વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપતિ અને મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત કરી મહાવાક્યનો બોધ લેવો જોઈએ.

શિષ્ય-એ કામ તો અઘરું લાગે છે.

ગુરુ-તેટલા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે. જેનામાં વૈરાગ્ય નથી તેનામાં બ્રહ્મ સિવાયનું કંઈક જ્ઞાન રહી જશે. પૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય, તોપણ બ્રહ્મવિચારની શરૂઆત કરી શકાય છે અને જેમ જેમ વૃત્તિમાં શુદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ સુખમાં પણ ફેર પડતો જશે.

શિષ્ય-પણ જ્યાં કોઈ બીજી વસ્તુ ન હોય ત્યાં સુખ શી રીતે હોય ? સંસારમાં તો કંઈક હોય ત્યાં સુખ મળે છે.

ગુરુ-ઊંઘમાં કાંઈ નથી છતાં બધાને ઊંઘ ગમે છે. જો કંઈક હોય ત્યાં જ સુખ હોય તો ઊંઘ કોઈને ગમે નહિ; કારણ કે ઊંઘમાં બીજી

કોઈ વસ્તુ નથી. ગજીફાની રમતમાં રાજારાણીના ચિત્રો આવે છે અને એક્કામા કાઈ ચિત્ર નથી, છતા રમવાવાળા રાણીને મૂકી એક્કો પસંદ કરે છે સાધુઓની પાસે સસારનાં કાંઈ સુખ હોતા નથી છતા તે આનંદથી રહે છે. માણુસોને સુખ જોઈએ છે પછી તે વસ્તુથી મળે કે વિષયથી મળે કે વિષય વગર મળે, તેની જરૂર નથી.

શિષ્ય–સુખનુ સ્વરૂપ કેવું છે?

ગુરુ–સુખ એ આત્માનુ સ્વરૂપ છે તે એક રસરૂપ છે, પણ સસારમા તે સુખ અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ દ્વારા પ્રગટ થાય છે, તેથી અનેક પ્રકારનું લાગે છે દીવો એક હોય પણ તેની આડે મેલો કાચ હોય તો દીવો મેલો દેખાય છે અને કાચ શુદ્ધ હોય તો દીવો શુદ્ધ દેખાય છે તેવી જ રીતે બુદ્ધિમા જેટલી શુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે આનદમાં ફેર જણાય છે જેમ સવારનો સૂર્ય ઊગ્યો હોય, પણ તેની આડે વધારે વાદળા હોય તો સૂર્ય ઓછો દેખાય અને ઓછા વાદળા હોય તો પ્રકાશ વધારે દેખાય; છતા સૂર્ય પોતે સદા સપૂર્ણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. વાદળાંરૂપી ઉપાધિથી પ્રકાશ ઓછોવધારે જણાય છે તેમ આત્માનો અખડ આનદ પણ વૃત્તિ વધારે શુદ્ધ હોય તો વધારે જણાય છે અને ઓછી શુદ્ધ હોય તો ઓછો જણાય છે. નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી ચિત્તમા મેલ વધે છે, તેથી દુખનો અનુભવ થાય છે અને ધર્મ–કર્મ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, તેથી સુખનો અનુભવ થાય છે શાસ્ત્રમા કહેલુ છે

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥

સસારમાં જે કામસુખ છે અને બીજું પરલોકમા જે સ્વર્ગસુખ છે, તે જે સુખ તૃષ્ણાના ક્ષયથી મળે છે તેના સોળમા ભાગનું પણ નથી

જે જે વિષયોથી પુરુષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં બધનથી પણ તે મુક્ત થઈ જાય છે, આ પ્રમાણે ક્રમશ બધા વિષયોથી નિવૃત્તિ થતા થોડું દુખ પણ રહેતું નથી ખરી રીતે દુખ સ્વાભાવિક નથી પણ વિષયની તૃષ્ણા, વિષયસેવન વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમા દેહનુ અભિમાન વધે છે અને બ્રહ્મભાવ ભુલાતો જાય છે

શિષ્ય–જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં ફેર શો છે?

ગુરુ–જ્ઞાનીને પ્રપચ બ્રહ્મરૂપ લાગે છે, અજ્ઞાનીને બ્રહ્મ પ્રપચરૂપે જણાય છે જ્ઞાની પ્રપચમા બ્રહ્મજ્ઞાનથી સુખી છે અજ્ઞાની બ્રહ્મમા પ્રપચબુદ્ધિથી દુખી છે ખરી રીતે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કાંઈ છે જ નહિ

શિષ્ય–તો પછી બ્રહ્મનો અખડ આનદ કેમ મળતો નથી?

ગુરુ–બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ નથી એ ભાવ ટકવા તો એક જ વસ્તુ જ્યા હોય ત્યા તેનો આનદ અટકાવનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, એવુ ભાન સતત રહે તો આનદ અખંડ રહે જો બીજુ કાંઈ નથી તો અખંડ આનદને કોણ અટકાવશે? માટે શ્રદ્ધા રાખી આનંદનો અનુભવ લેવો

*

તૂ તો રામ સુમર જગ લડવા દે,
કોરા કાગજ કાલી સાઈ, લિખત પઢત વાકો પઢવા દે.
હાથી ચલત હૈ અપની ગત મેં કુતર ભૂકત વાકો ભૂકવા દે.
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધુ નરક પચત વાકો પચવા દે.

*

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

લેખક :
શ્રી. કરસનદાસ માણેક

• શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરીએ છીએ એને પ્રભુનો અવતાર માનીને; પરંતુ એકવાર આજની દુનિયાની આંખે એક માનવી તરીકે એમનું દર્શન કરીશું તો ખાતરી થશે, કે લોકોનાં દિલના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાચે જ આર્યાવર્તના લોકનાયક હતા. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ, વાર્તાલેખક, વ્યાખ્યાનકાર અને પત્રકાર શ્રી. કરસનદાસ માણેક આ લેખમાં નવીન દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરાવે છે.

નેસનો ગોવાળ, ગામડાંનો ખેડૂત અને નગરનો વેપારી, સૌની પીઠ પર એના લોખંડી પંજાની પાંચે આંગળીઓ ઊઠેલી હતી. હરિયાળાં ખેતરોની હિલોળા લેતી ધાન્ય-સમૃદ્ધિનો એ સરમુખત્યાર હતો. દૂધથી ફાટુંફાટું થતા આંચળવાળી કામધેનુઓનાં ધણોનો તે એક અને આપખુદ માલિક હતો. ગામગામની સંપત્તિઓને નગરના મહાજનોની હવેલીઓમાં ઠાલવતી હજારો વણઝારોનો તે શાસનકર્તા સ્વામી હતો. આકાશનો ઈશ્વર તો પરચો દેખાડે ત્યારે ખરો; પૃથ્વીવાસીઓને તો તેની શક્તિ અને સાર્વભૌમત્વનો પરચો રોજ મળી રહેતો. તેની સામે વિરોધનો અક્ષર સુદ્ધાં ઉચ્ચારનારની જીભ ખેંચી કાઢવા માટે તૈયાર રહેતા અસંખ્ય મલ્લરાજો તેના અખાડામાં પચ્યાપચ્યા કઢિયલ દૂધનાં કડાયાં ખાલી કરતા! માતાપિતાને તેણે ઠાર માર્યાં હતાં; મિત્રો તેના ખુશામતિયા બનીને જ જીવી શક્યા હતા! એવો એ હતો કંસ—આપખુદ શાહીવાદનો પુરાતન પ્રતિનિધિ!

તે સૌથી ડરતો, માટે સૌને ડારતો, તેનું મલિન હૃદય ગોવર્ધનના પથ્થરોમાં, યમુનાના તરંગોમાં, વનનાં વૃક્ષોમાં અને આકાશની અગાધતામાં કિરતારના કોપની આગાહી સર્વદા સાંભળ્યા કરતું.

તેને કોઈનો વિશ્વાસ નહોતો; પોતાની જાતનો પણ નહિ! વૃદ્ધોને તો તેણે ઠેકાણે પાડ્યા હતા; સમોવડિયાઓને તેણે તુરંગની દીવાલો પાછળ ધકેલી દીધા હતા; પરંતુ ઊગતી પ્રજા પ્રત્યે તેની વહેમીલી આંખો સદા ખેંચાયેલી રહેતી.

તેની એકની એક બહેન દેવકી વસુદેવને પરણી સાસરિયે સિધાવતી હતી. પળવાર માટે તેનામાં વત્સલતાનો ઊભરો આવ્યો. સાધારણ સારથિને આઘો ખસેડી એણે પોતે જ બહેન-બનેવીના રથના ઘોડાઓની રાસ પોતાના હાથમાં લીધી. ઘડીભર તે મહારાજા કંસ મટી, માનવ કંસ, ભાઈ કંસ બની રહ્યો. મથુરાનું સમગ્ર મહાજન અને મલ્લમંડળ આ અણધારી ઘટના આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રોએ જોઈ રહ્યું. ઢોલ, ત્રાંસાં અને શરણાઈઓનાં સંગીતથી વાયુમંડળ ગાજી ઊઠ્યું... વસુદેવદેવકી એક બીજા સામે સાશંક કુતૂહલથી જોઈ રહ્યાં.

જરા લગામો ખેંચાઈ. ચક્રો ચાલ્યાં. રથ ઊપડ્યો. દેવકી, તેની પ્રેમળ ભગિની! રાજમહેલના સુંવાળા લાડકોડમાં ઊછરેલી એ બાળાને સાસરવાસનું શિસ્તપાલન કડક તો નહિ લાગે ને? કેટલું કુણું હૃદય છે તે બિચારીનું! રાજ્યરક્ષણ માટે વિરોધીઓને જ્યારે તે સખત શિક્ષાઓ કરતો, ત્યારે તેનું કિશોર હૃદય કેટલું કમકમી ઊઠતું? તુરંગમાં પડેલા રાજ્યદ્રોહીઓને છોડાવવા માટે મૃત્યુદંડ પામી ચૂકેલા દુશ્મનોને ઉગારવા માટે, કેટકેટલી વાર તેણે તેની પાસે વ્યર્થ કાલાવાલા કર્યા હતા? આખો ભૂતકાળ તેના સામે ખડો થયો! શું એ બહેન તેને ખરેખર જ ચાહતી હશે? આ વસુદેવ, સીધો સાદો ભોળો ભલો દેખાતો આ વસુદેવ! સાચું છે કે અત્યાર લગી તેણે પોતાની હકૂમતનો સક્રિય વિરોધ કદાપિ કર્યો

નહોતો, પરંતુ સક્રિય સહકાર પણ તેણે ક્યારે આપ્યો હતો ? અત્યાર સુધી તેણે આ બાબતમાં જાળવેલ મૌનનો શો અર્થ કરવો ?

તેનું મન ચગડોળે ચડ્યું વસુદેવ અને દેવકી, તેના બહેન અને બનેવી, અત્યાર સુધી કદી પણ તેનાં પક્ષકાર થયા નહોતા, અને હવે તેઓ તેના રાજમહેલની અસરથી દૂર જતા હતા ઢોલ, ત્રાંસા, શરણાઈ અને શંખોના નાદમાં તેને એક પ્રકારનું ભીષણ સંગીત સંભળાયું પોતાના અનુયાયી મલ્લમંડળને તેણે લોહીલુહાણ દશામાં ધરણી પર ઢળેલું દીઠું. તેના મહાજનમંડળના મોમાંથી તેણે "માનવશત્રુ મહારાજ કંસનો સત્યાનાશ થાઓ !" એવી દારુણ ચીસ સાંભળી ! દેવકી રણચંડી બની હતી ! વસુદેવ વિજયી અને વિદ્રોહી સૈન્યને મોખરે હાથમાં પ્રજાકલ્યાણની ધજા લઈને ઊભા હતા ! અને અને આ કોણ ? આ નવયુવકો–દેવકી વસુદેવના જ પુત્રો હોવા જોઈએ. તે સમશેર અને ગદા ઉગામીને શાહી લશ્કરનો ઘાણ વાળતાવાળતા તેની સામે જ ધસતા આવતા હતા !..

ભય અને રોષથી તેની આંખો લાલ થઈ તેની ભમ્મરો કમાનની માફક ખેંચાઈ તેનો દેહ પરસેવાથી ભિંજાઈ ગયો જગત્ તેની આસપાસ ચક્કરચક્કર ફરવા લાગ્યું તેણે આકાશવાણી સાંભળી

"ચેત, સવેળા ચેત ' દેવકીનો આઠમો બાળક તારું નિકંદન કાઢશે ' " ક્ષણભર ઝોલું ખાઈ ગયેલ શાહીવાદ ફૂંફાડા મારતો ઊઠ્યો. બેચાર વખત જોશથી માથું ધુણાવીને તેણે દિવાસ્વપ્ન ખંખેરી નાખ્યું એકાએક અશ્વો આગલા પગ ઉપર ઊભા રહી ગયા ભયાનક ચૂંચવાટ કરતાં રથનાં ચારે ચક્રો જમીન સાથે જકડાઈ ગયા છલંગ મારીને તે નીચે ઉતર્યો ' શું બને છે તેનો કોઈને ખ્યાલ સરખો પણ આવે તે પહેલાં વસુદેવના લાંબા કેશ ઉપર મહારાજનો પ્રચંડ પંજો પડ્યો વસુદેવ રથમાંથી નીચે પટકાયા ' મુગટવગરના થયેલ તેમના મસ્તક ઉપર શાહીવાદની તલવાર તોળાઈ રહી '

'દૂર ખસ '' પતિને વિંટળાઈ વળેલી દેવકીને પગથી દૂર ફેંકવાની વ્યર્થ કોશિશ કરતા કંસરાજે ત્રાડ મારી "દૂર ખસ ! વસુદેવ અને એના વંશજોનો મને રજ પણ ભરોસો નથી દીર્ઘદૃષ્ટિ રાજકર્તાઓને માનવ-હૃદયની સુંવાળી લાગણીઓ સાથે સંતાકૂકડી રમવી ન જ પોસાય ' "

શરણાઈત્રાંસાંનું સંગીત બંધ પડ્યું હતું મહાજન અને મલ્લમંડળ સ્તબ્ધ બનીને આ નાટક જોતા હતા સ્વાર્થ અને સામ્રાજ્ય ખાતર જેણે પોતાનાં માતાપિતાને પણ સંહારી નાખ્યા હતા, તેને બહેન–બનેવીની માયા કેટલી ?

નિરુપાય રોષથી ભરેલી આંખો વસુદેવે કંસ તરફ ઉઠાવી ભાઈના અંતરમાં ભભૂકી ઊઠેલા સંહારદાવાનળને ઓળખતી દેવકીએ દલીલ કરી "વધ કર્યા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી ?"

"ઠીક ! ગિરફતાર કરો એને ! રાજ્ય મહેલમાં નજરકેદી રહેશે બન્ને !"

શ્મશાન–શાંતિ સર્વત્ર પથરાઈ રહી !

[૨]

ઇંદ્રપ્રસ્થના સભામંડપમાં આજે આર્યાવર્તની રાજ્યશ્રી અને સરસ્વતી ઉભરાતા હતા. સામંતો અને મહાસામંતો, આચાર્યો અને વિદ્યાવાચસ્પતિઓ, રાજવીઓ અને રાજપુરુષો પોતપોતાના સિંહાસને આરૂઢ થઈ ગયા હતા માની લીધેલ તેજોવધથી છંછેડાયેલો દુર્યોધન અંતરના અગ્નિને કૃત્રિમ સ્મિતથી ઢાંકતો આ પળે અહીં, તો બીજી પળે તહીં, દૂરદૂરથી આવેલ રાજાઓ અને રાજપુરુષોની સાથે કંઈક ઘુસપુસ કરતો હતો સૂર્યશા દીપ્તિમાન કુંડળોથી તગી આવતો અભિમાની અંગરાજ કર્ણ પોતાના સિંહાસને બેઠોબેઠો પોતાની નજીકના રાજપુરુષોના મોમાંથી નીકળતી યુધિષ્ઠિરની સંપત્તિની પ્રશંસા તટસ્થ તિરસ્કારવૃત્તિથી સાંભળતો હતો કલિંગ અને

પાંચાલ, મત્સ્ય અને ચેદી, ગાંધાર અને સિંધુના પ્રતિનિધિઓ પાંડવોએ એકત્રિત કરેલ આ વિરાટ સંમેલનની રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિએ માનસિક નોંધ લઈ રહ્યા હતા. એક પ્રશાંત શાંત ખૂણે કોઈ કુલપતિ સાથે તત્વચર્ચા કરતા ભીષ્મના શબ્દેશબ્દનું આસપાસના તપોધનો ખૂબ જ આદરથી પાન કરતા હતા. સમ્રાટપદનાં સ્વપ્ન નીરખતો શિશુપાળ પોતાના રત્નજડિત સિંહાસન ઉપરથી ભવિષ્યના યુદ્ધમાં કોણ પોતાની પડખે ઊભા રહેશે, કોણ પોતાની વિરુદ્ધ ઊભા હશે અને કોણ તટસ્થ રહેશે એની માનસિક ગણતરી કરતોકરતો પોતાની પ્રતાપી મૂછોના આંકડાને વળ દેતો હતો.

પરોણાઓની ખાતરબરદાસ્ત કરવામાં ત્યાર સુધી બહાર રોકાયેલ કૃષ્ણ, અર્જુન ને યુધિષ્ઠિર સાથે ધીરેધીરે સભાગૃહમાં દાખલ થયા. સૌની નજર તેમના ભણી સહેજે ખેંચાઈ.

કોઈએ આ ગ્રામ્ય ગોપીજનવલ્લભને ઉપહાસભરી આંખોએ અપમાન્યો; કોઈએ આ કંસ અને કેશીના સંહારકને આદરપૂર્ણ દૃષ્ટિએ આવકાર્યો; કોઈએ કાલિયવનના પ્રસારા આગળ વખતોવખત નાસી જઈ આખરે પશ્ચિમદ્વારની સલામતી પાછળ ભરાયેલ આ યાદવ–વીરની કાયરતા પર કટાક્ષ કર્યો; કોઈએ અર્જુનની દોસ્તીના દ્વારે પાંડવ પક્ષમાં દાખલ થઈ જઈ એક મહાન રાજ્યમંડળના સ્વયંનિર્ણીત મંત્રી અને સલાહકાર બની બેઠેલ આ પાર્થસારથિ સામે અદેખાઈભરી ઝીણી આંખો જરા નચાવી.

પળવારમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. સૌને એક જ કુતૂહલ હતું:

'હવે અધ્યક્ષસ્થાને કોની વરણી થશે?'

એ સભામાં જેના ઇશારાથી સાતસાત અક્ષૌહિણી સેનાઓ રણમાં ઊતરી પડે એવા સામંત ચક્રચૂડામણીઓ હતા; જેમના એક જ શબ્દે આખું આર્યાવર્ત મહાયુદ્ધના દાવાનળની જ્વાળાઓથી ઘેરાઈ જાય એવા મુત્સદ્દી અગ્રણીઓ હતા; પૃથ્વીને ખૂણેખૂણેથી વિદ્યાભિલાષી શિષ્યોના વૃંદોને આકર્ષતા કુલપતિ આચાર્યો હતા.

આર્યાવર્તનો પ્રથમ પુરુષ કોણ તે આજે આ રાજસૂયયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે નક્કી થવાનું હતું. કોનું લલાટ તિલકથી વિભૂષિત કરશે, આજની આ વિરાટ સભા ?–સૌનો એક જ પ્રશ્ન હતો.

પોતપોતાના પ્રાંતમાં અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક અજોડ હતા: પ્રત્યેકને પોતપોતાનાં અનુયાયીમંડળ હતાં, પ્રત્યેક મંડળોમાં પોતપોતાના ઇષ્ટ નાયકનું નામ કર્ણોપકર્ણ ગુંજતું હતું.

"ભીષ્મ !" કયાંકથી અવાજ આવ્યો ! પોતાનું મનોગત બીજી જીભોએ ઉચ્ચાર્યું હોય તેમ સૌએ એ શબ્દ ઊચકી લીધો. 'ભીષ્મ !' સભાગૃહના ચારે ખૂણાઓમાંથી પડઘો ઊઠ્યો : 'ભીષ્મ ! ભીષ્મ !'

આજીવન બ્રહ્મચર્યની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈને અણીશુદ્ધ પાર ઊતરેલ કુમાર દેવવ્રતનાં વીર્ય અને પરાક્રમ સૌની સ્મૃતિમાં હજી ગઈ કાલની જ કથા હોય તેમ તાજાં તરવરતાં હતાં ! એનો બુદ્ધિવૈભવ, એનું જ્ઞાન–વૈવિધ્ય, એની અનુભવ–સમૃદ્ધિ, એના વ્યક્તિત્વ પાસે આખા યે આર્યાવર્તનું મસ્તક આદર અને માનથી નમી પડતું. આર્યાવર્તના અગ્રગણ્ય પુરુષનું બિરુદ એમના સિવાય બીજો કોણ શોભાવી શકે ?

સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભીષ્મ ઊભા થયા. ક્ષણભર એમની દૃષ્ટિ આખા સભાગૃહ ઉપર ફરી રહી. ક્ષણભર એમણે યુધિષ્ઠિરની અને અર્જુનની વચ્ચે બેઠેલ શ્રીકૃષ્ણ સામું જોઈ લીધું.

"મારા ઉપરની આ મમતા માટે હું સભાનો ઋણી છું." તેમણે કહ્યું.

"પરંતુ યુધિષ્ઠિરને આંગણે, કૌરવકુલને આંગણે આખું આર્યાવર્ત અતિથિ હોય ત્યારે, મારે જ ઘેર, હું અધ્યક્ષપદે બેસું, એ યોગ્ય નહિ ! ઉપરાંત આ સભામાં એક બીજી વ્યક્તિ હાજર છે, જે આ માન માટે

મારાથી યે વિશેષ લાયક છે. પામર પશુવૃત્તિ સામે તેણે પારણામાંથી જેહાદ જગાવી છે.

"ઇંદ્ર જેવા અનેકોનાં સ્થાપિત હિતોને ઉથલાવવા તેણે સફળ આંદોલનો ઉપાડ્યાં છે; નાનામોટાં અસંખ્ય સીમાડાઓની અથડામણ વચ્ચે રહેંસાઈ જતી માનવતાના ઉદ્ધાર અર્થે આર્યાવર્તને એક ચક્ર નીચે આણવાના તે આદર્શ સેવે છે."

સૌની આંખો શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી હતી. ગઈ કાલનો પુરુષ, આવતી કાલના પુરુષનો પરિચય આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને આપી રહ્યો હતો. લોકહૃદયે તો એને ક્યારનો યે પિછાણી લીધો હતો. મહાપ્રતિમંડળ લોકહૃદયને પગલે ચાલશે? ભીષ્મ જેવા સર્વસન્માન્ય શૂરવીરનો એને સાથ હતો. ગાંડિવધન્વા અર્જુન તેનો દિલોજાન દોસ્ત હતો. યુધિષ્ઠિર તેને પૂછીને પાણી પીતો. યાદવોના છપ્પન કુલો તેની પાછળ બળરામની સરદારી નીચે સશસ્ત્ર ઊભા હતા.

તે નવી વાણી બોલતો, નવા આદર્શો સેવતો, નવા વિચારો ફેલાવતો! હજારો નવજુવાન સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ એના વ્યક્તિત્વ પર મુગ્ધ હતી! યુદ્ધભૂમિમાંથી તે અનેકવાર પલાયન કરી ગયો હતો, છતાં જનતાએ તેને કદી કાયર કહ્યો નહોતો! સુંદર સ્ત્રીઓથી તે બહુધા વિંટાળાયેલો રહેતો છતાં તેના ચારિત્ર્યને કોઈએ કદી નિંદ્યું નહોતું! અનેક અત્યાચારી રાજાઓને તેણે મુગટવિહોણા કરી નાખ્યા હતા, છતાં એકેય મુગટ તેણે માથા ઉપર મૂક્યો ન હતો. અનેક પુરાતન દેવોની પ્રતિષ્ઠાને તેણે ધૂળમાં રગદોળી હતી, પરંતુ પોતાની જાતને દેવ તરીકે પુજાવવાનો તેણે કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેનામાં વિજેતાનો મદ નહોતો, પરાજિતની પામરતા નહોતી. પ્રજાના હૃદય-સિંહાસન પર આરૂઢ થઈ ગયેલા આ અદ્ભુત યુગપુરુષને આર્યાવર્તના રાજકુળો અને ધર્મધુરંધરો ઓળખે, આદરે અને અનુસરે એ ભીષ્મનો કોડ હતો. તેમની વાણી આગળ ચાલતી હતી.

"નવી પેઢી નવી વિચારસરણી માગી રહી છે - શ્રીકૃષ્ણ....."

"કૃષ્ણ! રાજસભામાં અધ્યક્ષપદે!" ભીષ્મને વચ્ચેથી રોકી શિશુપાલ ત્રાડ પાડતો ઊઠ્યો. તેની કઠોર મુખમુદ્રા વધુ કઠોર બની હતી. તેની આસપાસ ગોઠવાયેલ તેના દોસ્તો, અનુયાયીઓ, રાજાઓ અને રાજપુરુષો ટટ્ટાર થયા!

"કૌરવકુલને આંગણે શું આર્યાવર્તની ફજેતી કરવા માટે અમને નોતરવામાં આવ્યા છે? કૃષ્ણ? નથી એ રાજવી, નથી એ રાજપુરુષ, નથી એ ધર્માચાર્ય, નથી એ શાસ્ત્રવિશારદ! કૃષ્ણ! જેની કુલીનતા એ વિવાદનો વિષય છે, તેના પરાક્રમની કાલવય સાક્ષી પૂરે છે, જેનું ચારિત્ર એકે એક રાજદરબારમાં ચર્ચાય છે!"

'બસ કરો, હવે!' શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ઊભેલ એક કુરુવીરે ગર્જના કરી. સહજ જ તેનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ઘસ્યો હતો. હજારો તલવાર મ્યાનમાંથી—આ શેનો કોલાહલ છે તે જરાક જોઈ લેવા માટે જ તો હોઠવે તસર બહાર નીકળી, પાછી એક ભીષણ ખણખણાટ સાથે અંદર ચાલી ગઈ.

યુધિષ્ઠિર બેબાકળા બની ગયા. આજના પવિત્ર અવસરે શું એમના આંગણે રાજવંશીઓના રુધિર રેલાશે?

પળવારમાં બધે નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ. આ બધી ભયાનક અથડામણનું નિમિત્ત બનેલ પોતે જ ઊભો થયો હતો. તેના મોં પરના સ્મિતે દુશ્મનોની શક્તિનું માપ લઈ લીધું હતું. તેની ચમકતી આંખોમાં થોડીક ક્ષણ પછી મૃત્યુશય્યા પર પોઢનાર શિશુપાલ ઉપરની અનુકંપા હતી. તેની વાણીમાં અદ્ભુત સંયમ અને અડગ દૃઢતા હતી. તેણે એકવાર આખા સંમેલન પર નજર કરી લીધી. તેણે અપમાનથી દુભાયેલ મિત્રમંડળો જોયાં, ઈર્ષ્યાથી સળગતા શત્રુમંડળો જોયાં; કારકિર્દીની શરૂઆતમાં, આખા આર્યાવર્તની હાજરી વચ્ચે;

ઇંદ્રપ્રસ્થને આંગણે યુદ્ધનો દારુણ હિંસાનલ જગાડવાની કાંડી ટીંપી એને કપાળે તો નહિ ચોંટે ને–એ ચિંતામાં વ્યાકુળ અનેલ યુધિષ્ઠિરને જોયા. આખા સભાગૃહને ભરતો એમનો ધીર ગંભીર અવાજ ગુંજી રહ્યો.

"ગાળોની ગાજવીજ અને ખાંડાના ખણખણાટથી કોઈ પણ સિદ્ધાંતો સાબિત થતા નથી. આવેશ અને ઉશ્કેરાટભરી વાણીથી તમે આખા યે આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને અપમાની રહ્યા છો, એ ભૂલશો મા. આપને જે કહેવું હોય તે કહી શકો છો; પરંતુ અવિવેકનો એક પણ વધુ શબ્દ ઉચ્ચારશો, તો પરિણામની જવાબદારી અમારે શિરે નહિ રહે."

શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું આસન લીધું. ક્ષણવાર સંમેલન પર સંમતિસૂચક મૌનનું આવરણ પડી ગયું. શિશુપાલ કુટિલ અવાજે ગર્જ્યો:

".એજ ! એ જ સત્ય, સંયમ અને સિદ્ધાંતનાં પોકળ ખણગાં! આર્યાવર્તના પ્રથમ પુરુષનું બિરુદ આને આપવું છે, સભાજનો? આ કુટિલ, પ્રપંચી, પાપાચારી, સ્વજનદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતી, માતૃકુલસંહારક, દંભી, ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ, વ્યભિ... "

પ્રલયનાં વાદળો અથડાયાં હોય એવો એક ઘોર કડાકો થયો. પડઘાઓની પરંપરાઓથી આખો ખંડ ધ્રૂજી ઊઠ્યો. કોઈ શિલ્પીએ કોરેલ પુતળાંઓ હોય એમ સભાજનો નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહ્યા. શું થયું, શું થશે તે કોઈ સમજી શકે તે પહેલાં શિશુપાલનો રુધિરથી ગળતો દેહ સભાગૃહના ધોળા આરસને લાલ રંગે રંગતો, ઢળી પડ્યો.

તેના સ્વજનો, તેનું સૈન્ય, તેનું સામંતમંડળ સૌ દીનતાથી આ અદ્ભુત અને ઝડપી પરિવર્તન જોઈ રહ્યાં. પલટાતા યુગના પ્રભાવ પાસે તેમની શક્તિઓ ખંડિત થઈ હતી.

શાહીવાદી શિશુપાલના રુધિરથી આર્યાવર્તે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણને કપાળે લોકનાયકનું તિલક આલેખ્યું !

★

કોઈ પણ ધર્મના સિદ્ધાંતોના મૂળમાં સૃષ્ટિરચનાને અનુકૂળ રહી, કે સમાજવ્યવહારને વધારેમાં વધારે સમય સુધી ચાલુ રાખી જીવવાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. સત્ય, સદાચાર અને અહિંસાના પાયા ઉપર જ ધર્મનું બંધારણ હોઈ શકે. સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારનાં બીજ ત્યારે જ રોપાય ને?

છતાં સમયના વહેવા સાથે માનવપ્રકૃતિસહજ નિર્બળતા ધર્મમાં પેસવાથી એની વિકૃતિ થાય છે અને અંતે વિનાશને માર્ગે તે આપણને દોરી રહે છે.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને "यदा यदा हि" નો શ્લોક ગાયો છે, તેવી ધર્મની ગ્લાનિ હિંદમાં થઈ ચૂકી છે. યુગનો અવતારધારી અવતરી ચૂક્યો છે.

આપણે દરરોજ રામાયણ–મહાભારતની કથા વાંચીએ છીએ. ભાવિકને ઘણી વખત નથી થતું, કે રે રે, રામચંદ્રજીના જમાનામાં–શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં જે લોકો જન્મ્યા હશે, જેમને એ પરમ વિભૂતિઓને સદેહે નજરોનજર જોવાની તક મળી હશે કે બોલતા સાંભળ્યા હશે એ લોકો કેટલા ધન્ય હશે ?

આપણે એવી તક ન ગુમાવીએ તો જોજો. વર્ષો પછી ગાંધીજી અવતારરૂપે પૂજાશે, ત્યારે ભવિષ્યના લોકો પણ એમ જ આપણી ઇર્ષ્યા કરતા હશે. આપણે ગાંધીજીનાં વચનામૃતોનું પાન ન કરીએ, એમની સંતવાણી પ્રમાણે નહિ વર્તીએ, એમને પગલે ચાલીને હિંસાથી ઘેરાયેલા જગતનો બચાવ કરવા એમના સૈનિકો નહિ બનીએ, તો આપણે એક મોટો દ્રોહ કર્યો છે એમ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર નોંધશે.

આવું કલંક ધોવા ક્યારે કટિબદ્ધ થઈશું ?

જીવનમાં વ્રત–ઉત્સવોનું સ્થાન

લેખક
શ્રી. વજુભાઈ શાહ

મનુષ્ય પોતાને જૂનવાણી માનતો હોય કે નવા યુગનો પ્રતિનિધિ માનતો હોય, પરંતુ તેના જીવનવિકાસમાં તો વ્રતો અને ઉત્સવોનું સ્થાન છે જ. વ્રતો એના જીવનને દૃઢ બનાવે છે અને ઉત્સવો તેમાં સુંદરતા તથા આનંદ પૂરે છે.

શ્રી વજુભાઈ શાહ કાઠિયાવાડના અગ્રણી લોકસેવક છે. એમણે 'સ્વ. મહાદેવભાઈ,' 'સ્વરાજ આવે તો ?' વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. ખૂબ લોકપ્રિય થયેલા 'નવરચના' માસિકના એ સ્થાપક અને તંત્રી હતા. એમનો આ લેખ 'અખંડ આનંદ'ના નવા–નવા વાચકોને એકસરખી જ પ્રેરણા આપશે.

હમણાં વ્રત–ઉત્સવના દિવસો ચાલે છે. જુદાજુદા ઉત્સવ નિમિત્તે મંદિરોમાં દીપમાળ પ્રગટે છે, શોભા–શણગાર થાય છે, ઘરમાં બાળકોને 'સારુંસારું' ખાવાનું મળે છે અને કન્યાઓ નવાનવાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરીને આનંદ–ઉલ્લાસથી હરેફરે છે ને ગીતો ગાય છે. નારીસમુદાય પોતાનાં ખાસ વ્રતો ઊજવે છે ને ઉપવાસ, એકટાણાં વગેરે નાનામોટાં તપસંયમનાં કર્મ કરે છે. સંપ્રદાયના વિધિ અનુસાર ધાર્મિક શ્રવણમનન ચાલે છે. ભજન-કીર્તન, કથાવારતા ને પારાયણ–સપ્તાહ વગેરે થાય છે અને ચારે બાજુ જાણે ધર્મનો મહિમા ગવાતો હોય એવું વાતાવરણ સર્જાય છે.

આમ તો આપણા દેશમાં આખું વરસ નાનામોટા તહેવારો, વ્રતો અને ઉત્સવો આવ્યા જ કરે છે, પણ આ શ્રાવણ માસ તો અનેક પ્રકારના તહેવારો અને ઉત્સવોનો મહિનો છે. આવળિયા સોમવારનું ખાસ માહાત્મ્ય, બળેવ તો મોટો તહેવાર, બોળચોથ, નાગપાંચમ, રાંધણછઠ અને શીતળાસાતમ તો ખાસ લોકવ્રતના દિવસો; જન્માષ્ટમી તો જાણે મોટામાં મોટો ધાર્મિક ઉત્સવ, જૈન લોકોનાં પર્યુષણ પર્વ પણ આમાં જ–આમ આ માસમાં લોકો અનેક પ્રકારનાં વ્રત–નિયમો લે છે, ઉત્સવો ઊજવે છે ને શ્રદ્ધાભક્તિ સાથે આનંદઉલ્લાસનું એવું રંગબેરંગી ઘેરું અને વ્યાપક વાતાવરણ જામે છે, કે બહારથી આવેલા અજાણ્યા પ્રવાસીનું ધ્યાન પણ ખેંચાયા વિના ન રહે.

થોડાં મોટાં શહેરોને બાદ કરતાં ખાસ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના પ્રસંગે ઠીકઠીક જાહેરાત અને પ્રયાસ કરવા છતાંય જે જનસમુદાય એકઠો નથી થઈ શકતો, તેના કરતાં તો ક્યાંય વિશેષ પ્રચંડ સમુદાય આ તહેવારોમાં કોઈના ય કહ્યા સિવાય આપોઆપ અંતરની ઊલટથી બહાર નીકળી પડે છે. એ બતાવે છે, કે લોકજીવનમાં આ બધા વ્રત-ઉત્સવોનું કેટલું જબરું મહત્ત્વ છે. ગામેગામ અને ઘેરઘેરમાં એક જ પ્રકારની ભાવના અને એક જ શ્રદ્ધા લગભગ એકસરખી ઉત્કટતાથી જ વ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે.

લોકજીવનના ઘડતરમાં આટલું મહત્ત્વ ધરાવનાર આ વ્રત–ઉત્સવોના યોજનારાઓનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તેમની દૂરદૃષ્ટિ અને લોકજીવનની નાડ પારખવાની શક્તિ વિષે આદર અને અહોભાવ થયા વિના રહેતો નથી. અલબત્ત, આ મહાપુરુષોએ આ બધાં વ્રતો અને ઉત્સવ પાછળ જે પ્રાણવિકાસની દૃષ્ટિ રાખી હતી, તે દૃષ્ટિ તો લગભગ ભૂંસાઈ ગઈ છે–ભુલાઈ ગઈ છે. કેટલેક ઠેકાણે એની વિડંબના પણ થઈ છે અને તેથી વ્રત–ઉત્સવને પરિણામે લોકોને જે લાભ થવો જોઈએ એને બદલે કેટલેક ઠેકાણે તો પારવિનાની હાનિ પણ થઈ રહી છે. પણ તેમાં વ્રત–ઉત્સવનો દોષ નથી. બીજાં અનેક કારણસર સમાજમાં વ્યાપી ગયેલાં અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ અને પાખંડ આ વ્રત ઉત્સવોમાં પણ ઘૂસી ગયાં છે, છતાં ય લોકહૃદય ઉપર એની જે ઊંડી પકડ રહી છે, તે વ્રત–ઉત્સવો લોકજીવનના ઘડતરમાં

કેટલા બળવાન તત્ત્વરૂપે કામ કરી શકે તેમ છે તેનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

તહેવારો, ઉત્સવો ને વ્રતો કંઈ આપણે ત્યાં જ છે એવું નથી, દરેક કાળમાં દરેક દેશમાં ને દરેક સમાજમાં આવા વ્રત–ઉત્સવો અને તહેવારો હોય છે જ. આથી જ આપણને કોઈ પણ દેશનો કે સમાજનો અમુક કાળનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જાણવો હોય, તો તે તે સમાજના તે તે કાળના વ્રત–ઉત્સવો કે તહેવારોનો અભ્યાસ કરવાથી એ વખતની પરિસ્થિતિનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ મળી જાય છે. એના ઉપરથી એ વખતના લોકોના રીતરિવાજ, આચારવિચાર, માનસ, આશા-આકાંક્ષા, રુચિ, વૃત્તિ વગેરેનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે.

તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતોની યોજના કોઈને કોઈ ઉપયોગી સામાજિક હેતુ પાર પાડવાની દૃષ્ટિએ જ થયેલ હોય છે; એટલે ઉત્સવો અને વ્રતો એ જીવન જેટલાં જ વિશાળ અને વિવિધ હોય છે. આપણે ત્યાંનાં જેજે તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતો છે, એ જોઈએ તો જણાશે કે કેટલાક ધાર્મિક ઉત્સવો છે, કેટલાંક વ્યક્તિના જીવનવિકાસનાં તો કેટલાંક સમષ્ટિના વિકાસ માટેનાં વ્રતો છે. વળી કેટલાંક સાંસારિક ભાવનાને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચગામી બનાવવા માટેનાં, તો કેટલાંક કુટુમ્બભાવનાને પરિપુષ્ટ કરવા માટેનાં વ્રતો છે. દરેકની પાછળ મનુષ્યજીવનને ઊંચે ચડાવે એવો કોઈ ને કોઈ મહત્ત્વનો સંસ્કાર દૃઢ કરવાનો હેતુ હોય છે. એટલે વ્રત–ઉત્સવમાં સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો એ છે, કે એની પાછળ રહેલ હેતુ અથવા રહસ્યને વ્રત–ઉત્સવ કરનારે બરાબર સમજી લેવાં જોઈએ. કાળેકાળે પરિસ્થિતિમાં કે એવા હેતુમાં કંઈ ફેર પડે, તો તે મુજબ વ્રત–ઉત્સવના સ્વરૂપમાં પણ જરૂરી ફેરફાર કરતા જવા જોઈએ, તો જ એ વ્રત–ઉત્સવનાં નીર વહેતાં અને નિર્મળાં રહી શકે. નહિ તો ગમે તેટલી ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ યોજાયેલાં એ વ્રત–ઉત્સવો અર્થહીન, ચેતનહીન, ખાલી ખોખાં જેવા ચોકઠ જલસા બની રહે. અને ક્યારેક એથી પણ વધુ વિકૃત થઈને સમાજને ભારે નુકસાન પણ પહોંચાડી બેસે.

દુર્ભાગ્યે આજે આપણા મોટાભાગના તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતોની આવી સ્થિતિ થઈ પડી છે, એની પાછળની દૃષ્ટિ સાવ ભૂલાઈ ગઈ છે, એને યાદ કરવાની પણ કોઈ દરકાર કરતું લાગતું નથી. દર વરસે રામનવમી આવે છે ને જન્માષ્ટમી ઉજવાય છે અને છતાં ય રામ કે કૃષ્ણનો જીવનસંદેશ સમાજ ઝીલતો હોય એવું એના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાતું નથી. રામાયણ વંચાય છે, ગીતાપારાયણ થાય છે, અર્ધી રાત સુધીના ઉજાગરા થાય છે, ઉપવાસ થાય છે: પણ રામાયણ કે ગીતાના રહસ્યની જાણે ઠેકડી જ થતી હોય એવાં સમાજનાં કર્માચરણ છે. રામાયણની પૂજા થાય પણ વચનપાલન જેવી તો વાત જ રહી નથી. વચનભંગની જાણે શરમ જ નથી. ગીતાનાં મંદિરો બંધાય, મોટા ઉત્સવો થાય; પણ હાથી, ગાય, કૂતરો, બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ એ સૌને સમદૃષ્ટિથી જોવાનો ગીતાસંદેશ ઝીલનાર સમાજમાં કરોડો માણસો હજુ ય અછૂત ગણાય છે ને હડધૂત થાય છે. કૃષ્ણભક્તિના ઉત્સવો થાય છે, પણ કૃષ્ણને વહાલી એવી ગાયમાતાને પાળવાનું જાણે કોઈને સૂઝતું નથી.

સાંસારિક વ્રતોની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે. જયાપાર્વતીનું વ્રત હોય કે વટસાવિત્રીનું વ્રત હોય પણ એનું રહસ્ય સમજવા કે સમજાવવાની કોને પડી છે? એ વ્રત જીવ્રત-બોળચોથ, નાગપાંચમ કે શીતળાસાતમ જેવાં લોકવ્રતોમાં પણ એ વ્રતનું રહસ્ય પ્રગટ કરતી કથાવારતા ભાવપૂર્વક સંભળાય છે, પણ બીજા જ દિવસથી જાણે એ વ્રતને અને જીવનને ખાસ સંબંધ રહ્યો હોય એવું દેખાતું નથી.

ખરી રીતે તો મનુષ્યના હૃદયની અથવા ચિત્તની કેળવણી કરવા માટે જ આવાં વ્રતઉત્સવો યોજવાનો હેતુ હોય છે. માણસ પોતે પોતાનું આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરે તે માટે

અમુક પ્રકારનો તેણે પુરુષાર્થ કરવાનો હોય છે. અને તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામા મદદરૂપ થાય એ પ્રકારના સસ્કાર તેના ચિત્ત ઉપર પાડવાના હોય છે. દરેકેદરેક વ્રત એ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સસ્કાર મનુષ્યહૃદયમાં દૃઢપણે અકિત કરવાના ઉદ્દેશથી જ યોજાયુ હોય છે જેમ વ્યક્તિમા તેમ સમાજમાં પણ પોતાના આત્મવિકાસ માટેની વૃત્તિ ક્યારેક જોર કરીને ઊઠે, ત્યારેત્યારે અમુક અમુક સદ્ગુણ ઉત્કટ સ્વરૂપે પ્રગટે છે કુટુબપ્રેમ, સ્વદેશભક્તિ, સત્યપરાયણતા, શિયળરક્ષા, પરાક્રમપૂજા, બલિદાન, આત્મત્યાગ વગેરે ગુણોથી પ્રભાવિત થઈને કેટલીક વાર તો લોકો જ આવા ઉત્સવો અને વ્રતો નિર્માણ કરે છે ને પછી એ પરપરાગત ચાલ્યા કરે છે અનેક પ્રકારનાં આચારવિચારના ભારે આક્રમણ છતાંય હજી આપણી પ્રજાનુ અંદરનુ સત્ત્વ આવ' હણાઇ નથી ગયુ એનુ કારણ પરપરાગત સસ્કૃતિનુ બીજ જીવતું સચવાઈ રહ્યુ છે તે છે અને લોકહૃદયમા એ બીજ જીવતુ રાખવામાં આજે આ હાસ્યાસ્પદ ગણાતાં વ્રત-ઉત્સવોનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી

આમ મહાપુરુષોથી માંડીને સામાન્ય લોક-સમુદાયસુધી સૌએ વ્રતોનુ માહાત્મ્ય અને ઉત્સવોની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે દરેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં અહિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એમને પાંચ મહાવ્રત તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો મહિમા પણ વર્ણવેલો છે વળી સંતોષ, શુચિતા, શ્રદ્ધા, સ્વાધ્યાય, પ્રાર્થના, તપ, સયમ વગેરે નિયમોનુ પણ મનુષ્યના આત્મવિકાસમા કેટલુ મહત્ત્વ છે તે ગાઈ બતાવવામાં આવેલ છે, પરતુ આ બધા યમનિયમોનુ પાલન કરવાથી શું શું લાભ થાય તેનુ જો દાર્શનિક વિવેચન કરવામા આવે, તો કેટલા લોકો સમજી શકે ? અતએવ અને શ્રદ્ધાની તાત્ત્વિક છણાવટ કરવાને બદલે એની શુભ અસર અને નક્કર લાભ સમજાવતી કોઈ કથાવારતા કહેવામાં આવે । લોકોના હૃદયમા એ સદ્ગુણનો મહિમા તુરત અકિત થઈ જાય છે અભ્યાસ, ચિંતન, ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બધા આત્મવિકાસના આતરિક સાધનો છે, પરંતુ સામાન્ય લોકો માટે બાહ્ય તેમ જ સ્થૂલ સાધનોની જ જરૂર છે, એવી વિચારણામાથી જ તહેવાર, ઉત્સવ અને વ્રત વગેરેનો ઉદ્ભવ થયો હશે મનુષ્યનુ ચિત્ત બરાબર કેળવાય નહિ, એના પર વારવાર અમુક પ્રકારના સસ્કાર પડીપડીને એને ચોક્કસ વલણ આપે નહિ, ત્યા સુધી સદ્ગુણો પૂરેપૂરા ખીલી શકે નહિ લાખો-કરોડો સામાન્ય મનુષ્યોના ચિત્તની આવી કેળવણી માટે તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતો એ ભારે, મોટુ અને સમર્થ સાધન છે આથી જ મનુષ્યના વિકાસ માટે જે જે સદ્ગુણોની જરૂર છે, તેનો વિચાર કરી કરીને સમાજનાયકોએ કેટલાક જરૂર તહેવારો ને ઉત્સવો યોજી દીધા હશે અને કેટલાક તો લોકોએ સ્વયસ્ફૂર્તિથી રચી લીધા હશે.

આપણે આગળ જોયું કે તત્ત્વજ્ઞ માણસને જે વસ્તુ એમને એમ સમજાય તે સામાન્ય માણસને સમજાવી કઠણ છે દાખલા તરીકે બ્રહ્મ સત્યમ્-સત્ય એ જ બ્રહ્મ છે, સત્ય સિવાય બીજું કઈ છે જ નહિ એવાએવા પ્રચલિત વચનો તો સૌ બોલે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સિવાય દરેક બોલનાર એનો તત્ત્વ-મર્મ સમજે છે, એવુ તો કોઈ માનશે નહિ એને તો સત્યની તત્ત્વચર્ચા કરતાં હરિશ્ચંદ્ર રાજાની વાર્તાથી વધુ અસર થાય એના કરતાંય વધુ અસર વળી સત્યનારાયણની કથાથી થાય. અસત્ય આચરનાર માણસ તત્કાળ ગમે તેવો લાભ ઉઠાવતો દેખાય, પણ અતે તો એની દુર્દશા જ થાય છે અને સત્યનુ પાલન કરનારને ગમે તેવા કષ્ટ સહન કરવા પડે તો પે જો એ સત્યને વળગી રહે તો ભગવાન એને છોડાવે છે ને એની બધી કામના પૂરી કરે છે એવી એવી કાલ્પનિક વાતોથી ભરપૂર સત્યનારાયણની કથા રચી કાઢનારના મનમા એવો જ ઉચ્ચ આશય હશે, કે કઈ નહિ તો યે આ રીતે કરોડો માણસો પાસે સત્યનો મહિમા ગવાશે·

કરશે. સત્ય સિવાય બીજું કંઈ સારતત્ત્વ છે જ નહિ, ત્યાં સત્યને છોડવાથી કશું હાથ આવી શકે જ નહિ, એવું તર્કદૃષ્ટિનું જ્ઞાન સાધારણ લોકોને શી રીતે આપવું? એનો ત્રિકાલાબાધિત નિયમ લોકોના મન પર શી રીતે ઠસાવવો? કોઈ પણ પ્રકારની તત્ત્વચર્ચા અને તત્ત્વવિવેચન કરતાં આવી સત્યનારાયણની કથાના ઉત્સવમાંથી જ લોકોના મન ઉપર આખરે સત્ય જ જીતે છે એ ભાવના રૂઢ થઈ છે. પછી ભલે પોતાનામાં તે પાળવાની શક્તિ રહી ન હોય.

વ્રત-ઉત્સવ દ્વારા મનુષ્યમાં તે તે વ્રતમાં અંતર્ગત રહેલ સંસ્કારની શક્તિ આવી જાય છે એવું તો કોઈ કહેતું નથી; પણ એ જાતના સંસ્કારો આખી પ્રજામાં સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે પોષાયા કરે છે. છેલ્લી પાંચસાત પેઢીથી કોઈ નિશાળમાં વચનપાલન, ભ્રાતૃભાવ, કે એકપત્નીવ્રતના સંસ્કારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી. પ્રજામાં આજે એ સંસ્કારોની શક્તિ છે એમ પણ કોઈ કહેતું નથી; પણ પોતાનાં જીવન અને વર્તન ગમે તેવાં દોષવાળાં હોવા છતાં ય આજે લોકોમાં વચનની ટેક, ભ્રાતૃભાવ કે એકપત્નીવ્રતના સદ્‌ગુણો પ્રત્યે ઊંચી આદરબુદ્ધિ રાખવાનો જે સંસ્કાર રહ્યો છે, તે તો તેને રામાયણનાં પારાયણ અને રામમહિમાના ઉત્સવમાંથી જ મળેલ છે. બ્રહ્મચર્ય, ટેક, ગર્વની નિષ્ફળતા વગેરે ઉપર ગમે તેટલાં ઉપદેશાત્મક વ્યાખ્યાન આપીએ અને તે સંસ્કાર દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ રામનવમીનો જે ઉત્સવ થાય છે અને રામાયણનો મહિમા ગવાય છે એ દ્વારા રઘુકુળની ટેક, વનવાસી લક્ષ્મણજીનું આદર્શ બ્રહ્મચર્ય અને જનક રાજાનો વિદેહી ભાવ એ બધાંની આમસમુદાયના ચિત્ત ઉપર ભારે ઊંડી અને દીર્ઘજીવી અસર પડે છે. અને તે અંગેના સંસ્કારો દૃઢ થાય છે.

આવું જ લગભગ દરેક તહેવારનું હોય છે. ક્યાંક કુટુંબપ્રેમ ચિરંજીવ કરવાની, ક્યાંક બલિદાનની, ક્યાંક પરાક્રમની, ક્યાંક ધીરજ અને કષ્ટસહનની, ક્યાંક અવિચળ શ્રદ્ધાની તો ક્યાંક શિયળરક્ષણની ભાવના આ વ્રતો દ્વારા લોકહૃદયમાં દૃઢ થતી હોય છે.

કોઈ કહેશે કે જો વ્રત-ઉત્સવમાં આટલી બધી શક્તિ હોય, તો આપણા દેશમાં વ્રતઉત્સવોનો તો તોટો નથી. એની પરંપરા તો ચાલ્યા જ કરે છે. ધર્મઘેલા લોકો અને ખાસ કરીને સ્ત્રી-સમુદાય તો એમાંથી નવરો થતો જ નથી. આમ છતાં સમાજમાં સદાચરણ, દયા, ઉદારતા, પરોપકાર, નિઃસ્વાર્થતા અને માનવ-પ્રેમનો લોપ કેમ થતો જાય છે, અને એની જગ્યાએ સ્વાર્થ, લોભ, ઈર્ષ્યા, કુસંપ, દુરાચાર અને હૃદયહીનતાનું સામ્રાજ્ય જોવામાં કેમ આવે છે? આજે આ પરિસ્થિતિ છે એ તો સૌ જાણીએ છીએ, પણ એનાં કારણો તો સાવ જુદાં જ છે. પરચક્ર, પરાધીનતા અને ગુલામીને કારણે આપણી અવદશા થઈ એ દરમ્યાન વ્રતો અને ઉત્સવોનું પણ રહસ્ય ભૂલાયું અને આજે એ બધામાંથી જીવન અને ચેતન ઓસરી ગયું છે. તેમ છતાંય હજુ એ સાવ નિષ્પ્રાણ કે નિર્જીવ બની ગયું નથી. એમાં તણખો તો હજુ પડ્યો જ છે. સીધી રીતે બહારની દુનિયાના પ્રવાહોની અસર નીચે આવેલા આપણા શહેરી અને ઉપલા સમાજની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પણ હજુ નીચલા થરના ભારે મોટા વિશાળ સમુદાયને તો સુખદુઃખના, આશાનિરાશાના, આનંદના, ધીરજ અને શ્રદ્ધાના, પ્રેમના, કરુણાના, સંતોષના અને સદાચારના, ઇહલોકના તેમ જ પરલોકના સંસ્કારો પરંપરાથી ઊતરી આવેલ અને આજે ભલે સાવ નિષ્પ્રાણ દેઈ ગયેલ જણાતાં એ વ્રત-ઉત્સવોમાંથી જ મળી રહે છે. એમાં વહેમ, જડતા અને અંધશ્રદ્ધાનો પાર નથી, પણ એની સાથેસાથે જ એના પડ નીચે ઊંડી શ્રદ્ધા, ધીરજ, શાંતિ, સંતોષ અને બીજા ઉમદા સંસ્કારોનું પોષણ થઈ રહ્યું છે એની કિંમત પણ જેવીતેવી નથી જ. ઉપરનાં નિર્જીવ પડને ઉખેડીને કાઢી નાખવાની જરૂર છે, અજ્ઞાન, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાનાં જાળાં સાફ કરી નાખવાની જરૂર છે; પણ આ બધાં

વ્રત-ઉત્સવોમાં તો અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધા સિવાય કંઈ જ નથી એમ માની સમગ્ર વસ્તુને જો ફેંકી દેવા તૈયાર થઈશું અથવા દુર્લક્ષ કરીશું, તો તેથી આપણે ભારે કિંમતી સાધન ગુમાવી બેસવાના જરૂર લાગે તો મૂળ વસ્તુનું નવેસરથી સંસ્કરણ કરીને પણ લોકસમુદાયની કેળવણીમાં ને સમાજહૃદયના વિકાસ અર્થે તેનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

તહેવારો અને ઉત્સવોની આવી શક્તિ પિછાનીને જ સમાજના આગેવાનોએ તેનું ભારે મૂલ્ય સ્વીકાર્યું છે, પણ હજુ એ દિશામાં જોઈએ તેવા પ્રયત્ન થયા નથી, એ વાત સાચી છે બાકી જ્યાંજ્યાં એવા પ્રયત્ન થયા છે, એનું પરિણામ ભારે ચમત્કારિક જ આવ્યું છે ચૈતન્યના ઉપદેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ કેટલી વધારે વિશુદ્ધ થઈ એ તો એ ક્ષેત્રના અનુભવીને જ ખ્યાલ આવે લોકમાન્ય જેવા લોકનાયકે ગણપતિ-ઉત્સવની નવી જ યોજના કરી તેણે લાખોકરોડોના આમ-સમુદાયને કેવી રીતે આકર્ષ્યો, કેવી ભાવના જગાડીને એ વિરાટને એક સૂત્રમાં પરોવી દીધો, એ તો આપણા સૌના તાજા જ અનુભવની હકીકત છે એમ કરી એ મહાપુરુષોએ આપણને રસ્તો બતાવ્યો છે છેલ્લા પચીસ-ત્રીસ વરસમાં આપણે ઘણાઘણા રાષ્ટ્રીય તહેવારો ઊજવતા આવ્યા છીએ, પણ મોટા શહેરોને બાદ કરતા કરોડો લોકોના હૃદય સુધી પહોંચી શકાય એવું એ દિશામાં હજુ આપણે કરી શક્યા નથી ગણપતિ-ઉત્સવને જે રીતે કરોડો મહારાષ્ટ્રીઓ, કોઈ પણ આગેવાનની સૂચના વિના આપોઆપ અંતરની સહજ ઊર્મિથી જે રીતે ઊજવે છે તે રીતે જ યોગ્ય અને જરૂરી એવા તમામ પ્રાચીન, ધાર્મિક, પૌરાણિક, સાંસારિક કે અર્વાચીન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવોનું થઈ જવું જોઈએ

આજે તો આપણે રામનવમી, જન્માષ્ટમી કે મહાવીરજયંતી ઊજવીએ છીએ, ... એનો જીવનસંદેશ સમજવાની તકલીફ લેતા નથી શ્રાવણ માસમાં ઘણા લોકો તો ઉપવાસ વગેરે ભારે કઠિન અને આકરા તપ કરે છે, પણ એનું રહસ્ય સમજ્યા વિના મોટે ભાગે ચાલ્યા આવતા ચીલે-ચીલે જ થતું હોવાથી એમાંથી સમાજને વિશુદ્ધ કરનાર પ્રાણ કે ચેતન પ્રગટતા નથી અને તેથી સમાજને ખાસ લાભ થતો નથી ઊલટું કેટલીક વાર નુકસાન પણ થાય છે દા ત હોળિકા-ઉત્સવ જેવા ઉત્સવનું ખરું રહસ્ય આપણે ભૂલી ગયા ખરી રીતે તો કામદહનના એ પર્વને દિવસે આપણામાં જે કંઈ દુષ્ટ હોય, અનિષ્ટ હોય તેને બાળી ખાખ કરી નાખવાનું છે અને જાહેર ઉત્સવ તરીકે તેમ કરીને લોક-સમુદાયમાં અનિષ્ટદહનની, કામદહનની સામુદાયિક પ્રેરણા જાગ્રત કરવાની છે. એ ખણ ભૂલીને તો જાણે આપણે આપણી સુરુચિનું અને શુભ સંસ્કારોનું જ બેચાર દિવસ માટે દહન કરવા નીકળ્યા હોઈએ તેવું એ ઉત્સવનું રૂપ થઈ પડ્યું છે

વળી ઉત્સવ કરતાં ય વ્રત એ તો ચડિયાતી વસ્તુ છે. ઉત્સવ તો કોઈ ભૂતકાલીન ઘટના અથવા સંસ્કારનું જાહેર સ્મરણ છે, જાહેર પ્રતિજ્ઞા છે એટલો એનો માત્ર લાભ તો છે જ, પણ એ કરતાં ય વિશેષ દૃઢરૂપે એ સંસ્કાર માણસના અંતરમાં અંકિત થઈ શકે એટલા માટે આપણા લોકોમાં જાતજાતના વ્રતો પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ સંસ્કારનું મહત્વ અને ગાંભીર્ય મનુષ્યના હૃદય પર બરાબર ઠસે એટલા માટે સાધારણ રીતે દરેક વ્રતની સાથે પ્રાર્થના, ઉપવાસ, અનશન, અમુક પ્રકારના ખાનપાન અને નિદ્રાનો ત્યાગ, તપ, સંયમ વગેરે વસ્તુઓ ગોઠવેલી હોય છે.

સંસ્કારની કેળવણી એ જો સર્વોચ્ચ કેળવણી ગણાતી હોય, તો વ્રતનિયમ એ કેળવણી માટેનાં ઉત્તમ સાધનો છે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક વ્રત કે નિયમ લેવાથી મનોબળ દૃઢ થાય છે ચિત્તની ચંચળતા દૂર થઈને એક પ્રકારની ... છે ... કરે

છે કે નિયમ સારો હોય, ઉપયોગી હોય તો તેનું પાલન કરવું; પણ તેને અંગેની અવિચળ પ્રતિજ્ઞા કે વ્રત લેવાની શી જરુર છે? વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર તો નબળા મનના માણસને માટે છે વગેરે. આમ કહેનારા પોતાની જાતને ભલે દૃઢ મનના કે ઊંચી સમજણવાળા માને પણ જગતનો આજ સુધીનો અનુભવ આથી જુદા પ્રકારનો છે. મનુષ્યચિત્તના ગુણધર્મોને જેણે બરાબર જાણ્યા છે એવા જ્ઞાનીઓ ને અનુભવીઓનું વચન છે, કે મનુષ્યનો વિકાસ ઘણી સારી પેઠે ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તેને વ્રતનિયમની આવશ્યકતા છે જ; કેમ કે વ્રતનિયમ એ માણસની રક્ષા કરનાર વાડ છે. એના ચંચળ મન ઉપર જે જે આક્રમણો થયાં કરે એની સામેની ઢાલ છે. જે જે લોકો એ રસ્તે ગયા છે, તેની એણે રક્ષા કરી છે; એટલું જ નહિ પણ આત્મવિકાસમાં ભારે મહાન લાભ કર્યો છે. એથી ઊલટું વ્રત નહિ લેનારા માણસોમાંથી મોટા ભાગના લોકો પહેલી જ મુશ્કેલી આવતાં તૂટી જાય છે અને પોતે જ ઉપયોગી કે જરૂરી માનેલ નિયમને વળગી રહી શકતા નથી. આથી વ્યક્તિના જીવન માટે તેમ જ સમાજજીવનની રક્ષા અને વિકાસ માટે અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વ્રતનિયમોની ભારે આવશ્યક્તા છે.

દરેક ધર્મોએ આવાં વ્રતનિયમની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. શાસ્ત્રોએ એવી આજ્ઞા આપી છે ને મહાપુરુષોએ એવી પ્રણાલિ ઊભી કરી છે.

મનુષ્યના કે સમાજના જીવનઘડતરમાં વ્રતનિયમોનું આટલું મોટું મૂલ્ય હોય, તો પછી સમાજના અગ્રસરોનો ધર્મ થઈ પડે છે, કે ચાલુ તમામ વ્રત–ઉત્સવોને એમણે વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નવું સ્વરૂપ, નવો પ્રાણ અને નવું જીવન આપવું જોઈએ. જરૂર અનુસાર નવા તહેવારો અને નવાં વ્રત–ઉત્સવો રચવાં જોઈએ. દરેક ધર્મે સ્વીકારેલ પાંચ મહાવ્રતો–અહિંસા,સત્ય,અસ્તેય,બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને તો ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યાં જ પણ આ યુગની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીને એમણે કેટલાંક નવાં વ્રતો રચ્યાં છે અને પેલા મહાવ્રતના પેટામાં આવી જાય તેવા કેટલાક નિયમોને સ્વતંત્ર વ્રતનું મહત્ત્વ આપ્યું છે. દા. ત. અસ્વાદ, શરીરશ્રમ, સર્વધર્મ-સમભાવ અથવા પરમતસહિષ્ણુતા, સ્વદેશી અને સ્પર્શભાવનાને તેમણે સ્વતંત્રવ્રતો ગણાવ્યાં છે. અને તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અથવા તો નિત્યકાંતણ એ કેવળ અમુક સમય પુરતી ચલાવવાની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ નહિ,પરંતુ મનુષ્યના મનુષ્યત્વને લજવનારી ઉચ્ચનીચની ભૂંડી ભેદભાવનાને ભૂંસી નાખનાર તથા શરીરશ્રમનો મહિમા સમજાવનાર આ યુગનાં મહત્ત્વનાં વ્રતો છે જે દેશની આબાદીનો અને સંસ્કૃતિનો આધાર ગાય ઉપર હોય તો ફંડો કરીને ગાયોને પાંજરાપોળમાં સાચવવાની પ્રવૃત્તિ જ નહિ; પરંતુ જે કુટુંબ એક ગાય પાળે નહિ તે મહત્ત્વના જીવનવ્રતનો ભંગ કરે છે એવી માન્યતા આખી પ્રજામાં ઊંડી ઠસાવી દેવી જોઈએ. આ કંઈ સાવ નવી વસ્તુ નથી; ગોપાલન અને વૃક્ષારોપણ આપણે ત્યાં હમેશનાં વ્રત અને ઉત્સવરૂપે જ ગણાતાં આવ્યાં છે ને તેના ઉત્સવો લોકોએ પેઢીઓ સુધી ઊજવ્યા પણ છે. આજે તો પ્રાણ ગયા ને ખોખાં રહ્યાં એવી સ્થિતિ થઈ છે.

હવે આ સ્થિતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર છે. આજનાં વ્રત–ઉત્સવોમાં જે અજ્ઞાન અને પાખંડ ચાલી રહેલ છે, તેથી એ વ્રત-ઉત્સવો પ્રત્યે અણગમો કે અવગણના દર્શાવવાને બદલે એનું નવસંસ્કરણ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. મનુષ્યના ચિત્તને સંસ્કારી તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવવામાં તથા લોક-સમુદાયનું સાચી દિશામાં ઘડતર તથા વિકાસ કરવામાં સામુદાયિક વ્રત–ઉત્સવનો ભારે મોટો ઉપયોગ છે, એટલું સમજી લઈ એ દિશામાં જરૂરી પુરુષાર્થ કરવાનું સમજુ વર્ગનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. એ માર્ગે લગભગ કંઈ જ ખર્ચ વિના, નવી સંસ્થા કે નવાં તંત્રો ઊભાં કર્યા વિના આપણે ભારે મોટાં પ્રગતિનાં કાર્યો સાધી શકીએ એવો અવકાશ અને અનુકૂળતા છે.

*

રાણી

લેખક
શ્રી. રતિલાલ અદાણી

રાણી-ગામડાની ફૂલવાડીનું એક ઉપવનનું ફૂલ એ ફૂલવાડીને નથી મળતું ખાતર કે નથી મળતો ગોડ, નથી મળતું પાણી કે નથી મળતી માવજત. અને છતાંય એ ફૂલવાડીના ઊછરતા ફૂલમાં કેવી સુવાસ છે ! કેવું સૌંદર્ય છે ! ગામડાની ફૂલવાડીઓને રીતસર ખાતર અને વખતસર ગોડ મળે, સમયસર પાણી અને કાળજીભરી માવજત મળે, તો પછી જુઓ એ ફૂલવાડીના ફૂલની સુવાસ અને સૌંદર્ય

શ્રી રતિલાલ અદાણી કાઠિયાવાડની ગ્રામસેવાની એક અગ્રણી સંસ્થા સર્વોદય મંડળ (તરવડા)ના સ્થાપક અને સંચાલક છે. 'દીઠું મેં નામરૂં જ્યાં' એ એમનું પહેલું પુસ્તક. એમાં એમની મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે.

સવારના ઝાંખા અજવાળામાં ભાતીગા સીમ ભણી રવાના થતા હોય, પંખીડાં માળા છોડીને વિહરવા માંડતાં હોય, એવે ટાણે નદીને સામે કાંઠે આવેલી ભરવાડની ઝોકમાંથી છસાત વરસની નાનકડી રાણી ધીંગધીરે પગથિયાં ઊતરતી હોય છે એણે ભરત ભરેલી ઘાઘરી, ગલગોટા ભાતનું પોલકું અને ડાળિયા ભાતની ઓઢણી ઓઢી હોય છે માથે નાનકડી ઉઢોણી, એના ઉપર દૂધે ભરેલી અળભોકળ બોઘરણી, અને બોઘરણી ઉપર ટચૂકડી ટબૂડી હોય છે ખીલતી કળી જેવી રાણી મનમાં મનમાં ગવાતા કોઈ ગીત સાથે હાથના હાવભાવ રમાડતીરમાડતી ધીરેધીરે પગથિયાં ઊતરીને નદીના વહેતા પાણીમાં પગ મૂકે છે કોઈ આધેડ ભરવાડણને નાનકડું રૂપ ધારણ કરવાના કોડ જાગ્યા હોય એવી પીઢ અને ઠસ્સાદાર ચાલે ખળખળ વહેતાં નીર ઊતરી; લાંબો વેકરાનો પટ વીંધીને, એની એ ઠસ્સાદાર ચાલે ચાલતીચાલતી રાણી મારે ફળિયે આવીને ઊભી રહે. અને લાંબો મીઠો ટહુકો કરે 'એ દૂધ લ્યો ય '

સવારમાં ઊઠીને મારા બગીચામાં ખીલેલાં ફૂલને રમાડતો હોઉં, કે ફૂલઝાડને પાણી સીંચતો હોઉં ત્યાં હંમેશ આ મીઠો ટહુકાર સાંભળવા મળે 'એ દૂધ લ્યો...ય'

અને એ મીઠો ટહુકો ફરીફરી સાંભળવા માટે જાણે સાંભળતો ન હોઉં એમ બગીચાના ખીલેલાં ફૂલની વચ્ચે લટાર મારતો રહું એટલે થોડી ખીજમાં રાણી લાંબો ટહુકો કરે. 'એ દૂધ લ્યો ય '

રાણી પાસે દૂધ લેવા તપેલી મૂકું એટલે રાણી માથેથી બોઘરણી ઉતારે એક પછી એક ટબૂડી ભરતી જાય, અને એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ ગણીગણીને તપેલીમાં ઠાલવતી જાય.

'રાણી, ટબૂડી પૂરી તો ભર.'

'આનાથી પછે કેટલીક ભરાય !' રાણી ભરેલી ટબૂડી મારે સામે ધરીને જવાબ આપે.

'અને કેટલી ટબૂડી ભરી ?'

'ચાર '

'ના, ના ત્રણ થઈ '

જાણે એની પ્રમાણિકતા અને સચ્ચાઈ ઉપર પડેલો ઘા અસહ્ય લાગ્યો હોય એમ છંછેડાઈને રાણી જબ દઈને તપેલીનું દૂધ બોઘરણીમાં પાછું ઠાલવી દે અને ફરી કાળજીથી દૂધ ભરે 'એક-બે-ત્રણ અને લ્યો, જુઓ આ ચાર. હવે ?'

"હવે બરોબર..."

'પેલાય મેં તો ચાર ટબૂડી જ ભરી તી.' રાણી હાથનો ઝટકો મારીને બોલે

'તો મારી ભૂલ થઈ હશે '

'અમે કોઈ દિ' ખોટું નો બોલીએ ' નાનકડી રાણી ગર્વપૂર્વક બોલી ઊઠે. એવે

વખતે એના મોઢાની ખુમારી જોયા જેવી હોય.

દૂધ ભરીને રાણી તરત જ ચટચટ કરતી ઉતાવળી ઉતાવળી બીજે દૂધ દેવા ચાલી જાય.

સાંજ નમવા માંડે, સાંતીડા સીમમાંથી પાછા ફરવા માંડે, પંખીડાં ચારો ચરીચરીને માળામાં બેસવા માંડે, આથમણી દિશામાંથી ઊડતા ગલાલના ગોટેગોટા ધરતી ઉપર પથરાવા માંડે, ત્યારે ફરી રાણી–એનો એ પોશાક અને એની એ ચાલ, એની એ મસ્તી અને એનો એ ઠસ્સો, એવી નાનકડી રાણી–નદીના પાણીમાં છબછબિયાં બોલાવી, વેળુનો લાંબો પટ વીંધી, ગળામાં કોઈ ગીતની કડીઓ ઘૂંટતીઘૂંટતી આવીને ટહુકો કરે: 'એ દૂધ લ્યો...ય' કોઈ કોઈ વાર દૂધ દઈને રાણી ત્યાં ને ત્યાં જાણે કંઈક ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ હોય એમ ઊભી રહે.

'કેમ રાણી! બીજે દૂધ દેવા નથી જાવું?'

'ના, ના.'

'તો, ઊભી કેમ? તારે મોડું નહીં થાય?'

'મડ થાય.'

'તો ઊભી રહેજે અડધી રાત સુધી હો બેન!'

'ટો આ હાલ્ય.' કહેતીકને રાણી માથે બોઘરણી ફંગોળતી ચાલવા માંડે.

વળી બે ડગલાં માંડીને પાછી ફરે.

'કેમ?'

'એક ફૂલ લઉં?'

'શું કરીશ?' મને ય કોઈ કોઈ વાર એની તોતડી બોલી બોલવાનું મન થઈ આવે.

'કડશું!'

'પણ વાટ તો કડ, ફૂલને શું કરીશ?'

'સૂંઘશું.'

'ટો લે.'

અને જાણે એક ઊઘડતું ફૂલ બીજા ખીલેલા ફૂલને ભેટવા જતું હોય, એક સુવાસ બીજી સુવાસને મળવા જતી હોય એમ નાનકડી રાણી ધીમેધીમે ગુલાબના ક્યારા પાસે જાય, હળવેકથી મોટું મજાનું જોઈને ફૂલ પસંદ કરીને ચૂંટી કાઢે અને ત્યાં ને ત્યાં બેચાર ઊંડા દમ ખેંચીને ફૂલને સૂંઘી લે. પછી માથે અળમોકળ બોઘરણી મૂકી બન્ને હાથમાં ફૂલને રમાડતી રમાડતી રાણી ધીરેધીરે સંધ્યાના ગુલાબી રંગમાં નાહતીનાહતી નદી ઊતરી જાય. એ સામે કાંઠે પહોંચે ત્યાં સુધી હું એનો ઠસ્સો અને એની ચાલ, એના હાવ અને ભાવ, એની બાલસહજ રમત જોયા જ કરું.

કડકડતો શિયાળો હોય, તોપણ વહેલી સવારે રાણીએ આવીને ટહુકો કર્યો જ હોય; 'એ દૂઢ લ્યો...ય'

'અરે રાણી, આ ટાઢમાં ક્યાંક ઠરી જઈશ.' ઓરડીની હૂંફ છોડીને બહાર આવવાનું મન ન થાય એવી કડકડતી ટાઢમાં ઓસરીની કોરે આવીને ઊભેલી રાણીને હું કહું.

'ટાઢ હોય ટે શું ઠાય? દૂઢ ડેવા ટો આવવું જ પડે ને!' દૂધ ભરતાંભરતાં રાણી જવાબ આપે.

'પણ તારા બાપાને મોકલતી હો તો!'

'એ ટો કયાકના બકડાં લઈને સીમમાં ગ્યા.'

'તો તારી બાને મોકલવી.'

'એને ઘડનું કામ હોય ને!'

'તે તું કાંઈક ઓઢીને આવતી હોય તો?'

'અમને ટમારી જેવી ટાઢ નો વાય.' રાણી માથું ડોલાવતીડોલાવતી બોલે.

'પણ આ તારા પગ તો જો. એમાં તો ચીરા પડ્યા છે.' એના પગ જોઈને મને દયા આવે.

'ટે ટાઢમાં પાણી ઊતડવું પડે એટલે પગ ટો ફાટે જ ને!' રાણી પોતાના પગ તરફ બેપરવાઈથી એક નજર નાખીને જવાબ આપે...

ચોમાસું હોય, થોડોઘણો વરસાદ વરસતો હોય તો ય રાણી તો સવારે અને સાંજે દૂધની બોઘરણી લઈ આવીને ઊભી જ હોય. એ 'દૂઢ લ્યો...ય...'

'પણ રાણી, નદીમાં પૂર આવશે તો ક્યાંક તણાઈ જઈશ.'

'મડ ટણાઈ જાટા'

'પછી દૂધ દેવા કોણ આવશે?'

'ટમને ખબડ' રાણી ટુકો જવાબ આપીને દૂધની ટબૂડી ભરવા માંડે

'પણ રાણી, આ બોઘરણામાં વરસાદનું પાણી પડે એટલે દૂધ વધી જાય એનું શું?'

'હા, એમ ડૂઢ વઢે કાઈ?'

'પાણી પડે તો નો વધે?'

'લ્યો આ વઢાડે ડૂઢ, હવે કાઈ?' રાણી બે ટીપાં ઉમેરણ નાખે

કોઈક વાર દૂધ લઈને રાણી થોડીવાર ઊભી રહે અને પછી વાતે વળગે

'આ ટમાંડો વાછડો કેટલા વરહનો થયો?'

'બે વરહનો'

'ટો ટો ખઉ મોટો ઠઈ ગયો હો!'

અને પછી સામે કોઈ વાતો કરનાર ન રહે એટલે રાણી ફળીના હીચકા ઉપર બેસે નાનાનાના પગની નાનીનાની ઠેસ મારી હીચકો ફંગોળે હીચકાની સાથેસાથે એનું મન પણ હીલોળે ચડે નિર્દોષતામાં પ્રસન્નતા ભળે અને એની કાલી, તોતડી બોલીમાં ગવાતી કો ગીતની એકાદ લીટી દ્વારા એનો આનંદ વ્યક્ત થાય.

'અરે રાણી! તારે મોડું નહિ થાય?' અંધારું થવા માંડે એટલે હું એને યાદ આપું

'મડ મોડું થાય' હીચકતાંહીચકતાં રાણી જવાબ આપે

'મડ મોડું થાય - વાળી! તારી મા ભડકશે તને!'

'મડ લઢે'

'તું અવળચંડી લાગ છ હો રાણી!'

'મડ, અમે અવળચંડી ડયા' અને જાણે આસપાસ કોઈ દુનિયા નથી એમ મસ્ત બનીને હીચકતાંહીચકતાં રાણી ગાવા માંડે.

'વાયડા વનવગડાના વાટાટા
વા વા વટોળિયા'.

તને આ ગીત કોણે શિખવાડ્યું રાણી?'

'ટમને ખબર' રાણી છણકો કરીને જવાબ આપે અને પછી જાણે અંધારું થયાનું એકાએક ભાન થયું હોય એમ એકદમ હીચકેથી ઠેકડો મારી, બોઘરણી માથે મૂકી, ઉતાવળી દોડી જાય

'હે રાણી, તને રોજ દૂધ દેવા આવવામાં કંટાળો નથી આવતો?' કોઈકવાર રાણી હીચકે બેઠી હોય ત્યારે હું એને પૂછું

'આવે ટોય શું કામનો?'

'તું કોઈ દિ દૂધ દેવા આવવાની ના ન પાડે ખરી?'

'ડૂઢ દેવા તો આવવું જ પડે ને!' જાણે એ તો એની સહજ ફરજ છે એવો જવાબ આપતા બોલે.

'તને કોઈદિ ભણવાનું મન થાય ખરું?'

'અમારે ઈ નો પોહાય' રાણી ગંભીર બનીને જવાબ આપે

'કા નો પોહાય?'

'પછી ડૂઢ દેવા કોણ આવે?'

'દૂધ દેવામાં તો અરધો કલાક જાય પછી આખો દિ શું કર?' હું પૂછું

'પછી ઘડનું કામ કડિયે' રાણી કહે

'આખો દિ ઘરનું કામ હોય?'

'ઘડનું કામ કઇ ડયે ટો સીમમાં જાઇ'

'તારા બાપાને કહું અને તને નિશાળે બેસારે તો?'

'પણ અમાડે ઈ નો પોહાય.'

'તારા બાપા હા પાડે તો?'

'હા નો પાડે.'

'ઠીક, ઊભી રહે તને ભાગ દઉં'

'ના, ના માડે ભાગ નઠી લેવો'

'ગાંડી, ભાગ લેવાની ના પડાય?' ધખીને હું એને તલનો લાડવો આપું

સંકોચાતા હાથે લાડવો લઈને રાણી હળવેક દઈને એ ખાલી બોઘરણીમાં મૂકી દે

'ખાવો નથી? તને ખાવા આપ્યો છે'

'માડા ભાઈને આપીશ.' આછુંઆછું હસતાંહસતાં રાણી જવાબ આપે.

'તારા ભાઈ માટે આ લે હું બીજો લાડવો આપું. એ તું અહીંયાં ખાઈ લે.' બાળકને ખાતું જોવાનો પણ એક આનંદ હોય છે.

રાણી સંકોચ સાથે હળવેથી બીજો લાડવો લે. પણ એ પણ આસ્તેથી બોઘરણીમાં મૂકી દે.

'કેમ ? ખાઈશ નહીં તારા ભાઈ માટે એક રાખીને એક લાડુ તો ખા.'

'અમે ભાઈબહેન સાથે ખાશું.' રાણી જવાબ આપે.'

'તમે ભાઈબહેન સાથે બેસીને ખાજો. એ બન્ને લાડુ રાખી મૂક. અને આ ત્રીજો લે; પણ અહીં બેસીને એક લાડુ ખાઈ લે.'

મારો આટલો બધો આગ્રહ એને સમજાતો નથી; પણ એ લાડુ લે છે. અને લાડુ ખાતાંખાતાં તો બીજી રમતે ચડી જાય છે.

'કાલથી હવે દૂઢ દેવા નઈં આવું.'

એક દિવસે રાણીએ દૂધ ભરીને જતાં-જતાં સમાચાર આપ્યા.

'કાં ?'

'હવે દૂઢ કાઢતું નહી.'

'અરે એમ કાંઈ ચાલે ?'

'પણ હું છું કડું ? માડી બાએ ના કેવડાવી છે.'

'તે હું તારી બાને કહીશ. થોડું આપજે. પણ દૂધ તો આપવું પડશે.' પીઢાઇની જેમ દૂધનો વહીવટ કરતી રાણીને મેં કહ્યું.

'માડી બા કેશે તો આવીશ.'

'તું દૂધ દેવા ન આવ તો પછી તારા વિના આ ફૂલ કોણ તોડશે ? આ હીંચકો કોણ ફંગોળશે ? અને આવી ગાંડીગાંડી વાતું કોણ કરશે ?'

'ટો હવેથી ચાડ પડી નહીં ઠાય. બે પડી આપીશ.' રાણીએ તોડ કાઢ્યો.

'પહેલેથી એ વાત કેમ ન કહી ? અને સાવ દૂધ ન આપવાની વાત કેમ કરી ?'

'એમ કેવાય.' રાણી મરકમરક હસી.

'અરે તારી ભલી થાય.' મારાથી બોલી જવાયું.

અને રાણી એક ફૂલ તોડીને ચાલતી થઈ.

એની ઠાવકાઇ અને આવડત ઉપર ખુશ થતો હું એ નાનકડી રાણીને જોઈ જ રહ્યો.

હવે તો સવારે અને સાંજે એ હસમુખી નાનકડી રાણીનો 'એ દૂઢ લ્યો...ય'નો મીઠો ટહુકો સાંભળવાનું જાણે બંધાણ થઈ ગયું છે. સવારે નજર સામે કામની ગમે તેટલી ચિંતા કે ઢગ પડ્યો હોય, રાણીનો 'એ દૂઢ લ્યો...ય' નો ટહુકો સાંભળું અને એ ચિંતા ઓસરી જાય. સાંજે દિવસ આખાના કામનો ગમે તેટલો થાક ચડ્યો હોય; પણ રાણીનો 'એ દૂઢ લ્યો...ય...'નો ટહુકો સાંભળું ત્યાં જાણે બધાય થાક ઘડીભરમાં ઊતરી જાય. રાણીનો એ મીઠો ટહુકો સાંભળવો એ હું એક મીઠો લહાવો ગણું છું. રાણી મોટી ન થાય અને આવડી ને આવડી રહે તો કેવું સારું ? મોટી થઈ જશે પછી આવી નિર્દોષ, કાલી, તોતડી, મીઠી ભાષામાં આવો ટહુકો કોણ સંભળાવશે ? ઝાંખા દીવાના પ્રકાશે આ લખું છું, ત્યારે ખુલ્લા આસમાની આકાશમાંથી નીતરતા ઝાંખા અજવાશમાં નાહતીનાહતી નાનકડી રાણી સામી નદીના ખળખળ વહેતાં પાણીમાં છબ-છબિયાં બોલાવતી ચાલી આવે છે. મઝાની ભરત ભરેલી ઘાઘરી, આછું રંગીન પોલકું અને ચાંદલિયા ચોડેલ બોરાલો ઓઢીને દૂધે ભરેલ બોઘરણી લઈને ચાલી આવે છે, હાથમાં ટપૂડી રમાડતી ચાલી આવે છે, મસ્ત બનીને ઠસ્સાદાર ચાલે ચાલી આવે છે. હમણાં આવીને મીઠો ટહુકો કરશે: 'એ દૂઢ લ્યો...ય...'

★

ઉપવાસ

લેખક
શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર

સુપ્રસિદ્ધ નિસર્ગોપચારક શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે કુદરતી ઉપચારોને લગતું સાહિત્ય પુષ્કળ લખ્યું છે ગુજરાતમાં કુદરતી ઉપચારો તરફનું આકર્ષણ વધારવામાં એમના પુસ્તકોનો હિસ્સો બહુ મોટો છે 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો પાસે તેઓ ઉપવાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે થતા ઉપવાસ દેહશુદ્ધિ માટે કેટલા ઉપયોગી છે, તેમ જ ઉપવાસ સમયે અને તે પછી શું કરવું જોઈએ, તેનું માર્ગદર્શન આ લેખમાંથી મળે છે

ઉપવાસની શરૂઆત તો સંસ્કૃતિની શરૂઆત પહેલાં બલકે ખુદ જીવનની શરૂઆતથી જ થઈ છે આ પૃથ્વી ઉપર જીવન પ્રગટ્યું ત્યારથી જ એના રોગ અને આરોગ્ય એવા બે આવિર્ભાવો પણ પ્રગટ્યા પ્રાણીમાત્ર રોગનિવારણના ઇલાજો પોતાની સહજ બુદ્ધિ અથવા પ્રેરણાથી કરતાં હતાં અને કરે છે એવા સાહજિક ઇલાજોમાં ઉપવાસ એ મુખ્ય ઇલાજ છે માંદો ઘોડો કે કૂતરો પોતાની પ્રેરણાથી જ ખાવાનું બંધ કરે છે, અને એ સાજો થયા પછી જ ફરીથી ખાવાનું શરૂ કરે છે જંગલી માણસ પણ આ પ્રાણીઓના અવલોકનથી તેમ જ પોતાની સહજ પ્રેરણાથી ઉપવાસ કરતો હશે

સંસ્કૃતિની શરૂઆત પછી બીજાની પેઠે ઉપવાસ પણ પ્રેરણામાંથી વિકાસ પામી સંસ્થાના રૂપમાં ફેરવાયો. દરેક ધર્મમાં એના અગ્રેસરોએ કરેલા ઉપવાસના વર્ણનો છે તેમ જ એના વિધિનિષેધો વિગતવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં ઉપવાસ વિષેનો ઉલ્લેખ છેક ઉપનિષદોમાં મળે છે આયુર્વેદમાં પણ શારીરિક રોગોનાં ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે આમ હોવા છતાં યે પ્રાચીન કાળમાં ઉપવાસ મુખ્યત્વે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ થતા

ચાલુ જમાનામાં શારીરિક રોગોના નિવારણ માટે ઉપવાસનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ તો છેક વીસમી સદીમાં શરૂ થયો છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોના અખંડ પુરુષાર્થથી શારીરિક અને માનસિક રોગોના ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવાનું એક અસરકારક અને સમૃદ્ધ શાસ્ત્ર રચાયું છે

પશ્ચિમના દેશોમાં વીસમી સદી સુધી ઉપવાસની આટલી ઉપેક્ષા થવાનું કારણ આહારશાસ્ત્રનું અધૂરું જ્ઞાન હતું દાક્તરો એમ માનતા કે માણસને દરરોજ ત્રણ હજાર કેલોરી (ગરમીનો એક એકમ)ની જરૂર છે અને એને એટલી કેલોરી ના મળે તો એ મરી જાય, એટલા માટે તેઓ માંદા માણસને બળાત્કારે ખોરાક ખવડાવતા ઇ. સ. ૧૯૨૦ની સાલ સુધી 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રીટાનિકા' જેવા પ્રતિષ્ઠિત સર્વસંગ્રહમાં નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકો એ મતલબના લેખો લખતા કે માણસ જો એક અઠવાડિયું ઉપવાસ કરે તો એ મરી જાય! એ જ અરસામાં નિસર્ગોપચારકો હજારો દરદીઓને ૩૦થી ૯૦ દિવસ સુધીના લાંબા ઉપવાસો સફળતાપૂર્વક કરાવતા હતા, છતાં ય જીવનના આ વાસ્તવિક અને નક્કર અનુભવની શાસ્ત્રીય દાક્તરો સદંતર ઉપેક્ષા કરતા હતા

આધુનિક લંઘનચિકિત્સાનો જનક ડૉ ડ્યુઈ નામનો એક અમેરિકન દાક્તર હતો એક વખત એની સંભાળ હેઠળના એક ટાઇફોઈડના દરદીને એ રૂઢિગત શિક્ષણ મુજબ બળાત્કારે દૂધ આપતો હતો દરદી વારંવાર ઊલટી કરી એ દૂધ કાઢી નાખતો હતો સાથે ગમે તેવી ને ગમે તેટલી દવાઓ આપવા છતાં એ દૂધ દરદીની હોજરીમાં ટકતું નહોતું એટલે એણે લાચારીથી એ દરદીને ખોરાક

આપવો બંધ કર્યો. એને એ ખાતરી હતી કે એ દરદી ટૂંક વખતમાં મરી જશે. પણ એણે એ આશ્ચર્ય સાથે જોયું, કે એ દરદીની તબિયતમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો થવા માંડ્યો. કેસમાં કોઈ ગૂંચવાડો થયો નહિ અને એ દરદી બીજા દરદીઓ કરતાં વહેલો સાજો થયો. આ અનુભવે એને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો, અને ત્યારપછી એણે પોતાના ટાઈફોઈડ અને અન્ય તાવોના દરદીઓ ઉપર પણ ઉપવાસનો પ્રયોગ કર્યો અને એનાં પરિણામો રૂઢિગત સારવાર કરતાં ઘણાં જ ચડિયાતાં માલૂમ પડ્યાં એટલે એણે આ નવા વૈદકીય સત્યનો આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. દરેક અગ્રગામીને સહન કરવી પડતી કમનસીબીઓ એને પણ સહન કરવી પડી, પણ છેવટે એણે શોધેલું સત્ય લોકમાન્ય થયું, તેમ જ બધી સુધરેલી દુનિયામાં એનો પ્રચાર થયો.

ડૉ. ડયુઈ પછી ડૉ. ટેનર, લીન્ડા હેઝાર્ડ, ચાર્લ્સ હાસ્કેલ, બરનાર મેકફેડન, કેરિંગ્ટન, પ્યુરીન્ટન, મેકકોય, ટીલ્ડન, એલ્સેકર, લીન્ડલ્હાર અને બીજા અનેક નિસર્ગોપચારકોએ લાખો દરદીઓને નાનામોટા ઉપવાસ કરાવી લંઘનચિકિત્સાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી.

ઉપવાસ દ્વારા આરોગ્યના સિદ્ધાંતનો મોટામાં મોટો પ્રચારક બરનાર મેકફેડન છે. એનાં પુસ્તકોએ લાખો માણસોને ઉપવાસની રોગનિવારક શક્તિમાં માનતા કર્યા.

આ શાસ્ત્રની જગતભરની મોટામાં મોટી નિષ્ણાત લીન્ડા હેઝાર્ડ નામની બાઈ છે. એણે એની ૩૦ વરસની કારકીર્દિમાં ૩૦,૦૦૦ દરદીઓને ઉપવાસ કરાવ્યા છે, જેમાંથી માત્ર ૨૨ મરણ થયાં છે. અને એ બધા દરદીઓ અસાધ્ય રોગોથીપીડાતા હતા, એમ શવછેદનથી પુરવાર થયું હતું. શાસ્ત્રીય રીતે કરવામાં આવતા ઉપવાસની સલામતીનો આનાથી બીજો કયો મોટો પુરાવો હોઈ શકે? એ પોતાના દરદીઓનાં ટેમ્પરેચર, નાડી, શ્વાસોચ્છવાસ, લોહીનું દબાણ વગેરે દરરોજ તપાસતી; એમના મળ અને મૂત્રમાં થતા ફેરફારો નોંધતી અને જો મરણ થાય તો શવછેદન કરીને પોતાના સિદ્ધાંતોની સચ્ચાઈ તપાસતી. આટલી બધી શાસ્ત્રીય ચોકસાઈથી એ કામ કરતી હોવા છતાં, એની સફળતાને કારણે એ એલોપેથિક દાક્તરોના દ્વેષનો ભોગ બની ગઈ હતી, અને એને લીધે જેલજાત્રા પણ સહન કરવી પડી હતી!

ઉપવાસ એ બેધારી તલવાર છે. એનાથી રોગો મટે છે, એ જેમ સાચી હકીકત છે તેમ એના અયોગ્ય ઉપયોગથી અનેક રોગો થાય છે, એ પણ એટલી જ સાચી હકીકત છે. ઉપવાસના સાહિત્યમાં ૧થી ૧૨૦ દિવસ સુધીના સફળ ઉપવાસનાં અનેક વૃત્તાંતો છે. સામાન્ય માણસે લાંબા ઉપવાસ કદી નિસર્ગોપચારકની દેખરેખ સિવાય ન કરવા જોઈએ. લાંબા ઉપવાસ દરમ્યાન ઘણીવાર 'રોગનિવારક ક્રાન્તિ' દેખા દે છે, જેમાં જૂના દબાયલા રોગો જીવંત અને જાગ્રત બને છે. આવે વખતે સામાન્ય માણસ ગભરાઈ જઈને દવાવાદનો આશરો લે છે અને એને લીધે આખો કેસ ગૂંથાઈ જાય છે કે પછી પ્રાણઘાતક પરિણામ આવે છે.

એટલે જેમને નિસર્ગોપચારકની સહાય મળી શકે તેમ ન હોય તેમણે એક અઠવાડિયાથી વધુ લાંબા ઉપવાસ ન કરવા. અમુક અમુક સમયને અંતરે સંખ્યાબંધ ટૂંકા ઉપવાસ કરવાથી લાંબા ઉપવાસ જેટલો જ ફાયદો થાય છે, અને જોખમ કાંઈ હોતું નથી.

હવે જે લોકો જાતે ઉપવાસ કરવા માગતા હોય, તેમણે તે કેવી રીતે કરવા તે વિચારીએ.

શરદી, સળેખમ, તાવ, ગડગૂમડ અને ચેપી રોગો જેવા ઉગ્ર વ્યાધિઓમાં રોગનાં પહેલામાં પહેલાં લક્ષણો દેખાતાં જ ઉપવાસ શરૂ કરવા જોઈએ અને એ લક્ષણો ચાલ્યા ગયાં પછી જ ઉપવાસ છોડવા જોઈએ. ઉપવાસની સાથેસાથે જલોપચાર કરવો જોઈએ. એનીમા, કટીસ્નાન, પેકસ, જલધારા વગેરેનો

વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ઉપવાસથી થતી શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા ઝડપી બને છે જલોપચાર વિષેની વિગતો એને લગતા ગુજરાતી કે અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી જોઈ લેવી અંગ્રેજી ન જાણનાર વાચકોને જરૂરી માહિતી 'મારો જલોપચાર' એ નામના કાપર કનાઈપના પુસ્તકમાથી મળી રહેશે

ઉપવાસ અને જલોપચાર એ બે ઉગ્ર રોગોના રામબાણ ઇલાજો છે જો શરૂઆતથી જ એમનો આશ્રય લેવામા આવ્યો હશે, તો મોટા ભાગના કેસો ૮–૧૦ દિવસમા જ સારા થઈ જશે

ઉગ્ર રોગોમાંય ટાઈ ફોઈડ, મરડો, ડીજેરીનો સોજો, એપેન્ડીસાઈટીસ, કોલેરા, ઝાડા વગેરે અન્નમાર્ગ સાથે સબંધ ધરાવતા રોગોમાં આક્રમણની ઉગ્રતા મુજબ રોગ મટી ગયા પછી પણ ૧થી ૭ દિવસના વધારાના ઉપવાસ કરવા જોઈએ, જેથી ઈજા પામેલા અવયવોને પોતાની પુનર્રચના કરવા માટે પૂરતો સમય મળી રહે

ઉપવાસ ફળરસોથી છોડવા જોઈએ પ્રત્યેક દિવસ પછી ફળ અને કાચા શાકભાજી ખોરાકમા ઉમેરવા ત્યારપછી દૂધ, રાંધેલા શાકભાજી, કોચલીવા, અને અનાજ ક્રમશ ઉમેરવા જોઈએ

હઠીલા રોગોમા એકદમ ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, એને માટે પહેલા શરીરને તૈયાર કરવુ જોઈએ આહારશુદ્ધિ, કસરત, મસાજ, સૂર્યસ્નાન વગેરેથી જીવનશક્તિ વધાર્યા પછી ઉપવાસ શરૂ કરવા ઉપવાસ પહેલા અને ઉપવાસ પછી, થોડાક દિવસ માત્ર ફળાહાર કરવો, આમ કરવાથી વધુમા વધુ ઝડપથી અને ઓછામા ઓછી તકલીફથી શરીરશુદ્ધિ થઈ જશે.

હઠીલા રોગના રોગીએ ઉપવાસ દરમ્યાન નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવુ

આરામ—ઉપવાસ દરમ્યાન શક્તિનો જેમ બને તેમ, વધુમાં વધુ સચય કરવા માટે સૌને એટલે શારીરિક અને માનસિક આરામ લેવો. એટલા માટે આરામ, ઊંઘ, મૌન અને બ્રહ્મચર્ય ઉપર ખાસ સ્થાન આપવુ શરીરમાં જો સારા પ્રમાણમા સ્ફૂર્તિ હોય તો પ્રમાણસર ચાલવાની કસરત કરવામાં, આસનો કરવામાં કે થોડા વખત માટે હળવુ વાંચન વાચવામા કશી જ હરકત નથી અવારનવાર ટૂક સમય માટે રેડિયો પણ સાભળી શકાય

જલોપચાર—ઉપવાસ દરમ્યાન દરરોજ એનીમા લેવો જોઈએ, જેથી જૂના અને જામેલા મળની જલદી નિકાસ થાય, એ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે ઠડા પાણીથી અવારનવાર શરીરશુદ્ધિ માટે દિવસમાં એકથી બેવાર સ્નાન કરવુ ગરમ પાણીના સ્નાન સાથે સાબુનો ઉપયોગ કરવો એ ઉપરાંત ચામડીને મલોત્સર્ગ માટે સતેજ કરવા પેક્સ, જલધારા, કટી સ્નાન વગેરેનો જરૂર મુજબ ઉપયોગ કરવો.

માનસિક શાંતિ—દર્દીને જો ઉપવાસ પર વિશ્વાસ ન હોય, તો એણે કદી ઉપવાસ કરવા ન જોઈએ અમધાણુ કે લાચારીથી દર્દી જો ઉપવાસ કરે છે, તો એના શારીરિક લાભોને માનસિક ગેરલાભો ધોઈ નાખે છે આપણે ઘણીવાર છાપાંમાં એવાં વૃત્તાંતો વાચીએ છીએ કે ખાણમાં દટાઈ ગયેલા, રણમા ભૂલા પડેલા કે જહાજ ડૂબવાથી કોઈ બેટ પર જઈ ચડેલા માણસોને પૂરતી હવા મળતી હોવા છતાં અને પાસે પાણીનો પૂરતો જથો હોવા છતા તેઓ આઠદશ દિવસમા મરી ગયા હતા અહીં આગળ મરવાનુ કારણ સ્પષ્ટ રીતે માનસિક હતુ અને શારીરિક ન હતુ, કારણ કે કોઈ પણ માણસ–જો એનુ મન સમતોલ હોય તો–અઠવાડિયાના ઉપવાસ સાવ સહેલાઈથી ખેંચી શકે છે

ઉપવાસ દરમ્યાન ચોવીસે કલાક ચોખ્ખી હવા મળે અને આનદી વાતાવરણ હોય એ ખાસ જરૂરનુ છે હઠીલા રોગો માટે ભાગે એકલા ઉપવાસને મચક આપતા નથી, માટે ખોરાકના ફેરફારો, કસરત, ઊંડા

શ્વાસોચ્છવાસ, મસાજ, સૂર્યસ્નાન, હવાસ્નાન, આસ્ટેઓપેથિક સારવાર અને હોમિયોપેથિક તથા બાયોકેમિક ઇલાજો તેમ જ નિરવીરા વનૌષધિઓને નિસર્ગોપચારની સારવારમાં યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

ઉપવાસ છોડતી વખતે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને ખોરાક પર ધીમેધીમે આવવું જોઈએ.

બહુ નાનાં બાળકો, અતિ વૃદ્ધો, ઓછી જીવનશક્તિવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, ક્ષય અને પાંડુના રોગીઓ તેમ જ ઉપવાસ તરફ અશ્રદ્ધા ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ કદી ઉપવાસ ન કરવા.

★

તુલસીના છોડના પૂજન પાછળ પૂર્વજોએ કેટલી બધી લાંબી દૃષ્ટિ દોડાવી છે? એના છોડમાં હવા-શુદ્ધિનું સામર્થ્ય છે. એની પરિક્રમા કરવાથી સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય ઉપર કાયમી લાભદાયી અસર થાય છે. અને વિચાર તો કરો, આપણે ત્યાં તો મોટું ઊંચું સ્થાન બનાવી તેમાં વાવેલ તુલસીની પ્રદક્ષિણા-પૂજા કરવાના ચાલ પાછળ પણ લાંબી યોજના છે. સ્ત્રીના નાકની સમાંતર તુલસીછોડ આવવાથી તુલસીમાંથી નીકળતી હવાનો પૂજારણ પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે, કે ઝેર પીવાથી મૃતઃપ્રાય બનેલાને પણ જો તુલસીનો રસ પાવામાં આવે, તો એ ઊગરી જાય છે. એ શરીરના કફનો નાશ કરે છે.

ટાઢ વાઈને તાવ આવે, ત્યારે તુલસીપાનના રસમાં થોડું મીઠું મેળવી ગરમગરમ આપવામાં આવે, તો એના જેવી બીજી કોઈ ઔષધિ પણ નથી. વિષહર જંતુઓના દંશથી થતી વેદના એ હરે છે. વીંછીની વેદના મટાડવા માટે તુલસીના રસમાં મીઠું નાખી આપવામાં આવે, તો તે ઘણી જ ઓછી થઈ જાય છે. નાના બાળકના કાનનું દર્દ કે એની શરદી માટે તુલસીછોડ એક કલ્પવૃક્ષ સમાન છે. એના રસનાં બે ટીપાં બાળકના કાનમાં નાખો અને એ રસ પિવડાવો. લૂ લાગે તો પણ તુલસીનો ઉપયોગ કરો.

તુલસીનાં સૂકાં પાનાંનો ભૂકો મકાનમાં નાખવાથી મચ્છર ઓછા થાય છે; માટે જ મકાનની આસપાસ વિવિધરંગી ફૂલ કે વૃક્ષની સાથોસાથ ભિન્નભિન્ન પ્રકારના તુલસીછોડ રોપવાની ખાસ જરૂર છે.

મુખવાસ માટે પણ તુલસીપાનનો ઉપયોગ કરો. મુખ સ્વચ્છ થશે, દુર્ગંધ બંધ થશે અને અપચો, અરુચિ વગેરે જતાં રહેશે ને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે.

તુલસીનો છોડ આંગણામાં વાવો.

×

'તમે આવા સમજુ માણસ થઈને ધંધામાં આમ સાચુંખોટું કાં ચલાવો છો?' એક સમજુ વેપારીને પૂછ્યું.

'શું કરીએ ભાઈ? ઘણુંય લાગી આવે છે, પણ સંજોગો જ એવા છે, કે એમ કર્યા વગર ચાલે એમ નથી.'

×

'અરે ભાઈ, તમે તો જાણો છો, કે ખુશામત બહુ બૂરી ચીજ છે. તમે આટલા સ્વતંત્ર વિચારના, તમારાથી કોઈની આવી ખુશામત થઈ જ કેમ શકે?' એક નોકરિયાત જુવાનને પ્રશ્ન કર્યો.

'એ બધુંય બરાબર સમજું છું. મને એમ કરવું કંઈ ગમતું હશે? પણ સંજોગો જ એવા છે, ત્યાં બીજો શો ઉપાય?'

×

જડભરત મુનિ

લેખક
શ્રી. કૃષ્ણવીર ના. પાઠક

શ્રીમદ્ ભાગવતમા અનેક પાવનકારી આખ્યાનો છે તેમા જડભરત મુનિનુ આખ્યાન આજના રજોગુણપ્રધાન યુગમા અત્યત બોધપ્રદ થઈ પડશે એક ઘડી પણ કામ વિના શાત બેસી શકાય નહિ, મનના ચાંચલ્યથી સદાય મગજના જ્ઞાનતતુ ઉશ્કેરાયેલા અને ઉત્તેજિત રહ્યા કરે. સત્તા, પ્રકાશ અને સુખની શોધમા રાતદિવસ માનવી ભટક્યા કરે અને દિવસને અતે થાકીને પથારીમા પડ્યા છતા શાત થઈ શકે નહિ વૃદ્ધાવસ્થામા ઇદ્રિયો શિથિલ થયા છતા મન શાત પડે નહિ, જીવનને અંતે અજપો અને અસતોષ જીવને મૂઝવ્યા કરે આર્થિક, રાજકીય કે સામાજિક કાર્યો કરીને મોટી સસ્થાઓ ચલાવનાર વ્યક્તિઓ પણ કેટલીક વાર અગત જીવનમા અસતુષ્ટ અને સામાજિક જીવનમા સુમેળથી કામ કરવામા નિષ્ફળ જતી માલૂમ પડે છે તેની પાછળ પણ 'મારૂ તારૂ, મે કર્યું ને હું કરૂ' એજ વૃત્તિ હોય એમ લાગે છે એક પ્રાચીન લોકકવિએ ચાર લીટીમા એનુ સુદર વર્ણન કર્યું છે એ કહે છે

ત્યાગો ગુણો ગુણશતાદધિકો મતો મે, વિદ્યા વિભૂષયતિ તં યદિ કિં બ્રવીમિ ?
શૌર્યં હિ નામ યદિ તત્ર નમોઽસ્તુ તેભ્યો, તસ્ય ત્રયં ન ચ મદો હિ વિચિત્રમેતત્

સેકડો સદ્ગુણોમા ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે એવો ત્યાગી માણસ જો વિદ્વાન હોય તો તો પૂછવુ જ શું ? અને એવો ત્યાગી, વિદ્વાન પુરુષ શૂરવીર હોય તો તેને નમસ્કાર છે, પરતુ ત્યાગ, વિદ્વત્તા અને શૌર્ય ત્રણે વસ્તુ હોવા છતા 'હું કરુ છું' ને 'મે કર્યું' એવો મદ ન હોય, તો એ વસ્તુ વિરલ સમજવી એવા વિરલ પુરુષનુ દૃષ્ટાંત જડભરત મુનિ પૂરુ પાડે છે

જેમના નામ ઉપરથી આપણા આ જમ્બુદ્રીપનું નામ ભરતખડ અથવા ભારતવર્ષ પડ્યુ, એ રાજર્ષિ ભરતની આ કથા છે તેમને મહારાજા અજનાભ પણ કહેતા

એકવાર ભરત રાજા અરીસામા મુખ જોતા હતા., એ વખતે એમની નજરે મૂછનો એક વાળ સફેદ થયેલો જણાયો તરત જ એ મુમુક્ષુ રાજાની દૃષ્ટિ સમક્ષ વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ આવીને ખડા થયાં સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર મનાતા ઋષભદેવના વારસ તરીકે રાજકુમાર અજનાભ ગાદીએ આવ્યા હતા તેથી તેમને જમ્બુદ્રીપનુ સામ્રાજ્ય વારસામાં મળ્યું, તે જ પ્રમાણે ઋષભદેવજીના ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો પણ વારસો મળ્યો હતો અને એ વારસાને રાજર્ષિ ભરતે સપૂર્ણપણે શોભાવ્યો

ઇદ્રને પણ ઈર્ષા થાય એવુ ભરતખડનુ મહારાજ્ય, રાજમહેલની વિપુલ સમૃદ્ધિ, પ્રેમાળ અને સુદર રાણીઓ, હેતાળ મિત્રો અને અનુચરો, રાજભક્ત પ્રજાજનો વગેરે ઐહિક સપત્તિથી વિટળાયેલા ભરત રાજાએ પોતાના શરીર ઉપર ઉત્તરાવસ્થાની નિશાનીરૂપ સફેદ વાળ જોતાં જ, પોતાના પાંચે પુત્રોને બોલાવી રાજ્ય વહેંચી દીધુ અને પોતે તપ કરવા વનમા ચાલી નીકળ્યા

ગગામૈયાની સહચરી જેવી ગડકી નદીના મનોહર કિનારા ઉપર પુલહાશ્રમ નામની પુનિત તપોભૂમિ આવેલી હતી દૂરદૂર હિમાલયનાં ઊંચા શિખરો ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપતા ઊભાં હતાં બન્ને કિનારા ઉપર વૃક્ષરાજિ ઝૂકી રહી હતી વેદની ઋચાઓ જેવુ સુદર ગાન કરતી ગડકી નદી કલકલ નાદે વહી રહી હતી એવા શાત પ્રસન્ન સ્થળે ભરત રાજાએ પોતાની પર્ણકુટિ

મુનિનો જીવ, હરણરૂપે અવતરીને એ જ આશ્રમમાં વિચરવા લાગ્યો. આશ્રમવાસીઓ એ મૃગને ભરત મુનિનો અવતાર માનવા લાગ્યા. સવારથી સાંજ સુધી એ હરણ નદીકિનારે આવેલી ભરત મુનિની પર્ણકુટિના ચોગાનમાં શાંતિથી બેસતો. મૃગનું સ્વભાવ-જન્ય ચાંચલ્ય આ હરણમાં ન જોઈને સૌ એને મૃગદેહધારી ભરત મુનિ જ કહેતા. મૃગ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરી મૃત્યુ પામ્યો.

*

ત્રીજે જન્મે ભરત મુનિ અંગિરા નામના એક સદાચારી બ્રાહ્મણને ઘેર અવતર્યા. એ બ્રાહ્મણને આઠ દીકરા અને એક દીકરી એમ નવ સંતાન હતાં. તેમાં સૌથી નાનો પુત્ર એ ભરત મુનિનો અવતાર હતો. એમને પૂર્વજન્મનું તીવ્ર ભાન હતું. રાજર્ષિ ભરતે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરીને મેળવેલી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ, ચિત્તની અપૂર્વ શાંતિ–મૃગબાળના સમાગમથી નષ્ટ થઈ હતી. દયા–માયા અને પરોપકારની ભાવનામાંથી આસક્તિ પેદા થઈ અને પરિણામે પોતાનાં ધર્મધ્યાન અને ભક્તિ સર્વ કંઈ બાજુએ પડ્યાં રહેતાં, એ વસ્તુનું સતત ભાન ત્રીજે અવતારે પણ ભરત મુનિને બરાબર હતું. એટલે એમણે બાળપણથી જ મૌન ધારણ કર્યું. માબાપ, ભાઈભાંડુ બોલાવે તોપણ કશો જવાબ આપે નહિ. ટગરટગર સામે જોઈ રહે. કોઈ વાર ખડખડાટ હસી પડે, તો કોઈ વાર રડી ઊઠે. મનમાં આવે તો ખાય, નહિતર દિવસો સુધી ભૂખ્યા રહે. આમ એ બ્રાહ્મણ-પુત્ર મોટો થવા લાગ્યો. ઉંમરલાયક થતાં એના પિતાએ જનોઈ આપવાનો વિચાર કર્યો. પિતાએ ઉપવીત સંસ્કાર તો કર્યો, પણ ગાયત્રી મંત્ર ભણાવવા બેઠા તો મોં ખોલ્યું જ નહિ. સામું તાકીને બેસી રહ્યો. બાપ કંટાળ્યો અને 'આ જડ જેવો છોકરો કશું ભણશે નહિ.' એમ ધારી ભણાવવાનું છોડી દીધું.

માબાપના મરણ પછી એના ભાઈઓએ વિચાર કર્યો: 'આ મૂઢને કાંઈક કામે લગાડવો જોઈએ. હવે જુવાન થયો. કંઈક કામ કરે તો ઠીક.'

આમ વિચારી એને ખેતરમાં કામે લઈ ગયા. જડભરતે તો હાથમાં કોદાળી–પાવડો લીધાં અને કામ શરૂ કર્યું, પણ જડભરતને મન પોતાનું પારકું એવું કશું હતું નહિ. જે કોઈ કામ ચીંધે એનું કામ કરે. ભાઈઓ ચિડાય તો એની સામે આંખો ફાડીને તાકી રહે. જીભથી કશો જવાબ ન વાળે. તેમ મનમાંય ક્રોધ ન કરે. ચહેરા પર કશાં રાગદ્વેષનાં ચિહ્નો ન દેખાય. આવા દીદાર જોઈ ભાઈઓ કંટાળ્યા. જડભરતે એ જોઈને ઘરનો ત્યાગ કર્યો અને મનમાં ઈશ્વરચિંતન કરતા યથેચ્છ વિહરવા લાગ્યા. જે કોઈને, જ્યાં કંઈ, ઉપયોગમાં આવે ત્યાં પોતે ઉપયોગી થતા. ચાહીને કોઈ કામ ઉપાડતા નહિ, તેમ ચાહીને કોઈની સાથે સંબંધ બાંધતા નહિ. આવી પરમહંસ દશામાં તેઓ વિહરવા લાગ્યા.

એક વખત સૌવીર દેશનો રાજા રહુગણ પાલખીમાં બેસીને કપિલ મુનિના આશ્રમે જતો હતો. રહુગણ રાજા જ્ઞાની અને પ્રભુપરાયણ વૃત્તિવાળો હતો. પાલખી ઉપાડનાર ભોઈઓ વારંવાર ખભા બદલતા જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીતીરે રાજા રહુગણે મુકામ કર્યો. ભોઈ લોકો થાક્યા હતા, એટલે એમણે કોઈ મદદનીશની શોધ શરૂ કરી. આસપાસ તપાસ કરતાં આપણા આ હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળા જડ-ભરત મુનિ એમની નજરે પડ્યા. કેડે એક સાદું કપડું વીંટાળેલું હતું, પગ ઉઘાડા હતા, માથેથી વાળની લટો ખભા ઉપર પડતી હતી. સદાય હસતા અને પ્રસન્નચિત્તે ઊભેલા જડભરતને જોતાં જ ભોઈ લોકોને આનંદ થયો. 'ચાલ તને રાજા રહુગણ બોલાવે છે.' આમ કહી રાજાનો માણસ જડભરતને તેડી લાવ્યો.

મુકામ ઊપડ્યો એટલે જડભરતે તો રાજાની સામે નજર પણ ન કરતાં થાકેલા ભોઈઓને મદદ કરવાના હેતુથી પોતાની ખાંધ

પાલખીને આપી અને ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા.

નીચી નજર કરીને જડભરત ચાલતા હતા. दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् । એ વચન અનુસાર તેઓ પગલેપગલે નિરીક્ષણ કરતાં જતા હતા જીવજંતુ આવતા તેઓ લાંબી ફાળ ભરતા હતા. આમ થવાથી પાલખી ઊંચીનીચી થવા લાગી અને રહુગણ રાજાને આંચકા લાગવા માંડયા આથી રાજા રોષે ભરાયો અને બોલ્યો-'સરખી રીતે ચાલો આંચકા કેમ લાગે છે ?'

'મહારાજ, અમારો વાંક નથી આ એક નવતર આદમી આવ્યો છે, એ સરખો ચાલતો નથી બાપજી ' સાંભળતાં જ રાજાએ પડદો દૂર કર્યો અને નવા માણસ તરફ જોયું સહેજ હસીને, મશ્કરીભર્યા અવાજે રહુગણ રાજા બોલ્યો 'કેમ અલ્યા, તું તો ખાસ્સો જાડો તગડો છે. સરખું ચાલતાં ભાર લાગતો હશે કેમ ? લાપસિયાં કેમ ખાય છે ? સીધો ચાલ, નહિતર તને જરા કૂણો કરવો પડશે.'

રાજાના આવા ક્રોધ અને અભિમાનભર્યા વચન સાંભળી જડભરતે પાછું વળીને એની સામે જોયું અને પછી સહેજ હસીને જવાબ આપ્યો. લાગે જ વચનનો ઉપયોગ કરતા એ મુનિરાજની તેજસ્વી વાણી સૂર્યના ઓજસ્વી, પોષક કિરણોની પેઠે રહુગણ રાજાના કાને પડી

"ઊંચું શું ને નીચું શું ? જાડું શું ને પાતળું શું ? એ કોણ જાણે છે ? આ લાકડાની બનેલી પાલખી, માટીના બનેલા ખભા ઉપર પડી છે લાકડાના સુંદર રંગેલા દાંડા, હાડમાસ ઉપર ચામડી લપેટેલા ખભા ઉપર મૂકેલા છે ચાર માટીના માનવી એક માટીના પિંડાને પાલખીમા બેસાડી લઈ જાય છે તું મને મારવાની બીક બતાડે છે, પણ મારવું શું ને જિવાડવું શું એની તો તને ગમ નથી મોટો જ્ઞાની થઈને ફરે છે અને મુમુક્ષુની પેઠે કપિલ મુનિના આશ્રમે ચાલ્યો છે, પણ મારવાથી આ દુનિયામા કોઈ સુધર્યો જાણ્યો છે ?" આમ કહીને જડભરત શાંત થયા

રાજા પાલખીમાથી બહાર મો રાખી એકાગ્રપણે આ અમૃતવચનો સાંભળી રહ્યો હતો એણે એકદમ પાલખી ઊભી રખાવી અને તે નીચે ઊતર્યો જડભરતના પગમાં પડીને બે હાથ જોડી તે બોલ્યો 'મને માફ કરો, મહારાજ! તમે કોઈ સાધારણ આદમી નથી તમે કોઈ મહાજ્ઞાની પરમહંસ છો દુનિયામા સિંધુ દેશનો આ રહુગણ રાજા કોઈથી ડરતો નથી, પણ મને સાચા બ્રાહ્મણોનો ડર રહે છે હું કપિલ મુનિ પાસે મુક્તિનો માર્ગ જાણવા જતો હતો મને લાગે છે કે કદાચ તમે પોતે જ કપિલ મુનિ હશો અને મારુ પારખુ કરવા માગતા હશો મને ક્ષમા કરો અને સાચી વાત કહો આપને દુ:ખી કર્યાથી મને પાપ લાગ્યું છે તેમાથી ઉગારો।'

રહુગણ રાજાની નમ્રતા જોઈ ભરત મુનિ બોલ્યા "આ જગતમાં બધા પાપનુ મૂળ જોઈએ તો તે માણસનુ અભિમાન છે તું પાલખીમાથી ઊતરીને મારે પગે પડયો, તું હાથ જોડીને વિનયવાળાં વચનોથી મારી માફી માગે છે, પણ એની પાછળ હજી સાચી સમજ, ખરું જ્ઞાન નથી નહિતર મારા જેવા જ પંચભૂતના દેહવાળા આ બીજા ભાઈ છે, એમની માફી કેમ માગતો નથી ? જે નજરે પડે એ માણસને પકડી લાવીને શા માટે પાલખીએ વળગાડે છે ? અને પોતે આરામી હટ્ટપુષ્ટ અને સશક્ત હોવા છતા બીજા માનવીને ખભે ચડીને શા માટે ચાલે છે ? આ બધુ તારું અજ્ઞાન અને અભિમાન છે હજી તારી જીભ 'હું સિંધુ દેશનો રાજા' એવા વચનો બોલે છે, પણ એમા તારો વાંક નથી" કહીને ભરત મુનિએ પોતાની નજર જમીન તરફ નીચે ઢાળી અને પોતે ઊંડાણમાથી બોલતા હોય તેમ કહ્યું- 'હું પણ તારા જેવો જ રાજા હતો તે મહારાજ ઋષભદેવનું નામ સાંભળ્યું હશે એનો અજનાભ નામનો રાજકુમાર જે પાછળથી ભરત નામે પ્રસિદ્ધ થયો, તે અત્યારે તારી સામે ઊભો છે।'

'રાજર્ષિ ભરત તો સ્વર્ગવાસી થયા',

રહુગણ રાજા વચ્ચે બોલ્યો.

'રાજર્ષિ ભરત સ્વર્ગવાસી નથી બન્યા.' જડભરતે શાંતિથી કહ્યું: 'રાજપાટ છોડી પુલહાશ્રમમાં તપ કરતાં ભરતને એક હરણના બચ્ચા ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી. તે એટલે સુધી કે મરતી વખતે એમનો જીવ એ બચ્ચામાં વળગી રહ્યો અને તેમને હરણનો અવતાર લેવો પડ્યો.'

'અરે રે!' રહુગણ રાજાએ નિ:સાસો મૂક્યો. 'પણ–' ભરત મુનિના ચહેરા ઉપરથી ઉદ્દાસીનતાની છાયા હટી ગઈ અને પ્રસન્ન અવાજે તેઓ આગળ બોલ્યા: 'પણ સદ્‌ભાગ્યે એ મૃગને પોતાના પૂર્વજન્મનું ભાન રહ્યું અને એ આશ્રમમાં જ શાંતિથી પોતાનું જીવન એણે પૂરું કર્યું.'

'પછી?'

'પછી આ જન્મે અંગિરા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં એ અવતર્યા, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી એમને પૂર્વજન્મમાં આસક્તિથી થયેલી અવદશાનું સંપૂર્ણ ભાન રહ્યાથી કોઈની સાથે કશો સંબંધ રાખ્યા વિના અવધૂત પેઠે વિચરવા લાગ્યા. અને દૈવયોગે તારા માણસોની ઝપટે ચડી જવાથી તારી પાલખી ઉપાડવા આવી લાગ્યા.'

'મહારાજ! મને ક્ષમા કરો.' રહુગણ રાજાએ ફરીથી ભરત મુનિના ચરણ પકડી લીધા. હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યાથી, વિદ્વત્તાથી જે જ્ઞાન ન મળે તે આપના સ્વાનુભવ અને સત્સમાગમથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. હું આજે કૃતાર્થ થયો છું.' આમ બોલી તેમણે ભોઈ લોકો તરફ ફરી કહ્યું: 'જાઓ, તમે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. હવે મારે જ્યાં જવું હશે ત્યાં હું પગે ચાલતો જ જઈશ. મારા પગમાં તો શક્તિ હતી; પરંતુ મનમાં શક્તિ નહોતી તે આ મહાત્માનાં દર્શનથી મને આજે પ્રાપ્ત થઈ છે.' રહુગણ રાજાનાં વાક્યો સાંભળ્યાં ન હોય તેમ જડભરત મુનિ પહેલાંની માફક સ્વેચ્છાએ વિહરવા લાગ્યા.

આપણી જીવનપ્રક્રિયાને લોકબોલીની ભાષામાં મૂકવી હોય, સો પેલા રાજાની વાત પેઠે 'ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું'' બરાબર છે. સવારે ઊઠી, નિત્યકર્મથી પરવારી, નોકરીધંધે જવું; સાંજે પાછા આવી, જમી કરી સૂઈ જવું એ જ છે આપણો રોજિંદો કાર્યક્રમ. એમાં ન મળે નવીનતા કે ન મળે રસ. એનું એ જ ઘરેડિયું જીવન. જિંદગીથી કેમ ન કંટાળી જવાય?

આપણને યાદશક્તિ મળી છે પણ તેનો ઉપયોગ કેવો કરીએ છીએ? ભૂતકાળમાં મને પેલાએ આમ કહેલું ને તેમ કહેલું; ફલાણાએ મારે ઘેર આટલા લાડવા મોકલેલા ને વધારાનું બીજાને નાખી દીધેલું–એવી એવી તો કંઈ પાર ન આવે એવી વાતો દ્વારા બીજાના દોષો જોવામાં આપણી રહીસહી શક્તિ ખર્ચાય છે. આ યાદશક્તિનો ઉપયોગ માણસ સૌપ્રથમ પોતાના જ દોષો જોવામાં કેમ નથી કરતો? પ્રગતિમાર્ગે પ્રયાણ કરવાનું એ જ મુખ્ય સાધન છે.

એ સાધન માટેનો યોગ્ય સમય સૂવા પહેલાંની પાંચ મિનિટ–માત્ર પાંચ જ! ત્યારે મન દિવસભરના બનાવોનું સ્વતંત્ર રીતે મૂલ્યાંકન કરી શકે, થયેલી ભૂલોને સંભાળવાની તક મળે, એવી ભૂલો ફરીથી ન થાય તેનો નિશ્ચય કરી શકાય.

દરરોજની ભેગી થયેલી આ પાંચપાંચ મિનિટો–નહિતર બીજી રીતે વેડફાઈ જતાં તમારાં કાર્યો, અને એ દ્વારા ઘસાઈ જતી તમારી જીવનશક્તિને બચાવશે. બીજાં વધુ પચ્ચીશ વર્ષ જીવવાની તક મળશે અને જીવન દરમિયાન કરેલાં નાનામોટાં હજારો કાર્યોમાં આ રાત્રિસમીક્ષા સંજીવની બની રહેશે.

×

પક્ષીઓની દુનિયા

લેખક:
શ્રી. વિજયગુપ્ત મૌર્ય

શ્રી મૌર્યને કુદરતના અવલોકન અને અભ્યાસનો ભારે શોખ છે આ વિષયના લેખો તેઓ ગુજરાતના જાણીતા વૃત્તપત્રો ને માસિકોમા લખે છે આ લેખમા એમણે એવા પક્ષીઓનો પરિચય કરાવ્યો છે, જે આ ઋતુમા આપણા આગણામા, બાગમા ને ખેતરોમા આવશે કુદરતમાથી સૌંદર્ય અને આનદનુ પાન કરવા ઇચ્છનારને આ લેખનુ વાચન રસપ્રદ થશે

તમને ઘણી નવાઈ લાગશે, પરતુ આ અક જ્યારે તમારા હાથમા આવશે, ત્યારે તમારા આગણામા ગામને ગોદરે, સીમમાં અને ખેતરમા, બાગ-બગીચામાં અને દરિયાકાંઠે અનેકજાતનાં હજારો અને લાખો પક્ષીઓ પાંચ-પાંચસાત હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શિયાળો ગાળવા આવ્યાં હશે તમે કદી તેમના વિષે વિચાર કર્યો છે? પક્ષીનુ જીવન તો અજાયબીનો ભડાર છે આ લેખ તમને તેમા ડોકિયુ કરાવશે, તમને વિચાર કરતા કરી મૂકશે અને પછી તો જો તમને સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં રસ હશે, પ્રકૃતિ ઉપર પ્રેમ હશે, કુદરતની બલિહારી જોઈને મુગ્ધ થવાની તમારી વૃત્તિ હશે અને ઈશ્વરે તમારે માટે નિર્મેલા નિર્દોષ આનદ માણવાની તત્પરતા હશે, તો તમે કુદરત સાથે અને એ રીતે સૃષ્ટિના કર્તા સાથે એકતાન બની શકશો

તમને વન-વગડામા ભટકવાની ટેવ ન હોય તો કઈ નહિ, બહુ છેટે જવાની જરૂર નથી, ગામને ગોદરે કે શહેરના પાદરમા તમે જરા કાન દઈ સાભળો

'ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ'

ઓળખ્યો એ કોનો અવાજ છે? તમને યાદ છે કે પાચ મહિના થયા આ પખી જરાય દેખાતુ ન હતુ? અને હવે ઓચિંતુ એ કયાથી આવી પહોચ્યુ? એનુ નામ દિવાળીઘોડો દશેરા પહેલા તે આવી જાય છે અને દશેરા તથા દિવાળી જેવા આવતા મોટા તહેવારોની એ વધાઈ આપે છે પણ આ પખી પાચ મહિના કયા ગયુ હતુ? દતકથા કહે છે, કે હોળી ઉપર તેના માથામા એક દાણો ઊગે છે અને એ દાણો તેને અદૃશ્ય કરી દે છે દશેરા પર એ દાણો ખરી પડે છે એટલે દિવાળીઘોડો પાછો દેખાય છે! કલ્પના તો બહુ સરસ છે ને? હુ યે નાનો હતો, ત્યારે એ દાણો મેળવવા માટે ઝખતો હતો, કે જેથી નિશાળમા જ્યારે ગણિત ન આવડે, ત્યારે માસ્તરની સોટીથી બચવા અદૃશ્ય રહી શકુ! પછી તો મને પક્ષીની દુનિયાનો રગ લાગ્યો. હુ તેમના જીવનમા ઊડો ઊતર્યો અને મારી નિરાશા વચ્ચે મને ખબર પડી કે દિવાળીઘોડા કોઈ દાણાથી અદૃશ્ય નથી થઈ જતા, પણ હોળી આવતા પ્રજોત્પત્તિ માટે રૂપાળા હિમાલય અને તેની પણ પેલે પાર હજારો ગાઉ દૂર ઉત્તરખડમાં ચાલ્યા જાય છે અને દશેરા પહેલા તેઓ પાછા આપણે આગણે હાજર થઈ જાય છે. દિવાળીઘોડાએ મને આમ નિરાશ કર્યો અને મારે જેમતેમ કરીને ગણિત શીખી લેવુ પડ્યું!

તમે માનો કે ન માનો, પણ કેટલાક પક્ષીઓ વરસમા બેવાર પોશાક બદલે છે અને લગ્નવખતે ઝલકાવાળો પોશાક પહેરે છે તમને આ વાત કદાચ ગળે નહિ ઊતરે, પણ દશેરા ઉપર તમે આ દિવાળીઘોડાના રગ જોઈ રાખો અને પછી હોળી ઉપર તે હિમાલય બાજુ ઊડી જાય તે અરસામા તેના રગ જુઓ એટલે ખાતરી થશે તે વખતે એ વરરાજાએ એવા સુદર, પીળા અને કાળા વાઘા સજી લીધા હશે કે તમને એમ જ લાગશે કે શિયાળામા જોયેલુ તે આ પક્ષી જ નહિ!

પણ અહીં તમને બીજી વાત પણ કહી દઉં. મોટા ભાગનાં પક્ષીઓ એકપત્નીવ્રતધારી છે. એમનું જોડકું જિંદગીભર નભે છે. એટલે દર વરસે તેઓ લગ્ન કરે છે, કે એમનું દાંપત્યજીવન શિથિલ છે એમ ન માનશો. મનુષ્યોની સરખામણીમાં તેઓ ઘણાં જ ચારિત્ર્યશીલ છે, ઘણાં જ સંયમી છે; પરંતુ જ્યારે તેમનો ઋતુકાળ આવે છે, ત્યારે કેટલીક જાતનાં પક્ષીઓમાં નરનો સાદો રંગ ભભકાદાર બની જાય છે અને ઋતુકાળ જતાં એ રંગ-બેરંગી પોશાક પાછો ઊતરી જાય છે. એમનું કુટુંબજીવન ખૂબ પ્રેમાળ છે, આપણે ત્યાં હોય છે, તેમ તેમનામાં કુટુંબકલેશ નથી, પતિપત્નીના ઝઘડા નથી; રિસામણાં અને માર-ઝૂડ નથી, છૂટાછેડા પણ નથી !

પક્ષીઓની મુસાફરી ઉપરથી હું તમને જુદી જ વાત ઉપર લઈ ગયો ખરું ને ? પક્ષીઓની દુનિયાની સૌથી અદ્‌ભુત વાત આ મુસાફરીની છે; એટલે હવે હું તમને તેની રસિક વાત જરા વિસ્તારથી કહું. આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવે છે, તે બધાં પરદેશી પંખી છે, બધાં તો નહિ; કારણ કે કેટલાંક હિમાલયમાંથી અને કેટલાંક ઉત્તર હિંદમાંથી પણ આવે છે; અરે, કેટલાંક તો આપણા પડોશના પ્રાંતમાંથી પણ આવે છે ! ગુજરાતમાંથી અને આબુમાંથી કેટલાંક પંખી શિયાળામાં કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં આવે છે; પરંતુ પહેલી વાત આપણે પરદેશના પંખીની કરીએ.

આપણે ત્યાં દર શિયાળે છેક યુરોપમાંથી, સાઇબીરિયામાંથી, મધ્ય એશિયામાંથી અને જૂની દુનિયાના તમામ ઉત્તરાખંડમાંથી પક્ષીઓ આવે છે. ખાસ્સા પાંચસાત હજાર માઈલની મજલ કાપીને એ આવે છે, નવાઈભરેલી વાત છે ! પરંતુ એનાથી પણ નવાઈની વાત એ છે, કે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશોમાં વસનારી એક જાતની વાબગલી દર શિયાળે દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય છે અને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં શિયાળો આવે એટલે પાછી ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય છે ! અને આવવાજવાનું આ અંતર કેટલું થયું તેનો ખ્યાલ આવે છે ? ખાસ્સા પચીસ હજાર માઈલ !

આ વાબગલી હજારો ગાઉ સુધી જમીનનો આશરો લીધા વિના ઊડે છે. આપણે ત્યાં દરિયાકાંઠે એક જાતનું નાનકડું પંખી આવે છે, તે ક્યાંય અટક્યા વિના બેહજાર માઈલની મજલ કરે છે. બીજું એક પાણીકાંઠાનું નાનકડું પંખી જરા ય વિસામો ખાધા વિના એકધારા ત્રણ હજાર માઈલની મુસાફરી કરે છે. અને આલ્બેટ્રોસ નામનું પંદર ફૂટની પાંખો ધરાવનાર એક પંખી દિવસોના દિવસો સુધી વિસામો ખાવા જમીન ઉપર આવ્યા વિના દરિયા પર રહે છે અને ઊડ્યા કરે છે. અરે, બેચાર આંગળ જેવડા નાજુક પંખી પાસે રાક્ષસી વિમાન પણ કંઈ હિસાબમાં નથી !

તમે પૂછશો કે દર વરસે હજારો ગાઉની આવી આવજાવનો હેતુ શો ? તમારી જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે. ઉત્તરાખંડમાં શિયાળામાં બરફ પડે છે. ટાઢથી કંઈ પંખી ડરતાં નથી. કુદરતે તેમને એવાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં છે, કે શિયાળામાં એમને જરા ય ટાઢ ન વાય અને ઉનાળામાં બહારની ગરમી એમનાં પીછાંને ભેદીને શરીરને ન લાગે ! કુદરતે પણ કેવી કરામત કરી છે ! પણ બરફ પડવાથી અને ઝાડ-બીડ પાંદડાંવિનાનાં થઈ જવાથી પંખીને ફળ-ફૂલ અને જીવડાં નથી મળતાં, એટલે તેઓ હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં આવે છે. જ્યાં શિયાળામાં પણ ફળફૂલ, દાણા, જીવડાં બધું મળે છે; પરંતુ તેઓ બરફ પડવાની રાહ નથી જોતાં. ઉત્તરાખંડમાં પાનખર આવે એટલે તેઓ ત્યાંથી રવાના થઈ જાય છે, અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી ! દર વરસે તેઓ ત્યાંથી રવાના થાય તેમાં અઠવાડિયાં તો શું પણ દિવસનો ફેર પણ ભાગ્યે જ પડે છે. કોણ એમને કહેતું હશે કે હવે ઉત્તરાખંડ છોડવાનો વખત આવી ગયો છે ? અદ્‌ભુત વાત છે ને ?

પણ આ તો હજી એક જ અજાયબી થઈ.

તમે વિચાર તો કરો, કે કયા જર્મની અને કયાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડ અને સીલોન ! વિમાનને મુંબઈથી વડોદરા જવું હોય, તો નકશા કાઢે અને વિજ્ઞાનના કંઈક સાધન ઉપયોગે પણ આ બે આગળનાં પંખી નોર્વેથી નવાંનગર આવવા નીકળે, ત્યારે એનાં પાસે ન હોય નકશો, ન હોય હોકાયંત્ર, ન હોય સેકસ્ટંટ અને ન હોય એમને અક્ષાંશ-રેખાંશ કે દિશાઓનું જ્ઞાન. તમે હિવાળીઘોડાને પૂછો કે 'અરે ભાઈ, તું છેક સાઇબીરિયાથી હિમાલય ઓળંગીને મુંબઈના આઝાદ મેદાનમાં કેમ આવ્યો ?' કદાચ એ તમારી મૂર્ખાઈ ઉપર પૂંછડી ઊંચીનીચી કરી 'ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ' કરતો હસતોહસતો ઊડી જશે !

હવે મને ભય છે કે તમે માનવાને આનાકાની કરશો, પરંતુ આ વાત સાચી છે કે ઉત્તરખંડમાંથી પહેલાં રવાના થનાર તો બચ્ચાં હોય છે, જેઓ હજી થોડા અઠવાડિયાં કે એક મહિના પહેલાં જ ત્યાં જન્મ્યાં હોય છે ! એમનાં માબાપ તો પાછળથી આવે છે. આ બચ્ચાંને કોણે શીખવ્યું કે આપણે હિંદુસ્તાન જવું જોઈએ ? કે જવાનો વખત આવી ગયો છે ? કે હિંદુસ્તાન આ દિશામાં છે અને આ રસ્તે જવાય છે ? તાજુબીની વાત છે અને છતાં સાવ સાચી વાત છે. પણ તમે તે માનવા માટે હજી આનાકાની કરો છો ? વારુ ત્યારે, હું તમને જ સવાલ પૂછું : પક્ષીને માળો બાંધતાં કોણે શીખવ્યું ? બાળકને ધાવતાં કોણે શીખવ્યું ? યુગયુગના વારસાગત સંસ્કારો સાઇબીરિયાના મેદાનમાં નવી આવેલી પાંખો પર વિહાર કરતા હિવાળીઘોડાને કહે છે : "એઈ, મસ્તાન, આજે ને અત્યારે જ તારે દખ્ખણ દિશામાં ઊડી જવાનું છે અને જો, ખબરદાર, કયાંય ભટકતો નહિ ! કયાંય રોકાતો નહિ ! ખાતો જા, ઊડતો જા અને જો, ખબરદાર, હિમાલય ખૂબ ઊંચો છે, છતાં તેની નીચી ખીણોનો સહેલો પણ લાંબો રસ્તો શોધવા જતો નહિ, તારે કામ તો ટૂંકે રસ્તે જવાનું છે, પછી ભલે તારે ગગનચુંબી ગિરિશિખરો ઓળંગવાં પડે. ચાલ, ઝટ કર."

અને ખરેખર, પ્રકૃતિદેવી નાનકડા બાળક હિવાળીઘોડાના કાનમાં એ સન્દેશો કહી જાય છે કે તરત તે ઊડી નીકળે છે !

કુદરત જ એને પ્રેરણા આપે છે. કુદરત જ તેને ખરે રસ્તે દોરી જાય છે અને એક દિવસ એ આનંદી પંખી આપણા આંગણામાં આવી પહોંચી કહે છે : 'ચિ-ચિપ, ચિ-ચીપ, હું આવી પહોંચ્યો !' પણ કુદરતની કરામત એટલેથી નથી અટકતી. અહીં શિયાળો ગાળતાં પંખી માવઠાથી છેતરાઈ નથી જતાં અને એમ નથી માની બેસતાં કે આ તો ચોમાસું બેસી ગયું. પણ હોળી ઉપર એમને પ્રેરણા થાય છે. પ્રકૃતિદેવી પાછી એમના કાનમાં કહી જાય છે : "ચાલ, ઊઠ, અહીં શું ઊડાઊડ કરે છે ? તારા વતનમાં વસંત પાંગરવા લાગી છે. કામદેવ તને બોલાવે છે. તારે તારું કર્તવ્ય કરવાનું છે !"

અને ખરેખર, પ્રજોત્પત્તિનાં કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે આ આપણા શિયાળુ મહેમાનો અહીંથી ઊડી નીકળે છે અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી ? ઘડિયાળના કાંટાની જેમ તેઓ આવે છે અને જાય છે. તેમાં એકાદ બે દિવસનો પણ ભાગ્યે જ ફેરક પડતો હશે !

આ કંઈ જેવીતેવી અજાયબીઓ છે ? તમે આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીને જોયા કરો છો ને ? હજી હું તમને એક મોટી અજાયબીની વાત કરું. તમારા આંગણામાં કે સીમ-શેઢે જે શિયાળુ પંખી દર વરસે આવે છે તે જ પંખી દર વરસે એટલી જ નિયમિતતાથી ત્યાં ને ત્યાં પાછું આવે છે !

આ કંઈ કલ્પનાનો સ્વચ્છંદ વિહાર નથી. યુરોપમાં અબાબીલ પક્ષીઓને એલ્યુમિનિયમની હળવી નિશાનીવાળી વીંટી પહેરાવીને છોડી દેવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ અબાબીલ ઘરની છતમાં માળા બાંધે છે, જ્યારે પાનખર આવે અને શિયાળુ પ્રવાસે

જવાનો દિવસ આવી પહોંચે, ત્યારે આ અબાબીલ પણ ઘરની છત છોડી આપણા દેશમાં આવે. અહીં શિકારીઓ અને પક્ષીપ્રેમીઓની અડફેટમાં એવાં વીંટી પહેરેલ પંખી આવી જાય, ત્યારે વીંટી પરનું લખાણ વાંચીને ખબર પડે કે આ અબાબીલ તો યુરોપના ફલાણા ગામથી આવેલ છે. અને એ જ પંખી જ્યારે ઉનાળામાં પાછું યુરોપમાં એના એજ ઘરની છતમાં પાછો માળો સંભાળી લે, ત્યારે ખબર પડે કે આ બહાદુર પક્ષી પાંચસાત હજાર માઈલની મુસાફરી કરી પાછું એના એજ ઘરે આવી પહોંચ્યું છે. યુરોપ–અમેરિકામાં આવાં નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ માટે સંસ્થાઓ છે અને તેઓ પોતાને મળેલ માહિતીની આપ–લે કરે છે. આપણે ત્યાં પણ એવી સંસ્થાઓ છે. તેમને અભ્યાસીઓનો સહકાર જોઈએ છે.

બધાં પક્ષી સરખી ઝડપે નથી ઊડતાં. મોર, કૂકડા, તેતર, બટેર વગેરે પક્ષી નછૂટકે જ અને થોડું ઊડે છે. કબૂતરની ઝડપ કલાકના ૬૦–૭૦ માઈલની હોય છે અને એક જાતનાં કબૂતર તો સંદેશવાહકનું કામ પણ કરે છે. અબાબીલ તો આખો દિવસ ઊડ્યા કરે, તોપણ થાકતાં જ નથી. વાબગલી રોજ શિકાર કરતાંકરતાં સેંકડો માઈલ કાપી નાખે છે.

પણ આ તો એમના રોજિંદા ઉડ્ડયનની વાત થઈ. તમને તો પક્ષીઓના પ્રવાસમાં હવે વધારે રસ પડતો હશે, ખરું ને ? તેઓ આ હજારો માઈલની મજલ કેમ કાપે છે તે તમારે જાણવું છે ને ?

તમે એ જાણીને તાજુબ થશો કે ઘણી જાતનાં પ્રવાસી પક્ષીઓ રાત્રે મુસાફરી કરે છે. પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ તો ખાસ રાત્રે જ પ્રવાસ ખેડે છે. અંધારી રાત, ઊંચા ડુંગર કે વિશાળ સમુદ્ર પણ તેમને ભૂલાં પાડી શકતા નથી. તમે જો ઉત્તર ગુજરાત કે કચ્છ–કાઠિયાવાડમાં રહેતા હો, તો આ વખતે તમે નિરીક્ષણ કરજો. કચ્છ તો આવા અવલોકન માટે ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. જેઓ એમ માનતા હોય કે પંખીઓ રસ્તો ધ્યાનમાં રાખતાં હશે, તેઓ ભૂલ કરે છે. અંધારી રાતે રસ્તો ક્યાંથી દેખાય ? અને જે બચ્ચાં પહેલી જ વાર આ પ્રવાસ ખેડતાં હોય, એમને રસ્તો કોણ બતાવે છે ?

બધાં પક્ષી કંઈ સમૂહમાં પ્રવાસ નથી કરતાં. તમે કુંજ અને કુલંગ તો જોયાં છે ને ? કચ્છ–કાઠિયાવાડમાં તો તેઓ બહુ જ જાણીતાં છે. તેઓ હમેશાં ટોળામાં ઊડે છે. એમની સમાજરચના હોય છે. ટોળાના મુખી હોય છે. મુખીના આદેશને તેઓ ચુસ્તપણે અનુસરે છે. મુખી પણ વારા પ્રમાણે બદલાતા જતા હોય છે. શિસ્તબદ્ધ, તાલબદ્ધ, રોનકથી અને રુઆબથી, સુરેખ હરોળોમાં ઊડી જતાં કુંજનાં ટોળાં જોવાં એ જિંદગીમાં એક આનંદ છે. દિવસે તેઓ ખેતરમાં દાણા ખાવા અને વિશ્રાંતિ લેવા ઊતરે છે, ત્યાં પણ તેઓનું ચુસ્ત નિયમન છે. જ્યારે બીજાં બધાં ચરતાં હોય કે વિશ્રાંતિ લેતાં હોય ત્યારે થોડાંક ચોકિયાતો બનીને જાગૃત અને સાવચેત રહે છે અને જરા પણ ક્યાંયથી ભય જેવું લાગે, તો બધાંને સચેત બનાવી દે છે. આવી સમાજરચના બીજા પક્ષીઓમાં પણ છે.

પણ આમ ટોળામાં ઊડનારાં પંખીની જાતો તો થોડી છે. ઘણીખરી જાતનાં પંખી તો એકલાં ઊડે છે. હજારો માઈલનો પ્રવાસ તેઓ એકલવાયાં ખેડે છે.

બધી જાતનાં પક્ષીઓ કંઈ ઊડવામાં બળવાન નથી હોતાં. બટેર જેવાં નબળી પાંખનાં પંખી જ્યારે ભૂમધ્ય સાગર ઓળંગે છે, ત્યારે એવાં થાકી જાય છે કે જ્યારે કિનારે ઊતરે ત્યારે તમે તેમને હાથમાં પકડી લો. ઘણાં પંખી તો દરિયામાં પડીને ડૂબી જાય છે.

પક્ષીઓને ભૂગોળ કોણે શીખવી ? તેમને કેમ ખબર પડી કે જિબ્રાલ્ટર પાસે દરિયો સાવ સાંકડો છે ? તેમને કોણે કહ્યું કે

ઈટાલીથી સીસીલી દ્વારા ઉત્તર આફ્રિકા જવામાં દરિયાનો પહોળો પટ નથી આવતો ? ખરેખર, જમીનનાં પંખી જેઓ પાણીમાં ઊતરી કે તરી શકતાં નથી, તેઓ આમ દરિયાનો આ સાંકડો પટ કયા છે તે જાણે છે !

પક્ષીઓ કેટલી ઊંચાઈએ ઊડે છે? તમે શો ખ્યાલ કરો છો? જ્યાં માણસ શ્વાસ ન લઈ શકે એવી હવા ઠંડી અને પાતળી હોય છે, ત્યાં હિમાલયમાં ૨૭,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પંખીઓ પ્રવાસ કરતાં દેખાય છે! ચંદ્રને દૂરબીનમાંથી જોતાં ખૂબખૂબ ઊંચે ઊડી જતી આંદ્રેઓની હરોળો ચંદ્ર આડે જોવામાં આવી છે!

મેં તમને કહ્યું છે, કે પક્ષીઓનું દાંપત્ય-જીવન ખૂબ સુખી અને પ્રેમાળ છે. તેઓ ખૂબ સંયમી છે. ખરું કહું તો તેમના ઋતુ-કાળમાં જ તેમની જનનેંદ્રિયોનો વિકાસ થાય છે અને શિયાળુ પક્ષીઓને ઘર ભણી જવાની પ્રેરણા પણ તેથી જ મળે છે. ઋતુકાળમાં પક્ષીનું જીવન એ આનંદનો ઝરો છે. તેઓ મસ્ત બને છે, ઉલ્લાસ, ઉમંગ, આનંદ, નૃત્ય, સંગીતમાં તેઓ મશગૂલ બની જાય છે. તે વખતે તમે તેનો તરવરાટ જુઓ, થનથનાટ જુઓ, ઘેલછા જુઓ, તમે તેના સંગીત અને નૃત્ય પર મુગ્ધ બની જશો. ગાનારાં પંખી બસ વહેલી સવારથી રાત સુધી ગાયા જ કરશે. જાણે જીવનમાં એમને બીજું કશું કરવાનું જ નથી. તમે બાગમાં બેસો અને દૈયડને અને શોબીગીને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ, તમે મેદાનમાં પડી રહો અને ઉપર આકાશમાં ચંડૂલ અને તેના આપ્તજનોને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ. વૈનવગડાને પોતાના મધુરા સુરીલા-કંઠી ગાયનોની ઝડીથી ભરી દેતા એ સંગીતને મે હરિયાળાં મેદાનોમાં પડઘેપડઘે ખૂબખૂબ સાંભળ્યાં છે. એ સાંભળીને વિચાર થાય છે, વાહ રે ભગવાન, તે પણ જાણે દુનિયામાંથી બધો આનંદ આ નાનકડાં ભૂખરા પંખીના નાનકડા ગળામાં ભરી દીધો અને અમો મનુષ્યોના વિષમ, કઠિન જીવન માટે તો વિષાદ, ઈર્ષા, કલહ અને અહંભાવ જ રાખ્યાં ?

પક્ષીપુરાણની આ કથા તો લાંબી છે. તેની અજાયબીઓનો પાર નથી. તમારા ઘરઆંગણે જ જુઓને! લુચ્ચા કાગડાને છેતરી તેની પાસેથી પોતાનાં ઈંડાં સેવાવી બચ્ચાંને ઉછેરાવતી કોયલ અને પારકા બચ્ચાંને પોતાનાં ગણીને તેમને ઉછેરવા માટે સવારથી રાત સુધી તનતોડ મહેનત કરતા કાગડા તો તમે જોયા છે ને ? અજબ વાત છે ને કે દરજીડો, સક્કરખોરો અને સુગરી જેવાં નાનકડાં પંખી માત્ર ચાંચ વડે અદ્ભુત કારીગરીવાળા માળા બાંધે છે, ત્યારે કોયલને તો માળો બાંધતા જ ન આવડે, એકલી કોયલ જ નહિ, તેનાં બીજા સંબંધી બપૈયો, મોતીડો વગેરે પણ દુલ્દી કે લેલાના માળામાં ઈંડાં મૂકી આવીને તેમની પાસેથી પોતાનાં ઈંડાં સેવાવી બચ્ચાં ઉછેરાવે છે! આ કંઈ જેવુંતેવું કાવતરું કહેવાય ? પણ આજ ને આજ હું તમને કેટલીક અજાયબીની વાતો કરું ? એક દિવસ તમે ઘરની અને ધંધાના ઉપાધિઓ છોડીને ગામને પાદર અને ખેતરના શીમ-શેઢે ચાલી નીકળો. તમે પોને ચંડૂલને ગાતાં સાંભળો, બગલાને માછલી પકડતાં જુઓ, સક્કરખોરાને ફૂલમાં રસ પીતા જુઓ. કાબર અને તેની બહેનોનાં લટુડા-પટુડા સાંભળો, સુગરીને અદ્ભુત કારીગરી-વાળો માળો ગૂંથતાં જુઓ. શિકારી પક્ષીઓને આકાશમાં વિમાનની જેમ વિહાર કરતા જુઓ.

પ્રકૃતિ તો જીવતી કિતાબ છે. તમે તેમાં રસ લેશો એટલે તે તમારી સામે પોતાનાં પાનાં ઉઘાડાં કરવા લાગશે. જીવનનો નિર્દોષ આનંદ પ્રકૃતિમાંથી જ મળે છે.

પરંતુ આ કંઈ નવરા માણસ માટે વખત કાઢવાની વાત નથી. પક્ષીની સૃષ્ટિ માનવી માટે પણ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે. આપણા જીવન સાથે પક્ષીઓ ગૂંથાયેલ છે. એમના વિના આપણને કે વનસ્પતિસૃષ્ટિને ચાલે તેમ નથી, તમે કદાચ પૂછશો, 'એમ કેમ ? પંખીને એટલું બધું મહત્ત્વ કેમ આપો છો ?'

પણ એનો જવાબ બીજીવાર આપશું.

★

કૈકેયી: એમજ થશે. એમજ થશે. મહારાજ! હું જ તમને યાદ કરાવીશ.

દશરથ: હાં, હાં. ત્યારે હું યે એ કહીશ. તારો અવિશ્વાસ નકામો છે.

કૈકેયી: એમ થશે તો મને ખૂબ આનંદ થશે, નાથ!

દશરથ: તો કહી દે.

કૈકેયી: એક નહિ પણ બબ્બે જુદાંજુદાં વચન આપીને તમે આવી રીતે ઈન્કાર કરો એ આપને શોભે છે?

દશરથ: ઓહો! યાદ આવ્યું, યાદ આવ્યું પ્રિયે! હું તારો ઉપકાર માનું છું. આજે કઈ શુભ ઘડીએ તેં મને એ ઘટનાનું સ્મરણ કરાવ્યું?

કૈકેયી: તો શું પુરસ્કારમાં કેવળ ધન્યવાદ મેળવીને જ રહેવાનું ને?

દશરથ: આ પુણ્યમુહૂર્તે હું સ્હેજ ઋણમુક્ત થવા માગું છું. તારી દુરંદેશી માટે હું તારી કયા મુખે પ્રશંસા કરું? પ્રિયે! તેં કેવો મંગળમય સમય પસંદ કર્યો છે! આજે તું બેને બદલે ચાર વરદાન માગી લે.

(કૈકેયી હસે છે.)

દશરથ: હસો નહિ પ્રિયે! આજે સાચે જ મનગમતાં ચાર વરદાન માગી લે. રામના અભિષેકના ઉત્સવના પ્રસંગે હું સૌને મોં-માગ્યું આપવા ઇચ્છું છું—અને તું તો—

કૈકેયી: રહેવા દો! તમને દુઃખ લાગશે.

દશરથ: જરા યે નહિ. તું માગી લે. મનવાંચ્છયું માગી લે.

કૈકેયી: હું જે કહું તે.

દશરથ: અને હું યે એ જ કહું છું. તું માગી લે પ્રિયે! મારી યે એ ઇચ્છા છે. આટલા હર્ષનો સમય પછી બીજો કયો આવશે? માગતી કેમ નથી? તને રામના સોગન છે, માગી લે.

કૈકેયી: મહારાજની એવી જ ઇચ્છા છે તો—તો હું માગું છું કે મારા ભરતને અભિષેક થાય!—અને, અને રામ ચૌદ વર્ષ માટે વલ્કલ ધારણ કરી વનવાસ કરે.

દશરથ: હેં! હેં! શું કહ્યું? શું કહ્યું? રાણી! કૈકેયી! પ્રિયે!

(જીભ થોથરાય છે.)

કૈકેયી: બસ.

દશરથ: ભરતની મા, આટલો કટુકઠોર પરિહાસ હું તારે મુખે સાંભળી રહ્યો છું?

(ગળું સુકાય છે.)

કૈકેયી: આ પરિહાસ-ઉપહાસ નથી, રાજન્! સત્ય છે.

દશરથ: સત્ય છે, કોણ કહે છે?

કૈકેયી: અભાગી રાજકુમારની દુઃખી માતા કહે છે.

દશરથ: ભરતની માતા, જરા મારા મુખ તરફ જોઈને ફરીથી એકવાર કહે તો માનું—નહિ, તું કદી યે એવું નહિ બોલી શકે.

કૈકેયી: હું તો કહી ચૂકી છું, વારેવારે શા માટે કહું?

દશરથ: તો હું એમ જ માની લઉં કે એ ઉપહાસ નથી?

કૈકેયી: મહારાજ એને ઉપહાસ કહીને ઉડાવી શકે છે, પરંતુ કૈકેયીને આવી વેળાએ મજાક કરતાં નથી આવડતું.

દશરથ: ઉપહાસ કહીને ઉડાવી દઉં અને નહિ તો શું કરીશ? આ શું વરદાન છે? નારી! ઓહ, મમતાહીન નારી!

કૈકેયી: હું પણ ઇચ્છું છું કે મહારાજ મારી માગણીને ઉપહાસ કહી ઉડાવી દે. પછી આપ આપના ધવલ યશનો ઝંડો આટલે ઊંચે નહિ ઉડાવી શકો. હવાની સાથે હું દિગંતમાં આપની એ દાન-વીરતાનાં ગીતો ગુંજાવી દઈશ. હું વનની ડાળીએ ડાળીએ આપની પ્રશસ્તિઓ લખીને મૂકતી જઈશ. પશુપંખીઓ પર્યંત હું આપની આ યશગાથા પહોંચાડી દઈશ. વિદ્યુતની પીંછીએ હું વાદળો પર આપની સત્યવાદિતાનું આ ચિત્ર આલેખી આવીશ.

દશરથ: કૈકેયી, તું પિશાચિની છે!

કૈકેયી: રાજકુમાર હોવા છતાં યે મારો

ભરત રસ્તે ભટકતો ભિખારી છે, ત્યારે રાજરાણી થઈને મારા પિશાચિની થવામાં બાકી શું રહ્યું ? પરંતુ મહારાજ, આપ પણ આ જૂઠો આડંબર નહિ રાખી શકો આપના કપટ-પ્રેમની આજે પરીક્ષા થશે

દશરથ : ભરતની મા! આજે તને શું થઈ ગયું છે ?

કૈકેયી : મહારાજ નિશ્ચિંત રહો! હું પૂર્ણ રીતે સ્વસ્થ અને શાંત છું, હું તો આપની પાસે એક જ અક્ષરમાં જવાબ માગું છું 'હા કે ના'—કેવળ હા કે ના!

દશરથ : હા કે ના ?

કૈકેયી : 'હા'નો અર્થ એ થશે કે આપની સઘળી વ્યવસ્થા ધૂળમાં મળી જશે, રાણી કૌશલ્યાની આશાઓનો મિનારો તૂટી પડશે અને પ્રાણાધિક રામનો વિયોગ આવી પડશે 'ના' થી સૌ ઝંઝટ દૂર થશે ફક્ત આપના યશમાં એક કાળો ડાઘ લાગી જશે ચંદ્રમા યે ક્યાં કલંક નથી ?

દશરથ કૈકેયી!

કૈકેયી : આપના 'ના' કહેવાથી હું અબળા શું કરી શકવાની હતી ? મારે ભરત પણ શું કરવાનો છે ?

દશરથ : ભરતની મા, તું ફાવે તેમ બોલ, પણ વચમાં મારા ભરતને ન નાખ એ ભોળો, રામનો ભક્ત—

કૈકેયી : બસ, બસ, મહારાજ! રહેવા દો! આપ ભરતને કેવો ગણો છો એ હું જાણું છું માટે જ તમે એને એના મોસાળમાં મોકલી દીધો છે. રામના રાજ્યાભિષેકના સમયે પણ આપ જેને ઘેર બોલાવવાની આવશ્યકતા નથી માનતા, તે ભરતને તમે કેટલો ચાહો છો એ કોઈથી છાનું નથી

દશરથ : ભગવાન જાણે છે!

(દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખે છે)

કૈકેયી. ભગવાન તો જાણે જ છે, હું પણ આજે એ જ જાણવા માગું છું.

દશરથ. (આહ ભરીને) મને ખાતરી થઈ રહી છે, કે તું એ જરૂર જાણી શકીશ

કૈકેયી : આ અવસર હું જવા દઈ શકું તેમ નથી, મહારાજ!

દશરથ : એમ જ લાગે છે રઘુવંશનું વિશાળ વૃક્ષ તારી આંધીમાં કોણ જાણે ક્યાયે જઈને પડશે!

કૈકેયી : એની મને ચિંતા નથી, મારે તો ફક્ત જવાબ જોઈએ છે આ ઘડીએ મને બીજું કાંઈ જ સૂઝતું નથી

દશરથ : હા! રામ!

(ધીમેથી બેસી જાય છે)

કૈકેયી. એમાં આટલા બધા વ્યાકુળ થવા જેવું શું છે ? તમે ઈન્કાર કરો. બસ પણ એમ નહિ બની શકે મહારાજ! કે તમે તમારા વચનથી ફરી જાઓ અને સાથેસાથે સત્યવાદી પણ કહેવડાવો!

દશરથ : રાણી! તું એમ સમજે છે કે રામને રાજ્યનો મોહ છે ? તો તું એને નથી જાણતી રામને તે, હજુ નથી ઓળખ્યો જો એને ખબર પડે તો તે આવાં હજારો રાજ્યોને છોડીને ચાલ્યો જાય તે પ્રથમથી જ જો આ વાત કરી હોત, તો આટલું બધું કરત શા માટે ? છતાં યે તારી એ જ ઈચ્છા હોય તો હું ભરતનો અભિષેક કરીશ, પરંતુ—પરંતુ બીજી વાત, ઓહ! બાજી વાત કેટલી કઠોર છે! મારા પ્રિય રામ માટે વનવાસનું સૂચન તું પાછું નહિ ખેંચી લે ?

કૈકેયી : હું બીજું કાંઈ જ જાણતી નથી

દશરથ : પણ એટલું તો જાણી લે કે રામનો વનવાસ અને મારો પરલોકવાસ સાથેસાથે થશે

(કૈકેયી નિરુત્તર રહે છે)

દશરથ મારા મૃત્યુનું તું આવાહન કરતી હોય તો ભલે તેમ કર હું તૈયાર છું!

(કૈકેયી મૌન જ રહે છે)

દશરથ (ઊંડો નિશ્વાસ નાખીને) રામ, પ્રિય રામ! હાય! સવારે ઊઠીને હું તુંને શું જોઈશ ? રાજ્ય આપતાઆપતા હું તને શું આપી રહ્યો છું ? તારા પિતાનો કેવો અદ્દભુત પ્રેમ છે! પ્રજા કાલે રામનો કેવો,

અદ્‌ભુત અભિષેક નિહાળશે?–ઓ નીલ આકાશનાં ઉજ્જ્વળ નક્ષત્રો! તમે અસ્ત ન પામજો! સૂર્યવંશના પિતામહ આદિત્ય! તમે કદી યે ઉદય ન પામશો. પ્રભુ કરે ને દુનિયા આ સમાચાર સાંભળવા જ ન પામે!

કૈકેયી: આ વિલાપ કરવા કરતાં તો તમે મને ના પાડી દો એ સારું છે. હું આવો ઢોંગ જોવા નથી ઇચ્છતી.

દશરથ: રાણી! બાવળ વાવીને આંબાની આશા રાખવી એ મારે માટે વ્યર્થ છે. આજે મને એ સમજાય છે!

કૈકેયી: સમજી રહ્યા છો, પણ મોહ નથી છોડી શકતા.

દશરથ: રાણી! તું મારો જીવ ચાહે છે તે તને મળશે, પરંતુ મારી આગળથી દૂર થા! હું તારું મુખ જોવા નથી માગતો. હા, રામ!

(પડી જાય છે; અને આંખો મિચાઈ જાય છે.)

દૃશ્ય બીજું

સ્થળ: અયોધ્યાનો રાજમહેલ, સમય: પ્રાતઃકાળ,

(દશરથ મૂર્છિતાવસ્થામાં પડ્યા છે. એક તરફ કૈકેયી બેઠી છે. રામ, સુમંત અને વસિષ્ઠ એક પછી એક આવે છે)

રામ: પિતાજી! પિતાજી!

(દશરથ આંખો ઉઘાડી રામ તરફ જુએ છે; અને ફરીથી આંખો મીંચી લે છે.)

રામ: બહુ જ દુઃખ થતું લાગે છે.

સુમંત: બહુ જ કષ્ટ છે.

વસિષ્ઠ: બહુ કષ્ટ લાગે છે.

રામ: એનું કારણ શું છે? એક રાતમાં દુઃખ આટલું બધું ક્યાંથી વધી ગયું? મને કોઈએ ખબર જ ન પહોંચાડી.

સુમંત: કોને ખબર?

વસિષ્ઠ: જરા યે ખબર નથી.

રામ: આશ્ચર્યની વાત છે. (કૈકેયીને) માતા! કાંઈક કહો તો ખરાં! આમ દુઃખી થઈ કેમ બેઠાં છો?

(કૈકેયી એમ ને એમ બેસી રહે છે.)

રામ: આ તે શું કહેવાય માતા! અનિષ્ટની આશંકાથી આમ ભયભીત બની તમે મૌન બેસી રહ્યાં છો! રાજવૈદે આવીને હજુ સુધી મહારાજને જોયા નથી?

(કૈકેયી મસ્તક હલાવી ઇન્કાર કરે છે.)

રામ: એકવાર પણ નહિ? હું હમણાં જ બોલાવી લાવું છું.

(કૈકેયી માથું હલાવી મના કરે છે.)

રામ: ન બોલાવું વૈદ્યને?

કૈકેયી: (ધીમેથી) ના.

રામ: કેમ? મા! હું જોઈ રહ્યો છું કે પિતાને ખૂબ દર્દ થાય છે. વૈદ્ય વિના–

(કૈકેયી રામને હાથથી રોકે છે; અને બેસી જવાનો સંકેત કરે છે. રામ બેસી જાય છે અને કૈકેયીને સાંભળવા તૈયાર રહે છે.)

કૈકેયી: ભાઈ રામ! મહારાજને કોઈ રોગ નથી.

રામ: તો શું છે મા? મારાથી શું કોઈ અપરાધ થયો છે?

કૈકેયી: ના.

રામ: તો પછી? જલદી કરો, મા! પિતાની સ્થિતિ મારાથી નથી જોઈ શકાતી.

કૈકેયી: રામ! વાત એમ છે કે મહારાજને તારો બહુ મોહ છે.

રામ: એ તો એમનો સ્નેહ અને આશીર્વાદ છે, માતા! મહારાજનું કષ્ટ કઈ રીતે દૂર થાય એ જ વાત અત્યારે તો કરો.

કૈકેયી: રામ! તું જ એનું નિવારણ કરી શકીશ.

રામ: કહો, મા! કહો. મારા સર્વસ્વના ત્યાગથી પણ જો પિતાજીનું કષ્ટ દૂર થાય તો હું તૈયાર છું.

કૈકેયી: તું બહુ લાયક છે, બેટા! મહારાજ તારી પાસેથી એવી જ આશા રાખી રહ્યા છે.

(દશરથ ઊંડા નિશ્વાસ સાથે આહ ભરે છે.)

રામ: પિતાજી! પિતાજી!–હું તમારો રામ તમારી પાસે જ ઊભો છું.

કૈકેયી: જો રામ!

રામ: આજ્ઞા આપો, માતા!

કૈકેયી: હું આજ્ઞા નથી કરતી હું તો તને એટલું જ બતાવવા માગું છું, કે મહારાજ એમના મુખે તને કાંઈ જ કહેવા નથી માગતા એમનો તારા પર અગાધ સ્નેહ છે, પરંતુ–

રામ: કહો મા ! કહો

કૈકેયી: મહારાજે મને બે વરદાન આપવાનાં કહ્યાં હતાં મેં આજે મને જે યોગ્ય લાગ્યું તે માગી લીધું એથી મહારાજ દુઃખી છે તારે બદલે ભરતને ગાદી મળે એવી એમની ઇચ્છા નથી, તેમ તેઓ તારે માટે વનવાસ–ચૌદ વર્ષના વનવાસની આજ્ઞા પણ નથી આપી શકતા

રામ: બસ, આટલી જ વાત છે! નહિ એને માટે પિતાજી આમ કદીયે દુઃખી ન થાય કોઈ બીજું મોટું કારણ હશે મા! જરૂર મારાથી કોઈ અનુચિત કાર્ય થઈ ગયું હશે

કૈકેયી: નહિ રામ! બીજું કાંઈ તો હું નથી જાણતી.

રામ: અને જો એમ જ હોય તો મા! હું તૈયાર છું ભાઈ ભરતને ભલે રાજ મળે એથી મારાં રોમેરોમ સુખી થશે

કૈકેયી પરંતુ મહારાજને એ મંજૂર નથી એક ઘડી માટે પણ તેઓ તારો વિયોગ નથી સહી શકતા.

રામ: શું કહો છો, મા? તમે પિતાજીને કહો કે મારે માટે બધી રીતે વનવાસ જ હિતકારી છે જ્યાં ઋષિઓના આશ્રમોમાં યજ્ઞોની પવિત્ર ધૂમ છવાઈ રહે છે, જ્યાં વેદની ઋચાઓ સાંભળીને કાન ધન્ય બને છે, જ્યાંની જ્ઞાનચર્ચાઓ સાંભળી હૃદયના દ્વાર ખુલી જાય છે, જ્યાંના પૃથ્વી અને આકાશમાં સ્વચ્છતા વિરાજે છે, જ્યાંના જલ અને વાયુમાં સ્વાસ્થ્ય અને જીવન ભર્યું છે એવા વનવાસનો સુયોગ તો કોઈક ભાગ્યવાનને જ સાંપડે છે, મા!

કૈકેયી: પરંતુ પિતાનો સ્નેહ છે, ભાઈ!

રામ: સ્નેહ નહિ, મોહ છે, મા! મારું હિતાહિત સમજીને તમે પિતાજીને સમજાવી દો!

કૈકેયી: મારી વાત અત્યારે મહારાજને ઝેર જેવી લાગે છે માટે તું જ સમજાવ જે વંશ નિજ સત્યવાદિતા માટે વિખ્યાત છે, એના યશમાં આ ડાઘ શું સારો લાગશે? સૌ કોઈ કહેશે, કે રઘુવંશના મહારાજ દશરથ બે વરદાન ખાતર વચનથી ફરી ગયા. રઘુવંશ માટે એ કેટલી અપયશની ઘટના કહેવાય!

રામ: નહિ, એમ તે કેમ બની શકે, મા?

કૈકેયી: તું લાયક પુત્ર છે બેટા! તું સમજાવ! મહારાજ તારું કહ્યું માનશે

રામ: (સુમંત્ર અને વસિષ્ઠ તરફ જુએ છે તેઓ બંને મસ્તક નીચું ઢાળીને બેઠા છે)

ગુરુદેવ! પિતાજીને સચેત કરો!

વસિષ્ઠ: (ઊંચા સ્વરે) મહારાજ!

દશરથ (આંખો ખોલે છે ઇશારાથી રામને નજીકમાં બોલાવી લે છે રામ ઘૂંટણિયે પડી બેસે છે રામ એક હાથે તેના માથાને પોતાની છાતી પર ઢાળે છે, આંખમાંથી આંસુ પડે છે) રામ! બેટા!

રામ: પિતાજી! તમે દુઃખી ન થાઓ! આટલી નજીવી બાબત માટે તમે કષ્ટ પામી રહ્યા છો! માતાજીએ મને બધી વાત કહી છે, એ તો મારે મનગમતી વાત થઈ

દશરથ: (ઊઠવા જાય છે, સુમંત ટેકો આપી બેસાડે છે) નહિ રામ, વત્સ! એવું ન બોલ!

રામ: પિતાજી! તમે મનમાં દુઃખ ન લાવશો હું સાચું કહું છું કે આજે જ મારો ભાગ્યોદય થયો છે. આજે મારું જીવન ધન્ય બન્યું માતા અને પિતા બંનેની આજ્ઞાનું પાલન એકસાથે કરવાનું સૌભાગ્ય દુનિયામાં કોને સાંપડે છે?

દશરથ: બેટા! આહ! ભગવાને તને કેટલો સરલ સરજ્યો છે!

રામ: પિતાજી! મને આજ્ઞા આપો હું માતા કૌશલ્યા પાસેથી વિદાય લઈ આવું

દશરથ: રામ, બેટા! તું એ શું કહે છે? હું કદાપિ તને મારી નજર આગળથી

દૂર નહિ થવા દઉં. હું વચનભંગનો અપયશ વહોરી લઈશ. સત્યવાદીપણાની પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઈશ; પરંતુ તારાથી વિખૂટો નહિ થઈ શકું. આ દુષ્ટા પાપિણીના કુચક્રને કદી યે સફળ નહિ થવા દઉં.

રામ: પિતાજી! તમે તો પુણ્યાત્મા છો. હું તમને શું સમજાવું? પણ એટલું તો જરૂર કહીશ કે મને પુત્રના ધર્મનું પાલન કરતાં તમે ના અટકાવો. બાળપણથી તમે મને જે શિક્ષણ આપ્યું છે એને આજે અમલમાં મૂકવા દો. સમય બહુ ઓછો છે. અને મારે આજે જ પ્રયાણ કરવાનું છે.

(નીચા નમી રાજાના ચરણ સ્પર્શી ચાલ્યો જાય છે.)

દશરથ: રામ! રામ! ચાલ્યો ગયો! બોલાવ સુમંત! જરા મારા રામને બોલાવી લાવ. (વસિષ્ઠ તરફ ફરીને) ગુરુદેવ! તમે રામને થોડો સમજાવો. હા! રામ!

(પલંગ પર પડી જાય છે; સુમંત હાથનો ટેકો [illegible]પે છે.)

વસિષ્ઠ: (દુ:ખી થઈને) ઓહ! કેટલું દારુણ દશ્ય છે આ! (રાણી કૈકેયીને) રાણી! તું શું કરી રહી છે આ એનો તને ખ્યાલ છે?

(કૈકેયી નિરુત્તર રહે છે.)

વસિષ્ઠ: સાચે જ તારો આ વિચાર યોગ્ય નથી. રાણી! તારા પુત્ર ખાતર રામ પ્રત્યેનો તારો આ વ્યવહાર બરાબર નથી. જો, વિચારી જો! સમજી લે! પાછળથી તું પસ્તાઈશ.

(રાણી કાંઈ બોલતી નથી.)

વસિષ્ઠ: ભરત સમજુ છે, તે પણ તારી હઠનું કંઈ જ માન નહિ રાખે. તું નથી જાણતી કે આવી રીતે તું રામનું અહિત કરીને ભરતને યશના શિખર પર ચઢાવી રહી છે; એથી તારો મનોરથ પૂરો નહિ થાય.

કૈકેયી: ઋષિરાજ! યશના શિખર પર ચઢાવવાનું પણ આપ જ કહેતા હતા અને હવે એ અનુચિત છે એ પણ આપ જ કહો છો! અભાગી રાજકુમાર ભરતની માતાનું હૃદય વાંચી શકતા હોત તો!

વસિષ્ઠ: રાણી! તેં હજુ રામને નથી ઓળખ્યો. તું તારા ભરતને પણ નથી ઓળખતી. વસિષ્ઠનું વચન કદાપિ મિથ્યા નથી જતું!

કૈકેયી: ગુરુદેવ! ક્ષમા માગું છું!

વસિષ્ઠ: મારા તરફથી તને કોઈ પ્રણ પ્રકારનો અટકાવ નથી. રઘુવંશના ઉજ્જવળ ઇતિહાસમાં આ કાળું પાનું પણ જોડાયા વિના નહિ રહે એ વાતનું મને દુ:ખ છે.

(જાય છે.)

દશરથ: (આંખો ખોલીને સુમંતને) સુમંત! ગુરુદેવ રામને સમજાવવા ગયા હોય એમ લાગે છે. જો, તું હમણાં જ ભરતને તેડી લાવવા માટે શીઘ્રગામી રથમાં દૂતને મોકલી આપ. અભિષેકની સઘળી સામગ્રી તૈયાર રાખ. એને આવતાં જ તિલક કરવું પડશે.

સુમંત: જેવી આજ્ઞા મહારાજ!

દશરથ: પરંતુ સુમંત, જોજે! ક્યાંક રામ વનમાં જવાની હઠ ન કરે. તું એને રોકી રાખજે. કહેજે કે મહારાજની આજ્ઞા નથી! એમણે તને મના કરી છે.

કૈકેયી: મારા ભરતને આ અયોધ્યામાં બોલાવવાની કાંઈ જ જરુર નથી. સુમંત! રામને વનમાં જતો રોકતી વખતે સાથેસાથે એમ પણ કહી દેજે કે રાજા દશરથે આજે રઘુવંશની પ્રતિષ્ઠાને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં હલકી પાડી છે. આજથી રઘુવંશનો કોઈ રાજા સત્યવાદી નહિ કહી શકાય.

દશરથ: સુમંત! તું જાય છે?

સુમંત: હા, હું જાઉં છું રાજન્!

(જવાને તત્પર બને છે.)

કૈકેયી: રામને એ પણ કહેજે સુમંત! કે રાણી કૈકેયી આજે અયોધ્યા છોડીને ચાલી જાય છે. તે ઘરઘર ભટકી ભીખ માગી ખાઈ લેશે; પરંતુ તારી આગળ હાથ નહિ લંબાવે. કહેજે કે હવે તું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવજે. ભરત તારા માર્ગમાં કદી યે આડો નહિ આવે.

(સુમંત રાણીના મુખ તરફ જોઈ રહે છે.)

કૈકેયી: પરંતુ મને એટલો સંતોષ છે, કે

જતાંજતાં યે હું સત્યવાદીપણાનો ગ્રહ નીચો પાડીને જાઉં છું.

સુમંત: રાજ્જી! એવું ન બોલો!

દશરથ: સુમંત! જલદી જા. જોજે વિલંબ ન થાય!

સુમંત: જેવી આજ્ઞા, રાજન્!

(સુમંત જાય છે)

દૃશ્ય ત્રીજું

સ્થળ: અયોધ્યાનો રાજમહેલ

(રાજા દશરથ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં પડયા છે. કૈકેયી એક તરફ બેઠી છે. કોઈની પ્રતીક્ષા કરી રહી હોય તેમ તેની દૃષ્ટિ દ્વાર તરફ છે. અંદરથી દાસી મંથરા ધીમેધીમે આવે છે. કૈકેયી મો ફેરવીને એને જોતા જ આગળીના ઇશારે પાસે બોલાવે છે)

મંથરા: (પાસે આવીને) આજ્ઞા મહારાણી!

કૈકેયી: (ધીમેથી) કૌશલ્યાને ત્યાં શું ચાલી રહ્યું છે?

મંથરા: સુકેશીને મોકલી છે. હમણાં જ આવતી હશે!

કૈકેયી: ઠીક, જા!

(મંથરા જાય છે, અને પાછી આવે છે)

મંથરા: (કૈકેયીની વધુ નજીક આવીને ધીમેથી) બધું બરાબર થઈ રહ્યું છે.

કૈકેયી: બરાબર થઈ રહ્યું છે?

મંથરા: હા, મહારાણી!

કૈકેયી: રામની સાથે સીતા પણ?

મંથરા: અને લક્ષ્મણ પણ!

કૈકેયી: લક્ષ્મણ પણ?

મંથરા: હા.

કૈકેયી: સાચું કહે છે?

મંથરા: હા, મહારાણી!

કૈકેયી: પરંતુ સીતા અને લક્ષ્મણ માટે વસ્ત્રો કર્યાં છે? જા, હમણાં જઈને તૈયાર કરાવ!

મંથરા: સર્વ કંઈ તૈયાર છે, મહારાણી!

કૈકેયી: તૈયાર છે? શાબાશ, મંથરા દેખાવમાં તું જેવી જડ છે, તેવી જ કામકાજમાં નિપુણ છે.

મંથરા: તમે એકવાર જોઈ તો લો!

કૈકેયી: એમાં શું જોવું'તું! તારી વ્યવસ્થા પર મને સંતોષ છે.

(રાજા દશરથ પાસું બદલે છે અને નિશ્વાસ નાખે છે 'રામ, રામ'નો પુકાર કરે છે)

મંથરા: સ્વામિની! એકવાર આવીને જોઈ લો.

કૈકેયી: ચાલ.

(એક બાજુથી બંને જાય છે બીજી તરફથી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે)

રામ: (દશરથની પાસે જઈને) પિતાજી!

દશરથ: (પાસું બદલીને આંખો ઉઘાડતા) આવો વત્સ! (સીતા અને લક્ષ્મણને રામની પાછળ જોઈને કાંઈ વિસ્મિત થતા) વધૂ જાનકી અને લક્ષ્મણ! તમે બધા એકસાથે ક્યાંથી?

રામ: પિતાજી! મે ખૂબખૂબ સમજાવ્યાં—છતાં યે બંને જણ હઠ પકડી બેઠાં છે. તેઓ પણ મારી સાથે આવે છે.

દશરથ: શું કહે છે રામ? સાથે આવે છે? ક્યાં સાથે આવે છે? અને તું ક્યાં જાય છે? રામ! ગુરુ વસિષ્ઠે તને કાંઈ નથી કહ્યું? શું સુમંત હજુ તારી પાસે નથી આવી પહોંચ્યો?

રામ: પિતાજી! તમને આવી રીતે દીન થતા જોઈને મને દુઃખ થાય છે.

દશરથ: રામ! બેટા! તારાથી મારું દુઃખ જોયું જતું નથી, માટે જ તું ક્યાંયે ના જઈશ. વૃદ્ધાવસ્થામાં મને સુખી કર!

રામ: હું એમ જ કરીશ, પિતાજી! કે જેથી તમને સાચું સુખ મળે અને ધર્મની રક્ષા પણ થાય.

દશરથ: રામ! બેટા! તારા વિના જો મળતું હોય, તો મારે સુખ નથી જોઈતું, ધર્મ પણ નથી જોઈતો.

રામ: પિતાજી! આજે તમે મારા મોહમાં ફસીને કર્તવ્યને ભૂલી રહ્યા છો. એમ મને લાગે છે. ધર્મ જ જેના જીવનનો આધાર રહ્યો છે, તે કદી યે એકવાર મુખમાંથી નીકળેલા વચનો માટે સ્વપ્નમાં યે કદાપિ એવો વિચાર કરે ખરો? તમે જરા વિચાર કરો. તમારા

એવા વિચારથી મહાન રઘુકુલની પ્રતિષ્ઠાને ડાઘ લાગ્યા વિના રહેશે ખરો ?

દશરથ : કોનું વચન ? કેવું વચન ? ભોળા રામ ! મેં એવું કોઈ વચન નથી આપ્યું. શું કોઈ પોતાનો પ્રાણ કાઢીને ફેંકી દઈ શકે છે ? આ બધું તારી વિમાતાનું ષડ્યંત્ર છે, એની રાક્ષસી ચાલ છે.

રામ : એમ નહિ પિતાજી ! તમારા મુખમાંથી એકવાર જે વચન નીકળી ચૂક્યું તે બસ નીકળી ચૂક્યું, મારે માટે એ પાલનની વસ્તુ છે. તમારો આજ્ઞાકારી રામ તમારા આદેશને આકાશવાણીના જેટલો જ પવિત્ર ગણે છે.

દશરથ : બેટા ! રામ ! શું કહ્યું તેં ? હું સમજી શકતો નથી. આજે મારા કાન બહેરા બની ગયા છે. મારી આંખો આંધળી બની ગઈ છે. મારાથી નથી કાંઈ દેખાતું કે નથી કાંઈ સંભળાતું.

રામ : પિતાજી ! માતા કૌશલ્યાને જુઓ ! એમણે હસતાંહસતાં અમને સૌને વિદાય આપી છે.

દશરથ : બેટા ! કૌશલ્યા તો દેવી છે.

રામ : માતા સુમિત્રાએ તો આગ્રહપૂર્વક લક્ષ્મણને મારી સાથે મોકલ્યો છે.

દશરથ : ધન્ય છે એને, રામ ! પાપી અને અન્યાયી તો હું છું કે આટલો મહાન અનર્થ કરી બેઠો છું. બેટા લક્ષ્મણ ! તું પાછળ કેમ ઊભો છે ? આજે તારો એ કોપ અને અભિમાન ક્યાં ગયાં ? શા માટે તારું ધનુષ્ય નથી ઉઠાવતો ? અને મારીને આ સમસ્ત કાંડનો અંત શા માટે નથી લાવતો ? ગંભીર અને સંકોચ પામનાર રામ અન્યાય અને અત્યાચારની ઉપેક્ષા કરી શકે છે, પણ તું ચૂપચાપ કેમ ઊભો રહ્યો છે ? લે, બેટા ! આ છાતીને તારા અણિયાળા બાણથી વીંધી નાખ.

(કૈકેયી પ્રવેશ કરે છે.)

કૈકેયી : એની શી જરૂર છે ? મહારાજ ! તમારા મુખનો એક નકાર જ પૂરતો છે. તમે ઇન્કાર કરી દો. શા માટે ઇન્કાર નથી કરતા ?

રામ : મા, પિતાજીએ તો કહી દીધું. હવે મારું કર્તવ્ય બાકી રહે છે; અને એને માટે હું તૈયાર છું. તમે મને આશીર્વાદ આપો. તમારો સ્નેહ વનવાસના સમય દરમ્યાન મારો સહાયક બનો !

કૈકેયી : (મુખ નીચું ઢળી જાય છે. ચહેરો મલિન થાય છે: એ ભાવને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં)

બેટા ! જુગ જુગ જીવજે તું ! તું રઘુવંશનું મુખ ઉજાળીશ.

રામ : તો મા ! આજ્ઞા આપો. મારી પાછળ આ મૈથિલી ઊભી છે. એને પણ તમારા આશીર્વાદ જોઈએ છે.

કૈકેયી : વધૂ ! જાનકી ! તારે તો જવાની કોઈ જરૂર નથી.

(સીતા નમીને પ્રણામ કરે છે.)

રામ : મા, અને લક્ષ્મણના પ્રણામનો પણ સ્વીકાર કરો.

કૈકેયી : અરે, આ શું ? તમે બધાંએ અયોધ્યાને સૂની કરવાનું ધાર્યું છે કે શું ? હું તો કર્તવ્યને વશ બનીને એમ કરી રહી છું. મારો આશય તો એવો નહોતો.

(લક્ષ્મણ આગળ આવીને મસ્તક નમાવે છે.)

દશરથ : રાણી ! હવે તો કાળજું ઠંડું થયું ને ?

રામ : પિતાજી ! શાંત થાઓ અને મને આજ્ઞા આપો !

(મંથરા વલ્કલ લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

કૈકેયી : લે બેટા, રામ ! રાજકીય વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને વનવાસને યોગ્ય વસ્ત્ર પહેરી લે.

રામ : જરૂર, જરૂર, મા ! લાવો.

(વસ્ત્ર લઈ પહેરવા માંડે છે. સીતા મુખ છુપાવી રડવા લાગે છે.)

દશરથ : ધન્ય હો એ, માનો આ ઉપહાર !

રામ : (સીતાને) આ વલ્કલ લઈ લે અને તું પણ અંદર જઈને બદલી આવ.

આયુર્વેદની સૂંઠ

લેખક
વૈદ્ય પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ

આયુર્વેદમા સૂઠનુ જે મહત્વ છે, તે મહત્ત્વ આધુનિક પ્રયોગો પછી પણ ઘટયુ નથી આ લેખના લેખકે સૂઠના સફળ પ્રયોગો કરીને એનુ જ્ઞાન 'અખડ આનદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે બીજી દિશામા દોડયો જતો સમાજ પોતાના આસપાસની અને ઘરની સાદી વસ્તુઓનો યોગ્ય ઉપયોગ શીખી જાય, તો કેટલો લાભ થાય? કેટલુ ખર્ચ બચે?

સૂંઠ એક એવી વનસ્પતિ છે કે એનાથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ્યુ હશે આદુ પાકીને રસસભરપૂર થાય છે, ત્યારે જમીનમાથી ખોદી એને સૂકવી તૈયાર કરવામા આવે અને એ રીતે સુકાઈને તૈયાર થાય ત્યારે તે સૂઠનુ નામ ધારણ કરે છે

આવી આ સૂઠની ત્રણ જાતો આજે પ્રચાર-માં છે સામાન્ય રીતે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ધોળકાની સૂંઠ વિશેષ સારી ગણાય છે, અને એનો વપરાશ વિશેષ કરવામાં આવે છે બીજી જાતોમા કલકત્તા તરફની એક જાત છે અને બીજી મલબાર-કોચીન તરફની પણ આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે રેષાવિનાની સફેદ સૂઠને ઉત્તમ ગણવામા આવે છે

આવી આ સૂઠમા જુદાજુદા અનેક તત્ત્વો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જણાયા છે ગૂમડાં અને ઘારાને જે તત્ત્વ રૂઝવવામાં ઉપયોગી છે તે રાળ, શરીરને ગરમી અને પોષણ આપનાર સ્ટાર્ચ, ઓક્ઝૅલિક ઍસિડ જેવા ક્ષારો, ચરબી અને મીણ જેવો સ્નિગ્ધ પોષણ આપનાર પદાર્થ અને ઔષધ તરીકે ઘણા મોટા વિશાળ રોગ સમુદાયને આવરી લે તેવા ગુણધર્મોવાળાં તત્ત્વો એમાથી મળી રહે છે

ઘણા મોટા વિશાળ સમુદાયમા એવી એક માન્યતા રૂઢ થઈ ગઈ છે, કે સૂઠ એ ગરમ વસ્તુ છે અને એ દૃષ્ટિએ જ જ્યા એની અતિશય જરૂરિયાત હોય, તોપણ એને તરછોડવામાં આવે છે દાખલા તરીકે આંતરડામાં લાબા વખતનું અજીર્ણ થઈ મળ સડે છે, ત્યારે કૃત્રિમ ગરમી પેદા થઈ મોઢામા અને જીભ ઉપર ચાંદાં પડે છે આનું ખરુ કારણ તો પેટમા કાચો આમ પડ્યો છે એ છે આવાં દરદોમા રોગના કારણને દૂર કરવા માટે સૂઠ લેવાનુ કહીએ છીએ, ત્યારે સૂઠની

વિલબ શા માટે કરે છે?

(કૈકેયી વલ્કલ સીતાની આગળ ધરે છે અને સીતા તે લેવા જાય છે)

દશરથ: (ગર્જીને) અરે પાપિષ્ઠા! ઊભી રહે! આ તુ શું કરી રહી છે? વનવાસ રામને દીધો છે કે સીતાને પણ? તારે શુ બધાયને વલ્કલ પહેરાવવા છે કે?

(કૈકેયી અટકી જાય છે અને રાજાના મુખ તરફ જુએ છે)

સીતા: પિતાજી! સ્વામીનાં કરતા યે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરવાની તમે મને આજ્ઞા આપો છો

(દશરથ શાંત થઈને માથુ નીચુ ઢાળી દે છે સીતા કૈકેયીના હાથમાથી વલ્કલ લઈને અદર ચાલી જાય છે
લક્ષ્મણ આગળ આવી વલ્કલ લઈને પહેરે છે)

દશરથ: ઓહ!

(તકિયા પર સરી પડે છે આસુઓની ધારાથી તકિયો ભિંજાય છે)

(પડદો પડે છે)

તીખાશથી આ ગરમીનો વધારો થશે તો-એવો ભય સેવવામાં આવે છે. ચિત્રવિચિત્ર કલ્પના અને શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે, અને આ શંકાને પરિણામે લાંબા વખત સુધી એ દરદ પોષાયા કરે છે.

સૂંઠ એ પ્રથમ તબક્કે તીખી લાગે છે એ વાત સાચી છે, પણ આયુર્વેદની રીતે એનું પૃથક્કરણ કરતાં એ જ્યારે પેટમાં ગયા પછી પચવા માંડે છે, ત્યારે મીઠી (મધુર) બને છે અને એનો ગુણશીતોષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને હલકો છે. **विपाके शीतलं लघु।**

સૂંઠનો શીતોષ્ણ ગુણ સ્વાભાવિક ગરમી વધારી યકૃત અને આંતરડાંને શક્તિ આપે છે અને કાચા અપકવ આમનું પાચન કરે છે. આયુર્વેદે સાચું જ કહ્યું છે, કે **आमेषु सगुणम् सूंठी।**

આ આમના સંગ્રહથી અનેક જાતના નાનામોટા રોગો થાય છે. અજીર્ણ, ઝાડા, મરડો, સંગ્રહણી અને જુદાજુદા પ્રકારના નામધારી તાવો એ બધાં જ આ આમદોષની જ પેદાશ છે.

ચોમાસાના દિવસોમાં જ્યારે હવા ભેજવાળી અને સ્થિર હોય છે, ત્યારે ખોરાકને પચાવવામાં મદદ કરવાવાળો હવામાં રહેલો ઑક્સીજન વાયુ સહેલાઈથી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતો નથી; આથી ખોરાકનું પાચન ઓછું થાય છે અને આ આમરસનો સંગ્રહ વિશેષ રહે છે. એટલા જ માટે આ ઋતુમાં ઝાડા, મરડો અને અજીર્ણના ઘણા વધારે પ્રમાણમાં દરદીઓ નજરે પડે છે. નાના બાળકથી માંડીને છેક મોટી ઉંમર સુધીના તમામ લોકો આ જ રોગના ભોગ બનેલા હોય છે.

આવા ઋતુજન્ય સાર્વત્રિક રોગવાળી પરિસ્થિતિમાં સૂંઠ એક અજબ કામ કરનારી ઔષધિ માલૂમ પડી છે.

થોડા વખત પહેલાં ઔષધાલયમાં બે માસના બચ્ચાને લઈને એક માતા બતાવવા આવેલી. તે આવીને કહે: 'જુઓને વૈદરાજ, છોકરાને ઝાડા મટતા જ નથી. લોહીપરુ જેવું વહ્યું જ જાય છે અને નબળો પડતો જાય છે, આવા બે માસના ફૂલ જેવા બાળકને માટે દવા પણ શી આપવી?'

માતાના સાંત્વનની ખાતર અતિવિષના ચૂર્ણની એકએક રતીની ત્રણ પડીકીઓ આપી અને આદાના રસ અને મધ સાથે ચટાડવાનું કહ્યું. આ ઔષધની સાથે જ અરધા તોલા સૂંઠનું એક બીજું પડીકું આપ્યું અને માતાને કહ્યું: 'બહેન! દશ તોલા પાણીમાં આ દવા ઉકાળીને બે તોલા બાકી રહે ત્યારે ગાળી, થોડો ગોળ નાખીને તમે પી જજો અને હમણાં ઘી, ઘઉં જેવો ચીકણો ખોરાક ન લેશો.' બાઈએ એ પ્રમાણે કર્યું અને બીજે દિવસે જ બાળકને ઝાડા તદ્દન ઓછા થઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા.

થોડા વખત પહેલાં લાંબા વખતથી મરડાનો ભોગ બનેલો એક દરદી પુષ્કળ પ્રમાણમાં અનેક ઔષધો ખાઈખાઈને છેવટે મારી પાસે આવેલો. જુદીજુદી જાતનાં ઇંજક્ષનો પણ એમણે લીધેલાં, એમની મુખ્ય ફરિયાદમાં જીભ, હોઠની અંદરનો ભાગ અને પેઢાં સદાય લાલ અને બાળાં જ રહેતાં હતાં. પાંચસાત દિવસ કબજિયાત રહે અને એ કબજિયાત જ્યારે અતિશય વધી જાય, ત્યારે ઝાડા થઈ જતા હતા. આ ઝાડા વખતે અતિશય ચીકાશ પડતી અને દરદીને નબળાઈ લાગતી. આ દરદીને સૂંઠના પ્રયોગે રામબાણ અસર કરી. એમને હું આ પ્રમાણે ઔષધ આપતો. સૂંઠ તોલો ૦।, ઇંદ્રજવ વાલ બે, રાળ વાલ ૧ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ વાલ ૧. આનાં દરરોજ ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે આપવામાં આવતાં. ખોરાકમાં શરૂઆતમાં પંદર દિવસ કેવળ છાશભાત રાખેલ, એક શેર દૂધથી શરૂઆત કરીને ધીમેધીમે સાડાચાર શેર દૂધની છાશ પંદર દિવસને અંતે લેવામાં આવતી. પંદર દિવસ પછી ૧૦ ભાગ ચોળા, ૨ ભાગ અડદ, ૨ ભાગ ચણાની દાળ અને બે

સાગ જાર ઉમેરી ઢોકળા જેવુ આણ્યુ ભરડી છાશમાં આપી બરાબર ઓળો આવે ત્યારે વરાળમા બાફેલા ઢોકળા તૈયાર કરીને લેવાનુ શરૂ કરાવ્યું પદર દિવસમાં આ ઢોકળા અને છાશના પ્રયોગ પછી ધીમેધીમે ખોરાક પણ આપવા માડ્યો પૂરા દોઢ માસને અતે અઢીત્રણ વર્ષનું આ અસહાય લાગતુ દરદ આમ જ મટી ગયુ અને દરદી પૂરી પાચનશક્તિ પ્રમાણે બધો જ ખોરાક લેવા માડ્યો

આમના સગ્રહથી થયેલા આ દરદમા સૂઠના સેવનથી આમનુ પાચન થયુ રાળથી મોઢાનાં અને આતરડાના ચાદા રૂઝાયાં જેઠીમધથી–મોઢાથી મોંડીને આતરડા સુધીના આળા થઈ ગયેલા ભાગને ઠડક મળી અને ઇદ્રજવે આમના પાચન સાથે આંતરડામા અનાજ સડીને પેદા થનારા વિચિત્ર જાતનાં જતુઓને મારવાનુ કાર્ય કર્યું વનસ્પતિ–ઔષધ યોજનાથી દરદીને આરામ થયો આ પ્રસગમાં રોગના કારણને અનુલક્ષીને પ્રધાન ઔષધમાં સૂઠ જ હતી

સૂઠ એ પ્રસૂતાનુ પ્રધાન ઔષધ કહો તો ઔષધ અને ખોરાક કહો તો ખોરાક–બેવુ ખમણુ કાર્ય કરે છે એના સેવનથી સુવાવડ દરમિયાન સહજ એવો વાયુ દૂર થાય છે અને ખોરાકને પૂરતા પ્રમાણમા પચાવી ગયેલી તાકાત અને સ્ફૂર્તિ પાછી લાવે છે મદાગ્નિ ઓછી કરે છે અને લોહીને વધારે છે અને એટલા જ માટે સ્ત્રીઓમા સવારેશેર સૂઠ ખાવાનો શાબ્દિક પ્રયોગ શરુ થયો હશે

પરતુ આજની શહેરી અને જૂની રૂઢિ પ્રત્યે સૂગ બતાવનારી સ્ત્રીઓ આ સૂઠના ખોરાકથી દૂર ભાગે છે અને સ્ત્રીઓના જુદાજુદા અનેક રોગના ભોગ બને છે, મરણને શરણ થાય છે છેલ્લા સરકારી આરોગ્યજગતના અહેવાલ મુજબ તો આજે સ્ત્રીઓનુ મરણપ્રમાણ પણ વધવા માંડ્યુ છે

પ્રથમ પ્રસૂતિ વખતે જ ચોક્કસ પ્રકારની માવજત અને આવશ્યક સૂઠ–ઘીના ખોરાક વિના સ્ત્રીનુ દેહબધારણ ભાગી જાય છે, ગરમી અને પોષણ ન મળે તેવા અનાવશ્યક ખોરાકથી આમનો સગ્રહ થાય છે અજીર્ણ થાય છે અને સુવારોગ, સગ્રહણી જેવા દરદો પેદા થાય છે

મારા એક મિત્રના પત્નીને પ્રથમ સુવાવડમાંથી જ ઝાડાનુ દરદ લાગુ પડ્યુ છે અને આજ સાતસાત વર્ષ થયા તોય એમાથી છૂટકારો નથી થયો વાતો કરતાંકરતા સહજ ભાવે 'સૂઠ ખાધેલી કે નહિ!' એમ પૂછ્યુ ત્યારે નકારમા જ જવાબ મળ્યો અને મને રોગનું કારણ મળી ગયુ મે પૂછ્યું 'સૂઠ કેમ ન ખાધી?' તો કહે 'એ તે કોણ ખાય? મોઢું બાળી નાખે એટલી તીખી હોય એ તે કોને ભાવે?' 'તમને થોડીવાર પૂરતી તીખાશ ન ગમી, પણ એના પાપે આ સાત વર્ષથી આતરડા સડી ગયા છે એ કેમ ગમે છે?' એમને છેલ્લા એક માસથી સૂઠના પ્રયોગ ઉપર ચડાવ્યાં છે. દેવદ્રવ્યાદિ કવાથ તોલા ૨ અને સૂઠ તોલા ૧નો ઉકાળો નિયમિત સવાર–સાજ લે છે અને તબિયત ઉત્તરોત્તર સુધરતી જાય છે. સુવાવડમાંથી લાગુ પડેલાં સુવારોગ, સગ્રહણી, જેવા દરદોમા આ સૂઠનો પ્રયોગ રામબાણ ઔષધ તરીકે સાબિત થયો છે અને અવશ્ય લાભ આપે છે

રોગને અનુલક્ષીને આયુર્વેદ શાસ્ત્રે સૂઠના તો બીજા અનેક પ્રયોગોની રચના કરી છે

સૂઠ તીખી છે એમ માનનારાઓ માટે મહર્ષિ ચરકનો નીચેનો પ્રયોગ સૂઠ ભલે તીખી છે પણ ગરમ નથી એ બતાવવા માટે પૂરતો થશે

વેદના સાથે પેશાબમા લોહી પડતુ હોય તો પોણોશેર દૂધમાં પા તોલો સૂઠ અને થોડી સાકર નાંખી ગરમ કરીને પિવડાવવાનો નિર્દેશ છે લોહી પડતું હોય એવા વ્યાધિમા જો સૂઠ ગરમ હોય તો આપી શકાય ખરી? ખરી રીતે એનો મધુર અને શીતલ વિપાક શરીરને ઠંડક

આપે છે, શક્તિ આપે છે.

એવી જ રીતે હરસના દરદમાં પણ લોહી પડતું હોય છતાંય બે તોલા સૂંઠને અરધો શેર પાણીમાં ઉકાળી બે તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી, થોડું મધ કે ગોળ નાખી પીવા આપવાનો નિર્દેશ મળે છે.

વધારેપડતો ભારે ચીકણો ખોરાક ખવાયો હોય, ત્યારે હોજરીમાં ભાર લાગી દુખાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ જાણે ડચૂરો ચડતો હોય એવો ભાર લાગે છે. કોઈ પણ જાતનો પદાર્થ લેતાં એ જાણે અધવચ્ચે જ અટકીને ખૂંચતું હોય એવું લાગે છે. આવું થાય ત્યારે અડધા તોલા સૂંઠની એકલી કે ગોળ સાથે ફાકી લઈ લેવાથી ચીકાશ છૂટી પડી જાય છે અને દુખાવો ઓછો થઈ જાય છે. એ સ્વાનુભવની હકીકત છે.

ઝાડા, મરડો અને આમના પાચન માટે તો એ રામબાણ ઔષધ છે. ઉંમર અને દરદના જોર મુજબ ઇંદ્રજવના ચૂર્ણ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત લેવામાં આવશે, તો દરદની ફરિયાદ ઓછી થઈ જશે.

આમવાત નામનું એક ભારે ચીકણું અને અતિશય ચીકણું દુઃખ આપનારું દરદ અવાર-નવાર નજરે પડે છે. આ દરદમાં કાચો આમ અને એમાં વાયુનો સંયોગ થઈ આખા શરીરમાં ફર્યા કરે છે અને જ્યાં એ સ્થિર થાય છે ત્યાં સોજો ઉત્પન્ન થઈ એ અંગને જકડી લે છે. લોહીના હલનચલનને પણ થંભાવી દે છે અને હૃદય ઉપર એની અતિશય ખરાબ અસર થઈ નબળું બનાવી દે છે. આવા આ દરદમાં ગોખરુ અને સૂંઠનો ઉકાળો પિવડાવવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં જેને (સાયાટિકા) કહે છે તેવા ગૃધ્રસી નામના વાત-વ્યાધિમાં પણ એ જ સૂંઠની સાથે એરંડીના મીંજની ખીર લેવાથી દરદીને આરામ થયાના દાખલાઓ શાસ્ત્રોમાંથી મળે છે.

દેશદેશાંતરમાં ફરવાવાળા લોકોને જુદા-જુદા પ્રદેશોનું પાણી અને આબોહવા લેવાથી ઘણી વખત પાણી લાગવાથી-મંદાગ્નિ અને અજીર્ણવાળો વિચિત્ર પ્રકારનો રોગ લાગુ પડે છે. એમાં અવારનવાર ઝાડા થાય છે, નબળાઈ વધે છે અને શરીર લોહીવિનાનું ફિક્કું, પાંડુ રોગ જેવું બની જાય છે. આવો આ રોગ એ પાચનક્રિયાની ખામીમાંથી ઊભા થયેલા મંદાગ્નિના પ્રકારનો જ એક વ્યાધિ છે. આવા દરદમાં સૂંઠ એક અજબ ઔષધ છે. એના સેવનથી અજીર્ણ દૂર થઈ ખોરાક પચે છે, સ્વાભાવિક ભૂખ લાગે છે, ખોરાકનું પાચન થઈ નવું લોહી આવે છે અને દરદી તાકાત અને સ્ફૂર્તિ અનુભવે છે.

ઉદરરોગો અને પેશાબના કેટલાક વ્યાધિઓમાં જ્યારે દરદીને હાથે, પગે અને મોઢા ઉપર સોજા આવે છે, ત્યારે આવા સોજા ઉપર સૂંઠ ઘણી જ અસરકારક માલૂમ પડી છે. સૂંઠ તોલો અડધો અને એટલો જ ગોળ લઈ એની ગોળી લેવામાં આવે અને તેના ઉપર સાટોડી નામની વનસ્પતિનો રસ કે ઉકાળો પીવામાં આવે, તો પેશાબ વાટે તમામ પ્રકારનાં ઝેરો નીકળી જાય છે. સૂંઠ એ દોષને પકવવાનું અને પચાવવાનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે સાટોડીમાં રહેલા પોટેશ્યમ ક્ષારો પેશાબને વધારી ઝેરને બહાર કાઢે છે. સાટોડી સોથઘ્ની હોવાથી સોજાને આ રીતે દૂર કરે છે.

આચાર્ય શારંગધરે વૃષણમાં પવન ભરાઈને થતા દુખાવા માટે સૂંઠનો ઉકાળો કરી એમાં મધ નાંખીને લેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ રીતે જુદાજુદા વ્યાધિ પરત્વેનાં અનુપાનો યોજી સૂંઠ ઘણા મોટા રોગસમુદાય ઉપર વાપરી શકાય છે. ઝાડા, મરડો, સંગ્રહણી, પાણી લાગવું, મંદાગ્નિ, અરુચિ, અજીર્ણ, કમળો, પાંડુ, ઉદરરોગો, સોજાવાળાં દરદો, આમવાત, રાયટિકા-ઉરુસ્તંભ અને પેશાબ ભરાઈ રહેતો હોય તેવા મૂત્રાઘાત મૂત્રકૃચ્છ્રનાં દરદો ઉપર એ ઉપયોગી છે.

ભૂખ લગાડવા માટે એનો ઉપયોગ તો

માતુશ્રી કસ્તૂરબા

લેખક.
શ્રી. લાભુબેન મહેતા

કસ્તૂરબાની જીવનસુવાસ કાયમ રાખવા માટે આપણા દેશે સવા કરોડ રૂપિયાનું ફંડ કર્યું છે અને એમાંથી ગામડાના સ્ત્રી-બાળકોની ઉન્નતિની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે એ કસ્તૂરબાના જીવનનો પરિચય સરળ રીતે શ્રી લાભુબેન મહેતાએ અહીં આપ્યો છે લેખિકાના નામે મૌલિક અને અનુવાદિત અનેક પુસ્તકો જમા થયા છે, તેમાં 'પ્રેમમૂર્તિ કસ્તૂરબા' નામનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર પણ છે

કસ્તુરબા ગાંધીનું નામ તો કોનાથી અજાણ્યું છે? હિંદુસ્તાનમાં લખીવાંચી જાણનારામાં તો કોઈક જ એવા હશે કે જેમણે કસ્તુરબાનું નામ ન સાંભળ્યું હોય

કરોડો કંગાળ માણસોને ગુલામીની નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેઓ પત્ની થાય આદર્શ પત્ની, આદર્શ માતા અને આદર્શ ગૃહિણી હોવા છતાં લોકોપયોગી જાહેર કાર્યો કરીને દેશને કેવી રીતે ઉપયોગી થવું એનો દાખલો, એમની જિંદગી પરથી સુંદરમાં સુંદર રીતે મળી રહે છે

તેઓ જન્મેલાં કાઠિયાવાડના એક ખૂણે આવેલા પોરબંદર ગામમાં તેમના પિતાશ્રીનું નામ હતું ગોકુલદાસ મકનજી જૂના જમાનાના માણસ એટલે કસ્તુરબાને ભણાવ્યા કર્યા નહિ ને તેર વર્ષની નાની ઉંમરમાં પરણાવી દીધા

અભણ હોવા છતાં બામાં ધાર્મિક સંસ્કાર ભારે બળવાન હતા અને ખાનદાન કુટુંબનું બાળક હોવાને કારણે સ્વાભિમાની અને અડગ નિશ્ચયી પણ એટલાં. સામી બાજુ ગાંધીજી પણ એટલાં જ અડગ અને આગ્રહી તેમનું કુટુંબ બહુ જ લાજમર્યાદાવાળું હતું, એટલે બાના ઉપર કડપ બહુ રહેતો ગાંધીજી દિવસે બા સાથે વાતચીત પણ કરી શકતા નહિ, એટલે બાને ભણાવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા ફળી નહિ; પરંતુ બા ઉપર પોતાનો પતિ તરીકેનો દાબ રાખવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ બા પણ એમના માથાના હતાં, ગાંધીજી ગમે તેટલો દાબ રાખે છતાં પોતાને કરવું હોય તેમ જ કરે-આ રીતની બન્નેની વલણ હોવાને કારણે બન્ને વચ્ચે વિખવાદ બહુ થતો, છતાં બામાં આર્યસ્ત્રીની ભાવના બળવાન હતી અને ગાંધીજીમાં પત્ની પ્રત્યેના પ્રેમની ભાવના બળવાન હતી; તેથી બન્ને વચ્ચેનો ઝઘડો લાંબો ટકતો નહિ અને પ્રેમથી દિવસો પસાર થતા.

આજે ઠીક જાણીતો છે પ્રસૂતાનાં દરદો ઉપર પણ એ ચોક્કસ પ્રકારની અમર કરી પ્રસૂતાને શક્તિ અને આરામ આપે છે.

જુદાજુદા કફજ દરદો ઉપર સૂંઠમાં ઉષ્ણ ગુણ હોવાને લીધે તે વાપરી શકાય છે અને એ જ રીતે એમાં રહેલી સ્નિગ્ધતા ચીકાશના કારણે એ વાયુનાં દરદો ઉપર પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. એનો વિપાક મધુર હોવાના કારણે પિત્તજ વ્યાધિઓમાં પણ અનુપાનભેદથી આપવામાં આવે છે અને સુંદર કાર્ય કરે છે આમ સૂંઠ એ ત્રિદોષનું સર્વસામાન્ય ઔષધ છે

વૃદ્ધાવસ્થામાં નિયમિત રીતે સૂંઠનું સેવન શરીરની તાકાતને ટકાવી શક્તિ આપે છે અને તમામ ઇંદ્રિયોને સતેજ રાખી પૂરતું આરોગ્ય જાળવે છે

બધી જ રીતે સૂંઠ એ રોગનું અને આરોગ્યનું મહૌષધ છે

*

બાનું જીવન એક રીતે જોઈએ તો ઘણું દુઃખમય પસાર થયું ગણાય અને બીજી રીતે જોઈએ તો એમના જેવાં ધન્ય સ્ત્રી આ જગતમાં કોઈક જ હશે એમ કહી શકાય. મહાન પુરુષનાં પત્ની બનવું એ એક મહાન જવાબદારીવાળું અને માનસિક ક્લેશ ઉપજાવનારું કાર્ય છે. મહાન પુરુષોને પોતાના વિચારો, પોતાની રીતભાત સામાન્ય માણસથી જુદા પ્રકારની જ હોય, એનો મિજાજ પણ જાળવવો મુશ્કેલ પડે તેવો હોય, એવા પુરુષની સાથે જિંદગી જીવવા માટે સ્ત્રીને પોતાના મનને ખૂબખૂબ દબાવવું પડે, કયારેક ક્રૂર થઈને કચડી નાખવું પડે, તેમાંય બા જેવાં સ્વાભિમાની સ્ત્રીને માટે મન મારવું એ અઘરું કાર્ય ગણાય; છતાં બાએ એ કાર્ય કર્યું છે ને તે માત્ર આર્યસ્ત્રીની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ કર્યું છે. બા જો ધારત તો ગાંધીજીને હેરાનહેરાન કરી શકત–ગાંધીજીનાં દેશ માટેનાં અવનવા અને મહાન કાર્યોની આડે પથ્થર થઈને ઊભાં રહેત અને પોતે ક્ષણભંગુર સુખની ગુલાબી શૈય્યામાં સૂઈ શકત; પરંતુ બાએ પોતાનું સુખ ન જોયું અને જૈનશાસ્ત્રમાં આવતી ચેલૈયાની માતાની વાર્તા પ્રમાણે હસતે મોંએ પોતાનાં દુઃખને દબાવીને બાપુનો માર્ગ ફૂલોથી બિછાવી દીધો.

બાપુને પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી એમનો માર્ગ સરળ કર્યો એટલું જ નહિ પણ પોતે ય સતી સીતા જેમ રામ જેવા બાપુની પાછળ વનવાસ ભોગવવા ચાલી નીકળ્યાં. કુટુંબ, ધન અને આરામનો મોહ છોડી બાપુ જેવી જ ફકીરી ધારણ કરી પોતાનાં કુમળાં બાળકોને પણ અંતરનો મોહ–ફૂલની જેમ પંપાળીને ઉછેરવાનો–કચડી દેશ માટે ભોગ લેવરાવ્યો.

પત્ની તરીકે બા એક આદર્શ પત્ની હતાં. પતિની ઇચ્છાને માન આપવું, પતિનું દિલ રાજી થાય તેમ વર્તવું અને પતિને પ્રભુ માની તેને અનુસરવું એ સિદ્ધાંતો બાએ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા છે. લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં કાંઈક અભિમાન અને કાંઈક નાદાનિયતને કારણે બા બાપુના વિચારોથી વિરુદ્ધ પડતાં; પરંતુ છેવટે તો બાપુનું ધાર્યું જ કરતાં. આવી અથડામણના બેચાર પ્રસંગો બાપુએ એમની આત્મકથામાં આપ્યા છે: તે જોતાં આપણને બાની બાપુને અનુકૂળ બનવાની તત્પરતા માટે માન થયા વિના નહિ રહે.

બાએ બાપુને અનુકૂળ બનવા માટે દિવસ આખો ઘરકામમાં વિતાવીને રાત્રે થાક્યાંપાક્યાં પણ લખવા–વાંચવાની ટેવ પાડી હતી અને એ રીતે બાપુના વિચારો સમજવા લાગ્યાં હતાં. પોતે વાંચતાં શીખે તો બાપુનાં લખાણો અને બાપુ વિશે લખાયલાં લખાણો પોતે જાતે વાંચી શકે તો સારું એવી એમની ખાસ ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા એમણે જિંદગી પર્યંત સેવી હતી. ઘરડાં થયાં, આંખે ચશ્માં આવ્યાં, માથે પળિયાં આવ્યાં, છતાં વાંચતાં શીખવાનું એમણે છોડ્યું નહોતું. બહાર હોય ત્યારે તો બાપુની સેવા અને દેશની સેવા આડે તેઓ એ કામ કરી શકતાં નહિ; પરંતુ જ્યારે જ્યારે જેલમાં જતાં, ત્યારે ત્યારે ભણવા–શીખવાનું છોડતાં નહિ. બાપુને પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકાય અને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરી શકાય તે માટેનો તેમનો પ્રયત્ન જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધીનો રહ્યો હતો.

શરૂઆતમાં લગ્ન પછી થોડાં વરસો બાદ બાપુને વકીલાત અર્થે આફ્રિકા જવાનું થયું. બા તો ચુસ્ત વૈષ્ણવ, દરિયો પાર કરવામાં પણ નિષેધ માનનાર અને જૂના જમાનાનાં ત્યાં પહેરવેશનો બદલો અને રહેણીકરણીનો ફેરફાર એમને કેમ પાલવે? પરંતુ બાપુએ બૂટમોજાં અને 'પારસીશાહી સાડી પહેરવા ફરમાવ્યું અને છરીકાંટા વાપરવા આગ્રહ રાખ્યો, ત્યારે બા જરી પણ હઠાગ્રહ રાખ્યા વિના કબૂલ થયાં. એમનાં દિલને એ વાત રૂચી નહિ; પરંતુ બાપુના દિલને દુભાવવું એમને બિલકુલ પસંદ ન પડ્યું.

બાપુ જ્યારે ડરબનમાં વકીલાત કરતા, ત્યારે એમને ત્યાં મહેમાનોનો મારો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં રહેતો એ મહેમાનોમાં ય મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી લોકો હોય, જે લોકોની સામે જોવામાં પણ બા પાપ સમજતાં હોય, છતાં બા એ લોકોનાં આગતાસ્વાગતા કરતાં ને તેમને સારી રીતે સાચવતાં, પરંતુ બાપુ એટલેથી ન અટક્યા જાણે કે તેઓ બાની પતિભક્તિની પરીક્ષા કરવા માગતા હોય, તેમ એમને મનમાં એક નવો વિચાર આવ્યો એમના ઘેર મહેમાનોના ઓરડામાં ખાળચોકડી નહોતી એટલે તેમણે કૂંડાં મૂકવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. બાને એ પસંદ ન પડ્યું પણ ચલાવી લીધું; કારણ કે સૌ મહેમાનો પોતાના કૂંડા સવારમાં બહાર મૂકી દેતા, પરંતુ એક વખત એવું બન્યું કે એક ખ્રિસ્તી મહેમાને એમનું કૂંડું એમ જ રહેવા દીધું બાપુએ એ જોયું એટલે એમણે પેલા મહેમાનને કાંઈ ન કહેતાં પોતાના મહેમાનની પોતે જ સારવાર કરવી જોઈએ એવા વિચારથી બાને એ કૂંડું ઊચકી જવા કહ્યું અને બાનો મિજાજ ગયો; આજ દિવસ સુધી રંધાયેલો ગુસ્સો ઊછળી આવ્યો 'આવું તે શું હશે? હું તો આ ચાલી, તમે તમારું ઘર સાચવો' કહીને બા અડીને ઊભાં રહ્યાં બાપુ પણ એટલા જ મક્કમ હતા એમણે બાને બાવડું ઝાલીને ઘર બહાર કાઢ્યાં બા રોષમાં ને રોષમાં બહાર નીકળ્યાં [illegible] પગ મૂકતાંની સાથે એમની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં રડતાંરડતાં ગુસ્સામાં તેઓ બાપુને કહેવા લાગ્યાં 'તમને લાજ નથી, મને તો છે, જરા શરમાઓ.' પછી પણ બાએ બાપુને ઘણું ઘણું સંભળાવ્યું બાપુ શરમાયા છતાં મોં લાલ રાખ્યું અને બાને ઘરમાં લઈ લીધાં. બા મૂંગામૂંગાં કૂંડું લઈને નીચે ઊતરી ગયાં બાપુને એ કૂંડું ઊચકવા ન દીધું

દાગીના માટે પણ બા–બાપુ વચ્ચે એક વાર ઝગડો થયેલો. આફ્રિકાની સેવા બદલ બાપુને આફ્રિકાવાસીઓએ પુષ્કળ દરદાગીના આપેલા સ્ત્રીસહજ સ્વભાવે બાનો વિચાર એ દાગીનાનો અંગત ઉપયોગ કરવાનો હતો, જ્યારે બાપુ તેનું ટ્રસ્ટ બનાવી સારા કામમાં આપી દેવા માગતા હતા એ મિલકત પર જેટલો બાનો હક હતો, એટલો જ બાપુનો હતો એમ બાપુ માનતા એટલે બળજબરીથી પોતાનું ધાર્યું બા પાસે કરાવવાને બદલે એમણે ધીરેધીરે બાને સમજાવી દીધાં અને બાને સ્વમુખે દાગીનાનું દાન કરાવડાવ્યું ત્યારથી બા ત્યાગી બન્યાં પૈસા, ટકા અને દૈહિક સુખનો મોહ એમણે છોડ્યો બાપુનાં પત્ની તરીકે, બાપુના સિદ્ધાંતને વર્યાં. બાપુના દિલને સંતોષવા પોતે ચુસ્ત વૈષ્ણવ હોવા છતાં હરિજનોને અપનાવ્યા એક હરિજન બાળાને દત્તક લીધી અને જિંદગી પર્યંત પુત્રી તરીકે પાળી. હરિજનને અપનાવવા માટે શરૂઆતમાં તો બાપુ સાથે ઝગડો થયો છેવટ બાપુ ઉપવાસ પર ઊતર્યા, જ્યારે બાપુની જિંદગીનો સવાલ આવ્યો, ત્યારે બાએ વિચાર્યું કે સ્ત્રીનો સૌથી પ્રથમ ધર્મ પતિસેવા, પતિ આગળ ધર્મ પણ વિસાતમાં ન હોવો જોઈએ, અને એમણે કહેવાતો વૈષ્ણવ ધર્મ ઉવેખી હરિજનોને અપનાવ્યા. એ માટેના સમાજના સખત વિરોધ સામે બાપુની પડખોપડખ બા ઊભાં રહ્યાં

બાને બાપુ માટે એટલી ભક્તિ હતી, કે બાપુ જે વસ્તુનો ખ્યાલ માત્ર કરે તે કરવા બા તૈયાર રહેતાં બાપુના સૌથી મોટા પુત્ર હરિલાલ સાથે બાપુને બહુ અણબનાવ રહેતો. છેવટ બાપુએ એ પુત્રનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે બાએ પણ હૃદયને કઠણ કરી એ પુત્રને મનમાંથી કાઢી નાખ્યો બાની જગ્યાએ જો બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો એણે પતિ આગળ પુત્રનું ઉપરાણું લીધું હોત; પરંતુ બા તો બાપુની ઇચ્છાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણતાં. બાપુનું મન જરા પણ ચિંતામાં હોય તો બાનો જીવનરસ ઊડી જતો અને સર્વ કાંઈ કરવા તેઓ તત્પર બની જતાં ભોજન વિશેના બાપુના નિયમોની નામાવલી તેઓ હોઠ પર જ રાખતાં, તેમાં

એક તલ માત્રનો પણ વિલંબ કે ફેરફાર થાય તે બાપુને પસંદ ન પડે ને જો એવું કાંઈ બને તો બાનું શેર લોહી બળી જાય.

પતિ એ જ પત્નીનું સર્વસ્વ છે એ રીતે બા બાપુના જીવનનું રક્ષણ પણ પોતાના જાનના જોખમે કરતાં. એક વખત બાપુ હિમાલયના એક હવાખાવાના સ્થળે ગયેલા. બાપુને તો બહાર સૂવાનો નિયમ. પછી ભલે ગમે તેવી ઠંડી પડતી હોય કે ગમે તેવો જંગલી પ્રાણીઓનો ડર હોય. કોઈ માણસે તો વાઘના બચ્ચાંને બાપુની પથારી પાસેથી પસાર થતાં પણ જોયું; છતાં બાપુ એમના નિયમમાંથી ન ડગ્યા, ને બાએ એમની પાસે જ પોતાની પથારી કરાવી બાપુની જિંદગીનું રક્ષણ કર્યું.

૧૯૩૩ની સાલમાં બાપુએ યરવડા જેલમાં હરિજનો માટે ઉપવાસ આદર્યા. બા પણ એ વખતે સાબરમતી જેલમાં હતાં. બાપુને તો જેલ કે ઘર બધું જ પોતાના કાર્ય માટે સરખું હતું; પણ બાનો જીવ કેમ શાંત રહે ? રાતદિવસ તેઓ ચિંતામાં પસાર કરે, પ્રાર્થના કરે પણ એમને ચેન ન પડે, કોઈ એમને કહે: 'બા, શા માટે ચિંતા કરો છો ? એમની પાસે ક્યાં સેવકોની કમી છે?' કહેનારને બાનો એક જ જવાબ હતો: 'આપણે હોઈએ તો ફેર પડે.' આમ બાની જિંદગી, બાનો શ્વાસેશ્વાસ બાપુ માટે જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. એમના જતાં બાપુ પાંગળા બની ગયા.

બાના અગ્નિદાહ પછી રાખ ઠંડી થતાં એમાંથી બાની પાંચ કાચની બંગડીઓ અખંડ મળી આવી—એ જાણે બાની પતિભક્તિનો પુરાવો બતાવવા ન હોય એમ લાગે છે.

ગૃહિણી તરીકે પણ બા સૌ ઉપર સારી છાપ પાડતાં. દેશપરદેશના મહેમાનો, મોટામોટા નેતાઓ અને નાના માણસો સૌ બાનો સ્નેહ અને બાની આગતાસ્વાગતા પામતા. બાનું શરીર ઘણું નાજુક હતું; છતાં સાબરમતી આશ્રમના રસોડાની જવાબદારી બાએ જ લીધેલી. નાનુંમોટું સૌ કોઈ જમ્યું છે કે નહિ, કોઈ માંદું હોય તો એની શી વ્યવસ્થા થઈ છે વગેરે ધ્યાન રાખતાં અને ટાણેકટાણે આવેલ દરેક વ્યક્તિને સુજ્ઞ ગૃહિણીની જેમ મીઠો આવકાર આપી અપનાવી લેતા.

એમનું વાત્સલ્ય પણ અદ્દભુત હતું. ચંપારણ્યમાં બાપુ સાથે તેઓ ગયેલાં, ત્યારે દિલ દ્રવી જાય એવી ગરીબી એમણે જોઈ, છતાં ઉત્સાહથી તેઓ ઝૂંપડેઝૂંપડે ફરતાં ને માતાના પ્રેમથી સૌ કંગાળોનાં દિલને ઠારતાં!

બારડોલીની હિજરત વખતે પણ એમણે એક ખેડુના નમાયા બાળકને માતાની મમતાથી જાળવેલું—જેલની તો દરેકેદરેક બહેન એમનો પ્રેમ મેળવી ચૂકેલી, જે જિંદગીભર યાદ કરશે. લડતમાં પણ ઘણા સૈનિકો બાનો પ્રેમ મેળવવા ભાગ્યશાળી બન્યા હતા.

બહારના માણસો પ્રત્યે આ લાગણી ધરાવતાં એટલું જ નહિ પણ એમના કુટુંબની પણ તેઓ પોતે જ સંભાળ રાખતાં; અવારનવાર પત્ર લખી સમાચાર મેળવી લેતાં.

છેલ્લે આગાખાન મહેલમાં જ્યારે બા હતાં, ત્યારે પણ એમનું દિલ બહુ દુભાતું. એમને થતું કે પોતે અને બાપુ ભલે જિંદગીભર જેલમાં રહે પણ અસંખ્ય માતાઓના પુત્રો જો જેલમાંથી છૂટે, તો સારું એમ તેઓ વારંવાર બોલી ઊઠતાં.

સૈનિક તરીકેના ગુણો પણ એમણે દાખલો બેસાડી શકાય તેટલા કેળવ્યા હતા. સૌથી પ્રથમ જેલમાં જવાનો વખત એમને આફ્રિકામાં આવેલો. એ વખતે તો તેઓ સુંવાળી જિંદગી પસાર કરતાં હતાં. બાપુ ઘણીવાર સત્યાગ્રહની, જેલ જવાની વગેરે વાતો કરે, એ પરથી બાને પણ એવા વિચારો આવી જતા, પરંતુ ખરેખર જેલ જવાની તેમણે કલ્પના સરખી નહિ કરેલી. એક દિવસ બાપુએ આવીને વાત કરી કે હિંદુ લગ્નને આફ્રિકાની સરકાર ગેરકાયદે ઠરાવે છે, ત્યારે બા એટલાં

બધાં ઉકળી ઊઠ્યાં કે જેલ જવા તત્પર બની ગયાં. એમની નાજુક તબિયતને જેલનું ભોજન અનુકૂળ ન આવે તો ઉપવાસ પર જઈને ફળો મેળવવા બાપુએ સૂચવેલું એ પ્રમાણે બાએ ફળો મેળવ્યા પણ ખરા, પરંતુ ત્રણ માસની જેલને અંતે માંદેસાજે શરીરે બહાર આવ્યાં, એનારની આંખમાં આંસુ આવી જાય છતાં બા એમની ફરજ પરથી ન ડગ્યા. ચાલુ લડતમાં જોડાયા ને છ વરસ સુધી એટલે કે સત્યાગ્રહનો વિજય થયો, ત્યાં સુધી શરીરની દરકાર રાખ્યા વિના લડ્યા

એવી જ રીતે એક વખત બા ખેડા જિલ્લાના મરોલી ગામમાં તબિયત અર્થે રહેલા ત્યાં બોરસદથી સત્યાગ્રહી બહેનોનો બાને તેડાવવાનો તાર આવ્યો બા ખરાબ તબિયતે, શૂન્ય પેટે અને એ વખતે એક થેલી હાથમાં લઈને લશ્કરી સિપાઈની માફક ચાલી નીકળ્યા ન એ વખતે એમણે માંદગી સામે જોયું કે ન ખાવાપીવા કે તૈયાર થવાનો વખત માગ્યો

રાજકોટમાં સત્યાગ્રહ થયો, ત્યારે તો બાને તાવ આવતો હતો. ઉમર પણ એ વખતે સિત્તેર સુધી થઈ ગઈ હતી, છતાં લડાઈનો સાદ એ લડાઈનો એ વખતે ઉમર કે સાજામાંદાપણું જોવાનું શાનું હોય? સરદારશ્રીની આજીજીભરી ના હોવા છતાં બા ત્યાં ગયેજ રહ્યા

જેમ એ સૈનિક હતાં તેમ જ એ એક મહાન પ્રેરક શક્તિ હતાં સ્ત્રીશક્તિ મહાન છે, તે ઘણુંઘણું ઊભું કરી શકે છે, તે તો આટલી એમની વાતો વાચતા જણાઈ આવે છે ૧૯૨૨ની સાલમાં બાપુને જ્યારે છ વરસની જેલ મળી, ત્યારે આખો દેશ ડૂબતાઈ ગયો હતો, ત્યારે બા હિંમત નહોતા હાર્યા એમની સ્ત્રીશક્તિ ત્યારે ઊછળીઊછળીને બહાર આવવા લાગી. એમણે એ વખતે રસોડું ને ઘર બન્ને છોડી દીધા—બારડોલી આવ્યા, ગાડામાં બેસીને ગામડેગામડે ફર્યા, રેંટિયા ચાલુ કર્યા, રાનીપરજ લોકોની પરિષદ ભરી, લોકોને પરમાટી અને દારુ પીતા બંધ કર્યાં, કાંતતા શીખવ્યું, અને ખાદીનો પ્રચાર જોરશોરથી કરવા લાગ્યા

૧૯૩૦ની લડત વખતે બાએ અજબગજબનું કામ કર્યું સુરતમાં સ્ત્રીઓની છાવણી ખોલી બાપુએ જેલ જવાની ના પાડેલી તેથી દારુ ને પરદેશી કાપડ પર પીકેટિંગનું કામ શરૂ કર્યું સેંકડો અભણ સ્ત્રીઓને આ કાર્ય માટે ઊભી કરી સૌને ઘરબાર છોડાવી ઝૂપડામાં રહેતા, સાદડી પર સૂતા ને હાલ્લામાં રાંધતા શીખવી દીધુ

આમ એમની આખી જિંદગી એક મહાન શક્તિની પૂજામાં અને દેશની સેવામાં ખર્ચાઈ ગઈ કેટલાક લોકો એમની જિંદગીને દુન્યવી રીતે મૂલવી દુઃખી ગણાવવા લાગ્યા બાને નિરાંતે રહેવાનું નહિ, નહિ ઘર, નહિ બાળકોની સાથેની આરામમય જિંદગી, નહિ પતિ તરફનું દુન્યવી સુખ—પરંતુ બાએ એ સુખને કદી સુખ માન્યુ જ નહોતુ. એમનું સુખ ઊંચી કક્ષાનું હતું તેઓ બીજાને સુખે સુખી ને બીજાને દુઃખે દુઃખી હતાં મહાત્મા ગાંધી જેવાના સાથીદાર બનવા માટે તેઓ પોતાને ધન્ય સમજતા ગાંધીજી હમેશ બાને પોતાનું એક અંગ જ ગણતા ને બા ગયાથી પોતે પાંગળા બન્યા છે એમ માને છે, એજ બાના જીવનની ધન્યતાનો પુરાવો છે

એમનું મૃત્યુ સન ૧૯૪૪ની સાલમાં પૂના પાસે આવેલ આગાખાનના મહેલમાં થયું તેઓ શિવભક્ત હતા શિવનો સોમવાર તેઓ અચૂક કરતા અને તેમનું મૃત્યુ પણ મહાશિવરાત્રિ અને સોમવારને દિવસેજ થયું શંકર પ્રભુએ પણ જાણે કે પોતાના ભક્તની ભક્તિને પિછાની લીધી અને મૃત્યુ વખતે એમને અજબ શાંતિ આપી શાંતિથી સહજ વાત કરતાં હોય તે રીતેજ એમણે એમના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીને કહ્યું 'હું જાણું છું', એક દિવસ જવાનુ તો હતું જ, તો આજ શા

ભગવાનનું મંદિર

લેખક:
શ્રી. 'પ્રશાંત'

હરિનાં દ્વાર હરિજનો માટે ઊઘડવા લાગ્યાં છે ત્યારે આપણાં હૃદયનાં દ્વાર પણ ઊઘડે એવી આશાએ આ વાર્તાની રચના થઈ છે. શ્રી. 'પ્રશાંત' 'બળતાં પાણી' નામના વાર્તાસંગ્રહ તથા સામયિકોથી વાર્તાલેખક તરીકે ગુજરાતમાં જાણીતા છે.

જોયું આ મંદિર? જુદેજુદે સમયે, જુદીજુદી ઋતુમાં અહીં અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચાય છે. પૂજારીઓનું કાર્ય–ખાવા કરવું, જમવું, પ્રભુને નિયમસર વાઘા પહેરાવવા, આરતી ઉતારવી અને સ્નાનાદિમાં મસ્ત રહેવામાંજ ખતમ થાય છે.

મૂર્તિખંડનું બારણું બંધ છે; છતાં એમાંથી ઝીણી વાતોનો અવાજ સંભળાય છે. ભગવાન વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી વાતો કરી રહ્યા છે.

લક્ષ્મીજી: હે દેવ, પહેલાં જેટલા લોકો આજે કેમ ધર્મમાં નહિ માનતા હોય?

વિષ્ણુ: (કટાક્ષયુક્ત સ્મિત કરી) આપણામાંથી એમની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ હશે, બીજું શું?

લક્ષ્મીજી: પણ તેનું કંઈ કારણ?

વિષ્ણુ: દુનિયા પર હજી કોક માનવીઓનાં આક્રંદ અને નિશ્વાસ ચાલુ હશે. નહિ તો ધર્મની આજે આ દશા ન થાય. તમને ખબર હશે, કે ધર્મરાજાએ કરેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં બધાએ ધરાઈને જમી લીધું હતું, છતાં રખડતા એક બ્રાહ્મણને ભોજન નહિ મળવાથી પેલો નોળિયો એંઠી ખાબોમાં આળોટવાથી જે સોનાનો થવો જોઈએ, તે નહોતો થઈ શકયો; તેના જેવું જ કંઈક ગર્ભિત કારણ હશે.

લક્ષ્મીજી: પરંતુ હે દેવાધિદેવ, આપ તો વિશ્વના જાણકાર છો. કોણ એવાં દુખિયાં હશે તે તમે જ શું નહિ જાણતા હો?

વિષ્ણુ: પણ દેવી, મારા તો હાથપગ જાણે બાંધેલા છે. આપણને આ મંદિરમાં જ જકડી રાખવામાં આવ્યા છે. આ પૂજારીએ...

પરંતુ બન્નેનો સંવાદ ત્યાં જ અટકી પડ્યો. દર્શનનો સમય થવાથી પૂજારીએ કમાડ ઉઘાડયાં. 'જય જય' કરતાં લોકોનાં ટોળાંનો ધસારો શરૂ થયો. શાથી આમ હશે? દર્શન તો રોજનાં જ થાય છે, તથાપિ આટલી બધી તાલાવેલી શાને? એ જ રીતે ભોજન પણ રોજનું થઈ ગયું છે; છતાં આપણે એવી ઉતાવળ કેમ નથી કરતાં? શું દર્શન જલદી બંધ થઈ જાય એટલે? ના ના, પણ આજે તો આ ધસારાનું કારણ જુદું જ છે. અહીં અન્નકૂટ ભરાયો છે. છપ્પન જાતનાં શાક ને બાવન જાતની વાનગીઓ પ્રભુને ચરણે ધરાઈ છે. પણ એ બધી વસ્તુઓ ગણાય નહિ, એનાં નામ દેવાય નહિ, પાપ લાગે; પણ એની સુવાસથી

માટે નહિ?' મરતી વખતે પણ તેઓ પ્રભુનું નામ જીભ પર રાખીને પોતાના પ્રભુ જેવા પતિને ખોળે જ મર્યાં છે.

એમના જેવું પવિત્ર અને ધન્ય જીવન કોઈક ભાગ્યશાળીને જ મળે. એમની જિંદગી બે જણ માટે હતી. એક ગાંધીજી ને બીજો ભારતદેશ. ગાંધીજીની બાજુમાં રહીને દેશને માટે એમણે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો–પોતાની જિંદગી સાર્થક કરી–એ સાર્થકતાની શાંતિ સાથે તેઓ ગયાં. પ્રભુએ એમને સહર્ષ સ્વીકારી લીધાં.

*

વાતાવરણુ મઘમઘી રહ્યુ છે ધૂપ, અગરબત્તી, અત્તર, પુષ્પોની મીઠી મહેકથી માદકતા પ્રસરી રહી છે આરતીનો આહ્લાદક સૂર એમા પુરાય છે ને હવા ઔર દીપી ઊઠે છે

ભેગા થયેલા આ ભક્તજનોમા વૃદ્ધો, સ્ત્રીપુરુષો, ને બાળકો યે છે દર્શન કાજે અહીં હાજર રહેલ કેટલીયે સ્ત્રીઓએ, પોતાના ઘરના કામકાજ નેવે મૂકી, પોતાના સતાનોને ભૂખ્યા રાખી, અરે, કોઈ કોઈએ તો પતિની આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરીને પણ, આ અન્નકૂટ તૈયાર કરવામા મદદ કરી છે કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષોને મુખિયાજીનો પડનો બોલ ઝીલવાનો મહાવરો પડી ગયો છે. ભગવાન માટે ચોટીલાનુ ચોખ્ખુ ઘી મેળવી આપવામા મદદ કરનાર પણ આ ભક્તોમાથી કોઈક નીકળશે અત્યારે પ્રભુએ સજેલ વાઘાઓ, ચાદીસોનાના દાગીનાઓ અને બીજો ઠાઠમાઠ પૂરો પાડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવનારી વ્યક્તિઓ પણ આ ભાવિકોમાથી નીકળી આવે ખરી આ હારમોનિયમ વગાડનાર, ઝાલર રણઝણાવનાર, ગીતો લલકારનાર, ભજન ગાનારાઓનો પણ આજના ઉત્સવમા ઓછો હિસ્સો નથી દરેકે ઘરકામ ને રોજગાર છોડી પોતાનુ બનતુ કર્યું છે અને પ્રત્યક્ષ રીતે મદિરની સેવામા ઉપયોગી ન થનાર ભક્તો અનાજ અને પૈસાના ઢગ વાળે છે

દર્શન થયેથી કોઈ સ્તુતિ ગાય છે, કેટલાક પ્રદક્ષિણા કરે છે, ટોપી ઉતારે છે, નાકલીસરણી કાઢે છે, અને મનમા સલસલી આશાઓ સેવે છે કોઈ વાઝિયણ પુત્રપ્રાપ્તિ વાંછે છે, કોઈ વેપારી ધધામાં બરકત માગે છે, કોઈ વૃદ્ધ ઘરના કજિયાથી કટાળી હરિશરણમા મૃત્યુ માગી રહ્યો છે, કોઈ પોતાના કુટુબનુ ક્ષેમકુશળ ઇચ્છે છે, આજે તો ન આવ્યો પણ કાલે, જરૂર અમેરિકન આંક આવે એવુ યે કોક ઇચ્છી રહ્યું હશે—અરે, એ તો માનવીનુ મન ! આટલા બધા માનવીઓ ભેગા મળ્યા છે, એમાંથી એમના મન કોણ પારખી શકે એમ છે ? કોને ખબર કોણુ મનમાં શુ શુ વાછી રહ્યુ હશે ? એવા યે નહિ હોય જેની નજર બીજા કોઈ પણુ કરતાં નજર સમક્ષ પથરાયેલા ઉઘાડા અન્નકૂટ તરફ જ ચોટી રહી હોય ?

પૂજારીએ આરતી પૂરી કરી.

લોકો વિખરાવા લાગ્યા મદિરની બહાર આ જ ફળિયુ વાળનો ઢેઢ કાશીરામ અને એની વહુ કાશી એમના એકનાએક તાવવાળા ને રડતા આઠેક વર્ષના છોકરા સાથે ઊભા છે આ ગામમાં પહેલાં કૂવો, તળાવ અને સાર્વજનિક લોકમાતા સમી નદીયે એમને માટે નહોતી; પરતુ આ કોંગ્રેસ સરકાર આવ્યા પછી એની ધીમેધીમે છૂટ થવા ગાડી છે અને એટલે જ એ છોકરો ઝીણિયો નિશાળે પણ જતો થયો છે, પણ આજ વાત બીજી બની છે ઝીણિયો નિશાળે ગયો હતો, ત્યાં મહેતાજીએ કહ્યુ હતુ, કે 'ઈશ્વર બધાનો છે અને કોઈ પણ જાતના નાતજાતના ભેદ વગર એ દર્શન દે છે' ઝીણિયાએ કોણુ જાણે કેમ પણ આજે એ દર્શન માટે હઠ પકડી હતી એને તેવ જેવા હતા અને હાલમાં પગારવધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટીમાં હરિજનોએ હડતાળ પાડી હોવાથી, તેમ જ ફળિયાના લોકોનો પણ હમણા હમણાં આ જાતિ ઉપર અણગમો અને તિરસ્કાર વરસતા હતા, એટલે એમની પાસેથી કશુ મળવાની આશા ન હોવાથી છેલ્લા થોડા દિવસથી આ દપતી અર્ધભૂખ્યુ રહેતુ હતું આવી અર્ધભૂખી સ્થિતિમાં યે ઝીણિયો આ બનેને આ મદિર આગળ ઘસડી લાવ્યો એકના એક પુત્રની આવી સર્વસામાન્ય ઇચ્છા પૂરી કરવા બને જણુ અહીં આવ્યા, ત્યારે લોકો દર્શન કરી વિખરાતા હતા. છોકરાની હઠ ચાલુ જ હતી

બહાર લૂલાં-લગડા ને આંધળાઓની બને તરફ પગતો બેઠી હતી તેમા પાઈ-પૈસાનુ યથાશક્તિ વિતરણ કરતા ભક્તો ચાલ્યા જતા હતા કોઈ પગથિયાં ઊતરીને, સીધુ ચાલ્યુ જતુ પણ કોઈને અટકાવી ઊભો રાખી

પૂછવાની કાશીરામની હિંમત નહોતી.

અંતે એક વૃદ્ધને 'ભઈશાબ બાપા' કહી ઊભો રાખી પૂછ્યું: "હેં માબાપ, તમે હમણાં જ દેવનાં દર્શન કરીને આવ્યા છો. કહોને એ દેવ કેવા હોય? મારા છોકરા ઝીણિયાએ..."

"હટ્ હટ્ સાલા, ગામનાં નિશાળ, તળાવ ને કૂવા તો અભડાવી માર્યાં, હવે મોટો દર્શન કરનારો થઈ ગયો? સાલી જાત, જાતે દર્શન કરવાં છે એટલે મશ્કરીમાં મને આવો સવાલ પૂછતાંયે શરમાતો નથી, ચાલ જા આઘો..."

'પણ માબાપ!...'

"અરે માબાપ ને ફાબાપ. જાને જતો હોય તો, મને પૂછ્યું તો પૂછ્યું પણ આવો સવાલ બીજા કોઈને પૂછ્યો છે ને તો ઈ...ઈ..."

ફાંતિયાં કરતો, લાકડી ઠબકારતો તે વૃદ્ધ કોઈ યુવાનની ગતિથી પસાર થઈ ગયો અને લફડફફડ કરતો બાજુએ ગયો.

ટીલાંટપકાંવાળાં એક વૃદ્ધ ડોશીમાને ઊતરતાં કાશીરામે જોયાં. ડોશી દર્શન કરી આવી રીતરસમ પ્રમાણે મંદિરને ઓટલે બેઠાં, શ્વાસ ખાધો, બે મિનિટ રાધેશ્યામ રાધેશ્યામનું ભજન ગાયું ને ફરી પાછાં ઊતરવા લાગ્યાં.

બારણાં ખુલ્લાં હતાં. મંદિરમાંથી બહાર નીકળતો પવન, દેવને ચરણે ધરેલ ભોજનની સુવાસ બહાર બધે પ્રસરાવતો હતો. કાશીરામે છોકરાના નસીબ પર રડતાં ઊંડો નિશ્વાસ મેલ્યો, ત્યારે ઓચિંતાની જ એને એ વાસ આવી. વહુને પૂછ્યું:

'અલી કઈ તિથિ થઈ આજે?'

'કોણ જાણે પણ આજે અહીં અનકોટ છે એમ કોઈ કે'તું'તું!'

રડતા છોકરાનું તરત જ ધ્યાન ગયું. એણે પૂછ્યું:

'હેં બાપા! અનકોટ એટલે શું?'

કાશીરામને જ્ઞાન હતું તેટલું એણે કહ્યું. છોકરાએ તો એવી વાનગીઓનાં નામે જયાં સાંભળ્યાં નહોતાં, પછી એ જોવાનો વારો તે ક્યાંથી આવ્યો હોય? જાણે સ્વપ્નમાં હોય તેમ એણે એ બધાં નામો સાંભળ્યાં; પરંતુ તેથી તો દેવદર્શનની એની ઉત્કંઠા વધતી હતી! પરંતુ એના મૂગા હૈયાની અરજ,ને પ્રાર્થના આટલી બધી ભીડમાં તે કોણ સાંભળે?

અને એટલામાં પેલાં ડોશીમા ધીમેધીમે કરતાં લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ વખતે કાશીએ ધીમે રહી પૂછ્યું:

'હેં બા, અનકોટમાં શું શું હોય?'

ભૂખ્યા પેટનો આ કેવો અર્થસૂચક સવાલ હતો! કેમ જાણે પૂરાં નામ જાણવાથી યે જાણે તૃપ્તિ થવાની હોય! અરે, કાશી તનેયે શું, પુત્ર દેવનાં દર્શન કરે તેને બદલે 'અન્નકોટ'ની અગત્ય વધારે લાગી હતી?

ડોશીએ તો એ અન્નકૂટ તૈયાર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એ જેમજેમ નામ દેતાં ગયાં તેમતેમ તેમની નજર સમક્ષ આખો યે રસથાળ ખડો થઈ ગયો હતો. કાશીરામ, કાશી અને ઝીણિયો એ રસથાળની વાનગીઓમાં રાચવા મંડી પડ્યાં હતાં, ત્યાં પાછળથી ધસારામાં ધપ્યે જતો કોઈ વૈષ્ણવ ભક્ત કાશીરામને અડકતો–અડકતો ખચી ગયો; એટલે એ છંછેડાયો અને આ ત્રણેની મઝા લુટાઈ ગઈ. જાણે આકાશમાંથી પાછાં એ પૃથ્વી ઉપર પછડાયાં!

એ દિવસ પસાર થઈ ગયો. દર્શન વિના રડતાકકળતા અને રસ્તે 'અનકોટ'' દરસન'ની બૂમો પાડતા છૈયાને બંને જણાં ઘેર લઈ ગયાં. અન્નકૂટની વાનગીઓ સાંભળી એટલે બધો રસ જાગ્યો હતો, કે એ વિશે એને ઘણાઘણા સવાલો માતપિતાને પૂછી એમને મૂંઝવી માર્યાં. મંદિરનાં કમાડ બંધ થયાં. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીએ શી શી વાતો કરી તે કોઈના જાણવામાં ન આવી.

નિતની માફક જ વળતો દિન ઊગ્યો. આ બાજુ તે દરમિયાન ભગવાને પેટ ભરીને જમી લીધું હતું. પૂજારીઓ, અને એમના દૂરદૂરનાં

સમાસ બધીઓ પણ સંતોષાઈ ગયા હતાં અને છતાં જે કંઈ વધ્યું હતું, તેમાંથી સેવકીના પૈસા લઈ, હતા તેટલા વૈષ્ણવોને ઘેર મોકલાવી દેવામાં આવ્યું હતું; છતાં હજી અન્નકૂટમાંથી શેષ વધે એમ હતો. એમાંની ઘણી ચીજો એવી હતી, કે જે આવા દિવસોમાં વધારે સમય રહી શકે એમ નહોતી એટલે રેશનિંગના જમાનામાં યે ઓછામાં ઓછા ત્રીસેક માણસો જમી શકે એટલી રસોઈ હવે બગડી ગઈ હતી. એનો કોઈએ જવાબ ન માગ્યો શા માટે રેશનિંગ ઇન્સ્પેક્ટરે ત્યાં ધાડ ન પાડી? ક્યાંહિ મળતી ખાંડ અહીં કેમ કરી એકઠી થઈ ગઈ હતી? આટલા બધા અનાજનો બગાડ શા માટે થવા દેવામાં આવ્યો? એક બાજુએ અન્નકૂટો અને બીજી તરફ કાશીરામ જેવી સદાભૂખી જનતા ભૂખે ટળવળતી હતી રે! જે ભારતવર્ષ માટે એમ કહેવાતું કે એક વખત સોનારૂપાની નદીઓ વહેતી, ધનધાન્યના પહાડો ખડકાતા; એની આજે આ સ્થિતિ! કોણ હતું એ માટે જવાબદાર? કોઈ તો બોલો? કાશીરામ જો વધુ શિક્ષિત હોત, તો એણે આવા કૈંક કૈંક સવાલો પૂછ્યા હોત! પરંતુ એણે તો એમાંનું કશું જ ન કર્યું એનાથી કશું જ ન થઈ શક્યું એ બધા ઘેર ગયાં મા ને બાપ બન્ને ભૂખ્યાં હતાં, બીજે દિવસે એમાં વધારો થયો હતો ગીલિયો 'અનકોટ, અનકોટ'ને 'દરસન, દરસન'નો લવારો કરતો હતો એને સનેપાત થઈ ગયો હતો. એ સનેપાતમાં એણે જોયું:

એણે જે જે વાનગીઓના નામ સાંભળ્યા હતા, તે બધી જાણે એની નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ છે, એમાંથી ઉપાડીઉપાડીને એ પોતાના ભૂખ્યા માબાપ ને સગાવહાલાંને પણ લુંટાવી રહ્યો છે મંદિરના જે ભગવાનના દર્શનની એને તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, તે પણ જાણે એને આ વાનગીઓ ખાતો જોઈ એની સમક્ષ મલકમલક હસી રહ્યા છે, પણ એને તો જાણે કશાની યે ન પડી હોય, તેમ એ તો ખાતો જ ગયો, લુંટાવતો જ ગયો છેવટે થોડું બાકી રહ્યું પ્રભુએ એ લેવા માટે હાથ લાંબો કર્યો એ છેલ્લો અવશેષ પ્રભુને આપવો કે પોતાના જેવા જ કોઈ ભૂખ્યા સગાને, તેનું એ નક્કી કરી શક્યો નથી અને ભગવાન હાથમાંથી જેવા લેવા જાય છે, તેવું એને લાગ્યું કે મહામહેનતે મળેલી આ ચીજ લુંટાઈ જાય છે, એટલે ભયના માર્યા એણે એક મોટી ચીસ પાડી ને તરત જ એ ટાઢોટબ થઈ ઢળી પડ્યો.

જ્યારે બગડી ગયેલું અન્ન ઉકરડે ન ખાતું હતું, ત્યારે કાશીરામને ત્યાં રોકકળ થઈ રહી હતી

વિષ્ણુ ભગવાન ત્યારે લક્ષ્મીજી સામે જોઈ મરકયા લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું: 'કેમ દેવ હસો છો?'

વિષ્ણુ: 'આજે હું સાચેસાચ ભગવાન બન્યો છું પેલા ગીલિયાને મારા દર્શનનો અને અન્નકૂટ આરોગવાનો એમ બન્ને લાભ મેં આપ્યા! માનવીએ કૃત્રિમ રીતે રચેલી અસમાનતાની દીવાલો મેં તોડી નાંખી છે!'

વિષ્ણુની આંખમાંથી વહી રહેલાં હર્ષનાં અશ્રુ પૂજારી પણ જોઈ શક્યો હોત તો!

*

'અરે, તમે તો ઘણા સુધારક વિચારના અને તમારે ત્યાં આ શું? જૂના વહેમ અને જૂની રૂઢિ આપણા સમાજને કોરી ખાય છે, એવું તો તમે જ સૌને શીખવો છો, અને તમારા કુટુંબમાં જ આવા પ્રસંગે જૂની રૂઢિનાં પાલન?'

'ઘણું યે જાણીએ છીએ, પણ શું થાય? મારા કુટુંબના સંજોગો જ એવા છે!' નિર્બળ સુધારકે જવાબ આપ્યો

x

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ

લેખક:
શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક એમની નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો વગેરે વિષયનાં પુસ્તકોથી ગુજરાતને સારી રીતે પરિચિત છે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી તેઓ હરિજનો, આદિવાસીઓ વગેરે તરછોડાયેલાંઓનાં બાળકોમાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. બાળકો એમને 'રામભાઈ'ના વહાલસોયા નામથી ઓળખે છે. તેઓ કુશળ વાર્તા કહેનાર પણ છે. મહાત્મા ઇબ્રાહીમ આદમના જીવનપ્રસંગો આપણી અંદર પડેલી માનવતાને જગાડનારા ને પ્રભુદર્શનની ભૂખને તીવ્ર કરનારા છે. આનું વાચન અમૃતપાન જેવું આરોગ્યપ્રદ થશે.

પાછલી રાતનો પહોર હતો. ઠંડી રાત સમસમી રહી હતી. પશુપંખી હજી જાગ્યાં ન હતાં. માણસો ગાઢ નિદ્રામાં સૂતાં હતાં. આખા શહેરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાયેલી હતી. એ વખતે બલ્ખનો સુલતાન ઇબ્રાહીમ પોતાના રાજમહેલમાં પલંગ પર અર્ધમીંચેલી આંખે બેઠો હતો. એના ખુદાપરસ્ત દિલમાં અનેક વિચારો આવીને એના મનને મુંઝવી રહ્યા હતા. એમણે આખી રાત ઊંઘ વિના પસાર કરી હતી. આલેશાન મહેલ, રત્નજડિત છત્રપલંગ, રેશમી તળાઈઓ, સુંવાળાં ગાલમશૂરિયાં, પ્રેમળ બેગમ, પ્રાણથી અધિક પ્રિય એવો સુકુમાર શાહજાદો, એમાંનું કશું બાદશાહ ઇબ્રાહીમને સુખ આપતું ન હતું. એ પોતાના મનમાં વિચારતો હતો: "આ મહેલ, આ સંપત્તિ, આ વૈભવ, સ્ત્રીપુત્ર, પરિવાર એ સઘળું છોડીને એક દિવસ મારે જવાનું છે. ખુદાનો પેગામ આવશે, એટલે પહેર્યે લૂગડે કફનમાં પોઢવાનું છે. મેં દુનિયાનું શું ભલું કર્યું છે? બાપદાદાની આવડી મોટી જાગીર મને વારસામાં મળી,પણ એ ધનદોલતનો ઉપયોગ મેં મારા અમનચમનમાં કર્યો. કુરાનેશરીફમાં લખ્યું છે, કે 'તું હકની રોટી ખાજે!' મોટામોટા પીર અને ઓલિયાઓ એવું સાદું, સેવાપરાયણ જીવન ગાળીને સંતોષપૂર્વક રહેતા. મારે પણ એમને રસ્તે ચાલવું જોઈએ."

મહાલયના ત્રીજા મજલા ઉપર આલેશાન રંગમહેલમાં સુશોભિત પલંગ પર બેઠોબેઠો બાદશાહ આવા વિચારો કરી રહ્યો હતો. એ વખતે એકાએક આખા ઓરડામાં અજવાળું થયું. ઝળહળતા પ્રકાશમાં એક તેજસ્વી પુરુષ એની સામે ? આવી ન ઊભો રહ્યો. બાદશાહે ચકિત બની પૂછયું: 'આપ કોણ છો? અહીં અત્યારે શા માટે આવ્યા છો?' આવનારે શાંતિથી સુલતાનને જવાબ આપ્યો: 'હું કોઈ ચોર, લૂંટારો કે તારો દુશ્મન નથી. મારું ઊંટ ખોવાયું છે તે શોધવા અહીં આવ્યો છું.'

બાદશાહે નવાઈ પામતાં પણ સહેજ ચિડાયેલા અવાજે કહ્યું: 'અહીં મહેલને ત્રીજે માળે વળી ઊંટ કેવું?'

પેલા આવનારે ઠંડે કલેજે, એવા જ શાંત અવાજે કહ્યું: 'દીન દુઃખી અસહાય ગરીબોની વચ્ચે રહેનારા ખુદાને તું અહીં રાજમહેલમાં શોધે છે એમાં નવાઈ નથી, તો પછી મારું ઊંટ અહીં શોધવામાં શાની નવાઈ લાગે છે?' આટલું કહેતાંની સાથે જ એ પુરુષ અદશ્ય થયો.

ઘણી તપાસ કર્યા છતાં એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એકવાર સુલતાન ઇબ્રાહીમ કચેરી ભરીને બેઠો હતો. દરબારીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એ વખતે એક માણસ

કચેરીના અમીર, ઉમરાવોને આજી નાખનો દરબારમા દાખલ થયો કોઈ અટકાવે તે પહેલા એ છેક બાદશાહ પાસે જઈ પહોચ્યો

બાદશાહે એને પૂછ્યુ 'આપનું પધારવુ શા કામે થયુ છે?'

આવનારે જવાબ આપ્યો 'અહીં આ મુસાફરખાનામા રાતવાસે રહેવા વિચાર છે.'

બાદશાહે સહેજ હસીને કહ્યુ 'આ મુસાફરખાનું નથી આ તો રાજકચેરી છે'

'તમારા પહેલા અહીં કોણ રહેતું હતુ?'

'મારા પિતા!'

'તેમની પહેલા?'

'મારા પિતાના પિતા'

'તમારા પછી કોણ રહેશે?'

'મારો દીકરો!'

'તો પછી આ મુસાફરખાનુ જ થયુ ને? એક જાય ને બીજો આવે, એનું નામ ધર્મશાળા' આટલું કહીને એ પુરુષ આવ્યો હતો એટલી જ ઝડપથી પાછો ચાલ્યો ગયો કચેરી આખી ખમાકાર થઈ જોઈ રહી. એકલા ઇબ્રાહીમ સુલતાન એની પાછળ ચાલ્યા. એમના દિલમા ઊંડે વેદના થતી હતી એ વેદનાનું મૂળ શોધવા તેઓ તત્પર બન્યા

એક ઘોડા ઉપર સવાર થઈ, તેઓ જ ગલને રસ્તે ચાલી નીકળ્યા ચાલતાચાલતા ઘણે દૂર ગયા, એટલામા તેમની નજર એક ભરવાડ ઉપર પડી એક પથ્થર પર હાથમાં લાકડી રાખી એ બેઠો હતો ઘેટાં છૂટાંછૂટાં ચરતાં હતા ભરવાડના શરીર ઉપર મેલાઘેલા, ફાટલાતૂટલાં લૂગડા હતાં માથા ઉપર એવી જ જૂની ટોપી હતી સુલતાન ઇબ્રાહીમ એને જોતાં જ એની પાસે ગયા એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તેમણે માથા ઉપરનો કિંમતી મુગટ ઉતાર્યો ગોવાળની ટોપી એક હાથે ઉપાડી લીધી અને પોતાનો મુગટ એના માથા ઉપર મૂકયો પોતાનો જરિયાની ઝભ્ભો ઉતાર્યો ભરવાડની ગ ધાતી બ ડી ઉતારી પોતે પહેરી લીધી અને એને ઝભ્ભો પહેરાવ્યો એજપ્રમાણે રેશમી પાયજામો બદલીને ફાટલી ઇજાર પોતે પહેરી કિનખાબની મોજડી કાઢીને ગોવાળિયાના પગરખા પોતે પહેર્યા અને ઘોડો એ ભરવાડને સ્વાધીન કરી પોતે પગપાળા ચાલી નીકળ્યા. પહાડની ખીણોમાં અને ગાઢા જ ગલમાં તેઓ એકલા ખુદાના નામની બાગ પોકારતા ફરવા લાગ્યા.

ઇબ્રાહીમ આદમે નેશાપુર શહેરથી થોડે દૂર જ ગલની અ દર આવેલી એક પહાડી ગુફામાં નિવાસ કર્યો વહેલી સવારે નિયમ મુજબ તેઓ ઊઠ્યા. નિમાજ પઢીને અજવાળુ થતા હાથમા કુહાડો લઈ જ ગલમાં લાકડાં કાપવા ચાલ્યા, જિ દગીમાં કોઈ દિવસ હાથે કામ કરેલ ન હતુ, એટલે કુહાડો ચલાવતા બરાબર ફાવતુ ન હતુ.. બળી ચારછ ઘા કર્યા તેટલામાં તો તેઓને થાક લાગ્યો, પર તુ ઈશ્વર ઉપરની અખૂટ શ્રદ્ધાને લીધે તેમના થાકેલા હાથમા જાણે નવુ બળ આવ્યુ દઢ સ કલ્પબળથી તેમણે ઊપડ શકે તેવડો ભારો કાપીને તૈયાર કર્યો. લાકડાની ભારી બાંધી માથે ઉપાડીને શહેર તરફ તે ચાલી નીકળ્યા

રાજમહેલમા પણ મોજડીઓ વિના જેઓ ચાલતા ન હતા, એવા સુલતાન ઇબ્રાહીમ ઉઘાડે પગે કાટા-કાકરાવાળા પહાડી રસ્તા ઉપર, માથે ભારો લઈને સ્થિર પગલે ચાલવા લાગ્યા મજબૂત ઇચ્છાશક્તિવાળાને શરીર કેવો સાથ આપે છે, એનો એ નમૂનો હતો

નેશાપુરની બજારમા તેઓ ભારો વેચવા ઊભા રહ્યા એક ગૃહસ્થે છ પૈસામા ભારાની માગણી કરી, ઓલિયા ઇબ્રાહીમ તરત કબૂલ થયા અને ભારો ઉપાડી, ખરીદનારની પાછળ ચાલ્યા છ પૈસાનો લોટ લઈને તેમણે રોટલા બનાવ્યા. એક રોટલો પોતે જમ્યા પાણી પીને તૃપ્ત બન્યા બાકીના બે રોટલા મસ્જિદની અ દર રહેતા બીજા ફકીરદોસ્તોને વહેંચી આપ્યા.

આમ હમેશા મહાત્મા ઇબ્રાહીમ વહેલી સવારે ઊઠતા બ દગી કરી કામે વળગતા

અને ભારો લઈ શહેરમાં વેચી આવતા. જે કંઈ પૈસા ઊપજે, તેમાંથી ખાવાનું લઈ પેટપૂરતું જમતા અને વધે તે જેમને જરૂર હોય તેમને વહેંચી આપતા. એ રીતે ખુદાની બંદગી કરતાં મહાત્મા ઇબ્રાહીમે એ ગુફાની અંદર કેટલાંય વરસો પસાર કર્યાં. એ ગુફામાં એમની ઉપર કુદરતી અને બીજી અનેક આફતો આવી, તે સઘળી એ મહાન ફકીરે હસતે મોંએ સહન કરી લીધી અને એવી કસોટીઓમાંથી પસાર થવા બદલ ખુદાનો અહેશાન માન્યો.

એકવાર બરફનું ભયંકર તોફાન થયું. આખો દિવસ બરફ વરસ્યા કર્યો. એ વખતે ઇબ્રાહીમ આદમ બરફ નીચે ઢંકાઈ ગયા. એમાંથી પોતે ઊગરશે કે મૃત્યુ પામશે, એની એમને કશી ખબર ન હતી. એમને એ વસ્તુની કશી ફિકર પણ ન હતી. તેઓ તો ખુદાના ખોળામાં માથું મૂકીને નિશ્ચિંતપણે જીવતા હતા. સવાર થયું ત્યાં સુધી બરફ વરસ્યા કર્યો. માત્ર ગળા સુધીનો ભાગ બહાર દેખાતો હતો. બરફ વરસતો બંધ થયો, એટલે જોર કરીને ઇબ્રાહીમ આદમ ઊભા થયા અને બરફ ખંખેરી નાંખ્યો. તરત ગુફામાં બેસીને પોતાને બંચાવવા માટે ખુદાની બંદગી કરી.

એકવાર તેઓ લાકડાં કાપવા જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં રસ્તામાં એક જબરદસ્ત, બિહામણો અજગર મોઢું ફાડીને પડ્યો હતો. ફકીર ઇબ્રાહીમ તો શાંતિથી ચાલ્યા જતા હતા. એમની આંખો પ્રભુધ્યાનમાં મસ્ત હતી. એકાએક તેમનો પગ અજગરના મોંમાં પડ્યો. પગને સુંવાળી જીભનો સ્પર્શ થતાંજ મહાત્મા સમાધિમાંથી જાગ્યા. જુએ તો અજગરના મોંમાં તેમનો પગ હતો. ચોમેર નજર કરી, તો પોતે ગુફાથી બહુ દૂર નીકળી ગયા હતા. કોઈ માનવી આસપાસ જણાતું ન હતું; એટલે બૂમ પણ કોને પાડવી? આખરે તેમણે ખુદાને નામે જોર કરીને પગ ખેંચ્યો એટલે વિંટળાઈને આળસુ થઈને પડેલો વૃદ્ધ અજગર મોં ફાડીને પડ્યો રહ્યો.

આવાં અનેક સંકટોમાંથી મહાત્મા ઇબ્રાહીમ પસાર થતા હતા. એમાં એમને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ આવતો હતો. તેમને માટે પેલા પ્રાચીન મંત્રની પેઠે—

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ।
વિપદિ સ્મરણં વિષ્ણોઃ સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ॥

વિપત્તિ એ વિપત્તિ ન હતી, તેમ સંપત્તિ એ સંપત્તિ ન હતી. ખુદાને ભૂલવા એ જ મોટું દુઃખ હતું અને ખુદાની નિરંતર ભક્તિ કરવી એ જ એમની ખરી સંપત્તિ હતી. આવી અદ્દભુત નિષ્ઠાને લીધે તેઓ ભારે વિપત્તિઓને પણ ગણકારતા નહીં અને તેમાંથી આનંદભેર પસાર થઈ જતા.

આ રીતે નેશાપુરના જંગલની ગુફામાં ઇબ્રાહીમ આદમ નવ વરસ રહ્યા. બીજા પાંચ વરસ તેઓ જુદેજુદે સ્થળે ફર્યા. અને ત્યારબાદ મક્કા તરફ જવા ઊપડ્યા.

જેમ કસ્તૂરીની સુગંધ આપમેળે વાતાવરણમાં પસરી જાય, તેમ આ ખુદાપરસ્ત ઓલિયાની સુવાસ ચોમેર પસરી ગઈ હતી.

મક્કા શહેરમાં સમાચાર મળ્યા, કે ફકીર ઇબ્રાહીમ મક્કાશરીફની યાત્રાએ આવે છે; એટલે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો એમનાં દર્શન માટે અને એ સાધુ પુરુષનું સ્વાગત કરવા તત્પર બન્યાં. કેટલાક તો નેશાપુરને માર્ગે સામા ચાલ્યા.

આ બાજુ મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ખબર પડી કે મક્કાવાસીઓ તેમનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર એકઠા થયા છે અને સ્વાગતની તૈયારીઓ ચાલે છે. એટલે તેઓ વેપારીનો એક સંઘ મક્કા તરફ જતો હતો, તેમાં વેપારીનો વેશ લઈ ભળી ગયા. વેપારીનો કાફલો મક્કા નજીક પહોંચ્યો. એ વખતે મક્કાવાસી બે જુવાનો સામે આવ્યા અને તેઓ સુલતાન ઇબ્રાહીમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. દૈવયોગે તેમણે ઇબ્રાહીમને પોતાને જ પૂછ્યું: 'શેઠ, તમે નેશાપુરથી આવો છો? પહેલેથી આ સંઘની

સાથે છો ?'

'હા, કેમ હતુ ?'

'તો તમે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને જોયા ?'

પ્રશ્ન સાભળીને તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા પૂછી મો ઉપર સહેજ રોષ લાવી બોલ્યા. 'કયો પેલો પાખડી ઇબ્રાહીમ? એનુ તમારે શુ કામ છે?'

'અમે એના સ્વાગત માટે આવ્યા છીએ'

'એ ભાઈ, તમે મક્કાવાસીઓ બહુ ભોળા છો ઇબ્રાહીમ તો દભી ને પાખડી છે ભલા થઈને એને ગામમા પેસવા ન દેતા'

આટલુ કહેતામાં તો એ બને જુવાનોનો પિત્તો ઊછળ્યો ને એમણે ઇબ્રાહીમને પકડ્યા 'હરામખોર, તુ જ પાખડીને દભી છે એ મહાપુરુષને તુ ઓળખતો નથી' એમ કહી મારવા લાગ્યા ગાલ ઉપર તમાચા પડતા હતા, ત્યારે ઇબ્રાહીમ પોતાના મનને કહેતા હતા 'અભિમાનીને સજા મળવી જ જોઈએ ખુદાની મહેરબાની છે, કે આ જુવાનોને મોકલી આપ્યા'

એટલામા કોઈએ ઇબ્રાહીમને ઓળખ્યા અને પેલા જુવાનોના હાથ પકડી અટકાવ્યા તરત જ ખસિયાણા પડી એ જુવાનોએ તેમની ક્ષમા માગી હસીને ઇબ્રાહીમ આગળ ચાલ્યા

મક્કામા ઇબ્રાહીમ આદમને અનેક સાધુ પુરુષોનો સમાગમ થયો ધર્મવાતો અને ધર્મકથાઓના શ્રવણમનનમા તેમનો ઘણો કાળ વ્યતીત થતો હતો મક્કામાં પણ તેમણે પોતાનો લાકડા કાપવાનો ધધો તો ચાલુ જ રાખ્યો આજીવિકા માટે જાતમહેનત કરવાની ધર્મઆજ્ઞા તેઓ અક્ષરશ પાળતા હતા તેઓ લાકડા કાપવા માટે વહેલી સવારે નમાજ પછી તરત જ ખભે કુહાડો મૂકી ચાલ્યા જતા અને ભારો માથે લઈ શહેરમા વેચતા તેમાથી જે કઈ મજૂરી મળે તેમાથી પોતા પૂરતી રોટી બનાવી લેતા બાકીનામાથી અન્ય ફકીરોને તથા ગરીબોને ખાવાનુ લઈ આપતા અને પોતે તો સાજની નમાજ પછી મોડેથી જમતા ઘણીવાર તો તેઓ બજારમાથી લોટ જ વેચાતો લાવતા અને તેમાંથી રોટલા બનાવી સૌને ખવરાવ્યા પછી પોતે ખાતા

*

ઇબ્રાહીમ આદમે કેટલાક વર્ષો મક્કામા ગાળ્યા તેમની એક સાચા ફકીર તરીકેની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી તેમના સહવાસ માટે ફકીરો, મક્કાવાસીઓ તથા અન્ય યાત્રાળુઓ હમેશા તલસતા અને તેમના સદાચરણ તથા સદુપદેશથી પોતાના જીવન સાદા અને ઈશ્વરપરાયણ બનાવતા

બલ્ખનુ રાજ્ય છોડીને ફકીરી લીધાને લગભગ ચૌદ વર્ષ વીતી ગયાં હતા નાનો ધાવણો મૂકેલો બાળક પદર વર્ષનો જુવાન થયો હતો બેગમ તેના નામે રાજ્ય ચલાવતી હતી શાહજાદાને ખબર મળી, કે બાદશાહ ઇબ્રાહીમ મક્કામા આવ્યા છે, એટલે એ પોતાની માતા સાથે મક્કા આવ્યા પોતાના સાધુ પિતાને મળવાની શાહજાદાને ઘણી ઇચ્છા હતી રાજપાટ છોડીને ચાલ્યા ગયેલા એ ફકીર કેવી રીતે રહેતા હશે? શુ ખાતા હશે? શુ પહેરતા હશે? ક્યાં સૂતા હશે? એવા અનેક પ્રશ્નો શાહજાદાના મનમા ઊઠતા હતા વહાલસોઈ માતા એનો જવાબ આપવાને બદલે આખમા આસુ લાવીને નીચા નેણ ઢાળી દેતી

બેગમ અને શાહજાદો એક ઓળખીતા તવગર વેપારીને ઘેર ઊતર્યા એ સોદાગરને શાહજાદે પૂછ્યું 'મારા પિતા ક્યાં મળશે?'

વેપારીએ જવાબ આપ્યો 'તેઓ અત્યારે નહિ મળે અત્યારે તો જગલમા લાકડા કાપવા ગયા હશે છેક સાંજે આવશે'

એ દિવસ બેગમ અને શાહજાદાને વરસ જેટલો લાબો લાગ્યો સાજ પડવે બેગમ, શાહજાદો અને પેલા ધનવાન વેપારીનું કુટુમ્બ મસ્જિદ તરફ ચાલ્યુ ત્યા સૌ બહારના ઓટલા પર બેગી મહાત્મા ઇબ્રાહીમની રાહ જોવા લાગ્યાં

થોડીવાર થઈ એટલામાં તેમણે સામેથી એક વૃદ્ધ પુરુષને આવતો દીઠો. દાઢી, મૂછ અને માથાના વાળ સફેદ પૂણી જેવા થઈ ગયા હતા. શરીર કેડમાંથી સહેજ નમેલું હતું. પગમાં પગરખાં નહોતાં. ફાટેલા પહેરણમાંથી અંગ ઉઘાડાં દેખાતાં હતાં. માથે લાકડાનો ભારો હતો. ચહેરા ઉપર પરસેવાનાં મોતીબિંદુ બાઝ્યાં હતાં. મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ અને સંતોષ પથરાયાં હતાં. હૃદયમાં ખુદાનું નામ હતું.

બેગમે દૂરથી જ ઓળખી લીધા. એની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. શાહજાદો સમજી ગયો. એણે દોટ મૂકી પિતાને માથેથી ભારો ઉપાડી લીધો. પિતાએ પુત્રને છાતીએ ચાંપ્યો. ઘડીભર કોઈ બોલી શક્યું નહિ. ચેપારીનું કુટુંબ અને આસપાસ એકઠા થયેલા લોકો માન અને પ્રેમભરી નજરે આ સુભગ દૃશ્ય જોઈ રહ્યા. તે દિવસે રાતે નમાજ પછી મસ્જિદની એક પરસાળમાં ઇબ્રાહીમની રોજીમાંથી આણેલા લોટની રોટી ત્રણે... જણે સાથે બેસીને ખાધી. ઉપદેશના એ... પણ વચન સિવાય ત્યાગનો મહિમા મ... પુત્રને હૈયે બેસી ગયો. તે દિવસથી માદીકર... બલ્ખનું રાજ્ય છોડી, હકની રોટી પેદા... કરવામાં અને ખુદાની બંદગી કરવામાં... મહાત્મા ઇબ્રાહીમનાં સાથીદાર બન્યાં.

*

એકવાર ઇબ્રાહીમ આદમ એ... એક મિત્ર સાથે યાત્રા કરતા હતા. એવામાં... એમનો દોસ્ત માંદો પડ્યો. એમણે એક ધર્મ... શાળામાં મુકામ કર્યો હતો. ધર્મશાળા જીર્ણ... થયેલી હતી. જે ઓરડીમાં તેઓ ઊતર્યા હતા... એને બારણાં ન હતાં. ઠંડીના દિવસો હ...તા. પવન સુસવાટા કરતો હતો. બીમારની સારવારમાં આખો દિવસ પસાર કરીને રાતે તેને શી રીતે સાચવવો તેની ફિકર કરતા ઇબ્રાહીમને એક સુંદર વિચાર સૂઝ્યો. પેલો મિત્ર બિચારો આખા દિવસની દર્દભરી ચીસો... પછી રાતે કંઈક શાંતિથી સૂતો હતો. બેમાંથી એકેયની પાસે ઓઢવાપાથરવાનું પૂરતું ન હતું. સખ્ત ઠંડીમાં પેલો મિત્ર વધારે માંદો પડી જશે એવો ભય હતો; એટલે આખી રાત બારણાંવિનાની એ ઓરડીના દરવાજામાં ઇબ્રાહીમ આદમ પોતે આડા ઊભા રહ્યા. પાછલી રાતે પેલો સાધુ જાગ્યો અને એણે જરા આંખ ખોલી, તો તેણે જોયું કે ઇબ્રાહીમ આદમ આડા ઊભા છે. એણે મંદ અવાજે અને આભારભરી નજરે કહ્યું: 'તમે આ શું કર્યું?' ત્યારે એટલો જ જવાબ વાળ્યો: 'પવનને રોકવા માટે સૌથી વધારે સારું આ શરીર હતું, તેનો ઉપયોગ કર્યો. ઊંઘવાનો સમય ખુદાની બંદગીમાં ગયો એટલો 'મને લાભ થયો.'

*

એકવાર ...ઇબ્રાહીમ નામનો એક માણસ મહર્ષિ ઇબ્રાહીમ સાથે સફર કરતો હતો. રસ્તામાં એ માંદો પડ્યો. મહર્ષિ પાસે જે કંઈ હતું, તે બધું પેલાની ખાધાખોરાકી તથા દવાદારૂમાં વપરાઈ ગયું. પછી પૈસા ખૂટ્યા એટલે મહર્ષિએ પેલા ઇબ્રાહીમનો સવારીનો ગધેડો વેચી નાખ્યો અને એ પૈસામાંથી એની સારવાર કરી. સાજા થયા બાદ ઇબ્રાહીમે મહર્ષિને પૂછ્યું:

'મારો ગધેડો કેમ જણાતો નથી?'

મહર્ષિએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: 'એને તો વેચી દીધો!'

'પણ હવે હું શાની ઉપર બેસીશ અને શી રીતે મારે ગામ પહોંચીશ?'

'મારી ખાંધ ઉપર બેસજે!' મહર્ષિ બોલ્યા, અને સફર ચાલુ થઈ; એટલે ખરેખર પેલા ઇબ્રાહીમને પોતાને ખભે બેસાડી આગળ ચાલ્યા.

લાગલાગટ ત્રણ દિવસ એને પોતાને ખભે બેસાડીને મહર્ષિએ પ્રવાસ કરાવ્યો.

એકવાર ફકીર ઇબ્રાહીમ ધર્મશાળાની ઓસરીમા બેઠા હતા એ વખતે એક શાહુકાર આવ્યો, વાકા વળીને એણે નમન કર્યું અને એક હજાર અશરફીની થેલી મહર્ષિના ચરણ પાસે મૂકીને કહ્યુ 'આટલી ભેટ ગ્રહણ કરો.'

થેલી સામે નજર પણ કર્યા વિના સત ઇબ્રાહીમ બોલ્યા.

'હુ ગરીબની ભેટ લેતો નથી '

'હું ગરીબ નથી !'

'તમારી પાસે કેટલુ ધન છે? લાખ, બેલાખ, દશલાખ, કેટલી અશરફી?'

'લગભગ એટલુ.'

'દર વરસે એમાં વધારો થતો જાય છે ને?'

'જી હા '

'ખૂબ વધારો થાય એમ તમે ઇચ્છો છો ને?'

'આપની અને ખુદાની મહેરબાનીથી ધન વધે એમ તો ઇચ્છું જ છુ '

ફકીર ઇબ્રાહીમે કહ્યુ 'તો પછી તમે ગરીબ છો, 'કારણ કે ખુદાએ જે ધન આપ્યુ તેટલાથી જેને સતોષ નથી એ મનનો ગરીબ છે અને એ જ ખરી ગરીબી છે આ હજાર અશરફી લઈને હું તારી ગરીબાઈ વધારવા માંગતો નથી '

ભારતવર્ષના એક પ્રાચીન ઋષિનો એક પ્રસગ એક જૂના શ્લોકમા સઘરાયેલો છે, તે આ વાતને હૂબહૂ મળતો આવે છે

કો વા દરિદ્રો ? હિ વિશાલતૃષ્ણ:।
શ્રીમાંસ્તુ કો યસ્તુ સમસ્તતોષ ॥

ગરીબ કોણ? જેની તૃષ્ણા મોટી છે
શ્રીમ‍ત કોણ? જે સદા સતોષી છે

*

એકવાર સત ઇબ્રાહીમે કોઈ દારૂડિયાને રસ્તામા બેભાન થઈને ગબડી પડેલો દીઠો રસ્તાની કોર ઉપર એ માણુસ બેહાલ દશામા પડ્યો હતો મોઢેથી ફીણુ ચાલ્યા જતાં હતા શરીર અને કપડા દુર્ગંધ મારતા હતા. લોકો મોઢે રૂમાલ રાખીને પાસેથી પસાર થતા હતા મહર્ષિએ એને જોયો અને તેમના હૃદયમા દયા ઉભરાઇ આવી તેઓ એ દારૂડિયાને ઉપાડી પાસેના કૂવા ઉપર લઈ ગયા એનુ ગ ધાતુ મોં સાફ કરતાં એ ફકીરના મોમાથી ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યા 'જે મુખમાથી ખુદાનુ પવિત્ર નામ નીકળવુ જોઈએ, એ મોંને આટલું ખરું ગ દુ તે શા માટે કર્યું ?' પણ એ વાક્ય સાભળવા એનું મન હજી જાગ્યુ ન હતુ

થોડીવારે એ દારૂડિયો ભાનમા આવ્યો, ત્યારે તેને કોઈએ કહ્યું 'અલ્યા, તારુ ગ ધાતુ મો મહાત્મા ઇબ્રાહીમે ધોયુ હતુ. અને ખુદાના નામની પવિત્ર જગ્યા તેં અભડાવી તેથી એમને ભારે દુ ખ થયુ હતુ !' આવા શબ્દો સાભળતાં જ પેલા દારૂડિયાએ ખુદાના નામે દારૂ પીવાના કસમ ખાધા

દારૂડિયાની સ્ત્રીએ આકાશ સામે જોઈને દુવા દીધી કે 'જેમણે મારા ધણીનુ ગ ધાતુ મો ધોઈને પવિત્ર કર્યું એનુ અ ત કરણ ખુદા સદાય પવિત્ર રાખશે '

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ દિનપ્રતિદિન ખુદાની ભક્તિમા તલ્લીન બનતા જતા હતા અને તેમની ઉપર આવી સેકડો દુવાઓ વરસ્યે જતી હતી

*

રાતને વખતે એકવાર મહાત્મા ઇબ્રાહીમ બજારમા ચાલ્યા જતા હતા એ વખતે ચોકીદાર સિપાઈએ તેમને પડકાર્યા 'કોણ છે?'

'ગુલામ' ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો

'ક્યા રહો છો?'

'કબ્રસ્તાનમા!'

આવો વિચિત્ર જવાબ સાંભળીને સિપાઇએ એમને પકડ્યા અને પોતાને આ માણુસ ઉડાવે છે, એમ સમજી ખૂબ માર્યા

પાછળથી એ સિપાઈને ખબર પડી, કે આ તો તપસ્વી ઇબ્રાહીમ આદમ છે; એટલે

આમ પાછળના દિવસોમાં તપસ્વી ઇબ્રાહીમ ખુદાની બંદગીમાં મગ્ન રહેતા અને જે કોઈ સવાલ પૂછે તેના ટૂંકા જવાબ આપતા. તેમને એકવાર કોઈએ પૂછ્યું: 'તમે તો મોટા બાદશાહ હતા, તમે રાજપાટ શા માટે છોડ્યું?' પોતાના ત્યાગનું રહસ્ય સમજાવતા હોય તેમ તેઓ બોલ્યા: 'એક દહાડો હું રાજ્યાસન ઉપર બેઠો હતો. મારી સામે એક અરીસો હતો. તેમાં મેં જોયું તો મારો આખો મહેલ મને સ્મશાન જેવો લાગ્યો. એક પણ સ્વજન નહિ, એક પણ મિત્ર નહિ. મારી સામે લાંબીલાંબી વાટ દૂરદૂર સુધી ચાલી જતી હતી, પણ રસ્તામાં ખાવા સારુ મારી પાસે કશું ભાતું હતું નહિ. મારી સામે ન્યાયાસન પર ન્યાયાધીશને બેઠેલા મેં જોયા, પણ તેમની પાસે આ દુનિયામાં કરેલાં કામનો હિસાબ આપવા જેવું કશું મારી પાસે હતું નહિ. આવું બધું જોઈને મારા મનમાં રાજ્ય કરવા તરફ ઉદાસીનતા આવી ગઈ અને હું બાદશાહ છું એવો ભાવ ઓગળી ગયો. રાજપાટ છોડીને નીકળ્યો, ત્યારે મારો ભાર હળવો થઈ ગયો. અને પછી જાણે ખુદાની ગોદમાં આનંદથી ખેલતો હોઉં એવું મને લાગ્યું.'

ખુદા ઉપરનો અતૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર આ સાધુ પુરુષનું નામ મુસ્લિમ સંતોમાં મોખરે બિરાજે છે.

એણે એમના પગમાં પડી માફી માગતાં કહ્યું: 'આપના જવાબો વિચિત્ર હતા અને તેનો મર્મ મને સમજાયો નહિ.'

ઇબ્રાહીમે તેનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું: 'આપણે સૌ ખુદાના ખિદમતગાર એટલે ગુલામ છીએ. અને આપણું સૌનું આખરી સ્થાન કબ્રસ્તાન છે.'

*

એકવાર મહાત્મા ઇબ્રાહીમને કોઈએ પૂછ્યું: 'અમે ખુદાને વારંવાર પોકાર કરીને બોલાવીએ છીએ; પરંતુ તેઓ અમારી રાડ સાંભળતા નથી.'

ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો: "તમે ખુદાને જાણો છો, પણ તેની સાધના કરતા નથી. તમે પયગંબરને ઓળખો છો, પણ તેના વચનને અનુસરતા નથી. તમે ખુદાનું આપેલું ખાઓ છો, પણ તે હક કરતા નથી. રાગદ્વેષાદિ તમારા શત્રુઓને તમે ઓળખો છો; છતાં તમે તેની મૈત્રી કરો છો. તમે તમારાં માતપિતા, સ્વજન અને સંતાનો સુદ્ધાંને કબરમાં દફનાવો છો; છતાં તમારે પોતાને એક દિવસ ત્યાં સૂવાનું છે એમ માની તમારું જીવન વિતાવતા નથી. તમે હરહમેશ બીજાના દોષ જોવા તત્પર રહો છો, પણ તમારી ખામીઓ તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપતા નથી."

ન જાણે, ન સમજે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ જાણવા છતાંય અસત્ય આચરણને તાબે થાય એમને શું કહેવું? જ્યાં હોય ત્યાં સંજોગોને જ આડા ધરવાના. જેને બુદ્ધિ ન હોય, પુરુષાર્થ–શક્તિ ન હોય એવાં પ્રાણીઓ સંજોગોને આધીન થાય એ સમજાય; પણ વિવેકબુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ–શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય સંજોગોને આધીન કેમ થાય?

સંજોગોને તાબે પોતે નહિ પણ સંજોગોને પોતે તાબે કરે, ત્યારે જ માણસ સાચો માણસ બને છે. સંજોગોનો ગુલામ મટી સંજોગોનો સ્વામી બને ત્યારે જ મનુષ્ય વિજયને વરે છે.

×

મૌન અને વિવેક

લેખક
શ્રી. સત્યકામ

મૌનના અર્થ વિષે ભારે ગેરસમજ વર્તે છે કેટલાક માને છે કે જીભ કે હોઠ સીવી લેવાથી મૌન પળાય છે, ત્યારે કેટલાક એમા જડતા જુએ છે. કોઈ તો એમ પણ કહે છે, કે જીવનવિકાસમા મૌનને કશુ સ્થાન જ નથી આ લેખમા મૌનનો મહિમા અને તેનો સાચો અર્થ સમજાવવાનો પ્રયાસ છે પ્રત્યેક સાધકે આ અર્થમહિમા જાણવો જોઈએ

જગતભરના વિચારકોએ મૌનનો મહિમા ગાવામાં કમીના નથી રાખી સાધુઓએ એમ કહ્યું છે, કે જ્યારે માનવી મૌન ધારણ કરે છે, ત્યારે વિશ્વની અનંત શક્તિ—એને ઇશ્વરનુ નામ આપો કે ન આપો—સાથે એકતા સધાય છે આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની વચ્ચે ત્યારે એકતાર રચાય છે, અને એ દ્વારા અનંત શક્તિનો પ્રવાહ માનવચિત્ત તરફ ખેંચાય છે

વ્યવહારુ માણસો આની ગંભીર વાણી નથી બોલતા અને લોકોમા પ્રચલિત થયેલી કહેવતો પણ 'ન બોલ્યામા નવ ગુણ' અને 'બોલે તેના બોર વેચાય' એવી પરસ્પર વિરોધી છે; છતા ડાહ્યા લોકોનો મત તો હમેશાં મૂગા રહેવા તરફ જ હોય છે તેઓ કહે છે, કે ઈશ્વરે આખ અને કાન બબ્બે આપ્યાં છે અને જીભ એક જ આપી છે, તેનો અર્થ એ છે, કે જોવુ અને સાભળવુ વિશેષ, પણ બોલવું બહુ ઓછુ

મૌનની તરફેણમા એમ પણ કહી શકાય કે સામાન્ય રીતે માનવ માત્ર વાણી ઉપરનો સંયમ રાખવામા લાચાર સાબિત થયો છે. એમ તો પ્રત્યેક ઇંદ્રિયનો અસંયમ દેખાય છે; પરંતુ જીભની નિરંકુશતા કદાચ સૌથી ચડી જાય એવી હશે. જીભનુ કામ સ્વાદ પારખવાનું અને બોલવાનું એમ બે જાતનું છે; પરંતુ તેમાં યે કઠિન કામ વિવેકબુદ્ધિને અનુસરનારી વાણી ઉચ્ચારવાનુ છે.

આ રીતે મૌનનો મહિમા જ્યાં અને ત્યા સાભળવા મળે છે, છતાં સૌથી ઓછુ આચરણ કોઈ ઉપદેશનુ થતુ હોય, તો આ ઉપદેશનું જ થાય છે જે ઉપદેશ કરે છે, તે તો મૌનનો ભંગ જ કરે છે, લખનાર પણ મૌન તોડે છે એમ જ કહી શકાય જીભ સિવાય પણ જે બોલાય કે દર્શાવાય તે ખરા અર્થમા તો મૌનનો ભંગ જ છે આમ છતા એનો મહિમા ગાવામા તો કદી ઓટ આવતી જ નથી

આ મૌન છે શુ ? મૌન એટલે વાણીનુ બંધન ? કોઈ પણ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ ઉપરનો પ્રતિબંધ ?

ગાંધીજી દર સોમવારે મૌન પાળે છે આ મૌનના સમયમા તેઓ બીજુ બધું કાર્ય કરે છે ટપાલ અને લેખો ત્યારે લખે છે ખાસ ચર્ચાઓનો લખીને જવાબો આપે છે અને હાથ તથા આખના સંકેતથી પોતાનો ભાવ બતાવે છે, એટલે કે તેઓ વાણીનું જ મૌન પાળે છે

આ સ્થિતિમા મૌનનો અર્થ અને ભાવ સમજવા માટે આપણે મૌનના ઉપદેશ પાછળ રહેલી વિચારધારાને સમજેવી જોઈએ જો મૌન એના શબ્દાર્થમા જ ઉત્તમ વસ્તુ હોય, તો વાણીનો ઉપયોગ શો છે ? એક દિવસનુ મૌન જો સારી વસ્તુ છે, તો દશ દિવસનુ મૌન વધુ સારુ ગણાય ખરુ ? એ જ ગણતરીએ જીવનભરનુ મૌન શ્રેષ્ઠ ગણાય ?

બીજી રીતે વિચારીએ જો મૌનનો અર્થ વાણીનુ જ બંધન એમ સ્વીકારીએ. તો મૌનના જે ગુણો બતાવ્યા તે શી રીતે એમા

આવી શકે? લખવા બેઠેલો માણસ અનંત શક્તિ સાથે શી રીતે સંબંધ બાંધી શકે? ચર્ચામાં ભાગ લેવો અને છતાં બોલવું નહિ તેનો ખાસ અર્થ છે ખરો?

આ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે મૌનના સ્થૂલ અર્થને જે મહત્ત્વ અપાય, તો ભૂલ થયા વિના રહે જ નહિ. કોઈ પણ ઉપાય લેવો પણ બોલવું નહિ એનો તો કંઈ અર્થ જ નથી. એ જ રીતે ઈશ્વરે આપેલી વાણીની શક્તિનો ઉપયોગ જ ન કરવો એ તો એક પ્રકારની જડતા જ ગણાય. મનુષ્યને કુદરતે આપેલી આ વિશિષ્ટ શક્તિ છે. એ શક્તિનો જે ઉપયોગ ન કરે, તે કુદરતના નિયમનો ભંગ જ કરે છે એમ ગણાય.

ત્યારે મૌનનો મહિમા સાવ ખોટો જ ગવાયો છે? મૌનની કશી જ જરૂર નથી? અથવા તો મૌન અમુક હદ સુધી જ ઉપયોગી છે? આ પ્રશ્નોનો જવાબ વિચારીએ.

મૌનનો ખરો ભાવાર્થ – શબ્દાર્થ નહિ– વાણીનો સંયમ છે. વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ એ મૌન નથી. આવો સંયમ જેને સહજ હોય એટલે કે આવશ્યકતા અનુસાર જ જે બોલતો હોય તે ચોવીસે કલાક મૌન પાળે છે એમ કહી શકાય; પરંતુ આવી વિવેકજાગૃતિ આ જગતમાં સહજ નથી. એટલે જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સંયમ માટે સ્થૂલ નિયમોનું પાલન કરતાંકરતાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરવાનું હોય છે તેવું જ આ મૌન વિષે છે.

આ સ્થૂલ નિયમો અને સહજ સ્થિતિ વિષે વધુ વિચારણા જરૂરી છે.

ગમે તેવો વાણીશૂર માનવી પણ પોતાના અંતરની સ્થિતિને વાણી દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરી શકે જ નહિ. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલની શક્તિ અને ગતિ વચ્ચે જે અંતર રહે છે, તે અંતર હૃદય અને તેને વ્યક્ત કરનારી વાણી વચ્ચે રહેવાનું જ.

આમ છતાં માનવીના અંતરને વ્યક્ત કરવા માટે વાણી જેટલું ઉપયોગી એક પણ સાધન નથી. સંકેત અને ભાવદર્શન અમુક વસ્તુ જ સમજાવી શકે અને તે પણ એ સંકેતને સમજી શકતા હોય તેમને જ. જ્યારે વાણી તો જે ભાષામાં વ્યક્ત થાય તે ભાષા જાણનાર સૌ કોઈને સમજ આપી શકે અને એ સમજ સંકેતના પ્રમાણમાં વધુ વ્યાપક અને વધુ ઊંડી હોઈ શકે.

એવા દાખલાઓ જોવા મળે છે, કે જેમાં માણસ બોલવા કરતાં લખવાથી પોતાના વિચારો વધુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકતો હોય; પરંતુ સમગ્ર જનસમાજને લક્ષમાં લઈએ, તો આ પ્રકારના માણસોની સંખ્યા બહુ ઓછી જ મળવાની. લેખન અને વાણી અમુક હદ સુધી એકસરખું જ કામ કરે છે. બહુ ઝીણવટથી જોઈએ તો જે વિચાર લેખન દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય, તે જ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય છે, ત્યારે વધુ બળવાન પણ લાગે છે; કારણ કે એમાં વિચાર ઉપરાંત અવાજ અને ભાવદર્શનનું સામર્થ્ય પણ ઉમેરાય છે. આમ છતાં જ્યાં સુધી વિચારોના પ્રગટીકરણને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી લેખન અને વાણી બન્નેનું સ્થાન લગભગ સમાન છે.

હૃદયને વ્યક્ત કરનારાં આવાં ઉત્તમ સાધનોનો વિરોધ કેમ કરી શકાય? એ સાધન દ્વારા તો કેવળ અંગત જ નહિ, જગતભરનાં મહાન કાર્યો પાર પાડી શકાય છે. આ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જ દુનિયાભરના સંતો, મહંતો, પયગંબરો અને અવતારોએ પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા છે. જગતે જે જ્ઞાન–વિજ્ઞાનની સહાયથી આટલી પ્રગતિ કરી છે, તેનો પ્રચાર પણ આ સાધનો દ્વારા જ થયો છે.

પણ સાથેસાથે એ પણ જાણવું જોઈએ, કે દુનિયામાં દ્વેષ અને ઈર્ષાનું ઝેર ફેલાવવામાં પણ આ સાધનોનો ઓછો ઉપયોગ નથી થયો. ગીતા, ઉપનિષદ, બાઈબલ કે કુરાનનાં

વચનો જે આ સાધનો દ્વારા જનહૃદય સુધી પહોંચ્યા છે, તો જગતના તમામ ધર્મો અને માનવીની માનવતાને ભસ્મ કરનારા, ઝેરી આગથી ભરેલા સરમુખત્યારો, શહેનશાહો, સેનાપતિઓ અને સેતાનોના વચનો પણ એ દ્વારાં જ પ્રચાર પામ્યા છે

આનો અર્થ એ થયો, કે વાણી અને લેખન,- માનવીના હાથમાં આવેલું એક અદ્ભુત શસ્ત્ર છે એ દ્વારા અનિષ્ટનો નાશ અને ઇષ્ટનું સર્જન થઈ શકે એમ છે અને એ દ્વારા જ એથી ઊલટું કરવાનું પણ શક્ય બને છે

આ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે આ સ્થિતિનું પ્રથમ પહેલું જ્ઞાન જેને લાગ્યુ હશે, તેણે મૌનનો મહિમા ગાયો હશે તેણે કહ્યું હશે કે મનમાં વિચાર આવે કે તરત જ વ્યક્ત ન કરો, કારણ કે મન તો અનેક રાગદ્વેષોના પિંડ જેવું છે જે વિચાર એને સ્પર્શે છે, તે રાગદ્વેષના રંગથી રંગાય છે માનવીમાં કુદરતી રીતે જ આ રંગને ધોઈ નાખનારી વિવેકબુદ્ધિ છે આ વિવેકબુદ્ધિની ભઠ્ઠી ઉપર એ વિચારને ચડાવો અને શુદ્ધ કર્યા પછી જ વાણી કે લેખન દ્વારા એને વ્યક્ત કરો મૌન એટલે સંપૂર્ણ ચૂપ બની જવું એમ નહિ, પરંતુ આ વિવેકબુદ્ધિની ભઠ્ઠી ઉપરથી વિચારનું સોનું પસાર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી મૂગા રહેવું એટલું જ.

આનો અર્થ વાણીનો સંયમ, વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ નહિં આવો સંયમ કેળવવા માટે કેટલીક વાર ચૂપ રહેવાની, સ્થૂલ મૌન પાળવાની જરૂર પડે છે, કારણ કે એ રીતે વાણીનો વ્યાપાર ઓછો થતા અંતરમા મન પરોવાય છે મન ઉપરના રાગદ્વેષના રંગો ઘેરા બન્યા હોય, તો આવી અંતરમુખતાથી એ આછા બને છે અને અંતરની સૃષ્ટિનું અવલોકન થતા વિવેકબુદ્ધિની ભઠ્ઠી વધુ ને વધુ સતેજ બને છે આવા મૌનથી વિચાર-સુવર્ણને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા ઝડપી અને સહેલી બને છે

એટલે કે મૌન એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે સાધ્ય તો છે વિવેકજાગૃતિ અને એ દ્વારા સધાતો વાણીનો સંયમ

આ વિચારો લક્ષમા રાખીને મૌનની પરીક્ષા કરવી જોઇએ જે મૌન વિવેકશક્તિને સતેજ કરવાને બદલે જડ બનાવે છે, તે મૌન સંયમ નથી પણ શક્તિઓનું રુંધન છે મૌનથી એકાગ્રતા પેદા થવી જોઈએ જે મૌન એકાગ્રતા સાધવાને બદલે મનમા તરંગોના હજારો ગબારાઓ ચડાવે તે મૌન લાભ કરવાને બદલે કદાચ હાનિ જ કરે મૌનની જરૂર છે પરીક્ષા માટે, કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર સમગ્ર ધ્યાન કેંદ્રિત કરી તેનું અંતરગત રહસ્ય પારખવા માટે આ કાર્ય જો પાર ન પડે, તો મૌન એ બોજારૂપ જ સાબિત થાય

ગાંધીજી જેવા સદાયે જાગૃત પુરુષને પણ મૌનની જરૂર પડે છે, એકાગ્રતા કેળવવા કે શક્તિ-સંચય કરવા વાણીનો વ્યાપાર ઓછો કરવો પડે છે, તો આપણા જેવાને એની કેટલી મોટી જરૂર હશે ?

*

'સાચી' કલાની પ્રેરણા અંતરમાંથી જન્મવી જોઈએ, કોઈ દુન્યવી લાભમાંથી નહિ' એવું કોઈ કલાકાર બોલે તો તેના મોમાં એ શોભે, પરંતુ કલાના નાણાં સૂંઘનાર બોલે અથવા અન્ય કોઈ ધંધાદારી આવી ઉપદેશવાણી ઉચ્ચારે, ત્યારે એ શોભતું નથી પ્રેરણાનું ઉદ્ભવસ્થાન કલાકારને જ પસંદ કરવા દો

કલાનો હેતુ અર્થપ્રાપ્તિમાં મર્યાદિત રહે, તો તેનું નુકસાન સૌ કરતા વધુ કલાકારને જ થાય, કારણ કે સર્જનના પરમ આનંદ જેવા સુવર્ણને એ થોડાક પૈસામા, કથીરના ભાવે વેચી નાખે છે, પણ શું કથીર અને શું સુવર્ણ, એ તો કલાકારને જ નક્કી કરવા દો

×

તહેવારો દ્વારા લોકકેળવણી

લેખક:
શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

ગુજરાતમાં 'માણસાઈના દીવા' પ્રગટાવનાર પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવું કોઈક જ હશે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો એમણે મર્મ જાણ્યો છે અને એ સંસ્કૃતિને જીવનમાં પણ ઉતારી છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એ સંસ્કૃતિના એક અંગનું તેઓ અહીં દર્શન કરાવે છે.

આ તહેવારો વિષે કહેવા બેસું, તો તેનો મૂળ હેતુ કહેવો જોઈએ; પછી તેમાં સડો કેવી રીતે દાખલ થયો; અને આજે એમાં શા સુધારા કરવા જોઈએ તે વિગતવાર જણાવવા જોઈએ. એમ કરવા જતાં તો ઘણો સમય લે; એટલે ૫૦ વર્ષ પહેલાં ગામડાંમાં તહેવારોની ઊજવણી કેવી રીતે થતી હતી, તેટલું જ જાણવું બસ થશે.

એ તહેવારોમાં બધાં સારાં તત્ત્વો જ હતાં એમ ન હતું; તેમાં ખામીઓ પણ હતી અને સારું પણ હતું.

આજે તો એ તહેવારોમાંથી ઘણા તો નામશેષ થઈ ગયા છે; અને ગાંધી–જયંતી, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ જેવા નવા પ્રજાકીય તહેવારો દાખલ થયા છે. સમાજમાં હમેશ એમ જ થાય. સમય બદલાયો તેમ તહેવારોનું સ્વરૂપ અને ભાવના પણ બદલાયાં.

વ્યક્તિગત ઉપરાંત સમૂહજીવનની કેળવણી પણ હતી. તે માટે તહેવારોની યોજના હતી. આ યોજના કેવી સુંદર હતી! મનુષ્યજીવનના બધા સારા ભાવોનો વિકાસ થાય અને ખોટા ભાવો પર અંકુશ–સંયમ આવે, એવી એમાં ગોઠવણ હતી. એ માટે વ્રત ને ઉપવાસના પણ દિવસો હતા અને સારુંસારું ખાવાના પણ દિવસો હતા. રંગરાગ માટે પણ દિવસો હતા અને સંયમ માટે પણ દિવસો હતા. બ્રાહ્મણ વગેરે ચારે વર્ણોનું સરખું મહત્ત્વ હતું, તેથી ચારેના ચાર મહત્ત્વના તહેવારો હતા; જેમ કે બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય તહેવાર બળેવ ગણાય, ક્ષત્રિયોનો દશેરા, વૈશ્યોનો દિવાળી અને શૂદ્રોનો હોળી; પણ તે તહેવારો તે તે વર્ણો જ ઊજવતી એમ ન હતું, પણ બધા ભાગ લેતા હતા. એ કેવી રીતે તેનો વિચાર કરીએ.

દિવાળીના દિવસો (આસો વદ બારસથી અમાસ સુધી)–દિવાળીનો તહેવાર વૈશ્યનો ગણાય. વૈશ્ય એટલે ખેડૂત અને વાણિયા મુખ્યત્વે ગણાય; એટલે તે મોટા ભાગની પ્રજાનો તહેવાર થયો; અને તે મોટામાં મોટો તહેવાર ગણાયો.

વળી તેમાં બધા પૂરો ભાગ લેતા, કેમ કે દિવાળી આવે ત્યારે ઘરમાં અનાજ આવી ગયું હોય; એટલે ઘેરઘેર આનંદ હોય, વળી રવિપાક પણ નંખાઈ ગયો હોય.

આ તહેવાર એક દિવસનો ન હતો, પણ પાંચ દિવસનો હતો. આ તહેવારની ઊજવણી માટે પ્રાથમિક તૈયારીરૂપે બધા પોતાનાં ઘરો લીંપતા–ગૂંપતા. ચોમાસું ગયું હોય, એટલે આઠ માસ સુધી તે બગડવાનો ભય ન હતો. પોતાનાં આંગણાં વાળીઝૂડી સાફ કરતા. વાસણકૂસણ પણ સાફ કરી ઘર શણગારતા.

આ તહેવારના દિવસોમાં કોઈથી ગાળ ન બોલાય, અપશબ્દો ન બોલાય, ઉઘરાણી ન કરાય અને બધા ભવિષ્ય માટે નચિંત હોય.

તે દિવસે પશુઓને નવરાવતા અને શણગારતા. શિંગડાં રંગતા, માથે ચાંલ્લો કરતા. પશુધનની એ રીતે પૂજા કરતા. લક્ષ્મી એટલે પૈસા–નાણું હોય તેને પણ ધોતા અને અને કંકુવાળા–શુકનવાળા કરતા. આમ ધનની પૂજા તે દિવસે થતી, એટલે **ધનતેરશ** બની. તહેવારનો આ પ્રથમ દિવસ હોવાથી

ખોરાક પણ શુકનવાળો, કંસાર બનાવતા

કંસાર શુકનવાળો કેમ કહેવાય છે? તે પચવામાં અને બનાવવામાં સહેલો હોવાથી શુકનવાળો ગણાતો હશે, અથવા તહેવારોમાં ખોરાકની વિવિધતામાં આ રાષ્ટ્રીય તહેવારના પ્રથમ દિવસે અનાયાસે કંસાર થયો હશે ગમે તેમ હો, પણ તે દિવસે સામાન્ય રીતે કંસાર જમવાનો રિવાજ છે તે દિવસે લોકો સારા કપડાં પહેરે, સ્ત્રી-પુરુષો દેવદર્શને જાય, દેવોની પૂજા થાય અને છોકરાઓ આનંદમાં આવી ફટાકડા ફોડે

કાળીચૌદશ–આ સેવકની પૂજાનો દિવસ છે તે દિવસે લોકો હનુમાનને તેલ ચડાવે છે દુનિયામાં સાચા સેવકનો આદર્શ આપણી સામે હોય, તો તે હનુમાનનો છે તેનું શરીર ખૂબ મજબૂત હતું. વૈભવમાં ન પડાય તે માટે લંગોટી જ રાખી હતી તેણે બધી શક્તિ ભગવાનના કાર્ય માટે સમર્પણ કરી હતી એ રીતે તેણે જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ સેવા કરી, તેથી તે વિશ્વવંદ્ય બન્યા સેવક પણ પૂજ્ય છે, એ હિંદુ ધર્મની વિશેષ ભાવના છે આવા જગતવંદ્ય હનુમાનની પૂજા તે દિવસે થાય છે, તેલથી તેમને નવરાવે છે અને શ્રીફળનો પ્રસાદ આપે છે. એ રીતે સ્નેહ (તેલ), શક્તિ અને પ્રેમથી તેમને વધાવે છે

આ ઉપરથી કદાચ તે દિવસે તેલની ચીજો વધારે ખાવાનો રિવાજ પડ્યો હશે તલ પાક્યા જ હોય, એટલે તે દિવસે બધા વડા, પૂરી તથા ભજિયા ખાય છે.

તે દિવસે કેટલાક માતાની સાધના કરે છે, જપ-મંત્ર કરે છે ચોર લોકો પણ સાધના કરે છે અને તે દિવસે ચોરી કરવામાં સફળતા મળે, તો આખા વર્ષમાં સફળતા મળશે, એવી આશા બાંધે છે આ દિવસ મુખ્યત્વે હનુમાનની પૂજાનો છે આ દિવસે ગળકુ ખાવાનો મહિમા વધારે છે

દિવાળી–આ અમાવાસ્યાનો દિવસ છે આખા વર્ષનો આ છેલ્લો દિવસ છે આખા વર્ષની રમત પૂરી થઈ, તેનો આનંદ હોય છે આખા વર્ષનો થાક ઉતારતા હોય, તેમ આ દિવસોમાં કશું કામ ન હોય

લોકો સારા કપડાં પહેરી ફરે, મંદિરે જાય, સારુ-સારુ ખાવાનું થાય. તેમાં તે દિવસે લાડુનું ભોજન સામાન્ય હોય ગરીબ પણ તે દિવસે મિષ્ટાન્ન બનાવે

ગામની આખી આર્થિક વ્યવસ્થા વાણિયા પાસે હતી. તે નવા વર્ષની તૈયારીરૂપે નવા ચોપડા તૈયાર કરે–તેની પૂજા કરે.

ચોપડાની કિંમત કાગળને હિસાબે કંઈ નહિ, પણ તેની પ્રતિષ્ઠા બ્રાહ્મણ પાસે કરાવે, એટલી તેની પ્રતિષ્ઠા હતી ચોપડામાં લખેલુ હોય તે ન્યાયદરબારમાં પણ સાચુ મનાય

જેમ પથ્થરની મૂર્તિની કિંમત પથ્થરની દૃષ્ટિએ કંઈ નહિ. તેમ ચોપડાની કિંમત કાગળને હિસાબે કશી જ નહિ, પણ સદાચારી બ્રાહ્મણને હાથે તેની પ્રતિષ્ઠા થતી તે વખતે કલમ, ખડિયો, ચોપડો–ત્રણેની પ્રતિષ્ઠા થતી

વાણિયો તે દિવસે પ્રતિજ્ઞા લેતો, કે આ કલમથી, આ શાહીથી, આ ચોપડામાં કદી ખોટો અક્ષર નહિ પાડુ જે સત્ય હશે તે જ આ કલમથી, આ શાહીથી લખાશે–આ પ્રતિજ્ઞા થઈ

આ ચોપડા-પૂજનનો તહેવાર થયો, પણ તે દિવસે દીવા કેમ થાય છે, તે જાણો છો? ઈશ્વર જ્યોતિસ્વરૂપ છે જ્યોતિ કોણ આપે? સૂર્ય, તેનો પ્રકાશ અગ્નિ; તેમાથી દીવા કર્યા, આમ દિવાળીનું પર્વ પૂરુ થયુ

બેસતું વર્ષ (કારતક સુદ ૧)–નવા વર્ષના આ પ્રથમ દિવસે બધા વહેલા ઊઠે, વર્ષ માટે સંકલ્પ કરે બધા એકબીજાને સ્નેહથી હળે-મળે જૂનુ વેરઝેર ભૂલી જાય અને હેતથી ભેટી હૃદયની એકતા સાધે એ વખતે ભેટવામાં માત્ર હાથ અને છાતી જ ભેટે એવુ નહિ, પણ અંતઃકરણની શુભ ભાવનાઓ પણ એમાં ભળે, એવો ભાવાર્થ રહેલો છે એ વિષે એક મંત્ર પણ છે

સવારે સબરસની લહાણી થાય, એકબીજાને મળે, ગળ્યું મોં કરાવે—આ બધી પ્રેમની બાહ્ય નિશાનીઓ છે; જે અંતરમાં છે તેનો પડઘો છે. તે દિવસે બધા દેવદર્શને જાય. સાંજના આખું ગામ ભેગું થાય, ત્યાં બ્રાહ્મણ સારપત્રિકા વાંચે; તેમાં પાછળના વર્ષનો અનુભવ અને આવતા વર્ષની આગાહી હોય.

તે દિવસે કોઈ પણ તકરાર કે બોલાબોલી ન થાય. જૂનું વેર પણ ભુલાઈ જવાય. આમ આખો દિવસ નવી આશાથી ભરપૂર આનંદમાં વીતે. તે દિવસે નાનાં હોય તે મોટાંની સેવા કરે; એની પાછળ એવી ભાવના હતી, કે આજે કરશે તે આખું વર્ષ થશે. જે નિત્ય મોટાંની સેવા કરે છે, તેને આયુ, વિદ્યા, બળ, યશ વગેરે મળે છે. આમ નીતિ અને ધર્મ રોજનાં જીવન સાથે વણાયેલાં હતાં.

ભાઈબીજ (કારતક સુદ ૨)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ થઈ કહેવાય છે. જગતમાં મનુષ્ય તરીકે જે પ્રથમ મરી ગયો, તેનું નામ (યમ) પડ્યું. તે મૃત્યુનો ભોમિયો બન્યો. એ યમ યમીને (બહેનને) ત્યાં ગયો. તે ઉપરથી આ દિવસે ભાઈ બહેનને ત્યાં જાય, એવો રિવાજ શરૂ થયો. ભાઈ બહેનને ત્યાં જાય, એટલે બહેન ભાઈને કંસાર જમાડે અને કંઈક આપે. એવી જ રીતે ભાઈ મોટો હોય, તો બહેનને કંઈક આપે.

પણ ભાઈ-બહેનનો સ્નેહ એટલો અપૂર્વ હતો, કે આપણા સમાજ—જીવનમાં ઉત્સવરૂપે પણ તેણે સ્થાન મેળવ્યું છે.

દેવદિવાળી (કારતક સુદ ૧૫)—આજે આ તહેવારનું કંઈજ મહત્ત્વ નથી રહ્યું. કારતક માસની પૂર્ણિમાથી જ્યારે વર્ષ શરૂ થતું હશે, ત્યારે આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઈ હશે.

ઉત્તરાયણ—આ તહેવાર મકરસંક્રાંતિને નામે ઓળખાય છે; અને તે પરથી તે દિવસે પુણ્યદાન લેવા માટે બ્રાહ્મણ ઘેરઘેર જાય છે અને કહે છે, કે 'મકરસંક્રાંતિ પુણ્યપર્વણી.'

દક્ષિણમાં સૂર્ય દૂરદૂર જતો જાય છે; એટલે લોકોને શંકા પડે છે, કે સૂર્ય પાછો આવશે કે નહિ? પણ તે પાછો આવતો દેખાયો, એટલે લોકોએ તે નિમિત્તે આ પર્વની યોજના કરી હશે. દક્ષિણમાંથી સૂર્યનું ઉત્તર તરફ અયન—પ્રયાણ થાય, તે ઉપરથી તેને ઉત્તરાયણ પર્વ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય મકરરાશિમાં પ્રવેશ કરે, તેથી તેને મકરસંક્રાંતિ પણ કહેવામાં આવે છે.

શિયાળામાં કઠોળ પાક્યું હોય, એટલે ગોળાના પૂડા કરવાનો રિવાજ ચાલ્યો. વળી શેરડીનો ગોળ નવોજ આવ્યો હોય અને તલ પાક્યા હોય, એટલે લોકો તલગોળ ખાય અને બીજાને પ્રસાદીરૂપે વહેંચે. શિયાળામાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કઠોળ અને તલ બહુ પોષક થઈ પડે, એ દૃષ્ટિ પણ આની પાછળ રહેલી જ હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં તલ—ગોળની અનેક જુદીજુદી વાનગીઓ બનાવી સ્નેહીઓ તથા સગાંઓને વહેંચવાનો અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવાનો રિવાજ આજે પણ ચાલુ છે.

તે દિવસે ગાયોનું પૂજન થાય; કેમ કે તે દેશનું અણમોલું ધન ગણાતું હતું; અને દરેક ઘેરથી બાજરી, જુવાર કે ઘઉંની ઘૂઘરી (બાફેલું અનાજ વગેરે) અને ગોળ ગાયને ચાંલ્લો કરી ખવડાવે. આજે પણ તેના લિસોટા રહ્યા છે.

પતંગો ઉડાડવાનો રિવાજ તો પછીથી દાખલ થયો હોય એમ જણાય છે. વાયુ બદલાયો, એટલે તે જોવા માટે એ રિવાજ શરૂ થયો હશે. ઈશાન તરફનો વાયુ સૂકો હોય, એટલે તે 'કવા' એટલે નુકસાનકારક ગણાય. પશ્ચિમનો વાયુ અને પૂર્વનો થોડો વાયુ આવે તો દાણા ખૂબ પાકે; તેને 'સવા' કહે છે. દક્ષિણ—પશ્ચિમનો વાયુ ભેજવાળો હોય છે.

મહીબીજ (મહા સુદ ૨)—**રબારીઓનો તહેવાર**—તે દિવસે કોઈ રબારી દૂધ મેળવે નહિ. દૂધ ખાઈ જાય અને વધે તો વહેંચી દે.

આખો દિવસ ભજન કરે અહીં અને ઉત્તર ગુજરાતમાં મહીબીજનો પાઠ પૂરે છે, એટલે ઘીનો અખંડ દીવો કરે છે અને ભજન કરે છે

વસંતપંચમી (મહા સુદ ૫)—આ કુદરતનો ઉત્સવ ગણાય, એટલે તો એને 'ઋતુરાજ' કહેવામાં આવે છે એ વખતે ફળઝાડને મોર આવે છે, કૂંપળો ફૂટે છે ને લોકો વસંત રમે છે, કેસૂડાના રંગ અરસપરસ છાંટે છે, અને ભજન કરે છે આપણે ત્યાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આ ઉત્સવ વિશેષ રૂપે ઉજવાય છે.

મહાશિવરાત્રિ (મહા વદ ૧૪)—આ સમયમાં શકરિયાં, બટાટા વગેરે કંદમૂળ તૈયાર થયાં હોય છે, એટલે તે ખાવાનો રિવાજ છે આ મહાદેવનો દિવસ છે મહાદેવ તપસ્વી હતા, તે દિવસે બધા ઉપવાસ કરે અને કંદ ખાઈ રહે શિયાળામાં ખૂબ ખાધું હોય, એટલે ઉપવાસ ઉપયોગી પણ ખરો

વળી આ વખતે ઋતુ બદલાતી હોય છે ઠંડી 'શિવશિવ' કરતી ચાલી જાય છે અને ગરમીની શરૂઆત થાય છે

તે રાત્રે મહાદેવની પૂજા થાય આખી રાત્રિ જાગે મહાદેવ ભભૂતિવાળા ગણાય, એટલે બધા રાખનું નિશાન કરે. આખી રાત્રિ બ્રાહ્મણને મહાદેવમાં બોલાવી રુદ્રી કરાવે

હોળી (ફાગણ સુદ ૧૫)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ એમ થઈ છે, કે હિરણ્યકશિપુની બહેન હોલિકા પ્રહ્લાદને લઈ આગમાં બેઠી હતી, તે વખતે તે સળગી અને પ્રહ્લાદ બચી ગયો

આ તહેવાર મુખ્યત્વે શૂદ્રનો છે, પણ આખી પ્રજા આ તહેવારમાં ભાગ લે છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, નાનાં-મોટાં, સ્ત્રીઓ-પુરુષો અને બાળકો-બધાં આ તહેવાર ઊજવે છે

આ તહેવાર ત્રણ દિવસનો હતો આ ત્રણ દિવસ બધા મોટાનાનાનો ભેદ અને સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદા છોડી દે છે, અને પોતાના બધા ભાવોને ખીલવી દે છે ખરાબ ભાષા પણ બોલે, છતાં તે બે દિવસ નભાવી લે આ રિવાજ સારો નથી અને તે કેમ થયો હશે, તે ખબર નથી, પણ એની મર્યાદા કોઈ ઓળંગતું ન હતું, અને એ જ સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક વચ્ચેની માનમર્યાદા જળવાતી જેમ નાટકમાં વેશ ભજવ્યા પછી હતા તેવા ને તેવા, એવી રીતે આ રચના પણ હતી

એ વખતે કહેવાતું, કે 'હોળી અને ધરોઆઠમના દિવસોના ઉપવાસો તો ભારે કઠણ ભાઈ!' કેમ કે હોળીને દિવસે ધાણી, ચણા, ખજૂર, ખાંડના હારડા અને ધરોઆઠમના દિવસે ફણગા ફૂટાડેલા મગ અને મઠ તથા તે ઉપરાંત હોળીને દિવસે શેકેલા ચણા અને સાથવો ખાવાનો રિવાજ છે પણ સાંજ સુધીમાં એ સિવાય બીજું કંઈ ખવાય નહિ હોળીનું પૂજન પૂરું થયા પછી ઘઉંની સેવ ખાવાનો રિવાજ છે

હોળી માટે થોડા દિવસ અગાઉથી તૈયારીઓ ચાલે. બનતા સુધી ગામની પૂર્વ દિશાએ હોળી કરે ત્યાં લાકડાં, છાણાં વગેરેનો ઢગલો કરે તે લાકડાં ગમે ત્યાંથી, ઉપયોગી હોય તો ય ઉપાડી લાવે અને તેમાં નાંખે મોટો ઢગલો કેમ થાય અને હોળી લાંબા વખત સુધી કેમ ચાલુ રહે, એની કાળજી ઘેરૈયા જુવાનિયા રાખે તે દિવસોમાં જુવાનિયાઓ મોડી રાત સુધી ગેડીદડાની રમત રમે

હોળી પ્રગટાવવાનો સમય સાંજનો હોય. તેનો સમય થવા આવે ત્યારે લોકો છાણાંના હાર, બોરડીનાં ફળ, મહુડાં, કેરી, લીમડાનો મોર વગેરે હોળીમાં નાખે ભંગી રણશિંગું વગાડે, એટલે લોકો હોળી પૂજવા ભેગા થાય

દરેક જણ બાજરી કે જુવારનો પૂળો લઈ પૂજવા જાય આમ બધા ભેગા થાય હોળીના ઢગલા વચ્ચે ધજા રોપે બ્રાહ્મણ પૂજન કરાવે. પ્રથમ પૂજા મુખી કરે પૂજા પૂરી થયા પછી ઢોલી ઢોલ વગાડે અને હોળી સળગાવે તે વખતે લોકો લીમડાનાં પાન ખોસેલા પૂળા સળગાવતા ગોળ ફરે અને ચક્ર પૂરું કરી,

બહાર નીકળી, પૂળો હોલવી નાખે, જેથી હોળી માતાના વરદાનથી કંઈ રોગ ન થાય, એવી માન્યતા હતી. આજે હવે એ વહેમ ઓછો થતો જાય છે.

હિરણ્યકશિપુ વગેરે રાક્ષસો તો હમેશ ભગવાનના દુશ્મન અને તેઓએ એ દિવસે વેર વાળવાનો પ્રયત્ન કરેલો; એ પરથી વેર વાળવાનો દિવસ પણ હોળીનો ગણાય છે; એટલે કેટલાક તો વેર વાળવા ઘેરથી સેવ ખાઈ નીકળે; કેમ કે તેમાં વાગે ય ખરું અને મૃત્યુ પણ થાય; ત્યારે હોળી માતાનો પ્રસાદ લેવાનો રહી જાય, એ યોગ્ય નહિ એમ માનતા.

હોળી સળગે અને તેના ઉપરની ધજા કઈ બાજુ–કઈ દિશાએ પડે છે, તેના પરથી ઈશ્વરની કૃપા કે કોપની કલ્પના કરતા હતા.

પુરુષો જાય એટલે સ્ત્રીઓ પાણીના લોટા લઈ આવે. તે પણ અંદર ધાણીચણા નાખતાં જાય અને હોળી ફરતું પાણી રેડતાં જાય; એને હોળી ટાઢી પાડવાનું કહેતા.

કેટલેક ઠેકાણે એવો રિવાજ હતો, કે હોળીમાં પાણી ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. વળી તેનો દેવતા એ જગ્યાથી લઈ જવાય નહિ. હુક્કા માટે જોઈતો હોય, તો તે ત્યાં જ બેસી પીવો જોઈએ; અને જો એ દેવતા લઈ જવામાં આવે તો એ બીજી હોળી સુધી હોલવાવો ન જોઈએ અને તે બીજી હોળીમાં પહોંચાડવો જોઈએ.

કેટલેક ઠેકાણે આ તહેવાર ૫ દિવસ અને ૭ દિવસ સુધી પણ ઉજવાય છે.

ધૂળેટી (ફાગણ વદ ૧)—પ્રહ્લાદ બચી ગયા, એટલે અસુરો રોષે ભરાયા અને માથે ધૂળ નાખી. વૈષ્ણવોએ આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ઊજવ્યો. એકબીજા પર સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવ રાખ્યા વગર આનંદમાં આવી, રંગ છાંટ્યા. ગુલાલ અને કેસરિયો રંગ ઉડાડ્યો અને ઓચ્છવ, ભજન વગેરે કર્યાં. આમ એ તહેવાર અને રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. તે દિવસે શૂદ્ર અને બીજા બધા પણ આવી જ રીતે આનંદ કરે.

છોકરાઓ ગામમાં ગોઠ ઉઘરાવે. દુકાનેદુકાનેથી ખજૂર અને નાળિયેર ઉઘરાવે. પછી ઉઘરાવનાર બધા વહેંચી લે, છૂટા પડે અને નાહીધોઈ શાંત થઈ જાય.

ગોઠ ઉઘરાવવાનો હક મનાતો. એ સંબંધી દાહોદની કોર્ટમાં ઇલાજી સામે કેસ ચાલેલો અને તેનો હક સાબિત થયેલો.

મારવાડમાં આ તહેવારનું મહત્ત્વ વધારે છે.

ચૈત્ર માસ–આ આખો માસ અલૂણો ખોરાક ખાવાનો રિવાજ હતો. જે બધા દિવસ અલૂણો ખોરાક ન લઈ શકે, તે પંદર, સાત, ત્રણ અથવા એક દિવસ પણ અલૂણો ખોરાક ખાય.

શાલિવાહન શક પ્રમાણે નવું વર્ષ ચૈત્રમાં શરૂ થાય, એટલે નવા વર્ષના દિવસો ગણાય. નવરાત્રિમાં જવારા વાવે, તરપંડી–ત્રિપંડી–ત્રણ પિંડ–બ્રાહ્મણને જમાડવાનો રિવાજ હતો. વળી કોઈ ઠેકાણે સૌભાગ્યવતીઓને, તો કોઈ ઠેકાણે કુમારિકાઓને જમાડવાનો રિવાજ હતો. રામનવમીને દિવસે લોકો રામજીમંદિરમાં જાય. આમ આખો માસ ચાલતું.

અખાત્રીજ–અક્ષયતૃતીયા (વૈશાખ સુદ ૩)–આ ખેડૂતોનો તહેવાર છે. તે દિવસે જમીનનાં પાણી વળતાં થાય છે, એટલે પાણી નીચેથી ઉપર આવે છે, વાડના થોર જે પહેલાં નહોતા ફૂટતા, તે હવે ફૂટવા લાગે છે. ખેડૂત ખેતીની શરૂઆત તે દિવસથી કરે છે. પહેલાં સમૂહનું કંઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં વિધિ કરાતી. તે દિવસે ખેડૂત ખાતરનું ગાડું ખેતરમાં નાખી આવી શુકન કરે. વળી કોઈ ખેડૂત ખેતરની વાડે સૂડ કરવાની શરૂઆત પણ કરી આવે. આમ તે દિવસે મુહૂર્ત કરી આવે. ખેતરો સાંથે–ભાગે રાખવાનો સમય પણ અખાત્રીજથી શરૂ થાય. આ તિથિનો કદી ક્ષય હોતો નથી; તેથી તેને અક્ષયતૃતીયા પણ કહે છે.

વરસાદનો પ્રથમ દિવસ–જ્યારે વરસાદ

પડે અને હળોતરા કરવાનો દિવસ હોય, તે દિવસ સાર્વજનિક આનંદનો ગણાય હળોતરા કરવાનો દિવસ હોય, ત્યારે આખુ ગામ વહેલુ જાગે પુરુષવર્ગ હળ, બળદ અને સાધનોની તૈયારી કરે સ્ત્રી પણ વહેલી ઊઠે અને તેમને ખવડાવવા, પિવડાવવાની ને વિદાય કરવાની તૈયારી કરે પછી હળ વગેરે સાધનોને અને બળદોને નાડાછડી બાધે અને કંકુથી ચાલ્લા કરે ઘેરઘેર આ પ્રમાણે થાય પછી શુકન જોઈ બળદ ચલાવે જે રસ્તામા મળે તેને સાથે લીધેલો ગોળ આપે આમ ગામના બધા હળ ભાગોળે ભેગા થાય શુકન જુએ ચાસ પક્ષી સામુ મળે, તો જયજયકાર કરે; તે ન આવે તો બ્રાહ્મણ કે કુમારિકા સામે મળે, એટલે શુકન થાય, ત્યારે નીકળે. એ શુકન વિષે એક દોહરો છે

આટો, ફૂટો કે ઘી ઘડો, છૂટા કેશે નાર,
વણુ ટીલે જો વિપ્ર મળે, તો નિશ્ચે ખૂટ્યો કાળ

અર્થ –લોટ લઈ જનાર, લાકડા લઈ જનાર, ઘી લઈ જનાર, છૂટા કેશની સ્ત્રી અથવા ટીલાવગરનો બ્રાહ્મણ મળે, તો અપશુકન થાય

આમ શુકન જોઈ ખેતરમા જાય, ત્યા કોદાળીથી પાંચ ટચકા મારે, હળથી પાચ ચાસ કાઢે અને ઘેર આવી કંસાર જમે આમ ખેડૂતનો તહેવાર બહુ આનંદથી ઉજવાતો

રથયાત્રા (અષાડ સુદ ૨)—આ તહેવાર આખા હિંદમા વૈષ્ણવો ઊજવે છે જગન્નાથપુરીમા ભગવાનની મૂર્તિને રથમા બેસાડી સવારી કાઢવામા આવે છે આ રીતે બીજા સંપ્રદાયો પણ ભગવાનની મૂર્તિની સવારી કાઢે છે આ દિવસે જાંબુ ખાવાનુ માહાત્મ્ય છે અને ઉગાડેલા મગનો પ્રસાદ વહેચાય છે

દિવાસો (અષાડ વદ અમાસ)—'આવ્યો દિવાસો, પર્વોનો માસો' ચોમાસાના તહેવારોની શરૂઆત દિવાસાથી થાય છે આખા વર્ષમા ચોમાસામા ઘણા તહેવારો છે, તેનુ કારણ એ લાગે છે, કે ચોમાસામાં કામ ખૂબ રહે, એટલે વચ્ચેવચ્ચે આનંદ અને આરામની જરૂર રહે. વળી કેટલાક દિવસ વરસાદની હેલીઓ હોય, એટલે કામ ન થાય વળી રોગ ન થાય એ માટે એક ટાણાની જરૂર વગેરે કારણોને લીધે ચોમાસામા કામ વધુ, વરસાદ વધુ અને તહેવારો પણ વધુ છે

આ તહેવાર પર્વોનો માસો છે, એટલે પર્વોના મોખરાનો છે આ દિવસે ખીર ખાવાનો રિવાજ છે અને તે વિષે કહેવત છે, કે ખીર ખાઈને જ માખો જશે, એટલે તે પહેલા ખૂબ માખીઓ હોય છે, તે અદૃશ્ય થશે વરસાદના સપાટામા માખીઓ મરી જાય છે

નાગપંચમી (શ્રાવણ સુદ ૫)—હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે, કે ક્રૂરમા ક્રૂર પ્રાણી પણ ભગવાનનુ સ્વરૂપ છે મહાદેવજી તો ડોકમાં નાગ રાખતા હતા આમ એની પૂજાનો દિવસ પણ આપણા વાર્ષિક જીવનમા રાખ્યો છે તે દિવસે સાચો નાગ મળે, તો કેટલાક પોતાને ભાગ્યશાળી ગણે અને તેને દૂધ પાવા તે માટે તેને શોધવા પણ જાય, પણ એવી રીતે બધા શોધી ન શકે, એટલે માટીના નાગ બનાવી બ્રાહ્મણો મંદિરમા, નદીએ કે તળાવે બેસે લોકો તેમને દાનદક્ષિણા આપે બધા ઠંડા પાણીએ નાહાય ઠારુ અને ટાઢુ ખાય; કેમ કે ગરમ હોય, તો નાગની મૂછ દાઝે, એવી માન્યતા છે

આ પર્વ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ કરે છે તેમાં બ્રાહ્મણો સાથે હોય છે વર્ષના ઘણા પર્વો સ્ત્રીઓ જ કરે છે તપશ્ચર્યાના પર્વો તો ખાસ તે જ કરે છે, તેથી નાના બાળકોમા તેના સંસ્કાર દૃઢ પડે છે

બળેવ—શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે, પણ આ તહેવાર તિથિ કરતા નક્ષત્ર પર વધારે આધાર રાખે છે જો શ્રવણ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર ચૌદશે આવે, તો ચૌદશે બળેવ થાય

બ્રાહ્મણોનો આ મોટામાં મોટો તહેવાર

બ્રાહ્મણને તપ એ જ ધન હોય છે; એટલે એ દિવસ તપશ્ચર્યાનો છે. આખા વર્ષમાં જે કંઈ પાપ થયાં હોય, તેના પ્રાયશ્ચિત્તનો આ દિવસ છે.'

એ દિવસે તે અંઘેડીનું દાતણ કરે છે; ગાયનાં છાણમૂત્રથી શરીર ચોળે છે, ગોમૂત્ર પીએ છે અને પછી નદી કે તળાવના પાણીમાં વહેલા જઈ બેસે છે અને પોતાનાં પાપોનું સ્મરણ કરે છે; પછી નવો સંકલ્પ કરે છે અને ફરીથી એવાં પાપો કે દોષો ન થાય, એ માટે નિશ્ચય કરે છે; અને એનાં પ્રતીકરૂપે જનોઈ હૃદય સાથે રાખે છે. પછી બપોરે જમે છે.

યજ્ઞોપવીત યા જનોઈ—આ જનોઈની રચના પાછળ પણ વિચાર અને ભાવના છે.

જનોઈના ત્રણ તાર હોય છે. એ ત્રણ તાર ત્રણ જાતના ઋણની યાદ આપે છે. ૧. પિતૃઋણ, ૨. ઋષિઋણ, ૩. દેવઋણ.

પિતૃઋણ: પિતાએ મને જન્મ આપ્યો; વળી પિતાના પિતા, વળી તેમના પિતા, એમ અનેકના સંસ્કારોનો વારસો મળ્યો. તે ઋણ કેવી રીતે ફેડવું? તેમણે કીર્તિ, ધન વગેરે આપ્યું, તે કેમ પાછું વાળું? તેમની સેવા કરું. તેમણે જીવનમાં જે સારું આપ્યું છે, અથવા સારું ઇચ્છયું છે, તેનો નાશ નહિ થવા દઉં. તેમણે અપકીર્તિ આપી હોય તો તે ટાળવાનો, કીર્તિ આપી હોય તો તે વધારવાનો, દેવું આપ્યું હોય તો તે ફેડવાનો, સંપત્તિ આપી હોય તો તે સન્માર્ગે ખર્ચવાનો સંકલ્પ કરું; અને તેમણે આપેલા સદાચારનો વંશ રાખવા માટે જ લગ્ન કરીશ, એમ નિશ્ચય કરું.

ઋષિઋણ: ઋષિ એટલે સમાજનાં શ્રેષ્ઠ માણસો અને એ સમાજ, કે જેણે જીવન સરળ બનાવવામાં મને અને મનુષ્યજાતિને મદદ કરી છે, તે બધાનું ઋણ કેવી રીતે ફેડું? એ માટે મારું જીવન સમાજને ઉપયોગી બનાવીશ.

દેવઋણ: સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરે દેવોનાં પ્રતીક છે. તે ન હોય તો જીવન ન નભે. સૂર્ય ગંદકી દૂર કરે છે અને પ્રકાશ આપે છે. ચંદ્ર શીતળતા આપે છે; હું પણ તેમ કરીશ.

આ ત્રણ ઋણના ત્રણ તાર થયા. એ ત્રણ તાર એવી રીતે ભેગા કરવા, કે જેથી તેમની એક ગાંઠ પડે તે બ્રહ્મગાંઠ કહેવાય એટલે બ્રહ્મ સાથે ગાંઠ બંધાઈ એમ તે સૂચવે છે.

શિખાસૂત્ર: જ્યાં સુધી આ ત્રણે ઋણ છે. ત્યાં સુધી શિખા અને સૂત્ર (ચોટલી અને જનોઈ) રહે છે. એમાંથી મુક્તિ થાય, એટલે બંને—શિખા અને સૂત્ર—ને તે છોડી દે છે, ત્યારે તેણે સંન્યાસ કર્યો એમ કહેવાય. એ મુક્તિ ક્યારે મળે? જ્યારે લોકૈષણા, વિત્તૈષણા અને પુત્રૈષણા જાય ત્યારે; એટલે કુટુંબની, ધનની, કે કીર્તિની વાંછના ન રહે, ત્યારે—સંન્યાસ આવે ત્યાં સુધી શિખાસૂત્ર રહે છે. દર વર્ષે સંકલ્પ ફરીફરી તાજો કરવામાં આવે છે અને જનોઈ બદલાય છે.

જનોઈમાં છ તાર: પરિણીત પુરુષો છ તારની જનોઈ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ જનોઈ નથી પહેરતી; કેમ કે સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય છે, એવી કલ્પના છે; તેથી તેનાં ઋણ પણ પુરુષ સાથે ભળી જાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલાં એવી માન્યતા હતી, કે (અને તે સાચી લાગે છે) સ્ત્રીના કાર્યમાં પુરુષ નહિ, પણ પુરુષના કાર્યમાં સ્ત્રી ભળી જાય. સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય, એટલે સ્ત્રીની મહત્તા ઘટતી નથી. પુરુષ એની સલાહ વગર આગળ વધી શકતો નથી અને તે પ્રસંગ આવ્યે પુરુષને રોકી પણ શકે છે; છતાં છેલ્લો નિર્ણય કરવાનું કામ પુરુષનું હોય છે. આ હિંદમાં જ નથી, બધે જ છે. આ બન્નેનાં ઋણ ફેડવાનો દિવસ તે આ બળેવ.

પ્રશ્ન—આ કંઠી શાથી બાંધતા હશે?

ઉત્તર—કંઠી બાંધવાની નથી હોતી, કંઠીનો અર્થ કંઠે કરવું તે. ગુરુ જે મંત્ર આપે, તે કંઠે રાખવો, જેથી ભુલાય નહિ. આ મંત્ર કંઠે રાખતાં, તેની બાહ્ય નિશાની કંઠી બનાવી.

રક્ષાબંધન (શ્રાવણ સુદ ૧૫)—આ બળેવને દિવસે બ્રાહ્મણો લોકોને ઓગાસાના

દિવસોમા કેમ વર્તવુ, જેથી નીરોગી રહી શકાય, એ સમજાવતા અને એ સમજાવીને શરીરરક્ષણની આવશ્યકતા યાદ રહે, એ માટે રક્ષા બાધવાનો રિવાજ હતો

નાળિયેરી પૂનમ (શ્રાવણ સુદ ૧૫)— આ જ દિવસે દરિયો ખેડનારા દરિયો શાત થયો હોય, એટલે સમુદ્રયાત્રા શરૂ કરે દરિયાકાઠે નાળિયેર થાય, એટલે તે ફળ દરિયાદેવને અર્પણ કરી ખારવા લોકો દરિયાદેવની પૂજા કરતા; કેમ કે તેમાથી તે સુખી થયા હતા—નવુ નવુ શીખ્યા હતા

ગૌરીપૂજા—છોકરીઓનો આ તહેવાર છે, અથવા વ્રતદિવસો છે આ તહેવારની ઉત્પત્તિની કથા અર્થપૂર્ણ છે ગૌરીપૂજા એટલે ગૌરીની–પાર્વતીની પૂજા આ પાર્વતીએ શું કરેલું ?

તે જ્યારે નાનાં હતા, ત્યારે તેમના માતાપિતાનું તેમના પર બહુ હેત હતુ અને તેમને કેવો વર મળશે, એની ચિંતા તેઓ કરતા હતા વળી પાર્વતી ખૂબ શક્તિશાળી હતાં, એટલે એમને લાયક વર કેવો મળશે, તેની પણ ચિંતા હતી

એક વખત નારદજી તેમને ત્યા ગયા ત્યારે પાર્વતીના પિતાએ તેમને (પાર્વતીને) કેવો વર મળશે એમ પૂછ્યુ નારદજીએ વિચાર કરી જવાબ આપ્યો "છોકરી બહુ ભાગ્યશાળી છે એને બહુ પવિત્ર અને શક્તિશાળી વર મળશે. તેણે ભભૂતિ લગાવી હશે, કોટે સાપની માળા ધારણ કરી હશે, પોઠિયા પર સવારી કરી હશે, સ્મશાનમા પથારી રાખી હશે, હાથમા ખોપરી મૂકી હશે અને માથે જટા ધારણ કરી હશે છોકરી બહુ ભાગ્યશાળી છે"

આ હકીકત જાણી માબાપ બહુ દુખી થયા તેમને થયુ, કે અહી ઘેર આટલુ બધુ સુખ છે અને તેમા અમારી છોકરી રહે છે, તેને માથે ભારે દુખ આવશે આ ચિંતા તેમને થઈ, પણ પાર્વતી દુખી ન થયાં તેમણે તો નિર્ણય કરી લીધો, કે હવે મારે તેવા વરને લાયક થવુ એટલે તેમણે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી તેમણે વૈભવ છોડ્યો, ઈશ્વરસ્તવન શરૂ કર્યું આવા પાર્વતીને છોકરીઓ યાદ રાખે, એ માટે આ તહેવારની યોજના છે

સાસરે જતા પહેલા છોકરીને લાયક બનાવવાનુ કામ માતાનુ છે માને માથે છોકરીનો બોજો હતો અને આજેય છે, એટલે નવે ઘેર સારી રીતે નવા કુટુબમા એકરૂપ થઈ, છોકરી કેમ સારી રીતે જીવે, એની ચિંતા મા કરતી અને એવી તાલીમ આપતી જે છોકરી સારી કે નરસી હોય, તો તેની મા વખણાય કે વગોવાય પોતાનું કુટુબ છોડી તદ્દન નવા જ માણસોને પોતાના બનાવી લેવા એ સહેલુ નથી ભારે સહનશક્તિ હોય તો જ એમા સફળતા મળવા સભવ છે

વળી દક્ષિણમા અને રજપૂતોમા તો લગ્ન પછી કન્યાને પિતાને ઘેર જવાનુ હોતું જ નથી આવા સજોગોમા ગોયરો એ લગ્ન પહેલાની પૂર્વ તૈયારી છે. લગ્નની પૂર્વ તૈયારીમા છોકરીઓના દાત રંગવાનો રિવાજ હતો તેમા ખૂબ કષ્ટ ભોગવવાનું રહેતુ, પણ તે આનદથી ઉઠાવતી

તે દિવસોમા છોકરીઓમાં ઉપવાસાદિ કરવાનો રિવાજ હોય છે. માટીના વાસણમા જોરો (જવધાન) વાવે છે તેમા વચ્ચે એક વાસનો દાડો નાખે છે. તે દિવસે લીલું કઈ ન વપરાય, એટલે દાતણ પણ રાડાનું કરે છે પછી બધી છોકરીઓ ગીત ગાતીગાતી નદી કે તળાવે નાહવા જાય છોકરીઓ નાની હોય તો સાથે કેટલીક માતાઓ પણ જાય અને કેવી રીતે નાહવુ, કેમ કરવુ વગેરે બતાવે નાહીને પાછા ફરતાં નાનુ બેડુ (કુલડીઓનુ) પાણીથી ભરી લઈ ગીત ગાતી પાછી આવે તે દિવસે ફળફળાદિ ખાય. ફળમા રાયણની કોકડીઓ મુખ્યત્વે હોય એક વખત અલૂણુ ખાવાની છૂટ હોય છે (તે દિવસે ઊભા થવાય નહિ; ઊભા થાય

એટલે ખાવાનું બંધ.) એક વખત ખાવા બેઠાં ત્યારે ખાઈ લે. ઊભાં થયા પછી ન ખવાય; એટલા માટે કેટલીક છોકરીઓ બિલકુલ ઊભી જ ન થાય અને ઓરડામાં કે બહાર ખસતીખસતી જાય. વળી તે દિવસે અસભ્ય અને જંગલી વર્તન પણ કરે. જેમ કે એકબીજાને અસભ્ય ગાળો દે, કૂટે, મારામારી કરે વગેરે. પંચધાન વાલ્યું હોય તે છેલ્લે દહાડે નદી કે તળાવમાં વિધિસર નાખી આવે.

જાગરણદિન: વળી એક દિવસ જાગરણ દિન આવે છે, ત્યારે આખી રાત જાગવામાં આવે છે.

આવી ગોયરો નાનીમોટી બધી છોકરીઓ પરણીને સાસરે જાય ત્યાં સુધી કરે. કેટલીક નાની હોય તે સાસરેથી આવીને પણ કરે.

વ્રત: તે દિવસોમાં છોકરીઓ કંઈ ને કંઈ વ્રત લે. કોઈ ગાયને ચાંલ્લો કરવાનું, કોઈ પાંચ સધવા કે કુમારિકાઓને ચાંલ્લો કરવાનું, કોઈ પીપળા કે તુલસીને પાણી પાવાનું, કોઈ 'રામ' કે એવું કોઈ ભગવાનનું નામ લઈને ખાવાપીવાનું–એમ એક યા બીજા પ્રકારે વ્રત લે.

દર વર્ષે તેઓ વ્રત બદલતી રહે. કોઈ બધાં વ્રત પૂરાં કરે.

ભાથાનો તહેવાર (તળાવડી ભરાઈ હોય ત્યારે)–ખેતીનું કામ શરૂ થયું હોય તોપણ જ્યાં સુધી સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ ન હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને રોજ બપોરે ઘેર આવવું પડે; કારણ કે બળદને પાણી પાવા માટે ગામના તળાવે આવવું પડે; પણ જ્યારે વરસાદ ધોધમાર પડી જાય અને સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ જાય, ત્યારે ખેડૂતને બપોરે ઘેર આવવાનું ન રહે. ઘેર આવે તો કામ ઓછું થાય, એટલે તળાવડીઓ ભરાય એટલે બધા નક્કી કરે તે દિવસથી ભાત ખેતરમાં જાય. એનો પણ આનંદોત્સવ થતો. હજુ પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આ તહેવાર ચાલુ છે.

સ્ત્રીઓ તે દિવસે કંસાર કરે. નાહીધોઈ સારાં કપડાં પહેરી સાથે પૂળા અને કંસારનું ભાથું લઈ ગાતાંગાતાં એકસાથે નીકળે. એ બેની જોડ રહે ત્યાં સુધી ગાય. ભાત આપી પાછાં ફરતાં પણ એ જ રીતે ગાતાંગાતાં ઘેર જાય.

આ અપૂર્વ આનંદ અને દૃશ્ય આજે ઓછાં થયાં છે.

રાંધણછઠ (શ્રાવણ વદ ૬)–કેટલાક આ તહેવાર સુદ છઠનો કરે છે. તે દિવસે બેવડું રાંધવાનું હોય છે; કેમ કે બીજે દિવસે શીતળાસાતમ હોય છે. વળી બે દિવસ ખાવાનું હોવાથી પાણી ન હોય એવા ખોરાક બનાવે; એટલે તળેલી અનેક વાનીઓ બનાવે.

શીતળાસાતમ (શ્રાવણ સુદ–વદ ૭)–આ તહેવાર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો ગણી શકાય. તે દિવસે ક્યાં ય કોઈ ચૂલો સળગાવાય જ નહિ. તેમાં સ્ત્રીઓને આરામ મળે એવી કલ્પના હશે અથવા વિવિધતાના કારણે હશે.

તે દિવસે સ્ત્રીઓ વહેલી ઊઠે. તે દિવસે તળાવ કે નદી પર જઈ ઠંડા પાણીએ નાહાય. ત્યાં બ્રાહ્મણ માટીની શીતળાદેવીની મૂર્તિ બનાવે, તેની બધા પૂજા કરે. માતાને પાણીથી નવરાવે, પણ એ રીતે બધા નવરાવવા જાય તો માતા ઓગળી જાય; એટલે માતાને ફરતું પાણીનું કૂંડાળું કરે અને એ પાણી તળાવ કે નદીમાં ચાલ્યું જાય, એવો રસ્તો બનાવે.

આમ શીતળા માતાની પૂજા કરે, ગરબા ગાય અને આનંદ કરે.

જન્માષ્ટમી (શ્રાવણ વદ ૮)–આ તહેવાર બધે મોટા પાયા પર ઉજવાય છે. તે દિવસે ગામેગામ ખૂબ ધામધૂમ થાય છે. આગળના બે દિવસ તળેલું અને ટાઢું ખાધું હોય, એટલે આ દિવસે ઉપવાસ આવે છે. ઉપવાસનું બીજું કારણ એ પણ હોય, કે દેવકી માતા કષ્ટમાં હોય, તો ખવાય શી રીતે?

વળી ભગવાનનાં જન્મ પછી, જ્યારથી ઉત્સવની શરૂઆત થઈ હશે, ત્યારથી આ દિવસ અતિ આનંદનો હોવાથી, અનાજ ખાવાનું યાદ નહિ આવેલું, આ ઉપરથી ઉપવાસ થયો હશે આપણા ઉપવાસોની ખૂબી જ એ છે, કે તેમા અન્ન છોડવાનું નથી હોતુ, પણ તે દિવસના પર્વના મહત્ત્વના આનંદમા અન્ન સ્વાભાવિક રીતે ભુલાઈ જવાય છે અને તે જ ઉપવાસ કહેવાય છે, નહિં કે અન્ન છોડ્યુ એટલે ઉપવાસ થયો કહેવાય ઉપવાસનો શબ્દાર્થ જોઈએ, તોપણ ઉપ-વાસ=આનંદની પાસે વાસ કર્યો કહેવાય

અને ભગવાનનો જન્મ થવાનો હોઈ બધા ભજનકીર્તન કરે જ, એટલે આખો દિવસ રાસ-ભજન ચાલે જ સવારે બધા મંદિરમા જાય, ત્યારે પંચાજીરી મળે, તે ઉપવાસમા ખાઈ શકાય છે આ દિવસે વૈષ્ણવમંદિરો હોય, ત્યાં ઘણે ઠેકાણે મોટા મેળાઓ પણ ભરાય છે ત્યા બાર વાગે (રાત્રે) ભગવાનનો જન્મ થાય છે, ત્યા સુધી ધામધૂમ થાય છે અને પછી શાંતિ થાય છે આ દિવસે કેટલાક વૈષ્ણવો ભગવાનને નામે જુગાર વગેરે અયોગ્ય વર્તન પણ ચલાવે છે

ભગવાનના જન્મસમયે, રાત્રે બાર વાગે જો વરસાદ વરસે, તો ભગવાન પાણીએ નાહ્યા એમ કહેવાય અને એ વર્ષનું સારુ લક્ષણ મનાય જો વરસાદ ન વરસે તો ભગવાન દૂધે નાહ્યા એમ કહેવાય અને તે વર્ષ કઠણ આવશે એવી માન્યતા તે વખતે હતી

પારણાં (શ્રાવણ વદ ૯)-જન્માષ્ટમીનો ઉપવાસ હોય અને ભગવાનના જન્મનો આનંદ હોય, એટલે આ વહેલી સવારે ઘેરઘેર મિષ્ટાન્ન થાય અને મંદિરમાં ભગવાનનાં દર્શન કરી આવી તે જમે

શ્રાવણ માસ-આમ આ આખો માસ પર્વોનો ગણી શકાય કેટલાક શ્રાવણ માસ કરે છે, એટલે આ આખો માસ એકટાણું કરે છે આખો માસ ન કરે, તે દરેક સોમવાર કરે વળી કેટલાક તો ચાતુર્માસ-ચોમાસાના ચારે માસ એકટાણું કરે છે અને એકટાણું કરનારાઓમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે. એ રીતે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ તપશ્ચર્યામા ચઢી જાય છે

આ માસમાં કામ ઓછું હોય મહેમાન-પરોણા, લગ્નગાળો, યાત્રાઓ વગેરે બધું આ માસમા બંધ હોય વરસાદ ધોધમાર ન પડે, પણ ઝરમર-ઝરમર આવતો હોય-ભોય ભીની રાખતો હોય

આથી આખો માસ કામ ઓછું હોય, એટલે ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવવાનો અવકાશ સારો રહે, તેથી સ્ત્રીઓ કથાવાર્તા સાંભળવા મંદિરોમા જાય અને સાધુસંતોનો સમાગમ મેળવે

ધરોઆઠમ-દૂર્વાષ્ટમી (ભાદરવા સુદ ૮)-આ દિવસે ચૂલાને આરામ મળે, કારણ કે ખાવા કરવાનુ ન હોય બાજરીની કુલેર અને ચોખાનો લાડુ કરે, રાંધેલું અનાજ કે શાક નહિ તે દિવસે ધરોનુ પૂજન કરે ઢોર માટે ચાર લાવે, તેમાં ધરો ન લાવે એ દિવસે ક્યાંકક્યાંક મેળા પણ થતા આમ આ પણ સ્ત્રીઓનો તહેવાર છે.

સામોનોમ (ભાદરવા સુદ ૯)-આ દિવસે સ્ત્રીનુ વ્રત હોય છે, કે તેનાથી દળાય નહિ, ભરાય નહિ, ખંડાય નહિ, કપાય નહિ એટલે દળવા, ખાંડવા કે ઘાસ કાપવા તો જાય નહિ, પણ ખાવા બેસે ત્યારે રોટલો ભાગીને ખવાય નહિ, એટલે તે દિવસે પુરુષ રોટલો ભાગી આપે

આ બધાની પાછળ સ્ત્રીને આરામ આપવાની કલ્પના હશે તે દિવસે ગરબા પણ ગવાય છે

શ્રાદ્ધ (ભાદરવા સુદ ૧૫ થી વદ અમાસ સુધી)-આ દિવસોમા પિતૃઓને યાદ કરવામા આવે છે તે વખતે અનાજ વગેરે પાકું હોય અને નવી સંપત્તિ ઘરમા આવી હોય, એટલે બાપદાદાઓ યાદ આવે તેમની મહેનતનો

પણ તેમાં હિસ્સો દેખાય; તેથી તેમનું શ્રાદ્ધ કરે. પહેલાં શ્રાદ્ધ સરાવવાનો રિવાજ હતો.

ડાંગર નવી થઈ હોય, એટલે તેના ચોખાની ખીર રાંધી ખાવાનો રિવાજ હતો. તેમાં પિતૃઓને અમૃત આપવાની ભાવના હતી.

વળી તે દિવસે પતિત, વાયસ, (કાગડો યા પક્ષીગણ), પાપી, રોગી અને શ્વાન–કૂતરાં એ બધાંને જમાડી જમવાનો સંકલ્પ, એ પિતૃઓનું તર્પણ છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ હિંદુ ધર્મના ત્રણ સ્તંભો છે. યજ્ઞ એટલે બીજા માટે ઘસાઈ છૂટવું, દાન એટલે બીજા માટે ખરચી નાખવું અને તપ એટલે તપશ્ચર્યા કરવી. (વૃત્તિઓ રોકવી.)

આપણા બધા તહેવારોમાં આ ત્રણે ગુંથાયેલાં, શ્રાદ્ધપક્ષમાં બ્રાહ્મણો યજમાનને ત્યાં શ્રાદ્ધક્રિયા પૂરી થતાં સુધી ખાતા નહિ. શ્રાદ્ધને દિવસે સંન્યાસીને કંઈ પણ ન આપવાનો રિવાજ હતો. તે જમાનામાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ઓછી હશે, એટલે પિતૃઓના શ્રાદ્ધના દિવસો ઘણા રાખ્યા અને માતૃઓના શ્રાદ્ધ માટે ફક્ત એક દિવસ નોમનો રાખ્યો. એવી જ રીતે બાળકો (બાળાભોળાં) માટે તેરશ, ઘવાયેલાંઓની ચૌદશ અને ભૂલ્યાં–ચૂક્યાંની અમાસ રાખી; આમ સમાજમાં બધાનું શ્રાદ્ધ કરવામાં આવતું.

નવરાત્રિ (આસો સુદ ૧ થી ૯)—શ્રાદ્ધ પૂરાં થાય એટલે નવરાત્રિ શરૂ થાય. નવરાત્રિ એટલે નવા દિવસો: નવા દિવસોમાં થનગનાટ હોય જ. તેમાં શક્તિનો સંચાર થાય. આ દિવસો શક્તિવર્ધક છે.

આર્યો શક્તિના પૂજક હતા. શિવ અને શક્તિમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ આર્યો માનતા હતા. આ વખતે જવારા વવાય છે અને તે જેમ જલદી વધે છે, તેમ માણસમાં શક્તિ ખીલવી જોઈએ, એવી પ્રેરણા જવારામાંથી મેળવાતી.

આ બધા દિવસોમાં સ્ત્રીઓ રાત્રે ગરબે રમે અને આનંદ કરે. ગરબાવખતે પ્રકાશ જોઈએ. તે વખતે વીજળીની બત્તીઓ ન હતી, એટલે વરસાદ કે પવન નુકસાન ન કરે અને પ્રકાશ મળે, એ માટે કાણાંવાળી માટલીઓમાં દીવો મૂકતા અને તેની ચોફેર સ્ત્રીઓ ગરબા લેતી.

દશેરા (આસો સુદ ૧૦)—નવરાત્રિ પૂરી થાય, એટલે દશેરા આવે. તેને નવરાત્રિનો છેલ્લો દિવસ ગણી શકાય. દશ–હરા–દશ માથાં રાવણનાં હરાયાં.

તે દિવસે રક્ષા કાઢી નાખવામાં આવે છે; કેમ કે રોગનો ભય ગયો હોય છે.

મહાભારતમાં, અર્જુને શમીવૃક્ષ પર હથિયાર બાંધેલાં તે, તે દિવસે ઉતાર્યાં, એવી વાત આવે છે; એટલે તે દિવસે સાંજના લોકો શમીવૃક્ષની પૂજા કરવા જાય છે.

રાજાઓ લડાઈની તૈયારીઓ કરે છે, તે માટે તે દિવસે ઘોડા, હાથી વગેરે દોડાવે છે. અને તેમની શક્તિ માપે છે. લશ્કરને પણ એ જ રીતે જુએ છે અને એ માટે સવારી કાઢે છે.

જ્યાં રાજાઓ છે, ત્યાં આજે પણ સવારી કાઢવામાં આવે છે; પણ હવે તો તે લડાઈની તૈયારી કરવા નહિ, પણ આડંબર માટે કઢાય છે.

જ્યાં સુધી રાજા છે ત્યાં સુધી પ્રજા છે. રયત એટલે અધીન પ્રજા. એક રાજા હાર્યો, એટલે આખી રૈયત હારી ગઈ; કેમ કે રૈયત રાજાને અધીન હતી; એટલે આજે ગાંધીજી રાજાને કાઢવા માગે છે. દરેક માણસ સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈને અધીન નથી. બાળક અને સ્ત્રી પણ સ્વતંત્ર છે. કોઈને અધીન રહેવું એ ગુલામી છે. એ ગુલામી આખા સમાજમાંથી –બધાં અંગોમાંથી તે કાઢવા માગે છે.

શરદપૂનમ (આસો સુદ ૧૫)–ચોમાસાનો છેલ્લો અને દિવાળી પહેલાંનો આ તહેવાર છે. કુદરતી રીતે વરસાદ ગયો અને ધૂળ બેસી ગઈ, એટલે આકાશ સ્વચ્છ બન્યું; ઉત્તમમાં

આપણું અર્થકારણ

લેખક
શ્રી. જયંતીલાલ હ. મહેતા
બી કોમ

હિંદ સ્વતંત્ર થયું છે, છતાં તેના સમગ્ર જીવન ઉપરથી પશ્ચિમની અસર ગઈ નથી. આજના યુગમાં અર્થકારણ એ જીવન ઉપર મોટામાં મોટી અસર કરનારું તત્ત્વ છે શ્રી જયંતીલાલ હ. મહેતા આ લેખમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમના દષ્ટિબિંદુની ભિન્નતા સમજાવે છે અને આપણી સંસ્કૃતિને ગાંધીજીનું અર્થકારણ જ વિશેષ ઉપયોગી થશે એવું મંતવ્ય રજૂ કરે છે તેઓ અર્થકારણના અભ્યાસી છે અને 'સંદેશ આર્થિક ગ્રંથમાળા'ના સંપાદક છે

ગાંધીજીની અર્થકારણ અંગેની વિચારસરણી સમજવા માટે શરૂઆતમાં એ જાણી લેવું જરૂરી છે, કે તે કયા પાયા ઉપર રચાયેલી છે ગાંધીજીને પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં અચળ શ્રદ્ધા છે અને પશ્ચિમની જડવાદી—ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિના આંધળા અનુકરણના તેઓ પ્રખર વિરોધી છે તેઓ હિંદીઓને આત્મમુખ થઈ ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરવા એટલા માટે કહે છે, કે હજારો વર્ષ પહેલાં આપણા પૂર્વજોએ જે પ્રકારનું સામાજિક બંધારણ પુખ્ત વિચારણા અને અનુભવને પરિણામે અમલમાં મૂક્યું હતું તે એટલું આદર્શ હતું કે આપણે પારકાની શાલ ચાલવા ગયા ન હોત, તો આજે હિંદ જે આર્થિક અને ઇતર ખરબાદીમાં સપડાયું છે તે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ન હોત વર્ણાશ્રમ એ આર્યસંસ્કૃતિના પાયા સમાન હતો ને હિંદના પ્રાચીન અર્થતંત્રના પ્રાણ સમાન હતો; કારણ તેની નીચે સમાજના વર્ગો વચ્ચે કાર્યની વહેંચણી એવી રીતે કરવામાં આવી હતી, કે કોઈ કોઈનાથી ઊંચો કે નીચો એ ભાવના વિના સામાજિક શ્રેયને જ ધ્યેય તરીકે નજર સમક્ષ રાખી સૌ સૌનું કાર્ય કરે અને પોતાને ફાળે આવતા કામના બદલામાં ઇતર જરૂરિયાતો અંગેની તેની ચિંતા તેને સેવવી રહે નહિ આમ વર્ણાશ્રમ એ આર્યસંસ્કૃતિની એક મહાન શોધ હતી

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો આપણે ત્યાં ફેલાવો થતાં અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ જડવાદ અને ધનસંચય ઉપર રચાયેલી હોવાથી, આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ ઉપર કારી ઘા પડવા લાગ્યા આ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના મૂળભૂત ભેદો આપણે સમજી લઈએ, જેથી ગાંધીજી આપણી

ઉત્તમ ચંદ્ર અને તારા આ દિવસોમાં દેખાય વળી શરદઋતુનો આ છેલ્લો દિવસ હોય છે, એટલે સૌંદર્યપાનનો આ છેલ્લો દિવસ ગણીએ તો ચાલે.

આ રાત્રે દૂધ અને પૌંઆ ખાવાનો રિવાજ છે નવી ડાંગરના પૌંઆ ખૂબ મીઠા હોય છે તેમાં દૂધ, સાકર અને લીલું કોપરું આવે, એટલે તેમાં અમૃતની મીઠાશ આવે શાંત, સુંદર અને અજવાળી રાત્રિમાં અમૃત જેવાં દૂધ–પૌંઆ ખાવાનો પણ લહાવો હતો ચોમાસામાં રાસ–ગરબાનો કાર્યક્રમ ઘણીવાર રહેતો આ બધા તહેવારો ભક્તિભાવપૂર્વક ઉજવાતા. એ તહેવારોની રચના કરનારા જ્ઞાની હતા, પણ ઊજવનારા જ્ઞાની ન હતા, પણ ભક્ત તો હતા જ આ તહેવારો અને તેમાં ચાલ્યા આવતાં વ્રતો મારફત લોકકેળવણી થતી +

*

+ આ સંસ્થાની "સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી નં ૨"માં તુરતમાં પ્રગટ થતા 'ગ્રામરચના' નામના પુસ્તકમાંથી

પ્રાચીન અર્થવ્યવસ્થાને શા માટે પસંદ કરે છે તે સ્પષ્ટ થશે.

પ્રથમ તો, હિંદ પહેલેથી જ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો અને આજે પણ છે. આજે પણ આપણી કુલ વસ્તીનો ૭૨ ટકા વર્ગ ખેતી ઉપર જ અવલંબન રાખનારો છે. ખરું હિંદ આજે મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં મોટાંમોટાં શહેરોમાં વસતું નથી; પણ સાત લાખ ગામડાંઓ જ હિંદનું સાચું ચિત્ર પૂરું પાડે છે. જ્યારે પશ્ચિમના દેશો તો ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ આવી અને યંત્રવાદના સકંજામાં સપડાયા, ત્યાં સુધી ખૂબ જ પ્રાથમિક અવસ્થામાં સબડતા હતા અને નૈતિક કે માનસિક પ્રગતિને પંથે વળવાનો તેમને ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો. તેમના હાથમાં વરાળનું હથિયાર આવ્યું અને પછી તો વિદ્યુતની મદદથી વિદ્યુતવેગે નવીનવી વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળ ગાંડાતૂર થઈને પડ્યા અને કોલસો અને લોઢું એ બેની મદદ વડે માલનું ઉત્પાદન વધારે ઝડપથી અને વધારે પ્રમાણમાં કેમ થાય, તૈયાર થયેલો માલ વાપરનાર સુધી ખૂબ ઝડપથી કેમ પહોંચે, ઉત્પાદનના વધતા જતા જથ્થા માટે નવાંનવાં બજારો કેવી રીતે હાથ કરવાં અને એ રીતે પુષ્કળ નાણું હાથ કેવી રીતે કરવું, એ સંસ્કૃતિના સિંચનથી જ પશ્ચિમના દેશોએ શરૂઆત કરી. એટલે હિંદે સૈકાંઓ સુધી આત્મમંથન કરી અનેક અખતરા અને ચિંતન કર્યાં બાદ સંસ્કૃતિની ખીલવણી કરી, ત્યારે પશ્ચિમે તો આંખ ઊઘડતાં જ એક વસ્તુ મળી આવે તેને જ સાચી માની આગળ-ધપ્યે જવાનું પસંદ કર્યું. પશ્ચિમની આવા પ્રકારની પ્રગતિ આજ સુધી ચાલુ રહી છે. આમ હિંદની સંસ્કૃતિ ખૂબ પ્રાચીન અને મૂળભૂત ઊંડા પાયાવાળી છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આધુનિક અને તર્કવાદી છે. આ ફેરફાર તરત જ નજરે પડે તેવો છે.

હિંદી સંસ્કૃતિમાં સામાજિક રચના એ પ્રકારની હતી કે હરેક વ્યક્તિ એ સમાજનું અંગ છે અને સમાજના હિત આગળ વ્યક્તિએ લાભાલાભનો ખ્યાલ કરવાનો હોય નહિ, એટલે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે અને છતાં ય સમાજના શ્રેયની આડે તે ન આવે. આ બંનેનો સમન્વય બહુ સુંદર રીતે આપણે ત્યાં સાધવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની જડવાદથી જ શરૂઆત થઈ હોવાથી અને માણસે યંત્રવાદને જ પોતાનો સાથી માની લીધેલો હોવાથી તેનું માનસ પણ જડ બનતું ગયું, સ્વહિતના ખ્યાલથી આગળ વિચાર કરવાનું તેને માટે અશક્ય જ બની ગયું. આથી કોઈ પણ પ્રશ્ન તરફ તે એવા જ દૃષ્ટિકોણથી જોવા ટેવાયો કે તેનાથી પોતાનું હિત કેટલું જળવાય છે અને કેટલું જોખમાય છે: વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ કેળવવાની તેને તક જ મળી નહિ. સમાજને ખાતર પોતાને આત્મભોગ આપવો પડે એવી સ્થિતિ તેની આગળ ખડી થઈ જ નહિ. પરિણામે પશ્ચિમની પ્રજા ધનલોલુપ, દેહવાદી અને જીવનને ટૂંકી દૃષ્ટિથી નિહાળતી બની ગઈ. આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનું જે ઘર્ષણ હિંદી સંસ્કૃતિએ મૂળથી જ ટાળ્યું હતું, તે ઘર્ષણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં સમાયેલું રહ્યું.

પશ્ચિમના દેશોમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વખતથી જ માલનું ઉત્પાદન યંત્રો દ્વારા ગંજાવર પ્રમાણમાં થવું શરૂ થયું. માલની પડતર કિંમત ઘટાડવા તથા યંત્રો વધારે અદ્યતન ઢાળનાં બનાવવા માટે અને દેખાવમાં વધારે સુંદોળ અને ભભકાદાર કરવા માટે અનેકવિધ નુસખાઓની શોધો થવા લાગી, મોટાંમોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના થઈ. હજારો માણસો એક જ સ્થળે ભેગા થઈ ઉત્પાદન કરે અને તે રીતે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલ પછી દૂરદૂર સુધી વેચાય તે જાતની રચના ત્યાં થવા લાગી. હવે આ પ્રમાણનું ગંજાવર ઉત્પન્ન દેખીતી રીતે જ મોટી મૂડી ધરાવનાર

વ્યક્તિઓ જ કરી શકે જ્યારે એમ જણાયું કે એક કે થોડી વ્યક્તિઓનું જૂથ પણ આવડી મોટી મૂડી ભેગી કરી શકે એમ છે, ત્યારે લિમિટેડ કંપનીઓની રચના કરવામાં આવી કે જેથી અનેક મૂડીવાદીઓ પોતાથી બને તેટલી મૂડી અમુક સાહસમાં રોકે અને મોટા પાયા ઉપર ઉત્પન્ન થતા માલના નફામાંથી પોતાની મૂડીપૂરતો લાભ ઉઠાવે આમ પશ્ચિમના અર્થકારણનો પાયો ઉત્પાદનના કેંદ્રીકરણ—મૂડીવાદ ઉપર રચાયેલો છે

જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં પશ્ચિમના યંત્રવાદની અસર નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી માલનું ઉત્પાદન એટલી સુંદર રીતે થતું હતું, દેશભરમાં એકે એક વિસ્તારમાં, ગામડેગામડે અને ઘેરઘેર એવી રીતે વહેંચાયેલું હતું, કે અનેક માણસો એક જગ્યાએ ભેગા થવાને બદલે દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતે માલનું ઉત્પાદન પોતાને ઘેર જ, પોતાના નાનકડા પ્રમાણમાં કરી લેતી અને ત્યાં સુધી દરેક ગામડું એ પ્રકારનું સ્વયંપોષક હતું. આવા ગામના રહીશોને ખોરાક માટે, કપડાં માટે કે જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે ભાગ્યે જ પારકા પ્રદેશ કે દૂરના વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખવો પડતો આમ હિંદમાં માલનું ઉત્પાદન એટલું બધું વિકેંદ્રિત હતું કે તેની વહેંચણી એક સ્થળેથી અનેક સ્થળે કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નહિ આમ ઉત્પાદન લગભગ દરેક વ્યક્તિના હાથમાં વહેંચાયેલું રહેતું. આથી ધનસંચય અમુક જ ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓના હાથમાં થઈ જવાનો સંભવ બહુ ઓછો રહેતો અને ધનની વહેંચણી ઓછીવત્તે અંશે સમાન રહેતી. આપણે ત્યાં મૂડીવાદને આ રીતે દૂર ને દૂર જ રખાયો.

બે સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો બીજો પણ એક ભેદ જણાઈ આવે છે. મોટાં શહેરોમાં મોટાં કારખાનાંઓ રચી, ગંજાવર પ્રમાણમાં છૂટામાં છૂટી ઢબે યંત્રવાદની મદદથી માલનું ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર પશ્ચિમનું અર્થકારણ રચાયેલું છે ત્યાંના અર્થતંત્રમાં શહેર એ એક મુખ્ય અંગ બની જાય છે; કારણ વીજળી અને વાહનવહેવારનાં અદ્યતન ઝડપી સાધનો, બેંકો, વીમા કંપનીઓ, દલાલો, લાખો મજૂરોને રહેવા માટેની સગવાઈઓ વગેરે મોટાં શહેરો સિવાય મળવી અશક્ય જ હોય

ત્યારે હિંદી અર્થતંત્રનો પાયો તો ગામડેગામડે અને ઘેરઘેર માલનું ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર રચાયેલો હતો, હિંદી અર્થકારણનો પ્રાણ ગામડાંમાં વસેલો હતો માટે જ આપણે ત્યાં લાખો ગામડાં પ્રાણવંત ચેતનવંત, સુખી અને નૈતિક આબાદી ભોગવતાં હતાં જ્યારથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મૃગજાળમાં આપણે ફસાયા અને પોતાની ચાલ ભૂલી જઈ પારકાની ચાલનું આંધળિયું અનુકરણ ચાલુ કર્યું, ત્યારથી આપણાં સઘન ગામડાં ઝડપભેર ભાંગવા લાગ્યાં, કારણ કે યંત્રોની મદદથી ચાલતાં કારખાનાંઓ જેમજેમ અમુક જગ્યાએ સ્થપાતાં ગયાં, તેમતેમ તેવાં કારખાનાંઓમાં બનેલો માલ પ્રમાણમાં સસ્તો પડવા લાગ્યો. હાથે બનાવેલ માલની સરખામણીમાં તેના ભાવ અને ઉપાડ વધવા લાગ્યા. પરિણામે ગામડાંમાં બનતા માલ ઉપર તરાપ પડતી ગઈ, ગામડાંમાં રહેતા લોકોની રોજી ખેંચાતી ગઈ. બીજી બાજુ શહેરોમાં મોટા પ્રમાણમાં કારીગરોની માગ વધતી ગઈ, તેમ તેમ ગામડાંના બેકાર લોકો પોતપોતાનાં વતન છોડી શહેરો તરફ વળવા લાગ્યા. પોતે નાનકડા પાયા ઉપર પણ જે સ્વતંત્ર ઉત્પાદક હતા તે મટી જઈ એક વિશાળ કારખાનામાં એક જડવાદી હથિયારનું કામ કરતા થયા અંધારી નાનકડી કોટડીમાં પોતાના પેટ ખાતર જીવન વ્યતીત કરતા થયા હિંદનાં લાખો ગામડાંઓનું જવાહિર કેમ હણાયું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે

બીજો ભેદ પણ તરી આવે છે તે હિંદી સંસ્કૃતિમાં પહેલેથી જ કોઈ વર્ગભેદ જેવી

વસ્તુ નહિ. આર્ય સંસ્કૃતિ ગર્વ લઈ શકે તેવી ઘણી ચીજોમાં વર્ણાશ્રમ પણ બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. આપણે ત્યાં સમાજના ચાર વર્ણ પાડી દરેકને પોતપોતાની ફરજો સોંપી દેવામાં આવી હતી. અર્થતંત્ર એ રીતે–એવી સરળ રીતે–ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઉચ્ચનીચના ભેદ સિવાય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર પોતપોતાને ફાળે આવતું કામ કરે અને ચારે વર્ણની જીવનની જરૂરિયાત એને આપોઆપ મળી જ રહે. આમ થવાથી કોઈ વર્ણને અન્યાય થવાનો સંભવ ન હતો; કારણ બ્રાહ્મણ પોતાના આત્મકલ્યાણ ઉપરાંત બીજી ત્રણે વર્ણોની આત્મોન્નતિની પ્રવૃત્તિમાં વળગી રહેતો હોઈ તેના તરફ બાકીની ત્રણ વર્ણો માનદૃષ્ટિથી જોતી અને બ્રાહ્મણના જીવનની જરૂરિયાતો બ્રાહ્મણને મળી રહેતી. ક્ષત્રિય પોતે સમાજના રક્ષણનું કાર્ય પોતાના હાથમાં રાખતો અને તે દિશાની જ પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાતો. બદલામાં વિદ્યાભ્યાસ અને આત્મજ્ઞાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવતો, વૈશ્ય તેને જીવનની ભૌતિક વસ્તુઓ પૂરી પાડતો, અને ઇતર સેવાઓ શૂદ્ર તરફથી તેને મળતી રહેતી તથા તે જ રીતે વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પોતાનાં ક્ષેત્રો સંભાળી બદલામાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની સેવાઓના ભોક્તા બનતા. આમ વર્ણ ભલે ચાર હોવા છતાં ચારે વર્ણ એક જ એકમના અંશ તરીકે વર્તતી. એક બીજા વચ્ચે કોઈ ભેદ, ઈર્ષ્યા કે વિખવાદ જન્મતો નહિ. આને પરિણામે આખો સમાજ બહુ સરળતાથી ચાલતો. સમાજની દરેક વ્યક્તિ આત્મસંતુષ્ટ રહેતી. આથી દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાંથી જે વખત મળે તેમાં પોતાના આત્માના કલ્યાણ ઉપરાંત બીજાનું જે રીતે ભલું થઈ શકે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું માનવી આચરણ કરતો અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળતો.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વર્ગવિગ્રહના જ પાયા ઉપર રચાયેલી જણાય છે. ત્યાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફરજ કરતાં પોતાના હક્કને વધારે મહત્ત્વ આપે છે; અને આ રીતે બે વ્યક્તિ કે વર્ગના સામસામા હક્કો અથડાતાં ઘર્ષણ નીપજે જ એ સ્પષ્ટ છે. બીજું ત્યાં અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં માલનું ઉત્પાદન કેન્દ્રિત હોવાને કારણે ધનનો સંચય તેમની પાસે વધતો ગયો, પણ રાતદિવસ મજૂરીમાં વળગી રહેતા બહોળા વર્ગને તો રોજના આઠ આના કે રૂપિયા જેટલી જૂજ મજૂરી જ મળતી. આમ યંત્રવાદ–મૂડીવાદની ઓથેઓથે શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત બનતો ગયો અને ગરીબ શોષાઈ–શોષાઈ વધારે ગરીબ બનતો ગયો. એટલે મૂડીવાદ અને શ્રમજીવી એ પ્રકારના સમાજના બે ભાગલા સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લા થવા લાગ્યા. અસંતુષ્ટ રહેતો શ્રમજીવી વર્ગ મૂડીવાદી વર્ગ તરફ ઘૃણાની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો; કારણ કે તે વર્ગ સમજતો હતો કે માલના ઉત્પાદનમાં મુખ્યત્વે તો બે જ વસ્તુની જરૂર પડે છે: મજૂરી અને મૂડી. આમ હોવા છતાં મૂડી પૂરી પાડનાર વર્ગ તો બધી વસ્તુનો માલિક થઈ ફરે છે અને રૂપિયામાંથી ચૌદ આના નફો પોતાની પાસે રાખી બે આના જેવી રકમ મજૂરી પૂરી પાડનાર વર્ગને આપે છે. તેમના તરફથી બલવત્તર સ્વરૂપમાં પ્રશ્ન ખડો થવા લાગ્યો કે આમ શા માટે? શ્રમજીવી વર્ગને મૂડીદાર વર્ગ કરતાં સહેજ પણ ઓછું વળતર શા માટે મળે? શું મૂડીદાર પોતાની મૂડીની મદદથી માલનું ઉત્પાદન કરી શકે એમ છે? આવા સંજોગોમાં મૂડી અને મજૂરીના વિગ્રહો પશ્ચિમના દેશોમાં સામાન્ય થઈ પડ્યા. શ્રમજીવીઓ સંગઠિત સ્વરૂપમાં પોતાના મોરચા જમાવી, મોટાંમોટાં મંડળો સ્થાપી હડતાળ, ધમકી, હિંસા અને ઇતર સાધનો દ્વારા પોતા માટે વધારે ને વધારે હક મેળવતા ગયા અને તે મેળવ્યા બાદ વધારેની માગણી કરવા લાગ્યા. અને તે ન મળતાં,

મેળવવા માટે નવાનવા વિગ્રહોની તરકીબો રચવા લાગ્યા

આપણે ત્યા પણ જેમજેમ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝડપ પકડતી ગઈ તેમતેમ, પશ્ચિમમા બન્યુ તેમ, મૂડીદાર અને શ્રમજીવી વચ્ચેનુ અ તર વધતુ ગયુ વર્ગવિગ્રહનાં બી વવાયાં એના પરિણામો આજે આપણે સૌ જોઈએ છીએ આમ આપણે ત્યા વર્ગવિગ્રહનુ જ્યા નામનિશાન નહોતુ, તેની જગ્યાએ પશ્ચિમના અર્થકારણની બહોળી અસર નીચે હિંદમા બધા વર્ગવર્ગ વચ્ચેના કલહો આજે સાર્વત્રિક બની ગયા છે

વર્ગવિગ્રહ ઉપરાત પશ્ચિમની અસર નીચે આપણી કૌટુબિક એકતા ઉપર પણ એક કારી ઘા પડ્યો છે આની અસર આપણા અર્થતત્ર ઉપર જબ્બર થઈ છે, કારણ કે આપણે ત્યા પહેલા આખુ કુટુબ ભેગુ રહેતુ હોવાને કારણે કમાનાર એક હોય કે બેચાર પણ તેનો સરખો લાભ કુટુબની દરેક વ્યક્તિને મળી રહેતો—પછી તેમાં થોડી વ્યક્તિઓ અ ગત હોય કે કમાવાની ઓછી શક્તિ ધરાવતી હોય. આમ હોવાથી એક તો ઓછી શક્તિવાળા પણ કુટુબની છત્રછાયા નીચે પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતા અને વધારે કમાણી કરનાર ઉપર પણ કુટુબનો આ જાતનો બોજો રહેવાથી તેની પાસે બે વધારે ધનસચય થઈ શકતો જ નહિ આમ આપોઆપ ધનની વહેચણી થઈ રહેતી હાલના કૃત્રિમ સમાજવાદનો વિચાર કરતી વખતે આપણી જૂની સસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતાનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે.

પશ્ચિમમાં કૌટુબિક એકતા જેવુ કશુ છે જ નહિ ત્યા તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતને સ્વતત્ર જ સમજે છે પોતાના ભાઈ, બાપ કે પોતાનાં નજદીકના કુટુબીઓ પ્રત્યે પણ તે વ્યક્તિ પોતાની નૈતિક કે આર્થિક કશી ફરજને સ્વીકારતી જ નથી આમ હોવાથી ત્યાં સ્વાર્થલોલુપતા, એકબીજા વચ્ચેની સતત હરીફાઈ, ઈર્ષ્યા, સ કુચિત દષ્ટિ અને માનવીમાનવી વચ્ચેના કુદરતી સ બ ધને બદલે ફક્ત નાણાકીય કૃત્રિમ સ બધો જ જેવામા આવે છે

આમ હોવાનુ મુખ્ય કારણ જીવન પ્રત્યેના આપણા મૂળભૂત દષ્ટિબિંદુના ફરકનુ જ છે. પશ્ચિમની પ્રજા જીવન તરફ પૂર્ણ જ ટૂકી દષ્ટિથી જુએ છે અને દૈહિક સુખને જ મહત્ત્વ આપી જીવનના સુખસગવડ વધારવા તરફ તથા તેમ કરવા માટે કોઈ પણ જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો આશરો લઈ શકાય તેમ તેઓ માને છે જ્યારે આપણી મૂળ સસ્કૃતિ તો ભૌતિક સાધન સગવડોને ગૌણ માની આધ્યાત્મિક સુખને પ્રધાન ગણે છે એટલે દેહને એશઆરામી બનાવતી ચીજોના ઉત્પાદન અને તેના ઉપભોગને આપણા પ્રાચીન અર્થકારણમા સ્થાન નહોતુ જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતોનુ ઉત્પાદન કરવુ અને સમાજનો બહોળામા બહોળો વર્ગ તેનો ઉપભોગ કરી શકે તે પ્રકારે તેમની વહેચણી થાય તેવી વ્યવસ્થા હતી આમ પશ્ચિમના અર્થકારણનો પાયો દૈહિક સુખનો વધારો કરવા ઉપર રચાયો, જ્યારે આપણી સસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક સુખને જ મૂળભૂત અને અગત્યનુ માની આગળ ચાલી

જીવન પ્રત્યેની આ દષ્ટિમાંથી માનવીમાનવી વચ્ચે સહકાર અને સદ્ભાવનાની જ શુભ ભાવના જાગી શકે એ સ્પષ્ટ છે બીજાનુ શોષણ કરી પોતે તેનો લાભ લેવો એ તો લૂટારુ વૃત્તિનુ એક અ ગ જ કહી શકાય પશ્ચિમની સસ્કૃતિ સ્થિરપ્રાય થાય તે પહેલાં જ યત્રવાદ અને મૂડીવાદે સ્થાન જમાવ્યુ અને એને પરિણામે સમાજના અલગઅલગ વર્ગો પડી ગયા એકના શોષણમાથી જ બીજો વર્ગ ધનપાત્ર થઈ શકે તેવુ ત્યા હોવાથી આખો સમાજ સહકારથી એક સહપ્રગતિ કરી શકે તેવુ તો અસભવત જ હતુ. આ દષ્ટિએ જેતા પશ્ચિમની સસ્કૃતિ લૂટારુ સસ્કૃતિ જ છે, તેમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી આપણી

મૂળ સંસ્કૃતિની જગ્યાએ જેમજેમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પગપેસારો કરવા લાગી, તેમતેમ આપણે ત્યાં પણ કેટલીક સ્વાર્થપરાયણતા તથા બીજાના ભોગે પોતે આર્થિક લાભ મેળવી લેવાની ટૂંકી દૃષ્ટિ વધવા લાગી, તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

ટૂંકમાં આપણી પૂર્વની સંસ્કૃતિ પ્રભુમય-કુદરતમય જીવન ઉપર રચાયેલી હતી. જેમાં ચોવીસે કલાક ધન કમાવવા પાછળ જ શક્તિનો વ્યય કરવાને બદલે વધારેમાં વધારે વખત સામાજિક હિતનાં કૃત્યો કરવામાં ગાળી તેમાંથી માનસિક આનંદ મેળવવામાં જ સુખ માનવામાં આવતું, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આપણને કુદરતથી વિમુખ કરી નાંખે છે. પોતાની પાસે બેંકમાં કેટલી રકમ પડી છે, કેટલાં મકાનો, મોટરો અને ભૌતિક સુખનાં સાધનો છે, એ જ ભમરના ચક્રમાં વ્યક્તિને એ જકડી રાખે છે. દેહની ઉપરવટ થઈ પોતાના આત્મકલ્યાણ તરફ તેને જવા જ દેતી નથી.

બંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના તફાવતો તપાસવાથી આમ બન્નેના અર્થકારણ ઉપર તેની શી શી અસર હોઈ શકે અને બન્નેની પ્રજાનાં માનસ કયા પ્રકારનાં હોઈ શકે, તે ઝટ સમજી શકાશે. આપણી મૂળ સંસ્કૃતિના ચોકઠા ઉપર અને આપણા મૂળ માનસની પ્રશ્નાદ્ ભૂમિકા ઉપર પશ્ચિમનું અર્થકારણ જો ગોઠવવામાં આવે, તો કેટલું વિપરીત પરિણામ આવે તે હવે પણ નહિ સમજી શકાય શું?

માબાપની ધનદોલત સાથે એમના સંસ્કારો પણ સંતાનોને વારસામાં મળે છે. પાણીમાં નાખો છો તો એક નાની અમસ્તી કાંકરી જ અને તે યે એક જ સ્થળે; છતાં એના તરંગો જેમ દૂરદૂર સુધી ફેલાય છે, તેમ ઘરના વડીલોનું નાનું કે મોટું ગમે તેવું કાર્ય હોય; છતાં તેની અસર, તેના પ્રત્યાઘાતો છેક નાના બાળકથી માંડી ઘરના ઉપવડીલ સુધી પડે છે. એટલે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના ભવિષ્યનો હમેશ ખ્યાલ રાખો.

પણ કામ કરતી વખતે આપણામાંથી કેટલા એને માટે સભાન હોય છે? કેટલા એનો વિચાર કરે છે?

આજનાં આપણાં કાર્યો યંત્રવત્ બની ગયાં છે. નથી એમાં ઉત્સાહ ને નથી ચેતના. એના કારણરૂપે અત્યારની જીવનભીંસ હશે એ સાચું; પરંતુ આ તો જુગજૂનું એક દૂષણ આપણા સમાજના મધ્યમવર્ગમાં પેસી ગયું છે. 'योग: कार्येषु कौशलम्–કાર્યની કુશળતા એનું નામ જ યોગ' એ ગીતાવાક્યને આપણે ક્યારનું યે વિસારે મૂક્યું છે. એ કુશળતા ક્યારે પ્રાપ્ત થાય? તમે ગમે તેવા નજીવા કાર્યમાં યે પૂરો રસ લો, ઉત્સાહ દાખવો, એ કાર્ય કરી રહ્યા પછી તમે આત્મવંચના નથી કરી એવો તમારા આત્માને સંતોષ થાય; એ કાર્યથી અત્યારે કે ભવિષ્યમાં તમારા કુટુંબના કે તમારા પડોશીના હિતને તલભાર પણ નુકસાન ન પહોંચે; એકાગ્ર ચિત્તથી, શરીરમનની તમામ શક્તિઓ વાપરવામાં આવી હોય, તો જ એ કાર્ય ઊગી નીકળે, સફળ થાય. પડોશી તરફથી જેવા વલણની તમે આશા રાખતા હો, તેવો જ વર્તાવ તમારા પડોશી સાથે કરો. તમારા કાર્યથી તમારા ઉપર નહિ, પરંતુ બીજા ઉપર શી અસર થાય છે, તેની હમેશ ચીવટ રાખો. તમારું કાર્ય મનુષ્યને હિતકર છે કે અહિતકર તેનું ધ્યાન રાખો.

બીજાની દૃષ્ટિથી આપણે વરતીએ તો જગતમાંથી કેટલી બધી ગેરસમજ દૂર થઈ જાય? ધ્યાન રાખો, જગતનો નિયમ છે, કે દીવો હંમેશાં દીવાથી જ પેટાવાય.

આપણો દીવો આપણે પેટાવીએ.

×

માનવીનું મન

લેખક
શ્રી. ગણેશ બળવંત થિટે

*માનવીનુ મન શું છે? મન અને હૃદય, મન અને બુદ્ધિ, મન અને આત્મા વગેરેમાં શો ભેદ છે અને શા કારણે *મન જ* બંધન અને મોક્ષનુ કારણ છે, તે આ લેખમા દર્શાવવામા આવ્યુ છે*

જીવાત્મા (ઈશ્વર) જગતિક કાર્યોના કારણરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત સનાતન આર્યવૈદિક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઇમારતનો પાયો છે. એ મજબૂત પાયાને આધારે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઇમારત અબાધિત ટકી રહેલી છે ઈશ્વર અથવા મહાન ચૈતન્યશક્તિ સર્વવ્યાપી હોવાને લીધે આ સૃષ્ટિમા દૃશ્ય-અદૃશ્ય જે કંઈ છે, અથવા આભાસમાન થાય છે, તેથી ઈશ્વર અદ્વૈત છતા જગતનો ફેલાવો એ તેનુ પૃથક્કરણ છે ચૈતન્યને જ પૃથક્કરણનું નામરૂપ પ્રાપ્ત થયુ, તેનુ પરિવર્તન લૌકિક અને અલૌકિક કાર્યકારણભાવ સાથે સબધ ધરાવે છે મુખ્ય તત્ત્વ ચૈતન્યશક્તિ અને એના પૃથક્કરણરૂપી જે અનેક તત્ત્વો કહેવામા આવે છે, તે બધાનો ફેલાવો પુરુષ અને પ્રકૃતિને જ આભારી છે; ત્યારે મન, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયોના સસ્કાર, વાસના, અહકાર, બુદ્ધિ એ બધાં તત્ત્વોમાથી 'મન'નો અહી વિચાર કરીએ

મન એ તત્ત્વ જગદાત્મા સાથે વધારે સબધ ધરાવનારુ છે તેની ગ્રહણશક્તિ બહુ જ વિશાળ છે બાહ્ય અને અતસૃષ્ટિના સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનુ તે ભણકાર છે જ્ઞાતાઓ કહે છે, કે ખાધેલા અન્નના સૂક્ષ્મ ભાગ જે સસ્કારરૂપે હોય છે, તેને લીધે બનેલુ આ મનસ્તત્ત્વ છે આત્મતત્ત્વ પ્રકાશક અને મનસ્તત્ત્વ પ્રકાશ્ય છે તે પોતાનુ અને બાહ્ય પદાર્થોનું સર્વ પ્રકારનુ જ્ઞાન જીવાત્મા આગળ રજૂ કરવાવાળુ છે મન એકી વખતે અનેક વિષયો ગ્રહણ કરી શકતુ નથી તેને આત્માનુ સાન્નિધ્ય નજીકમાં જ હોય છે આત્મપ્રકાશથી તે શુદ્ધ હોઈ શકે છે. જેટલા વખત સુધી આત્મસાન્નિધ્યમાં એ હોય છે, તેટલા વખત સુધી આત્મતત્ત્વ સાથે તદાકાર થઈ ગયેલુ હોય એમ લાગે છે

માનવીના ચૈતન્યયુક્ત દેહની સ્થૂલ ઇંદ્રિયો:–આખ, નાક, કાન, મો, હાથ વગેરે મનની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈ કાર્યો કરે છે દાખલા તરીકે, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે મન તરફથી પ્રેરણા થઈ તે પ્રમાણે એક માણસ જઈ આવ્યો આ દેહનુ કાર્મ થયુ આમા માણસ નિર્દિષ્ટ સ્થળે ઉભ ગયો અને કોને મળીને શી વાતચીત કરી આવ્યો, બોલવાનુ, નજરે જોવાનુ, સાભળવાનું વગેરે જે તે ઇંદ્રિયે બરાબર કર્યું કે નહિ એ બધું મનને સમજાવવાનું કામ બુદ્ધિએ કર્યું

ઉપરનો દાખલો સ્થૂલ દેહની જડ ઇંદ્રિયોના કાર્યનો છે હવે સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયોનો મન સાથે કેવી રીતનો સબધ છે તે જોઈએ. મન જરા પણ જપીને બેસી રહે તેવુ નથી તેનો કાર્યક્રમ ચાલુ જ હોય છે ઉપર જણાવેલી સ્થૂલ ઇંદ્રિયો અને વાસના, વિચાર, તર્કવિતર્ક વગેરે સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયોની ઉપાધિને લીધે મનનું ચિતનકાર્ય ચાલુ જ હોય છે સારામાઠાનો વિવેક કરનારી બુદ્ધિ પણ વિચારવિનિમય કરે છે કેટલીક વખતે મન સ્વયસ્ફૂર્તિથી કાર્ય કરતુ હશે એવો આભાસ થાય છે, પરતુ એનો આભાસ થવાના કારણને 'મનોવિકાર' નામે આપણે

ઓળખીએ છીએ. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના તેજ સંસ્કારો મનને જરા પણ જંપીને બેસવા દેતા નથી. જેવી રીતે દરિયા ઉપર પાણીનાં મોજાં એક પછી એક ઉછાળો માર્યા કરે છે, તેવી રીતે મન ઉપર એક પછી એક પરિણામકારક કાર્યક્રમ ચાલુ જ હોય છે. જેને આપણે મનોવિકાર કહીએ છીએ, તે મનોવિકારો સારા અને માઠા કાર્ય કરનારા હોઈ શકે છે. અહંકાર, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ, કામક્રોધાદિક વિકારો અને તે ઉપરાંત જેમને મનોવિકારની એવી સંજ્ઞા અપાય છે, તે બધા મનના સાંનિધ્યમાં હોઈ શકે છે. અને તેઓ મનને જરા જેટલી પણ નવરાશ ન આપવાનો ઉપક્રમ ચલાવ્યા કરે છે. મનને વિશ્રાંતિ નથી.

આપણે જોયું કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મન તરફ આકર્ષાય છે. અને સંસ્કારરૂપે મન પાસે વાસ કરે છે. એની અંદર જે તત્ત્વો પ્રબળ થાય છે, તેઓ મનને જંપવા દેતાં નથી. આ તત્ત્વો કંઈક સ્થિર થાય, તો જ મનને આત્મતત્ત્વના સાંનિધ્યનો લાભ મળી શકે છે. તે વખતપૂરતું જ મન આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો લાભ લઈ શકે છે; પણ આ અવસ્થા ક્ષણિક છે. ઉપાધિકારક તત્ત્વો, મન આત્મસાંનિધ્યમાં હોય ત્યારે, કંઈ પણ કરી શકતાં નથી. એટલે કે મન પરાવલંબી છે. મનવિષયક સત્યનો કે અસત્યનો જે અનુભવ મળે છે, તે અનુભવ વાસનાને આભારી છે. મન અને અન્ય તત્ત્વો સમ સ્થિતિનાં અને સરખાં કાર્ય કરનારાં અને એકમેક ઉપર અવલંબીને રહેવાવાળાં છે. એક પણ તત્ત્વ એવું નથી કે પોતે એકલું જ કર્તા બની શકે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો બધાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારાં નથી. મનસ્તત્ત્વ જાતે કલ્પક નહિ છતાં કોઈ પણ અન્ય તત્ત્વની સહાયતાથી કલ્પના કરી શકે છે. મનની આજુબાજુમાં સારા અને માઠા સંસ્કારો વાસ કરતા હોવાથી મનના કાર્યથી ચમત્કારિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયા કરે છે; તેથી માણસ આશ્ચર્ય પામે છે. જેવી રીતે એકાદ માણસ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય અને તેનું જીવન દવા ઉપર હોય છે, અગર માણસને સદાચારી થવા માટે સત્સંગ કરવાની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે મનની આજુબાજુમાં અશુદ્ધ સંસ્કારોનું વાતાવરણ નિર્માણ થયેલું હોય, તે દૂર કરવા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિને કાર્ય કરવું પડે છે. બુદ્ધિના પ્રયાસોથી અન્ય તત્ત્વો પણ શુદ્ધ થઈને મનની આજુબાજુનું અશુદ્ધ વાતાવરણ શુદ્ધ કરીને બધાં તત્ત્વોની એકતાથી મનની મારફત જે કંઈ કાર્ય થશે તે આત્મપ્રકાશથી મનને બાધક થવાનું નથી. એ ઉપરથી મન સ્વયંસિદ્ધ નથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે; તેમ જ અન્ય તત્ત્વો પણ (દૃશ્ય, અદૃશ્ય, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ) અન્યોન્ય અવલંબીને રહેલાં છે.

દરેક માણસને કુદરતી રીતે એવું લાગે છે, કે મન હમેશ માટે શુદ્ધ સ્થિતિમાં હોવું જોઈએ; પણ મનની સ્થિરતા જાળવવા માટે માણસો કમર કસીને પ્રયત્ન કરતા નથી. મનનાં કાર્યોમાં હમેશાં ગોટાળો થયા કરે છે અને માણસો અન્ય તત્ત્વો ઉપર દોષારોપણ કરે છે: દાખલા તરીકે, મનનું ચિંતન અને દેવનું કાર્ય જુદું કેમ પડે? મનના મનન મુજબ માણસોનાં બધાં કાર્યો ધાર્યા પ્રમાણે કેમ પાર ન પડે? તેનાં કારણો ઉપર જણાવવામાં આવ્યાં છે જ. ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રતિપાદન કરનારા વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ વધારે ઉપદેશ કર્યાનું જણાઈ આવે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે મન એ બધાં તત્ત્વોનું આગેવાન છે. જનતાના સામુદાયિક કાર્યમાં આગળ વધીને આગેવાન થવું ઘણું કઠણ છે, કારણ આગેવાન થયા પછી જવાબદારી જાણીને વર્તવું પડે છે અને કાર્યદક્ષતા રાખવી પડે છે. એથી જ વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ ઉપદેશ કર્યાનું લાગે છે. બધાં તત્ત્વોએ મનનું પ્રધાનપણું

સ્વીકાર્યું છે, તેથી ચાલુ વ્યવહારમા માણુસને સ્વાભાવિક ભાષામા 'તમારા મનને ગમે તેવું કરો ' એવુ બોલવાની ટેવ પડેલી છે

સસારનુ કારણભૂત મન જ છે, તેમ જ સુખદુખનુ કારણરૂપ પણ મન જ છે મનના અનુયાયીઓ મનના સાત્વિક કાર્યોને મદદરૂપ થયા પછી અડચણો અને ઉપાધિઓ દૂર થઈ આસ્તેઆસ્તે મનની નિષ્ક્રિયતા વધવા લાગશે પછી લૌતિક વાસનાઓ અલૌતિક કાર્યોમા મતિમાન થવા પામશે પરિણામે ભૌતિક કાર્યોનુ ભારણ ઓછુ થઈ મનને અલૌતિક કાર્યો કરવાનો અવસર મળી શકશે. ત્યારપછી મનને આત્મસાન્નિધ્યનો લાભ મળશે પછી મન જે કઈ કરશે તે માણુસના ખરા કલ્યાણનુ જ થશે, એમા બિલકુલ શક નથી ધર્માધર્મ, પાપપુણ્ય, ઐશ્વર્ય, વૈરાગ્ય, સુખદુખ જન્મમૃત્યુ, સ્વર્ગનર્ક અને જગત એ બધુ મન કલ્પિત છે, એવુ જ્યારે મન પોતે જાણી લેશે, ત્યારે જ મન આત્મસાન્નિધ્યનો લાભ લઈ શકશે અને માની લેશે કે હુ આત્મસાન્નિધ્યમાં છુ અને આત્મપ્રકાશમા રહેવાવાળુ છુ મિથ્યા આભાસ દૂર થઈ મન મન મટીને આત્મતત્ત્વ બનશે સારાશ, આત્મતત્ત્વ સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જશે એવી રીતે વ્યક્તિ મનને વશ કરે, તો જ ભૌતિક સુખદુખનો નાશ થઈ માનવી આત્મોન્નતિના કાર્યોમા પ્રગતિ કરી પોતપોતાનુ કલ્યાણ કરી શકશે

*

આજે યે હિદુસ્તાનના ભવ્ય ભૂતકાળને સભારવાનુ પાપ કરીએ છીએ ચોકસો નહિ, પાપ હુ જાણીબૂજીને જ વાપરુ છુ. એને પાપ લેખવાનુ કારણ એ કે કોઈ ખખડી ગયેલો અમીરનો નબીરો એનો ભવકાળ યાદ કરે, ત્યારે અત્યારની એની હીનદશા સાથે ભવકાળની સરખામણી કરતા એની આતરડી કકળી ઊઠે અરર, હુ આવો હતો, તેવો હતો તે આખર આ દશામા આવી પડ્યો ? કેમ એમ થયુ ? મારી કઈ ભૂલને લીધે વિધિએ મને દગો દીધો અને એમ ફરીફરીને એ ભૂતકાળને વાગોળે, ભરો યાદ કરે ને પશ્ચાત્તાપ કરે

આજે ભવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરતી વખતે આપણી આવી દશા શાથી થઈ, એનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ખરી ? કોઈ વીરે કોઈ ચીજ મેળવવા માટે ટેક લીધો હોય, પ્રતિજ્ઞા કરી હોય, તો તે યાદ આપતા તે ભાતે જ સળગી ઊઠે એ વસ્તુ મળે નહિ ત્યા સુધી તે જપીને બેસે નહિ ભવ્ય પૂર્વજોનુ સ્મરણ કરતી વખતે આજે છે આપણા દિલમા એ આવા વીર જેટલો ચચણાટ ? ગયેલુ ફરી મેળવવાની એટલી તાલાવેલી ? એટલો અજપો ?

નથી ને ? તો પછી એ કાર્યને પાપ નહિ, મહાપાપ ગણવુ જોઈએ આજે ય આપણે કહીએ છીએ, કે પૂર્વજોનો વારસો ગુમાવવામા આપણા કરતા બીજાઓનો હાથ વધારે છે, પણ આપણામા જો આપણાપણુ રહ્યુ હોત, આપણે નિસત્ત્વ ને નિર્વીર્ય ન બની ગયા હોત, આપણી સસ્કૃતિ તે સમયે એટલી દૃઢ રહી શકવા જેટલી શક્તિવાળી હોત, તો બીજાઓના કાર્યોથી આપણી અધોગતિ કેમ થાત ?

હજી આજેયે સમય છે, હજી જાગ્યા ત્યાથી સવાર ગણીએ. એકલો આપણો પોતાનો જ વિચાર અત્યાર સુધી કરતા આવ્યા છીએ સ્વ–અર્થે જ જીવ્યા છીએ તેની સકુચિત મનોદશા હવે છોડીએ. પરના સ્વાર્થનો વિચાર પહેલો કરીશુ. તો સૌનો સ્વાર્થ જળવાઈ જશે હવે આપણે સ્વતત્ર થયા છીએ. હજી યે સમૂહનો વિચાર કરતા નહિ શીખીએ ?

×

પૂર્ણવિરામ

લેખક :
શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ

નવીન વાર્તાકારોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા આ લેખક 'હીરાની ખાણ' નામના વાર્તાસંગ્રહના સર્જક છે. પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં એ અવારનવાર લખતા રહે છે. સારાથ, તારાથ, નિલ ને તિલ-જાણે કોઈ પરદુનિયાનાં નામો હોય એવાં લાગે છે નહીં ? પરંતુ એ પાત્રો દ્વારા લેખકને જે કહેવાનું છે, તે તો સમાજમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે. શોષણ કરનાર વર્ગ ને શોષિતવર્ગ-બંને જાણે સાવ અલિપ્ત દુનિયામાં વહે છે; પણ ઊંચનીચના ભેદ તે ક્યાં સુધી? જીવનનો અંત-પૂર્ણવિરામ-આવ્યો નથી ત્યાં સુધી. લેખક આ વાર્તાના રૂપક દ્વારા જીવનનાં એ પાસાંઓનું દર્શન કરાવે છે.

વાળનાં ઝુલફાં વચ્ચે જેમ સેંથો પડ્યો રહે તેમ યોમા અને ગોમા નગરીની વચ્ચે તરસી નદી પડી રહેતી. ચોમાસાના ત્રણેક મહિના જ એમાં પાણી રહેતું ને પછી કોઈ ઈર્ષાળુ માનવીની માફક સુકાઈને એ શુષ્ક બની જતી. એના બે પડખામાં બેઠેલી નગરીઓ એકબીજા સામે ઘૂરકીઘૂરકીને જોતી અને અન્યોઅન્યનો ઉપહાસ કરતી. યોમા નગરી સમજતી કે ગોમા તો સાવ ભિખારણ છે; એના દેહ પર કંગાળોના, મલિનતાના અને અરસિક માનવીઓના જ પથારા છેઃ ન રંગ છે, ન શોખ છે, ન સમૃદ્ધિ. અને ગોમા નગરીને એમ હતું કે યોમા જેટલી શ્રીમંત છે એટલી જ પાપી અને સંગદિલ છે. જેટલી રસિક છે એટલી જ અનાચારથી ભરેલી છે. ભૂતકાળમાં ગોમા નગરીની કેટલીય બહેન-દીકરીઓનું હરણ કરી ગયેલા શ્રીમંતો યોમા નગરીમાં પૂરા ઠાઠથી રહેતા હતા. અને યોમા નગરીમાં ધાડ પાડી ત્યાંની સંપત્તિની લૂંટ ચલાવનાર મુફલિસો ગોમા નગરીને શોભાવતા. એક ધનની ચોર હતી, બીજી સ્ત્રીની ચોર; તેથી બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય જામી ગયું હતું ને ગોમા નગરીના ભિખારીઓ પોતાના ગામમાં જ જે ભીખ મળે એ વડે સંતોષ માણતા અને યોમા નગરીનું કોઈ જણ કોઈ સ્ત્રીને ભગાડી લાવવા માટે હવે ગોમા નગરી તરફ ન જતું. જો કોઈ એવું સાહસ કરતું, તો તે સુખરૂપ પાછું ન ફરતું. અને બંને નગરીઓ વચ્ચેની આ કાતિલ દુશ્મનીને જોતી તરસી નદી, હાડકાનાં માળખાં જેવા પોતાનાં કલેવરને લઈ શાંત પડી હતી.

પણ એક દિવસે, વરસોની આ એકધારી પ્રણાલિકામાં ભંગ પડ્યો. રાત જ્યારે પૂરી જામી ગઈ હતી, ત્યારે ગોમા નગરીના ધૂળિયા ને કઢંગા રસ્તા વીંધતો એક માનવી તરસી નદીનો સુક્કો પટ ઓળંગી, યોમા નગરીનો ટેકરો ચડી ગયો.

દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળમાં ગોમા નગરીમાં જે થોડીઘણી દયાની- વૃત્તિ હતી એ પેલી તરસી નદીની જેમ જ સુકાઈ ગઈ હતી. આજુબાજુના ત્રણત્રણ ગાઉ સુધી ભમવા છતાં પણ જ્યારે આઠેક દિવસના કડાકા થયા, ત્યારે સુદામાના અવતાર જેવા તારાથથી ના રહેવાયું. પોતાના, વર્ષોના મિત્ર અને ભીખના સાથી સારાથને કંઈ પણ કહ્યા વગર યોમા તરફ જવાની એણે હામ ભીડી. એમ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. એણે ધાર્યું હોત તો બીજા ભિખારીઓની સાથે એ પણ ગોમામાંથી હિજરત કરી શકત; પણ જે ગામમાં એ જન્મ્યો હતો, જેના પાણીથી એનો કંઠ પલળ્યો હતો ને જેના ધાનથી એનું શરીર પોષાયું હતું, એ ગામને છેલ્લી સલામ ભરતાં એનો જીવ ના ચાલ્યો; એથી જ છેલ્લો દાવ અજમાવવો યોગ્ય માની એણે દુશ્મન નગરી

તરફ પગલાં ભર્યા. રોટલાના બટકા મળે કે લાકડીના ફટકા મળે જે મળે તે ખાલી પેટનો ભાર ક્યાં સુધી ઉંચકાત?

ગામનો દરવાજો આવ્યો અને ભયની ધ્રુજારી એના સમસ્ત શરીરને કંપાવી ગઈ ઘડીપળ તો એ થંભી ગયો એને સાગાય યાદ આવ્યો, ગોમા નગરીના ગરીબ પણ ઉદાર માણસો યાદ આવ્યા અને પછી યાદ આવી પોતાની દીકરી દસેક વર્ષ પહેલાં, ગોમા નગરીનું કોઈ વિલાસી પૂતળું એને ઉઠાવી ગયું હતું અત્યારે તો એ ચોવીસ વર્ષની થઈ હોત! ક્યાં હશે? શું કરતી હશે? ગોમા નગરીમાં જ હશે કે જગતના પટ પર ક્યાંકે દૂર ચાલી ગઈ હશે?

પેટમાં પાછું ડમરુ ગાજ્યું ગામના દરવાજા તરફ એણે થોડાંક કદમ ભર્યાં પણ પછી થયું કે 'ના, ના' અને નગરીમાં જવાને બદલે એણે ટેકરાની જમણી તરફ ચાલવા માંડ્યું

થોડેક દૂર, સંગેમરમરનું એક મહાન અંધારામાં ચમકી રહ્યું હતું અંદર બળતા ઝુમ્મરોના તેજમાં જરૂખાની નકશી પણ સાંગોપાંગ દેખાતી હતી આસ્તે કદમે, અસ્થિર પગે અને આશંકાથી ફફડતા હૈયે એ પેલી અટાલિકા પાસે પહોંચ્યો બાગના દરવાજા આગળ એ પાછો થોભ્યો, હાથમાંનું ભિક્ષાપાત્ર એક ક્ષણ એની દષ્ટિનું મધ્યબિંદુ બની ગયું અને પછી એણે નજર ઊંચકી પાંચમાના એક જરૂખા પર બેઠીબેઠી એક સ્ત્રી સિતારના તાર મેળવી રહી હતી

તારાયે ભિક્ષાપાત્ર ઊંચક્યું 'ભિક્ષાન્નદેહિ'

સિતારના તારમાં ને સૂરમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવી બેઠેલી નિલ ચમકી એણે જોયું કે બાગના દરવાજા પાસે, અંધારામાં ઊભુ ઊભુ કોઈ ભિક્ષા માગી રહ્યું હતું ફક્ત એનું ભિક્ષાપાત્ર, અજવાળામાં ખાલી ખોબાનું પ્રદર્શન કરતું, કોઈ ધ્રુજતા હાથમાં કંપી રહ્યું હતું

વારાંગનાએ। કરે એવું જ એક હાસ્ય નિલના ચહેરા પર રમી ગયું. 'ગોમાનો છે?' એણે પૂછ્યું.

'ગોમાનો છું, માઈ! .. દુકાળ પડ્યો છે ચામડાની ઝૂંપડીમાં આગ લાગી છે. ભિક્ષાન્નદેહિ'

'જા, જા, ભાગ અહીંથી' નિલ બોલી ઊઠી 'કોઈ જોઈ જશે તો હાડકાં ખોખરા કરી નાખશે'

'ક્યાં જાઉં, માઈ? અડવાડિયાથી ખાધું નથી' તારાયનો કરુણ સ્વર, બગીચાના ઝાડવાંને ચૂમતોચૂમતો નિલના કાન સુધી પહોંચ્યો

'ગોમામાં અન્ન તો ના મળ્યું, પણ મૃત્યુ યે ના મળ્યું કે અહીં મરવા આવ્યો?'

તારાય સડક થઈ ગયો તલવારની ધાર જેવું જ નિલનું વાક્ય એના અંતર પર છરકો કરી ગયું આંખમાંથી ફૂટી નીકળેલા પાણીના પરદા આડે ગોમા નગરી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, વારાંગના નિલ અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને બદલામાં જીવન જેના હૈયા પર ખેલ્યું હતું, એ ગોમા નગરીનાં અનેક મીઠાં સ્મરણો એના મનમાં જાગી ગયાં

'જાય છે કે નહિ?' પાછો નિલનો ફૂંફાડો થયો 'કે પછી બોલાવું દરવાનને?'

વધારે વાર ઊભા રહેવું તારાયને ઠીક ન લાગ્યું ભૂખે મરતા જીવનનો પણ જ્યાં ઉપહાસ થાય એવી ધરતી પર ઊભવામાં પણ શી મઝા?

એણે હાથ સંકોરી લીધો આસુંનું એક ટીપું, બગીચાના એક ક્યારામાં પછાડી એ પાછો ફરી ગયો બીજે ક્યાંય જવા કરતાં એને ભૂખે મરવામાં જ આનંદ દેખાયો, ટેકરા પરથી નીચે ઊતરી એણે પાછાં તરસી નદી પર પગલાં માંડ્યાં

પણ નદી ઓળંગી જાય તે પહેલાં, સૂકી નદીના અર્ધા પટ પર એણે સારાયને આવતો જોયો

'ક્યાં ગયો હતો?' કંઈક ક્રોધથી, કંઈક જિજ્ઞાસાથી સારાથે પૂછ્યું.

'ગોમામાં ભૂખનું દુઃખ ના સહેવાયું.'

'મળ્યું કંઈ?'

જવાબમાં તારાથે ખાલી પાત્રને ઊંધું વાળ્યું. 'એક જ ઠેકાણે જઈને પાછો ફરી ગયો.'

'ક્યાં?'

'પેલા જરૂખા દેખાય ત્યાં.' તારાથે આંગળી ચીંધી. 'ગામમાં જવાની હિંમત ના ચાલી.'

'ક્યાં?' સારાથ બૂમ પાડી ઊઠ્યો. 'ક્યાં કહ્યું તેં?'

'પેલો જરૂખો દેખાય ત્યાં.'

'અને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો?'

તારાથ મૂંગો રહ્યો. એને ત્યાં, કિનારે બેસવાનું કહી સારાથ આગળ વધ્યો. 'હું ય જરા એ જરૂખો બરાબર જોઈ આવું' કહેતાં એણે ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું.

એ જ્યારે બગીચાના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે પણ નિલ સિતાર છેડી રહી હતી. જ્યાં તારાથ ઊભો રહ્યો હતો, ત્યાં જ ઊભા રહીને સારાથે ભિક્ષાપાત્ર લંબાવ્યું: 'ભિક્ષાન્નદેહિ.'

'કોણ? પાછું કોણ આવ્યું?' નિલની ફરતી નજર સારાથ પર જઈ પડી, 'ગોમાનો છે ને?' એના સ્વરમાં તીખાશ હતી.

'હા, ગોમાનો છું, તું ય ક્યાં ગોમાની નથી?'

'જૂઠું, સદંતર જૂઠું,' થોડીવાર રહી: 'કોણ છે તું?'

'ગોમાનો ભિક્ષુક છું. ભિક્ષા મળશે નરબદા?'

નિલ ચમકી: 'નરબદા'નું નામ સાંભળી એની આંખોએ મટકાં મારવાનું મૂકી દીધું.

'ગોમાની હું વારાંગના છું, મારું નામ નિલ.'

'ગામ બદલ્યું, ઘર બદલ્યું, વેશ બદલ્યો, નામ બદલ્યું તેં, એ સામે મારે ફરિયાદ નથી; પણ આજ તેં તારે બારણેથી તારા બાપને જ ખાલી હાથે કાઢ્યો?'

'કોણ બેટી ને કોણ બાપ?' નિલ હસી. પછી ગુસ્સાથી 'જાય છે કે નહીં?'

ત્યાં તો 'શું છે?' કહેતી તિલ અંદરથી જરૂખામાં આવી. 'કોણ ઊભું છે ત્યાં?'

'કોણ જાણે, એકને કાઢ્યો, ત્યાં બીજો હાજર થયો, ભૂત ગયું ને પલિત આવ્યું... 'તું કાઢને એને!'

નિલનો મિજાજ જો ભડકા જેવો હોય, તો તિલનો મિજાજ જ્વાળામુખી જેવો હતો. સિતારના તાર પર ઘસવાના રાજનનો ગટ્ટો ઉઠાવી એણે સીધો સારાથના લમણામાં માર્યો. રાજનના ટુકડાની એકાદ ધારે સારાથની ચામડીમાં નાનો સરખો છરકો કર્યો.

સારાથે બન્ને વારાંગનાઓ તરફ કરુણ નજરે જોયા કર્યું. એના લમણામાં થયેલા છરકામાંથી લોહીની ટશર ફૂટી ને ગાલ પર વહેવા લાગી.

'ભિક્ષા મળશે માઈ?' એ બોલ્યો.

'જા, જા, ભિખારા!' નિલ છંછેડાઈ. 'મગરનાં આંસુ તો બહુ જોયાં.'

'પરબ્રહ્મ તમારું કલ્યાણ કરો.' સારાથ બબડ્યો. લોહીની પેલી ટશર છેક એની દાઢી સુધી પહોંચી ને પછી બિંદુ બનીને ધરતી પર દડી પડી.

જ્યાં તારાથનું અશ્રુબિંદુ પડ્યું હતું, બરાબર ત્યાં જ સારાથનું રક્તબિંદુ પડ્યું. વારાંગનાના બગીચાની માટી તારાથના આંસુની માફક સારાથના રક્તને પણ ચૂસી ગઈ.

નિલનો મિજાજ, એનો ઘમંડ, એની સમૃદ્ધિ અને એનું રૂપ જોઈ સારાથને થયું કે આ બધું શરીરમાં 'ફૂંક' છે, ત્યાં સુધી જ ને? યંત્રો બંધ પડ્યાં પછી તો એ પણ...

'કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ.' કહેતો એ પણ ચાલ્યો ગયો.

(૨)

જગત જગતનું કામ કર્યે જતું હતું. ઋતુ ઋતુનું કામ કર્યે જતી હતી.

તરસી નદીમા એકવાર ફક્ત થોડુક પાણી આવ્યું અને પાછું સુકાઈ ગયુ દુકાળનો ઓળો ભયકર બન્યો

પણ ચોમા તો એજ પુરાણા ઠાઠથી રહેતી હતી. એને ત્યાં તો અન્નના કોઠારો ભરેલાજ હતા મોમાગ્યા દામે ત્યાના શ્રીમતો, આસપાસના અનેક ગામોમાથી અનાજ ખરીદી લાવતા ને એનો સગ્રહ કરતા ત્યાં મૃદગ પર એવીજ થાપીઓ પડી રહી હતી, ઝુમ્મરો એવા જ તેજોમય હતા, રગ પણ એવો જ હતો, રૂપ પણ કરમાયુ નહોતુ ને રસાસ્વ પણ એવાજ રાસડા લઈ રહ્યો હતો

સારાથના ગયા બાદ, એકાદ અઠવાડિયાના ગાળામા, જ્યા એનુ રક્તબિંદુ પડ્યુ હતુ, ત્યા એક કૂપળ ફૂટી બગીચાના માળીએ, બીજા છોડની જેમ એને પણ પાણી પાયુ ધીમેધીમે એક નવો છોડ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ત્રણેક મહિનામા તો એ ખાસ્સો બેએક હાથ ઊચો થઈ ગયો એની ડાળીઓ પર ગુલાબના છોડ કરતાં મોટા ને બાવળના કરતાં નાના એવા કાટા હતા

અને એક દિવસ એના પર થોડીક કળીઓ ફૂટી, ગુલાબનાં ફૂલ જેવી જ! એ કળીઓ મોટી થતી ગઈ, એનુ મોં સહેજ ખૂલ્યુ, રક્તવર્ણી પાખડીઓએ પોતાના હૈયાની લાલીનુ પ્રદર્શન કરવા માંડ્યુ ને એક દિવસ

આજ નિલ-તિલની અટાલિકાએ શણગાર સજ્યો છે એની ફરતાં પુષ્પો ને આસોપાલવના હાર ગૂથી રહ્યા છે અનેક ઝુમ્મરો ત્યા લટકાવવામાં આવ્યા છે હા, આજ નિલનો જન્મદિવસ છે ને એથી આખી ચોમા નગરીના મોટામોટા માણસોને આમત્રણ પાઠવવામા આવ્યા છે રાજકુમાર આવશે, નગરશેઠ આવશે, સગીતના ઉસ્તાદો અને શિલ્પીઓ આવશે આજ નિલ પોતાની નૃત્યકલાનો એક મહાપ્રેક્ષણીય જલસો કરશે ને ભેટ-સોગાતો મેળવશે, તારીફના તોરા સ્વીકારશે

કટારી પણ જાણે કે ધાર થતી હોય એમ નિલે, રૂપ પર સજાવટ કરવા માડી અધર-બિબની પ્રવાલિ લાલમાં મળી, દત પક્તિયુક્ત દાડમ જેવી કળી, હાવભાવ શું કટાક્ષ નેણુ સેનનુ, ચિબુકચારુ વચ્ચે બિંદુ પણ્યુ મેનનુ કાને હીરાજડિત કુડલના ઝબકારડા, ગ્રીવામા મદાર કેરા હારડા હા, આજ નિલ ચોમા નગરીના રસિક સજ્જનોના હૈયા પર પોતાનો વિજયવાવટો લહેરાવી દેશે આજ એ પોતાની નૃત્યકલાની સર્વોપરીતાની સાબિતી પણ આપી દેશે કથ્થક ને મણીપુરી નૃત્યનુ એક એવુ રૂપ એ ખીલવશે, કે જે જોઈને ઉસ્તાદો પણ બોલી ઊઠશે 'વાહ રાણી!'

શણગાર સજી નિલ જરૂખામા આવી એની દૃષ્ટિ દૂરના ખૂણામા ઊગેલા એક છોડ પર પડી એ રાતા ફૂલ એના પર નાજુકતાથી ડોલી રહ્યા હતા

ફૂલની શોખીન નિલ એને જોઈને ખુશ થઈ દાદર ઊતરી, દોડતી એ પેલા છોડ પાસે પહોંચી એક કસર હતી એ પૂરી થશે ગૂથણુ વાળીને બેઠી હોય એવા નાગણ જેવા ચોટલામા એ પેલા ફૂલને ખોસી દેશે નાગણના માથા પર પેલાં ફૂલ માણેકની માફક ઝગારા મારશે, કેવાં રગીન છે! કેવા તાજગીભર્યાં છે!

છોડની એકદમ પાસે જઈ એણે હાથ લબાવ્યો સારાથના રક્ત જેવુ જ લાલ અને તારાથના આસુ જેવા જ ઝાકળથી મહેકતા એ ફૂલને એણે તોડયા, તોડયા એવા જ નિલના શરીર પર બે ઠેકાણે ડખ પડ્યા એક ડખ હતો છોડના કાંટાનો ને બીજો ડખ હતો છોડની નજીકના ભોણમાં બેઠેલા સાપનો એક હાથ પર પડ્યો, બીજો પગની પાનીમાં.

નિલના અગમા આગ ઊઠી એની આખે તમ્મર આવ્યાં, મગજમા ઝમમ.. કરતો ચસકો પડ્યો બીજા જરૂખામા ઊભેલી તિલ હજી તો શુ થયુ એ જાણી શકે તે પહેલા જ

નિલ જમીન પર ઢળી પડી. એના શરીરનો રંગ બદલાઈ ગયો.

એ જ વખતે દૂરથી સારાથ, તારાથને લઈ આવતો હતો. તારાથનાં હાડકેહાડકાં દેખાતાં હતાં, અસ્થિકંકાલ પર જાણે કે પાતળું, નરમ ચામડું મઢ્યું હોય, એવું એનું શરીર હતું. ભૂખથી અને દુઃખથી એ જીવનની સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો.

મરતાં પહેલાં એને પોતાની અલોપ થયેલી પુત્રીની યાદ સતાવતી હતી. ક્ષીણ અવાજે એણે સારાથને કહ્યું હતું: 'મારી નરબદા મળે તો એને કહેજે કે તારો બાપ તને યાદ કરતોકરતો મરી ગયો.'

અને તારાથનું એ વાક્ય સાંભળી સારાથે ક્રૂર હાસ્ય કર્યું હતું. 'નરબદાને હજી ભૂલ્યો નથી અભાગિયા? તારે નરબદા જોવી છે? આવ, ચાલ મારી સાથે!'

'ક્યાં? ક્યાં?' તારાથે ઊભા થવાની કોશિશ કરી પણ પાછો તે ગડથેલિયું ખાઈ નીચે પડી ગયો.

'ક્યાં? અરે, વર્ષોથી તો એ તારી સામે જ છે, તારી સામે જ.'

'ક્યાં? ક્યાં?'

'પેલો જરૂખો દેખાય ત્યાં.'

'પેલી વારાંગનાને ત્યાં?'

'હા, પણ વારાંગનાને ત્યાં નહીં, વારાંગનાના વેશમાં?'

અને સારાથે તારાથને ઊંચકી તરસી નદી ઓળંગી, યેમા નગરીનો ટેકરો પણ એ ચડી ગયો. એ પણ ભૂખ્યો હતો, એના દેહમાં પણ શક્તિ નહોતી; છતાં મહાપરાણે એ આગળ વધ્યો.

બગીચાના દરવાજા પાસે જઈ એણે તારાથને નીચે ઉતાર્યો. 'લે, જોઈ લે તારી નરબદાને, કેવો શણગાર સજ્યો છે? એણે પણ પિતાને મળવા માટે કેવો વેશ સજ્યો છે?'

'નરબદા...નરબદા, બેટી?' કહેતો તારાથ નિલના શબ પર મડદું બનીને ઢળી પડ્યો.

એ સાંજે, તરસી નદીને કાંઠે બે ચિતાઓ સળગી. ગોમા નગરીના કંગાળ લોકોએ જાણ્યું, કે પેલો ભિક્ષુક તારાથ બિચારો મરી ગયો. યેમા નગરીએ જાણ્યું, કે પેલી વારાંગના નિલ બિચારી મરી ગઈ.

ફક્ત એકલા સારાથે જાણ્યું કે બાપ બેટીને મળવા ચાલ્યો ગયો હતો.

થોડીવારમાં તો ચિતાની લબકારા લેતી જીભો બંનેનાં શરીરને ભસ્મ કરી ગઈ. સળગી ગયેલા એમના શરીરની રાખને તરસી નદીએ પવનની મદદથી શરીરે ચોળી દીધી.

દૂર બેઠેલો સારાથ ગાંડાની માફક એકલો-એકલો બબડતો હતો: 'જીવનમાં જ્યાં સુધી અલ્પવિરામો હોય છે, ત્યાં સુધીનો જ બધો તમાશો છે. એક વખત પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું કે બધું ખતમ થઈ જાય છે.' પછી હસ્યો, બબડ્યો: 'બેટી કોણ ને બાપ કોણ?'

એનું ખડખડાટ હાસ્ય તરસી નદીના ભસ્મચોળેલા શરીર પર ફરી વળ્યું: 'હું કોણ ને તું કોણ?...બધાં જ માટીનાં ઢેફાં, અલ્પવિરામ વખતના ઇન્સાન ને પૂર્ણવિરામ વખતની રાખ!'

*

આનંદ પ્રશ્નાવલિ

લેખક
શ્રી. સોપાન

'અખંડ આનંદ'ના વાચકો એમના મનમાં ઊઠતા પ્રશ્નો પૂછીને યોગ્ય સમાધાન મેળવી શકે, તે માટે આ વિભાગ શરૂ કર્યો છે. આ અંકના પ્રશ્નો કાર્યાલયના એક કાર્યકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે. હવે પછી વાચકો પ્રશ્નો પૂછી શકશે ને 'આનંદ પ્રશ્નાવલિ' દ્વારા ઉત્તર મેળવી શકશે. પ્રશ્ન પૂછનારે તંત્રીને સરનામે લખાતા પોતાના કવર ઉપર 'આનંદ પ્રશ્નાવલિ' લખવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન. ૧—અત્યારે ચારે બાજુ બેકારી ફરતી કારમી મોંઘવારીમાં પણ લોકોએ ૧૫મી ઑગસ્ટ ઊજવી એ પગલાને સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ કેટલું ન્યાય્ય ગણી શકાય? જે ખર્ચ રોશની પાછળ, આતશબાજી પાછળ ને બીજા કેટલાંયે એવાં ક્ષણિક સુખો પાછળ થયો, એ ખર્ચનો દુર્વ્યય નહોતો? એટલું જ ઉઘરાણું કરી, જેને ખૂબ જ જરૂર છે એવા ગરીબોની ગરીબાઈ ટાળવામાં એ ફંડનો ઉપયોગ થયો હોત, તો એ સમાજને સ્થાયી લાભકારક કે ઉપકારક ન ગણાત?

ઉત્તર. ૧—પહેલી નજરે એમ લાગે જ છે, કે જે ખર્ચ થયું તે લોકોની ગરીબાઈ કે અજ્ઞાન દૂર કરવામાં થયું હોત, તો દેશને વધુ લાભ થાત, પરંતુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું નથી લાગતું. લોકોએ જે કંઈ ખર્ચ કર્યું છે, તે પોતાની સ્વયંભૂ વૃત્તિથી કર્યું છે એમાં તો મુદ્દલ શંકા નથી. આનો અર્થ એ થયો કે લોકો સ્વાધીનતા વધાવવા માટે તૈયાર થયા હતા અને તેમનો આનંદ અને તેમનો ઉત્સાહ ખર્ચ કર્યા વિના પ્રગટ થઈ શકે એમ નહોતું.

એટલું આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તા. ૧૫મી ઑગસ્ટે હિંદ બ્રિટિશ ગુલામીમાંથી મુક્ત થયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હિંદે એની તવારીખમાં પ્રથમ પહેલીવાર લોકતંત્રની પણ સ્થાપના કરી છે. હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને રાજાઓના યુગોનો ઇતિહાસ રાજાઓમાં કેટલાક પ્રજાવત્સલ હતા ને કેટલાક પ્રજાના દુશ્મન પણ હતા. સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં એમ લાગે છે, કે હિંદમાં પ્રજાની સંપૂર્ણ અવગણના કરે અને પ્રજાને કચડી-છૂંદી નાખે, એવા રાજાઓ બહુ ઓછા થયા છે, પણ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા હોય અને પ્રજા પોતે જ પોતાના મુખી તરીકે કોઈને પસંદ કરે એ બે સ્થિતિમાં બહુ મોટો ફેર ગણાય. રાજાને ઉઠાડી મૂકવા માટે પ્રજાએ લડવું પડે અને તેના જુલમના ભોગ બનવું પડે, જ્યારે મુખીને કે પ્રમુખને તો માત્ર પોતાના જાહેર મતથી એ બદલાવી શકે. પ્રજાતંત્રનો આ જ અર્થ છે. આ રીતે પ્રજા પોતે જ પોતાનું રાજ ચલાવે છે. એથી જવાબદારી વધે છે ને અધિકાર પણ વધે છે. ૧૫મી ઑગસ્ટે એવો દિવસ હિંદમાં ઊગ્યો હતો.

આવો દિવસ આવે ત્યારે જે પ્રજા આનંદ અને ઉત્સાહમાં નાચે નહિ, તે મરી ગયેલી પ્રજા ગણાય. ઉત્સવો જો સાચા હોય, તો તેમની ઊજવણીમાંથી માણસને બળ અને નવું જીવન મળે છે. તા. ૧૫મીનો દિવસ એવા ઉત્સવનો દિવસ હતો. સ્વાધીનતા કરતાં મોટું બીજું કયું પર્વ હોઈ શકે? કેટલાક તદ્દન નકામા ને કેટલાક નુકસાનકારક ખર્ચ પણ થયા હશે, પરંતુ સાચા આનંદના મહાસાગર પાસે, તે તો ટીપાં જેવાં ગણાય. તા. ૧૫મીથી આપણે એક મોટી પરતંત્રતાની લૂંટમાંથી છૂટ્યા એ

દિવસથી આપણે આપણી તમામ સમૃદ્ધિના માલિક બન્યા. આ નફાની પાસે ઉત્સવનું ખર્ચ શી વિસાતમાં? હિંદે ઉત્સવ ઊજવ્યો, ખરા દિલથી ઊજવ્યો એ સારું જ થયું. જો તા. ૧૫મી ઑગસ્ટનો દિવસ સામાન્ય દિવસરૂપે જ પસાર થયો હોત, તો દુનિયા વિસ્મય પામીને કહેત કે હિંદી મુડદાંઓમાં પ્રાણનો સંચાર સ્વાધીનતા આવ્યા પછી પણ થયો નથી!

પ્રશ્ન: ૨—પરિસ્થિતિ જોતાં સમાજ-સુધારણાની ધગશવાળાં યુવકયુવતીઓની હાલને તબક્કે શી શી ફરજ છે?

ઉત્તર: ૨—પહેલી ફરજ, જે સુધારાઓ એમની બુદ્ધિ સ્વીકારતી હોય, તે જીવનમાં ઉતારવાની છે. એટલું થયા પછી પોતાની આસપાસમાં અને છેવટે આખા સમાજમાં તેમનો પ્રચાર કરવાની છે. સ્વતંત્ર હિંદમાં સમાજસુધારાને કાયદાની મદદ વધુ સહેલાઈથી મળી શકે, એટલે સુધારકો જો સાચા હોય તો ઓછા પ્રયત્ને તેમાં સફળ થઈ શકે એવો સંભવ છે.

રાજકીય કે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમાજ-સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી મળતી નથી; કારણ કે આસપાસનું રૂઢિપ્રિય માનસ નિંદા કરવા પ્રેરાય છે. ઘરમાં પણ ઝઘડા થવાનો ભય ઊભો થાય છે. સુધારા અંગે જે સહન કરવું પડે છે, તેની લોકો પૂરી કદર પણ કરતા નથી; એટલે સમાજસુધારાનું કામ રાજકીય કામ કરતાં ઓછું જોખમી હોવા છતાં આજના જુવાનો એ તરફ ખેંચાતા નથી. કીર્તિનો મોહ છોડે તે જ સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. આજને તબક્કે સમજદાર માણસોએ આ પ્રવૃત્તિમાં પડવું જોઈએ અને આપણો સમાજ સ્વાધીનતાને લાયક બને, એ માટે એને જૂની જડતામાંથી છોડાવવો જોઈએ.

પ્રશ્ન: ૩—જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન શું? શા માટે માણસ એ તરફ ઘસડાય છે? વિજ્ઞાનના જમાનામાં ધર્મનું મહત્ત્વ વધે કે ઘટે?

ઉત્તર: ૩—'ધર્મ' શબ્દની એટલી બધી વ્યાખ્યાઓ થઈ છે, કે તમે કયા અર્થમાં પૂછો છો, તે સ્પષ્ટ થતું નથી. માણસને અપાર્થિવ ને અલૌકિક વસ્તુનું ખેંચાણ રહ્યા કરે છે, એ અર્થમાં જો પૂછતા હો, તો કહું કે વિજ્ઞાનનો વિકાસ ગમે તેટલો થાય; છતાં એ ખેંચાણનો અંત આવશે નહિ. જે ઉપલક નજરે વિજ્ઞાનને જુએ છે તે એમ માને છે, કે અગમ્ય ને અશક્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ; પરંતુ વિજ્ઞાનીઓ પોતે એમ નથી માનતા. તેઓ તો કુદરતના ભંડારનાં દ્વાર ઉઘાડે છે—ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેમને ખાતરી થાય છે કે અનંત ભંડારોમાંથી એક જ ભંડારનાં દ્વારની ચાવી એમને પ્રાપ્ત થઈ છે. વિજ્ઞાની ત્યારે નમ્ર બને છે અને અગમ્યની શોધમાં આગળ વધે છે.

દરેક માણસને જીવનમાં કોઈ ને કોઈ પળ તો એવી આવી જ જાય છે, કે જ્યારે એને લાગે કે મારાથી અને સૌથી પર એવી કોઈ પરમશક્તિ બિરાજે છે અને તે જ આ જગતનું સંચાલન કરે છે. એ જરા ઊંડો ઊતરે છે, તો તેને એમ લાગે છે કે એ સંચાલક શક્તિ પર નથી પણ સૌમાં વ્યાપેલી છે. આમાંથી જ માણસનું હૃદય પ્રાર્થના કરવા લાગે છે. દુન્યવી સુખના નશામાં માણસ ગમે તે ભૂલી જાય, પરંતુ એને છેવટની શાંતિ તો આ ધર્મને શરણે જવાથી જ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિજ્ઞાનયુગમાં ધર્મનું મહત્ત્વ વધે જ; અર્ધદગ્ધોમાં ભલે ઘટે.

પ્રશ્ન: ૪—માણસે લગ્ન કરવું જ જોઈએ કે ન જ કરવું જોઈએ એવો કોઈ ગૂઢ કે અગૂઢ નિયમ સમાજ માટે બાંધી શકાય ખરો? એમ થાય તો સમાજને લાભ કે હાનિ?

ઉત્તર: ૪—સમાજનાં લાભહાનિનો સવાલ આમાંથી ઊઠતો જ નથી. જે વસ્તુ વિવેક વિના, સારાસારને વિચાર્યા વિના થાય તે

સમાજને હાનિ કરે અને જે વિવેકપુર સર થાય તે લાભ આપે, એવો સાદો નિયમ સૌ સમજી શકે એમ છે

લગ્ન માટે એક અથવા બીજા છેડાનો કોઈ નિયમ બાંધી શકાય નહિ. જો કોઈ એવો પ્રયત્ન કરે તો તે સફળ પણ ન થાય મનુષ્યજાતિએ કુટુંબો રચી દીધા, ઘરો બાંધ્યાં ને સમાજની રચના પણ કરી નાખી હવે એ પાછાં પગલા કરી શકે નહિ કરે એમા લાભ પણ નથી

મનુષ્ય માત્રમા રહેલી દુર્દમ વૃતિને યોગ્ય માર્ગ આપી સયમમા રાખવા લગ્નની રચના થઈ અને એના નિયમો ઘડાયા આ દુર્દમ વૃતિને જે સયમમાં રાખી શકે તેને લગ્ન કરવાની જરૂર નથી અને જે ન રાખી શકે તેને લગ્ન વિના રહેવામા જોખમ છે, એટલુ જો સમજાય તો સમાજની વ્યવસ્થામા કોઈ જાતની તકલીફ ઊભી ન થાય

પ્રશ્ન : ૫—પુનર્જન્મ જેવી કોઈ ચીજ છે ખરી ? એની સાદી સમજણ શી રીતે આપી શકાય ?

ઉત્તર : ૫—આ વિષે જગતના વિચારકો એકમત નથી; પરતુ આ લખનારને તો પાકી શ્રદ્ધા છે કે પુનર્જન્મ છે જ દુનિયામાં જે ભેદાભેદ છે, એક જ માતપિતાના એક-સાથે જ જન્મેલા જોડકામા પણ જે તફાવત નજરે પડે છે, એક જ સ યોગોમાં ઊછરતા સો બાળકોમાં સો જાતના ભેદ દેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આ બધું ક્યાંક દૂરથી આપણી સાથે ચાલ્યુ આવે છે

સાથે એમ પણ લાગે છે કે આપણું જીવન આટલું ટૂકુ પચાસ-સો વર્ષનુ જ હોઈ શકે નહિ હોય તો એમા પુરુષાર્થ કરવાનો અર્થ શો ? અ તે તો મરીને ખલાસ થઈ જવાનુ હોય, તો પછી પ્રેરણા જેવું ક્યા રહ્યું ? જીવનનુ સાતત્ય ન હોય, તો આપણને કઈ કરવાની કે કઈ શીખવાની પાછળી અવસ્થામા વૃતિ જ ન થાય માણસ છેલ્લા શ્વાસ સુધી પ્રવૃતિશીલ હોય છે અને જન્મની પહેલી ક્ષણથી પણ બાળક ક્રિયાશીલ છે, તે બતાવે છે કે જન્મ એ શરૂઆત નથી અને મૃત્યુ એ અ ત નથી આપણે ન દેખી શકીએ તેમ જીવનના તાર બન્ને બાજુ જોડાયેલા જ છે

પ્રશ્ન : ૬—શા માટે માણસે જીવવુ જોઈએ ? જીવનનુ ધ્યેય શુ ?

ઉત્તર : ૬—જીવવા ન જીવવાની સત્તા માણસના હાથમા નથી હા, જે ઇચ્છે તે આપઘાત કરી શકે છે, પરતુ આપણે જાણીએ છીએ કે દયા અથવા ત્રાસ છૂટે એવા ઘોર દુ ખમા ડૂબેલા લોકો પણ આપઘાત કરતા નથી અને જીવવા માટે વલખાં મારે છે જીવ માત્રની જીવવાની વૃત્તિ બહુ બળવાન હોય છે, એટલે શા માટે જીવવુ, શું કરવા માટે જીવવુ એ અર્થ નજર સામે રાખીને જ વિચારીએ

બીજો સવાલ છે કે જીવનનુ ધ્યેય શુ ? આ સવાલ અને પહેલો સવાલ પરસ્પર સ બધ ધરાવે છે, બન્નેનો જવાબ એકસાથે આપી શકાય એમ છે

માણસ પોતાના જીવનના ધ્યેયરૂપે કે કારણરૂપે ગમે તે રજૂ કરે, પણ એમ જોઈ શકાય છે કે સૌ કોઈ સુખ માટે અને આન દ માટે જ જીવે છે 'મારુ જીવનધ્યેય બીજાની સેવા કરવાનુ છે, હુ પરાર્થે જીવવા માગું છું' એમ કહેનારથી માંડીને 'હું રાજા થવા-ધનવાન થવા ઇચ્છું છું, માત્ર મારો જ સ્વાર્થ સાધવા માગુ છુ,' એમ કહેનાર સુધી સૌ કોઈ ખરેખર તો અ તરના આન દ માટે જ મથતા હોય છે તેઓ જેને ધ્યેય તરીકે જાહેર કરે છે, તે ધ્યેય દ્વારા છેવટે તો અતરનું સુખ જ મેળવવાનુ હોય છે આ દષ્ટિએ મનુષ્ય માત્રનુ અ તિમ ધ્યેય અખ ડ આન દ સિવાય બીજું હોઈ શકે નહિ

આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે માણસ માત્ર

નજીકનું કોઈ નિશાન નક્કી કરી રાખે છે. ઊંચો પહાડ ચડવા ઇચ્છનાર એક છલંગે તો ત્યાં પહોંચી શકતો નથી. એ ધીમેધીમે શિખરો વટાવે છે, તેમ જીવનધ્યેય પણ પગલેપગલે માણસ નક્કી કરે છે. છેલ્લું શિખર અખંડ આનંદનું છે એમાં શંકા નથી.

આ શિખર શી રીતે સર થાય એ તમારો પ્રશ્ન નથી એટલે અહીં જ અટકી જવું વ્યાજબી છે; છતાં જણાવું કે અખંડ આનંદની કસોટીએ દરેક સુખાનુભવને તપાસવામાં આવે ને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો કોઈ ને કોઈ દિવસ તેની પ્રાપ્તિ થઈ જ જાય. ક્ષણિક આનંદમાં જે લોભાઈ જાય તે અખંડ આનંદ મેળવી શકે નહિ. અખંડ આનંદનો માર્ગ મહાપુરુષો ખેડી ગયા છે. દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ્યાં દુઃખ દેખાયું છે, ત્યાં એમણે સુખ જોયું છે એ આપણે ન ભૂલીએ.

પ્રશ્ન : ૭—હિંદી પ્રજા મુખ્યત્વે અહિંસક છે ? ખુદ ગાંધીજીના પોતાના જ વતન–હિંદમાં અત્યારે ચાલતા આવા ઘોર કોમી હત્યાકાંડો થાય એમાં અહિંસાની સફળતા કેટલે દરજ્જે ગણાય ? આ માટે અત્યારે ગાંધીજીને ઉપવાસ ઉપર પણ ઊતરવું પડે એ હિંદને કલંક સમાન નથી ?

ઉત્તર : ૭—માણસના દિલમાંથી શ્રદ્ધા વિદાય લે એવી પરિસ્થિતિ આજે આ દેશમાં નિર્માણ થઈ છે; છતાં હિંદ સ્વભાવે અહિંસક જ છે એવો મારો દાવો છે. આ દાવાના સમર્થનમાં હું એક જ દાખલો આપીશ. બ્રિટિશ સરકારે આ દેશ ઉપર જે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ અત્યાચારો ગુજાર્યા છે તેનો જગતના ઇતિહાસમાં જોટો નથી; છતાં જ્યારે એ વિદાય લે છે, ત્યારે હિંદના હૈયામાંથી વેરની ભાવના નાશ પામે છે. લોર્ડ માઉન્ટબેટન અંગ્રેજ છે અને તે પરદેશી સરકારનું એક ચિહ્ન છે; છતાં એ રાષ્ટ્રીય ઝંડાને સલામી આપે છે અને 'જય હિંદ' બોલે છે, ત્યારે લોકો એના ઉપર ખુશ થઈ જઈ એની યે જય બોલાવે છે. એ બતાવે છે કે હિંદનાં દિલમાં વેર ટકી શકતું નથી. બીજી પ્રજાઓમાં વેર અને યુદ્ધ પેઢી દર પેઢી ઊતરે છે એવું અહીં નથી એ જ અહિંસાની સાબિતી છે.

ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડે એ આપણું કલંક ખરું, પરંતુ એ સાચું નથી કે આ પ્રજાના દિલને એમના ઉપવાસથી ઉગ્ર આઘાત પહોંચે છે અને તેમાંથી ગાંધીજીને મુક્ત કરવા, આકાશ–પાતાળ એક કરવા એ તૈયાર થાય છે ? આ છે અહિંસાની નિશાની.

કોમી હુતાશન આજે નહિ તો કાલે અટકી જશે અને આ દેશ વહેલો–મોડો અહિંસા દ્વારા જ શાંતિ ને પ્રગતિ સાધશે; કારણ કે એના સ્વભાવમાં અવેરની ભાવના છે.

પ્રશ્ન : ૮—આટઆટલાં વર્ષો નહિ ને અંગ્રેજો શા માટે અત્યારે સ્વેચ્છાએ હિંદ છોડી જવાના નિર્ણય પર આવ્યા ?

ઉત્તર : ૮—હિંદ ઉપર શાસન ચલાવવાની અને હિંદને લૂંટવાની જે અનુકૂળતાઓ હતી તે દૂર થવા લાગી એટલે શાણા અંગ્રેજોએ તૂટી પડવાને બદલે ખસી જવાનું પસંદ કર્યું; આમ છતાં અંગ્રેજોની વિદાય માટેનાં કારણો જાણવાં જ હોય તો તે આ રહ્યાં:

(૧) વિશ્વયુદ્ધને અંતે બ્રિટન નબળું પડી ગયું. સામ્રાજ્ય સાચવવા માટે જે શક્તિ જોઇએ તે શક્તિ તેનામાં ન રહી. બીજી બાજુ હિંદનો અસંતોષ ઉગ્ર બન્યો અને સામનો કરવાની શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામી. બીજી બાજુ રશિયા અને અમેરિકાનું રાજકારણ એવી રીતે વિકસતું ગયું કે બ્રિટિશ સત્તાનું વર્ચસ્વ હિંદ ઉપર રહી શકે નહિ. રશિયાએ મધ્યપૂર્વ તરફ પોતાનો પંજો લંબાવ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને એવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ કે રશિયા સાથે અથડામણ જાગે તો હિંદ મદદગાર તો ન જ થાય; પરંતુ તટસ્થ યે ન રહે. જો હિંદને સંતોષી લેવામાં આવે તો

રશિયા હિંદનો લાભ ઉઠાવી શકે નહિ હિંદ બ્રિટનની સાથે ભળે ન આવે પણ સામા પક્ષમાં તો ભળે જ નહિ હિંદ સ્વતંત્ર થતા મધ્યપૂર્વનાં રાજ્યો ઉપર પણ સારી અસર થાય અને રશિયાની લાગવગ ઓછી થાય હિંદ અને ચીન મિત્રો બને તો આખા એશિયા ઉપર તેની અસર પડે અને પરિણામે એક એવું જૂથ રચાય કે જે રશિયાનો દેહવિકાસ અટકાવે.

બીજી બાજુ અમેરિકા બ્રિટનનું મિત્ર અને મદદગાર હોવા છતા તે પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે હિંદની મુક્તિ ઇચ્છવા લાગ્યુ. બ્રિટનને અબજો રૂપિયા આપ્યા પછી પણ તેના લાગવગના પ્રદેશમા અમેરિકા ન પ્રવેશી શકે એ અમેરિકાને મંજૂર નહોતું. હિંદુસ્તાન ઉપરનું બ્રિટિશ શાસન હોય ત્યાં સુધી અમેરિકાને વેપારનું મોકળુ ક્ષેત્ર મળે નહિ બ્રિટનના સત્તાત્યાગની પાછળ અમેરિકાની પણ અસર હોવાનો સંભવ છે

(૨) ગાંધીજીના પ્રભાવે અને પ્રયત્ને આ દેશમા એક મોટું સંગઠન ઊભું થયું અને તેણે બ્રિટિશ સત્તા સામે પડકાર ફેંકયો. ૧૫૦ વર્ષથી ગુલામીમા ઘોરતી પ્રજા જાગી ઊઠી અને તેને ભાન થયું કે આપણી પાસે હથિયાર નથી, છતાં જગતની મોટામા મોટી સલ્તનતનો સામનો આપણે કરી શકીએ એમ છીએ પ્રજાની શક્તિના વિકાસની સાથોસાથ જ ગાંધીજી ચાલતા હતા. ૧૯૨૦–૨૧મા અસહકાર અને ૧૯૩૦–૩૨માં સવિનયભંગ આવ્યા ૧૯૪૨મા તો 'હિંદ છોડો'નો પ્રચંડ નાદ ગાંધીજીએ પેદા કર્યો તેને પરિણામે—

હિંદના એકથી બીજા છેડા સુધી જ્વાળાનળ ફાટી-નીકળ્યો પૂર્વના મોરચે આઝાદ હિંદ ફોજે પરાક્રમો કર્યાં આ સઘળુ બ્રિટિશ સત્તાના અંત માટે એ જ ક્ષણે તો સફળ ન થયું, પરંતુ તેના ઉપરથી હિંદના સામનાની ઉગ્રતાનુ માપ તો નીકળી જ આવ્યુ

એ પછી લશ્કરમાં વ્યાપેલો અસંતોષ, નાવિકોનો બળવો, પ્રચંડ હડતાળો વગેરેએ એટલુ બતાવી આપ્યું કે હવે બ્રિટિશ સરકાર અહીં સુખપૂર્વક રાજ્ય કરી શકે એમ નથી. અનાજની કટોકટી અને દેશની અશાંતિએ પણ શાસન ચલાવવાનુ મુશ્કેલ બનાવ્યુ

(૩) બ્રિટનની મજૂર સરકારની શુભનિષ્ઠાનો પણ હિસ્સો ગણવો જોઈએ હિંદ ઉપર સત્તા ટકાવી રાખવાની પરિસ્થિતિ નહોતી; છતા સત્તા ઉપર હિટલર, મુસોલિની કે ચર્ચિલ હોત તો ભાંગીને ભૂકો થતા સુધી તેઓ હિંદની સ્વાધીનતા સ્વીકારત નહિ. આ માટે બ્રિટનની મજૂર સરકારને અભિનંદન આપવા જ જોઈએ

દુનિયાનુ કોઈ પણ કાર્ય કેવળ એક જ કારણે થતુ નથી અનેક કારણોના સમન્વયથી જ પરિણામ નીપજે છે. એટલુ જો આપણે સ્વીકારીએ તો બ્રિટિશ સરકારે આજે જ સત્તા શા માટે છોડી તે સમજવાનુ સહેલું બની જાય

*

પ્રશ્ન : ૯—ફિલ્મો જોવી કે નહિ ? નાટક અને ફિલ્મ બેમાં કયુ સારુ ?

ઉત્તર ૯—ફિલ્મ અને નાટક એ માણસના હૃદય ઉપર અસર કરનારી મોટી શક્તિઓ છે, તેની અવગણના થઈ શકે એવુ હવે રહ્યુ નથી. એટલુ ખરું છે કે આ શક્તિઓએ લોકોનુ કલ્યાણ જેટલા પ્રમાણમાં કર્યું, તે કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમા અકલ્યાણ કર્યું છે; પરંતુ એમાં લોકકલ્યાણ કરવાની તાકાત તો છે જ એ તાકાતનો જ પ્રજાને વિશેષ લાભ મળે એવો પ્રબંધ થાય એ જરૂરી છે.

ફિલ્મ, નાટક અને પુસ્તક વિષે લગભગ સરખો જ અભિપ્રાય આપવો પડે એવુ છે. જેના વાચનથી માણસને હાનિ પહોંચે, એવા પારવિનાના પુસ્તકો છે, છતા પુસ્તક

માત્રનો સમૂળગો બહિષ્કાર આપણે પોકારતા નથી, તેમ ફિલ્મ વિષે બનવું જોઈએ. ફિલ્મ-નાટકનું સારાનરસાપણું લોકો સમજે એવાં વિવેચનો બહુ ઓછાં આવે છે; પરંતુ સમય જતાં એ આવશે જ. લોકોની માગણી અનુસાર વર્તમાનપત્રો આપે છે. એ માગણી વિવેચન માગશે, ત્યારે તે આપ્યા વિના છૂટકો નહિ થાય.

સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ સંસ્કારી અને પ્રેરણાદાયી ફિલ્મો ને નાટકોને પ્રોત્સાહન આપશે, ત્યારે સહેજ સાવધ રહીને ફિલ્મ-નાટક જેવા જવામાં વાંધો નહિ રહે. આજે વધુ સાવધાની રાખવાની જરુર છે.

પ્રશ્ન : ૧૦—સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે; છતાં સંરક્ષણ માટે આપણે જોઈએ તેટલા તૈયાર નથી. એટલે એક રીતે જોતાં દરેકે સૈનિક બનવું રહ્યું, ત્યારે બીજી તરફ હિંદનું નવેસરથી પુનર્વિધાન થવાનું હોવાને કારણે સંસ્કૃતિ-સંરક્ષણને કારણે શિક્ષકો, બોધકો કે સુધારકોની પણ એટલી જ જરૂર છે. આ બેમાં વિશેષ મહત્ત્વ કોના ઉપર આપવું જોઈએ ?

ઉત્તર : ૧૦—બંનેને સરખું જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. એક પણ બાજુની અવગણના આજે થાય, તો આપણે નબળા પડીએ. જો આપણું લક્ષ્ય લશ્કર વધારવા તરફ જ રોકાય, તો આપણી પ્રજા જંગલી બની જાય અને આપણે સંસ્કાર ને શિક્ષણ પાછળ પડી જઈ સંરક્ષણનો વિચાર છોડી દઈએ, તો આપણો દેશ ખરે પ્રસંગે એવા જોખમમાં મુકાય કે સંસ્કારક્ષેત્રે મેળવેલી સિદ્ધિઓ પણ લુટાઈ જાય. બંનેનું મહત્ત્વ સમજી બંને બાજુ પ્રયાસો થવા જોઈએ. આપણો દેશ એટલો વિશાળ છે અને આપણી પ્રજાને એવા સંસ્કારો મળ્યા છે, કે એ બંને દિશાની પ્રગતિ સાધી જ શકશે. જરૂર છે મારે ને તમારે તરત કામે લાગી જવાની.

પ્રશ્ન : ૧૧—ઈશ્વર છે ?

ઉત્તર : ૧૧—શી જરૂર પડી છે તમારે ઈશ્વરની ? જો તમે છો, હું છું, જગત છે, તો ઈશ્વર છે જ. આપણાથી એ જુદો નથી. આપણામાં ને સૌમાં એકસાથે જ એ છે. જીવનમાં દરરોજ એવો અનુભવ નથી થતો કે માણસની ઉપર બીજું કોઈ સત્તા ચલાવી રહ્યું છે ? આ બીજું કોઈ તે ઈશ્વર છે, કુદરત છે, વિશ્વનો નિયમ છે, જગતનું સંચાલક બળ છે. આપણાથી પર એવુંકશું નથી અને છતાં જે છે તે માત્ર આપણામાં જ મર્યાદિત નથી. એ સર્વવ્યાપક છે; તેથી જ એના ઉપર કોઈની હકૂમત ચાલતી નથી અને એની હકૂમત સૌના ઉપર ચાલે છે. એ હકૂમત પણ કાયદાને આધારે ચાલે છે. આ કાયદાઓ સમજીએ તો સુખી થઈએ અને એની કૃપા હોય તો એને ઓળખી પણ શકીએ.

પ્રશ્ન : ૧૨—કાળાં બજાર નિવારવાનો શો ઉપાય ? સામાન્ય માણસ એમાં શી રીતે ફાળો આપી શકે ?

ઉત્તર : ૧૨—જાતે કાળાં બજાર ન કરીએ, શક્ય તેટલા પ્રયત્ને એને ઉત્તેજન મળે એવાં પગલાંથી દૂર રહીએ. જ્યાં કાળાં બજાર જોઈએ ત્યાં સમસ્ત પ્રજા સામેનો એ દ્રોહ છે એમ સમજીને તેને છતું કરીએ. આટલું થાય તો કાળાં બજાર અટકે. સામાન્ય માણસ આટલું કરે, તો બાકીનું કરવાની સરકારને ફરજ પડે જ.

*

સંસ્થા-સમાચાર

'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને 'સસ્તું સાહિત્ય'ની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો નિયમિત પરિચય મળી શકે એ હેતુથી દર અંકમાં આ પ્રકારે 'સંસ્થા-સમાચાર' આપવાનું નક્કી કર્યું છે. આ પહેલા અંકમાં સામાન્ય પરિચય છે હવે પછી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો વિષે માહિતી પણ આપવામાં આવશે

'સસ્તું સાહિત્ય'નું સને ૧૯૪૧માં ટ્રસ્ટ થયા પછી તે એક જાહેર સંસ્થા બની હોવાથી મહાગુજરાતની પ્રજાનું સીધું હિત તેમાં સંકળાયેલું છે

સને ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીમાં સ્વામીજીના સ્વર્ગવાસથી સંસ્થાને ભારે ખોટ પડી. ત્યારપછી લડાઈની મુશ્કેલીઓને લીધે ઘણી મુસીબતો વચ્ચે પણ ટ્રસ્ટીઓએ તેમનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે તથા વિવિધ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિઓનો બહોળો પ્રચાર કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

પ્રવૃત્તિઓના વિસ્તારનું જાણવાજોગ અંગ 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'ની શરૂઆત તથા પ્રકાશન છે ઓછું ભણેલા અને તાજું જ વાંચતાંલખતાં શીખેલા પુખ્ત વયના જનસમુદાયને સહાયરૂપ થવાના મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુથી જ આ 'શ્રેણી' શરૂ કરવામાં આવી છે આ શ્રેણીનાં પુસ્તકો સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને પણ ઉપયોગી નીવડશે, કારણ કે આ પુસ્તકો મોટા અક્ષરોમાં છાપવામાં આવે છે વળી આપણી સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ સ્થાનથી વાચકો માહિતગાર થાય તે લક્ષમાં રાખીને જ આ પુસ્તકોના વિષયો પસંદ કરવામાં આવે છે લગભગ દરેક પ્રકાશન ખાસ ચિત્રોથી સુશોભિત કરવામાં આવે છે.

આ શ્રેણીના સંપાદક શ્રી મોહનલાલ સોપાનને જાણીતા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો સારો સહકાર મળ્યો છે આ કાર્યને અંગે શ્રી સોપાનને પણ ઘણા નામાંકિત લેખકોના સમાગમમાં આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ સુયોગ ભવિષ્યમાં સંસ્થા માટે વધુ ઉપયોગી નીવડવાની આશા છે. અત્યાર સુધીમાં આ શ્રેણીની પહેલી યોજના દ્વારા નીચેનાં અઢાર પુસ્તકો જાહેર પ્રજાને મળી ચૂક્યાં છે

૧૮ પુસ્તકો

૧	પ્રકાશનાં પગલાં	૦-૧૦
૨	રાખની ઢગલી	૦-૧૦
૩	હાસ્યતરંગ	૦-૧૦
૪	જીવનની કળા	૦-૧૦
૫	જગતમાં જાણવા જેવું	૦-૧૦
૬	જીવનપરિવર્તન	૦-૧૦
૭	ઇતિહાસને અજવાળે	૦-૧૦
૮	ગામડું બોલે છે	૦-૧૦
૯	ગૃહજીવનની કળા	૦-૧૦
૧૦	ગૃહજીવનના દરવો	૦-૧૦
૧૧	મારો ભારતદેશ	૦-૧૦
૧૨	આરોગ્યસાધના	૦-૧૦
૧૩	ભગવાનનાં છોરુ	૦-૧૦
૧૪	સાહસકથાઓ	૦-૧૦
૧૫	ગુજરાતના સેવકો	૦-૧૦
૧૬	પટલાઈના પેચ ભા. ૧લો	૦-૧૦
૧૭	,, ,, ભા. ૨જો	૦-૧૦
૧૮	ગીતહોરી ને બીજાં નાટકો	૦-૧૦

આ શ્રેણીની બીજી યોજના માટે પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા છે અને તેના પ્રથમનાં બે પ્રકાશનો ૧-૨ 'ગ્રામરચના' નામે પ્રકટ થઈ ગયાં છે આ બીજી યોજનાનાં પ્રકાશનોમાં ઘણા નવા વિષયો તથા બીજા જાણીતા લેખકોનો સમાવેશ કરવાની અમારી અભિલાષા છે એ પુસ્તકો તથા લેખકોની હકીકત નક્કી થશે તેમતેમ તેની જાણ

વખતોવખત ગ્રાહકોને કરવામાં આવશે. હવે પછીના બાર મહિનામાં આ બીજી શ્રેણીનાં બાકીનાં સોળ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારી ધારણા છે.

આમ સાહિત્યશ્રેણી

આ શ્રેણી સંસ્થાનું મોટું સાહસ હોઈ ગુજરાતમાં બીનહરિફ છે. પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તથા હળવા સાહિત્યની ખિસ્સામાં રહી શકે એવા નાના કદની આવૃત્તિઓ આ શ્રેણી દ્વારા આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ છે. નીચલા થરના તથા મધ્યમ વર્ગના માટે એ એક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે એમ અમે માનીએ છીએ; કેમ કે ખિસ્સા-આવૃત્તિઓથી પોતાનું નાનું પુસ્તકાલય પણ ઓછા સાધનવાળાઓ પણ ઊભું કરી શકશે. આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં ૫૬ પુસ્તકો તો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. નીચે આપેલી યાદી ઉપરથી આ પુસ્તકોની વિવિધતા તથા તેમના બહોળા વિષયોની માહિતીની વાચક બંધુઓને જાણ થશેઃ

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

૧	ધીરા ભગતનાં પદો	૦-૪
૨	ભોજા ભગતના ચાબખા	૦-૬
૩	શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રમ્	૦-૩
૪	શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી	૦-૩
૫	તંત્રની સાધના	૦-૪
૬	ગીતાસાર	૦-૪
૭	ગીતાપોથી	૦-૬
૮	ગીતાસંકલન	૦-૩
૯	પ્રેમપન્થ-૧	૦-૩
૧૦	મણિરત્નમાળા	૦-૧
૧૧	જ્ઞાન અને કર્મ	૦-૩
૧૨	પરમ પુરુષાર્થ	૦-૬
૧૩	આર્ય, બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય	૦-૩
૧૪	નારદનાં ભક્તિસૂત્રો	૦-૩
૧૫	જ્ઞાનનાં ઝરણાં	૦-૩
૧૬	બેઅધ્યાયી ગીતા	૦-૩
૧૭	શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ	૦-૬
૧૮	શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ	૦-૫
૧૯	વિચારસૂર્યોદય	૦-૩
૨૦	કણ્ઠાભરણમ્	૦-૩
૨૧	ઉચ્ચ જીવન	૦-૩
૨૨	ધ્યાન અને જ્ઞાન	૦-૩
૨૩	ઉત્તરગીતા	૦-૬
૨૪	મદાલસા અને અલર્ક	૦-૫
૨૫	મનને	(ખલાસ છે.)
૨૬	સુદામાચરિત્ર	૦-૩
૨૭	ભક્ત રોહિદાસ	૦-૩
૨૮	સ્વામી રામતીર્થ (કિશોરો માટે)	૦-૪
૨૯	સતી સાવિત્રી	૦-૩
૩૦	જેસલ ને તોરલ તથા જાલંધર ને ગોપીચંદ	૦-૩
૩૧	મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ	૦-૩
૩૨	ભક્તરાજ હનુમાન	૦-૬
૩૩	શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય (ચરિત્ર)	૦-૩
૩૪	શ્રી તૈલંગસ્વામી	૦-૩
૩૫	બાળકોના વિવેકાનંદ	૦-૪
૩૬	ભગવાન બુદ્ધ	૦-૪
૩૭	અણજી બાપા	૦-૪
૩૮	સંત કબીર	૦-૩
૩૯	નાનભટ્ટ બાપા	૦-૩
૪૦	દુષ્યંત ને શકુંતલા ને બીજી વાતો	૦-૬
૪૧	ધાવણની ધાર ને બીજી વાતો	૦-૩
૪૨	કાળમુખી ને બીજી વાતો	૦-૩
૪૩	સમ્રાટ શ્રેણીક ને દેવી નંદા	૦-૩
૪૪	કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો	૦-૫
૪૫	અંગ્રેજો ને નવું રેલવે સ્ટેશન	૦-૪
૪૬	જીવનનો મર્મ	૦-૬
૪૭	નવજીવાન	૦-૪
૪૮	અહિંસાનું રહસ્ય	૦-૪
૪૯	એ વૃદ્ધ પુરુષ	૦-૪
૫૦	આશાને અજવાળે	૦-૪
૫૧	શ્રીમંતોનો સદો	૦-૪
૫૨	જયભારતી	૦-૬
૫૩	સોનેરી સ્વપ્નો	૦-૬

૫૪	કરામ ઓષધી	૦-૬
૫૫	હરડે	૦-૬
૫૬	ચૂર્ણ ઓષધી	૦-૩

આ શ્રેણીમા એકદર ૧૫૦ જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમારો ઇરાદો છે દર મહિને આં શ્રેણીમા બેત્રણ પુસ્તકો બહાર પડે છે એટલે હવે પછી પ્રકટ થનારા પ્રકાશનોની જાણ સૌ કોઈને આ માસિક દ્વારા કરવામા આવશે

અન્ય નવાં પ્રકાશનો

• સસ્થાએ અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો પેણ ખલાસ થઈ જવાથી, પ્રમાણભૂત ગ્રથોના પુનર્મુદ્રણ પ્રસિદ્ધ કરવા ઉપરાંત, સામાન્યતયા નવા અને ઉપયોગી પ્રકાશનો ઉમેરવા તરફ પણ બનતું ધ્યાન અપાયુ છે

ખાસ કરીને અગત્યનું અને પ્રમાણભૂત ધાર્મિક પુસ્તક સૌ કોઈને સહેલાઈથી મળે એવો પ્રબધ કરવાનો સસ્થાના ટ્રસ્ટીઓનો ઇરાદો છે આ ઇરાદા મુજબ તાજેતરમા નીચેના પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે

અન્ય પ્રકાશનો

૧-૪ શ્રીમત્ શકરાચાર્યનાં પુસ્તકો

૧	શતશ્લોકી ને બીજા ચાર રત્નો	૦-૧૨
૨	સ્તોત્રસગ્રહ	૦-૧૦
૩	સર્વ વેદાત સિદ્ધાતસાર સગ્રહ	૧-૪
૪	વિવેકચૂડામણિ	૦-૧૨
૫	અવધૂત ગીતા	૧-૦
૬	અષ્ટાવક્ર ગીતા	૦-૮
૭	વિદુરનીતિ	૦-૧૨
૮	જીવનમુક્તિવિવેક	૧-૪

ઉપનિષદો

૯	એકાદશ ઉપનિષદ	૨-૮
૧૦	બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૧-૮
૧૧	સો ઉપનિષદો	૪-૦

ગુજરાતના જાણીતા પ્રાચીન કવિઓ તથા લેખકોના પ્રકાશનો સબધમા પણ યોગ્ય પ્રયત્ન કરીને નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે —

૧	અખાની વાણી	૩-૦
૨	મીરા ને નરસિંહ	૦-૧૨
૩	ગુજરાતની ગઝલો	૧-૦
૪	દીવાને સાગર	૪-૮
૫	પરિચિત પદસગ્રહ	૧-૧૨
૬	ઓખાહરણ	૦-૮

*

પ્રેમપન્થ

[યોજન ૨]

લેખક :
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
યોજક :
શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

આ સંસ્થા તરફથી ગાંધીજીની સંમતિ સાથે 'શ્રી. વાલજીભાઈએ યોજેલું 'પ્રેમપંથ [૧]' અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એમાં ગાંધીજી લખે છે:' આ સાર હું વાંચી ગયો છું. સાર છતાં ખૂબી એ છે કે તેમાં મને કંઈ અધૂરાપણું લાગતું નથી.' ગાંધીજીનું આવું પ્રમાણપત્ર મેળવનાર શ્રી. વાલજીભાઈ તરફથી સંસ્થાને અને 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ બીજી પ્રસાદી મળે છે તે ખરેખર સદ્ભાગ્યની નિશાની છે.

શ્રી. વાલજીભાઈ વર્ષો સુધી ગાંધીજીના અંતેવાસી રહ્યા છે. ગાંધીજીના જીવનને અને વિચારને જાણનાર તથા આપનાર જે થોડાક વિદ્વાનો છે, તેમાં શ્રી. વાલજીભાઈનું માનભર્યું સ્થાન છે. તેઓ પ્રખર પંડિત છતાં શાસ્ત્રોના સાગરમાંથી સામાન્ય જનસમૂહ માટે ગાગર ભરી લાવે છે. એમણે જ લખ્યું છે: 'ગાંધીજીનું લખાણ સાગર છે. એ સાગરમાંથી આ મારી ગાગર મેં ભરી છે. એનું જીવનજળ કોઈ પાઠકને ભાવશે તો બીજી ગાગર પણ ભરાશે.'

અમને તો પૂરી શ્રદ્ધા છે કે આ જીવનજળ સમગ્ર માનવજાતને આરોગ્યનું દાન કરનારું ને વિવિધ તાપને હરનારું છે. શ્રી. વાલજીભાઈએ ગુજરાતના આમસમુદાય ઉપર ખરેખર ઉપકાર કર્યો છે.

'અખંડ આનંદ'નો પ્રથમ અંક ગાંધીજીની જીવનકથાનાં પાનાંથી શરૂ થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે. આજના ત્રસ્ત જગતને શાંતિનો સંદેશ આપનાર અને પ્રેમનો પંથ બતાવનાર ગાંધીજીની જીવનકથાનાં આ પાનાં એમની સંમતિથી જ લખાયેલાં છે. 'નવજીવન ટ્રસ્ટ'ના સંચાલકોએ સંસ્થાને આ પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા આપીને ઉપકાર કર્યો છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાંચકો એમાંથી પ્રકાશ અને પ્રેરણા મેળવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

[ગાંધીજીની આત્મકથા]

૧

[માતપિતા]

....મારા દાદા....ઉત્તમચંદ અથવા ઓતા ગાંધી ટેકીલા હશે એમ લાગે છે. તેમને રાજખટપટને લીધે પોરબંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય લીધેલો. તેમણે નવાબસાહેબને સલામ ડાબે હાથે કરી. કોઈએ આ દેખાતા અવિનયનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: 'જમણો હાથ તો પોરબંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.'

[ઓતા ગાંધીના] પાંચમા [દીકરા] કરમચંદ અથવા કબા ગાંધી....તે મારા પિતાશ્રી. પોરબંદરનું કારભારું છોડ્યા પછી પોતે રાજસ્થાનિક કોર્ટમાં સભાસદ હતા. પછી રાજકોટમાં અને થોડો સમય વાંકાનેરમાં દીવાન હતા.

કબા ગાંધીને....છેલ્લાં [પત્ની] પૂતળીબાઈથી એક દીકરી ને ત્રણ દીકરા [થયા]. તેમાંનો છેલ્લો હું. પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શૂરા, ઉદાર પણ ક્રોધી હતા. કંઈક વિષયને વિષે આસક્ત પણ હશે.... તે લાંચથી દૂર ભાગતા, તેથી શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવી....વાયકા હતી.....એક વેળા કોઈ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના ઠાકોરસાહેબનું અપમાન કરેલું તેની સામે તે થયેલા. સાહેબ ગુસ્સે થયા, કબા

ગાંધીને માફી માગવા ફરમાવ્યું. તેમણે માફી માગવાની ના પાડી તેથી થોડા કલાક હાજતમાં પણ રહેલા છતાં તે ન ડગ્યા, તેથી અંતે સાહેબે તેમને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો

પિતાશ્રીએ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો લોભ કદી નહોતો રાખ્યો

પિતાની કેળવણી કેવળ અનુભવની હતી છતાં વ્યવહારજ્ઞાન એવા ઊંચા પ્રકારનું હતું કે ઝીણામાં ઝીણા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની પાસે કામ લેવામાં તેમને મુશ્કેલી ન આવતી. ધાર્મિક કેળવણી નહિ જેવી હતી, પણ કથા વગેરે સાંભળીને જે ધર્મજ્ઞાન અસંખ્ય હિંદુઓને સહેજે મળી રહે છે તે તેમને હતું છેવટના વર્ષમાં તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને રોજ થોડા શ્લોકો પૂજાને સમયે ઊંચે સ્વરે પાઠ કરી જતા

માતા સાધ્વી સ્ત્રી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે તે બહુ ભાવિક હતી પૂજાપાઠ વિના કદી ન જમે હવેલીએ હમેશાં જાય હું સમજણો થયો ત્યારથી તેણે કદી ચાતુર્માસ છોડ્યા હોય એવું મને સ્મરણ નથી કઠણમાં કઠણ વ્રતો તે આદરતી અને નિર્વિઘ્ને પૂરાં કરતી લીધેલાં વ્રત માંદી પડે તો પણ ન જ છોડે ચાતુર્માસમાં એકટાણાં કરવાં એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી એક ચાતુર્માસમાં તેણે ધારણાં-પારણાં કરેલાં બેત્રણ સામટા ઉપવાસ એ એને મન નજીવી વાત હતી એક ચાતુર્માસમાં તેનું એવું વ્રત હતું કે સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યા પછી જ જમાય [એટલે] અમે વાદળ સામું જોઈ રહીએ કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે. એવા દિવસો યાદ છે કે જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ને 'બા, બા, સૂરજ દેખાયો,' કહીએ, પણ બા ઉતાવળી ઉતાવળી આવે ત્યાં તો સૂરજ ભાગી જાય 'કંઈ નહિ, આજે નસીબમાં ખાવાનું નહિ હોય,' કહી પાછી જાય, ને કામમાં ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી દરબારી બધી વાતો જાણે રણવાસમાં તેની બુદ્ધિનો આંક ઠીક મુકાતો હું બાળક હોઈ કોઈ કોઈ વેળા મને મા દરબારગઢમાં સાથે લઈ જતી બામાસાહેબની સાથે થતા સંવાદો મને કેટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં હું સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ને દિવસે, એટલે સને ૧૮૬૯ના ઑક્ટોબરની ૨જી તારીખે, પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.

બચપણ પોરબંદરમાં જ ગયું કોઈ નિશાળમાં મને મૂકવામાં આવેલો, [ત્યાં] મુશ્કેલીથી થોડા પાડા શીખેલો

૨

બચપણ

પોરબંદરથી પિતાશ્રી રાજકોટ ગયા ત્યારે મારી ઉમ્મર સાતેક વર્ષની હશે રાજકોટની ગામઠી શાળામાં મને મૂકવામાં આવ્યો [ત્યાંથી] પરાની નિશાળમાં ને ત્યાંથી હાઈસ્કૂલમાં. ત્યાં લગી મેં કોઈ પણ વેળા શિક્ષકોને છેતર્યાનું મને સ્મરણ નથી, નથી કોઈ મિત્રો કર્યાનું સ્મરણ. હું અતિશય શરમાળ છોકરો હતો

હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો એક

બનાવ નોંધવા યોગ્ય છે.....ઇન્સ્પેક્ટર જાઇલ્સ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે....છોકરાઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા, તેમાં એક શબ્દ 'કેટલ' હતો. તેની જોડણી મેં ખોટી લખી. માસ્તરે મને પોતાના બૂટની અણી મારી ચેતવ્યો, પણ હું શાનો ચેતું? મને એમ ભાસી ન શક્યું કે માસ્તર મને સામેના છોકરાની પાટીમાં જોઈ લઈ જોડણી સુધારવાનું કહે. માસ્તર તો અમે એકબીજામાંથી ચોરી ન કરીએ એ જોતા હતા એવું મેં માનેલું. બધાના પાંચે શબ્દ ખરા પડ્યા ને એકલો હું ઠોઠ ઠર્યો. મારી 'મૂર્ખાઈ' મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવી, પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. મને બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું........

બીજા બે બનાવ મને યાદ રહ્યા છે. ....પિતાશ્રીએ ખરીદેલું એક પુસ્તક મારી નજરે ચડ્યું. એ 'શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક.' ....તે હું અતિશય રસપૂર્વક વાંચી ગયો. એ જ દિવસોમાં કાચમાં ચિત્ર દેખાડનારા.... પાસેથી શ્રવણ માતપિતાને કાવડમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દૃશ્ય પણ મેં જોયું. બન્ને વસ્તુની મારા ઉપર ઊંડી છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જેવા થવું એમ મનમાં થાય. શ્રવણના મૃત્યુસમયનો તેનાં માતપિતાનો વિલાપ હજુ યાદ છે. એ લલિત છંદ મેં તો વાજામાંયે ઉતાર્યો.

[બીજું મેં હરિશ્ચંદ્રનું નાટક જોયું.] એ ફરી ફરી જોવાનું મન થાય. એમ વારંવાર જવા તો કોણ દે? પણ મારા મનમાં એ નાટક સેંકડો વખત ભજવ્યું હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. એના જેવા સત્યવાદી બધાં કાં ન થાય?–એ ધૂન ચાલી. હરિશ્ચંદ્રના ઉપર પડેલી તેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું સત્ય.

૩

બાળવિવાહ

....૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે મારા વિવાહ થયા એની નોંધ લેતાં અકળામણ થાય છે. આજે મારી નજર આગળ બાર તેર વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે તેમને જોઉં છું ને મારા વિવાહનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે, મને મારા ઉપર દયા છૂટે છે, અને બાળકોને મારા જેવી દુર્દશામાંથી બચ્યાને સારુ મુબારકબાદી આપવાની ઇચ્છા થાય છે. [બાળ]વિવાહના સમર્થનમાં એક પણ નૈતિક દલીલ મને નથી સૂઝી શકતી.....

[મારા ભેળા જ જેના વિવાહ ઉકેલવાના હતા તે મારા મોટા ભાઇને તથા મને] રાજકોટથી પોરબંદર લઈ જવામાં આવ્યા.

પિતાશ્રી દીવાન છતાં નોકર. વળી રાજપ્રિય, એટલે વધારે પરાધીન. ઠાકોરસાહેબ છેલ્લી ઘડી સુધી જવા ન દે. છેવટે....જવા દીધા ત્યારે ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા અને બે જ દિવસ અગાઉ મોકલ્યા. પણ—પણ દૈવે બીજું જ ધારેલું. રાજકોટથી પોરબંદર ૬૦ ગાઉ છે. ગાડાવાટે પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. પિતાજી ત્રણ દિવસમાં આવ્યા. છેલ્લી મજલમાં ટાંગો ઊંધો વળ્યો. પિતાજીને સખ્ત વાગ્યું. વિવાહમાંથી તેમનો અને અમારો અર્ધો રસ ગયો. પણ વિવાહ તો થયા જ. ....

વરવહુ ત્યારથી જ સાથે રહેતાં થયાં . ધીમે ધીમે એકબીજાને ઓળખતાં થયાં, બોલતાં થયાં. અમે બન્ને સરખી ઉમ્મરનાં છીએ. મેં તો ધણીપણ આદર્યું.

૪
ધણીપણું

. જો મારે એકપત્નીવ્રત પાળવુ જોઈએ તો પત્નીએ એકપતિવ્રત પાળવુ જોઈએ, આ વિચારથી હુ અદેખો ધણી બન્યો 'પાળવુ જોઈએ'માંથી 'પળાવવુ જોઈએ' એ વિચાર ઉપર આવ્યો, અને પળાવવુ જોઈએ તો મારે ચોકી રાખવી જોઈએ . મારી સ્ત્રી હમેશાં ક્યા જાય છે એ મારે જાણવુ જ જોઈએ, તેથી મારી રજા વિના ક્યાંયે જવાય જ નહિ આ વસ્તુ અમારી વચ્ચે દુ:ખદ ઝઘડાનુ મૂળ થઈ પડી રજા વિના ક્યાયે ન જવાય એ તો કેદ જ થઈ પણ કસ્તુરબાઈ એવી કેદ સહન કરે એમ હતી જ નહિ ઇચ્છા થાય ત્યાં જરૂર અને પૂછ્યા વિના જાય બાએ જે છૂટ લીધી તેને હુ નિર્દોષ માનુ છુ એક બાળા જેના મનમા પાપ નથી એ દેવદર્શને જવા ઉપર કે કોઈને મળવા જવા ઉપર દાબ કેમ સહન કરે? જો હું તેના ઉપર દાબ મુકુ તો તે મારા ઉપર કાં ન મૂકે? આ તો હવે સમજાય છે

પણ વાંચનાર એમ ન માને કે અમારા ઘર સમારમા ક્યાંયે મીઠાશ નહોતી મારી વક્રતાનુ મૂળ પ્રેમમાં હતું હું ભણુ, તે ભણે અને અમે બન્ને એક બીજામા ઓતપ્રોત રહીએ એ ભાવના હતી. બાને એ ભાવના હતી એવુ મને ભાન નથી તે નિરક્ષર હતી. . તેને પોતાના અજ્ઞાનનો અસતોષ નહોતો. . તેને ભણાવવાની મને ઘણી હોંશ હતી પણ મારી વિષયવાસના મને ભણાવવા ક્યાંથી દે? એક તો મારે પરાણે ભણાવવુ રહ્યું, તે પણ રાત્રે એકાંતેજ થઈ શકે વડીલોના દેખતાં તો સ્ત્રીના ભણી જોવાય જ નહિ, વાત તો થાય જ શાની? કાઠિયાવાડમાં લાજ કાઢવાનો નકામો અને જગલી રિવાજ ત્યારે હતો, આજે પણ છે તેથી જુવાનીમાં મેં ભણાવવાના પ્રયત્નો કર્યા તે બધા લગભગ નિષ્ફળ ગયા જ્યારે હું વિષયની ઊંઘમાથી જાગ્યો ત્યારે તો હુ જાહેર જીવનમા ઝંપલાવી ચૂક્યો હતો, એટલે બહુ વખત આપી શકુ એવી મારી સ્થિતિ નહોતી રહી .. પણ જો મારો પ્રેમ વિષયવાસનાથી દૂષિત ન હોત તો આજે બા વિદુષી સ્ત્રી હોત શુદ્ધ પ્રેમને કઈ જ અશક્ય નથી

હુ મારી સ્ત્રી પરત્વે વિષયાસક્ત હતો આ આસક્તિની જ સાથે જો મારામાં કર્તવ્યપરાયણતા ન હોત તો રોગથી પીડાઈ મૃત્યુને વશ થયો હોત, અથવા જગતમાં વૃથા જીવતો હોત [આ કર્તવ્યપરાયણતાથી હું પ્રમાણમાં બચી ગયો આમ બચવાનુ] બીજુ પણ એક [કારણ] નોધવા જેવુ છે જેની નિષ્ઠા સાચી હોય તેને પ્રભુ જ ઉગારી લે છે હિદુ સસારમાં . બાળક વરવધૂને માબાપ લાંબો વખત સાથે રહેવા દેતાં નથી એટલે ૧૩ થી ૧૯ વર્ષની ઉમ્મર દરમ્યાન અમે છૂટક છૂટક મળી ત્રણ વર્ષથી વધારે કાળ સાથે નહિ રહ્યાં

હોઈએ. પછી ૧૮ વર્ષની ઉમ્મરે તો હું વિલાયત ગયો, એટલે એ સુંદર ને લાંબો વિયોગ આવ્યો. વિલાયતથી આવીને પણ સાથે તો છએક માસજ રહ્યાં હોઈશું, તેટલામાં વળી દક્ષિણ આફ્રિકાનું તેડું આવ્યું. દરમ્યાન હું સારી પેઠે જાગૃત થયો હતો.

૫

હાઇસ્કૂલમાં

....વિવાહનું પરિણામ એ આવ્યું કે [મારું] એક વર્ષ નકામું ગયું.....[પણ] મારો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો.....પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણમાં અનુક્રમે ચાર રૂપિયા ને દશ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી. એ વૃત્તિઓ જે સોરઠ પ્રાંતના હોય તેમાં પહેલું પદ ભોગવે તેને સારુ હતી. પચાસેક....ના વર્ગમાં તે કાળે સોરઠના વિદ્યાર્થી કેટલા હોય?

....મારા વર્તન વિષે મને બહુ ચીવટ હતી. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને ઠપકો આપવો પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય થઈ પડે.

[હું સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે] દોરાબજી એદલજી ગીમી હેડમાસ્તર હતા. ....તેમણે ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને સારુ કસરત-ક્રિકેટ ફરજિયાત કર્યાં હતાં. મને તેનો અણગમો હતો. ....ફરજ પડી તે પહેલાં હું [કસરત]માં ગયો જ નહોતો. ...

છતાં કસરતમાં ન જવાથી મને નુકસાન ન થયું.....તેનું કારણ એ, કે પુસ્તકમાં ખુલ્લી હવા ખાવા ફરવા જવાની ભલામણ વાંચેલી તે મને ગમેલી, ને તેથી ફરવા જવાની ટેવ મને પડી હતી.....ફરવું એ પણ વ્યાયામ તો છે જ, તેથી મારું શરીર કસાયેલું બન્યું.

[કસરતના] અણગમાનું [એક] કારણ પિતાજીની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતું. નિશાળ બંધ થાય કે તરત ઘેર પહોંચી સેવામાં પડી જતો. કસરત ફરજિયાત થઈ ત્યારે આ સેવામાં વિઘ્ન પડ્યું. પિતાજીની સેવા કરવાને ખાતર કસરતની માફી મળવી જોઈએ એવી વિનંતિ કરી. પણ ગીમીસાહેબ શાના માફી આપે?

એક શનિવારે નિશાળ સવારની હતી. સાંજે ૪ વાગ્યે કસરતમાં જવાનું હતું. મારી પાસે ઘડિયાળ નહોતી. આકાશમાં વાદળાં હતાં, તેથી....હું છેતરાયો. કસરતમાં પહોંચ્યો ત્યાં તો બધા જતા રહ્યા હતા. બીજે દિવસે ગીમીસાહેબે [ગેરહાજરીનું] કારણ પૂછ્યું. મેં તો જે હતું તે કારણ બતાવ્યું. તેમણે તે સાચું ન માન્યું ને મારો એક આનો....દંડ થયો. હું ખોટો ઠર્યો! મને અતિશય દુઃખ થયું. 'હું ખોટો નથી' એ કેમ સિદ્ધ કરું? કશો ઉપાય ન રહ્યો. મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યો. રોયો. સમજ્યો કે સાચું બોલનારે કે સાચું કરનારે ગાફેલપણ ન રહેવું જોઈએ. આવી ગફલત મારા ભણતરના સમયમાં આ પહેલી અને છેલ્લી હતી. મને ઝાંખું સ્મરણ છે કે છેવટે હું એ દંડ માફ કરાવી શક્યો હતો.

કસરતમાંથી તો મુક્તિ મેળવી જ. પિતાશ્રીનો કાગળ હેડમાસ્તરને મળવાથી મુક્તિ મળી

એક ભૂલની સજા હું આજ લગી ભોગવી રહ્યો છુ ભણતરમાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ મારામાં છેક વિલાયત ગયો ત્યા સુધી રહ્યો પછી [બીજાના] મોતીના દાણા જેવા અક્ષર જોયા ત્યારે હું પસ્તાયો મેં જોયુ કે નઠારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ. પાછળથી અક્ષર સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પાકે ઘડે કઈ કાંઠા ચડે ?

. સારા અક્ષર એ વિદ્યાનુ આવશ્યક અગ છે તેને સારુ ચિત્રકળા શીખવી જોઈએ બાળકોને ચિત્રકળા પ્રથમ શીખવવી જોઈએ જેમ પક્ષીઓ, વસ્તુઓ વગેરેને જોઈ બાળક તેને યાદ રાખી સહેજે ઓળખે છે તેમ જ અક્ષર ઓળખતાં શીખે, ને જ્યારે ચિત્રકળા શીખી ચિત્રો કાઢતાં શીખે ત્યારે અક્ષર કાઢતાં શીખે તો તેના અક્ષર છાપેલ જેવા થાય

આ કાળનુ વિદ્યાભ્યાસનું [એક] સ્મરણ નોંધવા લાયક છે સસ્કૃતશિક્ષક સખ્ત હતા ફારસી શીખવનાર મૌલવી નરમ હતા વિદ્યાર્થીઓ વાત કરે કે ફારસી તો બહુ સહેલુ છે તે સાભળી હુ લોભાયો ને એક દિવસ ફારસીના વર્ગમા જઈ બેઠો સસ્કૃતશિક્ષકે મને બોલાવ્યો, ને કહ્યુ 'તુ કોનો દીકરો છે એ તો સમજ તારા ધર્મની ભાષા તું નહિ શીખે ? તને મુશ્કેલી હોય તે મને બતાવ હુ તો બધા વિદ્યાર્થીઓને સરસ સસ્કૃત શીખવવા ઇચ્છુ છું આગળ જતાં તો તેમાં રસના ઘૂટડા પીવાના છે. તારે એમ હારવુ ન જોઈએ તું ફરી મારા વર્ગમાં બેસ ' હુ શિક્ષકના પ્રેમની અવગણના ન કરી શક્યો આજે મારો આત્મા કૃષ્ણાશકર માસ્તરનો ઉપકાર માને છે, કેમ કે પાછળથી હુ સમજ્યો કે કોઈ પણ હિન્દુ બાળકે સસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવુ જોઈએ

ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષા ઉપરાંત હિન્દી, સસ્કૃત, ફારસી, અરબી અને અગ્રેજીને સ્થાન હોવુ જોઈએ ભાષાની સખ્યાથી કોઈ ન ડરે હિન્દી, ગુજરાતી, સસ્કૃત એક ભાષામા ગણી શકાય તેમ જ ફારસી ને અરબી એક ગણાય

૬

દુઃખદ પ્રસંગ–૧

[મારા વચેટ ભાઈના એક મિત્રનો સગ મેં કર્યો હતો] મારાં માતુશ્રી, મોટા ભાઈ ને પત્ની ત્રણેને એ સગ કડવો લાગતો હતો પણ મેં કહ્યુ 'મારો તેની સાથેનો સબધ કેવળ તેને સુધારવા ખાતર છે તમે મારે વિષે નિર્ભય રહો '

મારી ગણતરી બરાબર નહોતી એમ હું પાછળથી જોઈ શક્યો સુધારો કરવા સારુ પણ માણસે ઊડા પાણીમાં ઊતરવુ નહિ જોઈએ જેને સુધારવા છે તેની સાથે મિત્રતા હોય નહિ મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના હોય એવી મિત્રતા જગતમા ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે મિત્રતા સરખા ગુણવાળા વચ્ચે શોભે ને નભે મિત્રો એકબીજાની ઉપર અસર પાડ્યા વિના ન જ રહે એટલે

મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ ઓછો હોય છે. ....અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે, કેમ કે મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને સારુ પ્રયાસ કરવો પડે છે. જેને ઈશ્વરની મિત્રતા જોઈએ તેણે એકાકી રહેવું, અથવા આખા જગતની સાથે મૈત્રી કરવી ઘટે છે.

આ મિત્રે મને કહ્યું: 'આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાલી પ્રજા છીએ. અંગ્રેજ આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેનું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. .... આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, આટલા નામાંકિત માણસો ખાય છે,....તમારે પણ ખાવું જ જોઈએ.'

....હું પીગળ્યો. માંસાહાર સારી વસ્તુ છે, તેથી હું બળવાન ને હિમ્મતવાન થઈશ, દેશ આખો માંસાહાર કરે તો અંગ્રેજોને હરાવી શકાય એમ હું માનતો થયો.

માંસાહારનો આરંભ કરવાનો દિવસ મુકરર થયો.

માતપિતાનો હું પરમભક્ત. તેઓ મારા માંસાહારની વાત જાણે તો તેમનું તો વણ મોતે તત્કાળ મૃત્યુ જ નીપજે એમ હું માનનારો. સત્યનો જાણ્યે અજાણ્યે સેવક તો હું હતો જ. માંસાહાર કરતાં માતપિતાને છેતરવાનું રહેશે એ જ્ઞાન મને તે વેળા નહોતું એમ હું ન કહી શકું.

પણ મારે તો બળવાન થવું હતું, બીજાને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ....આ સુધારાની ધગશમાં હું ભાન ભૂલ્યો.

આમ એક વર્ષ વીત્યું હશે અને....પાંચ છ વાર માંસ ખાવા મળ્યું હશે. ....આવું ખાણું ખાવામાં આવે ત્યારે ત્યારે ઘેર જમવાનું તો ન જ બને. માતા જમવા બોલાવે ત્યારે, 'આજ ભૂખ નથી, પચ્યું નથી,' એવાં બહાનાં કાઢવાં પડે. આમ કહેતાં દરેક વેળા મને ભારે આઘાત પહોંચતો. આ જૂઠું, તેય માની સામે! વળી જો માતપિતા જાણે....તો તો તેમના પર વીજળી જ પડે. આ ખ્યાલો મારું હૃદય કોરી ખાતા હતા. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો: 'માંસ ખાવું આવશ્યક છે,....પણ માતપિતાને છેતરવાં એ માંસ ન ખાવા કરતાંયે ખરાબ છે. તેથી માતપિતાના જીવતાં માંસ ન ખવાય.' આ નિશ્ચય મેં મિત્રને જણાવી દીધો ને ત્યારથી માંસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યો જ.....

૭

દુઃખદ પ્રસંગ—૨

તે જ સંગને લઈને હું વ્યભિચારમાં પણ પડત. એક વેળા મને આ ભાઈ વેશ્યાવાડે લઈ ગયા. ત્યાં એક બાઈના મકાનમાં મને યોગ્ય સૂચના આપીને મોકલ્યો. ....

હું મકાનમાં પુરાયો તો ખરો, પણ જેને ઈશ્વર ઉગારવા ઇચ્છે તે પડવા ઇચ્છતો છતો પવિત્ર રહી શકે છે. આ કોટડીમાં હું તો આંધળો જ થઈ ગયો. મને બોલવાનું ભાન ન રહ્યું. શરમનો માર્યો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈની પાસે ખાટલા ઉપર બેઠો, પણ બોલી જ ન શક્યો. બાઈ ગુસ્સે થઈ ને મને બેચાર 'ચોપડી'ને દરવાજો જ બતાવ્યો.

તે વેળા તો મારી મરદાનગીને લાંછન લાગ્યું એમ મને થયું, ને ધરતી માગ દે તો તેમાં પેસી જવા ઇચ્છયું પણ આમ ભોગવ્યાને સારુ મેં ઈશ્વરનો સદાય પાડ માન્યો છે

આ જ મિત્રની વાતો માનીને મેં મારી પત્નીને કેટલુક દુખ દીધું છે તે હિંસાને સારુ મેં મને કદી માફી નથી આપી એવાં દુઃખો હિંદુ સ્ત્રી જ સાંખતી હશે અને તેથી મેં હમેશાં સ્ત્રીને સહનશીલતાની મૂર્તિરૂપે કલ્પી છે [પત્ની ઉપરના] વહેમનો સર્વથા નાશ તો જ્યારે મને અહિંસાનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયુ ત્યારે જ થયો. એટલે કે જ્યારે હું બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સમજ્યો, ને સમજ્યો કે પત્ની પતિની દાસી નથી પણ સહધર્મચારિણી છે, બન્ને એકબીજાનાં સુખદુ ખનાં સરખા ભાગીદાર છે, ને જેટલી સ્વતત્રતા સારુ નઠારુ કરવાની પતિને છે તેટલી જ સ્ત્રીને છે

૮

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને ધુમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ ફૂકવાની ઇચ્છા થઈ પૈસા તો ગાઠે ન મળે, એટલે કાકા બીડીનાં ઠૂઠાં ફેંકી દે તે ચોરવાનું શરૂ કર્યું પણ ઠૂઠાં હર વખતે ન મળે એટલે ચાકરની ગાઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે બીડી ખરીદતા થયા. પણ અમને સતોષ ન થયો. વડીલોની આજ્ઞા વિના કઈ જ ન થાય એ દુ ખ થઈ પડ્યુ અમે તો આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

અમે સાંભળ્યુ કે ધતૂરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સધ્યાનો સમય શોધ્યો કેદારજીને મદિરે દીપમાળમાં ઘી ચડાવ્યુ, દર્શન કર્યા, ને એકાંત શોધી પણ ઝેર ખાવાની હિમ્મત ન ચાલે મોતથી ડર્યા અને રામજીને મદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવુ એવો ઠરાવ કર્યો

આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપઘાત કરવો સહેલો નથી આથી જ્યારે કોઈ આપઘાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દલ થતી જ નથી એમ કહુ તો ચાલે

[આ પછી અમે] બીડી ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા એ ટેવ જગલી, ગદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યુ છે જે આગગાડીના ડબામાં બીડી ફૂંકાતી હોય ત્યાં બેસવુ મને ભારે થઈ પડે છે, ને તેના ધુમાડાથી હુ ગૂગળાઈ જાઉં છુ

[બીજી] એક ચોરી મારાથી [થઈ] તેને હુ વધારે ગભીર ગણુ છુ આ ચોરી મારા ભાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી તેમણે પચીસેક રૂપિયાનુ કરજ કર્યું હતું, [તે કડુ કાપીને ફેડ્યું]. પણ મારે સારુ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. પિતાજી પાસે કબૂલ પણ કરી

હેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. ....

છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને દોષ કબૂલ કરવો ને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિઠ્ઠી લખીને ....ધ્રૂજતે હાથે .... પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. ....તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં, ચિઠ્ઠી ભીંજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી ચિઠ્ઠી ફાડી નાંખી, ને પોતે વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. ....એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાણે મને વીંધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. ....

'રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે.'

મારે સારુ આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો. ....આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે ! એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

....જે માણસ અધિકારી આગળ સ્વેચ્છાએ પોતાના દોષનો નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

૯

પિતાજીનું મૃત્યુ ને મારી નામોશી

....પિતાજી તદ્દન ખાટલાવશ હતા. ····મારું કામ 'નર્સ'નું હતું; એમનો ઘા ધોવો, તેમાં દવા નાખવી, મલમ....લગાડવો, તેમને દવા આપવી અને ઘેર દવા તૈયાર કરવાની હોય ત્યારે તે તૈયાર કરવી એ મારું ખાસ કામ હતું. રાત્રિએ હમેશાં તેમના પગ ચાંપવા અને રજા આપે ત્યારે અથવા તો એ ઊંઘી ગયા હોય ત્યારે મારે સૂઈ જવું એવો નિયમ હતો. મને આ સેવા અતિશય પ્રિય હતી.

દરેક રાત્રિએ જો કે હું પિતાજીની પગચંપી તો કરતો, છતાં સાથે સાથે મન શયનગૃહ તરફ દોડ્યા કરતું. ....જ્યારે સેવામાંથી છૂટી મળતી ત્યારે હું રાજી થતો અને પિતાજીને પગે લાગીને સીધો શયનગૃહમાં ચાલ્યો જતો. ....

અવસાનની ઘોર રાત્રિ નજીક આવી. ....કોઈને એવું તો હતું જ નહિ કે આ રાત્રિ આખરની નીવડશે. ....રાતના ૧૧ થયા હશે. હું પગચંપી કરી રહ્યો હતો. કાકાશ્રીએ કહ્યું, 'તું જા, હવે હું બેસીશ.' હું રાજી થયો ને સીધો શયનગૃહમાં ગયો. [ત્યાં] પાંચ....મિનિટ થઈ હશે તેટલામાં [નોકરે] કમાડ ઠોક્યું. મને ફાળ પડી. 'ઊઠ, બાપુ બહુ બીમાર છે,' નોકર કહે. ....

'શું છે કહે તો ખરો ?'

'બાપુ ગુજરી ગયા.'

પિતાશ્રીએ સાન કરીને લખવાની સામગ્રી માગી, ને લખ્યું, 'તૈયારી કરો.' [પછી] હાથે બાંધેલું માદળિયું તોડીને ફેંક્યું, સોનાની કંઠી હતી તે પણ તોડીને ફેંકી. એક ક્ષણમાં આત્મા ઊડી ગયો.

હું બહુ શરમાયો, દુઃખી થયો. હું સમજ્યો કે જો હું વિષયાન્ધ ન હોત તો આ છેવટની ઘડીએ મારે નસીબે વિયોગ ન હોત અને હું પિતાજીના અંતની ઘડીએ પગચંપી કરતો હોત.

૧૦

ધર્મની ઝાંખી

મારો જન્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં, એટલે હવેલીએ જવાનું બને પણ તેને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ. હવેલીનો વૈભવ મને ન ગમ્યો હવેલીમાં ચાલતી અનીતિની વાતો સાંભળતો તેથી તેને વિષે મન ઉદાસ થઈ ગયું ત્યાંથી મને કંઈ જ ન મળ્યું

પણ હવેલીમાંથી ન મળ્યું તે મારી દાઈ પાસેથી મળ્યું તેનો પ્રેમ મને આજે પણ યાદ છે હું ભૂતપ્રેત આદિથી ડરતો તેનું ઔષધ રામનામ છે એમ રંભાએ સમજાવ્યું ..રામનામ આજે મારે સારુ અમોઘ શક્તિ છે તેનું કારણ હું રંભાબાઈએ રોપેલું બીજ ગણું છું.

મારા એક કાકાના દીકરા[એ] અમ બે ભાઈઓને સારુ રામરક્ષા શીખવવા[ની ગોઠવણ કરી] અમે તે પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન પછી હમેશાં પઢી જવાનો નિયમ કર્યો.

પણ જે વસ્તુએ મારા મન ઉપર ઊંડી છાપ પાડી તે તો રામાયણનું પારાયણ હતી પોરબંદરમાં [પિતાશ્રી] રામજીના મંદિરમાં રોજ રાત્રે રામાયણ સાંભળતા. સમજાવનાર લીલેશ્વરના લાધા મહારાજ કરીને હતા. તેમને વિષે એમ કહેવાતું કે તેમને કોઢ નીકળ્યો હતો તેની દવા કરવાને બદલે તેમણે મહાદેવ ઉપરથી ઊતરતાં બીલીપત્ર કોઢિયેલ ભાગ ઉપર બાંધ્યા ને રામનામનો જપ આદર્યો અને તેમનો કોઢ જડમૂળથી નાશ પામ્યો.

લાધા મહારાજનો કંઠ મીઠો હતો. પોતે .. રસમાં લીન થઈ જતા ને શ્રોતાજનને લીન કરી મૂકતા આ શ્રવણ મારા રામાયણ પરના અત્યંત પ્રેમનો પાયો છે આજે હું તુલસીરામાયણને ભક્તિમાર્ગનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું.

રાજકોટમાં એકાદશીને દિવસે ભાગવત વંચાય, . પણ ભટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શકયા આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત વાચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય .

રાજકોટમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે આદરભાવ શીખ્યો, કેમ કે માતપિતા હવેલીએ જાય, શિવાલયમાં જાય અને રામમંદિર પણ જાય અને અમને-લઈ જાય

વળી પિતાજી પાસે જૈન [સાધુ] કોઈ હમેશાં આવે [પોતે] તેમને વહોરાવે પણ ખરા ઉપરાંત પિતાજીને મુસલમાન અને પારસી મિત્રો હતા તે પોતપોતાના ધર્મની વાતો કરે અને પિતાજી સાંભળે [આમ] સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મારામાં સમાનભાવ પેદા થયો

ખ્રિસ્તીધર્મ માત્ર અપવાદમાં હતો હાઈસ્કૂલને ખૂણે વ્યાખ્યાન આપતા ખ્રિસ્તી હિન્દુ દેવતાઓની [નિન્દા] કરતા આ મને અસહ્ય લાગ્યું એ જ સમયે એક હિન્દુ ખ્રિસ્તી થયાનું સાંભળ્યું. ગામ-ચર્ચા એ હતી કે [ત્યારે] તેને ગોમાંસ ખવરાવ્યું ને દારૂ પાયો, અને તે . કોટપાટલૂન ને અંગ્રેજી ટોપી પહેરતા થયા. આ વાતોથી મને ત્રાસ પેદા થયો

એક વસ્તુએ મનમાં જડ ઘાલી આ જગત નીતિ ઉપર નભેલું છે નીતિમાત્રનો સમાવેશ સત્યમાં છે સત્ય તો શોધવું જ

રહ્યું. દિવસે દિવસે સત્યનો મહિમા મારી નજર આગળ વધતો ગયો. સત્યની વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ ને હજુ પામતી રહી છે.

વળી એક છપ્પો પણ હૃદયમાં ચોંટ્યો. અપકારનો બદલો અપકાર નહિ પણ ઉપકાર જ હોઈ શકે એ વસ્તુ જિંદગીનું સૂત્ર બની ગઈ. .... અપકારીનું ભલું ઇચ્છવું ને કરવું એ મારો અનુરાગ થઈ પડ્યો; તેના અગણિત અખતરાઓ આદર્યા. આ રહ્યો એ ચમત્કારી છપ્પોઃ

પાણી આપે ને પાય, ભલું ભોજન તો દીજે;
આવી નમાવે શીષ, દંડવત્ કોડે કીજે.
આપણ ઘાસે દામ, કામ મહોરોનું કરીએ;
આપ ઉગારે પ્રાણ તે તણા દુઃખમાં મરીએ.
ગુણ કેડે તો ગુણ દશગણો મન વાચા કર્મે કરી;
અવગુણ કેડે જે ગુણ કરે તે જગમાં જીત્યો સહી.

૧૧
વિલાયતની તૈયારી

સને ૧૮૮૭માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. [પરીક્ષા અમદાવાદ આપી હતી.] રાજકોટથી અમદાવાદ એ મારી પહેલવહેલી એકલા કરેલી મુસાફરી.

ભાવનગર શામળદાસ કૉલેજમાં પહેલી ટર્મ (સત્ર) પૂરી કરી ઘેર આવ્યો.

માવજી દવે આ રજાના દિવસોમાં ઘેર આવ્યા.....હું શામળદાસ કૉલેજમાં છું એમ સાંભળી કહ્યું: 'જમાનો બદલાયો છે, તમે કોઈ કબા ગાંધીની ગાદી સાચવવા માગો તો તે ભણતર વિના નહિ મળે. .... તમારે [આ છોકરાને] વિલાયત મોકલવો જોઈએ. કેવળરામ [માવજી દવેના દીકરા] કહે છે કે ત્યાં ભણતર સહેલું છે.' ....[પછી મારી તરફ જોઈ] મને પૂછ્યું: 'કેમ, તને વિલાયત જવું ગમે કે અહીં જ ભણ્યા કરવું?'

મને તો ભાવતું હતું ને વૈદે બતાવ્યું. મેં કહ્યું, 'મને વિલાયત મોકલો તો તો બહુ જ સારું.....ત્યાં હું દાક્તરી ધંધો શીખી આવું તો?'

'દાક્તર થઈને તું દીવાન નથી થવાનો....એટલે બૅરિસ્ટર થવું એ જ ડહાપણ છે.'

હું તો હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મંડી ગયો. પણ પૈસાનું શું કરવું?....વડીલ ભાઈને વિચાર સૂઝ્યો; 'પોરબંદર રાજ્ય ઉપર આપણો હક છે. લેલીસાહેબ ઍડમિનિસ્ટ્રેટર કદાચ રાજ્ય તરફથી તને થોડીઘણી મદદ કરે.'

હું પોરબંદર જવા તૈયાર થયો. તે કાળે રેલ નહોતી, ગાડામાર્ગ હતો. પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો.....મેં ધોરાજી સુધીનું ગાડું કર્યું; ત્યાંથી એક દિવસ વહેલા પહોંચવાના ઇરાદાથી ઊંટ કર્યો.

પોરબંદર પહોંચ્યો.....લેલીસાહેબને મળ્યો; એ કહે: 'બી. એ. થા પછી મને મળજે; હમણાં કંઈ મદદ ન અપાય.'

પોરબંદરથી....રાજકોટ આવી બધી વાત સંભળાવી. ....મેં મારી સ્ત્રીના ભાગનાં ઘરેણાં કાઢી નાખવાની સૂચના કરી. ....ભાઈએ ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીડું ઝડપ્યું.

માતા કેમ સમજે?....કોઈ કહે, જુવાનિયા વિલાયત જઈ વંઠી જાય છે;

કોઈ કહે, તે માંસાહાર કરે છે, કોઈ કહે, દારૂ વિના ન જ ચાલે. મેં કહ્યું, 'એ ત્રણે વસ્તુથી હુ બચીશ '

માતા બોલી, 'મને તારો વિશ્વાસ છે પણ મારી તો અક્કલ નથી ચાલતી હું બેચરજી સ્વામીને પૂછીશ.'

બેચરજી સ્વામી મોઢ વાણિયામાંથી જૈન સાધુ થયા હતા તે કહે 'હું એ છોકરા પાસે એ ત્રણે બાબતની બાધા લેવરાવીશ. પછી તેને જવા દેવામાં હરકત નહિ ' તેમણે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી, અને મે માંસ, મદિરા અને સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માતાએ આજ્ઞા આપી

વડીલોના આશીર્વાદ લઈ મુંબઈ જવા નીકળ્યો. મુબઈની આ પહેલવહેલી મુસાફરી હતી વડીલ ભાઈ સાથે આવ્યા.

૧૨

નાત બહાર

દરમ્યાન [મુંબઈની મોઢ વાણિયાની] નાતમાં ખળભળાટ ઊઠ્યો નાત બોલાવવામાં આવી. [ત્યાં શેઠ મને કહેઃ] 'નાત ધારે છે કે તેં વિલાયત જવાનો વિચાર કર્યો છે તે બરોબર નથી. આપણા ધર્મમાં દરિયો ઓળગવાની મનાઈ છે, વળી વિલાયતમાં ધર્મ ન સચવાય એવુ સાંભળીએ છીએ.'

મેં જવાબ આપ્યો 'વિલાયત જવામાં મુદ્દલ અધર્મ નથી. મારે તો ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ જ કરવો છે વળી જે વસ્તુઓનો આપને ભય છે તેનાથી દૂર રહેવાની મે મારી માતુશ્રી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે'.

અંતે શેઠ કહે છોકરાને આજથી નાત બહાર ગણવો જે તેને મદદ કરે કે વળાવવા જાય તેને નાત પૂછશે, ને તેનો ૧। રૂા દંડ થશે'

મારા ઉપર આ ઠરાવની કઈ અસર ન થઈ, [અને] ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે મેં મુબઈનુ બન્દર છોડ્યું.

૧૩

આખરે વિલાયતમાં

સુખદુ ખે મુસાફરી પૂરી કરી સાઉધેમ્પ્ટન બદર ઉપર [જૂનાગઢવાળા ત્ર્યબકરાય મજમુદાર અને હું] આવી પહોંચ્યા

મેં [ડા પ્રાણજીવન] મહેતાની ઉપર સાઉધેમ્પ્ટનથી તાર કરેલો, [એટલે એ] આવ્યા તેમણે પ્રેમમય વિનોદ કર્યો

ડા મહેતા હસતા જાય અને ઘણી વાતો સમજાવતા જાય કોઈની વસ્તુને ન અડકાય, જે પ્રશ્નો કોઈ જોડે ઓળખાણ થતાં હિંદુસ્તાનમા સહેજે પૂછી શકાય છે એવા પ્રશ્નો અહીં ન પુછાય, વાતો કરતાં ઊચો સાદ ન કઢાય, હિન્દુસ્તાનમા [અગ્રેજોની] સાથે વાત કરતા 'સર' કહેવાનો રિવાજ છે એ અનાવશ્યક છે, 'સર' તો નોકર શેઠને અથવા ઉપરી અમલદારને કહે

૧૪

મારી પસંદગી

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો મીઠુંમસાલા વિનાનાં [શાક] ભાવે નહિ, ઘરધણી બાઈ મારે સારુ શુ રાંધે ? સવારે તો ઓટમીલની ઘેંસ થાય

એટલે કંઈક પેટ ભરાય, પણ બપોરે અને સાંજે હમેશાં ભૂખ્યો રહું. મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે....[પણ] હું એક ટળી બે ન થયો. છત્રીસ રોગનો હરનાર એક નન્નો જ મારી પાસે હતો. મિત્ર જેમ મને સમજાવે તેમ મારી દઢતા વધે. રોજ ઈશ્વરની રક્ષા યાચું ને મને મળે. ઈશ્વર કોણ તે હું ન જાણું. પણ પેલી રંભાએ આપેલી શ્રદ્ધા પોતાનું કામ કરી રહી હતી.....

હવે મને કોઈ કુટુંબમાં મૂકવો જોઈએ એવો વિચાર ડા. મહેતા તથા ભાઈ દલપતરામ શુક્લે કર્યો. ભાઈ શુક્લે વેસ્ટ કેન્સિંગ્ટનમાં એક ઍંગ્લોઇંડિયનનું ઘર શોધ્યું ને ત્યાં મને મૂક્યો. ....

હજી અભ્યાસ તો શરૂ નહોતો થયો, માંડ વર્તમાનપત્ર વાંચતો થયો હતો, એ પ્રતાપ ભાઈ શુક્લના હતા. ....

મેં તો ભ્રમણ શરૂ કર્યું.....મારે નિરામિષ એટલે કે અન્નાહાર આપનારું ભોજનગૃહ શોધવું હતું.....હું રોજ ૧૦-૧૨ માઈલ ચાલું.....આમ ભટકતાં એક દિવસ હું ફૅરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને 'વેજિટેરિયન રેસ્ટરાં' (અન્નાહારી વીશી) એવું નામ વાંચ્યું....હર્ષઘેલો હું અંદર [જાઉં] તેના પહેલાં તો મેં દરવાજા પાસેની કાચની બારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં; તેમાં મેં હેન્રી સૉલ્ટનું 'અન્નાહારની હિમાયત [પ્લી]' નામનું પુસ્તક જોયું, તે એક શિલિંગ આપી ખરીદ્યું ને પછી જમવા બેઠો. વિલાયતમાં આવ્યા પછી પેટ ભરીને ખાવાનું પ્રથમ અહીં મળ્યું; ઈશ્વરે મારી ભૂખ ભાંગી.

સૉલ્ટનું પુસ્તક વાંચ્યું. મારા ઉપર તેની છાપ સરસ પડી. [હવે] હું મરજિયાત એટલે વિચારથી અન્નાહારમાં માનતો થયો, [અને] જાતે અન્નાહારી રહી બીજાને તેવા બનાવવાનો લોભ લાગ્યો.

૧૫

'સભ્ય'વેશે

સૉલ્ટના પુસ્તકે આહારના વિષય ઉપર વધારે વાંચવાની મારી [ઇચ્છા] તીવ્ર કરી. મેં તો જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તે ખરીદ્યાં ને વાંચ્યાં. તેમાં હાવર્ડ વિલ્યમ્સનું 'આહારનીતિ' [ધી એથિક્સ ઑફ ડાયેટ] અને ડા. ઍના કિંગ્ઝફર્ડનું 'આહારની ઉત્તમ રીત' [ધી પર્ફેક્ટ વે ઇન ડાયેટ] પણ હતાં. વળી આરોગ્ય ઉપરના ડા. ઍલિન્સનનાં લેખો ઠીક મદદગાર નીવડ્યા. દવાને બદલે કેવળ ખોરાકના ફેરફારોથી જ દરદીને સારા કરવાની પદ્ધતિનું તે સમર્થન કરે છે.....આ....વાચનનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારી જિંદગીમાં ખોરાકના અખતરાઓએ મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું, તેમાં પ્રથમ આરોગ્યની દૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન હતું. પાછળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિ સર્વોપરી બની.....

....મેં નિશ્ચય કર્યો કે જંગલી નહિ રહું, સભ્યનાં લક્ષણ કેળવીશ ને બીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી અન્નાહારની વિચિત્રતા ઢાંકીશ.

મેં 'સભ્યતા' કેળવવાનો ગજા ઉપરવટનો ને છીછરો માર્ગ લીધો. ....'આર્મી ને નેવી' સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ....બૉંડ સ્ટ્રીટમાં જ્યાં શોખીન માણસોનાં કપડાં સિવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક દસ પાઉંડમાં

દીવાસળી મૂકી કરાવ્યો. ભોળા દિલના વડીલ ભાઈની માર્ફતે સોનાનો અછોડો બે ખીસામાં લટકાવાય તેવો મગાવ્યો. . ટાઈ બાંધવાની કળા હાથ કરી દેશમાં તો અરીસો હજામતને દહાડે [જોવા મળે] પણ અહીં તો મોટા અરીસાની સામે ઊભા રહી ટાઈ બાંધવામાં અને વાળને પટિયાં પાડી સેંથો પાડવામાં દસેક મિનિટ [જાય] જ

પણ આટલી ટાપટીપજ બસ નહોતી. . સભ્ય પુરુષે નાચી જાણવુ જોઈએ, તેણે ફ્રેંચ ઠીકઠીક જાણવુ જોઈએ, વળી છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવુ જોઈએ [હુ નાચના વર્ગમાં જોડાયો, તેના] ત્રણેક પાઉડ ભર્યા. વાયોલિન વગાડતા શીખુ એટલે સૂર ને તાલની ગમ પડશે [એમ જાણી ૩ પાઉડનુ વાયોલિન લીધુ] ને તેના શિક્ષણ સારુ કંઈક આપ્યા. ભાષણ શીખવા ત્રીજા શિક્ષકનુ ઘર શોધ્યુ બેલનું 'સ્ટૅંડર્ડ એલોક્યુશનિસ્ટ' લીધુ . .

આ બેલસાહેબે મારા કાનમા ઘંટ વગાડ્યો હું જાગ્યો. મારે ક્યાં ઇંગ્લંડમાં જન્મારો કાઢવો છે ? [ભાષણ કરતાં શીખીને હું શુ કરીશ ? નાચીને સભ્ય કેમ બનીશ ? વાયોલિન તો દેશમાંય શીખાય] હું તો વિદ્યાર્થી છું, મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારા સદ્વર્તનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ઠીક, ,નહિ તો મારે. એ લોભ છોડવો જોઈએ

[ભાષણ, નાચ, વાયોલિન શીખવાનું બંધ કર્યું, વાયોલિન વેચી નાખ્યુ] સભ્ય બનવાની મારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી, પોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી નભી. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો

૧૬
ફેરફારો

આ મૂર્છાના કાળમાયે હું [થોડોક] સાવધાન હતો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતો, ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પદર પાઉડથી વધારે ન ખરચવા [એવો] નિશ્ચય [હતો] બસમાં જવાનુ કે ટપાલનું ખર્ચ પણ [રોજ] માંડતો ને સૂતા પહેલાં [રોજ]મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી અને હુ જાણુ છુ કે તેથી જાહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હુ યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છુ, ને જેટલી હીલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ કરજ નથી કર્યું.

હવે મેં ખર્ચ અરધું કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો હિસાબ તપાસતાં જોયુ કે મને ગાડીભાડાંનો ખર્ચ સારી પેઠે થતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અઠવાડિયે જાય જ

[કુટુબમાં રહેવાને] બદલે પોતાની જ કોટડી લઈને રહેવુ એમ ઠરાવ કર્યો, અને ઘર એવે ઠેકાણે પસદ કર્યાં કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અરધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીભાડુ બચે. આ પહેલાં હમેશાં જવાનુ હોય ત્યાં ગાડીભાડુ ખરચવુ પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખો કાઢવો પડતો હવે કામે જતાં જ ફરાઈ જાય એવી ગોઠવણ થઈ, અને [આમ રોજ] ૮–૧૦ માઈલ તો હુ સહેજે ફરી નાંખતો. મુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હુ [વિલાયતમા ભાગ્યે જ] માંદો પડ્યો હઈશ શરીર ઠીક કસાયુ

હું જાણતો હતો કે બારિસ્ટરની પરીક્ષાને સારુ બહુ વાંચવાની જરૂર નહોતી; તેથી મને ધીરજ હતી. મારું કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું. ....કોઈ મિત્રે કહ્યું, 'લંડનની મૅટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા; તેમાં મહેનત ઠીક કરવી પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે.'....આ સૂચના મને ગમી. પરીક્ષાના વિષયો જોઈ તો ભડક્યો. લૅટિન અને બીજી ભાષા ફરજિયાત!.... લૅટિન તો શીખવું જ; ફ્રેંચ લીધેલું પૂરું કરવું: એટલે બીજી ભાષા ફ્રેંચ એમ નિશ્ચય કર્યો. ....

મને લાગ્યું કે હજી મારા કુટુંબની ગરીબાઈને છાજે તેવું મારું સાદું જીવન નથી. ....મારા કરતાં વધારે સાદાઈથી રહેનારને પણ હું જોતો. એક વિદ્યાર્થી લંડનના કંગાલ ભાગમાં અઠવાડિયાના બે શિલિંગ ભરી એક કોટડીમાં રહેતો, અને બે પેનીનાં કોકો અને રોટી ખાઈને ગુજારો કરતો. [એમ તો મારાથી ન બને] પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક કોટડીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવી શકું એમ લાગ્યું. આમ કરીને હું દર માસે ૪–૫ પાઉંડમાં રહી શકું. ....અઠવાડિયાના ૮ શિલિંગની કોટડી.... લીધી; સગડી ખરીદી ને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું, [તેમાં] ભાગ્યે વીસ મિનિટ [જાય] [ઘેંસ રાંધતાં ને કોકોનું પાણી] ઉકાળતાં શો વખત જાય? બપોરે બહાર જમી લેવું અને સાંજે પાછો કોકો બનાવી રોટીની સાથે લેવો આમ હું ૧–૧ શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવી લેતાં શીખ્યો.

વાંચનાર....એમ ન માને કે સાદાઈથી જીવન રસહીન થયું. ઊલટું જીવન વધારે સારમય બન્યું; મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.

૧૭

ખોરાકના પ્રયોગો

અન્નાહાર વિષેનાં....પુસ્તકોમાં મેં જોયું કે લેખકોએ બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલા. ....નૈતિક દૃષ્ટિએ તેઓએ વિચાર્યું કે મનુષ્યને પશુપંખીના ઉપર સામ્રાજ્ય મળ્યું છે તે તેને મારી ખાવા....નહિ પણ તેની રક્ષા [કરવા]. ....વળી ખાવું તે ભોગને અર્થે નહિ પણ જીવવાને અર્થે જ છે, [એટલે] કેટલાકે....માંસનો જ નહિ પણ ઈંડાંનો અને દૂધનો પણ ત્યાગ સૂચવ્યો ને કર્યો. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અને મનુષ્ય-શરીરની રચના જોઈને કેટલાકે એવું અનુમાન કાઢ્યું કે મનુષ્યને રાંધવાની આવશ્યકતા જ નથી; તે વનપક્વ ફળો ખાવા સરજાયેલ છે. દૂધ પીએ તે કેવળ માતાનું જ; દાંત આવ્યા પછી તેણે ચાવી શકાય એવો જ ખોરાક લેવો જોઈએ. વૈદકદૃષ્ટિએ તેઓએ મરીમસાલાનો ત્યાગ સૂચવ્યો અને....આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓએ બતાવ્યું કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચવાળો ખોરાક અન્નાહાર જ હોઈ શકે. આ ચારે દૃષ્ટિઓની અસર મારા ઉપર પડી અને અન્નાહાર આપનાર વીશીઓમાં ચારે દૃષ્ટિવાળા માણસોને હું મળતો થયો. વિલાયતમાં તેને લગતું મંડળ હતું અને સાપ્તાહિક પણ હતું. સાપ્તાહિકનો હું ઘરાક બન્યો અને મંડળમાં સભ્ય થયો.... હું અખતરામાં ગૂંથાયો.

ઘેરથી [મીઠાઈમસાલા મંગાવવાનુ બંધ કર્યું] અને મને બીજુ વલણ લીધું, તેથી મસાલાનો શોખ મોળો પડી ગયો અને જે ભાજી , મસાલા વિના ફીકી લાગતી હતી તે ઉકાળ બાફેલી સ્વાદિષ્ટ લાગી હું શીખ્યો કે સ્વાદનુ ખરુ સ્થાન જીભ નથી પણ મન છે

તે વખતે એક પંથ એવો પણ હતો કે જે ચા–કોફીને નુકસાનકારક ગણતો અને કોકોનુ સમર્થન કરતો કેવળ [શરીરયાત્રા]ને અર્થે જોઇએ તે જ વસ્તુ લેવી યોગ્ય છે એમ સમજ્યો હતો, તેથી ચાકોફીનો મુખ્યત્વે ત્યાગ કર્યો, કોકોને* સ્થાન આપ્યુ

વીશીમાં બે વિભાગ હતા એકમાં જેટલી વાનીઓ ખાઓ તેના પૈસા આપવાના આમાં ટંકે ૧ ૨ શિલિંગનુ ખર્ચ થાય બીજા વિભાગમાં છ પેનીમાં ત્રણ વાની અને રોટીનો એક ટુકડો મળે . ખૂબ કરકસર આદરી ત્યારે ઘણે ભાગે હું છ પેનીના વિભાગમાંજ જતો

પનીર, દૂધ અને ઈંડાં જ લેવાનો અખતરો નોંધવા જેવો છે સ્ટાર્ચ વિનાના ખોરાકનુ સમર્થન કરનારે ઈંડાની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી, અને ઈંડાં માંસ નથી એમ પુરવાર કર્યું હતુ. તે લેવામાં જીવતા જીવને દુ ખ નથી એ તો હતુ જ. આ દલીલથી ભોળવાઈ મેં માને આપેલી [પ્રતિજ્ઞા] છતાં ઈંડાં લીધાં પણ મારી મૂર્છા ક્ષણિક હતી. પ્રતિજ્ઞાનો નવો અર્થ કરવાનો મને અધિકાર નહોતો અર્થ તો પ્રતિજ્ઞા દેનારનો જ લેવાય તેથી મને પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનુ ભાન આવતાં જ ઈંડાં છોડ્યાં

આ મને વસમુ થઈ પડ્યુ, કારણ કે અન્નાહારની વીશીઓમાં પણ ઈંડાંવાળી ઘણી વસ્તુઓ [પુડિંગ, કેક] બનતી હતી આથી હું એક રીતે જંજાળમાથી છૂટ્યો, કેમ કે થોડી ને તદ્દન સાદી જ વસ્તુ લઈ શકતો બીજી તરફથી જરા આઘાત પહોંચ્યો, કેમ કે જીભે વળગેલી અનેક વસ્તુ [છોડવી પડી]. પણ એ આઘાત ક્ષણિક હતો પ્રતિજ્ઞાપાલનનો સ્વચ્છ, સૂક્ષ્મ ને સ્થાયી સ્વાદ મને પેલા ક્ષણિક સ્વાદ કરતાં વધારે પ્રિય લાગ્યો

પ્રકરણ પૂરુ કરતા પહેલાં પ્રતિજ્ઞાના અર્થ વિષે કંઈક કહેવુ જરૂરનુ છે મારી પ્રતિજ્ઞા માતા સમક્ષ કરેલો એક કરાર હતો દુનિયામાં ઘણા ઝઘડા કેવળ કરારનો અર્થ કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વાર્થ સહુને આંધળાભીંત કરી મૂકે છે ગજાથી માંડીને રંક કરારોના પોતાને ઠીક લાગે તેવા અર્થ કરીને દુનિયાને, પોતાને અને પ્રભુને છેતરે છે સુવર્ણ-ન્યાય તો એ છે કે સામા પક્ષે આપણા બોલનો જે અર્થ માન્યો એ જ ખરો ગણાય, આપણા મનમાં હોય તે ખોટો અથવા અધૂરો અને એવો જ બીજો સુવર્ણન્યાય એ છે, કે જ્યા બે અર્થ સંભવિત હોય ત્યાં નબળો

* ડૉનલ્ડ લેર્ડૂન 'ઇન્ફાર્મિંગ પર્સનલ એફિશ્યસી' (તારાપોરવાળા)મા લખે છે, કે ડા પી બી હોક અને એના સાથીઓએ શોધ કરી છે કે ચાકોફી પાચનક્રિયાને મદદ કરે છે, અને કોકો તો ચાકોફી કરતા પણ વધારે મદદ ઉત્પન્ન કરે છે ગાંધીજી 'આરોગ્ય વિષે સામાન્યજ્ઞાન' (૧-૫)મા લખે છે, 'ચાકોફી, અને કોકો ..દૂષિત છે એમ - ' છૂટકો નથી ' વા.

પક્ષ જે અર્થ કરે તે ખરો [મનાય]. આ બે સુવર્ણમાર્ગના ત્યાગથી જ....અધર્મ ચાલે છે. અને એ અન્યાયની જડ અસત્ય છે. જેને સત્યને જ માર્ગે જવું છે તેને સુવર્ણમાર્ગ સહેજે જડી રહે છે; તેને શાસ્ત્રો શોધવાં નથી પડતાં.

વિલાયતમાં મારા અખતરા આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થતા હતા; ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સખત અખતરા આફ્રિકામાં થયા, પણ તેનુ બીજ વિલાયતમાં રોપાયું.....

જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેના તે ધર્મના પ્રચારને લગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે, તેથી જે લત્તામાં તે વેળા હું રહેતો હતો તે લત્તામાં અન્નાહારી મંડળની સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ કર્યો.....તે લત્તામાં સર એડવિન આર્નલ્ડ રહેતા હતા, તે ઉપપ્રમુખ થયા. ડા. ઓલ્ડફીલ્ડ પ્રમુખ થયા. હું મન્ત્રી બન્યો..... [આથી] મને સંસ્થાઓ રચવાનો ને ચલાવવાનો કંઈક અનુભવ મળ્યો.

૧૮

શરમાળપણું–મારી ઢાલ

અન્નાહારી મંડળની....સમિતિમાં હું ચૂંટાયો તો ખરો, અને તેમાં દરેક વખતે હાજરી પણ ભરતો, પણ બોલતાં જીભ જ ન ઊપડે.....આમ બહુ વખત ચાલ્યું. તેવામાં સમિતિમાં એક ગંભીર વિષય નીકળ્યો, તેમાં ભાગ ન લેવો એ મને અન્યાય થવા દીધા બરોબર લાગ્યું.

મંડળના પ્રમુખ....મિ. હિલ્સ હતા. .... [એની] સમિતિમાં ડા. ઍલિન્સન પણ હતા. આ વખતે પ્રજોત્પત્તિ ઉપર કૃત્રિમ ઉપાયોથી અંકુશ મૂકવાની હિલચાલ ચાલતી હતી. ડા. ઍલિન્સન તે ઉપાયોના હિમાયતી હતા.... તેથી [એમના] જેવા સમાજઘાતક વિચારો ધરાવનારા તે મંડળમાં ન હોવા જોઇએ એવો [મિ. હિલ્સ]નો અભિપ્રાય હતો. .... ડા. ઍલિન્સનના કૃત્રિમ ઉપાયોવાળા વિચારો મને ભયંકર લાગેલા. તે સામે મિ. હિલ્સના વિરોધને હું શુદ્ધ નીતિ માનતો હતો. ....પણ એક અન્નાહારસંવર્ધક મંડળમાંથી શુદ્ધ નીતિના નિયમોને ન માનનારાનો, તેની અશ્રદ્ધાને કારણે, બહિષ્કાર થાય એમાં મને ચોખ્ખો અન્યાય જણાયો. ....

મારું શરમાળપણું વિલાયતમાં છેવટ સુધી રહ્યું. ....

વિલાયતમાં જાહેરમાં બોલવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન મારે વિલાયત છોડતાં કરવો પડ્યો હતો..... અન્નાહારી મિત્રોને ભોજનગૃહમાં ખાણા સારુ નોતર્યા હતા.... ત્યાં મારો ભાષણ કરવાનો સમય આવ્યો. હું ઊભો થયો. ખૂબ વિચારીને બોલવાનું તૈયાર કરી ગયો હતો ...પણ પહેલા વાક્યથી આગળ ચાલી જ ન શક્યો.. .. વિચારેલું બધું વિસરાઈ ગયું ને વિનોદ..યુક્ત ભાષણ કરવા જતાં હું પોતે વિનોદનું પાત્ર બન્યો. 'ગૃહસ્થો તમે મારું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું તેને સારુ આભાર માનું છું,' એમ કહીને મારે બેસી જવું પડ્યું.

આ શરમ છેક દક્ષિણ આફ્રિકામાં છૂટી એમ કહેવાય; તદ્દન છૂટી છે એમ તો હજુયે ન કહેવાય. ....

પણ આવી શરમાળ પ્રકૃતિથી મારી ફજેતી થવા ઉપરાંત મને નુકસાન થયું નથી, ફાયદો થયો છે એમ હવે જોઈ શકું છું બોલવાનો સંકોચ મને પ્રથમ દુઃખકર હતો તે હવે સુખકર છે. મોટો ફાયદો તો એ થયો કે હું શબ્દોની કરકસર શીખ્યો, મારા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવાની ટેવ સહેજે પડી મારી જીભ કે કલમમાંથી વિચાર્યા વિના કે માપ્યા વિના ભાગ્યે જ કોઈ શબ્દ નીકળે છે મારાં ભાષણ કે લખાણમાંના કોઈ ભાગને સારુ મને [શરમાવા]કે પશ્ચાત્તાપ કરવાપણું છે એવું મને સ્મરણ નથી, અનેક [ભયોથી] હું બચી ગયો છું ને મારો ઘણો વખત બચી ગયો છે એ વળી અદકો લાભ.

અનુભવે મને એ પણ બતાવ્યું છે કે સત્યના પૂજારીએ મૌનનું સેવન કરવું ઘટે છે જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્ય ઘણી [વાર] અતિશયોક્તિ કરે છે, અથવા જે કહેવા યોગ્ય હોય તે છુપાવે છે કે જુદી રીતે કહે છે આવાં સંકટોમાંથી બચવાને ખાતર પણ અલ્પભાષી થવું આવશ્યક છે થોડું બોલનાર વગર વિચારે નહિ બોલે, પોતાના દરેક શબ્દને તોળશે ઘણી વેળા માણસ બોલવાને અધીરો બને છે 'મારે પણ બોલવું છે,' એવી ચિઠ્ઠી કયા પ્રમુખને નહિ મળી હોય?. પછી તેને [આપેલો] વખત પૂરતો નથી થતો, તે વધારે બોલવા દેવા માગણી કરે છે ને છેવટ રજા વિના પણ બોલ્યા કરે છે આ શી જગતને લાભ થયેલો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે તેટલા વખતનો [બગાડ] થયેલો તો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એટલે જો કે આરંભમાં મારું શરમાળપણું મને ડંખતું, છતાં આજે તેનું સ્મરણ મને આનંદ આપે છે એ શરમાળપણું મારી ઢાલ હતી તેનાથી પરિપક્વ થવાનો મને લાભ મળ્યો મારી સત્યની પૂજામાં મને તેથી સહાય મળી.

૧૯

અસત્યરૂપી ઝેર

ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે વિલાયત જનારા પ્રમાણમાં થોડા હતા. તેમનામાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે પોતે પરણેલા હોય તો પણ કુંવારા ગણાવું વિવાહ છુપાવવાનું એક કારણ એ કે જો વિવાહ જાહેર થાય તો જે કુટુંબમાં રહેવા મળે તે કુટુંબની જુવાન છોકરીઓ સાથે હરવા-ફરવા અને ગેલ કરવા ન મળે આ ગેલ ઘણે ભાગે નિર્દોષ હોય છે અંગ્રેજોને સારુ ગમે તેવી નિર્દોષ છતાં આપણે સારુ ત્યાજ્ય સોબતને ખાતર તેઓએ અસત્યાચરણ પસંદ કર્યું આ જાળમાં હું પણ સપડાયો મને [કુંવારો] ગણાવ્યાનો સ્વાદ તો મેં થોડો જ ચાખ્યો મારા શરમાળ સ્વભાવે, મારા મૌને મને ખૂબ બચાવ્યો હું વાત ન કરી શકું છતાં મારી સાથે વાત કરવાને કઈ છોકરી નવરી હોય? મારી સાથે ફરવા પણ કોઈ છોકરી ભાગ્યે નીકળે

જેવો શરમાળ તેવો જ બીકણ હતો. વટનરમાં ઘરધણી બાઈની દીકરી મને આસપાસની સુંદર ટેકરીઓ ઉપર લઈ ગઈ મારી ચાલ કંઈ ધીમી નહોતી, પણ તેની ચાલ મારા કરતાં પણ

તેજ.....તે તો પવનમાં ઊડતી જાય, અને હું ઘર ભેળા ક્યારે થવાય એ વિચાર કરું. ....એવામાં એક ટેકરીની ટોચે અમે આવી ઊભાં. પણ ઊતરવું કેમ? પોતાના ઊંચી એડીના બૂટ છતાં આ [૨૦–૨૫ વર્ષની તરુણી] વીજળીની જેમ ઉપરથી ઊતરી ગઈ. હું તો હજી....ઢોળાવ કેમ ઊતરાય એ વિચારી રહ્યો છું. પેલી નીચે ઊભી હસે છે; મને હિંમત આપે છે; ઉપર આવી હાથ ઝાલી ઘસડી જવાનું કહે છે! હું એવો નમાલો કેમ બનું? માંડ માંડ પગ ઘસડતો, કંઈક બેસતો ઊતર્યો, અને પેલીએ મશ્કરીમાં 'શા....બ્બા....શ' કહી મને શરમાયેલાને વધુ શરમાવ્યો.

પણ દરેક જગ્યાએ હું આમ ક્યાંથી બચી શકું? અસત્યનું ઝેર ઈશ્વર મારામાંથી કાઢવાનો હતો.....[બ્રાઈટનની] હોટલમાં [એક ડોશીનો મને પરિચય થયો] તે લંડનમાં....પોતાને ત્યાં દર રવિવારે જમવા નોતરે, મારી શરમ મુકાવે, જુવાન સ્ત્રીઓની ઓળખાણ કરાવે ને તેમની સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ તેને ત્યાં જ રહેતી, તેની સાથે બહુ વાતો કરાવે; કોઈ વાર અમને એકલાં પણ છોડે.....

હવે હું શું કરું? મેં વિચાર્યું: 'જો મેં આ ભલી બાઈને મારા વિવાહની વાત કરી દીધી હોત તો કેવું સારું? તો તે મારા કોઈની સાથે પરણવાની વાત ઇચ્છત? હજી પણ મોડું નથી. હું સત્ય કહી દઉં તો વધારે સંકટમાંથી ઊગરી જઈશ.' આમ ધારી મેં તેને કાગળ લખ્યો:

....'[મારા વિવાહની] વાત તમારી પાસે ઢાંક્યાને સારુ મને હવે બહુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની હવે મને ઈશ્વરે હિંમત આપી તેથી મને આનન્દ થાય છે. મને માફ કરશો? જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ લીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ નજ લેવાય એનું મને સંપૂર્ણ ભાન છે.

....'તમારી મમતાને સારુ હું તમારો સદાયનો ઋણી થઈ ચૂક્યો છું.....તમારે ત્યાં આવવાને હજુ મને લાયક ગણશો તો તેને તમારા પ્રેમની એક નવી નિશાની ગણીશ, અને તે પ્રેમને લાયક થવા મારો પ્રયત્ન જારી રહેશે.'

[આ] કાગળ મોકલીને મેં મારા ઉપરથી મહાન બોજો ઉતાર્યો. તેનો આમ જવાબ આવ્યો:

'તમારો ખુલ્લા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે બન્ને રાજી થયાં ને ખૂબ હસ્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો ક્ષંતવ્ય જ હોય, પણ તમે તમારી હકીકત જણાવી એ ઠીકજ થયું. મારું નોતરું કાયમ છે.....આપણી મિત્રતા તો હતી તેવીજ રહેશે એ ખાતરી રાખજો.'

૨૦

ધાર્મિક પરિચયો

....બે થિયોસોફિસ્ટ ભાઈઓની સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયના

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે।
સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે॥
ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ।
સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ

એ *શ્લોકની મારા મન ઉપર ઊંડી અસર પડી. તેના ભણકારા આજ કાનમાં વાગ્યા જ કરે. ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્વજ્ઞાનને સારુ તેને હુ સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણુ છુ. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે તેના અગ્રેજી તરજુમા લગભગ બધા વાંચી ગયો છુ પણ એડવિન આર્નલ્ડનો અનુવાદ મને શ્રેષ્ઠ લાગે છે. . મેં ગીતાનો આ વેળા અભ્યાસ કર્યો તો ન જ કહેવાય. તે મારા હમેશના વાંચનનો ગ્રંથ તો કેટલાંક વર્ષો પછી થયો

આ જ ભાઈઓએ મને આર્નલ્ડનું બુદ્ધચરિત્ર વાંચવા ભલામણ કરી. બુદ્ધચરિત્ર મેં ગીતા કરતાં પણ વધારે રસથી વાચ્યુ

આ ભાઈઓએ મને મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીનાં દર્શન કરાવ્યાં ને મિસિસ બેસંટનાં [તેમણે] મને સોસાયટીમાં દાખલ થવા પણ સૂચવ્યુ મેં. કહ્યુ, 'મારુ ધર્મજ્ઞાન કઈ જ નથી તેથી હુ કોઈ પણ પંથમાં ભળવા નથી ઇચ્છતો.' મેં મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીનુ પુસ્તક 'કી ટુ થિયોસોફી' વાંચ્યું. તે ઉપરથી હિંદુધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને હિંદુધર્મ વહેમોથી જ ભર્યો છે એવો અભિપ્રાય પાદરીઓને મુખેથી સાંભળતો તે મનમાંથી ગયો

એક ભલા [ખ્રિસ્તી] એ બાઇબલ વાંચવાની મને ભલામણ કરી મેં તે શરૂ કર્યું પણ હુ 'જૂનો કરાર' વાંચી ન જ શક્યો 'જેનેસિસ' (સૃષ્ટિમડાણ) ના પ્રકરણ પછી તો વાચુ એટલે ઊંઘ જ આવે 'નંબર્સ' નામનુ પ્રકરણ વાચતા . અણગમો થયો.

જ્યારે 'નવા કરાર' ઉપર આવ્યો ત્યારે જુદી જ અસર થઈ. ઈશુના ગિરિપ્રવચનની અસર બહુ સારી પડી. તે હૃદયમાં ઊતર્યું 'તારું પહેરણ માગે તેને અગરખુ આપજે,' 'તને જમણે ગાલે તમાચો મારે તેની આગળ ડાબો ધરજે,' એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો. શામળભટનો છપ્પો યાદ આવ્યો મારા બાળક મને ગીતા, આર્નલ્ડકૃત બુદ્ધચરિત્ર, અને ઈશુનાં વચનોનું એકીકરણ કર્યું, ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મને ગમી.

કાર્લાઈલનુ 'વિભૂતિઓ અને વિભૂતિપૂજા' વાંચવાની [કોઈએ] ભલામણ કરી. તેમાંથી પેગબર વિષે વાંચી ગયો ને તેમની મહત્તા, વીરતા અને તપશ્ચર્યાનો ખ્યાલ આવ્યો....

નાસ્તિકતા વિષે પણ કંઈક જાણ્યા વિના કેમ ચાલે? બ્રૅડલૉ નાસ્તિક ગણાય, તેથી તેમને વિષેનું કંઈક પુસ્તક વાંચ્યુ. [પણ] તેની મારા ઉપર કંઈ જ છાપ ન પડી નાસ્તિકતારૂપી રણ હું ઓળંગી ગયો હતો.. .

* વિષયોનુ ચિંતવન કરનારનો પ્રથમ તેને વિષે સગ ઊપજે છે, સગથી કામના જન્મે છે, કામનાની પાછળ ક્રોધ આવે છે, ક્રોધમાથી સમોહ, સમોહમાથી સ્મૃતિભ્રમ અને સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે, ને અતે તે પુરુષનો પોતાનો નાશ થઈ જાય છે.

૨૧
નિર્બલકે બલ રામ

[પણ બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાન] મનુષ્યને બચાવવા સારુ પૂરતું નથી નીવડતું .... નાસ્તિક....બચે છે ત્યારે કહે છે પોતે અકસ્માતથી બચી ગયો. આસ્તિક એવે પ્રસંગે કહેશે કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો..... સંયમથી ઈશ્વર તેના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે એવું અનુમાન પરિણામ પછી તે કરી લે છે....પણ બચતી વેળા તે જાણતો નથી કે તેને તેનો સંયમ બચાવે છે કે કોણ બચાવે છે. જે પોતાના સંયમબળનું અભિમાન રાખે છે તેનો સંયમ રોળાઈ ગયેલો કોણે નથી અનુભવ્યો? શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એવે સમયે થોથા સમાન લાગે છે.

બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ મને વિલાયતમાં મળ્યો.....

ઘણું કરીને ૧૮૯૦માં, પોર્ટસ્મથમાં અન્નાહારીઓનું સંમેલન હતું. તેમાં મને અને એક હિંદી મિત્રને આમંત્રણ હતું. અમે ત્યાં ગયા. અમને....એક બાઈને ત્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો.

[ત્યાં રાતે] જમીને પાનાં રમવા બેઠા. વિલાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા બેસે. પાનાં રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સહુ કરે. અહીં બીભત્સ વિનોદ શરુ થયો. ...મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાણીમાંથી ચેષ્ટામાં ઊતરી પડવાની તૈયારી હતી. પણ મારા ભલા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા, 'તારામાં આ કળજુગ કેવો? તારું એ કામ નહિ. તું ભાગ અહીંથી.'

હું શરમાયો, ચેત્યો. આ મિત્રનો ઉપકાર માન્યો. માતા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. હું ભાગ્યો. કોટડીએ ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો પહોંચ્યો. છાતી થડકતી હતી. [મારી સ્થિતિ] કાતિલના હાથમાંથી બચીને કોઈ શિકાર છૂટે [તેના જેવી હતી]. પરસ્ત્રીને જોઈને વિકારવશ થયાનો....આ પહેલો પ્રસંગ હતો. મારી રાત્રિ ઊંઘ વિનાની ગઈ. અનેક....વિચાર [આવ્યા] ઘર છોડું? ભાગું? હું ક્યાં છું? સાવધાન ન રહું તો મારા શા હાલ થાય? મેં ખૂબ ચેતીને [ચાલવાનો] નિશ્ચય કર્યો. ઘર ન છોડવું, પણ.... પોર્ટસ્મથ ઝટ છોડી દેવું એટલું ધાર્યું. ....મેં બીજે જ દિવસે પોર્ટસ્મથ છોડ્યું. ....

ઈશ્વરે મને બચાવ્યો એમ લૌકિક રીતે હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે.....ઘણા આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વકીલાતમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાજ્યપ્રકરણમાં હું કહી શકું છું કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે. જ્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બન્ને હાથ હેઠા પડે ત્યારે ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ બેસીએ છીએ, એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાંયે વધારે સાચી વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી પ્રાર્થના કંઈ વાણીના વૈભવ નથી; તેનું મૂળ કંઠ નથી, પણ હૃદય છે.

તેથી એ આપણે હૃદયની નિર્મળતાને પહોચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને [મેળમા] રાખીએ, તો તેમાંથી સૂર નીકળે છે તે ગગનગામી બને છે તેને સારુ જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવેજ અદ્ભુત વસ્તુ છે. વિકારોરૂપ મળ [ધોવા] સારુ હાર્દિક ઉપાસના જડીબુટ્ટી છે એ વિષે મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદીને સારુ આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા જોઈએ

૨૨

નારાયણ હેમચંદ્ર

આ જ અરસામાં નારાયણ હેમચદ્ર વિલાયત આવ્યા હતા [તેમની સાથે] મિસ મેનિંગે મારી ઓળખાણ કરાવી. [તે કહે,] 'મારે અગ્રેજી શીખવુ છે, તમે મને શીખવશો!'

મેં જવાબ આપ્યો, 'આપને કંઈ મદદ દઈ શકુ તો હું રાજી થાઉં.'

અમે વખત મુકરર કર્યો અમારી વચ્ચે ભારે સ્નેહગાઠ બધાઈ.

અમે રોજ મળતા અમારી વચ્ચે વિચાર તેમ જ આચારનુ સામ્ય ઠીક હતું બન્ને અન્નાહાર કરનારા હતા બપોરના ઘણી વાર સાથે જમીએ આ મારો અઠવાડિયાના ૧૭ શિલિંગમાં રહેવાનો કાળ હતો હુ તેમની કોટડીએ જાઉં, તે મારી કોટડીએ આવે

આ સમયે કાર્ડિનલ મેનિંગનું નામ સહુને મુખે હતું ગોદીના મજૂરોની હડતાળ હતી તે [એમના] પ્રયત્નથી વહેલી બંધ થઈ.

'ત્યારે તો મારે એ સાધુપુરુષને મળવુ જોઈએ,' નારાયણ કહે.

'એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા. તમને કેમ મળશે?'

'હુ બતાવુ તેમ તમે મારે નામે કાગળ લખો હુ લેખક છુ એવી ઓળખાણ આપજો તેમના પરોપકારનો ધન્યવાદ જાતે આપવા મળવુ છે એમ લખો, ને એમ પણ લખો કે મને અગ્રેજી ન આવડે, તેથી મારે તમને દુભાષિયા તરીકે લઈ જવા પડશે'

મેં કાગળ લખ્યો. તેના જવાબમાં કાર્ડિનલે મળવાનો સમય આપ્યો.

[અને અમે કાર્ડિનલને મળી આવ્યા]

નારાયણ વિલાયતથી પારિસ ગયા, ત્યાં ફ્રેંચ પુસ્તકના તરજુમા શરૂ કર્યા.

છેવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડ્યો અમેરિકામાં તેમને ધોતિયુપહેરણ પહેરીને નીકળવાને સારુ 'અસભ્ય પોષાક પહેર્યા'ના તહોમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા હતા, [પણ] પાછળથી છૂટી ગયા હતા

૨૩

મહાપ્રદર્શન

૧૮૯૦માં પારિસમાં મહાપ્રદર્શન ભરાયુ હતું તેની તૈયારીઓ વિષે હુ વાંચતો પારિસ જોવાની તો તીવ્ર ઇચ્છા હતી જ. પ્રદર્શન જોવા જાઉં તો બેવડો લાભ થાય એમ વિચાર્યું

પ્રદર્શનમાં કેવળ લોખડનો ૧,૦૦૦ ફૂટ ઊંચો [એફિલ ટાવર] જોવાનુ ખેંચાણ

બહુ હતું.....બીજું તો પ્રદર્શનમાં ઘણુંયે હતું.

ગરીબાઈથી મુસાફરી કરી પારિસ ગયો. [ત્યાં] સાત દિવસ રહ્યો. ઘણુંખરું જોવાનું પગપાળા જ કર્યું. [નકશાને] આધારે રસ્તાઓ શોધીને મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈ. એફિલ ટાવર ઉપર....પહેલે મજલે ખાવાની સગવડ પણ હતી. એટલે ઊંચે ભોજન કર્યાનું કહી શકવા ખાતર ત્યાં ખાણું ખાધું ને ૭ા શિલિંગમાં દીવાસળી મેલી.

પારિસનાં [સ્વર્ગીય] પ્રાચીન દેવળો યાદ રહી ગયાં છે. તેમની ભવ્યતા, તેમની અંદર મળતી શાંતિ ન ભુલાય તેવાં છે. નોત્ર દામની કારીગરી ને અંદરનું ચિત્રકામ યાદ રહી ગયાં છે.

....પારિસના સ્વેચ્છાચારનું ઠીક વાંચ્યું હતું. તે તો શેરીએ શેરીએ જોવામાં [આવતો જ હતો]. પણ આ દેવળો તેથી નોખાં તરી આવતાં હતાં. દેવળમાં પેસતાં જ બહારની અશાંતિ ભુલાઈ જાય. લોકોની વર્તણુક બદલાઈ જાય. લોકો અદબથી વર્તે. ત્યાં ઘોંઘાટ હોય નહિ. કુમારિકા....ની મૂર્તિ આગળ કોઈ ને કોઈ પ્રાર્થના તો કરતું જ હોય. આ બધો વહેમ નથી પણ હૃદયની ભાવના છે એ અસર ત્યારે થઈ ને તે વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે.....મૂર્તિની સમક્ષ ઘૂંટણે પડીને પ્રાર્થના કરનારા પથ્થરને નહોતા પૂજતા, પણ તેમાં રહેલી તેમની કલ્પનાની શક્તિને પૂજતા હતા. તેથી તેઓ ઈશ્વરનો મહિમા ઓછો નહોતો કરતા પણ વધારતા હતા. ....

પ્રદર્શનનાં વર્ણનોમાં....સ્તુતિ પણ સાંભળી ને નિન્દા પણ સાંભળી. નિંદા કરનારામાં અગ્રેસર ટૉલ્સ્ટૉય હતા....તેમણે લખેલું કે એફિલ ટાવર મનુષ્યની મૂર્ખાઈનું ચિહ્ન છે. તેમના લેખમાં તેમણે જણાવ્યું હતું, કે દુનિયાના ચાલતા ઘણા નશાઓમાં તમાકુનું વ્યસન એક રીતે સહુથી વધારે ખરાબ છે. જે કુકર્મ કરવાની હિંમત દારૂ પીવાથી ન આવે તે બીડી પીવાથી આવે છે. દારૂ પીનાર ગાંડો બને છે, જ્યારે બીડી પીનારની અક્કલને ધુમ્મસ ચડે છે ને તેથી તે હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મંડે છે. એફિલ ટાવર આવા વ્યસનનું પરિણામ છે એવો ટૉલ્સ્ટૉય..નો અભિપ્રાય હતો. ....

૨૪

બારિસ્ટર તો થયા—પણ પછી?

બારિસ્ટર થવા સારુ....એક તો 'ટર્મ' ભરવી, અને બીજું....પરીક્ષા આપવી. 'ટર્મ' ભરવી, એનો અર્થ 'ખાણાં ખાવાં.' ....ખાણામાં સારી સારી વાનીઓ હોય ને પીવામાં સારો ગણાતો દારૂ હોય..... ખાવાના ખર્ચ કરતાં દારૂ પીનારને પીવાનું ખર્ચ વધારે હોય છે એ વાત આપણને હિંદુસ્તાનમાં....આશ્ચર્યજનક લાગે. મને તો વિલાયત જતાં આ જ્ઞાનથી પુષ્કળ આઘાત પહોંચેલો; ને દારૂ પીવાની પાછળ એટલા પૈસા બરબાદ કરતાં લોકોનો જીવ કેમ ચાલતો હશે એ ન સમજાતું.....

વિદ્યાર્થીઓને સારુ એક જાતનું ખાણું ને બેંચરો(વિદ્યામંદિરના વડાઓ)ને સારુ બીજું ને ભારે ખાણું હોય. મારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા તે પણ

અન્નાહારી બન્યા હતા અમે બન્નેએ અન્નાહારના પ્રચારાર્થે બેંચરના ખાણામાંથી અન્નાહારીને ખપતા પદાર્થોની [માગણી], કરી, તે મંજૂર થઈ, એટલે અમને બેંચરના ટેબલ ઉપરથી ફળાદિ ને શાક મળવા લાગ્યાં.

દારૂ તો મને ન ખપે. ચાર જણ વચ્ચે દારૂની બે બાટલીઓ મળે. એટલે મારી માગણી ઘણી ચોકડીઓમાં થાય. હુ ન પીઉં એટલે બાકીના ત્રણ વચ્ચે બે બોટલ ઊડે ના !

આ ખાણાંપીણાંથી બારિસ્ટરીમાં શો વધારો થઈ શકે એ હુ ન ત્યારે જોઈ શક્યો, ન પાછળથી ...

કાયદાનો અભ્યાસ સહેલો હતો બારિસ્ટરો વિનોદમાં 'ડિનર (ખાણાના) બારિસ્ટર' તરીકે જ ગણાતા. સહુ જાણતા કે પરીક્ષાની કિંમત નહિ જેવી હતી. પુસ્તકો તો ભાગ્યે જ કોઈ વાંચે. રોમન લોને સારુ નાની નોંધો લખાયેલી તે ૧૫ દિવસમાં વાંચીને પાસ થનારને મેં જોયેલા. પરીક્ષકો [પણ] ઉદાર. રોમન લૉમાં પાસના ૯૫ થી ૯૯ ટકા ને છેલ્લી પરીક્ષામાં ૭૫ [કે] તેથી [વધારે] . વળી પરીક્ષા વર્ષમા ૧ નહિ પણ ૪..

પરીક્ષાઓ પસાર કરી ૧૮૯૧ની ૧૦મી જૂને હુ બારિસ્ટર કહેવાયો, ૧૧મીએ ઇંગ્લંડની હાઇકોર્ટમાં રા શિલિંગ આપી નામ નોંધાવ્યું, ૧૨મી જૂને હિંદુસ્તાન તરફ પાછો વળ્યો.

૨૫
મારી મૂંઝવણ

કાયદાઓ વાંચ્યા પણ વકીલાત કરવાનું ન શીખ્યો. વળી હિંદુસ્તાનના કાયદાનુ તો વાચેલા કાયદામાં નામ સરખુયે નહોતું હુ તો ખૂબ મૂંઝાયો

મારી મુશ્કેલીઓ. મિત્રોને જણાવી. તેમણે દાદાભાઈની સલાહ લેવા સૂચવ્યુ. એવા મહાન પુરુષને મળવા જવાનો મને શો અધિકાર ? તેમનું ભાષણ હોય તો સાંભળવા જાઉં ને એક ખૂણે બેસી આંખ ને કાનને તૃપ્ત કરી ચાલ્યો આવું તેમણે વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવા સારુ મંડળ પણ સ્થાપ્યુ હતું, તેમાં હુ હાજરી ભરતો દાદાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની કાળજી તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો તેમના પ્રત્યેનો આદર જોઈ હુ આનદ પામતો.. .

[વળી કોઈએ] મિ. પિંકટને મળવાની મને સૂચના કરી .. તેથી તેમને ચિઠ્ઠી લખી મેં મળવાનો વખત માગ્યો, તે તેમણે આપ્યો તેમને મળ્યો. મિત્રની જેમ તેઓ મને મળ્યા, મારી નિરાશાને હસી કાઢી ને કહ્યુ 'ફિરોઝશાહ એકબે જ હોય તુ ખચીત માનજે કે સામાન્ય વકીલ થવામાં ભારે હોશિયારીની જરૂર નથી હોતી સામાન્ય પ્રમાણિકતાથી ને ખતથી મનુષ્ય વકીલાતનો ધધો સુખેથી ચલાવી શકે બધા કેસોમાં આટીઘૂટી ન હોય વારુ, તારું સામાન્ય વાચન શુ છે ?'

મેં વાત કરી એટલે તેઓ બોલ્યા :

'તારુ સામાન્ય વાચન [ઓછુ] છે. તને દુનિયાનુ જ્ઞાન નથી. વકીલને તે વિના ન ચાલે વકીલને મનુષ્યસ્વભાવની ખબર હોવી જોઈએ. તેને ચહેરા ઉપરથી

માણસને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. વળી દરેક હિન્દીને હિંદના ઇતિહાસનું પણ ભાન હોવું જોઈએ.....કે અને મૅલેસનનું ૧૮૫૭ના બળવાનું પુસ્તક તો તુરત જ વાંચી જજે.'

મેં આ બુજરગ મિત્રનો ખૂબ આભાર માન્યો.....તેમના હસમુખો ઉદાર ચહેરો યાદ રહી ગયો.

૨૬

રાયચંદભાઈ

હું મુંબઈને બંદરે 'આસામ' સ્ટીમરમાંથી ઊતર્યો.....

માનાં દર્શન કરવા હું અધીરો થઈ રહ્યો હતો. અમે ગોદીમાં પહોંચ્યા ત્યારે મારા [મોટા] ભાઈ હાજર જ હતા..... ડા.મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો, એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા....

માતાના સ્વર્ગવાસ વિષે હું કંઈ નહોતો જાણતો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તે ખબર મને આપ્યા ને સ્નાન કરાવ્યું. મને આ ખબર વિલાયતમાં જ મળી શકત; પણ આઘાત ઓછો કરવાને ખાતર મુંબઈ પહોંચું ત્યાં લગી ખબર ન જ આપવા એવો નિશ્ચય મોટા ભાઈએ કરી લીધો હતો.....પિતાના મૃત્યુથી....પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં આ મૃત્યુના ખબરથી મને બહુ વધારે [આઘાત] પહોંચ્યો. મારી ઘણી ધારેલી મુરાદો ખરબાદ ગઈ. પણ....આ સમાચાર સાંભળી હું પોક મૂકી નહોતો રોયો, આંસુને લગભગ ખાળી શક્યો હતો; ને જાણે માતાનું મૃત્યુ થયું જ નથી એમ વ્યવહાર શરૂ કર્યો.

ડા.મહેતાએ તેમને ઘેર ઓળખાણો કરાવી. તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મની ગાંઠ બંધાઈ. પણ હું જેમની વાત કરવા ઇચ્છું છું તે તો [રાયચંદભાઈ]. [એ] ડાક્ટરના મોટા ભાઈના જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઢીના ભાગીદાર ને કર્તા હર્તા હતા.....તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાની હતા એ તો હું પહેલી જ મુલાકાતે જોઈ શક્યો. તે શતાવધાની ગણાતા, પણ આ શક્તિ ઉપર હું મુગ્ધ ન થયો. જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું તેમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર અને આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ.

'હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે,'

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ, પણ તે તેમના હૃદયમાંયે અંકિત હતું.

પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા....પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી, તેમનો વિષય, તેમનો પુરુષાર્થ તો હરિદર્શન હતો.....પેઢી ઉપર [બીજું] હોય યા ન હોય, પણ કોઈ [નહિ] ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને નોંધપોથી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે પુસ્તક ઊઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઊઘડે. લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તરત જ મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત

વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. મેં તેમને કદી મૂછિત સ્થિતિમાં નથી જોયા ..જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાતો ન જ કરે. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા . આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો [આશરો] લેતો

છતાં તેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરીકે હૃદયમાં સ્થાન ન આપી શક્યો. મારી એ શોધ આજ પણ ચાલુ છે

. ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય એ વાક્ય ઘણે અંશે સાચુ છે, પણ ગુરુપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય ગુરુની શોધમાં જ સફળતા રહેલી છે, કેમ કે શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે જ ગુરુ મળે છે યોગ્યતાપ્રાપ્તિને સારુ સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો સાધકને અધિકાર છે; પ્રયત્નનુ ફળ ઈશ્વરાધીન છે.

મારા જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે, રાયચંદભાઈએ તેમના જીવત સંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેમના '[સ્વર્ગ] તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી ને રસ્કિને 'અંટુ ધિસ લાસ્ટ' [સર્વોદય] નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો પણ આ પ્રસંગો તે તે સ્થાને ચર્ચાશે.

૨૭
સંસારપ્રવેશ

..જ્ઞાતિનો ઝઘડો ઊભો જ હતો બે તડ પડી ગયાં હતાં. એક પક્ષે મને તુરત નાતમાં લઈ લીધો [એને] સંતોષવા ખાતર રાજકોટ લઈ જતા પહેલા મોટાભાઈ મને નાસિક લઈ ગયા, ત્યાં ગંગાસ્નાન કરાવ્યુ, ને રાજકોટમાં પહોચતાં નાત જમાડી. પણ આમાં મને રસ ન પડ્યો.

જે તડથી હુ બહાર રહ્યો તેના નિર્ણયને હુ સપૂર્ણ માન આપતો સાસરે કે બહેનને ત્યાં પાણી યે ન પીતો તેઓ છૂપી રીતે પાવા તૈયાર થાય, પણ જે વસ્તુ જાહેરમા ન કરાય તે છૂપી રીતે [કરતાં] મારુ મન જ [ન વધે].

પરિણામ એ આવ્યુ કે નાત તરફથી મને કશો ઉપદ્રવ ન થયો, એટલું જ નહિ પણ [બહિષ્કારીઓએ] મને મારા કાર્યમાં મદદ પણ કરી છે. આ [સારા પ્રતાપ] કેવળ અપ્રતિકારના છે

સ્ત્રી સાથેનો સબધ હજુ હુ ઇચ્છુ તેવો ન થયો કરેક વાતમા મારો વહેમ જારી રહ્યો એક સમય તો એવો આવ્યો કે મેં તેને પિયર જ મોકલી દીધી, અને અત્યત કષ્ટ આપ્યા પછી ફરી સાથે રહેવા દેવાનું કબૂલ કર્યું આમાં કેવળ મારી નાદાની જ હતી

[ઘરનાં છોકરાંને] કસરત કરાવવી, તેમને મજબૂત કરવા ને મારો સહવાસ આપવો એમ ધારણા હતી, તેમાં હુ થોડે ઘણે અશે સફળતા મેળવી શક્યો. છોકરાંનો સમાગમ મને બહુ પ્રિય લાગ્યો ને તેમની સાથે વિનોદ કરવાની ટેવ આજ લગી રહી ગયેલી છે છોકરાંના શિક્ષક તરીકે હુ શોભી શકું એવુ કામ એમ મને ત્યારથી જ લાગેલુ

મિત્રવર્ગની સલાહ એવી પડી કે મારે થોડો વખત મુંબઈ જઈ હાઈકોર્ટનો અનુભવ લેવો તથા હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવો, ને કંઈ વકીલાત મળે તો મેળવવા કોશિશ કરવી. હું મુંબઈ જવા ઊપડ્યો.

[ત્યાં] ઘર માંડ્યું. [જેનું 'સંધ્યાતર્પણ સાંતીડું, ને કોદાળી ખટકર્મ' હતાં, એટલું જ નહિ, પણ જેને રાંધતાં યે ન આવડે] એવો રવિશંકર નામે રસોઈઓ રાખ્યો. અરધું રવિશંકર રાંધે ને અરધું હું. વિલાયતના અન્નાહારી ખોરાકના અખતરા અહીં ચલાવ્યા.....

પણ મારાથી ચારપાંચ માસથી વધારે મુંબઈમાં રહેવાય તેમ હતું જ નહિ, કેમ કે ખર્ચ વધતું જાય, ને આવક કંઈ જ [ન મળે].

૨૮

પહેલો કેસ

મુંબઈમાં એક તરફથી કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ થયો. બીજી તરફથી ખોરાકના અખતરા, અને તેમાં મારી સાથે વીરચંદ ગાંધી જોડાયા. ત્રીજી તરફથી ભાઈનો પ્રયાસ મારે સારુ કેસ શોધવાનો શરૂ થયો.

[કાયદાની ચોપડીઓ વાંચી]. પણ કેસ ચલાવવાની હિમ્મત ન આવી.

એટલામાં મમીબાઈનો કેસ મારે નસીબે આવ્યો, પણ દલાલને કમિશન ન જ આપ્યું. કેસ સહેલો હતો ને એક દિવસથી વધારે ચાલે તેમ નહોતું.

....હું પ્રતિવાદી તરફથી હતો, એટલે મારે ઊલટતપાસ કરવાની હતી. હું ઊભો તો થયો, પણ પગ ધ્રૂજે, માથું ફરે.... સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહિ....

હું બેઠો, દલાલને કહ્યું, 'મારાથી આ કેસ નહિ ચલાવાય, પટેલને રોકો. મને આપેલી ફી પાછી લો.'

હું નાઠો, શરમાયો. પૂરી હિમ્મત ન આવે ત્યાં લગી કેસ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યાં લગી કોર્ટમાં ન જ ગયો. [નહિ તો પણ] હારવાને સારુ પોતાનો કેસ મને આપવા કોણ નવરું હોય?

પણ હજી એક બીજો કેસ મુંબઈમાં મળવાનો હતો ખરો....એક ગરીબ મુસલમાનની જમીન પોરબંદરમાં જપ્ત થઈ હતી તેની અરજી મેં ઘડી. મિત્રવર્ગને વંચાવી. તે અરજી પાસ થઈ ને મને કંઈક વિશ્વાસ બેઠો કે હું અરજી ઘડવા જેટલો લાયક હોઈશ,—હતો પણ ખરો....

મેં ધાર્યું કે હું શિક્ષકનું કામ કરી શકું ખરો. એટલે એક હાઈસ્કૂલમાં મેં અરજી કરી. પણ જ્યારે આચાર્યે જાણ્યું કે હું બી. એ. નથી ત્યારે દિલગીરીની સાથે [અરજી નામંજૂર કરી]....

મારા હાથ હેઠા પડ્યા. મોટા ભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા. અમે વિચાર્યું કે મુંબઈમાં વધારે કાળ ગાળવો નિરર્થક છે, ને મારે રાજકોટમાં જ સ્થિર થવું. એટલે મુંબઈનું ઘર....છએક માસના વસવાટ પછી ઉઠાવ્યું.

મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમ્યાન હાઈકોર્ટમાં હું રોજ જતો, પણ ત્યાં કંઈ ન શીખ્યો.

... કેટલીક વેળા તો કેસમા સમજ ન પડે ને રસ ન પડે ત્યાં ઝોલા પણ ખાતો ..

[આ સમયનો] એક નાનો સરખો અનુભવ અહીં ટાંકુ છુ:

ગિરગામમા મકાન હતું, છતાં હુ જવલ્લે જ ગાડીભાડુ ખર્ચતો; ટ્રામમાં પણ ભાગ્યે જ બેસતો. ગિરગામથી પણે ભાગે નિયમસર ચાલીને જ જતો, તેમા ખાસી ૪૫ મિનિટ લાગતી, ને ઘેર પાછો તો અચૂક ચાલીને જ આવતો. દિવસના તડકો લાગે તે સહન કરવાની શક્તિ કેળવી લીધી હતી આથી મેં ઠીક પૈસા બચાવ્યા, ને મુંબઈમા મારા સાથીઓ માંદા પડતા ત્યારે હુ એક પણ દહાડો માંદો પડ્યો હોઉં એમ મને સ્મરણ નથી. જ્યારે હુ કમાતો થયો ત્યારે પણ આમ ઓફિસે ચાલીને જવાની ટેવ મેં છેવટ લગી કાયમ રાખી આનો લાભ હુ આજ લગી ઉઠાવી રહ્યો છુ

૨૯

પહેલો આઘાત

મુંબઈથી નિરાશ થઈ રાજકોટ ગયો નોખી ઑફીસ ખોલી કંઈક ગાડુ ચાલ્યુ

મુંબઈમા કમિશન નહિ આપવાની મારી ટેક હતી તે અહીં તૂટી ગણાય... મુંબઈમાં મારે કેવળ દલાલને પૈસા આપવાની વાત હતી, અહીં વકીલને. મારા ભાઈની [નિરુત્તર દલીલ આમ હતી] 'હુ બીજા વકીલનો ભાગીદાર છુ [અમારા કેસ તને આપવાની] મારી વૃત્તિ તો રહે જ. પણ જો તુ તારી ફીનો ભાગ મારા ભાગીદારને ન આપે તો મારી સ્થિતિ કેવી કફોડી થાય? આપણે સાથે રહીએ, એટલે તારી ફીનો લાભ મને તો મળે જ, પણ ભાગ ભાગીદારને? અને જો તેજ કેસ તે બીજી જગ્યાએ આપે તો તેને ભાગ મળે જ' આ દલીલથી હુ ભોળવાયો મારા મનને છેતર્યું પણ આ સિવાય બીજા કોઈ પણ કેસમાં મેં કમિશન આપ્યાનુ મને સ્મરણ નથી

પણ જિંદગીનો પહેલો આઘાત આ અરસામા મળ્યો

પોરબંદરના માજી રાણાસાહેબને ગાદી મળી તે પૂર્વે મારા ભાઈ તેમના મંત્રી હતા ત્યારે તેમણે રાણાસાહેબને ખોટી સલાહ આપ્યાનુ તહોમત તેમના ઉપર હતું આ ફરિયાદ પોલિટિકલ એજન્ટને મળેલી એજન્ટને હુ વિલાયત મળેલો ત્યાં તેમણે મારી મૈત્રી ઠીક કરી કહેવાય. ભાઈએ વિચાર્યું કે મારે એજન્ટને બે શબ્દો કહેવા ને તેમની ઉપર જે ખરાબ અસર પડી હોય તે ભૂસવા પ્રયત્ન કરવો મને આ વાત જરાયે પસંદ ન પડી, પણ ભાઈનુ મોં ન મૂકી શક્યો, ને મારી મરજી વિરુદ્ધ હુ ગયો. જૂની ઓળખાણ કાઢી ને મારુ પ્રકરણ ઉખેળ્યુ.

'તારા ભાઈ ખટપટી છે, તારુ વધારે મારે નથી સાંભળવુ,' આમ અમલદારે કહ્યું, તો ય હુ તો મારુ પ્રકરણ ચલાવી રહ્યો હતો. સાહેબ ઊઠ્યા 'હવે તમારે જવું જોઈએ'

'પણ મા ... ની સાંભળો'

'પટાવાળા, ઇસકો દરવાજા બતાઓ.'

પટાવાળાએ મને હાથ લગાડ્યો ને મને દરવાજાની બહાર કાઢ્યો.

હું અકળાયો, મેં તો ચિઠ્ઠી ઘસડી: 'તમે મારું અપમાન કર્યું છે, પટાવાળાની મારફતે મારી ઉપર હુમલો કર્યો છે. તમે માફી નહિ માગો તો રીતસર ફરિયાદ કરીશ.' ચિઠ્ઠીનો જવાબ આમ આવ્યો:

'તમે મારા તરફ અસભ્યપણે વર્ત્યા, ને જવાનું કહ્યા છતાં ન ગયા, તેથી મેં જરૂર પટાવાળાને તમને દરવાજો બતાવવા કહ્યું. અને એના કહેવા છતાં તમે કચેરી ન છોડી, એટલે એણે તમને કચેરી બહાર કાઢવા પૂરતું બળ વાપર્યું. જે પગલાં લેવાં હોય તે લેવા તમે છૂટા છો.'

જવાબ ખિસ્સામાં મેલી ભોંઠો પડી હું ઘેર આવ્યો.....આ સમયે સર ફિરોઝશાહ મહેતા પોતાના કોઈક કેસ સર રાજકોટમાં હતા; તેમની સલાહ પુછાવી. 'આવા કિસ્સા તો બધા વકીલબારિસ્ટરના અનુભવમાં આવ્યા હશે. તું નવોસવો છે. તને હજુ વિલાયતની ખુમારી છે.....જો તારે સુખેથી બેસવું હોય ને બે પૈસા કમાવા હોય તો તને મળેલી ચીઠ્ઠી ફાડી નાખ ને અપમાન ગળી જા. કેસ કરવામાં તને દોકડો નહિ મળે ને તું ખુવાર થશે.'

આ શિખામણ કડવી ઝેર જેવી લાગી. પણ તે કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતાર્યે છૂટકો હતો. અપમાન ભૂલ્યો નહિ પણ તેનો સદુપયોગ કર્યો. 'આવી સ્થિતિમાં ફરી ન મુકાઉં, કોઈની સિફારસ આમ નહિ કરું,' આ નિયમનો કદી ભંગ નથી કર્યો. આ આઘાતે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.

૩૦

દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી

[આ અમલદારની] કોર્ટમાં મારું ઘણું કામ તો હોય. ખુશામત કરવાનું મારાથી બને તેમ નહોતું.....ફરિયાદની ધમકી મોકલીને ફરિયાદ ન કરું...એ પણ મને ન ગમ્યું.

દરમ્યાન કાઠિયાવાડની ખટપટનો પણ મને અનુભવ મળ્યો.....રાજ્યો વચ્ચે ઝીણી ખટપટ, હોદ્દા જમાવવા સારુ ખટપટ, રાજાના કાચા કાન, રાજા પરવશ, સાહેબોના પટાવાળાની ખુશામત; શિરસ્તેદાર એટલે દોઢ સાહેબ, કેમ કે સાહેબ એની આંખે જ જુએ.....

આ વાતાવરણ મને ઝેર સમાન લાગ્યું.

હું ઉદાસીન બન્યો.....ક્યાંક નોકરી લઈને બેસું તો ખટપટથી મુક્ત રહી શકું. પણ ખટપટ વિના નોકરી ક્યાંથી મળે?

વકીલાત કરતાં સાહેબની સાથેનો ઝઘડો વચ્ચે આવતો હતો.

હું અકળાયો. દરમ્યાન ભાઈની પાસે પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેણ આવ્યું: 'અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. અમારી પાસે સારા વકીલબારિસ્ટરો છે. તમારા ભાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે ને તેને પણ કંઈક મદદ મળે. તે અમારો કેસ

અમારા વકીલને સારી રીતે સમજાવી શકશે વળી તે નવો મુલક જોશે ને નવા માણસોની ઓળખાણ કરશે'

ભાઈએ મને વાત કરી હુ લલચાયો

દાદા અબ્દુલ્લાના ભાગીદાર મારફત શેઠ અબ્દુલ કરીમ ઝવેરીની ભેટ, મારા ભાઈએ કરાવી

મેં પૂછ્યુ 'મારી નોકરી તમે કેટલી મુદત સુધી માગો છો?' અને પગાર શુ આપશો?'

'તમારુ કામ એક વર્ષથી વધારે નહિ પડે. તમને આવવા જવાનુ ભાડુ ને રહેવા [જમવાના] ખર્ચ ઉપરાંત ૧૦૫ પાઉંડ આપશુ'

આ નોકરી હતી, પણ મારે તો જ્યાં ત્યાંથી હિંદુસ્તાન છોડવુ હતુ. 'નવો મુલક જોઉ, નવો અનુભવ મેળવુ, ને ૧૦૫ પાઉંડ ભાઈને મોકલુ,' એમ વિચાર કરી મેં શેઠ અબ્દુલ કરીમની દરખાસ્ત કબૂલ રાખી ને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયો.

૩૧

[પ્રયાણ]

રાજકોટથી મુબઈ આવ્યો પણ સ્ટીમરમા કેબિન ખાલી ન મળે અને એ દિવસો માગ પડેલા વર્ગના મુસાફરીના હતા, એટલે મેં ડેકમા જવાની ના પાડી

હુ સ્ટીમર પર પહોચ્યો, ને વડા માલમને મળ્યો, ને કહ્યું, 'ત્યારે શુ તમે કોઈ રીતે મારે સારુ જગ્યા ન જ કાઢી શકો?'

માલમ હસ્યો ને બોલ્યો, 'એક ઉપાય છે મારી કેબિનમા એક કોચડો ખાલી હોય છે તેમા અમે ઉતારુને લેતા નથી, પણ તમને હુ જગ્યા આપવા તૈયાર છુ'

હું રાજી થયો. માલમનો આભાર માન્યો ૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસમા હુ હોંશભર્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારુ નસીબ અજમાવવા ઊપડ્યો

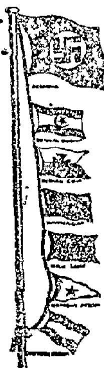
ઇતિ બાલકાંડ

★

બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તીમા રહેતા હતા, ત્યારે એક વાર અનાથ પિંડિકને તેમણે કહ્યું 'હે ગૃહપતિ, જો મનુષ્ય ચિત્તનુ રક્ષણ કરે નહિ તો તેના કાયકર્મ, વાક્કર્મ માનસિક કર્મ અરક્ષિત રહે છે, અને તેથી તેના આ ત્રણે કર્મો વિકારવશ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણ ધીરેધીરે તેના કાયા, વાચા અને મન એ ત્રણે બગડતા જાય છે, અને તેને મરણ પણ સુખે આવતુ નથી એકાદ ઘરનુ છાપરુ જો ખરાબ હોય તો તે ઘરની ભીંત વગેરે સર્વ કઈ અરક્ષિત રહે છે અને ધીમેધીમે આખુ ઘર ખોખરુ થઈ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે હે ગૃહપતિ! જો એક ચિત્તને સભાળીએ નહિ તો મનુષ્યના કર્મો વિકૃત બની જઈ તેનુ અત્યત અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે જ ચિત્તને જો સભાળવામા આવે તો સર્વ કર્મ સુરક્ષિત થાય છે, અને તેને લીધે મનુષ્ય સુખેથી મરી શકે છે પરતુ છાપરુ જો સુરક્ષિત હોય તો ભીંત વગેરે સર્વ કઈ સુરક્ષિત રહે, તેમ મનુષ્યનુ ચિત્ત સુરક્ષિત હોય તો તેના સર્વ કાર્યો સુરક્ષિત રહે છે

યથાગાર દુચ્છન્ન વુટ્ઠિ સમતિ વિજ્ઝતિ, એવં અભાવિત ચિત્ત રાગો સમતિ વિજ્ઝતિ ।
યથાગાર સુચ્છન્ન વુટ્ઠિ ન સમતિ વિજ્ઝતિ, એવં સુભા[illegible] રાગો । સમતિ વિજ્ઝતિ ॥

ધમ્મપદ

યુક્તિબાજ શેઠ

એક શેઠ ભારે શ્રીમાન હતા, પરંતુ બહુ લોભી પણ એટલા હતા. તેનું કોઈ સગું-વહાલું ન હતું. ઘરમાં આવતા ગોર મહારાજ પર, એક વિશ્વાસુ નોકર પર અને એક હજામ પર–એ ત્રણ ઉપર જ તેમને ભરોસો હોવાથી શેઠને ત્યાં માત્ર આ ત્રણ જ આવતા જતા હતા. ગોરે વિચાર્યું કે 'શેઠ દાનધર્મ કાંઈ કરતો નથી; તેથી મરશે ત્યારે તેનું બધું સરકાર ખાઈ જશે; આપણને કોઈ કંઈ આપવાનું નથી.' એથી તેણે શેઠનો ઘાટ ઘડવાનો વિચાર કર્યો. નોકરને સમજાવ્યો, કે 'આમ છે, માટે શેઠને ઠેકાણે કરી માલ-મલકત વહેંચી લઈએ.' નોકર બોલ્યોઃ 'મેં એનું અન્ન ખાધું છે, તેથી હું જાતે એને મારીશ નહિ, તમારે ફાવે તેમ કરો, હું અનુકૂળ છું.' ત્યારે ગોર મહારાજે હજામને સમજાવી પક્ષમાં લીધો. અંતે દિવસ નક્કી કર્યો. તે રાત્રે હજામ અને ગોર બંને આવ્યા. નોકરે બારણાં ઉઘાડ્યાં; બંને અંદર ગયા. ત્રણે જણા ધીમેધીમે વાત કરવા લાગ્યા. ઉપલે માળે શેઠ સૂતા હતા. શેઠ વૃદ્ધ હોવાથી નિદ્રા તો થોડી જ હોય. તેથી તેણે ગડબડ સાંભળી, પણ તે મુખ પર ધોતિયું ઓઢી સૂઈ રહ્યા. તેમાંથી જોયું તો પેલા ત્રણે જણ માળ પર આવ્યા. શેઠ તરત ચેતી ગયા, અને તરત ઊઠી બેઠા થયા અને બોલ્યાઃ "બહુ સારું થયું કે તમે આવ્યા. ચાર દિવસથી મને વિચાર થાય છે, કે 'લોકો ખાઈ જશે' એટલે સવારમાં તમને જ બધું ધન સોંપી દેવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું પણ એટલામાં તો તમે આવ્યા." પછી ગોરને કહ્યું, કે "તમે તો પુરોહિત જ

છો, દાન લેવાને લાયક છો આ મારો નોકર ખાસ છે અને આ તો અસલ દાદાના વખતથી ઘરનો જ હજામ છે, માટે હવે હું આ ઘર ઉપર તુલસીપત્ર મૂકી જાઉં છું, તમે ત્રણે વહેંચી લેજો. જાવ, તુલસી લાવો " પેલો નોકર વાડીમાં તુલસી લેવા ગયો, ત્યાં બે રહ્યા, તેમને શેઠે સમજાવ્યા કે "નોકર લુચ્ચો છે, એવા એ ઠગ ચાકરડાને સાથે ભેળવી મોટી રકમ તમે શા માટે ગુમાવો છો? તમે બે વહેંચી લો" લોભને વશ થની તે બન્ને સમજ્યા કે 'ઠીક છે,' તેથી શેઠના કહેવાથી હજામ પાછલું બારણું બંધ કરી આવ્યો. પછી શેઠ બોલ્યા 'તુલસીનું શું કામ છે? ઠાકોરજીના મંદિરમાં કલશ છે તે લાવો પાણી મૂકું તે યે બસ છે' તે સાભળી ગોર પાણી લેવા ગયા, એટલે હજામને કહ્યું, કે 'મારે તો બધું તને જ આપવું છે, બ્રાહ્મણ ઠગ છે, માટે જા, દેવમંદિરનું દ્વાર બંધ કરી આવ' હજામે તેમ કર્યું, એટલે તરત શેઠે કૂંચી હજામને સોંપી દીધી, દ્રવ્ય બતાવ્યું અને છેવટે તેને તિજોરીની ઓરડીમાં લઈ જઈ તેની પાસે પટારામાંથી થેલીઓ કઢાવવા તેને પટારામાં ઉતાર્યો તે હજામ નીચો વળી થેલીઓ કાઢવા લાગ્યો, ત્યારે તક જોઈ શેઠે તરત પટારો બંધ કરી તાળું મારી ઓરડી પણ બંધ કરી દીધી એક બારણેથી પેલો મહારાજ અને બીજી ઓરડીમાંથી નોકર તથા પટારામાંથી હજામ બૂમ પાડતા રહ્યા પણ શેઠ તો નિરાંતે સૂઈ જ રહ્યા!

*

સાચી પરીક્ષા

રાજા ભોજ પણ ચાહાણબુદ્ધિશાળી હતો. વખતોવખત પોતાના પંડિતોની એ પરીક્ષા કર્યા કરતો. એમાં દરેકે દરેક પંડિતને પોતાની બુદ્ધિ લડાવવી પડતી. રાજા કોયડા તો એવા રજૂ કરતો કે ભલભલાને વિચાર કરતા કરી દે.

પહેલેથી કરી રાખેલ યોજના પ્રમાણે, એક વેળા એક માળી જેવો માણસ દરબારમાં દાખલ થયો. સભામાં પૂરેપૂરો રંગ જામ્યો હતો. એટલામાં તે આવ્યો ને એક બાજુ ઊભો રહ્યો. એના હાથમાં ફૂલની બે કલગી હતી, એક સાચી ને એક બનાવટી. પાસે જઈ જોયા વિના, સૂંઘ્યા વિના કે હાથમાં તપાસ્યા વિના સાચાખોટાની પરીક્ષા કરવાનું રાજાએ સઘળા પંડિતો ને દરબારીઓને જણાવ્યું.

બધા વિચારમાં પડી ગયા. સ્થાન પરથી ઊઠવાનું નહોતું ને કોયડો ઉકેલવાનો હતો. અંતે બધાની નજર કાલિદાસ તરફ વળી. એના વિના બધા લાચાર બની ગયા હતા. કાલિદાસે સહજ ભાવે જ કહ્યું:

'ભાઈ, જરા બરાબર દેખાય માટે આસપાસની આ બારી ખોલી નાખો તો જવાબ આપી શકાય.'

બારી ખોલવામાં આવી એટલે બહારથી ઊડતી માખીઓ દરબારમાં દાખલ થઈ. અને સાચી કલગી ઉપર બેઠી.

કાલિદાસે કહ્યું:

'મહારાજ! આ માખી બેઠી એ કલગી સાચાં ને કુદરતી પુષ્પોની ને બીજી છે તે બનાવટી.'

રાજા તો કવિ પર મુગ્ધ થઈ ગયો. દરબારીઓએ કવિનાં ગુણગાન ગાયાં.

*

અક્કલની કિંમત

એક રાજાને ત્યાં કોઈ એક માણસે જાતે નિમકહલાલ હોઈ ધણી પાસેથી કાંઈ પણ પગારની આશા રાખ્યા સિવાય ઘણી જ વફાદારીથી રાજ્યવહીવટનું કામ કરવા માંડયું આમ કરતા ઘણો જ વખત વહી જતા તેની હોશિયારી ભરેલી નોકરીથી રાજાના મનમા એવું આવ્યું, કે આ નોકરીની કદર મારે પિછાનવી જોઈએ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાણીને ખાનગીમા બોલાવી નિશ્ચય જણાવ્યો કે આપણે ત્યા આ નોકર ઘણા વખતથી તન, મન, ધનથી ને વફાદારીથી બીનપગારે નોકરી કરે છે, તેવા નોકરની કદર કરવાનું કામ આપણું છે તેની લાયકાત જોઈ હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છુ કે —

'આપણે ત્યા એક કન્યા સિવાય બીજી સંતતિ નથી આ વહાલી કન્યા તેને આપવી તથા તમામ રાજ્ય તેને બક્ષિસ કરી તેને રાજા કરવો આ સંબધમાં આપનો શો વિચાર છે?' રાણીએ કહ્યું 'કન્યાદાન દેવામા આપનો સ્વતંત્ર હક્ક છે, માટે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે, "વ એ જ મારો ધર્મ છે મારુ કહેવું એટલુ જ છે કે

કોઈ પણ વાતે દુઃખી ન થાય એવા સ્થાનમાં દીકરીને આપજો.' કન્યા તથા રાજ્ય આપવાના નિશ્ચય ઉપર રાજા આવ્યો હતો. તેટલામાં પેલા નોકરને વિચાર આવ્યો કે આ રાજાની નોકરી ઘણાં વર્ષ કરી, પણ રાજાને કદર કરવાની બુદ્ધિ નથી, માટે મારે જ કંઈ તેને મોઢે ચઢી માગ્યા સિવાય છૂટકો નથી. આમ વિચારી રાજા પાસે આવીને હાથ જોડી તે વિનતિ કરવા લાગ્યો: "રાજાધિરાજ! આપની નોકરી મેં ઘણા વખતથી કરી, હવે મારે એક ઇચ્છા છે તે આપ પૂર્ણ કરો તો સારું." રાજાએ ઇચ્છા દર્શાવવા કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું: "આપ મને એક દાસી પરણાવો." આ સાંભળી રાજાએ તેની ક્ષુલ્લક બુદ્ધિની કિંમત કરી તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે તે દાસીને જ લાયક છે એમ માની રાજકન્યા વગેરેનો વિચાર બંધ રાખી તેને દાસી જ પરણાવી.

ધર્મશાળા

એક બાદશાહ ભવ્ય મકાનમા દરબાર ભરી બેઠો હતો ત્યાં એક અવધૂત મહાત્મા નીડરપણે ચાલ્યા આવ્યા તેમને પહેરેગીરે પૂછ્યુ, ત્યારે તે બોલ્યા 'એ ધર્મશાળા હૈ, તો મૈ ભી થોડી દેર ઇધર ઠેરનેકુ આયા હું' સિપાઈ બોલ્યો 'કૈસી ધર્મશાળા? એ તો દરબાર ભરા હૈ, દેખો, ચલે જાવ' બીજા સિપાઈએ કહ્યુ 'ધક્કા મારકે નિકાલ દો.' તે સાભળી સત ખૂબ હસ્યા અને બોલ્યા 'એ ધર્મશાળા હી હૈ, જાવ પૂછો તુમેરા રાજાજીકુ' તે સાભળી સિહાસને બેઠેલા રાજા બોલ્યા 'એ ધર્મશાળા નહિ હૈ, પણ દરબાર હૈ' મહાત્માએ પૂછ્યુ 'આપ ગાદી પર આયે ઉસકે પૂર્વ કૌન રહતા થા?' રાજા બોલ્યો 'હમેરા બાવા' મહાત્મા બોલ્યા અચ્છા, ઉસકી પહેલા કૌન?' રાજા બોલ્યો 'ઉસકા બાવા' સતે કહ્યુ 'ઔર ઉસકી પહેલા કૌન થા?' રાજાએ કહ્યુ 'ઉસકા બાવા વગેરે' સતે કહ્યુ 'એ સબ બાવા કહા હૈ?' રાજા બોલ્યો 'ચલે ગયે' સત બોલ્યા 'એ સબ થોડા–બોત રહકે ચલે ગયે, ઐસા તુમ ભી થોડા–બોત રહકે ચલે જાયોગે, પીછે તુમેરા લડકા આયગા જબ ધર્મશાળા નહિ તો ક્યા હૈ? મૈ ભી ઐસા થોડી દેર ઠેરકે જાનેવાલા હી હુ'

રાજા બુદ્ધિમાન હતો, તે પગે-પડ્યો

[આ સંસ્થા તરફથી તુરતમા બહાર પડતા ગ્રંથ 'સૂર્યકાંત'માથી]

'વાણિયા વાણિયા ફેરવી બાંધ'

એક હતો જમાદાર.

ઓચિંતો જ એક વખત એનો ઘોડો ખોવાયો. ગામમાં બધે ખબર પડી ગઈ. જમાદારનો ઘોડો—કંઈ જેવી તેવી વાત છે? એનો પત્તો મેળવવા માટે જમાદાર સાહેબ જાતે જ નીકળ્યા. રસ્તે જતાં સામે બે વાણિયા મળ્યા.

જમાદારે પૂછ્યું:

'કયું બે બનીએ, મેરા ઘોડા દેખા કયા?'

હવે આ બે વાણિયામાંનો એક હતો જરાક બીનઅનુભવી ને વણઘડાયેલ. સવાલ પૂછતાંની સાથે જ એ તો સાચું બોલી ઊઠ્યો:

'જી હા. જમાદાર સા'બ, ઘોડો નાઠો જતો અમે જોયો.'

જમાદારને ધીરજ વળી. 'હાશ, હવે ઘોડો મળશે ખરો.'

અને તરત જ હુકમ કર્યો:

'ચાલ બતાવ જોઈએ.'

સાથેના અનુભવી વાણિયાએ વિચાર્યું. 'આ વળી લપ ક્યાં વળગી? હવે શું થશે?' પણ મૂળ તો એ વાણિયો, તરત જ સાથીદારને કહ્યું

'ભાઈ ફેરવી બાંધ'

સાથીદાર તરત જ ચેતી ગયો અત્યંત નરમાશથી એણે જમાદારને કહ્યું.

'જી હા જમાદાર સા'બ! ઘોડો મે જોયો તો ખરો, મોટા શિંગડા પણ હતા, નહી?'

એટલે જમાદારે કહ્યુ

'ઘોડાને તે શિંગડા હોય—સાલે બનિયા ઇતની ભી અક્કલ નહિ ચલતી?'

'જી હા હા પણ શિંગડાં તો હતા જ!'

'જરૂર ત્યારે તો એ ઘોડો નહિ હોય, કઈ ગાય કે ભેંસ તે જોઈ હશે'

'વાણિયાની બુદ્ધિ સમજ્યા વિના, પોતે વધુ સમજ્યા છે એનો ગર્વ લેતા જમાદાર સાહેબ ચાલ્યા ગયા વાણિયા છૂટ્યા.—માટે જ તો કહેવત પડી 'વાણિયા વાણિયા ફેરવી બાંધ!'

*

અનુક્રમ

* * *

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી: 'સોપાન'
મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૧લું—અંક ૨જો] તંત્રી 'સોપાન' [ડિસેમ્બર ૧૯૪૭

પ્રેમની પરીક્ષા

પ્રેમ શબ્દ ચિત્તને બહુ મીઠો લાગે છે અહિંસા અને પ્રેમનો અર્થ એક જ થતો હોય, તો યે પ્રેમ મનને વધુ ગમી જાય છે અહિંસા ભારે લાગે છે, પ્રેમ હળવા ફૂલ જેવો લાગે છે પણ એ સુંદર શબ્દના અર્થને આપણે કેવો વિકૃત કરી નાખ્યો છે! મમતા બંધાય કે આકર્ષણ અનુભવાય એટલે આપણે માની લઈએ કે આપણા અંતરમાં પ્રેમભાવના પેદા થઈ છે રાગ, મોહ, મમતા એ બધું પ્રેમ જેવું લાગે છે પણ એ પ્રેમ નથી માતાપિતા બાળકો પ્રત્યે જે વહાલ કરે છે તેને પ્રેમ સમજે છે, સર્વે યુગના યુવક-યુવતીઓએ તો દરેક પ્રકારની ઘેલછાને પ્રેમનું જ નામ આપી દીધું છે કવિઓએ પણ 'પ્રેમ' શબ્દનું પતન કરાવવામાં ઓછો હિસ્સો નથી આપ્યો

અને છતાં જગતના તમામ ધર્મોમાં પ્રેમનું માહાત્મ્ય ગવાયું છે આ પ્રેમને પારખવાની-કોઈ કસોટી ખરી? આ પ્રેમ છે અને રાગ નથી, મોહ નથી કે મમતા નથી એવું શી રીતે સમજી શકાય? પ્રેમ અને મોહ વચ્ચેની ભેદરેખા કઈ?

બીજો પણ એક પ્રશ્ન મનમાં ઊઠે છે ઘણા માણસો વાતવાતમાં કહે છે કે મને મારાં બાળકો પ્રત્યે, સ્ત્રી પ્રત્યે, માતાપિતા પ્રત્યે પ્રેમ છે, મારા દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પણ પ્રેમ છે આ કથન સાચું છે કે ખોટું તેની પરીક્ષા શી રીતે થઈ શકે? પ્રેમ અંતરનો છે કે માત્ર શબ્દોમાં જ શોભે છે એ શી રીતે જાણી શકાય?

પ્રેમને પારખવાની કસોટી જો હાથ આવી જાય, તો આ બને સવાલોનો જવાબ મળી જાય આ કસોટી શી? પ્રેમનું પ્રધાન લક્ષણ કયું? રહીરહીને કોઈનું સ્મરણ થયા જ કરે, તો એ પ્રેમ ગણાય? કોઈને માટે કંઈક કરી નાખવાની ઇચ્છા રહ્યા જ કરતી હોય, તો એ પ્રેમનું લક્ષણ ખરું? કોઈને કારણે અંતરમાં અસ્વસ્થતા રહ્યા કરતી હોય, તો એ પ્રેમ જ છે એમ માની શકાય?

જવાબ વિચારીએ. પ્રેમ હોય તો આવું બધું થાય અને થવું જ જોઈએ, પરંતુ પ્રેમ નહિ, પણ રાગ અને મોહ હોય તો યે આવું બધું થાય પ્રભુભક્તો ને દેશભક્તોનાં દિલ સદા યે બેચેન રહે છે કંઈક કરી નાખવાની વૃત્તિ યે હમેશાં જોર કર્યા કરે છે સ્મરણનું તો પૂછો જ નહિ ભક્તો ને પ્રેમીઓ સ્મરણમાં જ જીવે છે એમ કહી શકાય, છતાં એ લક્ષણો ઉપરથી જ પ્રેમની આખરી પરીક્ષા થઈ

પ્રેમની ખરી કસોટી સમજપૂર્વકના સ્વાપણમાં રહેલી છે. કેટલાક માને છે કે પ્રેમને અને સમજને, પ્રેમને અને જાગૃતિને, પ્રેમને અને વિવેકબુદ્ધિને કંઈ જ સંબંધ નથી. પ્રેમ તો મસ્ત હોય, ભાન હોય ત્યાં પ્રેમ કેવો? પણ આ સાચું નથી. જાગૃતિ, સમજ અને વિવેકબુદ્ધિ વિનાનો પ્રેમ સાચો જ હોય એની ખાતરી નથી. ભગવાનની પાછળ ગાંડા બનેલા દેખાતા ભક્તો તો દુનિયાની દૃષ્ટિએ ગાંડા હોય છે, કારણ કે દુનિયા જેને સુખ માને છે તેને ઠોકરે મારીને તેઓ જીવે છે અને દુનિયા જેને દુઃખ માને છે તેમાં તેઓ આનંદ લૂંટે છે. એમના અંતરમાં અભાનનો કે અજ્ઞાનનો અંધકાર નથી હોતો, ત્યાં તો જ્ઞાન-વિવેકનો પ્રકાશ પથરાયેલો હોય છે. જેના દિલમાં એવી ભક્તિ અને એવો પ્રેમ જાગે છે, તેની આંખોમાંથી જગત પ્રત્યે સદા યે કરુણા વરસતી હોય છે. આવા પ્રેમીઓ સર્વ જગતને પ્રેમ કરે છે. જ્યાં જુએ છે ત્યાં તેમને પોતાના અંતરનું પ્રતિબિંબ જ દેખાય છે.

પ્રેમની આવી પરાકાષ્ઠાએ જે ન પહોંચ્યા હોય, તેઓ પણ પોતાના નિત્ય જીવનમાં પ્રેમની પરીક્ષા કરી શકે છે. બાળક પ્રત્યે વહાલ ઊપજતું હોય, તો અંતરને પૂછીને ખાતરી કરી શકાય કે આ વહાલની પાછળ મારાપણું કે માલિકીની ભાવના તો નથી ને? આવાં જ બીજાં બાળકોને જોઈ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે? એમ પણ વિચારીએ કે દૂરદૂરનો સ્વાર્થભાવ તો આ પ્રેમનું કારણ નથી? કોઈ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર બાળક છોડવું પડે અથવા જે બાળક આપનાર છે તે પરમપિતા બાળકને બોલાવી લે, ત્યારે હૃદય ભાંગી તો નહિ જાય ને?

આમ છતાં એટલું તો સમજી જ લેવું કે પ્રેમ નિષ્ક્રિય રહી શકે નહિ. દીવો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા જેમ પ્રકાશમાં છે, તેમ પ્રેમ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા સ્વાર્પણમાં છે. દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની વાત કરીએ પણ એ માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની ઇચ્છા જ ન જાગે તો એ પ્રેમ નથી, પ્રેમનો દેખાવ માત્ર છે. બાળક પ્રત્યે જેને પ્રેમ છે, તે માતા નિષ્ક્રિય રહી શકે છે ખરી? કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં એ બાળકને ભૂલી જઈ શકે છે? દેશ-અને સમાજ પ્રત્યે કે કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ છે કે નહિ તે સ્વાર્પણ ઉપરથી જાણી શકાય. જ્યાં લેવાની જ વૃત્તિ હોય ત્યાં તો પ્રેમ નથી જ, પરંતુ જ્યાં આપવા-લેવાની વૃત્તિ હોય ત્યાં પણ પ્રેમનો અભાવ છે. પ્રેમ તો કશા યે બદલાની અપેક્ષા વિના આપવા જ ઇચ્છે છે. સૌ કોઈ પોતાના પ્રેમની આ રીતે પરીક્ષા કરી શકે.

પ્રેમ શું કે કોઈ બીજો ગુણ શું, એ આપણામાં હોય અથવા ન જ હોય એમ માનવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી. દરેક ગુણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મનુષ્ય માત્રમાં હોય છે અને તેની પરાકાષ્ઠા તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિના ભાગ્યમાં જ થાય છે. આપણાં મોહ-મમતામાં પણ પ્રેમનો અંશ તો છે જ. જ્ઞાન અને વિવેકથી મોહ ઓછો કરતા જઈએ ને પ્રેમની વૃદ્ધિ કરીએ. પ્રેમનો અંશ વિકસાવવાનો માર્ગ સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્પણ સિવાય બીજો છે જ નહિ. એ માર્ગે જવા માટે જે જ્ઞાનની અને મનોબળની આવશ્યકતા છે, તે મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરીએ. જીવનનો પરમઆનંદ આવા પુરુષાર્થમાં અને તેમાંથી નીપજતા પ્રેમમાં છે. એ આનંદની તોલે જગતનું કોઈ સુખ આવી શકે નહિ.

શ્રી.

માનવધર્મ (૨)

હિંદુધર્મની ખાસિયત

લેખક
કાકાસાહેબ કાલેલકર

પ્રશ્ન: હિંદુધર્મની ખાસિયત શી ગણાય?

ઉત્તર: દરેક ધર્મને ખાસિયત હોવી જ જોઈએ એવો આગ્રહ શા માટે? જે સારી સારી વસ્તુઓ હિંદુધર્મમાં છે તે બીજા લોકો પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરે તો શું હિંદુ ધર્મને માઠું લાગવાનું હતું? અમે ત્યાંની દરેક સારી વસ્તુ પોતાના સારાપણાને લીધે આજે નહીં કાલે બધે આકર્ષક થવાની જ છે એટલે દુનિયાના ધર્મો જેમ જેમ એકબીજાના પ્રસંગમાં આવે તેમ તેમ બધા ધર્મોમાં સંસ્કારોની લેવડદેવડ થવાની જ. આવી લેવડદેવડ થવા છતાં પરિસ્થિતિ પરત્વે, સ્વભાવ પરત્વે અને અભિરુચિ પરત્વે ધર્મે ધર્મે વચ્ચે ભેદ રહેવાનો છે, એ ભેદો મહત્ત્વના તો હોય જ છે છતાં એ ભેદો ઉપર ખાસ ભાર દેવાની કશી જરૂર નથી

સંસ્કારી માણસ તે જ કહેવાય કે જે બીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સમજી શકે, અને એ પૂર્ણપણે સ્વીકારે નહિ તોયે એની કદર કરી શકે બીજા ધર્મોમાં કોઈએ બીજું દૃષ્ટિબિંદુ કેળવ્યું હોય તો એની પાછળ રહેલી જીવનદૃષ્ટિની ઉપયોગિતા અને સુંદરતા સમજવા જેટલી સંસ્કારિતા હિંદુધર્મમાં છે અને તેથી જ હિંદુધર્મે બીજા ધર્મો સાથે કોઈ કાળે વેર બાંધ્યું નથી હિંદુધર્મ એટલે સુધી કહે છે કે રુચિના વૈચિત્ર્યને કારણે કોઈ સીધો રસ્તો લે છે, કોઈ વાંકોચૂંકો રસ્તો લે છે, અને કોઈને વળાંક પસંદ હોય છે પણ એ બધા રસ્તા અંતે એક જ મુકામ તરફ જાય છે બધા ધર્મો એક જ ભગવાનને શોધે છે પાણીના તમામ પ્રવાહો જેમ અને છલકાતા સમુદ્રમાં જઈને મળે છે તેમ જ બધા ધર્મો પોતપોતાના ઉપાસકોને માનવતા શીખવી અંતે પરમ તત્ત્વ તરફ જવાનો રસ્તો બતાવે છે

હિંદુધર્મની ખાસિયત શી છે એમ પૂછો છો એનો એક જવાબ આમ અનાયાસે મળી ગયો ઇસ્લામ કે વિશ્વાસી (ખ્રિસ્તી) ધર્મ વિશે કહેવાય છે કે એ ધર્મોમાં પોતાનો જ ધર્મ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો ખોટે રસ્તે જનારા છે એવી માન્યતા છે એ ગમે તે હો, હિંદુધર્મની એવી માન્યતા નથી હિંદુધર્મ માને છે કે તે તે ધર્મના અનુયાયીઓએ પોતાની સંકુચિતતાને લીધે દરેક ધર્મમાં ભલે બગાડ દાખલ કર્યો હોય પણ મૂળે બધા ધર્મો સાચા જ છે અને સારા જ છે

હું ભૂલતો ન હોઉં તો ઇસ્લામમાં પણ આ જાતની એક માન્યતા રહેલી છે, કે બધા પયગંબરો એક જ ધર્મ એટલે કે સાચો ધર્મ શીખવે છે કાળે કરીને જ્યારે એ ધર્મ લોકોની આડાઈને કારણે વિકૃત થાય છે ત્યારે નવા પયગંબરોને આવીને ફરીવાર એ ધર્મનું શુદ્ધિકરણ કરવું પડે છે. મહંમદ પયગંબરે એમ પણ કહ્યું છે કે પોતાના અનુયાયીના દોષને લીધે ઇસ્લામમાં પણ બગાડ થવાનો છે અને એ ધર્મમાં પણ ક્ષીણતા આવવાની છે આ વાત 'હદીસ'માં જ નોંધાયેલી છે. (મહંમદ પયગંબર સાથે એમના શિષ્યોનો જે વાર્તાલાપ થયો તે એ શિષ્યોએ નોંધી રાખ્યો [illegible] નબી સાહેબનાં એ ધર્મવચનોને '[illegible])

એટલી વાત સાચી કે હિંદુધર્મે અત્યાર સુધી કોઈ પણ ધર્મને વખોડ્યો નથી. બધા જ ધર્મો સાચા છે એમ માનીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. દરેક બાળકને જેમ પોતાની માતા પૂજ્ય હોય છે અને એનું જ દૂધ એના ખાસ કામનું હોય છે, તેમ દરેક ધર્મ એ પાળનારને માટે સારો છે. એમ માનીને આપણે બધા સાથે સમભાવ એટલે કે સદ્ભાવ કેળવીએ છીએ. સર્વધર્મસદ્ભાવ એ હિંદુધર્મની એક ખાસિયત ગણાય. આ વૃત્તિ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા બીજા ધર્મોએ પણ–એટલે કે એ ધર્મ પાળનારા સાત્ત્વિક લોકોએ પણ–ઓછીવત્તી કેળવી જ છે.

હિંદુધર્મની બીજી ખાસિયત છે એની જીવ માત્ર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ. અથવા સહાનુભૂતિ એ શબ્દ બરાબર ન કહેવાય. જીવમાત્ર પ્રત્યેની પવિત્રતા એમ જ કહેવું જોઈએ. જેમ આપણે કહીએ છીએ કે ગાય એ પવિત્ર જાનવર છે તેમ જ આપણા ધર્મની દૃષ્ટિમાં પ્રાણી માત્ર પવિત્ર છે. આને જ અંગ્રેજીમાં Reverence For Life કહે છે.

જેમ મને જીવવું ગમે છે, મરણ ટાળવાને હું જેમ મથું છું તેમ જ બીજા પ્રાણીઓ પણ જીવવા અિતેજાર હોય છે અને મરણ ટાળવા મથે છે; માટે સમભાવપૂર્વક બધા જ પ્રાણીઓના જીવતર વિશે આપણા મનમાં આદરભાવ હોવો જોઈએ. આ એક દૃષ્ટિ થઈ. આને **આત્મૌપમ્ય** કહે છે.

બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં બધા પ્રાણીઓમાં એક જ ચૈતન્ય વસેલું છે, એટલા માટે પ્રાણીઓની હત્યા કરવી એ ખરું જોતાં આત્મહત્યા કરવા સમાન જ છે, એમ ઓળખીને તમામ પ્રાણીઓને ભયમુક્ત કરવા જોઈએ. આ વૃત્તિને કહે છે **વિશ્વાત્મૈક્ય** ભાવ. આત્મૌપમ્ય અને વિશ્વાત્મૈક્ય બંનેને લીધે આપણે તમામ જીવો પ્રત્યે પવિત્ર ભાવ કેળવી શક્યા છીએ. આ પણ હિંદુધર્મની ખાસિયત કહી શકાય. આને હું જીવદયા ન કહું. દયામાં એક જાતનો સૂક્ષ્મ તિરસ્કાર હોય છે. પોતાનાં માબાપ, ગુરુજન કે મુરબ્બીઓ પ્રત્યે જે સ્નેહની લાગણી હોય છે તેને કોઈ દયાભાવ કહેતા નથી. જીવો પ્રત્યે સ્નેહભાવ એમ કહેવાને વાંધો નથી. પણ 'જીવમાત્રની પવિત્રતા' એ શબ્દો જ હિંદુદૃષ્ટિની ખાસિયત બરાબર વ્યક્ત કરે છે. આમ આપણે (૧) સર્વધર્મસદ્ભાવ અને (૨) જીવમાત્રની પવિત્રતા એ હિંદુધર્મની ખાસિયત ગણી શકીએ છીએ.

પ્રશ્ન: જીવમાત્રની પવિત્રતા જે લોકો સ્વીકારે છે તે માંસાહાર કરી શકે ખરા?

ઉત્તર: ના અને હા. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા પછી શાક, ફળ, અનાજ કે કંદ પણ ન ખાઈ શકાય એમ સ્વીકારવું પડશે. પણ માણસ અનેક રીતે લાચાર પ્રાણી છે. જીવવું હોય તો જીવને ખાઈને જીવાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ છે. **जीवो जीवस्य जीवनम्** એ ધર્મવચન નથી પણ વસ્તુસ્થિતિનું બયાન છે. એ વસ્તુસ્થિતિમાંથી ધર્મનિષ્ઠ માણસ ક્રમેક્રમે જ ઉગરી શકે છે. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા છતાં આપણે અનાજ, ફળ અને શાક ખાઈએ છીએ અને પોતાને પાપી ગણતા નથી. વાછરડાના હકનું દૂધ લઈએ છીએ તેમ જ મધમાખીઓના હકનું મધ લૂંટીએ છીએ અને છતાં આપણે પોતાને સહેલાઈથી ક્ષમા કરીએ છીએ. એ જ વૃત્તિથી મત્સ્યાહારી અને માંસાહારી લોકો પ્રત્યે પણ આપણે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ.

એ વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે માંસાહાર કરતાં શાકાહાર શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે માંસાહારી કરતાં

શાકાહારી માણુસ શ્રેષ્ઠ છે રામાયણુમાં લખેલું છે તે વાત જો સાચી હોય તો રામ અને સીતા કેવળ શાકાહારી ન હતા, રામ મૃગયા કરીને જે જાનવરોને સીતામાતાને સોંપી દેતા તેમનું ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરતાં સીતામાતાને આવડતું હતું મહાભારતમાં પણુ લખ્યું છે કે જૂના ઋષિમુનિઓ શાકાહારી જ હતા એમ નથી મધુપર્કવિધિ તો માંસવગર થઈ શકતો ન હતો **न अमांसः मधुपर्को भवति ।** ઘરમાં મહેમાન આવે –ખાસ કરીને કોઈ જમાઈ અથવા ઋષિમુનિ આવે–ત્યારે તો એને મધુપર્કમાં ઉત્તમ માંસ આપવું જ પડતું ઉપનિષદોમાં પણુ માંસાહારનું વિધાન કરેલું મળે છે આ ઉપરથી આપણે એવો બોધ લેવાનો નથી કે આપણે પણુ જરૂર માંસાહાર કરીએ જેમણે માંસ છોડ્યું છે તેમણે ઉત્તમ કર્યું છે તેઓ હવે ફરી માંસ તરફ જાય નહિ પણુ માંસાહારી લોકો દયાશૂન્ય હોય છે, ક્રૂર અને કઠોર હોય છે કે ધર્મભ્રષ્ટ હોય છે એવું અનુમાન આપણે નહિ કાઢીએ.

દુનિયામાં એટલા બધા લોકો મત્સાહાર કરે છે કે એ બધાને મત્સ્યમાંસ છોડી દેવાનું કહી દઈએ તો માણુસે માણુસનેજ ખાવાનો વારો આવશે નિરામિષ આહારના પ્રશ્નનો ઉકેલ ખાદીના પ્રશ્નની પેઠે જ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા આણી શકાય

પણુ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે માંસાહારનો વિરોધ કરવાના આપણા ઉપાયો ખોટા નીવડ્યા માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે માંસાહારનો વિરોધ કરી શકવાના નથી જેમણે માંસ છોડ્યું તેમણે પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવા ઘમંડમાં આવી માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કર્યો પરિણામે પોતે જ બહિષ્કૃત થયા જો તેઓ માંસાહારી લોકો વચ્ચે હળીમળીને રહેત, એમના ઘરમાં એમની પંક્તિમાં બેસીને પોતાને ખપે તેટલું જ તેમના હાથનું ખાઈ લેત, તો અન્નાહારનો પ્રચાર ઝપાટાભેર થયો હોત અને કોમકોમ વચ્ચે આજે છે તેવી અતડાપણાની વૃત્તિ ન રહેત

અહીં એક દાખલો ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે

મહાત્મા ગાંધી જ્યારે દક્ષિણુ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારે અનેક ખ્રિસ્તીઓ એમને પોતાના ધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા એક પાદરીએ ગાંધીજીને દર રવિવારે પોતાને ત્યાં જમવાનું કાયમી આમંત્રણુ આપી રાખ્યું હતું ગાંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું અને એ મીશનરીને ત્યાં દર રવિવારે જમવા જઈ પોતાને ખપે એવી વસ્તુઓ જ પોતે ખાતા

એ પાદરીના બાળકો, માંસ ન ખાવાનો ગાંધીજીનો આગ્રહ જોઈ, માબાપને પૂછવા લાગ્યા કે 'મી ગાંધી માંસ કેમ નથી ખાતા?' માબાપોને સમજાવવું પડ્યું કે 'તેઓ પ્રાણીહત્યાને પાપ માને છે માટે માંસ ખાતા નથી' નિખાલસ વૃત્તિના બાળકોએ પૂછ્યું કે 'ત્યારે આપણે કેમ ખાઇએ છીએ? પ્રાણીઓને દુ:ખ થાય છે એ તો દેખીતી વાત છે તેથી આપણે પણુ એ પાપમાંથી બચી જવું જોઇએ' માબાપ સમજી ગયાં કે ગાંધીજીનો અન્નાહારનો પ્રચાર વગર બોલે અસર કરવા લાગ્યો છે બાળકો આગળ પોતાનો બચાવ ન કરી શકવાથી એ પાદરી માબાપોને ગાંધીજીને જમવા બોલાવવાનું આમંત્રણુ રદ કરવું પડ્યું!

આ એક જબરદસ્ત દાખલા પરથી આપણે એટલું તો વિચારવું જ જોઇશે કે માંસાહારી લોકો પ્રત્યે આપણે તુચ્છભાવ, તિરસ્કાર કે અતડાપણું કેળવીને અધર્મ જ

લેખક :

વ્યવહારમાં અહિંસા

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આપણા દેશના મહાન ચિંતકોમાં પૂ. કિશોરલાલભાઈનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. એમનાં ચિંતનના ફળરૂપ 'કેળવણીના પાયા' 'જીવનશોધન' 'ગીતામંથન' ઇત્યાદિ ગ્રંથો ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયા છે અને હજારોની સંખ્યામાં ગુજરાતનાં ઘરોમાં એ વસી ગયા છે. એમની તબિયત સારી રહેતી નથી પણ 'અખંડ આનંદ' માટે તેઓ અવારનવાર કંઈક લખશે એવી આશા એમના તરફથી મળી છે. નિત્યજીવનના વ્યવહારમાં અહિંસાનું પાલન કરતાંકરતાં વ્યક્તિ અને સમાજ અહિંસક શી રીતે બની શકે, તે અંગેનું તર્કશુદ્ધ ને હૃદયને પણ સ્પર્શી જાય એવું માર્ગદર્શન આ લેખમાંથી મળે છે.

અહિંસા પરત્વે કયારેક કયારે ગૂંચવણભર્યા ને ગૂઢ પ્રશ્નો પુછાય છે. એમાંના કેટલાકનો અહીં હું થોડો વિચાર કરવા માગું છું.

પ્રશ્ન : પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી. ખુદ ગાંધીજી પણ પોતાની અહિંસાને અધૂરી માને છે. વાત આમ છે તો સમસ્ત સમાજને અથવા તો અમારા જેવી અપૂર્ણ વ્યક્તિઓને અહિંસાની સિદ્ધિ કેવી રીતે મળી શકે ?

ઉત્તર : કોઈ કોઈ વખત બહુ ઊંડા વિચારોમાં ઊતરી જવાથી આપણે ગગન-વિહારી બની જઈએ છીએ. કસરત કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ દોડતી મોટર રોકવાની, કે ચારપાંચ મણનો પથ્થર છાતી પર રાખવાની કે ગામાની બરોબરી કરી શકે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી; તોપણ સંભવ છે કે એમના કરતાં યે વધારે શક્તિવાળો કોઈ પહેલવાન દુનિયામાં પેદા થયો હોય. જો આમને જ શારીરિક શક્તિનો આદર્શ માનવામાં આવે, તો સામાન્ય જન-સમાજને એ ગમે તેટલી મહેનતથી શરીર મજબૂત કરવાની કોશિશ કરે તોપણ-અપૂર્ણ જ રહેવાનો. તો શું આમજનતા માટે અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણી વ્યાયામ શાળાઓ બંધ કરવી જોઈએ ? એનો જવાબ રોકડો જ છે 'નહિ;' કારણ કે વ્યાયામ શાળાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગામા

કેળવ્યો. જીવ પ્રત્યેનો પવિત્ર ભાવ ધીમેધીમે વધે છે. જ્યાં આપણે છીએ તે જ યોગ્ય ભૂમિકા છે અને બાકીના બધા પતિત છે એમ માનવામાં ભારે ભૂલ થાય છે. મારી ઉંમરના લોકો જ ડાહ્યા, મારા કરતાં ઊતરતી ઉંમરના લોકો બધા છોકરવાદ છે, કાચા છે, અણુઅનુભવી છે, એમ જો કોઈ કહે તો જેમ તે હાસ્યાસ્પદ થાય તેમ જ મારો રિવાજ એ જ સદાચારનો ઉત્તમ નમુનો છે એમ માનનાર માણસ હાસ્યાસ્પદ બને છે. એને ધર્મજ્ઞ તો ન જ કહેવાય. જે ધર્મનો જાણકાર છે, તેનામાં અમર્યાદ, ધીરજ ને ઉદારતા હોવી જ જોઈએ. ધીરજ, ક્ષમાભાવ અને ઉદારતા એ તો ધર્મનાં સૌથી ઉત્તમ લક્ષણો છે.

૨૩-૧૦-'૪૭

★

જેવા પહેલવાનો જ ઉત્પન્ન કરવાના નથી, પરતુ સામાન્ય દુનિયાદારીમાં સેકડો આદમીઓને જેટલો અને જે પ્રકારનો શારીરિક વિકાસ જરૂરી હોય એટલો અને એ પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે. જે વ્યાયામ શાળા આ પ્રમાણે કરાવી શકે તેને આપણે સફળ સસ્થા ગણીશું પછી ભલે ને એના પાછલા સો વર્ષના ઇતિહાસમાં એ વ્યાયામશાળાએ એક પણ ગામા કે રામમૂર્તિ ન જન્માવ્યો હોય આ વ્યાયામશાળાઓમા ગામા અને રામમૂર્તિઓનું સન્માન થઈ શકે આ વ્યાયામ શાળાઓમાં માર્ગદર્શન દ્વારા એમનો ઉપયોગ કરી શકાય; પરતુ એમના જેવા બનવાની સર્વ કોઈની મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી હોઈ શકતી. એમના શિક્ષકને માટે પણ એ કસોટીરૂપ નથી બની શકતી

એક બીજો દાખલો લઈએ સેનાપતિમા યુદ્ધશાસ્ત્રની જેટલી નિપુણતા જોઈએ તેટલી એક નાના અમલદારમાં અને નાના અમલદારમાં જોઇએ તેટલી નિપુણતા એક સામાન્ય સિપાહીમાં પણ હોવી જોઈએ, એવી અપેક્ષા તો કોઈ ન જ રાખે એ પ્રમાણે સમજે કે ગાંધીજીની અહિંસાવૃત્તિ કદાચ પ્રત્યેક કાર્યકર્તા પોતાનામાં પ્રાપ્ત ન કરી શકે અથવા કાર્યકર્તાની લાયકાત સાધારણ જનતામા આવવી સભવિત ન હોય, તો એમાં ગભરાવાની કોઈ જરૂર નથી એનાથી ઊલટી સ્થિતિની અપેક્ષા કરવી ભૂલભરેલું છે ખરી રીતે શોધવુ જરૂરી તો એ છે, કે અહિંસાની ઓછામા ઓછી કેટલી તાલીમ લેવી જોઇએ અને એ તાલીમ કયા પ્રકારની હોવી જોઈએ આનાથી વધુ લાયકાત ધરાવનાર માનવી એક નાનો નેતા કે ગાધી કે સવાઈ ગાધી પણ બની શકે છે હા, આવી ઉત્તમ અભિલાષા વ્યક્તિઓ ભલે સેવે, પરતુ એ ધ્યેય સુધી જે પહોંચી શકતા નથી એમને નિરાશ થવાની જરૂર નથી એમને તો પરીક્ષા માટેની ઓછામા ઓછી લાયકાત મેળવવાનું જ ધ્યેય રાખવુ પૂરતું છે

પ્રશ્ન: જે ક્રોધ કર્યા કરે, કદી કદી પોતાનાં બાલબચ્ચાંને ગુસ્સામા જે મારી પણ બેસે, કોઈને કોઈ સાથે જેનાથી બોલાચાલી પણ થઈ જતી હોય, એવી વ્યક્તિ એમ કહી શકે ખરી કે પોતાને અહિંસા ધર્મમાં શ્રદ્ધા છે?

ઉત્તર આપણે અત્યારે જે પ્રકારની તથા જે ક્ષેત્રની અહિંસાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ એમા 'ગુસ્સાના અર્થમાં ક્રોધ' અને 'દ્વેષ, વેર કે ઝેરના અર્થમાં ક્રોધ' એ બને વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે. માતા, પિતા કે શિક્ષક વગેરે કદી કદી બાળકો પર ગુસ્સો કરે છે અને બાળકોને શિક્ષા પણ કરે છે રસ્તા પર આવેલા પાણીના નળ ઉપર કે કૂવા ઉપર કદી કદી સ્ત્રીઓમાં બોલાચાલી થઈ પણ જાય છે પડોશીઓમાં એક ઘરનો કચરો બીજા ઘરમાં ઊડવા જેવી સાવ નજીવી વાત ઉપર પણ ઝઘડો થઈ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કે બીમારી વખતે અનેક લોકો પોતાનો સ્વભાવ ગુમાવી બેસે છે અને નાનીનાની બાબતોમાં ચિડાયા કરે છે આ બધાયે પ્રસગો ક્રોધના છે, આ એક દુર્ગુણ પણ છે, છતા પણ આટલાથી જ આપણે એ લોકોને દ્વેષી, ઝેરીલા કે વૈરવૃત્તિવાળા નહિ કહી શકીએ ઊલટુ ઘણીવાર તો એવુ પે જોવા મળે છે કે ખુલ્લા દિલના અને સરળ સ્વભાવના લોકોમા આ જાતનો ક્રોધ વધારે પ્રમાણમાં દેખા દે છે અને છલકપટવાળી વ્યક્તિ વધુ સયમ બતાવે છે આ પ્રકારનો ગુસ્સો તો જેમના પ્રત્યે પ્રેમ

અને મિત્રભાવ હોય એમના ઉપર પણ થઈ આવે છે. બલ્કે, એમના ઉપર વધારે જલદીથી ને વધારે પ્રમાણમાં આપણાથી ગુસ્સે થઈ જવાય છે અને પારકા માણસો ઉપર ઓછો થાય છે. આ જાતનો સ્વભાવ એ તો શિક્ષણ અને સંસ્કાર વગેરેની ઓછપનું પરિણામ છે, નહિ કે ગુસ્સો દ્વેષવૃત્તિનું. અહિંસા ધર્મમાં પ્રગતિ કરવા માટે તથા એના એક આદરણીય સેવક કે નેતા બનવા માટે આ ત્રુટિ અચૂક દૂર થવી જ જોઈએ; પરંતુ આવી ત્રુટિ હોવાને કારણે કોઈ માણસ અહિંસાધર્મનો સિપાહી પણ ન બની શકે એવું કંઈ નથી. અહિંસાને માટે જે વસ્તુ મહત્ત્વની છે તે છે અ-દ્વેષ, અગર તો અ-વૈરવૃત્તિ. કોઈએ કંઈ નુકસાન કર્યું હોય કે અપમાન કર્યું હોય, તો એનો બદલો કેવી રીતે લેવો, એને નુકસાન કેવી રીતે પહોંચાડવું વગેરે વિચારો જેના મનમાં આવ્યા કરે છે અને આ વાતને જે સહેજ પણ ભૂલી શકતો નથી, અરે, બદલો લેવાના સંજોગો જ જે ખોળતો રહે છે અને સામી વ્યક્તિનું કંઈક પણ અનિષ્ટ થાય તો પોતે ખુશ થાય એવી વૃત્તિ જેનામાં છે તેના દિલની આ વૃત્તિ તે હિંસા, દ્વેષ કે વૈરની જ વૃત્તિ છે. ક્રોધ આવે, શોક પણ થાય છતાં યે મનમાં જો આવો ભાવ ન ઊઠે તો એ અહિંસા છે. નુકસાન કરનારનું બૂરું નહિ ચાહવાની જેના દિલમાં શુભવૃત્તિ છે, એ માણસ પ્રસંગવશાત્ ક્રોધને વશ બની જાય, તોપણ એ અહિંસાધર્મનો ઉમેદવાર બની શકે છે. એ જુદી વાત છે કે જેટલી હદ સુધી એ પોતાનો ગુસ્સો રોકવાનું શીખે, તેટલી જ વધુ શક્તિ એ અહિંસામાં પ્રાપ્ત કરી શકે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એમ કહી શકાય કે આ 'ચીઢ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ' અને 'વૈરવૃત્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ' એ બેમાં માત્રાનો જ કેવળ ફરક છે. અને તેમ છતાં જેટલો ફરક નાહવા લાયક ગરમ પાણી અને ઊકળતા પાણી વચ્ચેનો છે, તેટલો જ મોટો અને મહત્ત્વનો આ બે વચ્ચેનો ફરક છે.

પ્રશ્ન : ચર્ચામાં કે ભાષણોમાં પ્રતિપક્ષીની મજાક ઉડાવવામાં, વાગ્બાણ ફેંકવામાં કે તિરસ્કારની ભાષા વાપરવામાં થતો અહિંસાભંગ કેટલી હદ સુધી નિર્દોષ ગણી શકાય ?

ઉત્તર : માની લઈએ કે અહિંસાનો સીધોસાદો અર્થ 'સામા પર ઘા કરવો' એવો થાય છે. તો, જે પ્રહાર બીજાને ઘા જેવો માલૂમ પડે એ હિંસા છે, પછી ભલેને એ હાથ, પગ કે હથિયાર વડે કર્યો હોય કે પછી દિલમાં છુપાયેલી કોઈ બદદુવાથી કર્યો હોય. સ્થૂલ ઘા જ્યારે સીધી છરીથી થતો હોય છે, ત્યારે ઓછો કાતિલ હોય છે. એ ઘા જો વાંકી બરછીનો હોય તો શરીરનો વધારે ભાગ ચીરી નાખે છે. તકલીની માફક અણીદાર શસ્ત્ર હોય તો વળી એનો ઘા એથીયે વધુ ખતરનાક નીવડે છે. એવી જ રીતે શબ્દનો સીધો ઘા જેટલી ઈજા પહોંચાડે છે, તે કરતાં બાહ્ય દૃષ્ટિથી વિનોદપ્રધાન પરંતુ તિરસ્કાર અને વક્રોક્તિથી ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો વધુ કાતિલ હોય છે. વિરોધપક્ષના મર્મભાગને જે કંઈ જખમ પહોંચાડે એ ઘા જ છે. અને કોઈ આદમીને આપણા શબ્દો શુદ્ધ વિનોદરૂપ નીવડશે કે પ્રહારરૂપ એટલું તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. એટલા માટે અહિંસામાં આવા પ્રહારો કરવા ઉચિત નથી.

પ્રશ્ન : અહિંસામાં વ્યક્તિની કે સંસ્થાની રક્ષા કે ન્યાય માટે, પોલિસ કે કચેરીની મદદ લઈ શકાય કે નહિ ? ચોરડાકુ કે ગુંડાના હુમલાઓનો સામનો

આપણા બળથી કરી શકાય કે નહિ? અહિંસાવાદી સ્ત્રી પોતાની ઇજ્જત પર આક્રમણ કરનાર પર પ્રહાર કરી શકે કે નહિ?

ઉત્તર: અહીં સામાન્ય જનતા અને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસાની ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિ વચ્ચે થોડો ભેદ ગણવો જોઈએ એક વિચારશીલ અહિંસક કાર્યકર્તા પાસેથી જેટલી અપેક્ષા રાખી શકાય તેટલી સામાન્ય જનતા પાસેથી રાખી શકાય નહિ મતલબ કે સામાન્ય જનતા માટેની અહિંસાની મર્યાદા કંઈક મોકળી રાખવી અનિવાર્ય છે એટલે સામાન્ય જનતા માટે અહિંસાનું ક્યારે અને કેટલું પાલન જરૂરી છે એટલો જો આપણે વિચાર કરી લઈએ તો એ પૂરતો છે સમજદાર વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર એનાથી આગળ વધી શકે છે

આ દૃષ્ટિએ જોતાં અહિંસાના વિકાસનો અર્થ 'જંગલના કાયદાઓમાંથી સરકારિતા અથવા તો કાનૂની વ્યવસ્થા તરફનું પ્રયાણ' થાય. ભયપ્રેરક વ્યક્તિ કે અન્યાયકર્તાની સામે પ્રત્યેક વ્યક્તિ હરહંમેશ બંદૂક ઉઠાવીને અગર તો લોકોને એકઠા કરીને જ જો પ્રતિકાર કરે તો એને જંગલનો કાયદો કહેવાય એટલા માટે જ્યાં પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લેવા માટે પુષ્કળ સમય હોય કે અનુકૂળતા હોય, એવે વખતે જો માણસ અહિંસાની ઉચ્ચ મર્યાદાનું પાલન ન કરી શકે અને એ પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લે, તો સમાજ માટે, આવશ્યક અહિંસાની મર્યાદાનું એણે પાલન કર્યું છે એમ માની શકાય જ્યાં એવો આશ્રય લેવાનો અવકાશ ન હોય (દા ત ચોર યા તો હુમલાખોર પ્રત્યક્ષ સામે આવી જાય ત્યારે) ત્યાં પોતાની આત્મરક્ષા માટે તથા પોલિસને હવાલે કરવાની વૃત્તિથી, ગુનેગારને વશ કરવા માટે આવશ્યક હોય એટલા જ બળનો જો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો, તેવે વખતે થતી હિંસા ક્ષમ્ય મનાય પરંતુ વાત એ છે કે સાધારણ રીતે લોકો એટલા જ બળનો ઉપયોગ કરતા નથી કબજામાં આવેલા ગુનેગારને ખરાબખરાબ ગાળો દેવાય છે અને એટલી ખરાબ રીતે એને લોકો મારપીટ છે કે ઘણી વખત એ અધમૂવો થઈ જાય છે આ જાતની હિંસા અક્ષમ્ય છે આ હેવાનિયત છે આવા વર્તાવથી મુક્ત રહેવાની સમાજને તાલીમ આપવી જરૂરી છે અહિંસા સ્વીકારેલા સમાજે જાણી લેવું જરૂરી છે કે દરેક ગુનેગારને એક પ્રકારનો રોગી જ ગણવો જોઈએ જેવી રીતે તલવાર લઈ દોડતા કોઈ પાગલને કે સનેપાતમાં હાથ પછાડતા કોઈ રોગીને જબરદસ્તી કરીને પણ વશ કરવો પડે છે, તેવી જ રીતે, ચોર, લુટારુ કે અત્યાચારીને પકડી તો લેવો જોઈએ, પરંતુ પાગલ કે સનેપાતવાળા બીમારને વશ કર્યા બાદ આપણે એમને મારઝૂડ કરતા નથી ઊલટું એમના તરફ રહેમદૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ બીજા ગુનેગારો પ્રત્યે પણ આ જ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ ગુનેગારને આપણે પોલિસને હવાલે કરીએ છીએ એનો અર્થ તો એટલો જ કે એવા રોગીઓના ઇલાજ કરનારી સંસ્થાના હાથમાં આપણે એને સુપરત કરીએ છીએ. પુરાણા જમાનાના શિક્ષકોની માફક 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે રમઝમ' એવું માનનારા અજ્ઞાની અધિકારીઓની આજે તો આ સંસ્થાઓ બનેલી છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર અને અહિંસાના વિકાસની સાથેસાથે આ દોષને પણ સુધારવાની જરૂર છે આ સંસ્થા સુધારીને

એક પ્રકારની ઇસ્પિતાલ, પાઠશાળા અથવા તો ખાસ વસાહત ભલે બની જાય, એનું નામ ભલે બદલાવી નાખવામાં આવે, પરંતુ ગુનેગારનો કબજો લેનારી સંસ્થા તો એ જ રહેવાની.

સામાજિક દૃષ્ટિથી હિંસા–અહિંસાનો જે વાદ છે, તેને આવી રીતે અનિવાર્ય આત્મરક્ષાના વિષયમાં ચર્ચવાની જરૂર નથી; પરંતુ સાચા અથવા માની લીધેલા હકોની પ્રાપ્તિ ને કર્તવ્યોને અદા કરવાની વાતમાં જ એનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

આપણે હિંદી લોકો કહીએ છીએ: 'સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે.' મુસલમાનો કહે છે' 'ગોવધ કરવાનો અમારો હક છે' કે 'મસ્જિદની આસપાસ શાંતિ રાખવી એ અમારું કર્તવ્ય છે.' હિંદુઓ કહે છે: 'વાજાં વગડાવવાં એ અમારો હક છે' કે 'ગોવધ અટકાવવો એ અમારું કર્તવ્ય છે.' સવર્ણ હિંદુઓ કહે છે: 'હરિજનોને દૂર રાખવા એ અમારો ધર્મ છે.' હરિજન પક્ષપાતીઓ કહે છે 'સમાનતા મેળવવી એ હરિજનોનો હક છે.'—આવી રીતે મજૂર, કિસાન, માલિક, જમીનદાર, રાજા, પ્રજા અને ભિન્નભિન્ન રાષ્ટ્રો પોતપોતાના હક કે કર્તવ્યનો દાવો એકમેકની સામે ધરે છે.

હક કે કર્તવ્યની આ વૃત્તિ કોઈ એકાદ વ્યક્તિની હો, નાની કે મોટી કોમની હો, કે સારાયે રાષ્ટ્રની હો–પણ એનો નિકાલ કરનારું અંતિમ સાધન કયું? જબરદસ્તીથી મારઝૂડ? યુદ્ધ? અગર જો આપણે એમ કહીએ કે અહિંસામાં જ અમારો વિશ્વાસ છે, તો એનો અર્થ એ જ થાય કે આવા સાધનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કોઈ પ્રકારનો હક પ્રાપ્ત કરવા માટે યા તો કર્તવ્ય-પાલન વખતે, ગાળાગાળી, જબરદસ્તી, મારઝૂડ, યુદ્ધ, તોડફોડ, આગઅંગાર વગેરેનો આશ્રય લઈ શકાય નહિ. પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે ન તો તિરસ્કાર બતાવી શકાય કે ન તો એના દિલમાં દહેશત પણ પેદા કરી શકાય. આટલી વાતોને ઉત્તમ પ્રકારે સમજીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું નામ 'અહિંસાની તાલીમ' છે. આ તાલીમ કાર્યકર્તાઓ અને આમ જનતાને જો મળી જાય, તો આપણે કહી શકીએ કે અહિંસાત્મક આંદોલન માટે લોકો તૈયાર છે. ૧૯૩૦નો સત્યાગ્રહ અને ચંપારણ, બારડોલી, બોરસદ વગેરે સ્થળોના સત્યાગ્રહોમાં સામાન્ય જનતા આ વાતને ઇશારામાં જ સમજી ગઈ હતી. જનતાએ ત્યારે અમુક હદ સુધી એવી રીતનો વર્તાવ રાખ્યો પણ હતો. એ વખતે આ શરતની હાંસી કરવાવાળો, એની આવશ્યકતા પર શંકા લાવનારો કે એનાથી અસંગત એવું આંદોલન જગાવવાવાળો કોઈ નેતા નહોતો. આજે એ વાતાવરણ નથી. એ વાતાવરણને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું અને લોકોને ગમે તેવી વિપરીત વાતો કહેવામાં આવે, તોપણ હક કે ધર્મ માટે તેઓ અહિંસાની મર્યાદા ન તોડે એવી એમનામાં બળવાન નિષ્ઠા કાયમ કરવાનું અહિંસાવાદી સેવકનું ધ્યેય છે. સામાન્ય લોકો માટે અહિંસાધર્મની આથી વધુ ઊંડી વ્યાખ્યામાં ઊતરવું જરૂરી નથી.

અલબત્ત, અહિંસાશક્તિના પ્રયોગની શોધ કરનાર સેવકોને તો અહિંસાના વધુ ઊંડા અર્થમાં ઊતરવું જ પડશે. એટલા માટે જે જે પ્રસંગોમાં આમજનતાને પોલિસ, કચેરી કે બળનો આશ્રય લેવાની છૂટ હોઈ શકે છે, ત્યાં પણ એ અહિંસક સેવક તો અહિંસક ઇલાજને જ અજમાવવાનો કે નુકસાન સહન કરી લેવાનો સંકલ્પ કરી

શકે છે અને પોતાના વ્યક્તિગત સંબંધોમાં આ સંકલ્પ જ્યારે એ પોતાને માટે કરશે, ત્યારે તો પોતાની સંસ્થા માટે પણ એમ કરવાનો એને અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બલ્કે એમ પણ બની શકે કે વ્યક્તિગત સવાલમાં એ આવા સંકલ્પ પ્રમાણે ચાલે છતાં પોતાને આધીન એવી સાર્વજનિક સંસ્થાના સબંધમાં સેવક એ માર્ગે ન પણ ચાલે આ વાત પ્રત્યેક કાર્યકર્તાની નિજની અહિંસાવૃત્તિ પર તથા પ્રયોગ પ્રત્યેની નિષ્ઠાની દૃઢતા પર આધાર રાખે છે

• • પ્રશ્ન: કોમી ઝઘડાઓ જ્યાં ન હોય ત્યાં અહિંસાને પ્રધાન કાર્ય કેવી રીતે બનાવી શકાય અને અહિંસક ઇલાજની શોધ કેવી રીતે કરી શકાય?

ઉત્તર: કોમી ઝઘડાનો અર્થ માત્ર હિંદુ-મુસલમાનોનો જ ઝઘડો એવો ન કરવો જોઈએ બલ્કે, ઝઘડો ને વિરોધ કરનારા જ્યાં જ્યાં બે પક્ષ હોય ત્યાં ત્યાં પણ કોમી ઝઘડાનું જ અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ આ અર્થમાં આપણા કમનસીબ દેશમાં ભાગ્યે જ એવું કોઈ ક્ષેત્ર એવા મળશે, જ્યાં આ સ્થિતિ ન હોય જ્યાં કોઈ સબળ નિર્બળને સતાવે છે ત્યાં બે પક્ષ ઊભા ન થયા હોય તોપણ અહિંસક ઇલાજની શોધ કરવાનું ક્ષેત્ર મળી રહે છે ઉદાહરણ લઈએ કેટલેક સ્થળે પર પરાગત પ્રાચીન રૂઢિથી કુલીન મનાતી જાતિઓ, હલકી કહેવાતી જાતિઓ ઉપર એવી વ્યવસ્થિત હકૂમત ચલાવે છે ને એવી દહેશતમાં એને એ રાખતી આવી છે કે આ દલિત જાતિઓમાં પોતાનો એક પક્ષ નિર્માણ કરવાની પણ હિંમત નથી બાહ્ય દૃષ્ટિથી આપણે કહી શકીએ કે નથી ત્યાં કોમી ઝઘડો કે નથી પક્ષ; પરંતુ સાચેસાચ આ સ્થિતિ તો કોમી ઝઘડાથી પણ વધુ ભયંકર છે અને ગમે ત્યારે પણ એ તીવ્ર ઝઘડાનું સ્વરૂપ લઈ લેશે અહીં દલિત વર્ગમાં અહિંસાયુક્ત જાગૃતિ લાવવાનું તથા અધિકારભોગી વર્ગમાં કર્તવ્યનું ભાન પેદા કરવાનું કાર્ય અહિંસક સેવકના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે એ માટેનો જે ઇલાજ શોધી શકશે તે હિંદુ-મુસ્લિમોના ઝઘડાઓ મિટાવી દેવાનો ઇલાજ શોધવામાં પણ પોતાનો હિસ્સો નોંધાવી શકશે

(હિંદી ઉપરથી)

★

જ્ઞાનમાત્રનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે જંગમ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે બધા જ જીવમાત્રે સમાન છે તેમાંય જંગમ પ્રાણીઓ વિષે તો આ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ નથી ગમતું, એમ જાણી, કોઈની હિંસા ન કરવી અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે માટે મુમુક્ષુએ ચાલવામાં, સૂવા-બેસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જાગૃતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું તથા માન, ક્રોધ, માયા ને લોભ તજવા આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા થઈ, તથા કર્મો આત્માને ન લેપે એ સારુ અહિંસા, સત્યાદિ પાંચ મહાવ્રતોરૂપી સંવર (એટલે કે છત્ર) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું

—'મહાવીર સ્વામીનો સંયમધર્મ'

*

સમાજને ઉપયોગી થશો?

લેખક:
શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

આપણા દેશની અને ગુજરાતની વર્તમાન સ્થિતિમાં અનેક નવા વ્યવસાયો ઊભા થયા છે. આવા વ્યવસાયમાં પડેલા ડૉક્ટરો, વકીલો, લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, કલાકારો રાષ્ટ્રને ઉપયોગી શી રીતે થઈ શકે તે અંગેનું માર્ગદર્શન આ લેખમાંથી મળે છે.

પહેલાં જીવનને જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડી, તે માટે તેનો ઉત્પન્ન કરનારો પેદા થયો હતો.

લોખંડમાંથી ખેતીનાં હથિયાર બનાવવાની જરૂર પડી, ત્યારે લુહાર ઉત્પન્ન થયો; લાકડાંમાંથી હળ વગેરે બનાવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સુથાર થયો. એમ કુંભાર, વાળંદ વગેરેના ધંધાની જરૂર પડી, તેમ તેના ઉત્પાદકો થયા અને ગામડાં બંધાયાં.

વકીલ, ડૉક્ટર, ગુમાસ્તા કે એવા કોઈ ખાસ ધંધા ત્યારે ન હતા. એ ધંધાવાળાનાં કામ ગામેગામ વહેંચાઈ ગયાં હતાં. તે વખતે ગામેગામ ન્યાય થતો હતો. આજે ન્યાય કરનારા એક ઠેકાણે ભેગા થાય છે. તે વખતે વેપારીઓ ઓછા હતા કેમ કે જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો તો ગામમાં જ ઉત્પન્ન થતી હતી. એટલે બહારથી લેવડદેવડ કરવાની ઓછી હતી અને ગુમાસ્તાની જરૂર પણ એટલી ઓછી જ રહેતી તે વખતે ડૉક્ટરો, ચિત્રકારો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ હતા, પણ તે આજની જેમ ધંધાદારી ન હતા. તે વખતે રેલવે ન હતી, એટલે રેલવેકામદારોનાં મંડળ ન હતાં. મિલો ન હતી, એટલે મજૂરમહાજન ન હતાં. પોસ્ટઑફિસો ન હતી, એટલે પોસ્ટમૅનોનાં મંડળો ન હતાં.

આમ તે વખતે રચનાત્મક કાર્ય ટૂંકું હતું. તે વખતે કોઈ ગુજરાતીને કાશી જવું હોય, તો લગભગ છ માસ લાગતા. તે સમયની દુનિયા મોટી હતી. આજે તો આખી દુનિયાની મુસાફરી થોડા દિવસમાં થઈ જાય એવાં વિમાનો થયાં છે એટલે, દુનિયા ટૂંકી થઈ ગઈ છે.

પણ આ બધા નવા ધંધાદારીઓ થયા છે, તે હવે મટી જવાના નથી. ત્યારે તે કેવી રીતે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે, તેનો વિચાર કરીએ.

ડૉક્ટર શા માટે થયો? ગામમાંથી રોગ કાઢવા માટે તેની જરૂર છે. જો લોકો તંદુરસ્ત હોય, તો તે સમાજને વધુ ઉપયોગી થઈ શકે; એ માટે તંદુરસ્ત સમાજ રાખવાનું કામ ડૉક્ટરનું છે. ડૉક્ટરના મનમાં એમ થવું જોઈએ, કે હું ડૉક્ટર છું અને મારા ગામમાં રોગ આવે, એ કેમ બને? રોગ આવે તો મારી લાજ જાય. ગામ રોગરહિત રહે, એ જોવાનું અને રોગ કદાચ ઘૂસી જાય તો તે કાઢવાનું કામ તેનું છે. એ માટે એ જ્યાં હશે, જ્યાં ફરશે, ત્યાં કોઈ રોગ હોય, તો તે જોશે અને તેનો ઉપાય શોધશે.

કોઈ જગ્યાએ કચરો ભેગો થયો હશે, તો તે ભેગો કેમ થયો, કોણે કર્યો, તેની એ તપાસ કરશે અને કચરો દૂર કરાવશે અને ભેગો કરનારની ભૂલ બતાવશે. એવી રીતે પાણી ઢોળાયું હશે તો ઢોળનારને શોધી

કાઢી, તેને એ સમજાવશે અને ઢળેલુ પાણી નુકસાન કરે છે માટે તેનો નિકાલ કરશે કોઈ બાઈ રસ્તા પરની માટી લઈ વાસણ માંજતી હશે, કોઈ છોકરુ રસ્તા પર પેશાબ કરવા બેસશે, કોઈ જ્યાં ત્યા નાક સાફ કરતો હશે, કોઈનું છોકરુ જાજરૂ જવા માટે રસ્તા પર બેઠુ હશે, તો ડૉક્ટર તેને તેમ નહિ કરવા સમજાવશે

વળી કોઈની આંખે પીયા હશે, કોઈને ગુમડા થયાં હશે, કોઈને ખસ થઈ હશે, તો તે કેમ થયાં, તે એ જોશે અને તે ન વધે તે માટેનો ઉપાય શોધી બતાવશે

આજે તો સ્ત્રીઓ ગદી માટીથી વાસણ માંજે છે, ગદી માટીથી હાથ ધુએ છે, નાકલીટ કપડે અને થાંભલે ઘસે છે, લોકો જ્યા ત્યાં પેશાબ કરે છે

જે તળાવમાં લોકો નાહાય છે, તે જ તળાવની પાળ પર ઘણા માણસો જાજરૂ જાય છે ચોમાસામાં તે ગદકી વરસાદથી તળાવમાં જાય છે અને તળાવનો ઉપયોગ કરનાર આખા ગામને એની દુર્ગંધ આવે છે વળી લોકો જ્યા જાજરૂ જાય છે, ત્યા જ ઢોર પાણી પીએ છે, ત્યા જ વાસણ ઘસાય છે ટ્રેનમાં માણસ મુસાફરી કરે છે, ત્યારે જ્યા બેસે છે, ત્યા જ થૂકે છે ને નાક સાફ કરે છે, આ બધી ગદકી અટકાવવાનુ કામ પોતાનુ છે, એમ ડૉક્ટર માનશે

આમ રોગ ગામમા ન આવે, એ માટે તે બધી સાવચેતી રાખતો હશે તેમ છતા કદાચ રોગ આવી ગયો, તો તેનુ નિવારણ તે એવી રીતે કરશે, કે તે જડમૂળથી જાય

પહેલા વૈદો હતા તે રોગોનુ મૂળ કાઢવાની દવાઓ કરતા આજે તો રોગને દાબવાની ચિકિત્સાઓ થાય છે, રોગ તરત દબાય છે, પણ તે ફરી પાછો બમણા જોરથી બહાર નીકળે છે તેથી કુશળ ડૉક્ટર તો તે ગણાય, જે રોગનુ મૂળ કાઢે. કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે આવી રીતે ડૉક્ટર કામ કરે, તો ખાય શુ?

આ પ્રશ્ન આ જમાનામા થાય છે. પચાસ વર્ષ પહેલા શુ ખાય, એ પ્રશ્ન જ ન હતો

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટના 'કોડિયા'માં આવતુ 'ઘડતર અને ચણતર' મે વાચ્યું. તેમના દાદા સમર્થ વૈદ્ય હતા, પણ તે ભિક્ષા પર નભતા હતા ઝંડુભાઈ વૈદ્ય તો મોટા વૈદ્ય થઈ ગયા તે પણ તેવી જ રીતે નભતા હતા. બધાનાં જીવન સારી રીતે ગયાં છે તે દુખી ન હતા સમાજને ઉપયોગી થનારને સમાજ ભૂખ્યો રહેવા દેતો નથી હા, એટલુ ખરુ, કે તેની જરૂરિયાતો મર્યાદિત હોવી જોઈએ પહેલાં મર્યાદિત જરૂરિયાતો રાખવામાં આનદ અને ગૌરવ લેવાતો હતો અને લોકો તેમના પ્રત્યે માનની નજરે જોતા હતા જેની જરૂરિયાત વધશે, તેનુ મો તેને પોષવા તરફ જશે આજે તો દુકાળ આવે, ત્યારે વાણિયો ખુશ થાય છે અને શરદઋતુ આવે, ત્યારે ડૉક્ટર ખુશ થાય છે ખરી રીતે તો ડૉક્ટરે શરદઋતુ આવે ત્યારે લોકો મેલેરિયાના ભોગ ન થઈ પડે, એ માટેના ઉપાયો વિચારી રાખવા જોઈએ, જેથી તે ઋતુ આવે તે પહેલા તે જાગૃત થઈ ગયો હશે અને બધી તૈયારી કરી રોગ સામે લડવા ઊભો હશે

આવુ ક્યારે બની શકે? ડૉક્ટરની જરૂરિયાતો ઓછી હોય તો જ; કારણ કે તે સમાજની સાથે અને સમાજની જેમ જીવવાના વિચારવાળો હશે તો જ સમાજ આપે છે તે ઘણુ છે, એમ એને લાગશે, કેમ [illegible] છુ', એવો

ભાવ તેના દિલમાંથી નીકળશે. આપનારને એમ થાય, કે આ ડૉક્ટરને અમે કંઈ આપતા નથી; એને આપણે વધુ આપવું જોઈએ. જ્યારે પેલો ડૉક્ટર ઓછું લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય અને લોકો વધુ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય. આમ થાય, તો જ પ્રેમ ઉદ્‌ભવે. એ પ્રેમ જ ઘણું કામ કરી આપશે. સમાજ સાથેનો એ સંબંધ ધાર્મિક સંબંધ થયો અને તેથી તે ઈશ્વરી સંબંધ થયો ગણાય. આમ જે ઓછી જરૂરિયાત રાખે, તે ડૉક્ટર રોગ ન થવા દે, થયો હોય તો કુશળતાપૂર્વક કાઢે અને કાઢતી વખતે દર્દીને લગારેય નુકસાન ન થવા દે; તે ડૉક્ટર ગાંધીજીએ બતાવેલા રચનાત્મક કાર્યમાં મદદ કરે છે.

વકીલનો વિચાર કરતાં, તે વર્ગની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ઈટલિમાં–રોમમાં થઈ હતી, તે યાદ આવે છે.

એક વખત ઇટલિના લોકો વૈભવી હતા. તેઓ રોજ મોજશોખમાં પડેલા રહેતા. ખૂબ વિલાસી થઈ ગયા હતા. તેમના બાપદાદાઓએ તપશ્ચર્યા કરી હશે તેથી તે વૈભવી થયા હશે અને તેથી તેઓ બધા અમીર હતા. તેમના રાજ્યમાં આવક બધી બહારની હતી. કોઈ પેદા કરતું ન હતું; એટલે બધું બહારથી લાવતા હતા અને નિકાસમાં ફક્ત જાજરૂનો મળ હતો, એમ શ્રી. નરહરિભાઈ પાસેથી સાંભળ્યું છે.

તેમના સમયમાં પ્રજા માટે રોમન કાયદા થયેલા. એ કાયદા મુજબ તંત્ર ચાલે છે કે નહિ તે જોવા, જો ખામી જણાય તો સુધારવા અને એ કાયદાનો લાભ પ્રજાને આપવા અમીરોના પુત્રો કચેરીમાં જતા. તે બધા બેરિસ્ટરો કહેવાતા. આ કામ તેઓ સ્વેચ્છાએ અને આનંદથી કરતા. લોકોને તે માટે કંઈ ખર્ચ કરવાનો ન હતો એટલે ફી હતી નહિ; તેથી આજેય બેરિસ્ટરો ફી ન લે, પણ કોર્ટમાં ભાષણ કરે. ફી લેવાનું કામ સોલિસિટર કરે. બેરિસ્ટર સીધો કેસ નહિ લે. સોલિસિટર કેસ લે અને ખર્ચની વ્યવસ્થા કરે. બેરિસ્ટર તો સોલિસિટરે તૈયાર કરી આપેલા કેસની દલીલો જ કોર્ટમાં કરે.

આમાંથી વકીલોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

આપણા દેશમાં વકીલનો ધંધો હતો જ નહિ. ગામેગામ ન્યાયનું કામ આગેવાનો વિના ફીએ કરતા. પણ અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું, એટલે જુદી જુદી કોર્ટો આવી. વિકેન્દ્રિયકરણનું કેન્દ્રિયકરણ થયું, કોર્ટ સાથે અજાણ્યા અને ભાષા નહિ સમજનારા મેજિસ્ટ્રેટો ઊભા થયા અને વકીલ પણ થયા અને તે બધા એકસાથે વસ્યા. પહેલાં એ ધંધાનું કામ ગામે ગામ વહેંચાયેલું હતું. હવે તેનું કેન્દ્રિયકરણ થયું. પહેલાં ન્યાય કરનાર, કરાવનાર, એકબીજાને ઓળખતા હતા. આજે એકબીજાને સંબંધ જ નથી હોતો; એટલે આજે વકીલોની બુદ્ધિનો ન્યાય થાય છે, પણ લોકોના કજિયાનો ન્યાય થતો નથી.

એટલે આજે તો મને વ્યવસ્થિત ગોઠવીને બોલતાં ન આવડે, તો હું સાચો હોઉં તોય ખોટો ઠરું અને બરાબર બોલતાં આવડે તો ખોટો હોવા છતાં સાચો ઠરું એવી દશા થઈ ગઈ છે.

આજે વકીલોનું કર્તવ્ય એ છે, કે ગામમાં કંકાસ ઊભો જ ન થાય એ જોવું જોઈએ. કંકાસ કે કજિયો થાય, તો તેનો ઉકેલ લાવવાનું કામ તેમણે પોતાનું માનવું જોઈએ અને એવો ઉકેલ શોધવો જોઈએ, કે જેથી બન્ને પક્ષોનું કલ્યાણ થાય અને પોતાનું તો થાય જ.

આ રીતે વિચારતાં આજના વકીલો

કજિયા-દલાલો, એટલે કજિયા વધારવાનું કામ કરનાર બની ગયા છે તેમાંથી પોતાની જાતને ઉગારી લેવી જોઈએ અને સમાજને ઉગારવો જોઈએ ગાધીજીનું દૃષ્ટાંત આપણી સામે મોજૂદ છે તેમણે આફ્રિકામા વકીલાત કરી એ વકીલાતથી તેમણે ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે પડેલો ભેદ તોડી સપ સ્થાપ્યો વાદી-પ્રતિવાદીઓને મિત્ર બનાવ્યા અને વકીલાતની આવડતનો ઉપયોગ પ્રજાના કલ્યાણમાં કર્યો. તેમણે તેમનુ કામ દેશને ચરણે ધર્યું.

પણ આવું ક્યારે થઈ શકે? જો વકીલો શોખ માટે ન જીવે, પણ સાચું જીવન જીવવા ઇચ્છે તો જ થઈ શકે એવા વકીલોની જરૂરિયાતો ઓછી હશે જ વળી ગાધીજીએ પોતાનું જ્ઞાન દેશને અર્પણ કર્યું તેથી શુ ખોયું? એમણે શુ ઓછું મેળવ્યુ છે? એમને શાની તગી છે? તેમણે જગતને બધી શક્તિ અર્પણ કરી, એટલે જગત તેમને અર્પણ થયું, એટલે આખા દેશે તેમને બધુ આપ્યુ. સન્યાસીને સમાજ બધુ અર્પણ કરે, તો તેમાં સમાજે શું ગુમાવવાનુ હોય?

મને એક દિવસ વકીલ થવાનો વિચાર આવ્યો હતો હું બારડોલીની લડતવખતે સરભાણ રહેતો હતો. ત્યા એક રાનીપરજ ભાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યુ 'વાણિયો મારી પાસે કઈ માગતો નથી અને મારુ સર્વસ્વ લઈ લે છે' મેં વાણિયાને પૂછ્યુ તેણે કહ્યું 'હિસાબે થાય તે તો લેવુ જ જોઈએ ને? હિસાબથી વધુ એક પાઈ પણ મારે ન જોઈએ' તેણે પોતાના ચોપડા મંગાવ્યા, પણ મને એમાં સમજ ન પડી; એટલે ડૉ. ત્રિભુવનદાસને બોલાવ્યા તેમણે જોયુ, કે પેલાએ રૂ ૧) લીધેલો, તેના વ્યાજનુ વ્યાજ-ગણીને તેની બધી જમીન વાણિયાએ લઈ લીધી હતી પછી તેની જમીન તેને વકીલ કરીને પાછી અપાવી, પણ ત્યારે મને થયું, કે સમાજમા જો સાચા વકીલો હોય, તો અન્યાય ઓછા જ થઈ જાય

આજે જ્યાં ત્યા વેરઝેર અને ઝઘડા વધ્યા છે, તે ઘટાડવામાં અને આખરે એને નાબૂદ કરવામા વકીલો પોતાની શક્તિ ખર્ચશે, તો તે પ્રજાનું કલ્યાણ કરશે અને પોતે પણ સાચુ જીવન જીવતા થઈ જશે

સારા ધંધાની સાથે કેટલાક મેલ વળગ્યા છે દા ત નૃત્યકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર વગેરે

સગીતની સમાજને જરૂર છે જ; પણ સાચુ સગીત તો એ, કે જે હૃદયમાં ઊગે, કલ્યાણપ્રદ ભાવ જન્માવે પ્રાસ મેળવીને ગાય તે સગીત નથી પ્રાસગિક વાણીમાં પ્રાસ સમાયેલો હોય છે કોઈ માતા પ્રેમથી પોતાના દીકરાને માથે હાથ ફેરવતી બોલે છે, તે સગીત નથી શુ? દીકરો 'કાલી' ભાષામા 'બાપા' બોલે છે, તેમા સગીત છે, નહિ કે બારોટ સભા વચ્ચે 'બાપો, બાપો' બોલે છે અને ભાટાઈ કરે છે તેમા.

તમે બધા ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા હશો એમાં ભિખારીઓ બ્રહ્માનંદનાં ગીતો ગાય છે અને પૈસા માગે છે તેમાં સગીત ખરુ કે? કેટલીક વખત તો એમ લાગે છે, કે તે બધ કરે તો સારુ

આજે આપણે ધધાદારી સગીતને સગીત કહેતા થઈ ગયા છીએ ધધાદારી સંગીત આવ્યું, ત્યારથી પ્રમાદ અને વિલાસ વધ્યા છે તેની પાછળ કેટલુ ય ધન લોકો ખર્ચે છે

સગીતમાં શક્તિ છે અને તે માણસને

વશ કરી લે છે; એટલે સારા લોકોએ નાટક, સિનેમા, ભવૈયા, રામલીલાવાળા વગેરેથી ચેતવું પડે છે કેમ કે તેમાં બાળકો–છોકરાં ફસાવાનો ડર રહે છે.

એ સંગીત ધનની ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી તે હૃદયના ભાવને જગાડી, ઉન્નત કરી શકતું નથી. ધારો કે આવા બધા સંગીતવાળાઓ દેશમાંથી એકદમ અદૃશ્ય થઈ જાય અને એક પણ ધંધાદારી સંગીતવાળો ન રહે, તો મને લાગે છે, કે સમાજનું રુવાંટું ય ન ફરકે; તેથી તે નકામા જેવા છે. હા, જેમનો અંગત સ્વાર્થ ન સધાય એવા કેટલાકને કદાચ તેની ખોટ લાગે–જેમ દારૂ બંધ કરવાથી કલાલને ખોટ લાગે છે તેમ.

પણ સંગીત જગતનું કલ્યાણ પણ સાધી શકે છે. જો સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ દેશના હિતમાં અર્પણ કરે, તો જરૂર તે આનંદ આપે. જેમ કે રવીન્દ્રનાથ ઠાકૂર. તેમણે પોતાનું સંગીત પોતાની આજીવિકા માટે ઉત્પન્ન કર્યું ન હતું; તેથી એ સમાજને પોષક બન્યું. જે ચીજ ઈશ્વરને–સમાજને અર્પણ કરવાની હોય, તે કેટલી પવિત્ર હોવી જોઈએ! તેમાં સ્વાર્થની ગંધ પણ હોય તો તેની પવિત્રતા મારી જાય. તે તદ્દન શુદ્ધ હોવી જોઈએ.

આજે તો સંગીતના જલસાઓ થાય છે, તેની ટિકિટો લેવાય છે અને કેટલી ટિકિટ ખપે છે, તેના પર સંગીતની કિંમત અંકાય છે. એને બીજું જે નામ આપવું હોય તે આપો, પણ એ સંગીત નથી.

જેના દિલમાં શુદ્ધ ભાવ નથી ઊઠતા, તેનો કંઠ ગમે તેટલો મધુર હોય, તોપણ તેનું ભજન હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. આજે જે હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી ગાય છે, ગવાઈ જવાય છે, તે ગમે તેવા કંઠે ગવાય તોપણ તે હૃદયને અસરકરતા થાય છે.

વળી સંગીત એટલે કાવ્ય જ નહિ; ગદ્ય હોય તોપણ તે સંગીત હોઈ શકે છે.

જ્યારે મા તેના બાળક સાથે વાતો કરે છે, ત્યારે તેમાંથી સંગીત નીકળે છે. આ વાતો નાનું બાળક પણ સમજે છે; કેમ કે આ વાતો હૃદય–હૃદય વચ્ચેની હોય છે.

એમ જેના દિલમાં સ્વાર્થ ન હોય, પવિત્ર અને કલ્યાણપ્રદ ભાવ જેમાં હોય, તેમાંથી જ સંગીત નીકળે.

સંગીતની જેમ નૃત્યનું પણ છે. નૃત્ય સુંદર હોય, ગમે તેવું હોય, પણ જો તે સમાજની ઉન્નતિનું પોષક ન હોય, તો તે વિલાસ બની જાય છે.

પણ લોકો આજે શ્રેયસ્ કરતાં પ્રેયસ્‌ને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. એટલે તે નૃત્ય જીવનનું કલ્યાણ કરે તેવું છે કે નહિ, તેનો ખ્યાલ જ ભૂલી જવાય છે.

કવિ કોને કહેવો? આકાશના તારા સામે જોઈ, તે પરથી કવિતા લખે તેને? નહિ; કોઇથી એવી રીતે કવિ થવાતું નથી.

દરેકના દિલમાં સારા ઉન્નત ભાવો આવે છે, પણ તે રજૂ કરવાની શક્તિ દરેકમાં હોતી નથી. એ ભાવ જ્યારે બહાર પડેલા સાંભળીએ કે વાંચીએ, ત્યારે આપણા દિલના ભાવનો જાણે પડઘો ન પડતો હોય એવું લાગે છે.

એટલે ઉન્નત ભાવો સામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે, એવી રીતે રજૂ કરવાની કળા કવિની હોય અને સાચા કવિને એ ભાવ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે; કેમ કે તેના

દિલમાં એમ થાય છે, કે જે ભાવથી મને આનંદ થયો, તેના ભાગીદાર બીજાને બનાવુ અને એ રીતે તે સમાજને અર્પણ કરે છે એના અર્પણમા સ્વાર્થ હોતો નથી

મને લાગે છે, કે જેમનુ લખાણુ લખનારને પોતાને ઉંચે લઈ જાય અને સામાન્ય માણુસ સમજે એ રીતે જે રજૂ કરે તે જ કવિ

જેવી રીતે માના પેટમા બાળક હોય, તે ગર્ભમાં રહેલા બાળકને કેવી રીતે પોષે છે? તે પોતે ખોરાક ખાઈ, પચાવી, રસવાળું અને સત્ત્વવાળુ બનાવી, બાળકની દૂટી મારફત પહોચાડે છે અને તેને તથા બાળકને પોષણુ મળે છે એવી જ રીતે સમાજને ઊંચા ભાવ પહોચાડે અને તેને ઊંચે લઈ જાય અને પોતે પણુ એ ભાવથી ઊંચો થાય તે કવિ

મીરાબાઈએ હૃદયના ઊંડાણુમાથી જે ભાવ વ્યક્ત કર્યા, તેથી તે તો ભવસાગર તરી ગયાં અને આજે પણુ અનેકને ભવસાગર તરવામા તે મદદ કરે છે એવી જ રીતે નરસિંહ મહેતાનાં ભજનોમાથી વર્ષોથી લોકો પ્રેરણા મેળવે છે અને તે ગાતાં ધરાતા નથી અખા સોનીએ સમાજને પંદ્રો ગ્ચીને ચાબખા માર્યા છે એ બધા કવિ હતા કેમ કે તેમના લખાણો ધંધા તરીકે ન હતા તે લખાણોમાથી એમાના કોઈએ આજીવિકા નથી મેળવી નરસિંહ મહેતા ભિક્ષા માગીને રહેતા કબીર વણુકર હતો અખો સોની હતો. આ રીતે વિચારીએ, તો કવિ એટલે ઈશ્વર.

આજે તો જે કોઈ પણુ વ્યક્તિ મીરાનુ, નરસિંહનુ કે કોઈનુ યે ભજન ગાય, તે ભક્ત કહેવાય છે એવા ભજન કોઈ ગાતો હોય તો લોકો કહેશે, તે ભગત છે જેમ મંદિરમા જાય, તે ભક્ત ગણાય છે તેમ ભજન ગાય કે મંદિરમા જાય તે ભક્ત શાનો? ચોર પણુ મંદિરમા જાય અને ભજનો ગાય, તો તે ભક્ત ગણાય ખરો? તે તે ભજનના ભાવ એના જીવન સાથે મેળવાતા હોય, તો તે ભક્ત ખરો આજે તો તે ધર્મ મટીને ધંધો થયો, તેથી તે પડ્યો

કવિ અને ચિતારો એક જ જાતના છે કવિ માણુસના હૃદયના ભાવને શબ્દોમાં રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે અને ચિત્રકાર તે ભાવને ચિત્રમા રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે. છેવટે અક્ષર પણુ ચિત્ર જ છે ને?

હું શાંતિનિકેતન ગયો, ત્યારે નંદલાલ બોઝના ચિત્રો જોવા પામ્યો હતો તેમણે એક ચિત્ર મહાભારતના વખતનુ ચીતરેલુ હતુ તેમા કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધભૂમિ પર જાય છે તેમાં કૌરવોને જોતા તેના દિલમા દુખની લાગણી થાય છે અને પાંડવોને જોતા તેના મો ઉપર ક્રોધની લાગણી છવાઈ જાય છે તે ભાવો તેમણે આબેહૂબ ચીતર્યા હતાં

કવિની જેમ ચિત્રકારનો ધંધો ન હોય, પણુ એ લોકો પોતાની શક્તિ સમાજને અર્પણુ કરે અને અર્પણુ કર્યા પછી જે મળે તે લે, તો તે ઉપકારી થાય; પણુ ઉપકાર કરવાનુ મન તો ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે નિષ્કામ ભાવ આવ્યો હોય

મીરાબાઈએ ગાયુ છે, કે પ્રેમનો પ્યાલો પાઈને પીઉ. એનો અર્થ એ, કે પોતાનો પ્રેમ અર્પણુ કરીને, પછી જે શેષ પ્રસાદ મળે, તે પ્રેમથી લેવાનો હોય છે

*

દુઃખનું રહસ્ય

લેખક:
શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

દુઃખમાં સાંભરે રામ એટલું જ નહિ, પણ આપણે જીવીએ છીએ તે જિંદગીનું ભાન પણ દુઃખ વખતે જ થાય છે એવું ભાન શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે આ લેખ દ્વારા એમની લાક્ષણિક ઢબે આપણને કરાવે છે. હસતાંરમતાં જીવનનાં રહસ્યો કેવી સુંદર રીતે તેઓ સમજાવી શકે છે, તેનો આ લેખ એક નમૂનો છે.

'એવી વસ્તુ કયી છે જેનાથી દરેક માણસ દૂર રહેવા માગે છે, પણ જે દરેક મનુષ્યને મળ્યા વગર રહેતી નથી?' એકવાર ટ્રેનમાં અમે મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે એક ઉખાણાના શોખીન ભાઈએ ઉપર મુજબનો એક પ્રશ્ન અમને પૂછ્યો. દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા. એક પ્રૌઢ વયના ને ગરીબ સ્વભાવના ગૃહસ્થે કહ્યું: 'વઢકણી બૈરી;' બીજા એક ભાઈએ જવાબ દીધો: 'કંકાસ;' મેં ટ્રેનમાંની ગીરદી તરફ નજર નાખી કહ્યું: 'ભીડ;' એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું: 'મારકણા માસ્તર;' પણ કોઈનો જવાબ બરાબર લાગ્યો નહિ. 'તમે કહો,' મેં પ્રશ્ન પૂછનારને કહ્યું. 'દુઃખ,' એમણે જવાબ દીધો. 'કોઈને દુઃખ જોઈતું નથી, સૌ એનાથી દૂર રહેવા માગે છે; પણ દુઃખ કોઈથી દૂર રહેતું નથી. એ તો દરેકની પાસે જઈને પોતાનો પરચો બતાવે છે.'

અમને બધાને એનું કહેવું સાચું લાગ્યું; પણ કોઈની વાત એકદમ કબૂલ ન કરી લેવી, એની સામે કંઈ ને કંઈ દલીલ શોધી કાઢી એનો વિરોધ કરવો એવો મારો અસલથી જ સ્વભાવ હોવાને લીધે મેં એ વાત કબૂલ કરવાની ના પાડી. 'દરેક માણસ દુઃખથી દૂર રહેવા માગતો નથી. કેટલાક માણસો સામે ચાલીને દુઃખને નોતરી લાવે છે.' મેં કહ્યું.

'ખોટી વાત. દુઃખને સામે ચાલીને કોઈ બોલાવવા જાય એ બિલકુલ અસંભવિત છે,' પ્રશ્નકાર ગૃહસ્થે કહ્યું: 'તમે ભિખારીઓને નહિ જોયા હોય. તમે મૂડાઓને દીઠા છે? પોતાને હાથે લોખંડની સાંકળ પોતાના શરીર પર ફટકારતા માગણો વિષે તમે સાંભળ્યું નહિ હોય. તીણા ખીલાવાળા આસન પર સૂઈ રહેતા બાવાઓ વિષે તમને કોઈએ કહ્યું નથી?' મેં કહ્યું. 'એ તો બધા ઢોંગ છે. એમ કરીને લોકોની દયાવૃત્તિ ઉશ્કેરી કમાઈ ખાવા માટેના એ બધા ધંધા છે' એમણે જવાબ દીધો. 'બરાબર; લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા કે એમની દયાવૃત્તિને જાગ્રત કરવા ખાતર પણ કેટલાક માણસ હાથે કરી દુઃખી થાય છે એ ખરું કે નહિ?' મેં પૂછ્યું. 'એ ખરું, પણ એ કંઈ ખરેખર દુઃખ ખમવા માટે એમ કરતા નથી; પણ ગરીબાઈના મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે એમ કરે છે,' એમણે કહ્યું. 'એટલે મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે તેમ જ લોકોની સહાનુભૂતિ જાગ્રત કરવા માટે પણ કેટલાક લોકો હળવાં દુઃખો ખમવાનું પસંદ કરે છે એ તો સારું કેની?' મેં પૂછ્યું. 'તમને નહિ પહોંચાય, ભાઈસાબ. કોઈ પણ રીતે તમારે તમારો કક્કો ખરો કરવો

છે,' એમણે કહ્યું. એમની બાજુમાં બેઠેલા એક તરુણ ગૃહસ્થ એમની વહારે ધાયા, 'તમે કદાચ નવીન માનસશાસ્ત્ર નહિ વાંચ્યું હોય; પણ તમે જે દાખલા ગણાવ્યા તે માનસવિકૃતિના દાખલા છે. એવી રીતે હાથે કરીને દુઃખ પામનારા ને એમાં આનંદ માણનારાઓના મન બગડેલાં હોય છે.' 'એ હું જાણું છું કેટલાક માણસોને પારકાને દુઃખ દેવામાં મજા આવે છે ને કેટલાક માણસો પોતાને દુઃખ દઈને આનંદ માણે છે, પણ મેં ગણાવ્યા તે કિસ્સા માનસવિકૃતિના-બગડેલા મગજ-વાળાઓના નથી. એ તો મારા ને તમારા જેવા સારા મગજવાળા માણસો હોય છે,' મેં કહ્યું. 'એ ગમે તે હોય પણ દુઃખ કોઈને ગમતું નથી એ વાત તદ્દન ખરી છે,' મૂળ પ્રશ્નકારે કહ્યું.

મોટા ભાગના માણસોને દુઃખ ગમતું નથી એ વાત, એના વિરોધમાં ગમે તેટલી દલીલો કરીએ, તોપણ સાચી છે પોતાનું જ નહિ, પણ બીજાનું દુઃખ પણ ઘણા માણસોથી જોઈ શકાતું નથી. સામાન્ય માણસો પોતાને દુઃખ ન પડે તેની કાળજી રાખે છે. બીજાને દુઃખ પડે, ને પોતાને ન પડે તેથી અધમવૃત્તિના મનુષ્યો રાજી થાય છે. બીજાને દુઃખ ન પડે ને પોતાને પણ ન પડે એવી ઇચ્છા સમધારણવૃત્તિના મનુષ્યો રાખે છે. પોતે દુઃખી થઈને પણ બીજાના દુઃખો દૂર કરવા ઉત્તમ પુરુષો મથે છે.

પરંતુ દુઃખ પણ માણસને જરૂરનું છે. નરસિંહરાવે દુઃખને અગ્નિ સાથે સરખાવીને કહ્યું છે કે 'દુઃખ પડવાથી કઠણ હૈયા કુમળાં અને સંકુચિત હૃદયો વિશાળ બને છે.' જો કે એ દરેક કિસ્સામાં સાચું પડતું નથી. દુઃખને લીધે કેટલા કોમળ હૃદયના પુરુષો કઠોર ને નઠોર બની જાય છે અને વિશાળ હૃદયવાળા પણ સંકોચશીલ સ્વભાવના થઈ જાય છે. છતાં આમ ફાયદો કરવાને બદલે દુઃખ નુકસાન પણ કેટલીક વાર કરે છે, છતાં માણસને દુઃખની જરૂર પડે છે. સુખની શોધમાં કરતો માણસ સાચી રીતે તો દુઃખને જ શોધતો હોય, તો એ શોધ જ એવી દુઃખરૂપ હોય છે કે સુખને નામે એ અજાણ્યે દુઃખને જ નિમંત્રણ આપી રહ્યો હોય છે અને એ એને ભરપૂર પ્રમાણમાં મળી પણ રહે છે, પણ એ વાત એ જાણતો હોતો નથી. આમ અજાણ્યે દુઃખને સામે ચાલીને મળવા જનારાઓનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. પણ કેટલીક વાર માણસને જાણીજોઈને દુઃખ ઊભું કરવાની જરૂર પડે છે. સુખ કરતાં દુઃખ વધારે કાર્યસાધક છે. સુખ એ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે, એટલે કે દરેક માણસ પોતાને નિર્ભેળ સુખ મળે એમ ઇચ્છે છે. એ કોઈને મળતું નથી, છતાં ધારો કે મળે તો પછી એણે શું કરવું? સુખનો કોઈ ઉપયોગ નથી. માણસ સંપૂર્ણ રીતે સુખી થઈ જાય, પછી એને કંઈ થવાનું જ બાકી રહેતું નથી. એટલે એ તદ્દન નકામો થઈ જાય છે. દુઃખની બાબતમાં તેમ નથી. જેમજેમ માણસ દુઃખી થાય તેમતેમ એને વધારે ને વધારે કામ કરવું પડે છે.

સુખ એ સાધ્ય છે—મળે નહિ એવી—છતાં મેળવવાની કે મેળવવા લાયક વસ્તુ છે. ઘણીવાર એ માટેનું દુઃખ સિવાય બીજું કોઈ સાધન હોતું નથી. પૈસો, પત્ની, પ્રેમ, કીર્તિ, તંદુરસ્તી અને ઈશ્વર આદિ સર્વ કંઈ મેળવવા માટેનું મોટામાં મોટું સાધન દુઃખ છે, એમ પૈસો, પત્ની, પ્રેમ, ઈશ્વર વગેરે વગેરેને મેળવવા મથનારાઓનાં કાર્યો જોતાં જણાઈ આવે છે.

અહીંની હાઈસ્કૂલમાં ભણતા એક વિદ્યાર્થીએ શાળામાં પરીક્ષા ચાલતી હતી તે દરમ્યાન 'પરીક્ષા આપે એ બીજા–અમે નહિ' એવો મન સાથે નિશ્ચય કરીને ઘેરથી 'નિશાળે જાઉં છું' એમ કહી ચોપાટી, સિનેમા, હોટલ આદિ વિવિધ સ્થળે હાજરી પુરાવી પરીક્ષાનો કાળ પસાર કર્યો. પરિણામ જણાયું ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પરીક્ષાનો કાળ એણે ભલે પસાર કર્યો હોય, પરીક્ષા એ પસાર કરી શક્યો નથી. બધા જ વિષયમાં એ નાપાસ થતો હતો. એટલે એના પિતાએ શાળાના આચાર્ય પાસે જઈ તપાસ કરી તો જણાઈ આવ્યું કે એમના ચિરંજીવી પરીક્ષામાં બેઠા જ નહોતા! પિતાએ ઘેર આવીને પુત્ર પાસે ખુલાસો માગ્યો. પુત્ર પાસે એ સંતોષકારક તો શું પણ અસંતોષકારક પણ ખુલાસો હતો જ નહિ. આથી ચિઢાઈને પિતાએ એને સારી પેઠે મેથીપાક જમાડ્યો. બીજે દિવસે ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધનું સ્મરણ કરીને પુત્રે ઘરમાંથી મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું. કોઈને કહ્યા કારવ્યા વગર એ કોઈક અજાણ્યે સ્થળે નાસી ગયો.

બેએક દિવસ સગાંવહાલાં, મિત્રો આદિમાં તપાસ કરી અને પછી એની તપાસ કરવા માટેનાં બધાં જ 'ચક્રો ગતિમાન થયાં.' માતાએ ઉપવાસ ને પિતાએ પ્રવાસ આદર્યા. મિત્રોએ સલાહસૂચના આપવા માંડી. જુદાજુદા પત્રોમાં, જો એ છોકરો વાંચે તો કરુણ રસની નદીમાં ઘસડાઈને ઘેર પાછો ફરે, એવી કાકલૂદીભરી વિનતિઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. આ બધાને પરિણામે નહિ, પણ ફક્ત કંટાળીને છોકરો આખરે ઘેર પાછો ફર્યો.

'ના, તું ઘેર આવશે તો તને કોઈ કંઈ નહિ કહે. તારી ઇચ્છા મુજબ બધું થશે' એવું વચન એના પિતા તરફથી જાહેર છાપા મારફત એને અગાઉથી જ મળી ચૂક્યું હતું, એટલે કોઈએ કશું ન પૂછ્યું; પણ માતાએ માત્ર એટલું કહ્યું: 'તને અમારી દયા પણ ન આવી? જો અમારાં શરીર કેવાં થઈ ગયાં છે!'

પુત્રે જવાબ દીધો: 'તો મેં પણ ક્યાં સાહ્યબી ભોગવી છે? ત્રણ દિવસના તો મને નકોરડા ઉપવાસ થયા હતા અને જ્યારે ખાવા મળ્યું ત્યારે પણ એવું ખરાબ કે કૂતરા કે બિલાડાને નાખીએ તો તે યે ન ખાય. અને એટલા ખોરાકના બદલામાં મારી પાસે કામ એટલું લેતા કે ભલભલો મજૂર પણ થાકી જાય!"

'ત્યારે હાથે કરીને દુઃખી શું કામ થયો? તરત ચાલ્યા આવતાં તને થતું'તું શું?' માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"મારે દુઃખી થવું'તું. 'મને લાગતું'તું કે હું જેમ દુઃખી થઈશ તેમ તમને ગમશે.' પુત્રે કહ્યું.

'તું શું બોલે છે આ?' માતાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. 'તું દુઃખી થાય તે અમને ગમે? તારે ખાતર અમે કેટલું વેઠ્યું તેની ખબર છે?'

'ના, એમ નહિ; પણ હું દુઃખી થાઉં તો તમને–તમને હું બરાબર કહી શકતો નથી પણ મને એમ લાગતું'તું કે હું દુઃખી થઈશ તો તમને–મારી કાળજી વધારે થશે,' પુત્રે ખુલાસો કર્યો.

'તે તારે માટે અમે કાળજી કરી–કરીને દુઃખી થતાં'તાં તેનું કંઈ નહિ?' માતાએ પૂછ્યું.

'કંઈ નહિ કેમ? તમે દુઃખી થતાં હશો એમ ધારીને હું આવ્યો. હું દુઃખી થતો હોઈશ એમ ધારી તમે મને બોલાવ્યો ને

તમે દુખી થાઓ છો એમ જાણીને હુ આવ્યો.' પુત્રે જવાબ દીધો

માતાપુત્રના આ સવાદ પરથી દુખમા જે ઊડુ રહસ્ય રહેલુ છે, તેનુ જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે દુઃખ કોઈને ગમતુ નથી 'આખી પૃથ્વીમાં શાન્તિ ને શુભેચ્છા ફેલાઓ (ગુડ વીલ એન્ડ પીસ ઓન અર્થ) કોઈના પર પણ દુખ ન પડો (મા કશ્ચિદ્ દુખમાપ્નુયાત્) આ જાતની પ્રાર્થના જુદાજુદા ધર્મમાં આપવામા આવી છે દરેક જાતના દુખમાંથી છૂટી શી રીતે શકાય, એ જ માણસ જાત માટે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે અને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા એ અનાદિ કાળથી મથતો આવ્યો છે

એ બધુ ખરુ, છતાં માણસોને પોતે દુખી થવુ તેમ જ બીજાને દુખી કરવાં એ ગમે છે પણ ખરુ મહાભારતમા આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણે કુંતાને વરદાન માગવાનુ કહ્યુ, ત્યારે એણે માગ્યું 'અમારા પર હમેશ દુખ પડો'' આ વિચિત્ર માગણીનુ કારણ દર્શાવતા એણે કહ્યુ કે 'દુઃખને વખને જ અમે તમને સભારીએ છીએ અને તમે અમને સભારો છો'

ભક્ત ઈશ્વરને હમેશ દિવસમા ચાર-પાચ વાર સભારે છે ને પોતાને સુખ મળે તે માટે એની પ્રાર્થના કરે છે, પરતુ ભક્તને મોટે ભાગે એના પર દુખ આવી પડે એમ ન હોય તો ઈશ્વર જાતે જઈને એની કસોટી કરીને પણ એને દુખી કરે છે, ત્યારે જ એને ચેન પડે છે

દુખ સહન કર્યાથી જ ભગવાનને મેળવી શકાય એમ માનીને ઘણા મનુષ્યો જાતજાતના સકટો નોતરે છે કોઈ ઉપવાસ કરે છે, કેટલાક ભરઉનાળામાં બપોરની વખતે ખુલ્લામાં ચારે બાજુએ અગ્નિ સળગાવી તેની વચ્ચે ઊભા રહીને ખરેખરા અર્થમા તપશ્ચર્યા કરે છે કોઈક ખીલાની પથારી બનાવી તેના પર સૂએ છે, તો કોઈક એક પગે કે એક હાથ ઊચો રાખી ઊભા રહેવાના અખતરા કરે છે

દુખ પામનાર મનુષ્ય તરફ ઈશ્વરની સહાનુભૂતિ ખેચાય છે કે નહિ, તે તો કોણ જાણે, પરતુ દુખી મનુષ્ય તરફ બીજા મનુષ્યોની સહાનુભૂતિ ખેચાય છે એ તો ચોક્કસ છે આ કારણે કેટલાકો ગરીબાઈના દુખનો ઢોંગ કરી બીજાઓ પાસેથી પૈસા પડાવે છે, કેટલાકો અન્ય પ્રકારની આર્થિક, સામાજિક કે રાજકીય વિપત્તિઓ પોતાને માથે આવી પડી છે એવો દેખાવ કરી લોકોની સહાનુભૂતિ જાગૃત કરે છે; પરતુ આમ દુખનો દેખાવ કરવામાં પણ ઘણી વાર ઘણા માણસોને સાચેસાચુ દુખ આવી મળે છે

બીજાને દુખી કરી રાજી થવુ અને પોતાની જાતને હેરાન કરવામાં આનંદ માણવો, એવી બે જાતની વિકૃતિ માણસના મનમાં રહેલી છે એમ માનસશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે, પરતુ ખરી રીતે જોતાં એ માત્ર વિકૃતિ છે, એમ ન કહી શકાય માણસ માત્રની એ પ્રકૃતિ છે–એના સ્વભાવમાં જ એ ગુણો રહેલા છે એની અતિશયતા થાય–હદબહારનો એનો વિકાસ થાય–તો એ વિકૃત બને છે અને કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ એ કઈ બહારથી આવનારી વસ્તુ નથી મૂળ પ્રકૃતિમા જ એનાં બીજ રહેલાં હોય છે

બીજાને દુખી કરી માણસ રાજી થાય છે, કારણ કે એથી એનો અહભાવ–પોતે મોટો છે એ જાતની લાગણી–સતોષાય

છે. પોતાની જાતને દુઃખી કરવામાં એને આનંદ આવે છે; કારણ કે એથી આત્મ બલિદાનની-યજ્ઞની એની ભાવના સંતોષાય છે, ને તે ઉપરાંત લોકોની સહાનુભૂતિ જાગ્રત કરી શકાય છે.

પણ આ કરતાંયે દુઃખની વધારે મોટી સિદ્ધિ બીજી છે.

મારા મોંમાં દાંત છે એનું ભાન હું જ્યારે ખોરાક ચાવું છું ત્યારે જ થાય છે. તે સિવાય દાંતની હયાતીને હું લગભગ ભૂલી જાઉં છું અને ચાવતી વેળા પણ દાંતની હયાતીનો સામાન્ય ભાવે એટલે કે જથાબંધ દાંતની હયાતીનો મને ખ્યાલ રહે છે. વ્યક્તિગત દાંત વિષે મને કશો જ વિચાર આવતો નથી. દાતણ કરતી વેળા દરેક દાંત દાતણના ઘર્ષણમાં આવે છે, પરંતુ એ જુદા જુદા દાંત વિષે વિચાર સરખો કરવાની મને ફુરસદ રહેતી નથી.

પણ એક વેળા એકાદ દાંતના મનમાં થઈ આવ્યું કે 'રોજ આના મોંમાં રહીને હું આટઆટલી સેવા બજાવું છું, પણ આ નગુણા માણસને મારી હયાતીનું ભાન પણ નથી, તો જરા એને ચમત્કાર બતાવવો જોઈએ.' કંઈ પણ કારણ વગર એકાએક અર્ધી રાત્રે એણે તપશ્ચર્યા આદરી. કષ્ટને નોતરું દીધું. 'શું થઈ આવ્યું દાંતમાં?' કહીને હું દાઢ દબાવતો ઊંઘમાંથી ચમકીને બેઠો થઈ ગયો. દાંતનું દુઃખ દૂર કરવા મેં કંઈ કંઈ પ્રયત્ન કર્યા, પણ એણે આખી રાત દુઃખ ખમવાનું ચાલુ રાખ્યું અને વારે ઘડીએ મારી જીભ અને હાથ એ દાંતને પંપાળી-થાબડીને એને શાંત કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં. એ દાંતમાં કંઈ પણ થાય છે કે તરત જ હું ઉપચાર કરવા મંડી પડું છું. આમ દાંતની હયાતીનું ભાન મને દુઃખને વખતે થયું, સુખ સમયે નહિ.

આપણી તબિયત સારી હોય છે ત્યારે આપણને એની કંઈ જ લાગણી થતી નથી. આજે હું સારો છું, આજે સબેખમ નથી, માથું દુઃખતું નથી, હાથપગ કળતા નથી, પેટમાં દુઃખતું નથી, આંખમાં બળતું નથી, શ્વાસ ભરાઈ આવતો નથી, કોઈ ઠેકાણે ઝાટકા મારતા નથી, તાવ નથી આવ્યો, મોંમાં ચાંદી પડી નથી, દરાજ-ફોલ્લા ખસ-ખરજવું કંઈ થયું નથી, એવો વિચાર તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં આપણે કદી પણ કરતા નથી. પરંતુ કંઈ પણ રોગ થાય કે તરત આપણને આપણા શરીરનું અને રોગ-ગ્રસ્ત અવયવનું ભાન થાય છે અને આ ભાન રોગ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે.

સત, ચિત ને આનંદ એ ત્રણ આત્માના ધર્મ મનાયા છે. સત એટલે હયાતી, ચિત એટલે એનું જ્ઞાન હોવું તે, અને આનંદ એટલે તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતો આનંદ ત્રણે કુદરતી રીતે જ મનુષ્યના આત્મામાં રહેલા ધર્મો છે. એમાં સત એટલે હયાતી તો આપણા બધાની હોય છે, પણ ચિત એટલે હયાતીનું ભાન બધાને બધો વખત રહેતું નથી. ઘણાંખરાં કામો યંત્રની પેઠે કેવળ ટેવથી જ આપણે કર્યા જઈએ છીએ. આપણે છીએ એ વસ્તુ એટલી કુદરતી બની ગઈ છે કે હું છું એનું સતત ને જાગ્રત ભાન કોઈકને જ રહે છે. દુઃખ આવીને એ ભાન કરાવે છે. ગૌતમ બુદ્ધને એણે દુઃખી મનુષ્યો જોયા તે પછી જ જિંદગી એ શું છે એ જાણવા માટે ઉત્કંઠા જાગી. બુદ્ધને તો બીજાનાં દુઃખો જોઈ જિંદગીનું ભાન થયું, પરંતુ આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને તો પોતે દુઃખી થાય ત્યારે જ જિંદગીની હયાતીનું ભાન થાય છે.

એ હયાતીનુ ભાન થયા પછી દુ ખને દૂર કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે અને એ જાતના પ્રયત્નથી એને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, દુ ખ દૂર થાય તો એ દૂર થયાનો આનંદ એને કુદરતી રીતે જ મળે છે અને એ દુ ખ દૂર ન થાય તો એને દૂર કરવાના પ્રયત્નોમા એથી મોટાં દુ ખોને નિમંત્રી એ જ નાના દુ ખને ભૂલી જઈ આનંદ માનતો થાય છે

અત્યારે જાતજાતની અગવડ, તકલીફ ને પીડા આપણને ભોગવવી પડે છે મુસાફરી કરનારાઓને પ્રવાસની તકલીફ, ઘરવગરનાઓ માટે નિવાસની તકલીફ અને અત્યંત ભીડને કારણે તેમ જ કોમી કલહોને કારણે કેટલાકને માટે શ્વાસની તકલીફ, ઉત્પાદન ને વહેંચણીના સુમેળને અભાવે અનાજની અગવડ ને કાપડની પીડા એ સર્વ વેઠવા પડે છે એટલે ઘણા માણસો કહે છે 'ભાઈ આ તે કંઈ જિંદગી છે?' પરંતુ એમને ખબર નથી કે આ જ જિંદગી છે જ્યાં સુધી બધી જાતની સગવડ હતી; ખાવાપીવા, ઓઢવા-પાથરવા ને રહેવાફરવાનુ જોઈએ તે પ્રમાણે મળી રહેતુ, ત્યારે 'વાહ આ કેવી સરસ જિંદગી છે!' એમ કોઈ કહેતુ નહિ, પરંતુ હવે જ્યારે નવી નવી તકલીફો ઊભી થાય છે, ત્યારે 'આ જિંદગી છે!' એવુ ભાન માણસને થવા લાગ્યુ છે

સુખ ને સગવડના સાધનો શોધતો-શોધતો માણસ વિજ્ઞાન ને અજ્ઞાનની મદદથી 'માણસની જિંદગી છે' એ વાત જ લગભગ ભૂલી ગયો હતો હવે દુ ખ અને અગવડે આવી એની સ્મરણશક્તિને સ કોરીને એને ભાન કરાવ્યુ છે, કે 'જો, માણસની પાસે જિંદગી જેવી વસ્તુ પણ છે બીજુ બધુ ઘણુ હશે, પણ એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે'

★

, કોઈ પણ શાસ્ત્ર શીખવા પાછળ કેટલુ બલિદાન આપવુ પડે છે એનો જીવતોજાગતો દાખલો કોઈ હોય, તો તે પ્રખ્યાત ને પ્રવીણ ખગોળવેત્તા દિનકરપ્રસાદનો

અમાસનુ ગ્રહણ આવનારુ હતુ પણ એ હિંદુસ્તાનમા દેખાવાનુ નહોતુ એમ એમણે બરાબર ગણતરી કરી હતી એમની વિરુદ્ધ બીજા કેટલા યે શાસ્ત્રીઓએ છાપામા લખ્યુ હતુ કે તેમ છતા એ ગ્રહણનો દોષ તો હિંદની પ્રજાને લાગવાનો જ છે માટે એ પળાવુ જોઈએ દિનકરપ્રસાદે ફરી ગણતરી કરી જોઈ એ માટે તારાગ્રહણનુ ફરીથી નિરીક્ષણ કરવા દુરબીનથી એ તારાઓનુ પુન અવલોકન કરતા હતા બેએક મિત્રો પણ સાથે જ હતા અવલોકન કરતાકરતા એ તો એટલા બધા તલ્લીન બની ગયા કે નીચે ખાડામા ક્યારે પગ પડ્યો તેની યે એમને કશી ખબર ન રહી એ ગબડી ગયા દુરબીન ફૂટ્યુ એમને ઊચકતી વખતે બેમાના એક મિત્રે શિખામણ દીધી

"ભાઈ દિનકરપ્રસાદ, આકાશના આ તારાઓ તો પોતાને માટે નિર્માણ થયેલ સરળ માર્ગે, ગતિ કર્યે જ જવાના છે એમા ઘડીનો કે તસુનો ફેર નહિ, પરંતુ તમને ખબર છે ને કે આપણી-પૃથ્વી-વાસીઓની સ્થિતિ એવી નથી, એથી જુદી છે આપણા માર્ગમા તો કેટલા યે ખાડાખાબોચિયા, જળાઝાખરા છે, માટે આકાશના પરમ તત્ત્વોના અભ્યાસ, અવલોકન ને નિરીક્ષણ કરવા કરતાં પૃથ્વી પરના આપણા માર્ગનુ નિરીક્ષણ કરતા જાઓ તો? આમ ન થતા તમારા જેવા કેટલા યે ભલાભોળા વેદિયાઓના જીવન આ પૃથ્વી પર અટવાઈ જતા હશે!"

×

મોત તો મીઠું બન્યું!

લેખક:
શ્રી. સોપાન

પિતા અને પુત્ર વચ્ચેના સંબંધ ઉપર સંયુક્ત કુટુંબનો આધાર રહે છે. સંયુક્ત કુટુંબ એ આપણી સમાજરચનાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. એ સિદ્ધિ જ્યારે આપણે ખોવા બેઠા છીએ, ત્યારે અંતરના લાગણીપ્રવાહો સમજીને પ્રેમમાંથી પેદા થયેલ અને પ્રેમમાં જ પોષાય એવા સંયુક્ત કુટુંબને જીવતું રાખી શકીએ તો કેવું સારું! આ વાર્તા એવી પ્રેરણા જગાડશે?

શાંતિલાલના આનંદને તે દિવસે કોઈ સીમા નહોતી. વર્ષોનું નહિ, જનમોજનમનું તપ તે દિવસે ફળતું હોય એવો હર્ષ પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ ત્યારે અનુભવતાં હતાં.

વાત સામાન્ય નહોતી. એક બે નહિ પણ છ પુત્રીઓના પિતા થયા અને ચાળીસ વરસની ઉંમર વટાવી દીધી; છતાં શાંતિલાલના ખોળામાં રમવા માટે ભગવાને પુત્ર આપ્યો નહોતો.

પહેલી દીકરી આવી ત્યારે લક્ષ્મી પધાર્યાં હોય એ રીતે એનો સત્કાર થયો હતો. બીજી દીકરી વખતે મોં સહેજ બગડ્યું હતું. ત્રીજી દીકરીએ દર્શન આપ્યાં ત્યારે તો પ્રભુનો કોપ ઊતર્યો હોય એમ લાગેલું. ચોથી અને પાંચમી દીકરીએ એવી ખાતરી કરાવી દીધી હતી કે પૂર્વ-જન્મોનાં પાપ એકસામટાં ઊમટી આવ્યાં છે. શાંતિલાલના ઘરમાંથી આનંદ-કલ્લોલ નાશ પામ્યાં હતાં અને સૌ કોઈ એ બંનેની દયા ખાતાં હતાં.

આમાં જ્યારે છઠ્ઠી પુત્રી જન્મી, ત્યારે પ્રભાવતી ચોધાર આંસુએ રડી પડી હતી અને શાંતિલાલ પોતાનું દુઃખ ભૂલવા જાણની યાત્રાએ ચાલ્યો ગયો હતો. ગાંવહાલાંને ભય લાગ્યો હતો કે શાંતિલાલનું મગજ હવે ફરી જશે. એટલાં એમના સદ્દભાગ્ય હતાં કે છએ છ પુત્રીઓ ઈશ્વરે એને ત્યાં રહેવા નહોતી દીધી. બેને છેક બાળપણમાં અને એકને ચાર વરસે પોતાને ત્યાં પાછી બોલાવી દીધી હતી!

પણ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન તમામ પ્રકારની લાગણીથી નિર્લેપ રહ્યાં હતાં શાંતિલાલનાં બા-બાપુજી. એ રહેતાં હતાં કાઠિયાવાડના ગામડામાં અને શાંતિલાલ વેપાર અર્થે કલકત્તામાં વસ્યો હતો. બેત્રણ વર્ષે એકવાર 'દેશ'માં આવવાનું થતું. આવવાનું થતું ત્યારે સૌ મળતાં, પણ મનનો મેળ તો શાંતિલાલનાં લગ્ન પછી બીજે વર્ષે જ તૂટી ગયો હતો.

શાંતિલાલને ત્યાં છ પુત્રી પછી પુત્રનો જન્મ થયો, ત્યારે એના આનંદને અવધિ નહોતી એ વખતે જૂનું બધું ભૂલી જઈને એ સૌની પાસે પોતાનો હરખ જાહેર કરતો હતો. આ હરખમાં જ એણે પિતાને પણ તાર કરીને પુત્રજન્મના ખબર આપી દીધા હતા.

શાંતિલાલે તો કલકત્તા જેવા શહેરમાં પણ 'દેશ' જેવો જ વહેવાર કર્યો. પ્રથમ સાકર, પછી પેંડા ને છેવટે ચાંદી જેવા ચમકતા જર્મન સીલ્વરના પ્યાલાઓની સગાંઓમાં લહાણી કરી. સગાંનાં ઘર તો દસ જ હતાં, શાંતિલાલની ઘરની દુનિયા યે કંઈ મોટી નહોતી. પણ એને લાગ્યું કે આજે આખી દુનિયા એના આનંદમાં ભાગીદાર

બની રહી છે

જે સમાજમાં અને જે કુટુંબમાં કન્યાની અવગણના થતી હશે તે બધે આમ બનતું હોય કે ન બનતું હોય પણ 'ભાઈ' આવ્યો તે દિવસથી બાકી રહેલી ત્રણે ય બહેનોનું વહાલ તો એના ઉપર ઠલવાઈ જવા માટે હરીફાઈ કરતું હતું જાણે સૌએ સ્વીકારી લીધું હતું કે આજ સુધી તો સાગરછીપલા જ કાંઠે આવ્યાં હતાં અને હવે તો તળિયાનું અમૂલખ મોતી ધરતી ઉપર આવી ગયું છે! 'ભાઈ'ની અદ્દભુત સંભાળ લેવાતી હતી ઘરની રોનક બદલાઈ ગઈ હતી

પહેલો મહિનો તો અજબ પ્રકારે વીત્યો હતો શાંતિલાલને કોઈ સામે મળે એટલે કોઈ ને કોઈ બહાને વાત કાઢીને એ ખબર આપે જ કે એને ત્યાં 'બાબો' આવ્યો છે બીજું કોઈ બહાનું ન મળે તો છૂટા પડવાની ઉતાવળ કરતાં કહી દે, 'આજ બાબાની તબિયત બરાબર નથી એટલે જરા દવા લેતા જવું છે,' પણ ખબર આપ્યા વિના એને જંપ વળે જ નહિ

શાંતિલાલના આ હર્ષમાં એક દિવસ પ્રભાવતીએ ઓટ આણી દીધી શાંતિલાલ ધંધેથી પાછો ફરી થાક્યોપાક્યો ઘેર આવીને જમવાની રાહ જોતો બેઠો હતો, ત્યાં પ્રભાવતીએ આવીને પૂછયું

'દેશમાંથી કોઈનો કાગળ છે?'

શાંતિલાલને એ વખતે જ સ્મરણ થયું કે પિતા તરફથી એના તારનો જવાબ મળ્યો નથી જવાબ આપવાને બદલે એ સૂનમૂન બેઠો રહ્યો પ્રભાવતીએ તે જ વખતે એના તરફ બે પત્રો ફેંક્યા એક હતો પ્રભાવતીના ભાઈનો અને બીજો એની પરણેલી નાની બેનનો શાંતિલાલ શૂન્યમને પત્રો જોતો હતો ત્યાં પ્રભાવતી બોલી

'આ ચોથો કાગળ આવ્યો મારા ભાઈનો, તમારા બા-બાપુજીને તો .. ' બાકીના શબ્દો ગળી જવાયા

'આવે વખતે તો દુશ્મનને ય હરખ આવે કે 'છે કે મૂડી કરતાં વ્યાજ વા'લાં' પણ તમારા બાપુજીને તો મૂડી ને વ્યાજ બેય દવલાં છે' પ્રભાવતી આટલું બોલી રસોડામાં ચાલી ગઈ

શાંતિલાલ વિચારે ચડ્યો વર્ષો પહેલાંનાં દશ્યો આંખ આગળ ચલચિત્રની જેમ પસાર થવા લાગ્યા એના લગ્ન થયાં ત્યારે માતાપિતાના હરખનો પાર નહોતો બહુ પૈસાદાર નહોતાં છતાં આખી નાત જમાડી હતી ઘરેણાંલૂગડાં જોઈને તો સૌ કોઈ નવાઈ પામ્યાં હતાં આવી 'જાન' કોઈએ કાઢી નહોતી ધામધૂમ તો રજવાડાં જેવી કરી હતી

અને પ્રભાવતીનું મોં જોવા બા કેવી ઉત્સુક હતી! જાણે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ એના પગમાં આળોટતું હોય એટલો આનંદ એના મુખ ઉપર ઝળકતો હતો પ્રભાવતીને જોયા પછી તો પ્રત્યેક ક્ષણે એનું મોં હસુહસુ થતું હતું ઘેર આવ્યા ત્યારપછી સૌની પાસે બોલતા 'મારે ઘેર દીવો થયો ને લક્ષ્મીજી પધાર્યાં' પ્રભાવતી શુકનવતી છે અને તેના પગલાંથી ઘરની રિદ્ધિસિદ્ધિ વધશે એવું યે એ સૌને કહેતા હતાં

પહેલું વર્ષ આનંદોલ્લાસમાં પસાર થયું હતું સૌ સગાંનો એવો મત હતો કે ઘરડાંના પુણ્ય હવે ફળવા લાગ્યા છે. આ માણુવટ વચ્ચેના પ્રેમના તો બધે દષ્ટાંતો અપાતા હતા

પણ બીજે વર્ષે નોકરી અર્થે શાંતિલાલને કમાવા જવાનું થયું અને સંજોગે ત્યાં લગ્નપ્રસંગ આવતાં પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ એક વર્ષ પછી વીરપુર પાછાં આવ્યાં, ત્યારે વાતાવરણ બદલાઈ ગયેલું લાગ્યું.

કલકત્તાની સ્વતંત્ર હવાનો સ્પર્શ કહો કે માતાપિતાના જુનવાણી માનસને દોષ આપો, પણ શાંતિલાલ અને પ્રભાવતી એ વખતે વીરપુર બે મહિના રોકાયાં તેમાં મનનો મેળ તૂટી ગયો.

શાંતિલાલ કલકત્તા ગયો હતો એક સામાન્ય નોકરી માટે અને તે પણ પિતાની લાગવગને પ્રતાપે જ; પણ નસીબ આડેનું પાંદડું ત્યાં ખસી ગયું. જે વેપારી પેઢીમાં એ નોકરી કરતો હતો, તેના મુનીમનું અવસાન થતાં એ જગ્યા શાંતિલાલને મળી અને બીજા છ મહિનામાં તો એને ભાગીદાર બનાવી દેવામાં આવ્યો. પ્રભાવતીએ ગોંડલથી મોટું શહેર જોયું નહોતું, એટલે પ્રથમ તો તે કલકત્તામાં મૂંઝાવા લાગી હતી, પણ બહુ ઝડપે શાંતિલાલની પ્રગતિ થતાં એનામાં પણ ગતિ અને મતિ આવી ગયાં. કલકત્તા એને ગમી ગયું. ઘરમાં કામ કરનાર નોકર હતો અને જેની મર્યાદા રાખવી પડે તેવું ઉપર તો કોઈ વડીલરૂપે હતું જ નહિ. પાડોશમાં એક કાઠિયાવાડી કુટુંબ રહેતું હતું. તે બાઈનો મીઠો ને કંઈક ખુશામતિયો સ્વભાવ પ્રભાવતીને ગમી ગયો હતો. પ્રભાવતીને આ સ્વતંત્રતામાં સુખ લાગવા માંડ્યું હતું.

એક વર્ષ પછી વીરપુર જવાનું થયું, ત્યારે એના મનમાં આનંદ હતો; પણ તે માતાપિતાને કે કુટુંબી સાથે મળવાનો નહિ, પણ પોતાની સમૃદ્ધિ અને હોશિયારી સૌને દેખાડવાનો. જતાં પહેલાં ભપકો કરવા માટે પાંચસોસાતસોનું ખરચ પણ કરી નાંખ્યું હતું. પાડોશી બાઈએ એને પોતાની રીતે ચેતવી તો હતી જ, કે 'આ જોઈને તારાં સગાંવહાલાં બળી જશે' પરંતુ પ્રભાવતીએ તેની ચિંતા કરી નહોતી.

જેમ શાંતિલાલનું ભાગ્ય કલકત્તામાં ઝળક્યું હતું, તેમ એના પિતાનો ભાગ્યસૂર્ય વાદળથી ઢંકાઈ ગયો હતો. એકબે વાર સામાન્ય માંદગી આવી ગઈ હતી. પુત્રને ઉછેરવો ને પરણાવવો એ બે હોંસ પૂરી થઈ જતાં કામ કરવાનું જોશ પણ ઓછું થઈ ગયું હતું. વેપારમાં સાધારણ ખોટ આવતાં ઉત્સાહ પણ ઘટી ગયો હતો. આ બધામાં શાંતિલાલની કમાણી વધવાના સમાચારે શિથિલતા વધારી મૂકી હતી. પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ કલકત્તાથી આવવા નીકળ્યાં, ત્યારે બાપુજી તો કાયમી નિવૃત્તિ લેવાની વાત કરી રહ્યા હતા. સૌને હર્ષભેર કહેતા હતા: 'હવે શી ચિંતા છે? શાંતિલાલ સારું કમાય છે, આપણે તો ભગવાનનું ભજન કરીશું.'

પણ શાંતિલાલ અને પ્રભાવતી આવતાં એ સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું. પ્રભાવતી સાસુને પગે લાગી ખરી, પરંતુ એમાં શુષ્ક વિધિ સિવાય બીજી કોઈ લાગણી ન હતી. આવતાંની સાથે જ ઘરનો મુખ્ય ઓરડો એણે પોતાનો કરી લીધો ને જે કોઈ આવે તેની પાસે પોતાની સમૃદ્ધિ અને કલકત્તાના જીવનનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, વાત વણસવા માંડી.

સાસુવહુ વચ્ચે અને પછી પિતાપુત્ર વચ્ચે એકબે વાર સહેજ બોલવાનું પણ થઈ ગયું. પિતાએ તો નિવૃત્તિની વાત ઉચ્ચારી નહિ પણ બીજાં સગાંઓએ હરખમાં આવી જઈ એ વાત કરી, ત્યારે શાંતિલાલે જવાબ આપ્યો: 'શહેરની કમાણી ઉપર બહુ ભરોસો ન રાખવો જોઈએ. કાલે શેઠની મહેરબાની ઓછી થઈ જાય તો રખડી પડીએ... અને શરીર ચાલે ત્યાં સુધી કામ તો સૌએ કરવું જ જોઈએ ને!'

આમાં પ્રભાવતીના પિયરનાં સગાં આવ્યાં. એમણે શાંતિલાલ ને પ્રભાવતીના

વખાણથી ગામ ગજાવી દીધુ અને છેવટે એવુ પણ સાબિત કર્યુ, કે શાંતિલાલની મૂળ નોકરી એના પિતાની નહિ, પણ સસરાની લાગવગથી થઈ હતી શાંતિલાલ આટલો આગળ વધી શક્યો તેની પાછળ સસરાની ઓથ હતી શાંતિલાલનાં બા-બાપુજીને આ ખૂચ્યુ એટલે પ્રભાવતી એના ઉપર ચિડાઇ અને પોતાના પિયરની વિશેષ પ્રશસા કરવા લાગી

મનનો મેળ તૂટવા માટે આટલુ પૂરતુ હતુ, છતા એમાં ઉમેરો થયો પ્રભાવતીના ભાઈના આગ્રહથી શાંતિલાલ-પ્રભાવતી એમને ગામ ગયાં. ત્યા આઠ દિવસ રહીને પાછાં આવ્યા, ત્યારે કેટલાક નવા ઘરેણા-લૂગડા સાથે લઈ આવ્યા હતા શાંતિલાલના બા કહે છે કે એ બધુ શાંતિલાલના પૈસાથી જ થયુ હતું, પણ પ્રભાવતીનો મત છે કે એના માબાપ શાંતિલાલનાં માબાપ કરતાં વધુ ઉદાર, પ્રેમાળ અને વ્યવહાર સાચવનારા હતાં માટે જ આ બધુ મળ્યુ હતુ.

ગમે તેમ હોય, પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ વીરપુરથી કલકત્તા આવવા નીકળ્યાં, ત્યારે માતાપિતાની આખમા આસુ હતાં અને એ બનેના મુખ ઉપર કટાળાના ભાવો દેખાઈ આવતા હતા પહેલા કરતાં બીજી વિદાય સાવ જુદા પ્રકારની હતી

શાંતિલાલની આખ આગળ આ બધાં દૃશ્યો પોતાની કલ્પના અનુસારના રગો સાથે રજૂ થતા હતા, એટલે એને લાગતુ હતુ કે લગ્ન સુધી જ માતાપિતાનુ વહાલ એને મળ્યુ હતુ એ પછી તો પોતાનુ સારુ થતુ માતાપિતાથી જોઈ શકાતું પણ નહિ !

પછીનાં વર્ષો યાદ આવ્યા ખરાં, પરંતુ તેમા ક્યા યે માતાપિતાનો ઉલ્લાસ એવો જોયો નહોતો દીકરી ઉપર દીકરી અવતરતી ત્યારે આશ્વાસનનો એકે શબ્દ પિતા તરફથી આવ્યો નહોતો પ્રભાવતી સગર્ભા થતી ત્યારે તેને 'દેશમાં' બોલાવવાનો એક શુષ્ક પત્ર આવતો, પણ જવાબમાં ના જતી એટલે પિતા ચૂપ થઈ જતા પ્રભાવતી એકવાર ગભીર માદગીમા સપડાયેલી ત્યારે બાને બોલાવવાનો પત્ર લખેલો, પણ જવાબમા તો આવવાને બદલે ભાડાના પૈસા જ મગાવેલા અને પિતાએ લખેલુ - 'ઘરમાં જે હતુ તે વેચીને આજ સુધી નિભાવ્યુ છે હવે કરજે થતુ જાય છે, મારુ' શરીર ચાલતુ નથી, તારી બા એકલી આવે તો મારુ શુ થાય ?' શાંતિલાલને તે દિવસે માતાપિતા દુશ્મન જેવા લાગ્યા હતા અને એ પ્રકારનો ઉગ્ર પત્ર એણે લખી પણ નાખ્યો હતો

આ સ્મરણમાળા ચાલતી હતી, ત્યા બાબાના રડવાનો અવાજ આવ્યો. શાંતિલાલ દોડીને રસોડા તરફ ગયો, ત્યાં એણે પ્રભાવતીને આસુ સારતી જોઈ. પ્રભાવતીએ આંસુ તો તરત લૂછી નાખ્યા, પણ શાંતિલાલને એની ચોટ લાગી ગઈ. માતાપિતાની નિષ્ઠુરતા ઉપર એના અતરમાથી ધિક્કારની લાગણી છૂટી

*

બાબાને હવે ત્રીજો મહિનો જતો હતો. બીજો મહિનો બેઠો ત્યારથી જ એની તબિયત બગડવા માંડી હતી શાંતિલાલે મોટામાં મોટા દાક્તરોથી માંડીને પાડોશણ સુધીના નિષ્ણાતોની સારવાર લીધી હતી, પણ બાબો સારો થતો નહોતો કોઈ કોઇવાર બાબાના વિચારે એનો જીવ તાળવે ચોટી જતો હતો મનુષ્ય ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ ભયકર કલ્પનાઓ એને જેમ આવી જ જાય છે, તેમ 'ભાઈ'ની અશુભ કલ્પના એને જાગી

જતી અને ત્યારે આખા શરીરમાં ધ્રુજારી વ્યાપી જતી હતી. આવા દુઃખમાં એ ડૂબેલો હોય ત્યારે પ્રભાવતી કોઈ કોઈવાર બોલી જતી. 'કોઈનો વળગાડ હશે, કોઈની આંતરડી આપણું સુખ જોઈને કકળતી હશે.' શાંતિલાલની આંખ આગળ ત્યારે માતા-પિતાનું જ ભૂંડું દૃશ્ય રચાઈ જતું હતું !

અચાનક એક દિવસ પ્રભાવતીની નિત્યની સલાહકાર પાડોશણે એમને બેયને ખળભળાવી મૂક્યા. સવારના પહોરમાં આવીને એણે કહ્યું: 'બાબાના રોગનું કારણ મને જડી ગયું છે...રાતમાં હું ઝબકીને જાગી ગઈ—'

પાડોશણ આટલું બોલી ત્યાં તો બંનેની આંખ યાચકભાવે એના ચહેરા ઉપર મંડાઈ રહી. પાડોશણે આગળ ચલાવ્યું:

'બાબા માટે તમે કંઈ માનતા માની છે ?'

પ્રભાવતીએ ભોળે ભાવે માથું હલાવી ના પાડી.

'તમારે ઘેર કુળદેવી નથી ?'

'છે'

'ક્યાં છે ?'

'વીરપુર.'

'ત્યાં બાબાને તમારે પગે લગાડવો પડશે રાત્રે માતાજી મને કહી ગયાં. એમનો જ આ કોપ છે. એમણે કહ્યું, શહેરમાં રહીને શાંતિલાલ સુધરેલો થઈ ગયો છે પણ હું એને મારો પરચો બતાવી દઈશ.'

બંને સ્તબ્ધ બની ગયાં. વીરપુરના ઘરમાં અંદરના ઓરડામાં કુળદેવીનો ગોખલો છે, તે બંનેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યો. પ્રભાવતીને તરત જ સાસુનું મુખ દેખાયું. એ બોલી ઊઠી:

'પણ કોઈનો વળગાડ હશે તો ?'

'આંખે જુએ એ જ વળગી શકે, અહીં કલકત્તામાં વળગાડ કેવો ?' પાડોશણે ખુલાસો કર્યો. પ્રભાવતીને ગળે તે ઊતરી ગયો.

વીરપુર જવામાં મન તો પાછું પડતું હતું. પિતાનો કાગળ આવ્યો નહોતો એટલે અપમાન જેવું પણ લાગતું હતું, પણ ગયા સિવાય છૂટકો નહોતો. બાબા માટે તો બીજી દુનિયાની સફર કરવી પડે તોયે શાંતિલાલ તૈયાર હતો.

બીજે જ દિવસે વીરપુર જવાની ગોઠવણ કરી લીધી ને ઘેર તારથી ખબર આપ્યા.

કલકત્તાથી વીરપુરનો રસ્તો લાંબો હતો. માર્ગમાં બાબાની તબિયત વધારે બગડી હતી. શાંતિલાલની ચિંતાનો પાર નહોતો. વીરપુર સ્ટેશન આવ્યું, ત્યારે એના જીવને નિરાંત વળી. પણ નાનકડા સ્ટેશન ઉપર નજર નાખતાં બાપુજી દેખાયા નહિ, એના મનમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો. દૂરના એક કાકા હતા તે પાસે આવતા દેખાયા. શાંતિલાલે તરત જ નીચે ઊતરી સામાન ઉતાર્યો અને પ્રભાવતી પણ બાબા સાથે ઊતરી આવી. બધું પતી ગયું એટલે શાંતિલાલે કાકા સામે જોયું. કાકા એક ક્ષણ તો એનો ચહેરો જોઈ રહ્યા ને પછી બોલ્યા :

'છેક છેલ્લી ઘડીએ તને નવરાશ મળી ?'

શાંતિલાલ બરાબર સમજ્યો નહિ છતાં એના મનમાં બાબો જ રમતો હતો એટલે એ બોલ્યો :

'પણ આવું હશે એમ કેમ ખબર પડે ? મને તો ખબર જ નહોતી કે કુળદેવીને...'

'હું તારા બાબાની નહિ, બાપની વાત કરું છું.' વૃદ્ધ કાકા કંઈક રોષમાં બોલ્યા.

'શું છે બાપાને ?'

'ત્રણ મહિનાથી પથારીમાં છે. હવે તો છેલ્લા ડચકાં લે છે.'

'પણ મને ખબર ...'

'શું ખબર આપે ? તારું મન જુએ ને ?'

શાંતિલાલ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. પ્રભાવતીને થયું કે આ તો નવી આફત ઊતરી.

સૌ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બાપા મીંચેલી આંખે ખાટલા ઉપર પડ્યા હતા. જે ઓરડીમાં કુળદેવીનો ગોખલો હતો, ત્યાં જ એમનો ખાટલો ઢાળ્યો હતો. ગોખલામાં અંબાજીની નાની છબી હતી. આસપાસ નાળિયેરનું તોરણ હતું અને સિંદૂરના થાપા હતા. વચ્ચે દીવો ઝળહળતો હતો.

શાંતિલાલ આવીને ખાટલા પાસે બેઠો. એની બાએ પ્રભાવતી પાસેથી બાબાને લઈ પોતાના ખોળામાં સુવાડ્યો. એ વખતે જ શાંતિલાલના બાપુને આચકી આવી. સૌએ માન્યું કે એ ગયા! પણ તરત આચકી શમી ગઈ ને આંખના પોપચા ઊંચા થયા. શાંતિલાલ પાસે આવ્યો. બાપુએ આંખ સ્થિર કરીને એને ઓળખ્યો. મુખ સહેજ મલક્યું. પણ તરત આંખ ભીની થઈ ગઈ. સૌ જોઈ રહ્યા.

'ચાલો વહુ, આજ નોમ છે. સારો દિવસ છે ને ચોઘડિયું યે સારું છે. બાબાને પગે લગાડીને નાળિયેર વધેરો.'

શાંતિલાલના બાથી પિતા-પુત્રનું કરુણ દૃશ્ય ન જોવાયું. એટલે કે પછી મુહૂર્તને કારણે પણ તરત એ ત્યાંથી ઊભા થતા બોલ્યા. સૌનું ધ્યાન એ બાજુ ખેંચાયું. શાંતિલાલ પણ ઊભો થઈ ગયો.

પ્રભાવતીએ બાબાને માતાજીને પગે લગાડી લીધો ને નાળિયેર વધેર્યું કે તરત પાસે ઊભેલાં કાકી બોલ્યા. 'હવે સાસુના આશીર્વાદ લો: ને બાબાને ય પગે લગાડો.'

પ્રભાવતી અને બાબો બાને નમ્યાં કે બાએ આશીર્વાદ આપ્યા. 'ભગવાન સો વરસના કરે અને રિદ્ધિસિદ્ધિ આપે.'

શાંતિલાલ પણ નજીક આવી બાને પગે લાગ્યો. આ વખતે બાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. દીકરો ચાલીસ વરસનો હતો અને એને ઘેર સાત બાળકો થઈ ગયા હતા, પણ માને ચાલીસ વરસ પહેલાંનો દિવસ જાણે સાભરી આવ્યો.

આ વખતે ખાટલા ઉપરથી મંદ અવાજ આવ્યો. 'શાંતિ!' શાંતિલાલ તરત જ પિતા પાસે ગયો. પિતાએ આંખને ઇશારે એને નીચા નમવાનું કહ્યું. શાંતિલાલ નમ્યો. પિતા એના કાનમાં તૂટકતૂટક કંઈક બોલવા લાગ્યા. કોઈએ ખાસ સાંભળ્યું તો નહોતું, પણ લોકવાયકા એવી છે કે દેવલોક પામતા પહેલાં પિતાએ શાંતિલાલને કહ્યું હતું કે 'તારા જન્મ પહેલાં તારી બાએ હજાર માનતાઓ રાખી હતી. આ કુળદેવીને એકવાર નહિ, એક હજારવાર તને પગે લગાડ્યો હતો. તારા માથાના વાળ છેક અંબાજીએ જઈને પાંચમે વરસે ઉતાર્યા હતા અને ત્યાં સુધી તારી બાએ દૂધ-ઘીની બાધા રાખી હતી!'

શાંતિલાલની આંખમાંથી એ વખતે આંસુની ધારા ચાલી હતી અને એના પિતાના મુખ ઉપર સંતોષની છાયા પથરાઈ ગઈ હતી. એ સંતોષમાં જ એમણે છેલ્લી વિદાય લીધી હતી.

લોક કહે છે કે બાબો એ પછી સાજો થઈ ગયો હતો.

★

વીણેલાં મોતી

સંતો, ભક્તો ને વિચારકોની વાણીનાં અમૂલખ મોતી એકઠાં કરીને આ પાનાંઓમાં મૂકવાના મનોરથ છે. દરેક અંકે આ રીતે જ 'વીણેલાં મોતી' રજૂ થશે. દરેકની નીચે એ મોતી કયા ગ્રંથસાગરમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું નામ આપવામાં આવશે.

શરૂઆતમાં એકલો આત્મા જ હતો, તેનું રૂપ પુરુષના જેવું હતું. તેણે પોતાના સિવાય બીજું કંઈ જોયું નહિ. 'આ હું છું' એ શબ્દો તેણે પહેલવહેલા ઉચ્ચાર્યા. તે પરથી એનું નામ 'હું' પડ્યું, એટલે જ આજે પણ કોઈ માણસને બોલાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પહેલાં કહે છે: 'એ તો હું.' અને પછી પોતાનું જે કંઈ બીજું નામ હોય તે કહે છે. એ આત્મા આ બીજી બધી વસ્તુઓ પેદા થતાં પહેલાં (पूर्व) હયાતીમાં હતો અને તેણે સર્વ પાપોને બાળી નાખ્યાં (औषत्)*, તેથી તેને પુરુષ કહ્યો છે, આ જ્ઞાન જે માણસને છે, તે માણસ પોતાથી ટપી જવા માગનાર હરીફને બાળી નાખે છે.

*

આ જે આત્મા છે તે દીકરા કરતાં વહાલો છે; ધન કરતાં વહાલો છે; બીજી બધી વસ્તુ કરતાં વહાલો છે. તે બીજી બધી વસ્તુ કરતાં આપણી વધારે નજીક છે. જે માણસ આત્મા સિવાયની બીજી કોઈ વસ્તુને વહાલી માને છે, તેને જો કોઈ એમ કહે, કે 'તારી વહાલી વસ્તુ નાશ પામશે,' તો તે વાત સાચી છે; કેમ કે એવી વસ્તુ અરેખર નાશ પામે એવી હોય છે; તેથી માણસે આત્માને જ વહાલો માનવો જોઈએ ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે માણસ આત્માને જ વહાલો માને છે ને તેની જ ઉપાસના કરે છે, તેની વહાલી વસ્તુ (એટલે કે આત્મા) નાશ પામતી નથી.

*

જેમ કરોળિયો પોતાની લાળમાંથી તાંતણો કાઢે છે અને જેમ અગ્નિમાંથી નાનાનાના તણખા નીકળે છે, તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ ઇંદ્રિયો, સર્વ જગતો, સર્વ દેવો, સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ આત્માનું ગૂઢ નામ છે 'સત્યનું સત્ય.' ઇંદ્રિયો તે સત્ય છે. તેમનું સત્ય તે આત્મા છે.

*

આ શરીર કુરુક્ષેત્ર છે અને મુક્ત જીવાત્મા તેમાં જ્યાં રહે છે, તે બ્રહ્મનું અવિમુક્ત નામનું ધામ છે. જ્યારે મનુષ્ય મરણ પામે છે, ત્યારે એ ધામમાં જ રુદ્ર જીવાત્માને તારક બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપે છે અને એને જાણીને તે મુક્ત થાય છે. ગર્ભવાસ, જન્મ, ઘડપણ, મરણ અને સંસારમાંથી તારનારું હોવાથી એ તારક બ્રહ્મ કહેવાય છે.

'ઉપનિષદો'

---

* पूर्व औषत् પહેલાં બાળ્યાં.

આ ક્ષુદ્ર સંસારમાં પણ જેઓ ક્ષુદ્ર સુખો ભોગવવાની આશા રાખે છે, તેઓનાં ક્ષુદ્ર સુખોની આશાને, ઊંદર જેમ વસ્ત્રના તાતણાને સંપૂર્ણપણે કાતરી ખાય છે, તેમ કાળ સંપૂર્ણપણે કાતરી નાખે છે જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી નથી કે જેને સર્વનું ભક્ષણ કરનારો કાળ ગળતો ન હોય વિશ્વવ્યાપી તથા અનંત વિશ્વોનો કોળિયો કરી જનાર કાળ, રૂપ-બળ-બુદ્ધિ, વૈભવ અને ઉત્તમ કર્માદિથી મહાન ગણાતા પુરુષોને મારતા ક્ષણ પણ રોકાતો નથી સર્વનું ભક્ષણ કરવામાં તત્પર બુદ્ધિવાળો કાળ એકને ગળતો હોય છે, તેવામાં બીજાને ખાય છે અનંત લોકસમુદાયને ગળવા છતાં તે ધરાતો નથી. તે કોઈ દિવસ થાકતો નથી કોઈનો આદર કરતો નથી, તેમજ સેંકડો મહાકલ્પો વીતી જવા છતાં અસ્ત અથવા ઉદય પામતો નથી કંજૂસ માણસની પેઠે કાળ સૂર્યરૂપી દીવો લઈને, જગતરૂપી ઘરમાં પોતાની ક્રિયાઓરૂપી આંગળીઓ પસારતો કઈ વસ્તુ ક્યાં છે તે તપાસ્યા કરે છે આ કાળરૂપી ચોરને એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે હરતો ન હોય

•

જે માણસ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ પુરુષાર્થને છોડી, અનુમાન જેવા દૈવ ઉપર આધાર રાખે છે, તે પુરુષ પોતાના જ બે હાથોને સર્પ માનીને નાસનારા જેવો મૂઢ છે. ચાલી આવેલી લક્ષ્મી પણ તેવાનું મો જોઈને પાછી જાય છે.

•

જ્ઞાનદૃષ્ટિનો આશ્રય કરનારા મહાબુદ્ધિશાળી આત્મજ્ઞાની પુરુષો મોટા ચક્રવર્તી રાજાની પેઠે આ સંસારમાં વિચરે છે તેઓ શોક કરતા નથી, કશાની ઇચ્છા કરતા નથી, સારું નરસું યાચતા નથી તથા સર્વ કાંઈ વ્યવહાર કરતા હોવા છતાં જાણે કાંઈ ન કરતા હોય તેવા નિર્લેપ રહે છે અસંગ એવા આત્માનું દર્શન કર્યું હોવાથી તેઓ સ્વચ્છ-નિર્લેપ રહે છે, સ્વચ્છ-શાસ્ત્રીય કર્મો જ કરે છે, લૌકિક સન્માર્ગે જ ચાલે છે, તથા હેય-ઉપાદેય એવા બંને પક્ષોથી રહિત થઈ, સ્વાત્મામાં જ સ્થિત થાય છે જેણે સર્વ ઇચ્છાઓ ત્યજી દીધી હોય છે તેવું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન, ચંદ્રબિંબમાં રહેતું હોય તેમ ચોતરફથી શાંતિ પામે છે, તથા ચંદ્રમાં અમૃત સમાય નહિ તેમ પોતામાં સમાતું નથી તેનું મન ઇન્દ્રજાળો ઊભી કરતું નથી વાસનાઓ પાછળ દોડતું નથી, તથા મૂર્ખ લોકોની ચપળતા છોડીને પોતાને મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશી રહે છે મનની આવી સ્થિતિ આત્મસાક્ષાત્કારથી જ થાય છે, બીજા કશાથી થતી નથી; માટે જીવતાં સુધી માણસે શાસ્ત્રવિચાર વડે આત્માનું અન્વેષણ કરવું, તેની ઉપાસના કરવી તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો

•

સંતોષ એ પરમ કલ્યાણ છે, સંતોષ એ સુખ છે, સંતોષી પુરુષ જ પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા છે, તેઓને અતુલ ભોગશ્રી પણ ઝેર જેવી પ્રતિકૂળ લાગે છે જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા નથી કરતો અને સંપ્રાપ્ત વસ્તુમાં હર્ષશોક નથી કરતો, તે મનુષ્ય સંતોષી કહેવાય છે તેને ખેદ કે અખેદ જોવા પડતા નથી

'યોગવાસિષ્ઠ'

સઘળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની છે. એથી તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં ગુંથાયાં રહે છે; પરંતુ વિવેક–બુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આરોપ કરે છે; પરંતુ અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે તે આરોપ વૃથા છે. જે સુખ ભયવાળું છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યો છે, તેમ જ પરિણામે મહાતાપ, અનંત શોક અને અનંત ભય છે, તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી.

*

જે સુખ ભયવાળું અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. આમ સંસારમાં અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારની પૂંઠ લીધી છે તે સત્ય છે. વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

*

આ સંસાર બહુ દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળનાર નથી. માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે.

*

દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ઇચ્છે છે અને દુઃખની નિવૃત્તિ–દુઃખ જેનાંથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિની નિવૃત્તિ–એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્‌ગુરુવચનનું શ્રવણ કે સત્‌શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી વાર્તા નિશ્ચયથી મુમુક્ષુ જીવે કરવી યોગ્ય છે, કે સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી.

*

અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ. પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજવાળારૂપ હોય. આવરણ–તિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંથી કોઈ પણ કલ્પના 'સત્' જણાતી નથી, અને 'સત્'ની નજીક (પણ) સંભવતી નથી. 'સત્' છે તે ભ્રાંતિ નથી; કલ્પનાથી પર છે: માટે જેની ('સત્' પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કાંઈ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું.

*

ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું (હલન) ચલન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહારવિહાર અને નિહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે. 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'

***

હસતો સંતકવિ

લેખક
શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

ગુજરાતના સાક્ષરયુગનો વારસો જાળવે અને સાથે સાથ નવીન સાહિત્યકારોમા અગ્રણી ગણાય એવું કોણ એમ જો કોઈ પૂછે, તો શ્રી ઉમાશંકર જોષીનુ જ નામ આપવુ પડે 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા તેઓ આપણી સંસ્કૃતિની સેવા કરી રહ્યા છે. કવિતા, વાર્તા, નાટક, વિવેચન, નવલકથા-સાહિત્યના લગભગ તમામ ક્ષેત્રમા ઓછાવત્તા પ્રમાણમા એમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ ફેલાયો છે 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે તેઓ અવારનવાર આપણા સંતકવિઓનો પરિચય કરાવશે. એવી આશા રહે છે

આપણા સંતકવિઓનુ એક ઊડીને આંખે વળગે એવુ લક્ષણ એ છે, કે તેઓ સંસારની વચ્ચે રહી જનસમાજને પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ આપતા રહ્યા છે નરસિંહ મહેતાનો દાખલો લો ગિરનારની તળેટીમાં જ દામોદરહરિની સેવામા એકાંતજીવન એ ગાળી શકત; પણ તો હરિજનોના વાસનુ નિમંત્રણ સ્વીકારી સમાજની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રસંગ આવત ખરો ? આ સંતકવિઓ 'સંસારસુ સરસા' રહ્યા છે, એનો અર્થ એ નથી કે એ સંસારમા રચ્યાપચ્યા રહ્યા છે, સંસારી જીવ-સંસારના કીડા-બની બેઠા છે જનસમાજને અણગમતી વસ્તુઓ પણ સત્ય ખાતર આચરતાં એ કદી અચકાયા નથી જનસમાજના ઉગ્ર વિરોધને પણ પછી એ ગણકારતા નથી જનસમાજ અજ્ઞાનના મોહને વશ થઈ પોતાને કનડે, તો એવી વિષમતાને પણ એ અમૃત ગણી પી જાય છે પોતાના પ્રભુમાં લેલીન એ તો મસ્તપણે માત્ર ગાઈ રહે છે, કે 'અમે એવા રે અમે એવા, વળી તમે કહો છો તેવા'

ઘણા સંતકવિઓએ તો ભગવાં પણ ધારણ કર્યાં નથી, ટીલાટપકા, માળા આદિથી પણ અળગા રહ્યા છે ઘણા તો સાદા અમથા ગૃહસ્થનું જીવન ગુજારતા ગુજારતા પ્રભુપંથની ખાંડાની ધારે મજલ કાપતા નજરે પડે છે

સંસારની વચ્ચે આ સંતકવિઓ રહેતા હોઈ સંસારિયાની સાથે એમની સહાનુભૂતિ પારાવાર છે સંસારની રજેરજ વાત એ જાણે છે માણસને માથે શી શી વીતે છે, એનો એમને અનુભવ હોય છે એટલે સર્વત્ર સૌની ઉપર એ કરુણા જ વરસી રહે છે, ને કોઈ દોષ જેવુ આંખે ચઢી જાય તો તે હસી નાખે છે

આ હસવાની ટેવ એ એમને સંસારમા ધારણ જાળવવા માટે એક મોટી મદદ કરનારી વસ્તુ છે. જગતની અવળાઈઓ જીરવવામા એ એમને ખપ લાગે છે પોતે સુધારક હોઈ જીવનના આરંભકાળમા એ કટાક્ષ જેવુ હાસ્યનું તીખુ શસ્ત્ર કયારેક વાપરતા દેખાય છે, પણ એકંદરે એમનું હસવું નિર્દોષ અને નિર્દંશ હોય છે ઘણીવાર તો તે પોતાની સામે જ હસતા હોય છે

આવા હસનારાઓમાં નરભો કદાચ અજોડ છે એણે એકવાર પોતે ડાકોર દર્શને જતાં રસ્તે લુટાયા વિષે જે કવિતા રચી છે, તે જાણે કોઈ દુશ્મન લુટાયો હોય

ને રચી હોય એમ બધું વર્ણન કર્યું છે. અને આખો પ્રસંગ જાણે વિવાહનો કે કોઈ ઉત્સવનો ન હોય એમ ઉલ્લાસથી ઊછળતી એની વાણી ચાલે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૨માં તો નરભેરામ બેઠા હતા. આપણે અંગ્રેજોના આગમનથી જ સૂરજ ઊગ્યો એમ ગણવા ટેવાયા હોઈ નરભેરામને 'મધ્યકાલીન' કહીએ તો નવાઈ નહિ. પણ હજી પાંચ વરસ રહીને તો એમની શતાબ્દી આવશે. મૂળ વતની પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના; પણ પાછળથી પોતે અમદાવાદ આવી રહેલા એમ એક પદમાં એમણે 'ગોમતીપુર વડપોળમાં વાસ છે રૈં, અમદાવાદ શહેરની પાસ' એમ પૂરું સરનામું આપ્યું છે એ ઉપરથી જાણવા મળે છે. પોતે ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. ૮૮ વરસની પાકી ઉંમર સુધી એ જીવ્યા હતા. એમની રચનાઓમાં ગજેંદ્રમોક્ષ, કંસવધ, અંબરીષનાં પદો, જયવિજયશાપ અને નિવારણ, જીવને શિખામણ, પહેલી ટેવ વિષે, મનને ઉપદેશ, વામનાખ્યાન, નાગદમન, શણગાર, સતભામાનું રૂસણું, સૂરતીબાઈનો વિવાહ, હરિ ભજવા વિષે, બોડાણાની મૂછનાં પદો વગેરે છે. ભક્ત બોડાણો દ્વારકાધીશને ડાકોર લઈ આવ્યો એ ઉપરથી એમણે એ પ્રસંગને ગૌરવ અપાવનાર ગણી બોડાણાની 'મૂછ'નાં પદો ગાયાં છે.

નરભાના છૂટક છપ્પા અને પદો ચોટદાર અને લોકપ્રિય છે. છપ્પામાં ક્યાંક ક્યાંક એનું મર્માળું હાસ્ય છાનું રહેતું નથી. 'પ્રેમ' વિષે એ કહે છે:

નથી નિપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
નથી નિપજતો પ્રેમ, ગાંધીદોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં ગુજરી ગામોગામની;
કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે કૃપા હોય શ્રીરામની.

અને પ્રેમ શોધવા નીકળેલાઓ અસલને છોડીને નકલમાં કેવા મોહી જાય છે એ વિષે કહે છે:

નથી મૃત્તિકામાં માલ, નથી પીતળમાં પેઠો,
કનકની મૂર્તિ કરે, નથી ઈશ્વર મહીં બેઠો.
નથી ઘોરોમાં પીર, નથી શ્રાવકને દેરે,
અસલ જુએ નહિ કોય, સહુ નકલોને હેરે.
છે રામનામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે;
કહે નરભેરામ ગુરુ થકી, પ્રેમ પ્રગટ જ થાય છે.

નરભાને જાચકવૃત્તિનો ભારે અણગમો હતો. જાચકો કેવો અનર્થ ઉપજાવનારા નીવડે છે તેનું એનું વર્ણન રસપ્રદ છે. કહે છે કે ઘરમાં છોકરું જો જરીક ચપટી સાકર માગે, તો માબાપ એને તરત લપડાક લગાવી દે છે અને પછી જાચક આવે એને ઘીની ધારે જમાડે છે.

માગે સાકર ગોળ, તનુજને ટપલી મારે,
જાચકને નોતરી, જમાડે ઘીની ધારે.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ એની હાસ્યશક્તિ પૂરેપૂરી તો પોતાને ભોગે એ હસે છે ત્યારે ખીલી ઊઠે છે ડાકોર જતાં પણુસોરા ગામ પાસે કવિને લુટાવાનુ થયુ

ધરમે ધોળા નિત્યે ગાઈએ, ડાકોરવાળો ડાહ્યો વાલા,
આંબા તળેથી બે જણું ઊઠ્યા, બ્રાહ્મણ દેખી ધાયો વાલા.

ચોરને દેખીને પોતે નાઠા એ છુપાવવાની (એ પરાક્રમના પોતાની કલમે આપેલા અહેવાલમા એ વીગત દબાવી દેવાની) કવિને રજમાત્ર ઇચ્છા નથી!

ઊભો રે' અલ્યા બ્રાહ્મણ તું તો, ત્યારે લાગી બીક વાલા,
જુગત કરીને જોડા લીધો, ઠાકોરને છે ઠીક વાલા

'ઠાકોર' એટલે ચોર. ચોરને 'ચોર' કેમ કહેવાય ? મર્મમા એને ઠાકોર કહે છે જોડા કઢાવી લીધા તે ઠાકોરને ચપોચપ બેસતા પણ આવી ગયા, કવિને દોડતાં નીકળી ગયા હોય, કે સભવ છે કે હાથમાં લઈ દોટ મૂકવા ગયા હોય એટલે પહેલા જ ઝૂંટવાયા.

ભાંજ આપ્ય ને, લાજ આપ્ય ને, એવું આવી કહે છે વાલા;
અચરજ સરખું મુજને ભાસ્યું, લૂગડાં તો લે છે વાલા.

'તમાકુ આપને' એમ કહી ઠાકોર કવિનાં કપડાં તપાસવા લાગ્યા હશે, અને પછી તો ઉતારી લેવા પણ મંડ્યા કવિને તો એ 'અચરજ સરખુ' લાગ્યું કે આ લોકો આવી તસ્દી શીદને લેતા હશે ?

પાઘડીને પહેલી લીધી, માથુ કરિયુ બોડુ વાલા,
હીંડી હાલી ઠાકોર આવ્યા, પાસે નોંતું ઘોડુ વાલા.
કેટીમા શું એવું કહીને પછેડી પણ લીધી વાલા,
જૂનાં લઈને નવાં આપશે, કૃપા હરિએ કીધી વાલા.

ત્યારે, 'અચરજ' તો કવિને એ થતુ હતુ કે આ ભગવાન પણ ખરો છે. આ નરસાનાં જૂનાં કપડાં ઉતરાવી લઈને નવાં આપવાની એને ઇચ્છા થઈ લાગે છે પોતે લુટાય છે, આ કપડાં કાઢી લેવાય છે એમા જાણે પોતાને તો કાંઈ જ નથી માત્ર પોતે હરિની જૂના લઈને નવાં આપવાની ઇચ્છા પાર પાડવામા અનુકૂળ થતુ એટલું જ. એટલે પોતે તો હસીહાસ ચોરોને કહેવા લાગ્યા

જે જોઈએ તે માગી લોને, ના દહ્યાનો નેમ વાલા,
હાથપગ ને દોરીતુંબડી રહી છે કુશળખેમ વાલા.

પછી લગોટીભેર રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતા પોતે ગામ પ્રતિ કૂચ આદરી તેનું વર્ણન જુઓ

ચોખાનીનો કડકો પહેર્યો, સર્વે દાન કરીને વાલા;
ઊમળકો આણીને સોંપ્યું, નરસે તો હરિને વાલા.
જૂનાં પૂનાં વસ્તર મારાં, 'લાજ રહી તે માટે વાલા;
રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતા ચાલ્યા ઊભી વાટે વાલા.

જોઈને લોક પૂછવા લાગ્યા. સદ્‌ભાગ્યે મોઢામાં જીભ સાજી હતી એટલે ભગવાનના ભગતને મદદ મળવામાં તો વાંધો જ શો? પણસોરાને ચોરે લોક ભેગું થઈ ગયું.

લોક મળે તે એવું પૂછે: કહે બ્રાહ્મણ ક્યાં લૂંટ્યો વાલા;
જિહ્વા મુખમાં સાજી છે તો છોગાળોજી ત્રૂઠ્યો વાલા.
નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે હોળી વાલા;
જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વાલા.
'પણસોરા'ને ચોરે આવ્યા, ખબર કરી છે ખાંતે વાલા;
બ્રાહ્મણ પટેલ દેસાઈ કહે: ભગત રહો નિરાંતે વાલા.

કોળી–ચોરને ઝાલી લાવવા વહાર કરવા તૈયારી થતી જોઈ કવિએ કોઈ ક્ષમાદાન કે એવી આદર્શવાદી વાત કહેવાને બદલે એટલું એક વ્યવહારુ કારણ જ માત્ર આપ્યું કે ભાઈ, મને જીવતો રાખવો હોય તો એમને સજા ન કરશો, મારે તો પાછું દર મહિને આ રસ્તે ડાકોરજી જવાનું છે.

દવારકા દેશાઈને જોરે ભાઈએ કરિયું જોર બાલા;
ધો રણશિંગું, વહાર કરોને, ઝાલી લાવો ચોર વાલા.
નરસો કહે એવું નવ કરવું, સમજાવ્યા નિરવાણ વાલા;
નિત્ય પૂનમે મારે જાવું, બોસ્યો મારા પ્રાણ વાલા.

ગામલોકોએ તરત તાકો મંગાવીને પછેડી ભરી આપી અને નવાં કપડાં આપ્યાં.

પછેડી તો તુર્ત મગાવી, હાથ ભરીને લીધી વાલા;
જૂનાં લેઈને નવાં આપ્યાં, કૃપા હરિએ કીધી વાલા.

પછી તો ગામલોકોએ ભગતને કવિજન જાણી કથા કહેવા બે દિવસ રોકયા. કથામાં બેના પાંચ દિવસ થઈ ગયા. કથાને અંતે બાજરીની ટીપ થઈ તો જોતજોતામાં બાજરો થઈ ગયો 'મણ બાર.'

બે ચાર દિવસ જો રહો તો બાજરો લખાય વાલા;
જન નરભાને હેતે રાખ્યો, ગુણ હરિના ગાય વાલા.
પાંચ દિવસ કિરતન કરિયાં, બાજરી થૈ મણ બાર વાલા;
વેઠિયાનાં મન દુભાયાં, નરભે મૂક્યો પાર વાલા.

વેઠિયાઓ કવિને મુકામ બાજરો પહોંચાડવા ઉપાડીને ચાલતાં રસ્તે બોજાથી દુઃખી

થવા લાગ્યા. આટલો ખાજરો આ લોકોને કદી ઉપાડવો પડ્યો નથી, અર્થાત્ કોઈનો કદી આટલો ખાજરો બોલાયો નથી, એમ કવિ ખુશ થઈ ગયા કે શું પણ વેહિયાઓની પીડા સમજી જઈને ખાજરો એમને વહેંચી આપી ત્યાં ને ત્યાં જ એનો પાર મૂક્યો!

આ નરભેરામ એક વાર દ્વારકા જઈ ચઢ્યા ત્યાં ગોમતીને તીરે ગોમતીસ્નાનને માટે કર ઉઘરાવનારા ઊભા હતા જેણે ભગવાં પહેર્યાં હોય એને મફત જવા દે, ગૃહસ્થોને નહિ આપણા નરભેરામ તો ગૃહસ્થના સાદા વેશમાં હતા; પણ જે સંતો ભગવાને બદલે સાદા સંસારી માણસનો વેશ ધારણ કરતા તે કાંઈ સહેજમાં હારી જાય એવા તો ન જ હતા ગોમતીકાંઠે ઊભા રહીને નરભેરામે તો દ્વારકાધીશને સંભળાવી દીધું કે અલ્યા, આ વાણિયાઓના મુલકમાં તું પણ પૈસાનો લોભી થઈ ગયો કે? તો લે, હું તને નાણું આપું છું બરોબર ગાંઠ મારીને બાંધી રાખજે અને મોજ પડ્યે વાપરજે

નાણું આપે નરભો રે, વાવરજે છોગાળા!
ગાંઠ બાંધજો તાણી રે, પીળી ધજા વાળા!

અને ભગવાં પહેરેલાને, પેલા ઊભા છે તે, ખુશીથી અંદર જવા દે છે, અને ગૃહસ્થના કપડાં દીઠાં એટલે પૈસા માંગે છે! એ તો ન ઓળખે, પણ તેં પણ આટલી જ ઓળખાણ રાખીને? સામેથી પૈસા માગવા લાગ્યો તું? તો લે, લે, હું નરભો તને નાણું ખંધાવું છું. આવો કપટી તને જાણત તો પચાસ જોજન કાપીને આટલે આવત શા સારુ?

કપટી કેશવ જાણત તો શાને આવત પચાસ જોજન?
સાંભળ્યું શ્રવણે સાધુને છાપે છે માટે મળવા ધર્યું મન
દરશન દોને રે, ફર ફરી પાળા
ભેખ દેખીને નજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ,
પાઘડી ભાળી છાપ ખાવી છબિલા, પરીક્ષા તો એવી કરી,
સમસ્યા લેજો સમજી રે, જે કહી કાનડ કાળા
હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરિ! હઠ મેલ,
કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે નથી એ તલમાં તેલ,
લેવાનું મુજ પાસે રે, હરિ હરિ જપમાળા.

છેવટે દ્વારકાધીશને ચોખ્ખી પેટછૂટી વાત કહે છે કે હરિ! હઠ પકડી રાખવામાં અહીં સાર નથી; કેમ કે આ તલમાં તેલ નથી આ નરભો ભગવાધારી નથી, ગૃહસ્થવેશે ફરે છે, પણ એની ગૃહસ્થાઈ કેટલી છે એ હજી તારી પણ જાણમાં લાગતું નથી એની પાસેથી કાંઈ છૂટે એમ નથી એની પાસેથી મળે એવું કાંઈ હોય તો તે 'હરિ' હરિ!'-ના જપની પરંપરા

કહે છે કે ત્યાં જે ગાયકવાડી અધિકારી હતા તે કવિને અનુકૂળ થયા હતા

આપણા સાહિત્યમાં આ હસતો સંતકવિ–નરભો એ એક હૃદયંગમ પાત્ર છે

★

ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી મા!

લેખક:
શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા

'ધૂઘવતાં પૂર' 'પાવક જ્વાળા' 'ગામડું બોલે છે' 'વ્યાજનો વારસ' 'પદ્મજા' વગેરે લોકપ્રિય વાર્તા–નવલકથાના લેખક શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા આપણાં ગ્રામજીવનની વર્તમાન દશાનો એક પ્રસંગ સુંદર રીતે 'ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી મા'માં રજૂ કરે છે. આ નાટિકા માનવસ્વભાવનો ખ્યાલ આપી આપણા ચિત્તમાં કરુણા જગાડે છે.

સ્થળ: સોરઠના એક ગામડાનો દરબારી ઉતારો.

સમય: દિવસ આથમ્યા પછીનો.

[સમચોરસ વિશાળ ખાલીખમ ઉતારામાં અત્યારે ઓચિંતાં જ એક ખૂંગણુ, ચાર ઘડકીઓ અને બે મેલાં મખુદાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. ઓરડાને ડાબે ખૂણે ધોળ્યા વિનાનું ભૂખરું માટલું, બે ભાંગેલી નાળને ટેકણે ટેકવી રાખ્યું છે. નવા માટલામાંથી સતત જવતા પાણીનો રેલો, ખાળ–પરનાળ જેવી કોઈ સગવડને અભાવે ઘડકીઓ તરફના ઢાળમાં વહેવા લાગ્યો છે. આખા ઓરડામાં એક જ હરીકેન ફાનસ છે અને તે અંબારામ પોતાના હાથમાં લઈને આમતેમ ફર્યા કરે છે. પરિણામે, ઘડકીઓ ઉપર મખુદાને અઢેલીને બેઠેલા નરેન્દ્રરાય અને તેમના સાથી મંગલપસાદના મોં ઉપર તેજછાયાની હરઘડીએ પલટાતી સંતાકૂકડી જોવા મળે છે.

ઉતારાની સામી અભરાઈ ઉપર જૂનાં-પૂરાણાં દફતરોના ગાંસડાઓનો ગંજ ખડકાયો છે. ભીંતો ઉપર તાજો જ ચૂનો ધોળ્યો હોય એમ વરતાઈ આવે છે; કેમ કે દફતરોના બંધનનાં લૂગડાં ઉપર ચૂનાના છંટકારાયેલા છાંટા હજી સુધી ખર્યા નથી.

નરેન્દ્રરાય અત્યારે ઇન્સ્પેક્ટરના ગણવેશમાં સજ્જ છે. તેમના મોં ઉપર અસલ, નમૂનેદાર નાગરી ઠસ્સો દેખાઈ આવે છે. કારકૂન મંગલપ્રસાદના દેખાવ ઉપરથી જ એમની અક્કલનું ઓછાપણું છતું થઈ જાય છે.

પરદો ઊપડતી વેળા નરેન્દ્રરાય છાપું વાંચતા દેખાય છે.]

નરેન્દ્રરાય: મંગલપ્રસાદ!

મંગલપ્રસાદ: જી સાહેબ!

નરેન્દ્રરાય: આ છાપાંવાળાઓ પણ આપણી લેવી–યોજના સામે ભારે દેકારો કરી પડ્યા છે હો!

મંગલપ્રસાદ: એં...હં, એં...હં, સાહેબ, ઈ તો કૂતરાં ખાખાં લૂગડાં ભાળીને ભસ્યા કરે એના જેવું છે. તમે ઠાલા મોફતના આવાં ચીંથરાં વાંચીને જીવ બાળો છો. (મોટેથી) અરે અંબારામ!

અંબારામ: (હાથમાં ફાનસ સાથે નજીક આવતાં) જી સાહેબ! આંયાં!

મંગલપ્રસાદ: (કરડાકીથી) બોલીએ નહિ ત્યાં લગણ કાંઈ ખબર જ નથી પડતી? પોલીસ–પટલાઈનાં આટલાં વરસ પાણીમાં જ નાખ્યાં લાગે છે! સાહેબ આઠ ગાઉનો પંથ ખેડીને આવ્યા છે એને પાણી પાવાનું ય સૂઝે છે? (નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ મેલોને ઈ ચોપાનિયું ચૂલામાં!

અંબારામ: મેં મનમાં કીધું કે સાહેબનો સાસ જરાક હેઠો બેઠે એટલે કળશો ભરું...

(માટલામાંથી કળશો ભરીને નરેન્દ્રરાયને આપે છે)

નરેન્દ્રરાય: ઉતારામાં ફાનસ આ એક જ છે કે અંબારામ?

અંબારામ: સાહેબ, હવે મોર્યની જેમ માગી ચીજ ગામમાંથી કોઈ આપતું નથી વીશ ઘરના ઊંબરા ટોચી આવ્યો તયેં આ એક, મારા જેવું આંધળું હરીકેન જડ્યું સહુ ખાલી ડોઠા આપે, ને કહેશે કે ઘાસલેટ ઘરમાં નથી, ગામ આખામાં ઘાસલેટની તાણ્યે બોકાહું બોલાવી દીધું છે.

મંગલપ્રસાદ: રેશનિંગની કૂપનનું કેરોસીન ક્યાં જાય છે? રોટલી પર ઘીની જગ્યાએ તો કેરોસીન નથી ચોપડતાને?

અંબારામ: સાહેબ, આવી કાળવાણી ખાતે કટાણે કાંઈ શું કામે બોલવી? એવા માઠા દી ભગવાન ન દેખાડે લડાઈ તો આજે છે ને કાલ નથી; પણ કાળ જાય ત્રોય કેં'ણી રઈ જાય એવા દી આવ્યા છે

મંગલપ્રસાદ: લોકો જરા કરકસરથી વાપરે તો કૂપનનું કેરોસીન પૂરતું થઈ જ રહે..

અંબારામ: ઈ તો સહુ ય મનમાં સમજવામાં જ માલ છે, મારા સાહેબ, શીશો ભૂલેચૂકે ઉઘાડો રઈ ગ્યો હોય, તો અડધી કલાકમાં જ માલીપાથી ઊડી જાય એટલું પાવણું પાવણું ઘાસલેટ જડે છે; ઇ તો 'ગુંજે વા' લ્યો હોય, તો ઘડવામાં ખપ લાગે એના દીવા નો બળાય

નરેન્દ્રરાય: (વિચાર કરીને) કેરોસીનના થોડા યુનિટ્સ વધારવા પડશે એમ લાગે છે

મંગલપ્રસાદ: તમે ભૂલો છો, સાહેબ! ગામડાંઓમાં કેરોસીનનો વપરાશ જ નજીવો હોય છે લોકો આ તેલની વાસ સહન કરી શકતા નથી; તેથી તેઓ મીઠા તેલના કોડિયા બાળવાનું જ પસંદ કરે છે.

નરેન્દ્રરાય: આંખનું તેજ વધારવા માટે એ પ્રયોગ ઉત્તમ છે ધીમુભાઈને પણ મે સૂચના આપી છે, કે હોસ્ટેલમાં રાતે ટેબલ-લેમ્પને અજવાળે વાંચવાને બદલે મીઠા તેલને અથવા મીણબત્તીને અજવાળે વાંચે

મંગલપ્રસાદ: ધીમુભાઈને એમ કહેવું ન પડે, સાહેબ! એમ બી, બી એસનું ભણે છે ને આટલું ય ન સમજે?

નરેન્દ્રરાય: સમજે જ, અલબત્ત; અને છતાં ટાઈફૉઈડમાં સપડાયા ને?

મંગલપ્રસાદ: હોય એ તો; શરીર છે! સારું થઈ જશે

નરેન્દ્રરાય. હું પણ માનતો હતો, કે સારું થઈ જશે; પણ આજનો કાગળ વાંચીને હવે મને આશા ઓછી છે

મંગલપ્રસાદ: આમ કાં બોલો સાહેબ?

અંબારામ: રાતની વેળા છે!

નરેન્દ્રરાય: એકલો ટાઈફૉઈડ હોત, તો તો બહુ ફિકર જેવું નહોતું; પણ સાથે ન્યુમોનિક અસર પણ છે

મંગલપ્રસાદ: છતાં ડૉ શાર્પના ક્લિનિકમાં છે, એટલે વાંધો નહિ આવે

નરેન્દ્રરાય: મંગલ, ધીમુભાઈ જ મારા જીવનનું સર્વસ્વ છે હજારોને ખર્ચે મે એને એજ્યુકેશન અપાવ્યું છે એમ. ડી ની ડીગ્રી માટે ઇંગ્લેંડ જવા સારુ સ્ટેટની સ્કૉલરશિપ પણ તૈયાર છે

મંગલપ્રસાદ: જશે જશે, સાહેબ! ઇંગ્લાંડ શું, ઠેઠ અરબસ્તાન સુધી પણ પહોંચશે

અંબારામ: ભગવાન ઉપર ભરુંસો રાખો મારા સાહેબ!

નરેન્દ્રરાય: (જરા વાર મૂગા રહીને) મંગલ, મને થાય છે કે આજે હું ડીસ્ટ્રિક્ટમાં નીકળ્યો ન હોત તો સારું હતું.

મંગલપ્રસાદ: અરે, ઈ તમે શું વાત કરી સાહેબ? ડીસ્ટ્રિક્ટમાં નીકળ્યા વિના તે ચાલતું હશે? આજે તો ગેરકાયદે પોંક પાડવાનો ગુનો થયો છે; પણ કાલ સવારે તો કણુંબાં સંધુંય અનાજ ખળાવાડને બદલે સીધું કોઠી ભેગું કરી દિયે. આખી લેવી–યોજના જ ઊંધી વળી જાય ને?

નરેન્દ્રરાય: પણ આજે મારે ઘર આગળ રોકાવાની જરૂર હતી. ધીમુભાઈના સમાચાર...

મંગલપ્રસાદ: સંધુંય સારું થઈ જાશે સાહેબ!......સાંજની ટપાલ તો કલાબહેન આપણને અહીં પહોંચાડવાનાં છે ને?!

નરેન્દ્રરાય: (જરા રહીને) પણ કદાચને કાંઈ તાર આવે...તો...મને બીક લાગે છે.

અંબારામ: (ઊંધું સમજતાં) આંય કણે જરાય ભો જેવું નથી હો સાહેબ! અંધારું લાગતું હોય તો હોટરવારાનું લાંપ ફાનસ લઈ આવું. તમારું નામ લઈશ તો ના નંઈ પાડે.

મંગલપ્રસાદ: ના ના, અંબારામ, એ બીકની વાત નથી, તમે ઊંધું સમજ્યા છો.

અંબારામ: (સંતોષથી) તો ઠીક! બાકી આપણો દાજી જાગતલ માણસ છે હો! તમે પેટમાં જરાય ફડકો રાખજો મા.

નરેન્દ્રરાય: એવા જાગતલ માણસ છે, છતાં ખેડૂતો પોંક પાડીને ખાઈ જાય છે ને?

અંબારામ: (છોભીલો પડી જઈ) સાહેબ, ઈ તો આ નાગલો મોણુપરિયો જ એક એવો બે–માથાળો નીકળ્યો; એના સિવાય બીજા કોઈ ખેડુએ ડૂંડાંમાંથી દાણો ય ખેરવ્યો હોય તો બતાવો મને! મારું માથું, ને તમારું પગરખું...

મંગલપ્રસાદ: (અંબારામને) અરે, પોંક પાડીને ખાઈ લીધો ત્યાં સુધી તમે ને તમારો દાજી કયાં ઊંઘતા હતા?

અંબારામ: (ફાનસની વાટ ચડાવતાં) આ હરીકેનેય મારા જેવું રતાંધળું જડ્યું છે.

મંગલપ્રસાદ: આડી વાત નહિ જોઈએ! હું પૂછું એનો જવાબ આપો.

અંબારામ: ભાઈશાબ, અમારે કાંઈ વાંહામાં વધારાની બે આંખ્યું થોડી છે? નાગલાનું ખેતર છે દખણાદા ભાઠામાં; અમે ઊગમણા ભાઠાનો વેમ રાખવા ઉતરાદા રોન મારવા ગ્યા; ને વાંહેથી નાગલે તલહળાંમાં તાપ કરીને ડૂંડાં શેકી કાઢ્યાં...

નરેન્દ્રરાય: (હોઠ પર આંગળી ટેકવીને) તમને આ ગુનાની જાણ કયારે થઈ?

અંબારામ: અમે નેળ્યમાં પાછા વળતા તા, તંયે બીજડિયાળા ખેતર પાંહે પોંક ફૂટવાનો તડતડ અવાજ કાને પડ્યો; ને લીલવણી દાણો શેકાય એની મ્હેંક થોડી અછતી રહે?

નરેન્દ્રરાય: તો પછી એ જ ઘડીએ તાલુકાની કચેરીએ સમાચાર કેમ ન મોકલ્યા?

અંબારામ: (ફાનસની ઝાંખી પડતી જ્યોતને સતેજ કરવા મથતા) આ ફાનસેય આજ રીંહાણું લાગે છે! (કાન નજીક

લાવીને હલાવી લેતાં) માસી પા એકલી વાત ઠણુકણે છે!

મંગલપ્રસાદ: આડી વાત ઉમેરો, આ સાહેબ પૂછે એનો સીધો જવાબ આપો અનાજ-ચોરી થઈ કે તુરતજ અમને ખબર કેમ ન આપ્યા? સ્ટેટ તરફથી અનાજ ખરીદવા માટે સીંડીકેટ શું જખ મારવા ઊભી કરી છે?

અંબારામ: અમારા મનમાં એમ, કે અચારે બે ટૂંડાંનો પોક પાડ્યો એમા ઠાલા મોફતનું ચોળીને ચીકણું કર્યા કરવું?

નરેન્દ્રરાય: મિસ્ટર મગલ, ધીસ ફેલો હીમસેલ્ફ સીમ્સ ટુ હેવ આ હેન્ડ ઇન ધ મેટર (મિસ્ટર મગલ, આ ચોરીમાં આ માણસનો પોતાનો જ હાથ લાગે છે)

મંગલપ્રસાદ: અબારામ, તમે પોતે ચોક ખાધેલો કે નહિ?

અંબારામ: (જીભને આંગળી અડાડતાં) સાબ, ઈ પોકનો દાણો ચાખવોય મારે આગણે બાધેલ ગાયમાવડીની માટી અરેખર! માથે રાત્ય જેવડું ઘાણુ છે!

મંગલપ્રસાદ દાજી ક્યાં છે?

અંબારામ: (બૂમ મારીને) એલા દાજી દાજીડા!

[માથે હોદ તાકાની પાઘડીનું ફીંડલ મૂકેલ દાજી પ્રવેશે છે મૂછોના કાતરા તેમ જ બે શુક્રવાર સુધીની ચડી ગયેલી દાઢી ધોળા ફૂલ જેવી ચમકે છે કોઈકે બક્ષીસ આપેલો ફાટેલો ગરમ ઓવરકોટ થીગડાં લગાવીને પહેર્યો છે આંખોમાં વધારેપડતી ચમક અને હાથમા સાણસી છે]

દાજી: શું કામે બરકયો?

અંબારામ: ચા ઊકળી રિયો?

દાજી: ખદખદો આવે એટલી વાર મૂકી નાખી રાખી છે.

અંબારામ કામ સેગી ગયણી માંગી આવ્યો છો કે ભૂલી ગયો છો?

દાજી: સાંકડા શીહામા રેડવી છે તો ગયણીનો ખપ પડે?

અંબારામ: (શરમાઈને, ગુસ્સાથી) એલા, તું તો સાઠ વરહનો થયો તોય આવો અડબૂથજ રિયો! રગડામાથી ભૂકી ગાળીશ કે એમને એમ જ સાહેબને પાઈ દઈશ?

દાજી: મારો ફેંટો કયા ગામ ગ્યો છે? જગન્નાથીને ગીણે ગયણે ભૂકીની એક કણીય તબકમાં આવે તો કેજે મને!

મંગલપ્રસાદ: સાહેબ, આપણે આવી ગંદી ચા પીવી છે?

નરેન્દ્રરાય: અબારામ, અમે ચા નહિ લઈએ નાહક મહેનત રહેવા દો

દાજી: સાબ, ધુવાડાની બાસ એમાં નહિ આવે મારા હાથની ચા તમે હજી–

અંબારામ: હવે તું મૂગો મરીશ દોહા? ડોહલો કાંઈ ડાહ્યો કાંઈ ડાહ્યો! (નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ, ચામાં ખાંડિયા ગળને બદલે દાણાદાર મોરસ નખાવી છે હો!

મંગલપ્રસાદ: મૂર્ખાઓ, એમા તમે નવીન શું કહ્યું? ચામાં મોરસ ન નખાય તો શું મોરથૂથુ નખાતું હશે?

અંબારામ: સાહેબ, આ લડાઈ જાગી તે દીથી મોરસની તો મા મરી ગઈ છે સહુ ખાંડિયા ગળની ચા ઉકાળીને પીએ છે ને ગામ આખું ગૂમડે સડી પડ્યું છે

મંગલપ્રસાદ: ઈજ લાગના છો, સાલાઓ તમે! રેશનિંગની ખાંડ કયા કાળાં બજારમાં નાખો છો?

અંબારામ: સાહેબ, ઈ ચપટી-ચાગળી કાંઈ સૂરમાં થોડાં થાય? ને છ મહિનાથી તો મોરસનું મોઢું જ ગામમાં કોણે દીઠું

છે? કુંવરીખાનાં લગન સારુ મોરસનો સંધોય ઈસ્ટોક તો બાપુએ જ લઈ લીધો –તો. હમણાં એક ભામણના છોકરાને માતા નીકળ્યાંતાં, તંયે દૂધ-પેંડાનું વેન લીધું, પણ મોરસ વિના, સમ ખાવાનોય પેંડો વાળવો કેમ કરીને? બચાડો દૂધમલિયો છોકરો દૂધ-પેંડાના વેન સોતો મરી ગયો...

નરેંદ્રરાય: મિસ્ટર મંગલ, આવી લપનછપન મૂકીને પેલા ખેડૂતને બોલાવો અને કાગળિયાં કરી નાખો ઝટ; એટલે આપણે વેળાસર ઘરભેગા થઈએ, ધીમંત ભાઈનો કાગળ....

મંગલપ્રસાદ: અંબારામ, દાજીને મોકલીને એ પોંક પાડનાર ખેડૂતને જલદી બોલાવો એટલે એનાં કાગળિયાં થઈ જાય.

દાજી: સાબ, નાગલો તો આજે સવારના પોરનો ભાદરેથી વેકૂરના ફેરા કરવા ગ્યો છ.

મંગલપ્રસાદ: (નરેંદ્રરાયને) જોયું કે સાહેબ, ભાદરની રેતીમાંથી પણ આ લોકો કમાણી કરી જાય છે! એક ગાડું ભરીને શહેરમાં વેચી આવે ને રૂપિયો રોકડો પાડે.

નરેન્દ્રરાય: ભાદરની રેતીની મોનોપોલી કોઈ સદ્ધર સેંડીકેટને સોંપવાનો સ્ટેટ વિચાર કરી જ રહ્યું છે. નહિતર તો આ ચોરટાઓ આખા સ્ટેટને કોઈ દિવસ વેચીને ખાઈ જશે. એ તો ઠીક; પણ આરોપીના ઘરમાંથી બીજું કોઈ હાજર થશે, તો ય ચાલશે. આપણે તો જુબાની જ જોઈએ ને?

[દાજી બહાર ચાલ્યો જાય છે.]

મંગલપ્રસાદ: અરે અંબારામ, આરોપી તરફથી બીજું કોઈ હાજર રહી શકશે કે...

અંબારામ: બીજામાં તો એની બાયડી છે.

નરેન્દ્રરાય: ધેટ વીલ ડુ; બોલાવો એને.

અંબારામ: (બૂમ પાડીને) એલા દાજીડા, એટલીવારમાં ક્યાં સટકી ગ્યો? સાળાના પગમાં જ ભમરો છે.

[હાથમાં સળગતું લાકડું લઈને દાજી પ્રવેશે છે.]

દાજી: આ આમાં જ મૂઓ છઉં; મેં કીધું કે ચાને અદખદો ચડે તો ઊભરાઈ જાશે એટલે આ કરગઠિયું બોરું ખેંચી લીધું. મંગાળામાં તો હોળીમાતા જેવો આકરો તાપ થ્યો છ.

અંબારામ: (ગુસ્સાથી) તારા મંગાળાની ટાઢી કર્ય ને જા ઝટ, નાગલાને ઘરે રાજુને કહી આવ્ય કે ઈનીસ્પેકટર સાબને જુબાની આપવા આવે ઝટ.

દાજી: (સમજ ન પડતાં) કોને? મારી રાજુને?

અંબારામ: હા. તારી રાજુને જ. ખોટના ખીમા જેવા પમકાને અડધી રાત્યે પોંક -શેકીને ખવરાવ્યોતો ને? જા, એને સાદ કરી આવ્ય..

દાજી: (જવાનું કરતાં) આ અબઘડી ખરકી આવું.

અંબારામ: જરાક પગ ઉપાડજે, સમજ્યો? ઈનીસ્પેકટર સાહેબ ખોટી થાય છે. રૂપિયે ગજને હિસાબે હાલજે, મા.

દાજી: (જતાંજતાં) અરે, બોદા રૂપિયાની ઘોડચે જ પાછો આવ્યો જાણોની!

[જાય છે.]

નરેંદ્રરાય: અંબારામ, આ દાજી અને આરોપીની પત્નીને કશું સગપણ છે કે શું? દાજી 'મારી રાજુ' એમ બોલ્યો હતો, એ ઉપરથી શું સમજવું?

અંબારામ: સાહેબ, ડોસો અર્ધો મગજમેટ છે

નરેંદ્રરાય: શરૂથી જ મને એવી શંકા તો હતી જ.

અંબારામ: બચાડો દુખિયો માણસ છે. માથે વીતક વીતે પછી માણસ ચા-ઘેલું થઈ જતાં વાર ન લાગે.

નરેન્દ્રરાય: એ તો ઠીક, પણ રાજુ અને દાજીને શો સંબંધ?

અંબારામ: સાહેબ, રાજુને દાજીએ ધરમની માનેલ દીકરી કરી છે.

નરેન્દ્રરાય: એમ કે?

અંબારામ: જી હા, સાહેબ. દાજી મૂળ તો સુખિયો જીવ હતો, પણ જણવાની ખોટ ઉપરાઉપર ત્રણ ઘર કર્યાં તયે એક દીકરો અવતર્યો. ઉછેરીને મોટો કર્યો ને ભણાવીગણાવીને આફ્રિકે કમાવા મોકલ્યો. ત્યાં કહે કહે છે કે દરિયામાં ડૂબીને મરી ગ્યો. તે દી'થી દાજીડો મગજમેટ થઈ ગ્યો છ. આ રાજુને હવે દાજીડો દીકરી ગણે છે ને વીરપહલીને દિવસે સાડલો પણ કરે છે.

મંગલપ્રસાદ: સાહેબ, માણસો પણ માળાવ'થાય છે ને વિચિત્ર! બહુરત્ના વસુધરા છે!

નરેંદ્રરાય: (ગુસ્સાથી) મૂંગા રહો મંગલપ્રસાદ! (અંબારામને) અંબારામ, મને આ ડોસાના જીવનમાં બહુ રસ આવે છે. એકનો એક દીકરો મરી જાય તો માણસ ગાંડો થઈ જાય?

અંબારામ: માણસ ગાડું થઈ જાય તો તો સારું થાય, સાહેબ! ગાંડા થાવામાં ત્રણ ગુણ: નહિ વેરો, નહિ વેઠ; ગાંડો ગાંડો સહુ કહે ને સખે ભરે પેટ. પણ દાજી ગાંડો નથી, ચા-ઘેલો છે. નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં.

મંગલપ્રસાદ: રાજુનું મકાન બહુ દૂર છે, અંબારામ?

અંબારામ: આણુ તો કેટલુંક હોય આ ખોબા જેવડા ગામમાં? પણ સિંગાપુરવાળા પ્રેમજીની મેડીમાં પ્રાભો નખાય છે, એમાં ટીપણી ટીપીને હવે હવે આવતી હશે. મૂળી માણહનાં કાંઈ નેઠાં થોડાં હોય?

મંગલપ્રસાદ: એટલે રાજુ મજૂરી પણ કરવા જાય છે?

અંબારામ: સાહેબ, મૂએ ગયા વિના તો આવી મોંઘારથમાં સાંજ પડયે પેટનો ખાડો ક્યાંથી પુરાય? એના પંડ્યના જ ખેતરમાં મર માથાપૂર મોલ જામ્યા; પણ એમાંથી દાણાની કણીયેય કોઠીમાં થોડી ભરાય છે?

મંગલપ્રસાદ: પણ એ તો સ્ટેટની સોંડીકેટ સુવ્યવસ્થા જાળવવા માટે એ હુકમ કર્યો છે. સીંડીકેટ તરફથી એને અનાજ અપાશે જ.

અંબારામ: પણ એ અપાય ત્યાં સુધી તો નાગલો વૈકૂરના ફેરા કરે ને રાજુડી પ્રાભાની ટીપણી ટીપે તયે સાંજે માંડ મગનો રોટલો પામે છે.

નરેંદ્રરાય: મગમાંથી પણ આ લોકો રોટલા ઘડે છે કે?

અંબારામ: બાજરાની બાઈ એહી ગઈ, પછી માણહ બીજું કરે શું? જી તી ઓરીને પેટના ખાડા તો પૂરવા ને?

મંગલપ્રસાદ: સાહેબ, આપણે કઠોળને સીંડીકેટની સત્તાની બહાર રાખ્યું, એટલે મગનો આવો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. આવતા વર્ષની સેવી-યોજનામાં—

નરેંદ્રરાય: ભાઈ અંબારામ, થોડી વાર પહેલાં દાજી સળગતું લાકડું હાથમાં લઈને અહીં આવેલો ને, ત્યારે હું બી ગયેલો.

અંબારામ: સાહેબ, ઈ ઘનચક્કરને કાંઈ ભાન બળ્યું હોત તો જોઈએ શું? જુઓ, આ આવ્યો, રાજુને તેડીને! (દરવાજા તરફ નજર કરીને) છે એના હાલવામાં જરાય ઢંગધડો? ધરતીને જાણે કે પગેથી પાટાં મારતો આવે છે!

નરેંદ્રરાય: (ભડકીને) એના હાથમાં સળગતું લાકડું તો નથી ને?

અંબારામ: નારે સાહેબ, ના! એમ બળતણ ક્યાં સસ્તાં પડ્યાં છે આ લડાઈમાં?

નરેંદ્રરાય: પણ હું તો દાજીની આંખોથી જ બી જાઉં છું. ને એમાં વળી હાથમાં સળગતું લાકડું હોય તો...

અંબારામ: અરે સાહેબ, ઈ તો વગર લાકડેય કોઈ મોળી છાતીવાળાને ભડકાવી દિયે એવો ખવીહ જેવો છે.

[દાજી અને રાજુ પ્રવેશે છે. રાજુની કાખમાં છોકરો છે. રાજુની ઉમ્મર ત્રીશેકની આસપાસ હોવા છતાં એનો દેખાવ ભાર–રુખ્ખો છે. નરેંદ્રરાયને જોઈને રાજુ ઘૂમટો કાઢે છે.]

અંબારામ: રાજુ, આ ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ તો આપણા માવતરને ઠેકાણે ગણાય. એની લાજ ન કઢાય.

[રાજુ મોં ખુલ્લું કરે છે.]

અંબારામ: નાગ હજી લગણ વાળુ કરવા નથી આવ્યો, ગગી?

રાજુ: કંટરાટીની વેઠ્ય ઢસવવા ગયા છ; અંબાકાકા! કંટરાટીય મૂઓ ઘૂંટડે–ઘૂંટડે પીએ છે.

અંબારામ: પણ આ પમકાને આંયા કેણે કાંખમાં કાં તેડતી આવી?

દાજી: (વચ્ચે આવીને) મેં તો પમકાને કીધું કે મારી કાંખમાં બેહ, પણ માની કાંખનું હેવાયું છોકરું બીજાંની પાંહે આવે?

અંબારામ: ડોહલા, તારી જીભડી સખણી રાખીશ? (ખિજાઈને) નીકળ આંઇથી; તારે મંગળે જઈને બેસ!

દાજી: આ હાલ્યો બાપલા!

[જાય છે.]

રાજુ: આ મારો પમકોય મૂઓ મારા લોહીનો ઘરાગ પાક્યો છે. આવડો લડધા જેવડો થયો પણ ઘડીક વારેય કાંખમાંથી હેઠો નથી ઊતરતો, અંબાકાકા!

અંબારામ: એલી રાજુ, આ ઇનીસ્પેક્ટર સાહેબ બેઠા છે, ને તું આમ ઊંચે સાદે ને આડું ને અવળું કાં ભરડયે રાખ્ય? તને આંઈ અટાણે અસૂરી શું કામ તેડાવી છે, ખબર છે?

રાજુ: ખબર છે, અંબાકાકા! તે દી રાત્યે પડામાં પોક પાડ્યો તો, ઈ સાટુ મને તેડાવી છે.

મંગલપ્રસાદ: વાહ! સીધી જ કબૂલાત છે ને શું!

નરેંદ્રરાય: છતાં આરોપીને કશો ખુલાસો કરવો હોય તો તક આપો.

અંબારામ: રાજુ, તારે કાંઈ કેવાનું હોય તો કહેજે હો!

રાજુ: કેવામાં તો બીજું શું? (પમકાને ચીંટિયો ભરીને) આ મારા પીટડિયાએ અડધી રાત્યે પોક ખાવાનું વેન લીધું ને ગામ આખું સાંભળે એવો ભેંકડો બેડચો....

નરેંદ્રરાય: મંગલ, બધું નોંધતા જજો હોં કે! (રાજુને) બાઈ, પછી શું થયું એ કહે....

રાજુ: પછી શું થાય, પછવાડું? હું તો ઘણુંય એવા સાત ભેંકડાને ય ન

ગણુકાકા—એમાં ક્યા સોનાના આસુ હાલ્યાં જવાના હતાં ? પણ અમારા ઘરમાંથી પડચે છે સાવ પોચા ઊઠીને તલસરાંમાં ફરીં તાપ, ને ચાર ડૂડાં શેકી નાખ્યાં

નરેંદ્રરાય: એમને ખબર નહોતી કે બધો જ પાક સીડીકેટને સોંપ્યા પહેલા એક ડૂંડું પણ કાપવાની મના છે ?

રાજુ: ખબર તો ઘણી ય હતી સામસો ઢાંધી આવીને તલવાર હાંડી પીટી ગ્યોતો

નરેંદ્રરાય: એ ગુનો છે એમ જાણુતા હોવા છતા શા માટે

રાજુ: મે દીધુ નહિ, કે અમારે ઘરમાથી છે સાવ બાઈ–માણી જેવા છોકરાને રોતો ભાળીને જીવ હાથ નો રિયો

મગલપ્રસાદ: (લખેલુ મોટેથી વાચતા) આરોપીએ ગફલતમાં નહિ પણ જાણીબૂઝીને જ કાયદાનો ભગ કર્યો છે

નરેંદ્રરાય. (રાજુને) આ ગુનાની શિક્ષા તમે જાણો છા ? આજુ ખેતર ખાલસા થશે

રાજુ: (તીણે અવાજે) અ ર ર માબાપ ? ફીડીને ફોસનો ડામ દેવાય ? અમારુ ગરીબ માણહનુ ગજુ શુ ? ને આ ગનો ય શુ ?

નરેંદ્રરાય: ગુનો તો તમે જ કબૂલ કર્યો છે

પમકો: (કાખમા બેઠબેઠે) બા, શેરડી ખાવી છે

રાજુ: (ફેરી ચીટિયો ખણતાં) એ હવે ઘૂટડે ઘૂટડે પી મા, મારા સોથના ધરાગ ! (નરેંદ્રરાયને) સાબ, અમ રાંક માણહ ઉપર મેર કરો, એક ગનો તો મોટા રાજા ય માફ કરે

મંગલપ્રસાદ: કાયદો એ કાયદો. (હસી પડતા) સાહેબ, આ કણબાઓ સાથે આપણુને ક્યાથી પનારાં પડ્યા ?

રાજુ: (રડમસ) પણુ સધોય પાક ઝૂંટાઈ જાય, ઈ તો ફીડીને ફોસનો ડામ દીધા જેવુ

મગલપ્રસાદ: એમ ન કરીએ તો તો તમે ખેડુ લોકો સ્ટેટનાં નાકકાન કાપી જાવ એવા બદમાશ છો

રાજુ: (નરેંદ્રરાયને) મોટા સાબ, ચાર ડૂડાં શેકયાં એમાં રાજદરબારે કયી ખોટ આવી ગઈ ? આ તો ચીભડાના ચોરને ગળાફાંસા જેવુ

નરેંદ્રરાય: (કંટાળાથી) બાઈ, તમે અભણ માણસ કાયદામાં શું સમજો ? તમે આજે ચાર ડૂડાં શેક્યાં, કાલે કોક ચોવીશ ડૂડા શેકે પછી પરમ દિવસે કોક રાતોરાત હાલરા ફેરવી કાઢીને સધો ય દાણો કોઠી ભેગો કરી દિયે આવા ગુનામાથી પણુ શિરસ્તો પડી જાય એ સ્ટેટને ન પોસાય

મંગલપ્રસાદ: તો તો સીડીકેટ સાજ મોર દીવાળુ જ કાઢે

રાજુ: (મોટેથી ઠૂઠવો મૂકતા) અમ રાંકના હાડકાં રઝળાવ્યાં ! વોય માડી રે.

[ઠૂઠવો સાભળીને દાજી અંદર દોડ્યો આવે છે]

નરેંદ્રરાય: (અકળાતા) દાજી, આ બાઈને બહાર લઈ જા !

દાજી: (રાજુને બાવડેથી ઝાલીને) હાલ્ય ગગી, હાલ્ય ! આમ રોવા બેઠે તારો સકરવાર નઈ વળે

નરેંદ્રરાય: અને અંબારામ, કોઈ વેપારીને બોલાવો એટલે પચનામામાં શાખ નાખી જાય

અંબારામ: દાજી, ખુશાલકાકાને સાદ કરજે જરાક.

દાજી: ભલે

[રાજુને લઇ જાય ;

અંબારામ: સાહેબ, આ એક શુનો ભીનો સંકેલી લઈએ તો? એક લોઠકો ખેડુ હમેશનો લાંગી જાહે.

નરેંદ્રરાય: ત્યારે તમે સાચી વસ્તુ સમજતા જ નથી, અંબારામ! આપણે ખેડૂતો ઉપર કડપ બેસાડવાનો છે.

મંગલપ્રસાદ: આ એક સીઝનમાં સૉંડીકેટ સદ્ધર થઈ જાય તો આવતે વર્ષે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સપ્લાય ખાતામાં ફૂડ-કન્ટ્રોલરને હોદ્દે આવશે, એ તમને ખબર છે?

અંબારામ: સાહેબની ચડતી જોઈને અમારી આંખ્યું ઠરે; પણ આવા કેસમાં જરાક રહેમનજર રહે તો... જરાક દયાભાવ...

મંગલપ્રસાદ: અરે, દયા તો ડાકણને ખાય...

અંબારામ: ધણી-ધણીયાણીએ ભર ચોમાસે કાયા તોડીને ઘોડાપૂર મોલ જમાવ્યા છે. ભડ જેવી રાજુડીએ ચાડિયો બાંધ્યા વિના આખી રાત ગોફણ લઈને ટીડડાં ટોયાં છે... ઈ સંધોય પાક ખાલસા થાય તો તો કાળો કકળાટ બોલી જાય.

નરેંદ્રરાય: એ જ તો આપણે ઇચ્છીએ છીએ. કકળાટ બોલે તો જ સૉંડીકેટનો કડપ બેસે.

[ખુશાલકાકા પ્રવેશ કરે છે. સાવ ઉઘાડે ડીલે; ટૂંકું પંચિયું પહેર્યું છે. પણ માથે આંટીઆળી પાઘડી મૂકી છે.]

ખુશાલકાકા: શું છે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ! શેનો કડપ બેસાડવો છે? ને કોની, અમારી ઉપર?

અંબારામ: આવો ખુશાલકાકા!

ખુશાલકાકા: હા પોલીસ પટેલ, આવ્યા વિના છૂટકો છે? હું તો ખાટલો ખંખેરીને સૂવાની તૈયારી કરતોતો, ત્યાં તમારે દાજી ડોસે રાડ્ય પાડી, એટલે મેં માથે પાઘડી મેલી.

મંગલપ્રસાદ: (કાગળિયાં ખુશાલકાકાને આપતાં) આ પંચનામામાં તમારી શાખ-સહી નાખવા બોલાવ્યા છે.

ખુશાલકાકા: મારે હાળે નાગલે પણ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને અસૂરો ધક્કો ખવડાવ્યોને! કેમ જાણે ગગો પોંક ખાધા વિના વહુકી જાતો હોય!

નરેંદ્રરાય: લોકો કાયદાનો ભંગ કરતી વખતે એનાં પરિણામોનો પણ ખ્યાલ નથી રાખતા!

ખુશાલકાકા: ભૂંડાં ને ભૂખ-લખણા માણસ એનું નામ. (મંગલપ્રસાદને) લાવો તમારી જ ઈંડીપેમ; મેં તો દ્વોત-ખડિયો ઇસ્કોતરમાં મેલી દીધાં છે. મારા હાળા ઊંદરડાંના પેટમાં ય માણહના જેવો ભૂખમરો આવી પડ્યો છે, તી ખડિયો ઉઘાડો રઈ ગ્યો હોય તો સંધી ય શાહી પી જાય છે. એંધાણ તો સાત્ત-દૂકાળી આવવાનાં લાગે છે. (સહી કરતાં) નીકર, અડધી રાતે આ નાગલાને પોંકના કાચા દાણા ચાવવાની ભૂખ લાગે?

અંબારામ: ઈ તો છોકરા પમકા સારુ હૂંડાં શેકયાં'તાં, ખુશાલકાકા!

ખુશાલકાકા: ઈ તો છોકરાંનું નામ ને મોટાંનું કામ. છાશ ખાય છોકરાં ને દૂધ ખાય ડોસી; છોડિયાં જેવાં છોકરાં ને દડધા જેવી ડોસી. એમ અમથું કેવાતું હશે?

[બહારથી છાતી કૂટવાનો ને મોટેથી રડવાનો અવાજ સંભળાય છે.]

નરેંદ્રરાય: આ શું, અંબારામ? કોઈ મરી ગયું?

અંબારામ : ના રે સાહેબ, ના. ઈ તો પંચનામામાં શાખ-મતુ થ્યું એટલે રાજુડીએ પોક મૂકી.

ખુશાલકાકા : (હસતા) કોની નોંગલાના નામની ? છને ધણીએ ?

અંબારામ : ખુશાલકાકા, રાજુ તમારે તો દીકરી સમાણી ગણાય હો !

ખુશાલકાકા : સાચી દીકરી તો હાજીડાની; પહલીનો સાડલો હાજી પહેરાવે છે. નહિ નાતનો, નહિ જાતનો, ને ડોહો સગપણ કાઢીને બેઠો છે ને ! ડોહાની ડાગળી જ ચહકી ગઈ છે બારણે ઓટાને વગવિયે કાળમીંઢનો ગંહેલો મેલ્યો છે, એના ઉપર બેઠોબેઠો ડોહો એની દીકરીને છાની રાખે છે

[દૂરથી મોટરનું ભૂંગળું સંભળાય છે]

મંગલપ્રસાદ : અરે અંબારામ, આપણી મોટરમાં કોક છોકરાં ચડીને ભૂંગળું વગાડતા લાગે છે કાંઈક નુકસાન કરી બેસે નહિ !

અંબારામ . સાહેબ, આપણી મોટર તો કોઠીમાં ઊભી છે ને આ ભૂંગળું તો સંભળાણું મશીતાળી સડકેથી

મંગલપ્રસાદ : પણ સાહેબ, આ હોર્ન તો આપણાં કલાબેનની જ ઓસ્ટીનનું લાગે છે સા. રી ગ મ . કલાબેનનુ તો જીવન જ આખુ સંગીતમાં છે ! પણ એકલાસૂર. .

નરેન્દ્રરાય : પણ અત્યારે કલા અહીં સુધી . ?

મંગલપ્રસાદ : ઈવનિંગ વૉક કરવા આવ્યાં હશે ને હમણાં તો પાછાં ગ્રામજીવન અને રચનાત્મક કામ પાછળ ગાંડાં થયાં છે ને ! આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણી પાછળ ને પાછળ ! હે... . હે !

[બહારથી, મોટર ઊભવાનો અને કશીક પૂછપરછનો અવાજ સંભળાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : અરે, આ તો કલાનો જ અવાજ !

અંબારામ . (ફાનસની વાટ ચડાવવા મથતો, ફાનસને જ સંબોધીને) એલા, હવે ઘડીકવાર સારુ થઈને જ મારી લાજ રાખીશ ? શેઠે પહોંચીને શિરામણ માગીશ ?

નરેન્દ્રરાય : અરે અંબારામ, કલાબહેનને જરા ફાનસ તો ધરો

મંગલપ્રસાદ : હા ભાઈ, એમને જરાય અંધારુ નહિ ચાલે કલાબેન તો પરથમથી જ ગામડામાં વીજળીબત્તીની વાત મૂકે છે

અંબારામ : (ફાનસને કાન સાથે ખખડાવીને) આમાં તો હવે વાટ્ય તળિયું ચાટે છે (જતાજતા) લ્યો, ભેગાભેગુ પાવળું પુરાવતો જ આવું થયું હશે તો વળી કોક દી ફરી હાણુ ખપ લાગશે

[બહાર જવાનુ કરે છે થોડા ડગલાં ચાલીને પાછો વળે છે]

પાય જ મલટમાં આવ્યા હો સાહેબ ! ચાંદાના અજવાળાં ઝોકાર છે, એટલે ઉજાશ તો સારીપટ લાગશે

[જાય છે. ખપેડામાંથી આવતા ચાંદરડાનાં ઓળઘોળ પ્રકાશવર્તુળો ઓરડામાં પથરાઈ રહે છે. ડાબી બાજુના અંધારામાંથી એક વ્યક્તિ આગળ આવે છે]

નરેન્દ્રરાય . અરે કલા, બેટી અત્યારે ? આટલી મોડી અહીં ? ધીમુભાઈનો કાંઈ કાગળ ?

કલા : હા, ત્રણ દિવસ પહેલાંની તારીખનો ધીમુભાઈનો લખેલો કાગળ સાંજે મળ્યો

નરેન્દ્રરાય : શું લખે છે ? તબિયત કેમ ?

કલા : ધીમુભાઈ લખતા હતા કે કાગળ વાંચીને તુરત, તાજા જ પાડેલા પોંકનું પારસલ રવાના કરજે.

નરેન્દ્રરાય : ધીમુભાઈને નાનપણથી જ પોંક તો બહુ જ વહાલો ! ઘેરે તો ઘી–ખાંડ નાખીને જાદરિયું કરાવીને ખાય !...હા, પણ તબિયતનું...?

કલા : કાગળ વાંચતી હતી ત્યાં જ ક્લિનિકમાંથી ડૉ. શાર્પનો તાર આવ્યો. ટાઈફૉઈડમાં જ હાર્ટ–એટેક થતાં હાર્ટ–ફેઈલ !

નરેન્દ્રરાય : શિવ શિવ !

[દાજી પ્રવેશે છે. હાથમાં ચાના ભરેલા પ્યાલા છે.]

દાજી : સાહેબ, શિવ શિવ કરો મા. હવે તો ચા પીઓ એટલી જ વાર ! તમારે કડક મસાલેદાર...

નરેન્દ્રરાય : ચા નથી પીવી ડોસા ! આભાર તમારો ! ચાલો કલાબહેન, ચાલો મંગલ, જલદી ઘરભેગા થઈએ.

[સહુ ઊભા થઈને બારણાં નજીક પહોંચે છે, ત્યાં રાજુ આવીને, કાંખમાં છોકરા સમેત નરેન્દ્રરાયના પગમાં પડે છે.]

રાજુ : મોટા સાબ, આ એક ગનો માફ કરતા જાવ ! અમારાં જીવતર ધૂળધાણી થઈ જાહે !

નરેન્દ્રરાય : ચલ હટ્ ! અપશુકનિયાળ ! જીવતર તો આજે અમારાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં, તમારા નૂગરાઓના પાપમાં...

[એંટ–ભેર નરેન્દ્રરાય બહાર નીકળી જાય છે. મંગલપ્રસાદ અને કલાની પાછળ, રાજુ દંડવત્ સ્થિતિમાં જ પડી રહે છે.]

ખુશાલકાકા : દાજીડા, એક કૉપ ચા મને મેલજો જા. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે આજે મારી ઊંઘ બગાડી છે.

દાજી : એકને સાટે બે ય કૉપ તમે જ પીઓની બાપલા !

[ઝડપભેર પ્યાલા મૂકી બહાર દોડી જાય છે.]

ખુશાલકાકા : ધૂળધાણી ને વા–પાણી. (રાજુને) વવ, હવે એની આશા મેલી દિયો...વેકૂર પીલ્યે તેલ નો નીકળે...

[સડાકા સાથે ચા પીવા માંડે છે.]

રાજુ : (પડીપડી) મોટા સાબ !... માવતર !...

ખુશાલકાકા : મોટા સાબ તો તારા પુગી ગ્યા મોટરમાં... લે આ કૉપ ચાનો પી લે, ને છોકરાનેય ઘૂંટડો પા ! ખેતર ખાલસા થ્યું તો ય આ ચાનો ઘૂંટડો તો મોફતને ભાવે ઘરમાં પડ્યો ગણાય !

[બહાર ભારે જોરદાર ચીસ સંભળાય છે. હાથમાં ફાનસ સાથે હાંફળોફાંફળો આવે છે.]

અંબારામ : ખુશાલકાકા, ઝટ બહાર અંબારામ આવો તો !

ખુશાલકાકા : શું છે પણ ? આ કૉપ તો પૂરો પીવા દે ! નકરા દૂધની વળી પાછી કોણ જાણે કે'દી જડશે !

અંબારામ : (કંપતે અવાજે) દાજીડે દાટ વાળ્યો... ઓટાના પગાનો કાળમીંઢ ગડેરો ઉપાડીને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના માથામાં ઝીંક્યો...માથાના ફોદા વેરી નાખ્યા

[અંબારામ અને ખુશાલકાકા બહાર જાય છે.]

પમકો : બાડી..., ચા પીવી છ...

રાજુ : (છોકરાને ચીંટિયો ભરતાં અર્ધ–શુદ્ધિમાં જ) ઘૂંટડે ઘૂંટડે મારાં લોય પી મા, મારા રોયા ! લોયના ઘરાગ !

(પરદો)

(ભજવતાં પહેલાં લેખકને પુછાવવું.)

★

ભગવાન બુદ્ધ

લેખક
શ્રી. ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ

ધંધે સૉલિસિટર, લોકસેવાની સામાજિક તથા રાજકીય અનેક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર શ્રી ચીમનભાઈ લખે છે ઓછું, પણ જ્યારે લખે છે ત્યારે એમના અભ્યાસનું ઊંડાણ જાણવા મળે છે આ વર્ષે 'પર્યુષણ પર્વ' નિમિત્તે એમણે 'ભગવાન બુદ્ધ' ઉપર એક પ્રવચન કર્યું હતું, તે લેખરૂપે કરીને 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે રજૂ કર્યું છે બુદ્ધ ભગવાનનું જીવનગીત ફરીફરીને સાંભળીએ તોયે થાકીએ ખરા?

આજથી લગભગ ૩૨ વર્ષ પહેલાં, ૧૪–૧૫ વર્ષની ઉંમરે ભાંગવાડીમાં મે બુદ્ધનુ નાટક જોયું હતુ, પણ એ વખતના સસ્કારો મુજબે એમ ને એમ જ છે હુ જાણતો હતો કે એ નાટક હતુ, છતાં એ મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસગ ને અતિમ પરિનિર્વાણનુ એ દૃશ્ય એવાં ને એવા જ તાદૃશ છે દસેક વર્ષ પર અજટા ને ઇલોરા ગયેલો, ત્યારે એ સસ્કાર વળી પાછા જાગૃત થયા એક માત્ર ચિત્રકારને જ નહિ, એક માત્ર કવિને જ નહિ, પણ શિલ્પીઓને પણ અને તે યે પાચપદર વર્ષ પર્યંત નહિ, પરતુ સાતસાત સૈકા સુધી કલાકારોને ભગવાન બુદ્ધે પ્રેરણા આપી છે

આપણા આઝાદ ઝડા પરનું ધર્મચક્ર બુદ્ધનું છે સારનાથમાં તે વખતે પહેલી વાર એમણે ઉપદેશ દીધો અશોકે એ ઉપદેશને કાર્યમાં ઉતાર્યો, આજે હિંદે પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજમા એને અપનાવ્યો છે.

મહાવીર ને બુદ્ધ એકસાથે જ વિહરતા હતા ગીતામાં 'યદા યદા' વાળો શ્લોક શ્રીકૃષ્ણે ગાયો છે, તે પ્રમાણે એ સમયે ધર્મની કેટલી બધી ગ્લાનિ થઈ હશે? ઇ સ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા શુદ્ધોદનના એ પુત્ર હિમાલયની તળેટી કપિલવસ્તુમાં એમનો જન્મ એ વિષે અનેક કથાઓ પ્રવર્તે છે બોધિસત્વની જાતકકથાઓ રોચક છે ને ઉદ્‌બોધક છે. સિદ્ધાર્થનો જન્મ વનમા થયો ભગવાન મહાવીરની માફક એ પણ શિક્ષણમા આરપાર ઊતરી ગયા ને બુદ્ધિમાં પણ એવા જ કુશળ હતા માતાપિતા જીવ્યાં ત્યાં સુધી મહાવીરે માતપિતાનો ત્યાગ ન કર્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાની ઓગણત્રીશ વર્ષની ઉમરે પોતાનાં માતા–પિતાનો ત્યાગ કર્યો હતો!

એ સુખસાહેબીમા જ રહે એમની કાળજી માતપિતા લેતા હતાં રથમાં બેસીને સિદ્ધાર્થ ફરવા ગયા, ત્યારે એક વખત એક વૃદ્ધ ને જર્જરિત આદમીને જોયો સારથિને પૂછ્યુ 'આ શુ?'

'એને વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે. દરેક માનવીને કોઈ ને કોઈ વખતે આમ થાય છે જ!'

'હું પણ એવો થઈશ?'

'હા'

'વૃદ્ધાવસ્થા શુ?' એમને પ્રશ્ન થયો.

બીજી વખતે સિદ્ધાર્થે એક રોગગ્રસ્તને જોયો. સારથિને પૂછ્યું:

'આ આદમી કેમ આવો છે?'

'એ રોગી છે'

'રોગ એટલે શુ?' એમને પ્રશ્ન થયો

એવી જ રીતે ત્રીજી વખત જતાં એમણે મુડદુ જોયુ

'આ શું?' પ્રશ્ન કર્યો.

'આદમી મરણ પામ્યો છે.'

'મરણ શું?' એમના અંતરાત્મામાં ફરીને ત્રીજો પ્રશ્ન જાગ્યો.

એ વિશે જિજ્ઞાસા વધી. જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ વિશે સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યા. જન્મથી જ વારાંગનાઓ વચ્ચે એમને રહેવાનું હતું પણ એ વિચારશીલ તો હતા જ.

એમનું લગ્ન થયા પછી એક દિવસ એમને ખબર આપવામાં આવીઃ

'પુત્રજન્મ થયો.'

'નવો રાહુ જન્મ્યો.' એમનાથી આપોઆપ બોલાઈ ગયું.

પિતાએ કહ્યું: 'સાચી વાત છે, એનાથી એ જીવન નહિ છોડી શકે; માટે એનું નામ રાહુલ રાખો.' અને તે જ રાત્રે એમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. અનેક ચિત્રો, ને અસંખ્ય કાવ્યોએ આ પ્રસંગને બિરદાવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે મહાન ત્યાગ થાય છે, ત્યારે ત્યારે બુદ્ધ જ યાદ આવે છે. બુદ્ધની માફક જ ટોલ્સ્ટોયને પણ સુખસાહેબી વચ્ચે વેદના જાગી; ત્યારે રાત્રે ચાર વાગે એણે પુત્રીને કહ્યું હતું: 'બિસ્તર તૈયાર કર.'

રાહુલના જન્મને લીધે રાજમહેલમાં આખી રાત વારાંગનાઓનાં નાચગાન થયાં. પણ સિદ્ધાર્થ તો તૈયાર થયા જ. યશોધરાને જગાડવા માટે હૃદયમાં હા-નાની ગડમથલ વધી. વળી પાછું વિચાર્યું: 'મારા જવાથી યશોધરાને દુઃખ થશે, પરંતુ જગતનું દુઃખ ઓછું નથી.' આ જ વિચારના પ્રેર્યા એમણે રાજવૈભવ, માતપિતા, પત્ની ને બાળક-સર્વ કંઈનો ત્યાગ કર્યો. નદીકિનારે સાથે આવેલા સારથિને કપડાં વગેરે આપી દીધાં. પોતે ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કર્યો. પહેલે જ દિવસે ભિક્ષા લાવીને એ એક ગુફા આગળ બેઠા ત્યારે વિચાર થયો:

'અરેરે, ચાંડાલથી માંડી વારાંગના સુધીની અઢારે વર્ણની આ પ્રસાદી છે!' ઘૃણા ઊપજી, પણ વળી મન મક્કમ થયું: 'જાતીય મતભેદ તોડવાને તો નીકળ્યો છું. હવે શું? ભિક્ષુકને એની સૂગ ન હોય!'

સિદ્ધાર્થ ત્યાંથી એક મહાન તપસ્વી પાસે ગયા-જગતનાં દુઃખોનો માર્ગ શોધવા. એક ગુરુ પાસેથી ટૂંક સમયમાં જ સાતે સમાધિની વિદ્યા શીખ્યા. ગુરુને પૂછ્યું:

'હવે શીખવાનું કંઈ બાકી છે?'

'ના.'

'પણ હજી મને આધ્યાત્મિક શાંતિ ન થઈ.'- કહીને સિદ્ધાર્થ આગળ વધ્યા. બીજા એક ગુરુએ કહ્યું: 'મને આઠમી સમાધિ આવડે છે.'

આઠમી સમાધિ શીખી લીધા પછી એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'આથી વિશેષ?'

'નહિ, આવડત હતી તેટલું મેં તમને શીખવી દીધું છે.'

પરંતુ સિદ્ધાર્થને તો હજી સંતોષ થતો નથી. એ આગળ વધ્યા. તે વખતનો સમય એવો હતો કે દેશમાં બ્રાહ્મણો સર્વોમાં વિચરતા હતા. ત્યારે અત્યંત દેહદમન એ મોક્ષનો માર્ગ ગણાતો હતો. મહાવીરના જીવનમાં જે વર્ણનો વાંચીએ છીએ તે જ તપશ્ચર્યાઓને અંતે તે જ પ્રમાણે બન્યું. સિદ્ધાર્થનું શરીર હાડકાં-ચામડાંના પ્રેત જેવું બની ગયું. આટલી આકરી તપશ્ચર્યા પછી પણ એમને થયું:

'આમ છતાં હજી શાંતિ નથી.'

એક વડ નીચે એ બેઠા. 'જ્યાં સુધી મને શાંતિનો માર્ગ ન મળે ત્યાં સુધી આ સ્થળ છોડવું નથી.' એવો નિશ્ચય કર્યો. પછી શેતાન ગણો તો

શેતાન ને માર કહો તો માર–માણસની સદ્દવૃત્તિને મારનાર વૃત્તિ–એમની સામે આવ્યો એમને લલચાવવાને વારાંગનાનાં નૃત્યો, ભય, દંડ, ભોગ, નૃત્ય–સર્વ આસુરી સંપત્તિઓ એમની પાસે આવી, પરંતુ એ ચલિત ન જ થયા ને વર્ણનો પ્રમાણે, વૈશાખી પૂનમની રાત્રે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બન્યા એમને પરમ માર્ગ મળ્યો તે જ વખતે એ આસુરી સંપત્તિઓએ કહ્યુ

'તમે ઇચ્છતા'તા તે માર્ગ તો મળ્યો હજી શાને તપ કરો છો, સિદ્ધાર્થ?'

'મારું દુઃખ તો ઓછું થયું, પણ જગતનુ દુઃખ કેમ કરીને ઓછું થાય?'

બુદ્ધની નજર સામે જગત હતુ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી આશંકા જન્મી 'જગતને ઉપદેશ કેમ આપવો? ઉપદેશ મિથ્યા જશે કે એનું ફળ આવશે?'

કથા કહે છે, આવી આશંકાઓ જન્મી ત્યારે બ્રહ્મદેવે કહ્યુ

'શંકા ન કરો, બુદ્ધદેવ, અસંખ્ય લોકો હજી એવા છે કે એમના પર તમારં વચન ઉથાપવા જેટલા પાપના થર જામી ગયા નથી. લોકો તમારું વચન જરૂર સાંભળશે સૌ તમારા ઉપદેશની રાહ જોઈ રહ્યા છે'

મનના સમાધાનાર્થે એમણે એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો, પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ કોને આપવો? જે ઋષિએ એમને સાત સમાધિઓ શીખવી હતી, તેને પ્રથમ ઉપદેશ આપવા માટે એ ત્યાં જૂના સ્થળે ગયા, તો તે મરી ગયા હતા. આઠમી સમાધિ શીખવનાર ગુરુની તપાસ કરી, તો એ પણ મરી ગયો હતો. પછી જે પાંચ બ્રાહ્મણોએ એમની સેવા કરી હતી, તેમને ઉપદેશ આપવા માટેનો નિર્ણય કરી એ કાશી ગયા, ત્યારે એ બ્રાહ્મણોએ અંદરઅંદર કહ્યુ

'આ પેલા ઢોંગી ભાગી ગયો'તો તે પાછો આવ્યો લાગે છે'

પરંતુ જેમજેમ એ પાસે ને પાસે આવતા ગયા તેમતેમ પેલાઓનો ક્રોધ શમતો ગયો બુદ્ધે વિશ્વકલ્યાણનો પ્રથમ ઉપદેશ એમને આપ્યો ધર્મનું ચક્ર પ્રવર્તાવ્યુ એ ધર્મસામ્રાજ્ય કેટલું થયું? સમગ્ર એશિયાના સીમાડાઓ સુધીનું બુદ્ધધર્મ હિંદમાં નહિ હોય, પરંતુ હજારો કરોડો લોકો જાપાન, ચીન, તિબેટ, જાવા વગેરે સ્થળે હજી કહે છે

'બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ'

આ પાંચ શિષ્યોની શરૂઆત પછી એમણે ધનાઢ્ય માણસોને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો લક્ષ્મીનંદનોનો સંસારત્યાગ તે સમયમાં સરળ વસ્તુ હતી, એટલે યશ નામનો એક ધનપતિ એમનો શિષ્ય બન્યો ને બીજા ૫૪ મિત્રો શિષ્યો બન્યા કુલ્લે આમ ૫+૫૫=૬૦ શિષ્યો થયા બુદ્ધે બળાત્કારે કદીયે શિષ્યો બનાવ્યા નથી સામી વ્યક્તિ કહે તો જ એ શિષ્ય બનાવતા ૨૯મે વર્ષે એમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો સાત વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યાઓ કરી ૩૬મે વર્ષે બુદ્ધ થયા ને ત્યારથી ૪૪ વર્ષ સુધી વિચર્યા ને ૮૦મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. એક જ પ્રકારનો એમણે ઉપદેશ દીધો એમની અસર ઠેકળ ઠેરઠેર સંખ્યાબંધ વિહારો થયા

બુદ્ધના પરિનિર્વાણનો પ્રસંગ અત્યંત રોમાંચક છે એ આવ્યું તે અગાઉ છ માસ પહેલા એમને ખબર પડી ગઈ. એમને થયું કે હજારો શિષ્યોને ફરીને મળી લઉં ભીષ્મની માફક મૃત્યુને પણ જાણે કહ્યું. 'થોભી જજે'

શિષ્યોને ફરી મળવા માટે વિચરતા વિચરતા એ વૈશાલીમાં આવ્યા ને આમ્રપાલીને ત્યાં ભોજન લીધું. વૈશાલીના

મહાપુરુષોએ આ વારાંગનાને કહ્યું : 'આવો અણમોલ લાભ અમને આપ.' પણ પેલીએ ના કહી. તે પછી વિહાર કરતાકરતા બુદ્ધ આગળ ગયા.

પરિનિર્વાણ અગાઉ એમણે જે શિષ્યને ત્યાં ભોજન લીધું, તેને ત્યાં ભોજનમાં પ્રાણવિરોધી વસ્તુ આવી. શિષ્યને કહ્યું: 'આ વસ્તુ મારા સિવાય બીજો કોઈ પચાવી શકે એમ નથી, દાટી દે.' પરંતુ આ ભોજન પછી એમને વધુ અતિસાર થયો.

ગાંધીજીના જીવનમાં જે સ્થાન મહાદેવભાઈનું હતું, ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં જે સ્થાન ગૌતમ સ્વામીનું હતું, તે જ સ્થાન બુદ્ધના જીવનમાં આનંદનું છે.

ઘડીએ ઘડીએ એ કહે છે:

'ચલો આનંદ અબ વિહાર જાયેંગે.'

'આનંદ, તરસ લાગી છે.'

'આનંદ, અહીં બેસ.'

છેલ્લો દિવસ હતો. ઉશીનારામાં, શાળ વૃક્ષ નીચે એમણે શૈયા કરાવી.

આનંદે પ્રશ્ન કર્યો : 'ભગવાન, તમારા જતાં હજારો ભિક્ષુઓને આપના સમાગમનો લાભ કેવી રીતે મળી શકશે?'

'એ લાભ મારાં ચાર સ્થાનોથી મળશે. (૧) જન્મસ્થળ, (૨) કૈવલ્યજ્ઞાનવાળું વૃક્ષ, (૩) પહેલા ધર્મોપદેશનું સ્થળ; (૪) ને પરિનિર્વાણ.'

આનંદ: 'તમે જતાં શાસનકર્તા કોણ થશે?'

બુદ્ધ: 'ધર્મમાં કોઈ શાસનકર્તા નથી, એક માત્ર વિનય જ શાસનકર્તા ગણવો.'

આનંદ: 'ભગવાન, સ્ત્રીઓ સાથે મ વર્તવું?'

બુદ્ધ: 'બને ત્યાંસુધી એમની સામે ન જોવું.'

આનંદ: 'પણ હે ભગવાન! કદાચ જોવાઈ જાય તો?'

બુદ્ધ: 'તો સંભાષણ ન કરવું.'

આનંદ: 'ને ભગવાન! ભૂલેચૂકે સંભાષણ પણ થઈ જાય તો?'

બુદ્ધ: 'તો ચેતતા રહેવું, કે સંભાળતા રહેવું.'

સોક્રેટિસ પણ આ જ પ્રમાણે પ્લેટોને નથી કહેતો?

તે જ વખતે બુદ્ધ ભગવાનનો સારથિ આવ્યો. આનંદ એને આવતો રોકે છે.

બુદ્ધ: 'રોક નહિ, ભલે મારી તબિયત ખરાબ હોય; પરંતુ શંકાને માટે ગમે તે વખતે ગમે તેને સ્થાન છે.'

આસપાસ ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓ ભેગાં મળ્યાં છે ને બુદ્ધ કહે છે: 'જેને જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી, શંકાનું સમાધાન કરી લો.'

આનંદ: 'ભગવાન! મને એ જ થાય કે રે રે, આપનું મૃત્યુ એક નાનકડા ગામડામાં? એને બદલે ચંપામાં કે રાજધાનીમાં થયું હોત તો?...'

બુદ્ધ: 'મૃત્યુવખતે સ્થળ ગમે તે હોય, એનું મહત્ત્વ નથી. ઠીક જા, ઉશીનારાનાં બધાંને કહે કે બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ હવે સમીપ આવ્યું છે. અંતિમ દર્શનનો લાભ જેને લેવો હોય તે લઈ જાય.'

સર્વે આવ્યા. એમનાં દર્શન માટે આખાયે ગામના બધાય લોક વખત બગાડે તો કયાં પત્તો લાગે? એટલે દરેક કુટુંબના વડાને આનંદ પાસે લાવે છે, ને એ પોતાના સઘળા યે પરિવારનું ઉચ્ચારણ કરી બુદ્ધને અભિવાદન કરે છે ને ભગવાન સસ્મિત એ સ્વીકારે છે.

કોઈકે પૂછયું:

'આપના પરિનિર્વાણ પછી વ્યવસ્થા

શી કરવાની, ભગવાન ?'

'બધું યે બાળી નાખજો. કશુ રહેવા દેવાની જરૂર નથી'

ને પછી ધર્મપ્રવર્તન ઉપર સાત દિવસ સુધી ચર્ચા ચાલી

બુદ્ધ પરિનિર્વાણ પામ્યા પછી એમના અવશેષોના આઠ ભાગ થયા એ આઠે ય મહાસ્તૂપો હિંદમા આજે વિખ્યાત છે

બુદ્ધની ઉપદેશશૈલી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે એ કહે છે

'હું કહુ છું કે આમ કરો, તેમ કરો માટે નહિ, મારામાંની શ્રદ્ધા માટે નહિ, શાસ્ત્રોમાં કહ્યુ છે માટે નહિ, તમારી કુળ-પરિવાર કહે છે માટે નહિ, પરંતુ તમારા વિવેકમા આવે તો જ મારુ કહ્યુ કરજો ' ને આમ કહી પછી એ દલીલો પર દલીલો કરતા

આશ્રમાપન કરીને એક મોટો બ્રાહ્મણ હતો બ્રહ્માના મુખમાથી જ બ્રાહ્મણો પેદા થયા છે એવી એની અચલ માન્યતા હતી એ કહેતો 'ચારે વર્ણોમા એક માત્ર બ્રાહ્મણો જ શ્રેષ્ઠ છે'

બુદ્ધ 'હે, આશ્રમાપન! બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ ઋતુમતી થાય છે ખરી?'

આશ્રમાપન: 'હા ભગવાન'

બુદ્ધ. 'હે આશ્રમાપન' એ સ્ત્રીઓ બીજી સ્ત્રીઓની માફક ગર્ભવતી થાય છે ખરી?'

આશ્રમાપન 'હા ભગવાન'

બુદ્ધ. 'હે આશ્રમાપન! બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓને બીજી બધી સ્ત્રીઓની માફક જ પ્રસૂતિ થાય છે?'

આશ્રમાપન 'હા ભગવાન'

બુદ્ધ: 'હે આશ્રમાપન! બીજી બધી સ્ત્રીઓને જન્મે છે એવા જ ખરડેલા બાળકો બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓને પણ અવતરે છે?'

આશ્રમાપન: 'હા ભગવાન'

બુદ્ધ: 'તો પછી એની ઉત્પત્તિ ભગવાનના મુખમાથી થઈ કેની રીતે કહેવાય આશ્રમાપન?'

આશ્રમાપન: 'એ સાચુ, પણ ભગવાન! અમે એમ માનીએ છીએ'

બુદ્ધ: 'ઠીક પણ હે આશ્રમાપન! કોઈ બ્રાહ્મણ ચોરી કે ખૂન કરે, તો તે સ્વર્ગે જાય કે નરકે?'

આશ્રમાપન: 'નરકે ભગવાન'

બુદ્ધ: 'હે આશ્રમાપન! કોઈ ચાડાળ ધર્મકાર્યો કરે, તો સ્વર્ગે જાય કે નરકે?'

આશ્રમાપન 'સ્વર્ગે ભગવાન'

બુદ્ધ 'તો પછી બ્રાહ્મણ અને ચાડાળમા ભેદ ક્યાથી રહ્યો, આશ્રમાપન!'

આશ્રમાપન: 'એ સાચુ ભગવાન! પણ અમે એમ માનીએ છીએ કે થાડાળો કરતા-બીજી બધી ય વર્ણો કરતા બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે'

બરાબર સોક્રેટિસની જ પદ્ધતિ જાણે લેઈ લો, કેમ જાણે ભૂમિતિના આંક ન મંડાતા હોય!

બુદ્ધદેવના સંવાદોની સરળતા આપણને સ્પર્શે છે અહીં આપણે યાદ રાખીએ કે જે સામો પૃચ્છક આવે છે, તે વિતંડાવાદ માટે નથી આવતો, જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી આવે છે

તે યુગમાં બ્રાહ્મણો ભારે વિતંડાવાદમાં ઊતરતા હતા તેઓ કહેતા, 'એક માત્ર બ્રહ્મ દ્વારા જ સ્વર્ગે જવાય'

ત્યારે બુદ્ધ એવા બ્રાહ્મણને કહેતા: 'બ્રહ્મને જોયુ છે?'

બ્રાહ્મણ: 'ના'

બુદ્ધ: 'તમારા દાદાએ?'

બ્રાહ્મણ: 'ના'

બુદ્ધ: 'એના બાપે?'

બ્રાહ્મણ: 'ના'

બુદ્ધ : 'અને એના બાપે ?'

બ્રાહ્મણ : 'ના ભગવાન.'

બુદ્ધ : 'તો હે બ્રાહ્મણ ! શા ઉપરથી કહી શકાય કે સ્વર્ગે જવાનો પ્રશ્ન એક જ માર્ગ છે ને બીજો નથી ? કોઈ એક રાજમાર્ગમાં વચ્ચે નીસરણી મૂકી હોય, પરંતુ ક્યાં જવાનું તેની ખબર નથી તેનો વિતંડાવાદ થાય એ કેટલું યોગ્ય કહેવાય ?

એક વખત એક શિષ્ય આવ્યો કહ્યું :

'જો તમે મને પુનર્જન્મ, જન્મ ને આત્મા વિષે ન કહેવાના હો, તો હું શિષ્ય મટી જવા માગું છું.'

'વારુ, પણ મારો શિષ્ય થતી વખતે તેં મને કહ્યું હતું કે આમ નહિ કરો, તો શિષ્ય મટી જઈશ ?'

'ના ભગવાન.'

'તો મેં તને કહ્યું'તું કે હું તને આ શીખવીશ જ ?'

'ના ભગવાન.'

'તો પછી શા માટે અત્યારે એ હઠ લઈ બેઠો છે ને એ શરત મૂકે છે ?'

બુદ્ધે જીવનમાં કદીયે ક્રોધ કર્યો નથી. બુદ્ધ ફરતાફરતા એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એક કન્યાના પિતાએ કહ્યું : 'આ કન્યા મેં આપને માટે જ રાખી મૂકી છે, એનો સ્વીકાર કરો.'

બુદ્ધે પોતાની પરિસ્થિતિ સમજાવી, નમ્રતાથી ના કહી. છોકરીને આ વાતની ખબર પડી ને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગઈ. પણ અંતે કોસંબીના નીર રાજા સાથે એનું લગ્ન થયું. ફરતાફરતા બુદ્ધ તે ગામમાં આવ્યા. અગાસીમાં ઊભેલી છોકરીએ એ જોયું. તેનો ગુસ્સો ઊછળી આવ્યો. પાકો બંદોબસ્ત કરી, બુદ્ધ પાછળ ગાળો દેવડાવી તથા ફળોનાં છોતરાં વગેરે એણે નખાવડાવ્યું ને રાજમહેલના છજામાં ઊભાઊભા એ જોવા લાગી.

આનંદ : 'ભગવાન ! આ ગાળો ને આ પથરા પડે છે, ચાલો બીજે ગામ જઈશું ?'

બુદ્ધ : 'પણ ત્યાં એમ થશે તો ?'

આનંદ : 'તો ત્યાંથી બીજે ગામ જઈશું.'

બુદ્ધ : 'ને કદાચ ત્યાં યે એમ થાય તો ?'

આનંદ : 'બીજે જઈશું.'

બુદ્ધ : 'તો એના કરતાં અહીં જ રહી સહન કરી લેવું શું ખોટું ?'

વખત જતાં બીજા સંપ્રદાયોને એમની ઉપર વૈરવૃત્તિ જાગી હતી. એક વેળા એવા ધૂર્તોમાંના થોડાકોએ તૈયાર કરીને એક સ્ત્રીને અંધારી રાતે મોકલી. માણસો તૈયાર કરી રાખેલા તે એ પાછી ફરી ત્યારે પૂછતા :

'ક્યાં ગઈ'તી ?'

'બુદ્ધની પાસે !'

અને આમ વાતો શરૂ થઈ કે 'અમુક પરિવ્રાજિકા રોજ બુદ્ધ પાસે જાય છે.' એક વેળા એ જ સ્ત્રીએ એક મુડદું બુદ્ધ પાસે મૂક્યું. આનું કારણ પણ એ જ ઈર્ષ્યાનું હતું. એ ખૂન કરનારને ઇનામ આપવાનું રાજ્ય તરફથી નક્કી થયું. જે જે લોકોએ એમાં ભાગ ભજવ્યો હતો, તે સૌ એક પીઠામાં દારૂની વહેંચણીમાં હતા ત્યારે તકરાર જામી. એક કહે : 'પહેલો કુહાડીનો ઘા મેં કરેલો.' બીજો કહે : 'પણ વધુ ઘા તો મેં જ કર્યા છે.' ને ત્રીજાએ વળી કહ્યું કે 'એ તો છેલ્લા મારા જ ઘાથી મરી ગયો.' તકરાર વધી પડી ને વાત ફૂટી ગઈ. બુદ્ધ નિર્દોષ ઠર્યા.

ભગવાને રાહુલને પહેલો ઉપદેશ આપ્યો, તે પણ ક્રોધ નહિ કરવા વિશેનો. એમના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે અનુભવની જ વાણી છે.

તે સમયે અનેક વાદો પ્રચલિત હતા. નાસ્તિકવાદ, ઉચ્છેદવાદ, ક્ષણિકવાદ, દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, અજ્ઞેયવાદ, વગેરે વગેરે.

મોટામોટા પંડિતો એમા રચ્યાપચ્યા રહેતા બુદ્ધિના અખાડા કરવા હોય તો જુદી વાત પણ એથી દુ.ખ હળવુ થવાનુ નથી એમ બુદ્ધ માનતા હતા. ચર્ચાથી વર્તન સુધરે નહિ

કોઈને ઝેરનુ બાણ મારવામાં આવ્યુ હોય,. ત્યારે એના ઉપાય લેખે વૈદ્યને આપણે બોલાવી લાવીએ, ત્યારે વૈદ્ય કહે 'ભાઈ ઊભો રહે, હુ દવા તો કરીશ, પણ પહેલાં જણાવ તો ખરો બાણ મારનાર કેટલે અંતરે ઊભો હતો? બાણ કેટલું મોટુ છે? એણે શું પહેર્યું હતું? એ કઈ દિશામાં ગયો?'

વૈદ્ય આમ વધુ કરવા જાય તો દર્દી મરી જાય, પણ બાણ તો ન જ નીકળે તેમ જગતની કોણે ઉત્પત્તિ કરી, ક્યારે કરી વગેરે બધુ જવા દઈ, ભગવાન બુદ્ધ કહેતા કે ઝેરનું બાણ-દુઃખનુ બાણ પ્રથમ નિવારો

એમના ઉપદેશના મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતાં

(૧) તાર્કિક ચર્ચા છોડી જરા, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા કેમ ટળે તેનો ઉપાય કરો

(૨) તે વખતે ક્રિયાકાંડો, યજ્ઞો પુષ્કળ ચાલતાં હતા, એટલે યજ્ઞ ને આહુતિ વગેરે છોડો, સાચા ક્રિયાકાંડ તરફ જ મન વાળો

(૩) અત્યંત દેહદમન ઇષ્ટ નથી એ છોડવુ જોઈએ

(૪) ચાર્વાકવાદ ત્યારે જોર પર હતો. વિષયાસક્તિ ને કામાસક્તિમાં જ મોહવિહ્વળ એ વાદના અનુયાયીઓ રહેતા 'ઋણમ્ કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્'-દેવુ કરીને પણ ઘી પીઓ-આવુ એ માનનારા પણ એ વૃત્તિ છોડવી જોઈએ

અંતિમ છેડાઓ છોડી બુદ્ધે મધ્યનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એટલે એમનો માર્ગ મધ્યમમાર્ગ કહેવાયો એમના ઉપદેશનું ધ્યેય પણ એ જ કે કેમ જીવવુ, કેવુ વર્તવુ કે જેથી બીજાને દુઃખ ન થાય

એમના ઉપદેશના આઠ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, સમ્યગ્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાચા, સમ્યગ્ કર્માન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (ચિત્તશુદ્ધિ, આતરશુદ્ધિ માટે), સમ્યગ્ સ્મૃતિ, (જાગ્રત અવસ્થા) ને સમ્યગ્ સમાધિ

ભગવાન બુદ્ધે અંધશ્રદ્ધાના જાળા દૂર કરી, બુદ્ધિના ચબુતર પર મૂક્યા, જ્ઞાનને એમણે અનુભવની ભૂમિકા પર મૂક્યુ

સદાચાર ને નીતિના અર્થમાં જ ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો છે એ જ જીવન ટકાવી રાખે છે ઋગ્વેદમાંનો ઋત તે પણ એ જ છે અને એ ઋતનો નિયમ, એનુ ચક્ર તે તે જ છે.

બુદ્ધે ચાંડાળ, બ્રાહ્મણ, ગણિકા (આમ્રપાલી) બધાંયને શિષ્યો બનાવ્યા છે

એ કહે છે કે પાપ તે રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ જેવુ છે, બહારથી સારુ લાગે એટલું જ, પણ એ જ દઝાડશે

અહિંસા ઉપર એમણે પુષ્કળ ભાર મૂક્યો છે કોઈએ ગાળ દીધી, માર્યો, હરાવ્યો, જીત્યો-મનમાં એ ડંખ રાખનાર દુ:ખી થાય છે; ને ભૂલી જાય તે સુખી થાય છે

'શમે ના વૈરથી વૈર' એ ધર્મસૂત્ર આપણે બરાબર ધ્યાનમાં રાખીએ જો માનવી આવો ધર્મ જાણતો નથી, એનો સંસાર લાંબો છે અને જે ધર્મ જાણશે એનો ટૂંકો છે એટલુ આપણે બુદ્ધ ભગવાનના જીવન ઉપરથી જાણી લઈએ ને એને જીવનમાં ઉતારીએ

★

કુદરતી ઉપચાર

લેખક :
શ્રી. પરમાનંદ

નદી આગળ ઊભો રહેલો માણસ 'પાણી' 'પાણી' કર્યા કરે એને તે શું કહેવું ? વિનામૂલ્યે મળી રહેતાં આપણી આસપાસ રહેલાં કુદરતી તત્ત્વો–પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના મર્મને ન સમજી, માનવી પોતાનું શારીરિક દર્દ દૂર કરવા અકુદરતી ઉપાયો સેવે એને તે શું કહેવું ?

દરેકે દરેક ગરીબને પોષાઈ શકે એવી આ અકસીર દવાનો સદુપયોગ આપણે બધાએ શીખી લઈએ, એને અમલમાં મૂકીએ તો દર વર્ષે વિદેશી દવાને નામે પરદેશ ઉલેચાતું કેટકેટલું આપણું નાણું બચી શકે ? આ દિશામાં જેટલા વહેલા જાગૃત થઈએ તેટલું સારું. શ્રી. પરમાનંદ કુદરતી ઉપચારનું વિજ્ઞાન જાણે છે ને તેને અમલમાં પણ મૂકે છે.

આરોગ્યની શોધમાં ફરનારા માંદા માણુસો હમેશાં નિરાશાથી ઘેરાયેલા માલૂમ પડે છે. તેઓ એક પછી એક દાક્તરોનાં બારણાં ખખડાવે છે, પણ તેમને બધેથી વધારે નિરાશા, વધારે રોગ અને વધારે નિર્બળતાનો જ જવાબ મળે છે.

લોકો એમ માનવા લાગ્યા છે કે દવાઓ લીધા વિના અને રસીઓ (ઇંજેકશનો) મુકાવ્યા વિના રોગ સારો થતો જ નથી; આથી તેઓ આમથી તેમ દોડાદોડ કરે છે, એક પછી એક દાક્તરોને બદલે છે, ઓછી ફીવાળા દાક્તર પાસેથી વધારે ફી લેનારા દાક્તર પાસે જાય છે; પણ જે દાક્તરો પોતે જ કોઈ રોગથી પીડાતા હોય તે કઈ રીતે આરોગ્ય બક્ષી શકે ?

ઘણુંખરું એમ જોવાયું છે કે આવા માંદા માણુસો કુદરતના પાંચ મોટા દાક્તરોનો આશરો લેતા નથી. તેઓ આવા કુદરતી દાક્તરોથી આઘાઆઘા નાસે છે. માનવદાક્તરો પણ માંદા માણુસોને આવા કુદરતી દાક્તરોથી આઘા રહેવાની જ સલાહ આપતા હોય છે. પરિણામે રોગીનો રોગ સારો થવાને બદલે વધારે બગડતો જાય છે અને રોગીની જિંદગી જોખમાતી જાય છે.

એટલે સાચા ધ્યેય તરફ પહોંચવા માટે સૌથી પ્રથમ ખરો માર્ગ પકડવો જરૂરી છે. જો રસ્તો ખોટો હોય, તો ધ્યેય પર પહોંચવું મુશ્કેલ જ નહિ, અશક્ય પણ છે.

કુદરતના પાંચ મોટા દાક્તરો આપણી છેક નજીકમાં રહે છે. તેમનો ઉપચાર અકસીર હોય છે. આ દાક્તરો બીજા કોઈ નહિ પણ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ જ છે.

પૃથ્વીના પ્રતીકરૂપે ફળ, શાકભાજી, દૂધ, મધ અને લીલા અનાજના કણ વિશુદ્ધ અને કુદરતી ખોરાક છે. ઉપચાર માટે એ પૃથ્વીનો જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે. પૃથ્વીની માટીનો પાટો, એની માટીનો શેક અને માટીદ્વારા અનેક પ્રકારના કુદરતી ઉપચારો થાય છે.

શુદ્ધ જળ પીવું આનંદદાયક છે; સાથોસાથ આરોગ્યપ્રદ પણ છે. કટિસ્નાન, મેહનસ્નાન અને શરીરસ્નાન કરવાથી કુદરતી ઉપચારનો આશ્રય લેવાય છે. સર્વોત્તમ જળ ચોમાસાનું હોય છે. વરસાદના પાણીને મોટા વાસણમાં ભરી મૂકીને પીવાથી શરીર

ઘણુ તદુરસ્ત રહે છે અને પિત્ત ઘણુ પ્રસન્ન રહે છે સામાન્ય રીતે એમ જોવાય છે કે લોકો વરસાદનું પાણી પીતાં અચરાય છે અને આમ 'અમૃત'થી વચિત રહે છે વરસાદના પાણી પછી અનુક્રમે ઝરણા, કૂવા, તળાવ અને નળના પાણીનુ મહત્ત્વ છે

આ પછી અગ્નિ ઉપચારનુ કામ કરે છે કુદરતી અગ્નિ કે ગરમી મેળવવાનુ એક માત્ર સાધન સૂરજ દેવતા છે બીજો અગ્નિ કૃત્રિમ અને અનુક્રમે ઓછો ઉપયોગી છે. લાકડા, કોલસા, ગૅસ અને વીજળીની ગરમીની અસર અનુક્રમે ઊતરતી કક્ષાની છે

ભૌતિકવાદના પ્રવાહમાં પડેલા લગભગ બધા કુદરતી ડાક્ટરો પોતાના ઉપચારમાં વીજળીનો ઉપયોગ કરે છે કુદરતી ઉપચારમાં 'ધૂપસ્નાન' અને 'બાષ્પસ્નાન'ના પ્રયોગો અત્યત ઉપયોગી છે અનુભવથી જ એ ઉપચારો ખરેખર ઉપયોગી નીવડી શકે છે

આ પછી હવાનુ સ્થાન છે સ્વચ્છ હવામાં શ્વાસ લેવાથી આપણું આયુષ્ય વધે છે, પણ વિજ્ઞાનના આ યુગમા સ્વચ્છ હવા મળવી મુશ્કેલ જ નહિ પણ અશકય થઈ પડી છે સ્વચ્છ હવા લેવા માગતા હોય તેમણે ઉષાકાળે જાગવું જોઈએ અને ઉઘાડા શરીરે કોઈ ઊચી જગ્યાએ ફરવુ જોઈએ ઠડી હવા કેટલી પ્રાણવર્ધક હોય છે, એ તો અનુભવીઓ જ જાણતા હોય છે લોકો ઘણુખરુ ઠડી હવાથી ડરીને રહેતા હોય છે આમાં મોટી ભૂલ થાય છે બીમાર હાલતમાં પણ ચોખ્ખી અને ઠડી હવાનો તરત લાભ થાય છે

એ પછી આકાશનો વારો આવે છે ઉપવાસથી આકાશી તત્ત્વ મળે છે ઉપવાસની આયુર્વેદમા ઘણી પ્રશસા થયેલી છે ઉપવાસથી બધા રોગ સારા થાય છે

ઉપવાસ કરવાથી જઠરાગ્નિમા પડેલુ બાકીનુ ભોજન પચે છે, ત્યારે જ ત્યાં બીજું અન્ન જવાનુ સ્થાન બને છે અને એમ થવાથી જ ખાવામા ખરી મઝા પડે છે પથ્યાવિનાના ભોજનથી જેમનો જઠરાગ્નિ ભરેલો હોય છે, તેઓ રોજિદા કાર્યક્રમ મુજબ ચોક્કસ સમયે ભૂખ હોય કે ન હોય તોયે ખાતા રહે, તો અસખ્ય રોગોને આમત્રણ આપશે, અને દુખો વહોરી લેશે પેટમા જગ્યા હોવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે જેના પેટમાં જગ્યા જ નથી, તે નવા ભોજનને કયા રાખશે? એટલે જ ઘણીવાર એમ જોવામાં આવે છે, કે ઠાસીઠાસીને ખાનારાઓનુ પેટ ઉપર સુધી ભરાઈ જતા ઊલટી થાય છે

આવા માણસોનાં પેટ ફૂલીને નગારા જેવા બને છે તેમને રોજના ભોજનમા સ્વાદ નથી લાગતો, તેથી જ તેઓ તેલમસાલાવાળા ભોજનની શોધમાં રહે છે પરિણામ ઊધુ આવે છે તેમના સ્વાદિષ્ટ ભોજન રોજ બેસ્વાદ થતા જાય છે અને રોજ તેઓ ગૃહિણી કે રસોઇયા સાથે ખાવાનુ સ્વાદિષ્ટ ન હોવાના સબધમા ઝઘડે છે

આથી ઊલટપક્ષે જેઓ કુદરતી જીવન ગિતાવે છે, તેમને કાચુ અનાજ, ફળ અને શાક જેટલા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેટલાં તેલ-મસાલાવાળા ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગતાં નથી બન્નેની હાલત એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે

કુદરતી રીતે નહિ રહેનારા અને ઠાસીને જમનારા માણસોને કયારેક ઉપવાસ કરવો પડે છે, તો તેમની તબિયત બગડી જાય છે ફળ ખાવાથી કા તો ઝાડા થાય છે,

પેટમાં વાયુ થાય છે, કે કાં તો ઊલટી થાય છે અને પછી તેઓ એમ માનવા લાગે છે, કે 'અમે માંદા પડી ગયા, અમને કુદરતી ઉપચારથી ફાયદો થયો નહિ.'

પણ હકીકત એથી ઊંધી જ છે. આવા માણસો ફળ ખાય છે, ત્યારે તેમના પેટમાં પડેલો મળ બહાર નીકળવા ઊથલપાથલ કરે છે. એ મળ મોજથી પડેલો હતો, પણ કુદરતી ભોજન જયારે અંદર જઇને તેની ખબર લઈ નાખે છે, ત્યારે તે મળ બહાર નીકળવા માગે છે. આથી માણસો એમ માનવા લાગે છે, કે અમે માંદા થઈ ગયા, પણ ખરું જોતાં એમ હોતું નથી. આવા સંજોગોમાં ગભરાયા વિના મક્કમ રીતે કુદરતી ઉપચાર ચાલુ રાખવા જોઇએ.

ઉપર જે પાંચ કુદરતી દાક્તરોનાં નામ લેવાયાં, તે દાક્તરો અનુક્રમે મહત્ત્વવાળાં અને અસરકારક તેમ જ ઉપયોગી પણ છે.

કુદરતી ચિકિત્સા શરીરને શુદ્ધ કરે છે. આ શરીરશુદ્ધિ કરવાની હોવાથી કુદરતી ચિકિત્સા કરવામાં વખત લાગે છે; પણ એ ચિકિત્સાથી મળનારા કાયમી લાભ, રોગને થોડા વખત માટે દબાવી દેવાથી મળનારા લાભ કરતાં અનેકઘણા કીમતી છે.

કુદરતી ઉપચાર કરાવનારાઓમાં કંઈક યોગ્યતા હોવી જોઇએ. જે રોગી યોગ્ય નથી હોતા તેમનામાં કુદરતી ઉપચારનો સંપૂર્ણ આશ્રય મેળવવા જેટલી ધીરજ નથી હોતી. પરિણામે તેમને એવા ઉપચારથી કશો જ ફાયદો થતો નથી.

કોઈ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર તપાસવાથી સમજાશે કે પ્રગતિ વાંછનારે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં હમેશ વ્યવસ્થિત રહેવું જોઈએ.

આપણું શું વ્યવસ્થિત છે?

રસોડું, ઊઠવાબેસવાનો ખંડ, સ્નાનગૃહ, ચોકડી, કપડાંની પેટી, પોષાક, ઘર, નોકરીએ જતા હો તો ત્યાંનું તમારું ટેબલ ને ત્યાંનું કાર્ય, વેપારધંધો કરતા હો તો તમારી દુકાન, દુકાન પર બેઠા હો ત્યારે ઘરાકો સાથેની વાતચીત, ખેડૂત હો તો ખેતીનાં ઓજારો, ઘરમાં પડેલો સાલબને ઘર; અરે, તમે કંઈ પણ કરતા હો, તો આજીવિકાનું, રોટલા રળવાનું જેને સાધન માનો છો ને ગણો છો તેમાં નિષ્ણાત છો? ને તમે વ્યવસ્થિત છો?

આ સવાલનો જવાબ નકારમાં આપ્યા છતાં તમે સાચું બોલો છો એટલા પૂરતો થોડો સંતોષ છે. પણ આ ઊણપ નાનીસૂની છે? તમે જે કાર્ય કરો છો, તે જો વ્યવસ્થિત રીતે થાય તો અરધા ખર્ચે પોણા સમયનો બચાવ કરી સવાગણું કાર્ય તમે કરી શકો. એક જ કાર્ય વ્યવસ્થિત થાય તો એની પાછળ આવનારા બીજાં કેટલાની વ્યવસ્થા તે કરતું નથી?

×

ભોળું બાળક

લેખક
શ્રી. રાજાજી

બંગાળના ગવર્નરપદે બિરાજેલા અને હિંદી રાજકારણમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા રાજાજી તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તો છે જ, પરંતુ અચ્છા સાહિત્યકાર પણ છે ગુજરાત કરતાં યે સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યમાં વિશેષ ખૂંપી ગયેલા દક્ષિણ ભારતની આ કથા એમણે તામિલ ભાષામાં લખેલી છે સાવ ટૂંકી છતાં મર્મયુક્ત કથા આપણા હૃદયને એ સ્પર્શી જશે

'બા, પેલી સફેદ ગાયની પાસે હું જાઉં, તો મને એ મારવા દોડે છે, પણ પેલા કુરુપ્પા પાસે તો એ ચૂપચાપ ખડી રહે છે, કેમ એમ હશે બા?'

'ગાય એને ઓળખે છેને એટલે ચૂપ રહે છે, તારી સાથે હજી હળમળી નથીને એટલે તને મારવા આવે છે'

'બા, હું પણ એ ગાયને મારી ન બનાવી શકું?'

'ના ના, પણ તારે શા માટે એમ કરવું જોઈએ? તું શું ઢોર ચારવા જવાનો છે? તું તારી મેતે અહીં રમ, ત્યાં તો પેલો ઢેડ ગોવાળ છે એનું આ જ કામ છે હા, જોને એટલે તું આ ગળી ખાળી ખાઈ લે હં.'

સુબ્બા ચાર વરસનો હતો માતપિતાને અત્યંત લાડકો હતો ઉંમરના પ્રમાણમાં એ મોટીમોટી વાતો કરતો હતો એને બે મોટી બહેનો હતી

'હે બા, તું આ ગળી ખાળી કેવી રીતે બનાવે છે?'

'દાળ, ખાંડ ને લીલા નારિયેલ વડે જો ખાઈ જો, ને મને કહે જોઈએ કે વેડમી બની તો છે સરસ ને?'

'બા, ગોવાળ કોણ હોય? કુરુપ્પાને આપણે ઘરમાં કેમ નથી આવવા દેતા? એના વિના બીજા બધા તો આવે છે!'

'કારણ કે એ અછૂત છે'+

'અછૂત કોણ હોય છે?'

'એ તો હું તને બતાવું તો યે તું નહિ સમજી શકે આવા સવાલો પૂછવા બંધ કર ને ગળી ખાળી ખાઈ લે ચાલ જોઉં...'

'ના ના, હું નહિ ખાઉં કુરુપ્પાને ઘરમાં કેમ આવવા દેતા નથી?'

'છોડ બધી વાહિયાત વાતો હું જો એ કેવો ગંદો રહે છે! કદી નાહતો પણ નથી એ અછૂત છે, ઢેડ છે અને જો એ ઘરની અંદર આવે તો આપણે બધા ભ્રષ્ટ બની જઈએ'

'ભ્રષ્ટનો અર્થ શો બા? શું એ પણ છાણ જેવો છે?'

'છાણનો અર્થ ભ્રષ્ટ ન થાય, પણ તું જોને, એ કેટલો ગંદો રહે છે! કદી નાહતો પણ નથી એ ઢેડ છે'

'તો શું કુરુપ્પાને હું ઘરમાં બોલાવી લાવી નવડાવું?'

'શી મૂર્ખાઈ કરે છે! ભાગી જા! ભાગી જા, અને હવે જો એની સાથે રમતોકરતો નહિ'

'હા હા +હું તો એનીજ સાથે રમીશ,

+ મદ્રાસમાં ગાયો ચરાવવાનું કામ, ગોવાળ તરીકે ઢેડ લોકો કરે છે

એના વિના બીજા કોઈ સાથે યે નહિ. એને પણ એક ગળી ખાળી આપને બા!'

'નહિ, કદી યે નહિ બને એવું. એ ઢેડ છે અને જો એને હું આપું, તો બધી ખાળી અજૂઠી થઈ જાય. જા જો, બહાર તને તારા કાકા બોલાવે છે. જો તો એ શું કહે છે?'

'મને પહેલાં બીજી ખાળી આપ. હું એને પણ આપીશ. એને પણ ગળી ખાળી ચાખવા દો.'

'ચાલ્યો જા ચાલ્યો... અરે હાં... આ ગળી ખાળી અહીં જ ખાઈ લે પછી જજે. એની પાસે ન જતો, એ ઢેડ છે.'

'તો એવી ખાળી મારે નહિ જોઈએ.' કહીને સુબ્બા ઘરના પાછલા આંગણામાં દોડી ગયો.

'કુરુપ્પા શું તું ઢેડ છે?'

'હા.'

'શું હું ઢેડ છું?'

'વાહ વાહ, તું બ્રાહ્મણ છે, ઢેડ તો હું છું.'

'શું તારે બા છે?'

'હા છે ને!'

'શું એ મારી બાના જેવી જ છે?'

'હા'

'શું એ તારે માટે ગળી ખાળી બનાવે છે?'

'ગળી ખાળી? નારે ભાઈ, અમારા ઘરમાં ગળી ખાળી ક્યાંથી?'

'આજે દિવાળી છે. અમે બધાએ શરીરે તેલ માલિશ કર્યું અને ગરમ પાણીથી નાના કરી. તેં પણ શું એમ જ કર્યું ને?'

'અમારો કૂવો સુકાઈ ગયો છે, બાપુની પાસે તેલ ખરીદવાના પૈસા ક્યાં છે?'

'આવ, મારે ઘેર નાઈ લે...'

'રામરામ! અરે તારા ઘરમાં મને પેસવા પણ દેશે?'

'મારી સાથે ચાલ. અને જો તું નાહી-ધોઈને સાફ થઈ જાય, તો પછી તને અંદર આવવા દેશે.'

'ના, એ લોકો નહિ આવવા દે. સૌ મને ધક્કા મારીમારીને બહાર ભગાવી દેશે.'

'ના નાં, મારી બા તો સારી છે. એ તને કદી યે નહિ મારે.'

બન્ને આ પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યા હતા ત્યાં સુબ્બાના પિતા કૃષ્ણાય્યર આવ્યા.

'અહીં આવ સુબ્બા. તારે માટે ફટાકડાની પેટી લાવ્યો છું.'

સુબ્બો કૂદીને બાપુની ખાંધ પર ચઢી ગયો.

કૃષ્ણાય્યરે એક ચૂમી ભરીને ફટાકડાની પેટી આપી. 'આ ફટાકડા ફોડતાં તને આવડે છે?'

'હા, હા કેમ નહિ?' બોલીને સુબ્બાએ પેટી લીધી. એ ફટાકડામાંના અડધા અડધા બે ભાગ કરી એ બોલ્યો: 'અડધા કુરુપ્પાને દો.'

'કેમ ઢેડના છોકરાને તે વળી ફટાકડા શાને જોઈએ? એને અડકતો નહિ! ચાલો આપણે ઘરમાં જઈએ.' એમ કહી કૃષ્ણાય્યરે ઢેડની સામે ડારતી કરડી નજર કરી કહ્યું:

'કેમ રે ઢેડ, તારો આ મિજાજ! અમારાં છોકરાં પાસે આવવું નહિ. ભાગી જા અહીંથી...'

કુરુપ્પા દોડી ગયો અને થોડે દૂર જઈ ઊભો એની આખો ફટાકડાની પેટી પર ચમકી રહી હતી સુબ્બાની બા અંદર આવી કૃષ્ણુાય્યરે એને કહ્યુ 'સાવિત્રી, જરા તારા દીકરાને તો જો કહે છે કે અડધા ફટાકડા પેલા ગોવાળને આપો'' અને આમ કહી એમણે સુબ્બાને ઊંચો કરી ફરીથી ચૂમી ભરી

'કેમ કેવાં ઉત્તમ લક્ષણ છે' અત્યારથી-જ પરોપકારી બનવાનો' કહેતા માની છાતી ગર્વથી ફૂલી રહી અને માએ બાળકને ગોદમા લઈ ભોડી દીધી

•સુબ્બાની સમજમાં કંઈ આવ્યુ નહિ કુરુપ્પા એની ગાય લઈને ખેતર તરફ ચાલ્યો ગયો

ત્યારે સુબ્બાની બહેન પાર્વતી ભારતી કવિનુ ગીત •ગાતી આવી–

'સ્વતંત્ર બનશે, અછૂત પરિયા, થિયા, પુલાયા× સવે' બનશે સ્વતંત્ર

હા, પુલાયા યે બનશે સ્વતંત્ર

સ્વતંત્રતા મળો સર્વને–જનજનને મળો'

'બા જોયુ આજનુ પેપર? આજે જ ખબર આવ્યા છે કે બધાંય મંદિરો ઢેડ લોકો માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવનાર છે' પાર્વતીએ કહ્યું.

સાવિત્રી બોલી

'શી ખબર? આ દુનિયાને તે શું થઈ ગયુ છે!'

કૃષ્ણુાય્યર બોલ્યા.

'હજી માનતી નથી? ઊલટો જમાનો આવી ગયો છે આને જ કહે છે દશા વીશી!'

× દક્ષિણ ભારતની દલિત જાતિઓ

★

જો કુટુંબજીવન સફળતાથી ચલાવવુ હોય તો કુટુંબના સંચાલકોનો ધર્મ છે, કે એણે કુટુંબના કોઈ સભ્યને અન્યાય તો નથી થતો ને, એ રાતદિવસ જેવુ અને કયાયે અન્યાય દેખાય તો તે તત્કાળ દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા

કુટુંબજીવનના અન્યાયો રાજકીય અન્યાયો જેવા–તુરત જ આંખે દેખાઈ આવે એવા નથી હોતા. કૌટુંબિક અન્યાયો તો ઘણીવાર અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે

દા ત. કુટુંબના બાળકો ઘણી વખત અન્યાય પામતા હોય છે, એમને જોઈતી સ્વતંત્રતા નથી મળતી મોજશોખની વસ્તુઓ એમને મળી જાય છે, પરંતુ ઘણીવાર ઉપયોગી ચીજ મળવામાં મુશ્કેલી થાય છે કુટુંબમા કોઈ કાકાકાકી, ભાઈભાભી કે બાબાપુમાથી કોઈ હમેશ એને દબડાવતુ હોય છે કે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવતુ હોય છે આ બધુ દૂર કરવુ જોઈએ

મોટા કુટુંબોમા નાની વહુઓ ઉપર ઘોર અન્યાય વર્તતો હોય છે અને ભાઈઓની સરખામણીમાં નાની બહેનો હમેશા ઓછુ મેળવી શકે છે. આ બધા કૌટુંબિક અન્યાયો ધીમેધીમે સામાજિક અન્યાયો બને છે અને સમાજને સંગઠિત અને બળવાન બનાવવાને બદલે એને કોરી ખાય છે

સંયુક્ત કુટુંબનો પાયો પ્રેમ, ત્યાગ અને ન્યાય છે જ્યા એ જાળવવાનુ શક્ય ન હોય, ત્યા સંયુક્ત કુટુંબ વિખેરી નાખવામા જ સમાજજીવનની સલામતી છે

×

આદિવાસી વારલી પ્રજા

લેખક :
શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી

દૂબળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, ભીલ, કોળી ને એવીએવી અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી જાતિઓના રીતરિવાજો, એમનાં લગ્ન ને ધાર્મિક પર્વોના ઉત્સવો, એમનાં ગીતો, તથા એમની સંસ્કૃતિ વિશે હમણાંહમણાંનું આપણું ઠીક ધ્યાન ગયું છે. પણ એ તો પાશેરામાં પહેલી પૂણીની માફક હજી શરૂઆત જ ગણાય. આલિશાન મહેલાતોમાં વસનાર લક્ષ્મીનંદનો અને નીચી મૂંડીએ આજીવિકા રળી ખાતો મધ્યમ વર્ગ પછાત ગણાતી આ કોમો પ્રત્યે હવે બેદરકાર રહી શકે એમ નથી. આજ સુધી ઉપેક્ષિત વારલી પ્રજાના સમગ્ર જીવનમાં લેખક આપણને ડોકિયું કરાવે છે. વારલી પ્રજાનો સંસાર, એમનો જીવનવ્યવહાર, આપણી આંતરિક એકતાનો પરિચય આપે છે.

સૌને મળી રહેતાં મારી જરૂરિયાતનાં સાધનોમાં મારો પોતાનો કેટલો હિસ્સો છે તેનો જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે ખરેખર હું કંપી ઊઠું છું. હું જોઉં છું કે મારાં મોજશોખ બીજા પર નિર્ભર છે. હું જોઉં છું કે જે લોકો મને આ વસ્તુઓ આપે છે, તેને એના બદલામાં હું કશું જ આપી શકતો નથી. અરે, અત્યાર સુધી તો મારા સુખવૈભવમાં કોણ કોણ સાથ પુરાવે છે, તે જાણવા સરખીયે મેં દરકાર લીધી નથી. છેક ગઈ કાલ સુધી આપણી સમક્ષ ધનિકો ને રાજાઓ જ તરવર્યા કરતા હતા. આજે આપણી દૃષ્ટિ ખૂલી છે. સમાજમાં માત્ર લક્ષ્મીવંતો ને ઈશ્વરનો પરવાનો લઈ આવેલાં રાજકુમાર-કુમારીઓ જ નથી વસતાં પણ નિર્ધન, ભૂખે મરતા, પૃથ્વીતળની પથારીએ બારે માસ ખુલ્લા આકાશને આશરે સૂઈ રહેતા, સમાજથી દબાયેલાકચડાયેલા ને ભારે અન્યાય પામેલા ગરીબ લોકો પણ વસે છે એનું આપણને ભાન થયું છે; સાચી રીતે આપણે દુનિયાને પિછાનતા થયા છીએ.

આવી જ એક મૂગી, સહિષ્ણુ, ગરીબ, લાચાર, ઉપેક્ષિત ને ભીરુ પણ સહૃદયી, સત્યપ્રેમી, સ્વપ્ને પણ કોઈનું ઉઠાવી જવાની ઇચ્છા નહિ ધરાવતી ને તાડી પર મુસ્તાક રહેતી કોમ તે વારલીની.

ગુજરાતે દૂબળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, ભીલ ને કોળી જોયા છે; પણ વારલી નામે ઓળખાતી પ્રજાનું નામ તો કદાચ આપણે છાપાંઓ દ્વારા જ સાંભળ્યું હશે!

સામેથી પેલા આવનારને બરાબર ઓળખી લો.

જુઓ, શરીરે સાવ અશક્ત, બહુ જ ઓછાં વસ્ત્રોમાં શરીર ઢાંકતો, દાઢી ને મૂછના વાળ વધાર્યે જતો, માથે ધારી ને ચોટલી રખાવેલ ને આગળથી ચહેરો કઢાવેલો ને તાપ-તડકાને લીધે સાવ કાળો એવો આદમી આવે છે. એ છે વારલીઓનો પ્રતિનિધિ.

એમની વસ્તી મુખ્યત્વે જોહર રાજ્ય, દમણ, ધરમપુર, વાંસદા ને થાણા જિલ્લાના ઈશાન ભાગમાં, નાસિક જિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગમાં અને સાતપૂડાની નજીકના ખાનદેશ વિસ્તારમાં જોવામાં આવે છે. ૧૯૩૧ની વસતીગણતરી પ્રમાણે એમની વસ્તી

એ અઢી લાખની ગણવામાં આવી હતી

આ વારલી સ્ત્રી તો જુઓ! શરીર પણ કેટલા ઓછાં કપડાં છે! ને કેટકેટલા મહિનાથી એણે માથે તેલ નાખ્યું નથી? વાળ કેવા ચિંબડ ને ભૂખરા લાગે છે! દિવાળી, હોળી કે ઘરમાં લગ્નપ્રસંગ જેવું હોય ત્યારે જ માથામાં તેલ નાખવાની એ દરકાર લે અને ત્યારે જ વાળ સારી રીતે હોળે છે! ઉત્તર વિભાગની આ વારલી સ્ત્રી હોવી જોઈએ, કારણ કે એણે પગે ને હાથે ધાતુની ખ ગડીઓ પહેરી છે કાનમાં પેલા જસતના એરિંગો જોયાં? એની સાથે આવનાર પેલી બાઈ બીજા કોઈ વિભાગની હશે હાથની એની કાચની ખ ગડીઓ, માથાની સેંથીની અધવચ્ચેની ચાંદીની પેલી સેર ને ડોકનાં ફિડિમાં કે હબ્બુ યા રૂપિયાનો હાર પહેરનાર એ તો મોટા પૈસાદાર કુટુંબની સ્ત્રી છે!

એમના બાળગોપાળોનું તો પૂછવું જ શું? માબાપ કદીયે દરકાર લેતાં નથી આપણા મીલમજૂરનાં છોકરાં કરતાયે એના બૂરા હાલ હોય છે

વારલીઓ મુખ્યત્વે ખેતી કરતા હોવાને લીધે, ખેતરમાં ઝૂપડાં બાંધીને રહેવું એમને પસંદ પડે છે, ને આવાઆવાં એમનાં ગામડાંમા યે ૪૦થી વધારે ઝૂપડીઓ તો જોવા મળે જ નહિ! અને ખબર છે, વારલીની એક ઝૂપડીની કિંમત કેટલી થાય છે? પંદર રૂપિયા માત્ર! ઝૂપડી એટલે લાકડાના ટેકા, વાંસની ચીપો, ખડ, ઘાસ ને પાંદડાંનો શણગાર. ઝૂપડીનો દરવાજો ઘણુંખરું પૂર્વમાં હોય છે બારીઓ તો હોય જ ક્યાંથી, એટલે હવાઉજાસને નામે રામરામ એટલું જ નહિ, ઝૂપડીના આંગણાનો ભાગ પણ હોય છે એટલે જ ગ દો ને ખાસ કરીને ચોમાસાના દિવસોમાં એ લોકો પોતાના ઢોરઢાંકરને તાડછાંથી ઢાંકેલ છાપરાના છત નીચે, ઝૂપડીના આગળના ભાગમાં જ બાંધે છે ગંદકીને સહેજે નીરખવી હોય તો વારલીવાસમાં જવું.

જે જમીન ઉપર તેઓ રહે છે, જે જમીન તેઓ ખેડે છે, તેની જ જે મુખ્ય પેદાશ હોય તે એમનો ખોરાક છે હલકી જાતના જાડા ચોખાની મીઠું નાખેલી રાબ કે એના રોટલા એમના રોજિંદા ભાણાને શોભાવનારી ચીજો છે ગાય, બળદ ને ભેંસનું માંસ એ સર્વને વર્જ્ય છે, છતાં જંગલમાં રહેતા હોવાને કારણે મરઘાં, ઘેટાં, બકરાં, મૃગ, હરણ, ડુક્કર, કબૂતર અને મોર એમનો ખોરાક બને છે, ચોમાસાના દિવસોમાં મચ્છી પણ એમનું પ્રિય ભોજન બની જાય છે એમના ખેતરોમાં ચોખા ઉપરાંત નાગળી, કોદરા, વરી, અડદ, તુવેરની દાળ વગેરે થાય છે ખરાં, પણ ચોમાસું આવતાં સુધીમાં તો આગલી સાલના ઉત્પન્નમાંથી કશું યે રહેલું હોતું નથી પરિણામે વારલીકુટુંબોને જંગલી વૃક્ષોના કંદમૂળ ને પાંદડાં તથા વાંસના અંકુરો પર જ જીવવાનો વારો આવી જાય છે. અને તે પણ ન મળતાં સાચેસાચ કેટલાયે દિવસો સુધી દાંતે અરાડવાને કશું યે મળતું નથી અને આમ ને આમ આ પ્રજાને દિવસો વિતાવવા પડે છે!

આપણા હિંદુઓની માફક ચોમાસામાં વારલીઓ પણ ઘણીખરી ચીજો ખાતા નથી વારલી પ્રજાના ત્રણે વિભાગો અંદરઅંદર લગ્નવિધિથી જોડાતા નથી જુદાજુદા પ્રદેશમાં એમની વસ્તી વહેંચાયેલી હોવાને લીધે, તેઓ દૂરદૂર જવાનું પસંદ કરતા નથી. કેટલાકને વારલી કહેવડાવવું પસંદ ન હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને મલ્હાર, કે કણબી તરીકે ઓળખાવે છે એમને ત્યાં

કુટુંબમાં કે કુળમાં લગ્ન થઈ શકતાં નથી. આજે વારલીઓનાં એવાં કુળ લગભગ બસો જેટલાં થવા જાય છે. એ લોકોની ઘણી અટકોની રચના સમજવી રસિક થઈ પડશે. પ્રાણી, પક્ષી, અધિકાર, ધંધો, રહેઠાણ વગેરે ઉપરથી અટકો રચાય છે. પ્રાણી (દા. ત. કોલ્હે–શિયાળ); વૃક્ષ (દા. ત. આંબટ–આંબો); પક્ષી (દા. ત. મુર્હા–મોર); ફળો (દોડકાં); હોદ્દો (દા. ત. નાયક, પાટીલ વગેરે); ધંધો (સુથાર, ગવલી–ગોવાળ); સ્થળ (પાચળકર, ડોંગરકર) વગેરે અનેક ચીજો પર એમની અટકો રચાઈ હોય છે.

એ ઉપરાંત પણ કેટલાં યે વંશો, જાતો કે ગોત્રોનાં મૂળ છે પણ તે શોધી શકાતાં નથી. વારલી પોતાની મેળે ઓળખાતો નથી તેટલો એના ગોત્ર કે વંશ કે જાતથી ઓળખાય છે. મહારાષ્ટ્રના વંશ કે ગોત્રનાં નામોની એમના ઉપર ઘણી જ અસર છે.

ઉત્તર કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં, થાણા જિલ્લાની ઉત્તર દરિયાઈ પટીમાં, તથા અરબી સમુદ્રનો દરિયાકિનારો અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની હારમાળા વચ્ચેનાં જંગલો તથા સપાટ જમીનો પર કુલ્લે વારલી પ્રજા પથરાયેલી છે.

સાધારણ રીતે દરેક વારલીકુટુંબ એટલે પિતામાતા ને પુત્રો. વૃદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતા પોતાના પુત્રને ત્યાં રહે છે. અને જો છોકરા બેચાર હોય, તો દરેક છોકરો માબાપ પોતાને ત્યાં ન રહે એમ ઇચ્છે છે! છોકરો ન હોય તો બાપ ને મા પોતાની પુત્રીના ઘરનો આશ્રય લે છે. કોક કોક વખત એક જ નાની ઝૂંપડીમાં માતપિતાની સાથોસાથ પોતાના ત્રણચાર છોકરાઓનો પત્નીઓ સાથે, સમાવેશ થતો હોય છે. કુટુંબમાં પુત્રનો દરજ્જો ઊંચો હોય છે. છોકરાઓ હોય તો કુટુંબની કમાણીમાં આવકનો યે વધારો થાય ને?

કુટુંબમાં લાજમલાજાનો રિવાજ નથી. યુવાન પતિપત્ની સામસામે એક બીજાને ખુશીથી બોલાવી શકે છે! ઘણુંખરું પુરુષોના જમી લીધા પછી જ સ્ત્રીઓ ભાણે બેસે છે. વારસદાર ન હોય, તો દત્તકપુત્રની પ્રથા છે ખરી. એ વિધિ પછી પુત્ર પોતાના મૂળ બાપને બદલે દત્તક પિતાનું જ નામ પાછળ લગાડી શકે છે. દત્તક લેવાની વિધિ વખતે સારું યે ગામ ઉત્સવ ઊજવવા આવે છે ને તાડીની મિજલસ ઉડાવે છે.

મહારાષ્ટ્રી કે ગુજરાતી સર્વર્ણ હિંદુઓ જેવા જ સગાંસંબંધીઓને સંબોધવાના એમના શબ્દસંકેતો છે. મામાભાણેજનો સંબંધ સારો હોય છે. મોસાળમાં ભાણેજને ઘણું માન મળે છે.

એક જ ગામડામાં રહેતા જુદાજુદા વંશના વારલીઓ પણ પાડોશીધર્મ સાચવીને રહે છે. ચાર કે પાંચ નાનાં ગામડાંઓના બનેલા એક ગામનું તંત્ર ચાર કે પાંચ મુખ્ય માણસોની બનેલું એક પંચ ચલાવે છે. ગામડામાં બે પક્ષો વચ્ચે થતી તકરારોનો નિકાલ એ લોકો લાવે છે. ઘણુંખરું તો સમાધાન જ કરાવી દેવામાં આવે છે. ખાસ અગત્યનો કિસ્સો હોય, તો ગામના બધા યે લોકોની હાજરીમાં એનો ન્યાય તોળાય છે. દોષિત પક્ષનો દંડ શું થાય છે તે જાણો છો? દંડમાં ઘણી વખતે ભેગા મળેલા બધાને તાડી પિવડાવી દેવાની હોય છે! કાયદો તો છે જ નહિ. મારે તેની તલવાર; પણ પંચનો ચુકાદો જો કોઈ વારલી ન

સ્વીકારે, તો એનો સામાજિક બહિષ્કાર એની મોટામાં મોટી શિક્ષા છે ન્યાય આપવા માટેની બીજી સંસ્થા તે પટેલ કે જાતેલાની આ હોદ્દો વંશપરંપરાગત ચાલ્યો આવે છે. દત્તકપુત્ર પણ દત્તકપિતાનો આ હોદ્દો સભાળી શકે છે આ પટેલ ન્યાય આપવા ઉપરાંત ધાર્મિક વિધિ પણ સભાળે છે

વારલીઓની માન્યતા પ્રમાણે જે કોઈએ કશુંયે 'પાપ' આચર્યું હોય તો એ 'ભ્રષ્ટ' થઈ ગયેલો ગણાય એને ન્યાત બહાર પણ મૂકી શકાય અરે, જેલ જઈ આવેલ ગુનેગારે બીજાના હાથનુ ખાધેલુ હોવાથી એ પણ 'ભ્રષ્ટ' થયો કહેવાય; પણ ધાર્મિક વિધિ બાદ એ પુન. પવિત્ર થઈ શકે છે અને ફરીવાર અસલની રીતે હળીમળી શકે છે ગુનેગારની ઝૂપડી નજીક ગામના લોકસમૂહની સાક્ષીએ મોટી આસ્થાથી એ વિધિ થાય છે

આ વારલીઓમાં પંચ અને જાતેલા બંનેની અગત્ય હમણાંની ઘટવા માંડી છે. એનુ સ્થાન ગામના સરકારી પટેલે જાણે ઝૂટવી લીધુ છે પટેલની પાછળ સરકારનુ પીઠબળ હોવાને કારણે તથા એમની જાણમા આવી ગયુ છે કે બીજા બધા ઊંચવર્ણના હિંદુઓ પણ આ પટેલ ને આ કોર્ટ માન્ય કરે છે એટલે આજકાલ હવે એ લોકો પણ સરકારી પટેલને વધુ માન આપી રહ્યા છે

કોઈ કુટુંબનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય અને કુટુંબને પોતાનુ પગલુ સાચુ લાગે, તો તે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને આશરે જાય છે થાણા જિલ્લામા આવી ત્રણ સંસ્થાઓ કાર્ય કરે છે. એમના તરફથી અપાતા માયાળુ વર્તાવથી વારલીઓ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે નવાઈની વાત તો એ છે, કે આમ ધર્માંતર કર્યા છતાયે ઘણાં કુટુંબો મિશનરીઓના હાથનો ખોરાક પણ લેતા હોતાં નથી ।

દ્રાવિડોની માફક વારલીઓ પણ પ્રકૃતિપૂજામા માને છે સૂર્ય અને ચંદ્ર એટલે પરમેશ્વરની બે આંખો, અગર રામ ને લક્ષ્મણની જોડ કેવી સરસ ઉપમા છે! સર્વદાતા પાવસ (વરસાદ) છે વાદળ, વાયુ, વીજળી, સમુદ્ર, આંધી વગેરે એમને મન જીવત ને જાગ્રત દેવો છે ધરિત્રી (પૃથ્વી), પવિત્રી (ગાય) અને કનસારી (અનાજ) આ છે એમની દેવીઓ એ લોકો વાઘ્યા, વાઘયા કે વાઘોબા ને નામે વાઘને પણ ઈશ્વર ગણે છે. આ પ્રથા હિંદુઓના તહેવાર 'વાઘબારસ'ની આપણને યાદ આપે છે શું એમના સંસ્કારરૂપે આપણે એ પ્રથા અપનાવી છે? કોણ જાણે! વારલીઓમાં વૃક્ષપૂજા પ્રચલિત છે. અને નારણદેવ, હિરવા, અને હિમાઈ છે એમના જાતિદેવો

વારલીઓ દેવોથી બીએ છે તેમ ભૂતપ્રેત ને પિશાચોથી પણ ડરે છે પીપળામા વાસ કરતો બરમ્હ્યા એમની જુવાન સ્ત્રીને કનડે છે, તો જંગલના પાષાણમા રહેતી 'સનવરી' અનાજની ભક્ષક છે. અને એ જુવાન પુરષને કનડે છે ગીર્હા, ચંદ્રા, દેદલી, ભૂતાલી વગેરે બીજા ભૂતડાકણોનો ભય પણ આ પ્રજાને જેવોતેવો નથી

જાદુમંતર ને ઇલમની દુનિયાનું એમના જીવનમાં વિશિષ્ટ અને અનોખુ સ્થાન છે. પણ આ સૌનો કટ્ટો દુશ્મન તે ભગત બધાયે ભૂતપ્રેત ને ડાકણોથી એ પરિચિત છે એમણે ચલાવેલી વિધાનું પાણી ભગત સહેજમાં ઉતારી શકે છે ભૂતવિધાનો

એ પ્રવીણ, સમાજદૂષણને નિવારી જનતાના આશીર્વાદ મેળવે છે.

તાવના દર્દ વખતે એ દાણા જોઈ આપે છે. ભગત એના હાથ નીચે બીજા ભૂતવિદ્યાના નિશાળિયાઓને થોડા સમયમાં કે લાંબાગાળામાં શિક્ષણની તાલીમ આપે છે. ધર્મની રીતિનીતિ પણ એ નક્કી કરે છે. ચોખાના દાણામાં એ આદમીનો ભૂતકાળ ને ભવિષ્ય વાંચી શકે છે. આમ પ્રજા ઉપર ભગતની ઘણી મોટી લાગવગ છે. લોકો એનાથી બીએ છે.

વારલીઓના પવિત્રમાં પવિત્ર દિવસો જોઈએ તો બે: દિવાળી અને શીમ્ગા (હોળી). બહુ જ આનંદપૂર્ણ વાતાવરણમાં દિવાળીના પર્વની ઊજવણી થાય છે ને નાચગાન તથા પીણાંમાં હોળી ઉજવાય છે. હિંદુઓની માફક હોળી ચેતાવવાનો રિવાજ છે. વાઘબારસ અને ગણેશચતુર્થીને એમના ધર્મમાં શુભ પર્વોનું સ્થાન મળ્યું છે.

વારલીધર્મનું ઘડતર જ થયું છે ભીતિના પાયા પર. એમના ધર્મની બીજી ખાસિયત તે ભૂતડાકણના અસ્તિત્વમાં એમની અવિચળ શ્રદ્ધા.

સમસ્ત વારલી પ્રજાનું જીવન સમજવા માટે એમની લગ્નપ્રથામાં ડોકિયું કરવું જરૂરી છે. તેઓ એક જ ગામમાં કે, સગાંસંબંધીઓ સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાતા નથી. ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ પેઠે એમનામાં યે પ્રથમ થોડાં વર્ષો અગાઉથી જ વેવિશાળ 'બોલ' નક્કી થાય છે. આપણામાં થતા ચાંલ્લાની માફક બીજા 'બોલ' વખતે એ સંબંધ ગાઢો બને છે. અપાયેલું આ વચન અફર હોય છે. લગ્ન વખતે ગામડાનાં સર્વે જનને આમંત્રવામાં આવે છે. લગ્નગીતો ગાવાનું તથા લગ્નવિધિને લગતાં ગીતો લલકારવાનું કાર્ય 'ધવલેરી'-એક વિશિષ્ટ સ્ત્રી-ગોરાણી કરે છે. વર તેમ જ કન્યાને ઘેર દેવદેવીઓની યોગ્ય સ્થાપના કરવામાં આવે છે. વરઘોડાની શરૂઆત પહેલાં ભેટસોગાદ તરીકે સગાંસંબંધીઓને વરરાજા તરફથી નવાં કપડાં અપાય છે. વરઘોડાનો સમય સાંજનો પસંદ કરવામાં આવે છે. તે રાતે જો એ ઊંઘે તો કન્યાપક્ષ તરફથી એનો રૂપિયા એકનો દંડ થાય. છેક સૂર્યોદય થાય ત્યારે જ કન્યાના માંડવાની અંદર વરઘોડો દાખલ થઈ શકે છે. રાતભર વરઘોડો કન્યાના ઘરની બહાર થોભ્યો હોય છે. હસ્તમેળાપ સૂર્યોદય પછી જ થાય છે. રાતભર દારૂની મનભર મહેફિલ ઊડી હોય છે. આથી ઝીણીઝીણી બાબતોમાં પણ બન્ને પક્ષો લડ્યાઝગડ્યા હોય છે. લગ્નસમય પળાવો જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી. લગ્નમાં નથી આડખીલી જોષીની કે ગોરની. મંગળાષ્ટકની પ્રથા પણ નથી. વારલીઓની ધર્મગુરુ સ્ત્રી-ધવલેરી હોય છે. તે સાંજે બન્ને પક્ષ સાથે બેસીને, ફરજિયાત વરપક્ષ તરફથી જ અપાયેલા 'પીણા'ની મોજ માણી લે છે. સારાયે પ્રસંગમાં માત્ર પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને જમાડવા સિવાય કન્યાપક્ષને રાતી પાઈનો યે ખરચો વેઠવો પડતો હોતો નથી. વરસાદની ઋતુ વિના ગમે ત્યારે લગ્ન થઈ શકે છે. લગ્ન દરમિયાન 'તાડી'નું એકચક્રી રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય છે. લગ્નમાં મિષ્ટાન્ન નહિ, તાડી જોઈએ.

પુરુષ, પૈસાની સવડ હોય તો એકથી વધારે પત્ની કરી શકે છે; પરંતુ બહુપતિત્વની પ્રથા જનતામાં ધિક્કારને પાત્ર ગણાય છે! લગ્ન વિના પણ 'ઘરોર'ની એક પ્રથા છે. આમાં વર વર્ષો સુધી ભાવિ સાસરે રહે છે. અને અમુક વખત રહ્યા પછી, લગ્ન વિના કન્યા મેળવવાને એ

હકદાર બની જાય છે! સસરાને એક જ છોકરી હોય, તો હમેશ માટે એ ઘરજમાઈ તરીકે રહે છે કોઈ પણ પક્ષ છૂટાછેડા આપી શકે છે ઘણુંખરું બીજા પક્ષની ચાલચલગત પર શંકા આવવાથી આમ બને છે વારલીઓમા જો થોડાઘણુયે ગુના થતા હોય, તો તે પત્નીની ખરાબ ચાલની શંકાને લીધે જ ઊભા થયા હોય છે છૂટાછેડા વખતે એક નાની સોટી ભાંગી પતિપત્ની બન્નેને જણાવવામા આવે છે, કે 'આ સોટી જેમ તૂટે છે, તેમ તમારા સંબધો યે તૂટ્યા છે' પત્નીને પરણનાર બીજા ઈસમ પાસેથી પ્રથમ લગ્નવખતે થયેલો ખર્ચ જૂનો પતિ માગી લે છે, અને આમ બીજી બધી બજારૂ ચીજોની માફક પત્ની પણ એક એવી જ ચીજ માફક વેચાય છે! વિધવા-લગ્નમાં આશ્ચર્ય પમાડનારી વાત તો એ છે, કે પતિના મરણ પછી દિયેરને પત્ની હોય, છતાંયે વિધવા નાનાભાઈને જ પરણે છે

યુવતીના રજસ્વલા બનવાના સમયને એમનામા 'પદરયેણુ' કહેવાય છે ત્યાર પછી છોકરી પોતાની સાડીનો એક છેડો છાતી પર ને ડાબા ખભા પર નાખે છે.

સંતાનજન્મ ઉત્સવ તરીકે મનાય છે વિધિ પ્રમાણે બધુ કાર્ય થાય છે ભવિષ્યમાં પેટના રોગો ન થાય માટે નાનપણમાં જ બાળકને પેટે લાલચોળ સળિયાના ડામ દેવાય છે પાચમે કે છઠ્ઠે દિવસે 'સત' કે 'સતી' નામે ઓળખાતો વિધિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે પુરષો હાજર રહેતા નથી દાયણ બધુ કાર્ય સભાળી લે છે બાળકનું નામ પણ પાછળથી પાડવામાં આવે છ

આમ તો પોતાના બાળક પર વારલી માતપિતા વહાલ રાખતાં હોય છે; છતાયે કોક કોક વાર એમના પ્રત્યે તેઓ ક્રૂરતાથી વરતે છે

પુરુષ કરતા સ્ત્રીનો દરજ્જો હલકો ગણવામાં આવે છે લગ્ન પહેલાં એ 'વસ્તુ' હોય છે પિતાની ને લગ્ન બાદ બને છે પતિની પતિને ભારરૂપ બન્યા કરતા સ્ત્રી ખેતરમા કામ કરતી, બાળકોની સભાળ રાખતી, ઘર ચલાવતી અને આર્થિક સહાય આપતી એક ખરેખરી મદદનીશ બની રહે છે જો કે સખત ને અઘરું કાર્ય પુરુષ કરે છે, પણ પોતાના જોગુ કાર્ય ઉઠાવવા એ સદા તત્પર રહે છે મહાર, ઘોરકોળી, કાતકરી વગેરે હલકી કોમ સાથે સ્ત્રીને રોટીવ્યવહાર કરતી જોવામા આવતા જ એને ન્યાતબહાર મૂકવામા આવે છે

રજસ્વલા સ્ત્રી ડાગરના પાક પર પડછાયો પણ પાડી શકતી નથી, અનાજના દેવ અભડાય! પત્નીને માર મારનારાઓના દાખલા પણ અજાણિત મળી શકે આમ વારલી સ્ત્રીનુ ધર્મ ને સમાજમાં પરિમિત સ્થાન છે માલમિલકત એને નામે ચઢી શકે નહિ ને નીતિના નિયમો એના સંબધમા વધુ કડક હોય છે

સાધારણ રીતે તો વારલીઓ મડદાં બાળે છે પણ ચેપી રોગવાળાને, બાળવાથી રોગ ફેલાય એટલા માટે તાત્કાલિક તો દાટવામાં આવે છે અને દસપદર દિન પછી કાઢી ગમે તેવી હાલતમાં હોય તો યે બાળે છે આ ન કરે તો બીજે જન્મે એ ખોડખાંપણવાળો જન્મે છે એવી માન્યતા એમનામા પ્રચલિત છે કોઈ સગર્ભા સ્ત્રીનું મૃત્યુ થતાં, પેટ ચીરીને અંદરના બાળકને બહાર કાઢી લેવામા આવે છે અને માતા ને બાળક બન્નેને જુદેજુદે સ્થળે દાટવામાં આવે છે.

સૌભાગ્યવતીના મરણવખતે અંતિમ અવસ્થામાં એને સોળે શણગારથી શણગારવામાં આવે છે. સૂર્યની સાક્ષીએ જ દરેકને અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે, એટલે કે તેઓ મડદાને સ્મશાનભૂમિ ઉપર રાત્રે લઈ જતા નથી એમની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે, કે મરનારની કોઈ પ્રતિજ્ઞાઓ અધૂરી રહી ગઈ હોય, તોએની ચિતા આગળ ગમે તે બે જણ જઈને મોટેથી કહે છે:

'લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે, માટે હે ઈશ્વર, એને માફ કરજે.'

વળી ડાઘુઓ ઘેર આવે ત્યારે મરનારના મુખ્ય સંબંધીને ભગત પૂછે છે: 'પેછા, ભાર હેવલા કાય ? (જીવનના બધા ભારમાંથી મરનાર મુક્ત થયો ?)' અને આ જ પ્રશ્ન માથાથી પગ સુધીના શરીરના સઘળા અંગોના સંબંધમાં પુછાય છે 'માથ્યા ચા ભાર હેવલા કાય ?' 'હાતા ચા ભાર હેવલા કાય ?' વગેરે. ત્યારબાદ ભગત આગળ પ્રશ્ન કરે છે:

'મૃતાત્મા એના ભૂત સંબંધીઓ સાથે ભળી ગયો ?' 'મૃતાત્મા ઈશ્વરને પામ્યો ?'

આ સઘળા સવાલોના જવાબ પેલો નજીકનો સંબંધી હકારમાં આપે છે. એ સિવાયની આ પ્રજાની બીજી એક ખાસિયત એ છે, કે મરણ બાદ સવર્ણ હિંદુઓની માફક દસમું, અગિયારમું કે તેરમું કરવાનો એમને ત્યાં રિવાજ નથી. એની સંવત્સરી પહેલી અને છેલ્લી એક જ વખત માગશર મહિનામાં ઉજવાય છે. આ ધાર્મિક વિધિ આખીયે રાત અને વળતા દિવસ સુધી ચાલે છે. ખોરાક અને પીણાંથી સૌની સરભરા થાય છે.

ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે 'માસાનામ્ માર્ગશિર્ષોऽहम्' કહ્યું છે, એટલે જ શું વારલીઓ પોતાના ગત સ્વજનોને આ શ્રેષ્ટતમ માસમાં સંભારતા હશે ?

આ મરણવિધિ કરાવનાર ઓળખાય છે 'કામડી' તરીકે. વાજાં સાથે સાગ્રીયે રાતભર એ ને એના મદદનીશો મૃત્યુગીતો ગાતા રહે છે. અને પ્રત્યેક ગીતને અંતે મોટેથી મૃતાત્માનું નામ પોકારાય છે. આથી ટોળે વળી બેઠેલી સ્ત્રીઓને મોટેથી રડવાની નિશાની મળી જાય છે. ત્રણચાર મિનિટ ચાલતું આ વિરાટ રુદન લગભગ યંત્રવત્ બની જાય છે; વચમાં વચમાં તાડીને પણ ન્યાય અપાતો જતો હોય છે!

આ ગાનારાઓ સામે બેસે છે ભગત. મૃતાત્મા એના દેહમાં પ્રવેશે છે અને મૃતાત્માની પ્રિય જગ્યાએ ભગત જાય છે ને પેલી વ્યક્તિની અમુક ખાનગી વાતો પણ જાહેરમાં પ્રથમવાર ત્યાં ઉચ્ચારાય છે. ને પછી મરનારના કોઈ સગાને ભગત પેલે સ્થાને લઈ જાય છે: બધા સંબંધીઓ એને ત્યાં બાઝી પડી રડી પડે છે. તે વખતે એમની માન્યતા છે કે ભલે બીજે સ્વરૂપે પણ અત્યારે તેઓ મરનારને જ આશ્લેષી રહ્યા છે!

વળી સાધારણ રીતે મરઘાં કે ઘેટાના રુધિરના અર્ઘ્યનો અન્ય સમયે થતો છૂટથી ઉપયોગ આ મૃત્યુ–શ્રાદ્ધ–તિથિએ સદંતર બંધ થાય છે. અને એને બદલે 'ડોકે કાપણે' નામના આ વખતમા એમના વિધિમાં, એ કાર્યમાં અત્યંત પ્રવીણ એવા એક આદમીના ગળા ઉપર છરી કે કોઈ અણીદાર હથિયારથી કાપ મૂકી, માનવરુધિરના અર્ઘ્ય અપાય છે; કારણ માનવરુધિરને બીજા બધા કરતાં એ લોકોમાં ઘણું વધુ મહત્ત્વ છે.

મરનાર પ્રત્યેનો આદર પણ કેવો!

આ સવત્સરી ઉજવાઈ ન હોય ત્યા સુધી ઉજળિયાત કોમની પેઠે, સગાસબધીમાંથી કોઈથી લગ્ન કરી શકાતું નથી! કોઈવાર, મૃત્યુવિષયક એમની ફિલસૂફી ગહન હોય છે અને એ બધી એમનાં ગીતોમાં વાચા પામી હોય છે.

ધાર્મિક વિધિપૂર્વક અત્યંત શ્રદ્ધાથી તેઓ આ બધું કાર્ય કરે છે એમની રીતિનીતિ ઉપર આછીપાતળી હિંદુ ધર્મની અસર રહેલી છે.

ધર્મના દરેક વિધિ સાથે ગીતો ગવાતાં હોય છે અને આ ગીતોમાં એમની ધાર્મિક માન્યતાઓ, દંતકથાઓ, લાગણીઓ ને શ્રદ્ધા–સર્વ કઈ અંકિત થયેલુ હોય છે. એમનાં લગ્નગીતો, વિવાહગીતો, બંબરગીતો (બબર વૃક્ષની ડાળી કાપતી વખતે ગાવાનું ગીત) અલકારગીતો, શરીરના જુદાંજુદાં વસ્ત્રો ને સ્ત્રીના શણગારનાં ગીતો, સગર્ભાવસ્થાનાં ને બાળકજન્મનાં ગીતો, દેવોત્સવના ગીતો ને મૃત્યુગીતો, આ બધાં યે ગીતો વારલી સસ્કૃતિનાં મૂર્તિમત વારસદારો છે એમાં એમનું પુરાણશાસ્ત્ર ને દંતકથાઓ વણાયા છે અને એ દ્વારા આખી યે સસ્કૃતિ સચવાઈ રહી છે વારલી સાહિત્યના જ જાણે આ બધા બોલતાં જીવત પ્રકરણો ન હોય!

એમણે મુખ્ય રસ કેળવ્યો છે ખેતીમાં અને એટલે જ ખેતર અને અનાજ પ્રત્યે એમને અનહદ આદરમાન છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, કે પાક સુધારવાના બીજા બધાયે ઉપાયો ફગવી દઈને પ્રતિવર્ષ એ દેવને ભજતો રહ્યો છે–દેવે અત્યારસુધી તો એનું મો ઊજળું કર્યું નથી તોયે! વારલી લોકો ખેતી નથી કરતા વેપારધધાર્થે કે લાભાર્થે, પણ માત્ર આવતા વરસનું ભાગુ મળી રહે એટલા જ માટે તેઓ ખેતરના યજ્ઞમાં જાત હોમી નાખે છે!

એમના સમાજમાં પૈસા ઉપરાત વિનિમયનુ બીજુ મુખ્ય સાધન છે ધાન્ય પોતાના ગાડીબળદ બહુ જ ઓછાને ત્યા હોય છે અને ચોમાસામાં શાહુકાર બળદો પાસેથી ઓછું કામકાજ લઈ શકતો હોવાને કારણે, તથા તે સમયે નાના મકાનમાં બળદને પણ રાખવાની અગવડતાને કારણે વારલીઓને એ મળી શકે છે

ઊગેલા નવા ધાન્યની પૂજા વગેરે થાય નહિ ત્યા સુધી એને રાધવામા આવતુ નથી રેલવે સ્ટેશનોથી સડકમાર્ગે જઈ શકાતુ હોય એવાં સ્થળોએ જ ઘાસનો ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલી શકે છે ખેતીથી બીજે નબરે આવતો ધધો તે ગાડા હાંકવાનો એમની જમીન ફળદ્રૂપ હોતી નથી અને સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થાય પણ સાવ સાચી બીના છે કે ૮૦ થી ૯૦ ઇચનુ વરસાદનુ પ્રમાણ છતાં સૂકા દિવસોમા લોકોને પાણી પીવાના યે સાંસા પડે છે! આ તે કેવી દુર્દશા, કેવી અધોગતિ! જમીન છે પહાડી ને કૂવા ઘણા જ ઊડા ત્યાં તળાવો કેમ કોઈ નહિ બધાવતુ હોય?

ખેડૂતને ઢોરઢાખર એટલે તો મોટી મિલકત–પોતાના જ સ્વજનો જાણે પોતાના ઘણીની માફક ઢોરો પણ બાપડાં અડધાં ભૂખ્યાં રહે છે લોકો ખેડનારા છતાં બહુ જ ઓછા પાસે પોતાની માલિકીની જમીન હોય છે બાંધે છે તેમા જમીનદાર થઈ છે ઉત્પન્નનો ઘણો જ ઓછો ભાગ 'ખરા માલિક'ને હિસ્સે આવે છે

કુટુંબમાં વડા તરીકે પિતાનું જ ચલણ ચાલતું હોય છે, પણ ખરું જોતાં તો ચલણ ચાલવું–ચલાવવા જેવું હોતું જ નથી; કારણ વારલી જન્મે છે ગરીબીમાં, પોષાય છે ગરીબીમાં ને મરે છે પણ ગરીબીમાં જ.

જીવે છે ત્યાં દુઃખના સાગરને તરાપાથી પાર કરવાની ઇચ્છાથી જાણે વારલી તાડી પીએ જ જાય છે, ખસ પીએ જ... જાય છે વરસ દરમિયાન એ કેટલી પીતો હશે, તેનો કોઈ હિસાબ નથી.

શું જન્મટાંકણે કે મૃત્યુને અવસરે; અરે એવો એકે પ્રસંગ, એકે ધર્મવિધિ નહિ હોય, જેમાં તાડીને સ્થાન ન હોય. અને એ જ તાડીએ એને શક્તિહીન, ચેતનહીન, દ્રવ્યહીન, દેવાદાર ને કંગાલિયતનો સદાયનો વારસદાર બનાવી મૂક્યો છે. તાડીએ ભાઈભાઈમાં ઝઘડા ઉત્પન્ન કરાવ્યા છે, પત્નીને સજ્જડ માર મરાવડાવ્યો છે. એક ગીતમાં તો એ ગાય છે પણ ખરો:

'માર માસલી ના પે દૂર,
પાની આહે ઘના દૂર'

(માછલી માર ને તાડી પી, વરસાદ તો હજી ઘણેઘણે દૂર છે.)

આવી જ એક બીજી બદી તે દેવું. લગ્ન માટે, ઢોરઢાંખર ખરીદવા માટે, ઝૂંપડી બાંધવા માટે, ખેતરના ખેડાણ કાજે, કપડાં કાજે મરણતિથિઓની ઉજવણી માટે એમ વિવિધ પ્રકારે એને દેવું કરવાની જરૂર પડે છે. દારૂ, અજ્ઞાન, એદીપણું, સાહસનો કે લાંબી દૃષ્ટિનો અભાવ આ દેવાની જનેતા સમાન છે. વ્યાજનો દર પઠાણના કરતાંયે વિશેષ ભરવો પડે છે.

ઓચિંતાની આવી પડેલી બીમારી ભૂત, પ્રેત કે ડાકણની કુદૃષ્ટિને આભારી છે એમ આજે યે ત્યાં મનાય છે. દેવદેવીઓની માનતા મનાય છે, એકાદા ભૂળિયાનો ઉપયોગ થાય છે, કે જુદીજુદી રીતે દાણા જોવાય છે. જો કોઈ રોગ વારલીઓનો કટ્ટર દુશ્મન હોય તો તે મેલેરિયા. જંગલમાં જે પરિસ્થિતિની આસપાસ વારલીઓ જીવે છે તેવા વાતાવરણમાં મેલેરિયા થવો સાવ સ્વાભાવિક છે. ખસ, લૂખસ ને દરાજ પણ ગંદાપણાને લીધે. આરોગ્યના જ્ઞાનને અભાવે, એમને ત્યાં પ્રચલિત રોગો છે.

પરંતુ શુષ્ક ને ગમગીનીભર્યા એમના સારાયે જીવનમાં, આશાનાં અજવાળાં પાથરનાર માત્ર નૃત્ય ને સંગીત છે. આથી આ બન્ને દ્વારા એમના જીવનમાં તાજગી પુરાય છે. ઢોલ, તીમકીના રૂપે ને પીપૂડી એમના સંગીતનાં સાધનો છે. ને નૃત્ય તો સ્ત્રી કે પુરુષે દરેકે યુવાનીમાં રમવાનું જ. ખાસ કરીને દિવાળી ને હોળીના દિવસોમાં તથા નારણદેવની પૂજાને પ્રસંગે નાચ થાય છે, ગુજરાતના ભીલનૃત્યને કંઈક મળતું એ નૃત્ય ગણાય. વારલીનાં નૃત્ય પણ અનેક જાતનાં હોય છે!

લોઢાનો કટકો, રૂ ને ચકમકની મદદથી દેવતા પાડી એ બીડી ચેતાવે છે. ત્યારે ઘડીભર આખાય જીવનનું દુઃખ જાણે ભૂલી જાય છે! શ્રમ ભૂલવાનો એ જ માત્ર ઉપાય છે. નોકર તરીકે રાખવામાં આવેલી વારલી પ્રજા વિશ્વાસુ હોય છે, એનું જીવન સાદું હોય છે, કુદરતમય હોય છે.

લોકો અજ્ઞાન છે, કારણ ગરીબ છે, ને ગરીબ છે, કારણ અજ્ઞાન છે.

છે કોઈ આનો ઉપાય?

અજ્ઞાન ટાળવા એમને કેળવણી આપો. ગરીબી ફેડવા એમના જમીનપ્રશ્નનો નિવેડો લાવો. વર્ષભર પેટ ભરાય એટલું અનાજ આપે એવી એમની ખેતીવાડી બનાવો. જમીન

ખેડનાર તરીકે એમની સ્થિતિ સુધારો કામકાજ ન હોય ત્યારે બીજા અનેક ધધાઓ એ લોકો શોધી શકે, લેણદારની નાગચૂડમાંથી બચે એ રીતે એમને પગભર બનાવો એમના પીણા સદતર બધ ન કરાય, તોપણ ઓછાં તો કરો જ કેળવણી આપતા પહેલાં વારલીઓને રોટલાનુ બટકુ મળી રહે એ જોવુ જરૂરી છે

પ્રશ્ન થાય છે કે 'આ-આવી વારલી પ્રજા અત્યાર સુધી સુધરી નથી તો આજે શુ સુધરશે ખરી?'

પણ બહુ જ ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે વારલી સસ્કૃતિમાં થોડાઘણા નવજાગૃતિના ફેરફારો માલૂમ પડવા માડ્યા છે એ સસ્કૃતિપ્રવાહ ધીરેધીરે, જાણી જોઈને કે અજાણતા હિદુ ધર્મ, હિદુ રીતિ ને હિદુ રિવાજને અનુસરવાનો પ્રયત્ન જાણ્યે કરતો રહ્યો છે પોતે હિદુ સમાજનુ એક અગ છે એવી સભાનતા એમનામાં જાગૃત થવા માડી છે હિદુ પ્રમાણે તે લોકો બાળકોના નામ પાડવા મડ્યા છે! લગ્નવિધિ માત્ર 'ધાવલેરી' નામે ઓળખાતી પોતાની જ જાતિની ગોરાણી કરાવતી હતી, તેને બદલે આજે કોઈ કોઈ સ્થળે પરજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો કરાવવા લાગ્યા છે

હિદુ દેવોને ભલે વારલી ભજતો ન હોય પણ માને તો છે જ પ્રેતાત્માને પીડાર્પણ કરે છે અને આવુઆવુ તો ઘણુ બધુ કરે છે સવર્ણ હિદુઓના સમાગમે એમની સસ્કૃતિ ઉપરની હિદુત્વની મહોર દૃઢ કરવા માડી છે એમના ધાર્મિક વિધિવાળા ગીતો પરથી વ્યક્ત થતી મૃત્યુવિષયક ફિલસૂફી પણ હિદુત્વની એમની છાપ દૃઢ કરે છે

આજે ત્યારે શિકારની પાછળ ભમવાનુ એ ભૂલી ગયો છે. પોતાનુ જીવન એક સ્થળે એણે કરીઠામ કર્યું છે કેટલાક શિક્ષકો બન્યા છે વારલી વિદ્યાર્થીઓ શાળામા જતા થયા છે, અને વારલીઓની ભરાયેલી પેલી પરિષદ પણ જાગૃતિ નહિ તો શુ બતાવે છે? આ બધા ઉપરથી આ લોકો પ્રગતિને લાયક નથી થયા એમ તો કેમ કહી શકાય?

એમને રાજ્ય ને પ્રજા રક્ષણ આપે, યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવે, એમના સબધમા આવતા સરકારી નોકરો આ પ્રજાનુ માનસ સમજી એમને થોડાઘણા અનુકૂળ થવાના પ્રયત્નો કરતા જઈ સાથેસાથ વારલીઓમાં પેઠેલી બદીઓને દૂર કરે, તો અત્યારસુધી એમના પ્રત્યે સેવેલી બેદરકારીનું ઋણ આપણે ચૂકવી શકીશુ અને સ્વતત્ર થયેલા ભારતવર્ષને સસ્કૃત અને બળવાન બનાવી શકીશુ

★

અતિથિસત્કાર

સાધુઓનો ધર્મ છે કે ટુકડામાથી પણ ટુકડો અતિથિને આપવો શ્રીમદ્ ભાગવતમા રાજા રતિદેવની વાત કહી સ્વામીજીએ સમજાવ્યુ કે ૪૦ દિવસના ઉપવાસ પછી અનાજ મળ્યુ, તે જમતા પહેલા એક પછી એક એમ ત્રણ અતિથિ આવ્યા અનાજ અપાઈ જતા પાણી પણ અપાઈ ગયુ, ત્યારે પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું, કે 'વર માગ' તે વખતે તેણે એવો વર માગ્યો કે 'હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે રહીને તેઓની પીડા ભોગવવા ઇચ્છું છુ કે જેને લીધે સર્વ પ્રાણીઓ દુ ખરહિત થાય '

સંત કબીર

લેખક :
શ્રી. ' પ્રશાંત '

મધ્યયુગમાં હિંદી સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે જે ધાર્મિક પ્રવાહો શરૂ થયા તેના પ્રતાપે અનેક સંતમહાત્માઓ ભારતવર્ષે દીઠા. આજે તો સંતયુગ જાણે પરવારી બેઠો હોય એમ લાગે છે; પરંતુ હિંદના આજના સંક્રાંતિકાળમાં સંત જો જન્મવાના હોય, તો કબીરરૂપે જ એમને અવતાર લેવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. હિંદુમુસ્લિમઐક્યના નીડર ને આદ્યપ્રચારક આ સંતના જીવનમાંથી અતૃપ્ત આત્માઓને પ્રેરણા ને સાંત્વના મળતાં રહો !

હિંદુ કહેં રામ મોહિ પ્યારા, તુરુક કહેં રહિમાના ।
આપસમેં દોઉ લરિ લરિ મૂએ, મર્મ ન કાહૂ જાના ॥
પૂરવ દિશા હરિકો બાસા, પશ્ચિમ અલહ મુકામા ।
દિલમેં ખોજિ દિલહિમેં ખોજો ઈ હૈ કરીમા રામા ॥
હિંદુ તુરુકકી એક રાહ હૈ, સતગુરુ સોઈ લખાઈ ।
કહહીં કબીર સુનો હો સંતો, રામ ન કહું ખુદાઈ ॥

*

સાંભળો છો ને ? કોઈ નહિ ને કોઈ શહેરમાં કે ગામમાં નિત્યની ભાઈ ભાઈ વચ્ચે વેરઝેર ને ઈર્ષ્યાની ઝાળો આજે ઉત્પન્ન થઈ છે. કોમી દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો છે. એક ભાઈ આજે બીજાના ગળા પર છૂરી ફેરવતાં અચકાતો નથી. વાતાવરણ ઉગ્ર છે. એકને બીજા પર યકીન નથી, વિશ્વાસ નથી, ભરોસો નથી.

હિંદુમુસ્લિમઐક્યના પ્રખર પ્રણેતા આજે તો એક માત્ર ગાંધીજી જ ગણાય છે ત્યારે પાંચપાંચ સદી પર બંને કોમો વચ્ચે ઐક્ય સ્થાપવાના કબીરના પ્રયાસો આપોઆપ યાદ આવી જાય છે. કબીરનું જીવન, અને એના જીવનસિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન આજે તો ખાસ સમજવા જેવાં લાગે છે.

પણ આજના આવા સમયમાંથી મનઃચક્ષુને પંદરમી સદીમાં જ્યારે લઈ જઈએ છીએ, ત્યારે ઇતિહાસમાં અંધકારયુગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા એ કાળ તરફ જ્યારે મીટ માંડીએ છીએ, ત્યારે—

ચારેપાસ અંધેર છે. સમાજના દરેકેદરેક અંગ પર સડો લાગી ઊઠ્યો છે. હા, રાજા સિકંદર લોદી સમજુ છે, કળાનો પારખુ છે, છતાં સમાજના થરો ઉપરતળે થઈ રહ્યા છે. પ્રજા વહેમી બની ગઈ છે. બ્રાહ્મણધર્મ પુનરુત્થાનને પંથે છે. ઈરાનના સુફીઓની એના ઉપર અસર છે, હિંદી સાંસ્કૃતિક કલાનું મુખ્ય કેન્દ્ર વારાણસી–કાશી બની ગયું છે.

એવે સમયે ઇ. સ. ૧૩૯૮માં એક સામાજિક દ્રોહ થયો. ગરીબ કોઈ એક વિધવા બ્રાહ્મણીના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. પોતાને અવતરેલા બાળકને એણે, મરજી વિરુદ્ધ, એકાદ કોઈ તળાવની પાળ પર મૂકી દીધું. ને—

ઘોમ ધખ્યો છે પરગામથી એક મુસ્લિમ વણકર-નીરુ એનુ નામ-પોતાની નવી બીબીને લઈને કાશી જઈ રહ્યો છે બનેએ બાળકનુ આક્રંદ સુણ્યુ પેટે બીજુ કોઈ જ સંતાન નહોતું બાળકને એમણે લીધુ કોઈ લેશે તો ? લોકો શું કહેશે ? સમાજમાં કેમ રહેવાશે ? એ કશાની યે લાબી ચિંતા કે પરવા કર્યા વિના બાળકને-હિંદુ બાળકને એક મુસ્લિમ કુટુબે આશ્રય આપ્યો આ બાળક તે સંત કબીર.

જન્મતાં જ એણે અદૃશ્ય રીતે જાણે બે વસ્તુ પર ભાર મૂક્યો

'એક તો હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધ્યો.

બીજું, બાળકને રક્ષણ આપવાથી માતપિતાને સમાજની જે ટીકાઓ સહન કરવી પડી હશે, તે ટીકાઓ જાણે કે કબીરના જીવનમા ભવિષ્યમા આવનારી એવી અનેક આકરી કસોટીઓની ગવાહીરૂપ બની

પણ સમાજની પરવા કર્યા વિના માબાપ તો અત્યંત લાડથી કબીરને ઉછેરે છે

વણકર તરીકેના પોતાના પાલક પિતાના ધધામાં કબીર મદદ કરે છે રાત ને દિવસ મહેનત કરે છે વણાટકામ બહારના ખુલ્લા ભાગમા થાય છે એટલે કવચિત્ એવા યે અસગો બને છે કે બીજા લોકોનાં ઢોરઢાખરો આવે અને મહામહેનતે મેળવેલા તાણા ને વાણાને તોડી નાખે, છિન્નભિન્ન કરી નાખે એવુ યે બને છે કે આ વાતની ખબર પડે ત્યારે પેલા ઢોરનો માલિક આવે ને કબીર પાસે માફી માગે, પણ તે દરમિયાન તો કબીર નીચી મૂડીએ શાત ચિત્તે તૂટેલા દોરાઓને સાધવામા મશગૂલ બની જાય છે!

અને માફી માગવા આવેલા માલિકને કબીર ખૂબખૂબ ધીરજથી પાછો કાઢે છે, સાથેસાથ થોડી જ્ઞાનવાતો પણ સભળાવે છે પોતે ધરેલી ધીરજમાથી બોધપાઠ પણ આપે છે, પૂરા સતોષથી એને વિદાય કરે છે

કબીર મોટા થતા જતા હતા ત્યારે એમ પણ બનતુ કે પિતૃઆજ્ઞાથી તૈયાર થયેલા કાપડનાં તાકા પોતે વેચવા જાય ને ગરીબોને ભુખે-ટાઢમા થથરતા, લગભગ નગ્નાવસ્થામા-વિધિના મોકલ્યા માનવપ્રેતો બાપડા! કબીરનુ કોમળ હૈયું દ્રવી ઊઠતુ અને બધો યે તૈયાર માલ, હૃદયના લેશ માત્ર ચચવાટ વિના, મુખ ઉપરના લગીર પણ ભાવફેરફાર વિના, માનવદયાથી ભરેલી આ સતવાદળી ગરીબો ઉપર મુશળધાર વરસી પડે! ખાલી હાથે ઘેર આવી પિતાને કબીર કહે

'ઈશ્વરે વધારે આપ્યુ છે તો ભલેને એમના નસીબનું એ લઈ જાય! આપણે તો આખા હાડકાં કરવાં નથી દાળરોટી તો મળી રહેશે ખુદાને સૌની ચિંતા છે-આપણે શા માટે નારાજ થવુ બાપુ ?'

બારમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં જેમ રામાનુજે ધર્મનો પ્રકાશ પાથર્યો, ધર્મની જ્યોત જેમ પ્રજ્વલિત રાખી જનસમૂહને પોતાના હૈયાની તૃપ્તિ અર્થે ભક્તિનો જેમ રાજમાર્ગ બતાવ્યો તેમ પદરમી સદીના તે દિવસોમા ઉત્તર હિંદમા રામાનંદ હિંદુધર્મને પુનર્જીવન બક્ષી રહ્યા હતા

નિતનિત પ્રાતઃકાળે રામાનંદને સાંભળવા માટે હજારો નરનારીઓ આવતા હતા

એમના સંસારના ત્રિવિધ તાપ ઉપર રામાનંદના પ્રવચનનાં અમૃતજળ સિંચાતાં હતાં ને પરમ તૃપ્તિ પામી સૌ પાછા ફરતાં હતાં. કબીરને પણ થયું: 'હું યે વચનામૃતોનો લ્હાવ કેમ ન ઉઠાવું.' આમ વિચારી એ પ્રવચનમંદિરે ગયો.

પણ ત્યાં તો હિંદુધર્મઘેલા ચોકિયાતો ખડા હતા. એક મુસ્લિમને તે સનાતન હિંદુમંદિરમાં દાખલ કરાય ? સાત પેઢીઓ રવરવ નર્કમાં પડે !

ઘણી વિનવણી, અનેક કાલાવાલા...એક દિવસ...બે દિવસ...ત્રણ દિવસે...પણ કોઈએ પ્રવચન સાંભળવાને ઉત્સુક એવા કબીરને મંદિરને છેલ્લે પગથિયે પણ ઊભા ન રહેવા દીધા. હવે ?

કબીરને યાદ આવ્યું, કે રામાનંદ ગંગાજીના અમુક ઘાટે વહેલા પરોઢે સ્નાન કરવા જાય છે. એ વળતે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા. કબીર વિશે સાંભળ્યું હતું તો ઘણું, પણ રામાનંદે કબીરને પ્રત્યક્ષ રીતે તો પહેલી જ વાર જોયા. કબીરે દિલ ખોલી પોતાની વીતક જણાવી. અત્યાર અગાઉ અનેક વિદ્વાન મુસલમાનો સાથે રામાનંદની મુલાકાત થઈ હતી. એમના શિષ્યો તથા અનુયાયીઓમાં અનેક મુસલમાનો પણ હતા. એમણે કબીરને શિષ્ય તરીકે અપનાવ્યા.

ઘેર વણકરનો ધંધો ચાલુ જ હતો. બાલ્યવયમાં જ ફાજલના સમયમાં કબીરે ધીરેધીરે આમ અનેક હિંદુ પંડિતો, અનેક મુસલમાન મૌલવીઓ, સંતો અને પીરોની મુલાકાત લીધી. રામાનંદ પાસેથી યોગ અને વેદાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું.

એક વખત કબીર વણતા હતા. સાધારણ રીતે એમના નિયમ જેવું થઈ પડેલું કે પોતે વણતા જાય ને ભજનો બનાવતા જાય. એમની પાસે એવે સમયે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આવી જતા. તાણાવાણા સાથે એ એકતાર થઈ જતા ને એમનાં મન ને હૃદય પણ પ્રભુમાં આબાદ લીન થઈ જતાં. ઈશ્વરની સકળ કળાનો એમને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો. વિશ્વેશ્વરની વિશાળતા ને ગહનતાનો એમને પરચો થતો.

હમણાં જ એક ભજન બનાવ્યું હતું.

જીવન ને પ્રભુ વિષે પોતાના ભાવિકોમાં વાત નીકળી એટલે કબીરે કહ્યું :

ઝીની ઝીની બિની ચદરિયા ॥ ધ્રુવ ॥
કાહે કે તાના, કાહે કે ભરની
　　કૌન તારસે બિની ચદરિયા ॥
ઇંગલા પિંગલા તાના ભરની
　　સુષમન તારસે બિની ચદરિયા ॥
આઠ કઁવલ દળ ચરખા ડોલે
　　પાંચ તત્ત્વ ગુન તિની ચદરિયા ॥
સાઁઈ કો સિયત માસ દસ લગી
　　ઠોક ઠોકકે બિની ચદરિયા ॥

સો ચાદર સુરનરમુનિ ઓઢી
ઓઢી કે મૈલી કિની ચદરિયા ॥
દાસ કબીર જતન સે ઓઢી
જ્યોંકી ત્યાં ધરી દીની ચદરિયા ॥

રે, લોકો ઈશ્વરની કૃપા તો જુઓ! આપણા શરીર પરની ચામડીરૂપી ચાદર રહીમે કેવી સરસ બનાવી છે! એના તાણાવાણા કયા ? એમાં શું ભરેલું છે ? ને કયા તારથી એને વણવામાં આવી છે ? ઇંગળા અને પિંગળા નામની જે બે નાડીઓ છે એના તાણાથી એ ચાદર ભરેલી છે સુષમ્ના નામની નાડીના તારથી એને વણવામાં આવી છે.

આઠ કમળના દળરૂપી ઇંદ્રિયોથી આ શરીરનો ચરખો ચાલે છે. એમાં પંચ તત્ત્વો અને ત્રણે ગુણ—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ—ભરેલા છે સાંઈ—અલ્લાહ—ઈશ્વરને શરીરરૂપી એ ચાદર ભરતાંભરતાં બારસોદસ માસ લાગ્યા છે અને એ ચાદર ઠોકીઠોકીને બહુ જ ગાઢી ભરવામાં આવી છે સાધારણ રીતે બધાં કપડાંઓના વણાટમાં જોઈએ છીએ એવી બે તાર વચ્ચેની નકામી જગ્યા એમાં સહેજે નથી

આવી ચાદર દેવો, માનવીઓ ને મુનિઓએ ઓઢી છે અને ઓઢીને એ ચાદરને મેલી પણ કરી દેવામાં આવે છે; પરંતુ દાસાનુદાસ કબીરે એ ચાદર અત્યંત જતન-પૂર્વક ઓઢેલી છે અને કબીર એના વણનારને આ ચાદર તો એ જેવી છે તેવી જ સાવ શુદ્ધરૂપે (મરણ બાદ) ધરી દેશે.

વાહ ભક્તરાજ વાહ! શું સુંદર તમારી કલ્પના છે! શી એમાં નવીનતા છે! ને સૌથી વધુ તો પ્રભુલીલાને સામાન્ય માનવી સમક્ષ મૂકવાની શી અજબ તમારી કારીગીરી છે!

શરૂઆતથી ઠેઠ ચાદરની તૈયારી સુધીની ઉપમા પણ કેટલી બધી બંધબેસતી છે!

જન્મ લીધા પછી એ ચાદર પરિધાન કરેલ બાળક મોહમાં ફસાય છે—કેમ જાણે મોહશિલા પર એ ચાદર ધોવાતી ન હોય! પણ આવી ચાદર જો સાવ સફેદ જ રાખવામાં આવે, તો એને મેલી થવાનો વધુ સંભવ એના ઉપર તો ભગવદ્‌ભક્તિનો રંગ ચઢવો જોઈએ રંગ ! દેવ, માનવી ને મુનિઓએ આ ચાદરો ઓઢેલી જણાવાઈ છે સાવ સાચું એમાંથી—એ ચાદરની કસોટીમાંથી તો વિરલ પ્રભુભક્તો જ પસાર થઈ શકે!

કબીર એટલે પ્રથમ પંક્તિના સમાજસુધારક, પ્રથમ પંક્તિના ધર્મગુરુ ને પ્રથમ પંક્તિનો ફિલસૂફ ! એમને તો હિંદુ અને મુસલમાન બંને પ્રકારના શિષ્યો હતા શિષ્યોમાં અંદરઅંદર પોતપોતાના ધર્મની મહત્તા વિશે કંઈ વાદવિવાદ થયો હશે એટલે કબીરે અત્યંત સરળ ભાષામાં એમને સમજાવ્યું

ભાઈ રે દુઈ જગદીશ કહાં તે આયા, કહુ કૌને બૌરાયા ।
અલ્લાહ રામ કરીમા કેશવ, હરિ હઝરત નામ ધરાયા ॥
ગહના એક કનકતે ગહના, યા મેં ભાવ ન દૂજા ।
કહન સુનન કો દુઈ કર થાપે, એક નિમાજ એક પૂજા ॥
વોહી મહાદેવ, વોહી મહમ્મદ, બ્રહ્મા આદમ કહિયે ।
કો હિંદુ કો તુરુક કહાવે, એક જિમી પર રહિયે ॥

વેદ કિતેબ પઢે વૈ કુતુબા, વૈ મુલના વૈ પાઁડે ।
બેગર બેગર નામ ધરાયે, એક મટી કે ભાઁડે ।।
કહહિં કબીર વૈ દૂનોં ભૂલેં, રામહિ કિનહુ ન પાયા ।
વૈ ખસી વૈ ગાય કટાવેં, બાદિહિ જન્મ ગમાયા ।।

બન્ને કોમ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ટાળનારું અને બન્નેને ઈશ્વર પ્રત્યે વાળનારું આવું સંક્ષિપ્ત ને સઘન, સચોટ ને સરળ, આલેખન સાંભળ્યું કે જોયું છે કદી?

કબીરે લગ્ન કરેલાં તે પત્નીનું નામ લોઈ, અને એમનો પુત્ર તે કમાલ. ગૃહજીવનની સુંદરતાનાં, સ્નેહનાં, આનંદનાં કબીરે પોતાનાં પદોમાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. ગૃહજીવનની સાર્થકતા એમને સમજાઈ હતી; પરંતુ પાછળથી એમના ગૃહસંબંધો બગડ્યા હતા એમ એમના એક કાવ્ય ઉપરથી લાગે છે. આ રહ્યો એનો અર્થ:

"કબીરની માતા અત્યંત સંતાપ પામે છે ને રડે છે. કહે છે: હે પ્રભુ, મારા સંતાનોનું ભરણપોષણ કેમ કરીને કરીશ હવે! કબીરે પોતાનો વણકરનો ધંધો ત્યજી દીધો છે અને પ્રભુના ઘરને જ હવે એણે આશ્રયસ્થાન બનાવ્યું છે!"

સાધારણ રીતે જોતાં બધા જ ભક્તકવિઓ ફિલસૂફ–તત્ત્વજ્ઞાની હોય છે. એમનું તત્ત્વજ્ઞાન એમણે ધર્મમાંથી તારવ્યું હોય છે. આમ જનતાને એ સીધેસીધો બોધ આપે છે અને કવિતાના સંગીત દ્વારા, કે જીવનમાંથી ખેંચેલી ઉપમાઓની સરલ તસ્વીર દ્વારા એનું સમર્થન કરે છે. એથી જ એ વધુ સફળ થાય છે.

પૃથ્વીપરનાં ક્ષણજીવી સુખો માટે કબીરે ગાયું:

ઇસ તનધનકી કૌન બડાઈ।
દેખત નૈનોમેં મિટ્ટી મિલાઈ ।।

લક્ષ્મીના લાડીલાઓને પોતાનાં ધનદોલતનો ખોટો તોર નહિ કરવા માટે કેવી ચોટદાર વાણીમાં આ પ્રખ્યાત ગીતમાં કબીરે બોધ દીધો છે! અને આ ગીતમાં આવતી સૂત્રાત્મક શૈલીના અચ્છા નમૂનારૂપ ગીતને અંતે આવતી પેલી સચોટ લીટી–

'આપ મૂવે પીછે ડૂબ ગઈ દુનિયા'

તો અત્યારે આપણે ત્યાં કહેવતરૂપ થઈ પડી છે!

પરંતુ કબીરનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય ને વધુ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર ને સોંસરવા તીર જેવું સચોટ રૂપક તો પેલું...

ઘૂંઘટકા પટ ખોલ રે તોકો પીઉ મિલેંગે।
ઘટઘટમેં વહ સાંઈ રમતા, કટુક વચન મત બોલ રે।।
ધનજોબનકો ગરબ ન કીજૈ, જૂઠા પચરંગ ચોલ રે।
સુન્ન મહલમેં દિયના બારિલે, આસનસોં મત ડોલ રે।।
જાગ જુગતસોં રંગમહલમેં પિય પાયો અનમોલ રે।
કહે કબીર આનંદ ભયો હૈ, બાજત અનહદ ઢોલ રે।।

ભક્તજીવનની પરાકાષ્ઠારૂપ, પ્રભુદર્શનથી તૃપ્ત થતા આત્માની પરિસીમા તે એ દર્શનની લીલાનુ વર્ણન અખાએ એ ગાયુ, નરસિંહે એ રાસલીલામા ગાયુ ઈશ્વર-દર્શનની પ્રતીતિ થયેલ દરેક ભક્ત એ ગાય છે. કબીરે પણ એ ગાયુ.

કબીરે સમાજમા મોટી ક્રાતિ ફેલાવી હિંદુઓમા રહેલા વર્ણભેદોનો એણે સખત વિરોધ કર્યો એણે મન બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં કઈજ તફાવત નહોતો હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને એણે સમાન નજરે નિહાળ્યા. ગીતો એણે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી સસ્કૃત ભાષામાં નહિ પણ હિંદીમાં લખ્યા ભાષામાં પણ સસ્કૃત, ફારસી, હિંદી અને ઉર્દુ એમ ચારેય ભાષાનો સરખો શબ્દપ્રયોગ કર્યો માત્ર ધાર્મિક વર્ગને જ ઉદ્દેશીને પોતાનું કથયિતવ્ય જણાવવાને બદલે એણે તો સામાન્ય માનવીને લક્ષમા રાખીને ધર્મોપદેશ કર્યો ગીતોમાં એણે નવાનવા છંદો શોધ્યા એની ભાષા અત્યત મધુર ને મિષ્ટ છે હિંદી કાવ્ય-સરિતાનુ એ ઉન્નત ને ભવ્ય શિખર છે સુરદાસ અને તુલસીદાસની કાવ્યદુહિતાની કબીર માતા છે પોતે સસ્કૃત ભાષામા નહિ ને લોકભાષા-લોકબોલી હિંદીમાં શા માટે લખ્યુ તેને વિશે એક સ્થળે એ સચોટ રીતે કહે છે

સંસ્કિરત હૈ કૂપજલ, ભાષા બહતા નીર !

બીજે સ્થળે જાતિજાતિના રૂઢ ભેદોની વિરુદ્ધમાં એણે કહ્યુ

શુભ્ર પ્રકટ હૈ એકે દૂધા, કા કો કહિએ બ્રાહ્મણ શૂદ્રા ।
ઝૂઠે ગર્ભ ભૂલો મતિ કોઈ, હિંદુ તુરુક ઝૂઠ કુલ દોઈ ।
ઔર કે છિએ લેત હો છીચા, તુમસો કરહુ કૌન હૈ નીચા ।

જીવો મૂળભૂત રીતે બધા એક જ છે, એટલુ જ નહિ પ્રગટ સ્વરૂપે પણ સર્વે સરખા છે પરિસ્થિતિ આવી છે ત્યારે કોને બ્રાહ્મણ કહેવો ને કોને ગણવો શૂદ્ર ?

કોઈ એવો ગર્વ ન રાખે, કે પોતે મુસલમાન છે કે હિંદુ છે બન્ને વચ્ચેનો આ ભેદભાવ જ જૂઠો છે, ખોટો છે. અન્યને અડકવાથી તુ જો અભડાઈ જતો હોય, તો તારા સમાન બીજો નીચ કોણ હોઈ શકે ?

કબીરે એ જમાનામાં જે મૌલિકતા, વિચારોની સ્વતત્રતાનાં જે દર્શન કરાવ્યા છે એ જોઈને એને માટે અનહદ માનની લાગણી પેદા થાય છે શું હિંદુ કે શું ઇસ્લામ જેવી પ્રચલિત સનાતન ધર્મની સામે હરફ સરખોયે કાઢવો તે વર્ષોમાં નાનીસૂની વાત નહોતી ધર્મની વિરુદ્ધના વચન અને તે હિંદી સસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમા કાશીમાં ! કોણ સાખી શકે ?

કબીરના એ સ્વતત્ર વિચારોએ પડિતો, વિદ્વાનો અને મુસ્લિમ મૌલવીઓને ઉપરતળે કરી મૂક્યા એમને થયુ, શાંત ને સ્વસ્થ રહેલ ધર્મમાં આ અગ્નિતણખા ક્યાથી ? મર્યાદિત ધર્મના ક્ષેત્ર પર આ વીજળી ક્યાથી ?

ધીમેધીમે એમના વિરોધીઓનુ જૂથ વધવા માડ્યુ. મુસલમાનોએ કહ્યું કે 'રામ' 'રામ'ના શબ્દો મહોલ્લેમહોલ્લે ગજાવી કબીરે પાક નેકી મુસલમાનોના કાનમાં ઝેર રેડ્યુ છે હિંદુઓએ કહ્યુ કે કબીરે તિલક ને જનોઈનો દુરુપયોગ કર્યો છે. એમની વધતી

જતી લોકપ્રિયતાંથી દાઝેલા બીજા ધર્મપાખંડીઓએ વિચાર્યું કે હવે આને ઠેકાણે પાડવો જોઈએ, એની ઠેકડી ઉડાવવી જોઇએ. અને નરસિંહ મહેતાને 'હારમાળા'ની કસોટીનો જેવો પ્રસંગ બની ગયો હતો, તેવો જ એક પ્રસંગ-કબીરના જીવનમાં પણ બની ગયો.

અને એમ તો કયા ભક્તની આકરામાં આકરી કસોટી નથી થઈ? ભડભડ બળતા લોખંડના થાંભલાને બાઝવાનો પ્રસંગ પ્રહ્લાદને પ્રાપ્ત ન થયો હોત કે હિરણ્યકશ્યપની વહાલુડી ભગિની હોળિકાનાં અંકમાં બેસી જીવતા બળી મરવાનો વારો ન આવ્યો હોત, તો એ પ્રહ્લાદને પ્રહ્લાદ તરીકે આજે આપણે શેના યાદ કરત? નાનકડી ઉંમરે ઘનઘોર આકાશની છત્રછાયા નીચે, ગાઢ વનમાં, વિકરાળ હિંસક પ્રાણીઓના સતત ઘૂઘવાટ વચ્ચે બેસીને આકરું તપ ધ્રુવે આદર્યું ન હોત, તો ધ્રુવને આજે કોણ પૂજત? સુધન્વા ઊકળતા તેલના કઢૈયામાં ન પડ્યો હોત, તો એને કોણ સંભારત? મીરાંબાઈને યે હળાહળ ઝેરનો પ્યાલો ક્યાં નથી અપાયો? ઈસુ ખ્રિસ્તે માનવજાતના ભલા કાજે શૂળીની સેજ ક્યાં નહોતી સ્વીકારી? સોક્રેટીસને રાજ્ય તરફથી ઝેર ક્યાં નહોતું આપવામાં આવ્યું? મહમ્મદ પયગંબરે પણ દુઃખો ક્યાં નથી વેઠ્યાં?

આ દરેક પ્રસંગે ભક્તોએ ને મહાન પુરુષોએ પોતાના ધ્યેય ને સિદ્ધાંત તરફની અડગતા બતાવી છે, નમ્રતા ને પરોપકારનાં ગોરસ એમણે પ્રજાને પાયાં છે.

વિરોધીઓના સૂત્રસંચાર અનુસાર, વહેલા એક પ્રભાતે કબીર ગંગામાંથી સ્નાન કરી આવતા હતા, ત્યારે એક વેશ્યા એમને મળી. તેણે કહ્યું:

'કેમ ભક્તરાજ!'

'ઠીક છે, મારગ રોકીને કેમ ઊભાં છો? કોણ છો તમે?'

'હું કોણ છું? નથી ઓળખતા મને? હવે ભગતજી થઈ ગયા એટલે ભૂલી ગયા કેમ?'

'તમે ભૂલતાં હશો બહેન.'

'હું ભૂલું? છટ્! ગામથી મને એકલી તરછોડી ચાલ્યા આવ્યા, ને આજે હવે તમે ઠેકાણે પડ્યા એટલે મારો ત્યાગ કરો, એ કેમ બને? જવાબદારી તો અદા કરવી જ જોઈએ ને? ભગત લોકોનું આવું લક્ષણ ન હોય!'

'પણ આ બધું શું છે? તમારી શી ઇચ્છા છે? મને તો કંઈ જ સમજ પડતી નથી.'

'એ સમજ, અહીં રસ્તામાં નહિ, મને ઘેર લઈ ચાલો એટલે પડશે.'

હોહા થઈ પડી. રાજમાર્ગમાં, સાધુમહાત્મા ગણાતા પેલા કબીર ને આ બાઈને આવો સંબંધ? આવું બોલ? પરંતુ અત્યંત નમ્રભાવે કબીરે તો બધાની વચ્ચે જ કહ્યું:

'મારે ત્યાં આવવું હોય તો બહેન, એક તારે જ માટે નહિ, પણ ગમે તે વર્ણની, ગમે તે જાતિ-સ્ત્રીપુરુષ કે બાળક કોઈને માટે પણ મારાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. ચાલ તારે આવવું હોય તો મારી સુદ્ધે ના નથી; પરંતુ આ મતલબનું આવું હડહડતું જૂઠું બોલવું તને સહેજ પણ ઘટારત નથી; આવીને રહેવાની જ ઇચ્છા તારી હોત, અને ખુલ્લા હૃદયે મારે ત્યાં આવવા તેં માગણી કરી હોત, તો યે હું તારો સ્વીકાર તો કરત જ.'

પણ આવી નિર્દોષતા જનતાને સાંભળવાની ક્યાં ફુરસદ હતી ?

અને બંને ઘેર ગયાં

આખા યે કાશીમાં ચકલે ને મહોલ્લે, આગની માફક વાત પ્રસરી ગઈ ચોરે ને ચૌટે સહુ એક જ વાત કરવા લાગ્યા કબીર, આવો ધર્માત્મા, આટલો બધો પાખંડી ! કબીરની ખ્યાતિથી સળગી ઊઠેલા વિરોધીઓએ રચેલુ આ કાવતરું સફળ થયું જણાયું.

કબીરની વાત વિરોધીઓએ રાજાને કાને નાખી વિરોધ નોંધાવ્યો કે આવી મતલબના ધર્મપાખંડનો અંત જ લાવવો જોઈએ.

રાજસભામાં કબીર તથા વેશ્યા બંનેને હાજર કરવામાં આવ્યાં

રાજાએ પૂછ્યું 'કબીર, આ બાઈ તમારી સાથે જ ઘરમાં રહે છે એટલે તમારી સામેનું તહોમતનામું તો મોજૂદ જ છે તમારા જેવા સંતપુરુષને અત્યારનું આ કલુષિત વાતાવરણ કંઈ જ માન્યામાં આવતું નથી કંઈક સ્પષ્ટતા કરો તો જ બધો ભેદ સમજાય '

પરંતુ રાજાના માયાળુ શબ્દોનો આભાર માની કબીરે તો અત્યંત કાવકાઈથી જણાવ્યું, કે પોતાને એ વિશે કશું જ કહેવાનું નથી

'કેમ એમ ?' રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો

'હું શી સ્પષ્ટતા કરું ? મારે માન શા ? અપમાન શા ? જેને આંખ છે, એવા પૃથ્વી પરના મારા આ સમાનધર્મીઓ વિરુદ્ધ હું શું કહું ? મારી સ્પષ્ટતા, મારા હૃદયની નેકી તો પરવરદિગારને મે ક્યારની યે જણાવી દીધી છે એ અને આ બાઈ બે જ જાણે છે કે સાચી પરિસ્થિતિ શી છે ! ત્યારે આપ સૌની સમક્ષ હુ શું મારી પોતાની જ ઉચ્ચતાનાં, મારી પવિત્રતાના ગુણગાન ગાઉં ? નહિ, એ ન બની શકે ઈશ્વરની સમક્ષ, ખુદાતાલાની સમક્ષ મારી એક જ અરજ છે, એક જ વિનતી-પ્રાર્થના છે આ બાઈનું દિલ પવિત્ર બનો, એ સાચું બોલો, એના દિલમાં રામ વસો. આથી વધુ હું પામર પ્રાણી તે બીજું શું ઇચ્છી શકું ? એ વિના મારી બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, અભિલાષા નથી એટલી જ અરજ મારે આપ સૌની સમક્ષ ને પાક પરવરદિગારની હાજરીમાં ઉચ્ચારવાની છે રામ સૌનાં સારાં વાનાં કરો '

આ શું ? અડધેથી આટલુ બોલી કબીર બેસી ગયા ! હાથ જોડી ઉપર એ નમન કરે છે ! શી છે એના મુખ પરની દિવ્ય કાંતિ ! શી ગંભીરતા ! ને ફાટાતૂટા લૂગડામાં છે છતા એમના મસ્તક પાછળ કેવું શોભી રહ્યું છે પેલું તેજવર્તુલ !

સભામાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ.

કબીરની વાણીની આટલી વિનમ્રતાની કોઈએ આશા રાખી નહોતી સૌના ઉપર એ વાણીનો પ્રભાવ પડ્યો કબીરના એ તેજવર્તુલમાંથી એક ઝીણી પ્રકાશજ્યોત જાણે પેથી વેશ્યાના હૃદય તરફ ગઈ અને વેશ્યાનાં અંધારપટ ઊઘડી ગયાં એ પ્રકાશના તેજમાં વેશ્યાએ પોતાની ભૂલ બરાબર જોઈ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે એકે શબ્દોચ્ચાર કર્યા વિના એ બાઈ રડી પડી અને કબીરને પગે પડી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી કબીરે એને આશ્વાસન

આપ્યું. તે પછી વેશ્યાએ ખુલ્લા દિલે સર્વ હકીકત જાહેર કરી દીધી.

કાળું કરનારનાં મેં કાળાં થયાં.

સિકંદર લોદીએ બન્નેને માફી આપી.

સિકંદર લોદી સંસ્કારી આત્મા હતો. એણે કબીરને ગંભીર આક્ષેપમાંથી મુક્ત કર્યા.

પણ તે પછીથી કબીરની કીર્તિસુવાસ ચારેબાજુ વધુ વેગથી ફેલાઇ. કસ્તૂરીની માફક તે પછી એક માન્યતા એમ કહે છે, કે સંત જ્ઞાનેશ્વરના જીવનમાં બન્યું હતું, તેમ લોકોએ મર્યાદા લોપી અને કબીરને કાશીમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. કબીરે જિંદગીનાં પાછલાં વર્ષો. ઉત્તર હિંદનાં શહેરોમાં, સુરદાસની માફક એક હાથમાં ખજાણિયું હોય એવી દશામાં, પોતાનાં ગીતોમાં હૃદય નિચોવીને ગાતાંગાતાં પસાર કર્યાં.

બીજી, અને વધુ નક્કર, વિશેષ પાયાદાર માહિતી એમ કહે છે કે નાં, આ પછીનાં વર્ષો પણ એ કાશીમાંજ રહ્યા.

આજીવન કબીર વણકર જ રહ્યા. હવે તો એ ઘણા જ વયોવૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. એમની આસપાસ જાતજાતના જિજ્ઞાસુઓ એકઠા થતા હતા, સૌ કોઈ પોતપોતાની હૈયાગૂંચ એમનેકહેતા. એકેશ્વરવાદ, હિંદુમુસ્લિમ ધર્મની સમાનતા, સમાન ઉપદેશ, પ્રચલિત રૂઢિખંડન, અહિંસા, પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા, બન્ને ધર્મોમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સત્યો, વર્ણાશ્રમનો વિરોધ, પુનર્જન્મની માન્યતાનું ખંડન વગેરે લોકહિતકારી 'અને ગમે તેવા કોઈ બુદ્ધિવાદીને યે ગળે ઊતરી જાય એવો ઉપદેશ, એ કાપડ વણતાંવણતાં, વણાટ ઉપર બેઠાંબેઠાં આપતા.

પ્રચલિત રૂઢિઓનું-વહેમોનું નિકંદન જ કાઢવાનું ધર્મકાર્ય-મિશન-લઈને જાણે કબીર જન્મ્યા હતા. એમના અંતકાળે પણ એ બંધનો તોડવાનો એમણે જબ્બર પ્રયાસ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૫૧૮ની સાલ છે.

કબીરને ૧૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

હજી આજે યે આપણે કહીએ છીએ: 'સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ."' વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં હિંદમાંથી ઠેરઠેરથી ઉલેચાઇને જાણે લોકો, આ પવિત્ર ભૂમિમાં પોતાનો દેહ પાડવા મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મેળવવા માટે આવે છે. તે દિવસોમાં એથી ઊલટી બીજી એવીયે એક માન્યતા પ્રચલિત હતી કે કાશીથી થોડે દૂર આવેલા મઘ્ઘર ગામમાં જો કોઈનું મૃત્યુ થાય તો એને ગધેડાનો અવતાર મળે છે.

'આ માન્યતા! જિંદગીનાં આટઆટલાં વર્ષો મેં રૂઢિખંડનમાં કાઢ્યાં તો યે લોકોની હજીયે આવી ધર્માંધતા! એનો પ્રતિકાર થવો જ જોઈએ!' કબીરે મનમાં આવું કંઇક વિચાર્યું હશે. અને પછી—

વિચારો તો ખરા, આ વૃદ્ધ જવાન આટલી ઉંમરે, પોતાના જીવનનું અંતિમ ધર્મકાર્ય પૂરું કરવા, પોતાના ઘણાખરા અનુયાયીઓની 'ના' છતાં-અંતસમયે સર્વ જગતથી તરછોડાતા મઘ્ઘરની સાથે એ જાણે સ્નેહ બાંધવા ગયો.

ત્યા થોડોક સમય એ રહ્યા હશે.

પોતાના નજદીક આવેલા અંતકાળની ઘડી આવી

અને મુખમાં અંતકાળે 'રામ, રામ' શબ્દો સાથે એમણે દેહત્યાગ કર્યો.

પણુ દંતકથા આગળ ચાલે છે

સઘળી વર્ણના એમના અનુયાયીઓ ભક્તરાજના અંતકાળે હાજર હતા મુઝવતો એક મોટો પ્રશ્ન આવી પડ્યો હિંદુઓ કહે કબીર હિંદુ હતા, એમના દેહનો અમે અગ્નિસંસ્કાર કરીએ.

મુસલમાનો કહે નહિ નહિ, કબીર મુસલમાન હતા, એમને તો દફનાવવા જ જોઈએ.

વાત વધી પડી.

પરંતુ કંઈ પણ અજુગતુ પરિણામ આવે તે અગાઉ—

ઓચિંતી જ કોઈ માને નહિ એ રીતે દેદીપ્ય કાંતિવાળી એક સ્નેહમૂર્તિ દેખાય છે. એનાં નયનોમાં ભારોભાર પ્રેમ છે અંધકારમાં એનો પ્રકાશ વધુ પ્રભાવતો દીસે છે.

ધીમેધીમે એ સ્નેહમૂર્તિ આગળ આવે છે અંતિમ સમાધિ લઈ અનંત નિદ્રામાં કબીર પોઢ્યા હતા, ત્યા સુધી છેક નજીક એ આવે છે

શબને ઓઢાડેલી ચાદર ઊંચકાય છે

ને..ને .

હિંદુ અને મુસલમાન બંને જુએ છે, તો ત્યાં શબ નથી, કબીર નથી, પુષ્પનો, રંગબેરંગી પુષ્પોનો મોટો ઢગ છે!

> અડધાં પુષ્પો મુસ્લિમોએ લીધાં, અડધાં લીધા હિંદુઓએ
> મુસલમાનોએ એ ફૂલોની દફનક્રિયા કરી.
> હિંદુઓ અગ્નિસંસ્કાર અર્થે એ પુષ્પો કાશી લઈ ગયા.

આજે કબીરપંથીઓની સંખ્યા લગભગ દસ લાખની હશે કબીરની પુણ્યતિથિએ કાશીના એમના હિંદુ અનુયાયીઓ તથા મઘ્ઘરના મુસ્લિમ અનુયાયીઓ એકત્ર થઈ કબીરે ફેલાવેલા ઐક્યના સિદ્ધાંતોની પુનઃસ્થાપના કરે છે બંને ધર્મોના ઐક્યનું, કબીરનું એ ભવ્ય સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાનો 'દીને ઈલાહી' દ્વારા મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબરે પ્રયત્ન કર્યો, તથાપિ વાતાવરણ ને પરિસ્થિતિને લીધે એ પ્રયાસને સફળતા મળી નહિ આજે હિંદુમુસ્લિમવૈમનસ્યના આવા નાજુક કાળમાં હિંદુમુસ્લિમ-ભેદભાવ હિંદ અને પાકિસ્તાનનાં નવાં રાજ્યો બનવાની પરાકાષ્ઠામા યે ભલે પહોંચ્યો, પરંતુ ઐક્ય માટે પોકારતી ભારતવર્ષની રજેરજ સાદ પાડી આજે યે જાણે પોકાર નાખી કહી રહી છે—

હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય!—હિંદી જીવનનો સાચો રાહ એ જ છે, એ જ છે!

★

સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ ।

સત્યનો સદા જય

લેખક :
શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

જગતના તમામ ધર્મોમાં માનવીની માનવતાને સતેજ રાખે અને સત્ય, પ્રેમ, સંયમ વગેરે ગુણોની વૃદ્ધિ કરે એવી કથાઓના ભંડાર ભર્યા છે. શ્રી. પાઠક 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે દરેક ધર્મનાં પુરાણોમાંથી એવી કથાઓ ચૂંટી લાવીને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. 'સત્યનો સદા જય' એવી જ એક કથા છે. એનું વાચન સત્યનિષ્ઠાની ભાવનાને બળ આપનારું નીવડશે.

કાશીરાજ બ્રહ્મદત્ત મોટો કોલાહલ સાંભળીને જાગી ઊઠ્યો. જુએ તો મહેલ-ફરતો માનવસાગર વીંટળાઈ વળ્યો છે. હાથમાં નાનામોટાં હથિયારો લઈને લોકો રાજમહેલ આગળ એકઠા મળ્યા છે અને ભયંકર અન્યાયનો બદલો લેવા માટે ક્રોધથી લાલપીળા થતા, મહાસાગર ઘુઘવાટ કરે તેમ, અંદરોઅંદર અવાજ કરી રહ્યા છે.

રાજા બ્રહ્મદત્ત બારીમાંથી ડોકાયો એટલે નગરજનોએ પોકાર કર્યો:'ફરિયાદ, ફરિયાદ!'

રાજાએ એક અનુચરને ફરિયાદ શાની છે, તે જાણવા નીચે મોકલ્યો. ગયો તેવો જ અનુચર પાછો આવ્યો ને બોલ્યો: 'મહારાજ, એ બાબતમાં પાંચ આગેવાનો આપને પોતાને રૂબરૂ મળવા માગે છે.'

'બોલાવ' કહી બ્રહ્મદત્ત દીવાનખાનામાં આવ્યો અને એક મોટા સિંહાસન પર બેસી વીખરાયેલા વાળ સરખા કરવા લાગ્યો. સૂર્યોદય થયા છતાં એની આંખમાં હજી ઊંઘ ભરી હતી અને અર્ધઘેનમાં હોય એમ આળસ મરડતો અસ્તવ્યસ્ત દશામાં એ બેઠો હતો.

પંચ દરવાજે આવી ઊભું અને નમીને વંદના કરી. રાજાએ માથું નમાવી આવકાર આપ્યો એટલે સૌ અંદર આવ્યા. આસન ઉપર બેઠા પછી જરા સ્વસ્થ થઈ નગરશેઠ હાથ જોડી બોલ્યો:

'મહારાજ, છેલ્લા કેટલાક દિવસથી આપણા શહેરમાં રોજ રાતે માણસોનો ઘાત થાય છે. સવાર પડતાં જ કોઈની બહેન તો કોઈનો ભાઈ, કોઈનો બાપ તો કોઈનો કાકો એમ એક સશક્ત મનુષ્ય મર્યો જ હોય છે. એક દિવસ આ બાજુથી ખૂમરાણ પડે છે, તો બીજે દિવસે પેલી બાજુથી. આખા નગરમાં હાહાકાર મચ્યો છે!'

'કોઈ જંગલી જનાવર આવતું હોવું જોઈએ' રાજાએ ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો.

'ના મહારાજ, હિંસક પશુનું એ કામ નથી. અમે એની ખાતરી કરી છે. દરેક માણસનું અમુક એક ચોક્કસ જગ્યાએથી જ માંસ કાપી લીધેલું હોય છે, એટલે અમે સૌ એકમતે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે આ કામ કોઈ નરપશુનું છે અને મનુષ્યમાંસ ખાવાના હેતુથી જ આ વધ થાય છે.'

'તો એ નરપશુને તમે પકડી લાવો, એટલે હું એને સજા કરું.'

'ઘાતકને પકડવાનું કામ આપનું છે મહારાજ!'

'એ કામ મારું નથી, નગરરક્ષકોનું છે તમે એમની પાસે જાઓ અને બધી વાત કરો '

નગરશેઠે રાજા સામે જોયું તો એની આંખમાં વિહ્‌વળતા હતી એના ચહેરા પર ભય અને ગ્લાનિ છવાયેલા હતા, એટલે એને કશીક શંકા તો ગઈ, છતાં એ ઊઠીને ઊભો થયો અને પોતાના સાથીઓને લઈ વંદન કરી બહાર આવ્યો

બહાર એકઠા થયેલા લોકોને રાજાનો જવાબ સંભળાવ્યો અને નગરશેઠ તથા પંચના માણસો સેનાપતિ પાસે ગયા લોકોને સૌસૌને ઘેર જવા કહ્યુ, પણ કોઈ ખસ્યા નહિ 'એ નરપશુ હાથ આવ્યા પછી જ અમે ખસવાના છીએ' આમ કહી તેઓ ત્યાં જ ઊભા રહ્યા

સેનાપતિ કાલહસ્તિ શૂરો અને ટેકીલો હતો નગરજનોમા એનું ભારે માન હતુ પંચની વાત સાંભળીને એ ઘડીભર સ્તબ્ધ બની ગયો પછી એણે કહ્યું 'તમે આજે ઘેર જાઓ હું આવતી કાલે સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં એ નરમાસભક્ષકને ખોળી કાઢું છું.' સેનાપતિના વચન ઉપર સૌને પૂરો વિશ્વાસ હતો. પંચે આવી સેનાપતિની વાત લોકોને સંભળાવી એટલે તેઓ શાંતિથી વિખરાયા અને પોતપોતાને ઘેર ગયા

આ બાજુ સેનાપતિ કાલહસ્તિએ પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ ગુપ્તચરોને બોલાવ્યા અને બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં પહેલાં ચોરને પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી બાહોશ અને પ્રમાણિક ગુપ્તચરો આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. ગલીએગલીએ અને ઘેરઘેર છૂપી રીતે તપાસ શરૂ થઈ સાંજ પડી રાતે શહેર ઉપર મછિયા જાળ બિછાવી હોય તેમ જાસૂસો પથરાઈ ગયા.

જેને કોઈ પણ બાબતનો હરામ ચસકો લાગ્યો હોય છે એ પછી ભય કે લજ્જા ગણતો નથી. મનુષ્યમાંસ દાઢે લાગ્યા પછી નરપશુ એના વિના એક દિવસ પણ રહી શકશે નહિ એની સેનાપતિને ખાતરી હતી

રાતનો પહેલો પહોર ગયો બીજો પહોર શરૂ થયો. જાસૂસો વધારે જાગ્રત બન્યા એકાએક એક જાસૂસને કાને ચીસ સંભળાઈ અને તે એક મોટા મહાલયની પછીતે દોડી ગયો જુએ તો હાથમાં ઉઘાડી તલવારે એક આદમી તાજા જ મારેલા માણસનું માંસ ટોપલામાં ભરી રહ્યો છે ગુપ્તચરે દબાતે પગલે પાસે જઈ પાછળથી એની તલવાર પકડી લીધી અને બીજા બે ગુપ્તચરોને ઇશારતથી મદદે બોલાવી એને બાંધી લીધો અચાનક હલ્લો થવાથી પેલો તો સાવ ડઘાઈ જ ગયો એને સેનાપતિ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો

સેનાપતિએ દીવાના પ્રકાશમાં ઘાતકનો ચહેરો જોયો અને એ ભારે નવાઈ પામતાં બોલી ઊઠયો 'આ તો રસક !'

'મહારાજ, મને ક્ષમા કરો ' રસકે હાથ જોડ્યા

રસક, રાજા બ્રહ્મદત્તનો મુખ્ય રસોઇયો હતો અને રાજદરબારીઓમાં માનીતો હતો.

સેનાપતિએ રસકને અભય વચન આપતાં કહ્યુ 'તારે હાથે આવુ ઘાતકી કામ થાય એ હું માની શકતો નથી, માટે જેવી હોય તેવી ખરી વાત કહી દે સત્ય હકીકત કહીશ તો તારો અપરાધ માફ કરવામાં આવશે '

રસકે થોથરાતી જીભે અને થડકતે હૈયે કહ્યુ 'મહારાજાને નરમાસનો સ્વાદ લાગ્યો છે. પહેલાં તો મૃત્યુદંડ થયેલા કેદીઓનું

માંસ તેમના મર્યા પછી હું લઈ જતો, પણ કેદીઓ રોજ ક્યાંથી મૃત્યુદંડ પામે? એટલે નગરજનોને મારવાનું કામ મારે કરવું પડે છે.'

'રસક!' સેનાપતિએ ખિન્ન અવાજે કહ્યું: 'બાપ ઊઠીને દીકરાનું માંસ ખાય, ત્યારે ધરતી રસાતળ થઈ ગઈ સમજવી. તને મેં અભયદાન આપ્યું છે, એટલે બીજી કશી શિક્ષા કરતો નથી, પણ તારે આવતી કાલે સવારે મહારાજાની સામે આ વાત કબૂલ કરવી પડશે.'

'પણ......'

'મહારાજા પણ તારો વાંકો વાળ ન કરે એની તને ખાતરી આપું છું.'

'તો પછી આપ કહેશો તે કરવામાં મને હરકત નથી.'

'તારે સત્ય હકીકત નિર્ભયપણે કહેવાની છે. તારા પાપનું એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે!'

સૂર્યોદય થતાં જ સેનાપતિ કાલહસ્તિ રાજા બ્રહ્મદત્તને મહેલે આવ્યો. સેનાપતિને આવેલા સાંભળી રાજા મનમાં ભય પામ્યો, છતાં તરત એમને મળવા બોલાવ્યા. કાલહસ્તિએ બીજી કશી આડીઅવળી વાત કર્યા વિના રાજાને દઢ અવાજે કહ્યું: 'રસકની પાસે નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષો મરાવી નાખી તેનું માંસ તમે ખાઓ છો એ વાત ખરી છે?'

રસક સામે જ ઊભો હતો. રાજાએ એની સામે ન જોતાં નીચી નજરે જવાબ આપ્યો: 'હા વાત સાચી છે.'

'તો તમારે અત્યારે, આ ઘડીએ જ નરમાંસ છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ અને અત્યાર સુધી કરેલા મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.'

'સેનાપતિ!' રાજા બોલ્યો: 'બીજું તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છું, પણ મારાથી એ વાત નહિ બને.'

સેનાપતિએ રાજાને ઘણુંઘણું સમજાવ્યો પણ રાજાનો મોહ ન છૂટ્યો. એવામાં બહાર કોલાહલ સંભળાયો. સેનાપતિએ જોયું તો નીચે માનવમેદની મળી છે. રાજા પોતે રસક પાસે માણસોનાં ખૂન કરાવે છે અને માંસ ભક્ષણ કરે છે, એ વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ હતી અને એનો બદલો લેવા લોકો અધીરા બન્યા હતા.

સેનાપતિએ ફરી એકવાર રાજાને કહ્યું: 'હજી માનો તો સારું મહારાજ! નહિંતર આ બહાર એકઠા થયેલા લોકો આપને ઠાર કરશે.'

'તો પછી હું આ શહેર છોડીને ચાલ્યો જવા ઇચ્છું છું.' ગભરાઈ જઈને રાજા બોલ્યો.

સેનાપતિએ રાજાને રસક સાથે ગામ બહાર કાઢી મૂક્યો અને નગરજનોની સંમતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા ગોઠવી કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

*

આ બાજુ બ્રહ્મદત્ત એક મોટા અરણ્યમાં પહોંચ્યો. કોઈ જૂનવાણી વડલા નીચે એણે પોતાનો મુકામ કર્યો. રસકે વાળીઝૂડીને ઝાડના થડ પાસે બેઠક કરી, વડના પોલાણમાં ઓઢવાના કામળા રાખ્યા અને પછી બન્ને જણાં હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા મોટા કુહાડા લઈ રસ્તો રોકી બેઠા. એ રસ્તો કાશી જવા માટેનો ધોરી માર્ગ હતો. કોઈ એકલદોકલ યાત્રાળુ અગર સંઘ ત્યાંથી પસાર થતાં બંને જણ એમની ઉપર તૂટી પડતા અને પછી નરમાંસની જયાફત ઉડાવતા.

શહેરમાં રાજાને થોડા માંસથી જે ભૂખ અને અસખરો રડી ગયેલો તે અહી બેફામ બનીને વકર્યો અને જેટલુ આવે તેટલું માંસ ભક્ષણ તે કરવા લાગ્યો.

થોડા સમયમા એ રસ્તો વેરાન બન્યો લોકોમાં ફરી હાહાકાર મચી ગયો આખા ભરતખંડમાં બ્રહ્મદત્ત નરમાંસભક્ષક ચોર બન્યો છે એ વાત પસરી ગઈ

રસ્તો નિર્જન બન્યાથી બ્રહ્મદત્તને ખોરાક મળવામા મુશ્કેલી પડવા લાગી બનેને દૂરદૂર જવુ પડતુ અને મહામુશ્કીબને કોઈ રડ્યોખડ્યો માણસ મળે તેને મારીને ચલાવવુ પડતું રોજ હૃષ્ટપુષ્ટ મનમાન્યા મનુષ્યનુ માંસ ખાવાને ટેવાયેલા બ્રહ્મદત્તને આ મુશ્કેલી અસહ્ય થઈ પડી

એકવાર ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ પણ શિકાર મળ્યો નહિ બ્રહ્મદત્તને કઈ ચેન પડતુ ન હતુ, એનો જાણે જીવ જતો હોય એટલી વેદના થવા લાગી. આખરે એણે એક જ ઘાથી રસકનું માથુ ઉડાવી દીધું અને તેના માંસથી પોતાની ભૂખ સમાવી રસક વિના હવે એ એકલો જ ફરવા લાગ્યો અને અમૂણો ઘાતકી બનીને મનુષ્યવધ કરવા લાગ્યો.

એકવાર એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ પોતાના અંગરક્ષકો સાથે એ રસ્તેથી નીકળ્યો. ‘ઊભા રહો, આ બ્રહ્મદત્તને ભોજ ધરતા જાઓ’ એવી કારમી ચીસ સાંભળતાં અંગરક્ષકોના હાંજા ગગડી ગયા અને તેઓ દિગ્મૂઢ જેવા થઈ જેઇ રહ્યા બ્રહ્મદત્તે સુંદર પુષ્ટ દેહવાળા બ્રાહ્મણને ખભે ચડાવ્યો અને દોટ મૂકી

આ રીતે પોતાની આંખ સામે બ્રાહ્મણને ઉપાડી જતો જોઈને અંગરક્ષકોના મનમા ભારે આઘાત લાગ્યો ‘આપણે મોટા લડવૈયા અને ક્ષત્રિયોની હાજરીમા આ એક બ્રાહ્મણને લઈ જાય એ તે કેવી વાત!’ આમ વિચારી તેઓ હિંમત કરી એની પાછળ પડ્યા બ્રહ્મદત્ત આરોઅવળો થઈને નાસવા ગયો, તેવામાં એના પગમાં ખેરના ઝાડનુ એક ઠૂંઠું વાગ્યુ, એટલે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઈ એ ખોડંગતો ખોડ ગતો જીવ બચાવી નાઠો

અંગરક્ષકોને તો બ્રાહ્મણ મળ્યો એટલે એને લઈ પાછા વળ્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

બ્રહ્મદત્ત લંગડાતો આવીને પોતાના રહેઠાણ આગળ ઢગલો થઈ પડયો ઘા સખત વાગેલો એની વેદના ખૂબ થતી હતી રાતદિવસ એ તરફડવા લાગ્યો આખરે એણે વડ ઉપર રહેતા દેવની માનતા કરી કે ‘જે મારો પગ સારો થઈ જશે, તો તને સો રાજકુમારના લોહીથી નવરાવીશ અને મોટો નરયજ્ઞ કરીશ’

આ માનતા પછી એના મનને શાંતિ વળી સાત દિવસ એક ઠેકાણે હાલચાલ કર્યા વિના પડ્યો રહ્યો એટલે ઘા આપમેળે રુઝાઇ ગયો

આવો મોટો જીવલેણ ઘા રુઝાયો એટલે બ્રહ્મદત્તે પોતાની માનતા પૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એક દિવસમાં પચાસ–સાઠ માઇલની મજલ કરી એ કોઈ રજવાડામાં પહોંચી જતો, એકાદ બે રાજકુમારને ઉપાડી લાવતો, ને રાજકુમારની હથેળીમા કાણુ પાડી એને વડની વડવાઈ સાથે બાંધી દેતો

આમ કરતાં નવાણુ રાજકુમાર એકઠા થયા, એક બાકી રહ્યો.

બ્રહ્મદત્ત બધાં રાજ્યોમા ફરી વળ્યો; પણ કુરુદેશના રાજમહેલ પાસે જતાં

એના પગ ઊપડતા ન હતા. કેટલીયે વાર એ ત્યાંથી પસાર થયો, પણ રાજ્યની હદ આવે એટલે બીજી તરફ વળી જાય. કુરુ દેશના કૌરવ રાજાને સુતસોમ નામનો રાજકુમાર હતો. નાનપણમાં એ તક્ષશિલા ગુરુકુળમાં ભણવા ગયેલો, ત્યારે આ માનવભક્ષ રાક્ષસ બનેલો બ્રહ્મદત્ત એક ધર્મશાળામાં તેની સાથે થઈ ગયેલો. હજારો શિષ્યોમાં આચાર્યને પ્રિય થઈ પડેલો સુતસોમ દરેકનો માનીતો હતો. બ્રહ્મદત્ત એના પ્રત્યે ખૂબ ભાવ રાખતો. બંને ભણીને સાથે જ પાછા ફર્યા, ત્યારે એકબીજાએ મૈત્રી જાળવવાના કોલ આપ્યા હતા. સુતસોમનું જીવન સાદું, સંયમી, સેવાપરાયણ હતું. બ્રહ્મદત્તે પણ એવું જીવન ગાળવાનો કોલ સુતસોમને આપેલો; પણ આજે પોતાનું જીવતર એક રાક્ષસ જેવું બની ગયું હોઈ બ્રહ્મદત્ત સુતસોમને મોં બતાવતાં મનમાં ડરતો હતો અને બીજા રાજકુમારોની પેઠે એને પકડીને યજ્ઞમાં હોમી દેવાનો વિચાર આવતાં એનું મન અંદરથી બોલી ઊઠતું, કે 'તક્ષશિલા ગુરુકુળમાં એણે મને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરી, ખાનપાન અને વ્રતનિયમમાં એ રાત-દિવસ મારો સાથી બનીને રહેતો, એના ગુણ તે કેમ વિસરાય?' આમ વિચારીને એ કુરુદેશના સીમાડાથી ફરીને ચાલ્યો જતો.

પણ એકવાર રાતે એ પોતે અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં વડ નીચે સૂતો હતો, ત્યારે એના કાનમાં જાણે કે વડની દેવી બોલતી હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. ફરતી વડવાઈએ ટીંગાડેલા નવાણું રાજકુમારો મોતની રાહ જોતા લટકતા હતા. એની જરા પણ દયા બ્રહ્મદત્તના હૃદયમાં ન હતી, પણ જ્યારે દેવી જેવો અવાજ એને કાને પડ્યો, ત્યારે એ સફાળો બેઠો થઈ ગયો. એણે સાંભળ્યું:

'તેં આ નવાણું રાજકુમારોને પકડ્યા, પણ કુરુ દેશના સુતસોમને કેમ ન પકડ્યો? એ તને વહાલો છે, માટે જ તેં એને છોડી દીધો છે, પણ દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે તો પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુનું બલિદાન આપવું જોઈએ. આમાં તો તેં પક્ષપાત કર્યો છે!'

બ્રહ્મદત્તને એ વાણી ખરી લાગી. અને, આટલું કર્યા છતાં જ્યાં સુધી વહાલી વસ્તુનું બલિદાન નહિ આપું, ત્યાં સુધી દેવી પ્રસન્ન નહિ થાય એવા ભયથી એ ઊભો થયો અને વધારે વિચાર કર્યા વિના કુરુદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

દિવસરાત ચાલતો રસ્તામાં ક્યાંયે રોકાયા વિના એ ઇંદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યો. સુતસોમને રાજમહેલમાંથી પકડવો સહેલ ન હતો. એટલે એણે એક યુક્તિ કરી. રાતે પોતે શહેરના ઉપવનમાં એક ભાંગેલા દેવળના ઓટલા પર સૂતો. તે વખતે આકાશના તારા ભણી એની નજર ગઈ. બ્રહ્મદત્ત ખગોળવિદ્યા જાણતો હતો એટલે એણે ગણતરી કરી, તો બીજે દિવસે સવારે પુષ્ય નક્ષત્રનો યોગ આવે છે એમ જણાયું. રાજાઓ આ પર્વને દિવસે જળાશય પર સ્નાન કરવા નીકળે અને પુણ્યદાન કરે એવો રિવાજ સર્વસામાન્ય હતો. એ રિવાજ પ્રમાણે રાજકુમાર સુતસોમ પણ બીજે દિવસે સરોવરતીરે નાહવા આવશે એમ એણે વિચાર કર્યો. એ વખતે રાજકુમારને પકડી લેવો ફાવશે એમ મનમાં એણે ગાંઠ વાળી.

મોંસૂઝણું થાય તે પહેલાં નગર બહાર આવેલા એક મોટા તળાવમાં કમળના દંડ નીચે બ્રહ્મદત્ત સંતાઈને બેસી ગયો.

આ બાજુ એવું બન્યું કે તક્ષશિલાનો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સુતસોમની કીર્તિ સાંભળીને ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યો. સુતસોમ

રાજકુમાર પોતે વિદ્વાન છે અને વિદ્વાનોની કદર કરે છે એમ સાંભળીને એની પાસેથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થશે એ આશાએ તક્ષશિલાથી પગે આટલે દૂર આવ્યો હતો. પાસેનાં ગામમાં રાત ગાળી પો ફાટતાં જ એ ઉદ્યાનસ્થ આવી પહોંચ્યો.

રાજકુમાર સુતસોમ પુષ્ય નક્ષત્રના યોગનું માહાત્મ્ય વિચારી પ્રાતઃકાળમાં વહેલો ઊઠ્યો અને સૂર્યોદય થયા પહેલાં બે ઘડી પોતે બંધાવેલા કમળસરમાં એ નાહવા ચાલ્યો.

રાજકુમારનો રથ ઘરઘરાટ સામેથી આવતો દીઠો. એટલે પેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રસ્તાની બાજુ પર ખસ્યો અને સારથીને 'અંદર કોણ છે?' એમ પૂછ્યું. 'રાજકુમાર સુતસોમ પુષ્ય નક્ષત્રના સ્નાનાર્થે જાય છે.' એવો ઉત્તર સાંભળતાં બ્રાહ્મણે આશીર્વચન ઉચ્ચાર્યાં. રથ ઊભો રખાવી રાજકુમાર નીચે ઊતર્યો અને બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

બ્રાહ્મણે પોતાના આવવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું 'રાજકુમાર! હું તક્ષશિલાથી આવું છું. તમારો વિદ્યાપ્રેમ જોઈ અહીં સુધી ચાલતો આવ્યો છું. તમને સંભળાવવા સો સો કાર્ષાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક લાવ્યો છું. તે તમે એકવાર સાંભળો અને પછી યોગ્ય લાગે તો મને પુરસ્કાર આપજો.'

સુતસોમે ઉત્તર આપ્યો 'હું અત્યારે તો નાહવા જાઉં છું. આપ રાજમહેલે પધારો. હમણાં જ હું પાછો આવીશ અને આપના શ્લોક સાંભળી કૃતાર્થ થઈશ.' આમ કહી પોતાના અનુચરને રાજકુમારે આજ્ઞા કરી 'આ ભૂદેવને રાજમહેલમાં લઈ જાઓ અને તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કરો. એટલામાં હું સ્નાન કરીને આવી પહોંચું છું.'

બ્રાહ્મણ ફરી આશીર્વાદ આપી અનુચર સાથે નગર ભણી ચાલ્યો. સુતસોમ તળાવને કિનારે આવી પહોંચ્યો. મુગટ અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઉતારી સુતસોમ તળાવમાં ઊતર્યો. તેવો જ નરભક્ષક બ્રહ્મદત્ત બહાર નીકળ્યો અને તેને પીઠ પર ચડાવી, અંગરક્ષકોની આંખમાં ધૂળ નાખી ત્યાંથી ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો. અંગરક્ષકો પાછળ દોડ્યા પણ પવનવેગી બ્રહ્મદત્ત પાસેની ગીચ ઝાડીમાં સંતાતો છુપાતો ઘડીભરમાં અલોપ થઈ ગયો.

કેટલોક પંથ કાપ્યા પછી બ્રહ્મદત્ત શ્વાસ ખાવા રોકાયો. સુતસોમને નીચે ઉતારી પોતે કમ્મરે હાથ ટેકવી જરા ઊંડો શ્વાસ લીધો. તેવામાં એણે સુતસોમની આંખમાં આંસુ જોયાં. આ જોઈને બ્રહ્મદત્ત નવાઈ પામ્યો અને બોલ્યો 'આ શું, સુતસોમ, તું તો જ્ઞાની અને વીર રાજકુમાર હતો. આપણે તક્ષશિલામાં ભણતા એ વખતે મેં કોઈ દિવસ તારી આંખમાં આંસુ જોયાં ન હતાં. ખરો બહાદુર મોતને જોઈને રડી પડતો નથી. કદાચ તને તારાં માબાપ અને સ્ત્રી-પુત્ર સાંભર્યાં હશે, પણ તું જ નાનપણમાં કહેતો હતો, કે આ સંસાર અસાર છે. એ જ્ઞાન અત્યારે ક્યાં ગયું?'

રાજકુમાર સુતસોમે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. "અરે ભલા ભાઈ, તું બ્રહ્મદત્ત આ કામ કરે છે એ સાંભળીને મને ભારે દુઃખ થતું હતું, પણ એ વાત હું પછી કરીશ, પહેલાં તારા પ્રશ્નનો હું ઉત્તર આપું. મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં છે, તે મારાં માતપિતા કે સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે નથી, પણ મેં એક બ્રાહ્મણને 'નાહીને આવ્યા પછી તારા શ્લોક સાંભળીશ' એવું વચન આપ્યું છે. એ મારી રાહ જોઈને બેઠો હશે. મારું એ વચન પળાશે નહિ, તેના દુઃખથી મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાં

આંસુ આવ્યાં છે. આપણે એક ગુરુ પાસે વિદ્યા ભણ્યા છીએ. મેં તને અભ્યાસમાં સહાય કરી છે એ તને યાદ હોય, તો એ યાદ કરીને મને જો તું છોડે, તો હું બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળી એને ઘટતો પુરસ્કાર આપીને તરત પાછો આવીશ."

આ સાંભળીને એ માનવભક્ષી રાક્ષસ ખડખડ હસી પડ્યો અને ઘોઘરા અવાજે મશ્કરી કરતો હોય તેમ બોલ્યો: 'હાથમાં આવેલા શિકારને જતો કરું એવો હું મૂર્ખ નથી. એકવાર મોતના મોઢામાંથી તું પાછો જાય પછી શાનો આવે? તું તો સીધો જઈને રંગમહેલમાં જ પહોંચી જાયને! એટલે હવે છૂટવાની આશા મેલી દેજે.'

રાજકુમાર સુતસોમે પ્રથમની પેઠે જ શાંતિથી કહ્યું: 'હે મિત્રવર્ય, અસત્ય બોલીને જીવવા કરતાં હું મરવું વધારે પસંદ કરું છું. કદાચ મેરુ ચળે પણ હું જૂઠું નહિ બોલું. પૃથ્વી રસાતળ જાય, ગંગા નદી હિમાલય તરફ ઊલટી વહેવા લાગે, તોપણ હું અસત્ય નહિ બોલું. આમ છતાં પણ તને પતીજ ન પડતી હોય, તો હું મારી તલવારના સમ ખાઈને કહું છું કે બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળીને હું જરૂર પાછો આવીશ.'

મનુષ્યમાંસ ખાનાર બ્રહ્મદત્ત સુતસોમનાં દૃઢ વચનો સાંભળી ઘડીભર સ્તબ્ધ બન્યો. ગમે તેવો લુચ્ચો અને હરામખોર માણસ પણ એક સાચા માણસના ખરા જિગરનાં સત્ય વચનો સાંભળે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં એની અસર પડે છે અને પોતાની જાત કરતાં પણ વધારે ભરોસો એને એ સત્યનિષ્ઠ માનવી ઉપર બેસે છે. બ્રહ્મદત્ત રાક્ષસ બન્યો હતો, છતાં એના હૃદયમાં સુતસોમનાં વચનોનો પડઘો પડ્યો અને એ વિચારવા લાગ્યો: 'ગમે તેમ પણ આ સુતસોમ નાનપણથી સત્યપ્રિય છે. વળી ક્ષત્રિય તલવારના સમ કદી ખાય નહિ એવા આકરા સમ એણે ખાધા છે. તો ભલે એકવાર એ નાસી જાય, તોપણ એની પરીક્ષા તો લેવી જ.' આમ વિચારી એ બોલ્યો: 'ભાઈ સુતસોમ, ક્ષત્રિયો ન ખાય એવા તલવારના સમ તેં ખાધા છે, તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને વિદાય કરી તું પાછો જલદી આવતો રહેજે. તારા વિના મારો યજ્ઞ અધૂરો ન રહે તે ધ્યાન રાખજે.'

'એની તું ફિકર ન કરતો. સૂર્ય પશ્ચિમે ઊગે તો ય સુતસોમ આવ્યા વિના નહિ રહે તેની ખાતરી રાખજે.' આમ કહીને એ ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

આ બાજુ સુતસોમને મનુષ્યભક્ષક રાક્ષસ ઉપાડી ગયો છે એ વાત આખા નગરમાં ફેલાતાં સૌ વ્યાકુળ બની શોક કરી રહ્યા હતા. ચોમેર ઘોડેસવાર દોડાવ્યા છતાં પત્તો ન લાગ્યો એટલે સુતસોમ વિષે સૌએ આશા મૂકી દીધી હતી. એટલામાં રાજકુમારને એકાએક આવતો જોઈને સૌ ઘેરી વળ્યા. રાજમહેલમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. સૌ એકી અવાજે કહેવા લાગ્યા: 'રાજકુમાર ખરો હોશિયાર, એ નરરાક્ષસના હાથમાંથી કોઈ છૂટતું નથી અને આ છૂટી આવ્યો!' રાજમહેલમાં પોતાની ફરતાં ફરી વળેલાં સ્વજનોને પ્રેમપૂર્વક શાંતિથી દૂર કરી રાજકુમાર પેલા બ્રાહ્મણ પાસે પહોંચ્યો. એ બિચારો તો રાજકુમારનું અપહરણ થયાની વાત સાંભળી સાવ નિરાશ બની ગયો હતો. એવામાં સુતસોમ આવીને પગે પડ્યો એટલે એના હરખનો પાર ન રહ્યો.

રાજકુમારે સ્વસ્થ ચિત્તે સામે બેસતાં બ્રાહ્મણને કહ્યું: 'મહારાજ, તમારા શ્લોક

હવે મને સભળાવો '

બ્રાહ્મણે કહ્યું ' રાજકુમાર, આ મારા શ્લોક કશ્યપ બુદ્ધના મુખમાથી નીકળ્યા છે, તેથી તે ઘણા મૂલ્યવાન છે તમે શાતિથી આદરપૂર્વક એનુ શ્રવણ કરો '

રાજકુમાર એકચિત્તે સાભળી રહ્યો

सकिदेव सुतसोम, सब्भि होति समागमो।
सा नं संगति पालेति, नासब्भि बहु संगमो॥
सब्भिरेव समासेथ, सब्भि कुब्बेथ संथवं।
सतं सद्धम्ममञ्ञाय सेय्यो होति पापियो॥

जीरन्ति वे राजरथा सुचित्ता
अथो शरीरंऽपि जरं उपेति।
सतं च धम्मो न जरं उपेति
सन्तो हवे सब्भि पवेदयंति ॥३॥

नभं च दूरे, पठवी च दूरे
पारं समुद्दस्स तदाहु दूरे।
ततो हवे दूरतरं वदन्ति
सतं च धम्मो असतं च राजा ॥४॥

ભાવાર્થ (૧) હે સુતસોમ, જીવનમા માત્ર એક જ વખત સજ્જનનો સમાગમ થાય છે, તો તે સસારસાગરમાથી પાર ઉતારે છે, પણ દુર્જનનો સગ રોજનો હોય, તોપણ તે નકામો છે

(૨) જે હમેશા સત્પુરુષોના સગમા રહે છે અને તેમની સાથે આદરમાનથી પ્રેમપૂર્વક વસે છે, એટલુ જ નહિ તેના સદ્ધર્મને જાણી લે છે, તે માણસ સદા સુખી થાય છે અને તેનુ દુખ હમેશ માટે ટળે છે

(૩) રાજાઓના સુશોભિત રથો જીર્ણ થાય છે, માણસના શરીર પણ વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે, પણ સત્પુરુષોએ બોધેલો ને આચરેલો ધર્મ કદી જૂનો થતો નથી એમ ડાહ્યા પુરુષો કહી ગયા છે

(૪) આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે અને સમુદ્રનો કિનારો એથીયે વધારે દૂર છે હે રાજા ! સત્પુરુષોનો ધર્મ અધર્મથીયે ઘણો વધારે દૂર છે.

શ્લોક પૂરા થયા તોપણ રાજકુમાર એના ગભીર અર્થનુ ચિતવન કરતો, જમીન પર દૃષ્ટિ ઠેરવી બેઠો છે થોડીવારે એ વિચારમાથી જાગ્યો અને બોલ્યો ' તમે કહેલા ચારે શ્લોક મનુષ્યના જીવનને સન્માર્ગે વાળવા માટે મહામૂલ્યવાન છે તેનુ મૂલ્ય લક્ષ સોનામહોરથી પણ અધિક છે પારિતોષિક તરીકે હુ તમને ચાર હજાર કાર્ષાપણ આપુ છુ, તેનો સ્વીકાર કરો ' આમ કહી રાજકુમારે બ્રાહ્મણને ચાર હજાર કાર્ષાપણ મગાવી અર્પણ કર્યા બ્રાહ્મણે પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યા

રાજા કૌરવ્યને આ વાતની જાણ થતા એણે ઠપકો આપતા કહ્યું ' આ તેં શું કર્યું ? કોષનુ દ્રવ્ય આમ ઉડાવી દેવું યોગ્ય નથી એક શ્લોકની કિંમત બહુ બહુ તો પાચ, પચીસ કે પચાસ કાર્ષાપણ હોય, પરતુ હજાર હજાર કાર્ષાપણ આપ્યા એ કેવુ ? '

રાજાના ક્રોધભરેલા વચન સાભળી રાજકુમારે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો ' પિતાજી, આપ ગુસ્સે ન થાઓ મે સદ્‌વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય તે માટે જ આ ધન આપ્યુ છે સાધુપુરુષોના બોધવચનો સાભળતા મને ખૂબ આનદ થાય છે મારા નોકર પાસેથી પણ હિતવચનો સાભળવા મને ગમે છે આટલે દૂરથી આવેલા બ્રાહ્મણને સો ખસો કાર્ષાપણ આપુ, તો એમા એની વાટખરચી પણ ન નીકળે; પરતુ આજ પછી તમારા પૈસાનો આવો દુરુપયોગ હવે નહિ થાય અને તમારે મારા પર ક્રોધ કરવાનુ કારણ પણ નહિ રહે નરભક્ષી બ્રહ્મદત્તને વચન આપ્યા પ્રમાણે હવે તે પાસે

જાઉં છું. ત્યાંથી પાછા આવવાની બિલકુલ આશા નથી.'

'એટલે શું તું પાછો જવા માગે છે?' કૌરવ્ય રાજા આશ્ચર્ય પામી બોલી ઊઠ્યો. 'એકવાર એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટ્યો ને હવે એ કાળના મોઢામાં જઈને પડવાની શી જરૂર છે? હું તને જવા દેવાનો નથી.'

રાજકુમાર સુતસોમ બોલ્યો: 'પિતાજી, એ ભલે ઘાતકી હોય, મનુષ્યભક્ષક હોય પણ મારા ઉપર એણે ભારે ઉપકાર કર્યો છે. એક બ્રાહ્મણના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની એણે મને તક આપી એ તેનો મહદુપકાર હું કદી નહિ ભૂલું. આવા ઉપકારી માણસનો હું વિશ્વાસઘાત કરું, તો મારા જેવો કૃતઘ્ની પાપી બીજો કોઈ ન ગણાય.'

રાજા કૌરવ્યને આમ અનેક રીતે માનવ-ધર્મ સમજાવી સુતસોમ ચાલી નીકળ્યો. અને જ્યાં બ્રહ્મદત્ત એની રાહ જોતો હતો, ત્યાં એના રહેઠાણના સ્થળે આવી પહોંચ્યો.

વડ નીચે મોટો યજ્ઞકુંડ પ્રગટાવવામાં આવ્યો હતો અને એક મોટા બાજઠ ઉપર બ્રહ્મદત્ત પલાંઠી વાળીને બેઠો હતો. રાજકુમારોને હોમવા પૂર્વે એ મંત્ર ભણી રહ્યો હતો. પોતે મોટો કર્મકાંડી વિદ્વાન પણ હતો એટલે એને હવન કરાવનાર કોઈ આચાર્યની જરૂર ન હતી. માત્ર સુતસોમ આવી જાય એટલે આહુતિઓ આપવાનું શરૂ કરું એમ એ મનમાં વિચારી રહ્યો હતો. સુતસોમ આવશે જ એવી એના મનમાં ખાતરી હતી, તેથી એ નિશ્ચિંતપણે પૂર્વમંત્રોચ્ચાર કરી રહ્યો હતો.

સુતસોમે આવતાંવેંત બ્રહ્મદત્તને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું: 'મારું વચન પૂરું કરીને હું આવી ગયો છું, હવે તું મને મારીને યજ્ઞ પૂરો કર, અથવા તારે પોતાને મારું માંસ ખાવાની મરજી હોય તો તેમ કર.'

સુતસોમની સત્યપ્રિયતા, નિર્ભયતા અને દેહ વિષેની અનાસક્તિ જોઈ બ્રહ્મદત્ત અંતરથી રાજી થયો અને બોલ્યો: 'તું પાછો આવી ગયો છો એટલે હવે મને કશી ઉતાવળ નથી, વળી તું સામે ચાલીને મારી પાસે આવ્યો છે એટલે તને વડવાઈ સાથે બાંધી રાખવાની જરૂર નથી. થોડા મંત્રો બાકી રહ્યા છે તે પૂરા કરી લઉં પછી આહુતિ આપવાનું શરૂ કરીશ. દેવતાની આજ્ઞા મુજબ વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પ્રથમ હોમવી જોઈએ, તેથી આ બધા કુમારોમાં તું મને પ્રિયમાં પ્રિય છે એટલે તને જ પહેલો હોમીશ; પરંતુ તે પહેલાં તને હરકત ન હોય, તો પેલા બ્રાહ્મણે તને જે શ્લોક સંભળાવ્યા હોય તે મને ગાઈ બતાવ.'

સુતસોમે કહ્યું: 'એ શ્લોકને ને તને શું લાગેવળગે? આપણા ગુરુએ બોધેલાં ઉત્તમ સુભાષિતો વિસરી જઈને તું નરમાંસભક્ષી રાક્ષસ બન્યો છે અને અત્યંત ક્રૂર કર્મો કરતાં પણ તારું હૃદય થડકતું નથી, તો તને શ્લોકો સાંભળવાની શી જરૂર છે?'

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું: 'હું માણસનું માંસ ખાઉં છું એ સિવાય બીજો કોઈ અવગુણ મારામાં નથી. અને એક એટલા અવગુણને લીધે તું મને નૃશંસ અને પાપી માની સારા સદુપદેશ માટે પણ અયોગ્ય ઠરાવે છે, તે મને ઠીક લાગતું નથી. રાજાઓ મૃગયા કરી ગરીબ બિચારાં મૂગાં પશુઓને મારીને ખાય છે તેનાથી હું ઊતરતો નથી; પણ એ વાત જવા દે, તને મેં જવા દીધો છતાં મોતની પરવા કર્યા વિના તું અહીં પાછો કેમ આવ્યો, એ વાત કર. તું રાજનીતિ ભૂલી ગયો જણાય છે, નહિતર દુશ્મનના હાથમાંથી છટકી ગયેલો ક્ષત્રિય ફરી જાણીજોઈને પાછો ન આવે!'

સુતસોમે જવાબ આપ્યો 'રાજનીતિ કરતા સત્યપાલન ચઢે છે સત્યને આધારે જગત ટકી રહ્યું છે હુ વચન પાળવા માટે ગયો હતો અને વચનપાલન માટે જ તારી પાસે પાછો આવ્યો છુ '

બ્રહ્મદત્ત ખડખડાટ હસી પડયો. સુતસોમના બાળક જેવા નિર્દોષ અને સરળ વાકયો સાભળી એને અત્યત આનદ થતો હતો એવા વચનો વધારે સાંભળવાના હેતુથી એ બોલ્યો 'અલ્યા મૂરખા, રાજમહેલમા વસવુ, ભાવતાં ભોજન જમવા, રમણીઓ સાથે રગરાગ ઉડાવવા એ બધુ છોડી સત્યનુ પૂછડુ પકડી રાખવુ એમાં કઈ ડહાપણ છે? તારી અક્કલ મારી ગઈ લાગે છે?'

સુતસોમે શાંતિથી કહ્યુ 'આ દુનિયામા સત્ય જેવી મીઠાશ બીજી કોઈ વસ્તુમા નથી જેણે એ અમૃતરસનુ પાન કર્યું છે, તે જ આ સસારસાગર તરી શકે છે '

'એ વાત જવા દે,' બ્રહ્મદત્તે બીજો મુદ્દો લીધો 'પણ માણસને જીવવાની ઇચ્છા તો સ્વાભાવિક હોય છે અને તેથી મોતનો ડર દરેકને લાગે છે પોતાનો જીવ બચાવવા જૂઠુ બોલવુ એવુ રાજનીતિમાં કહ્યુ છે, છતા તુ મોતની બીક રાખતો નથી એનુ શુ કારણ?'

સુતસોમે કહ્યું 'કારણ કે મે આજ સુધીમાં મારી જિદગી કેવળ લોકહિતના કામ કરવામા જ વિતાવી છે હમેશાં કર્તવ્યનુ પાલન કર્યુ છે માબાપની સેવા કરી છે, મિત્રોને મદદ કરી છે, એટલે મને મોતનો ડર નથી '

સુતસોમના આવા રહસ્યમય વચનો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ રાજી થયો અને મનમા વિચારવા લાગ્યો કે આવા મુક્ત પુરુષને મારવાથી આર્યાવર્તને ભારે હાનિ થશે હજી તો આ રાજકુમાર ભરજુવાન છે એ લાબુ જીવશે, તો જગતને ઉપકારી થઈ પડશે આમ વિચાર કરી એ બોલ્યો 'સુતસોમ, તુ મારો મિત્ર છે, ઉપકારી છે, એટલા માટે નહિ પણ તારી જિંદગી આર્યાવર્તના હિત માટે ઉપયોગી છે એટલા માટે તારા જેવાને હણીને યજ્ઞ કરવા કરતા ઝેર પીને મરવુ બહેતર છે' તુ સુખેથી તારા દેશમા જા, પણ જતા પહેલા પેલી ચાર ગાથાઓ મને સભળાવતો જા મારો અધિકાર નહિ હોય, તોપણ તારા જેવા મુક્ત પુરુષને મુખેથી સાભળીશ તેથી મને લાભ થશે '

આવાં નમ્રતાભરેલા વચનો સાંભળી સુતસોમે ચારે ગાથાઓ બ્રહ્મદત્તને ગાઈ સભળાવી આ સાભળીને બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો 'ખરેખર! આટલી સુદર, હૃદય ગમ ગાથાઓ મે કદી સાભળી ન હતી આ ચાર ગાથાના બદલામા હુ તને ચાર વરદાન આપુ છુ. તારી ઇચ્છા હોય તે માગી લે ભરતખડનો ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે '

સુતસોમે કહ્યુ 'જે માણસ પોતાનું ભલું શામા છે એ જાણતો નથી, જીભના સ્વાદ ખાતર ગમે તેવાં કાળા કામ કરવા જે તૈયાર થયો, એનામા વરદાન આપવાની શક્તિ તે ક્યાથી હોય? અને છતા ધાર કે મે વરદાન માગ્યુ અને તારાથી ન અપાયુ, તો આપણી વચ્ચે ઝઘડો થાય હાથે કરીને તારા જેવા માણસ સાથે શા માટે કજિયામા પડવુ જોઈએ?'

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો 'હુ નરમાંસ ખાઉ છું એટલે મારામા કશો ગુણ રહ્યો નથી અને હુ સાવ શક્તિહીન છુ એમ માનવામાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે બીજી બાબતમાં તો નહિ પણ વચનપાલનમાં તો હુ તારો સમોવડિયો છુ એ યાદ રાખજે પ્રાણાંતે

પણ આપેલું વચન હું પાળીશ; માટે તને આપેલ વરદાન તું નિ:સંકોચપણે માગ.'

સુતસોમે બ્રહ્મદત્તના ચહેરા પર એક પ્રકારનું દૈવી તેજ જોયું. માણુસ જ્યારે કોઈ ગુણ પ્રગટ કરવા તત્પર બને છે, ત્યારે એનું આખું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે. બ્રહ્મદત્તનું પણ એમ જ બન્યું. બ્રહ્મદત્તનો અતિ આગ્રહ જોઈ સુતસોમે વરદાન માગ્યું:

'હું તને સો વર્ષ સુધી સર્વ રીતે સુખી અને નીરોગી જોઉં એ પહેલું વરદાન હું માગું છું.'

સાંભળતાં બ્રહ્મદત્ત ખુશી થયો. વરદાન માગવામાં પણ સામાનું હિત જોનાર આ પુણ્યપુરુષ સામે બ્રહ્મદત્ત આદરથી ઘડીભર જોઈ રહ્યો અને રાજી થતાં બોલ્યો: 'એ વરદાન આપ્યું. હવે બીજું માગ.'

સુતસોમ બોલ્યો: 'જે આ રાજકુમારોને તું પકડી લાવ્યો છે, તેમને જીવતદાન આપ, એ મારી બીજી માગણી છે.'

'એ વરદાન પણ આપ્યું, હવે ત્રીજું માગ.'

'ત્રીજું એ કે દરેક રાજકુમારને પોતપોતાને ઘેર તું પહોંચતા કરી દે.'

'એ પણ કબૂલ, હવે ચોથું માગી લે.' સુતસોમનાં પરમાર્થી વરદાન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત બહુ રાજી થયો.

બ્રહ્મદત્તના ચહેરા ઉપર આનંદ છવાયેલો જોઈ સુતસોમ પણ પ્રસન્ન થયો અને એણે છેલ્લું વરદાન માગ્યું: 'જેને લીધે આખો દેશ ત્રાહિ-તોબા પોકારી ગયો છે અને આ કાશીક્ષેત્રનો પવિત્ર માર્ગ સાવ નિર્જન બની ગયો છે, જે કુકર્મને લીધે આર્યાવર્ત જેવા મહાન દેશની પ્રજા અત્યંત સંતાપ અનુભવી રહી છે, તે મનુષ્યમાંસ ભક્ષણનું કર્મ તારે છોડી દેવું, એ હું ચોથું વરદાન માગું છું.'

ચોથું વરદાન સાંભળતાં જ બ્રહ્મદત્ત સ્તબ્ધ બની ગયો. એના ચહેરા ઉપરની કાંતિ ઝાંખી પડી ગઈ. જાણે અંદરથી બમળાઈ જતો હોય તેમ ઊંડી વેદનાથી એ બોલ્યો: 'ભાઈ સુતસોમ, મહેરબાની કરીને તું બીજું વરદાન માગ. જેને માટે મેં રાજપાટ, સ્ત્રીપુત્ર, પરિવાર, સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, એ નરમાંસ ખાવાનું છોડવું મારે માટે શક્ય નથી. મને માફ કર.'

સુતસોમે કહ્યું: 'હું તો પહેલેથી જ તને કહેતો હતો કે તારાથી હું માગીશ તે અપાશે નહિ, માટે તું વચન આપવું રહેવા દે. નાહક આપણી વચ્ચે તકરાર થાય તે સારું નહિ.'

બ્રહ્મદત્ત સુતસોમનાં વાક્યો ગંભીરપણે સાંભળી રહ્યો. એને વચનભંગ થવું ગમતું ન હતું અને નરમાંસ છોડવું ગમતું ન હતું. મનુષ્યમાંસ વિના પોતે એક દિવસ પણ જીવી ન શકે એવો એને ભય લાગતો હતો. અને વચનભંગ થવાનો તો વિચાર સરખો એનાથી સહન થતો નહતો. એના મનમાં થોડીવાર ઉગ્ર મંથન ચાલ્યું. આખરે એનો જોરાવર આત્મા જીત્યો અને બોલી ઊઠ્યો: 'આ જગતમાં મનુષ્યમાંસ જેટલી કોઈ પણ વસ્તુ મને પ્રિય નથી, છતાં તારી એ જ માગણી હોય, તો જા આજથી એ નરમાંસ ભક્ષણ હું નહિ કરું એવું તને વરદાન આપું છું.'

સુતસોમ બ્રહ્મદત્તને વહાલથી ભેટી પડ્યો. બ્રહ્મદત્ત પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સુતસોમને પગે પડ્યો અને આ ભયાનક દુષ્કર્મમાંથી છોડાવવા બદલ સુતસોમનો આભાર માન્યો.

સુતસોમે જાતે જઈને બધા રાજકુમારોને ઉદ્દેશીને કહ્યું: 'જુઓ, આ માનવભક્ષી બ્રહ્મદત્ત આજથી નરમાંસનો ત્યાગ કરે છે,

એટલું જ નહિ તમને સૌને મુક્ત કરી પોત-પોતાને સ્થાને પહોંચાડવા બંધાયો છે, પણ તમે સૌ રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા બાદ આ બ્રહ્મદત્તે આપણને ત્રાસ આપ્યો હતો એવો વિચાર કરી તેની ઉપર વેર ભાવ રાખશો નહિ આજથી એણે પોતાનું જીવન-પરિવર્તન કર્યું છે. અને આવો મહાક્રૂર માણસ આમ જીવનપલટો કરે છે, તો તે આપણે માટે આદરને પાત્ર છે એમ તમે સૌ માનજો '

રાજકુમારોએ એકી અવાજે સુતસોમને વચન આપ્યું કે 'અમે બ્રહ્મદત્ત ઉપર વેર નહિ રાખીએ એટલું જ નહિ પણ એના પ્રત્યે માતપિતા જેવો પ્રેમભાવ રાખીશું '

સુતસોમે રાજકુમારોને છૂટા કરી પોત-પોતાને દેશ પહોંચાડયા અને પોતે બ્રહ્મદત્તને સાથે લઈ કાશીનગર તરફ ચાલ્યો

કાશીમાં બ્રહ્મદત્તનો યુવાન પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો સેનાપતિ કાલહસ્તિ તેને સહાય કરતો હતો સુતસોમે જઈને સેનાપતિ તથા રાજપુત્રને બ્રહ્મદત્તના હૃદયપરિવર્તનની વાત કરી સાંભળીને બન્ને ખૂબ રાજી થયા અને બ્રહ્મદત્તને લેવા સુશોભિત રથ જોડી સામે ચાલ્યા

આખા કાશીનગરમાં વાયુવેગે સમાચાર ફેલાયા કે રાજા બ્રહ્મદત્તે મનુષ્યમાંસનો ત્યાગ કર્યો છે અને કૌરવ્યના રાજપુત્ર સુતસોમની શિખામણથી એનું પરિવર્તન થયું છે એ જાણી સૌ રાજદરબારે આવી પહોંચ્યા નગરજનોની મેદની વચ્ચે સેનાપતિ અને રાજપુત્રે બ્રહ્મદત્તનું ભાવપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. પોતાના રાજાને સન્માર્ગે વાળવા બદલ રાજકુમાર સુતસોમને બન્નેએ અનેક ધન્યવાદ આપ્યા

બ્રહ્મદત્તની ઇચ્છાને માન આપીને સુતસોમ એક માસ પર્યંત કાશીમાં રહ્યો અને બ્રહ્મદત્ત પૂરી રીતે પાપમાંથી મુક્ત થયો છે એની ખાતરી થતાં પોતાના દેશ તરફ વિદાય થયો

રાજકુમાર સુતસોમે પોતાના સત્યાચરણથી બ્રહ્મદત્તને મનુષ્યમાંસ છોડાવી સન્માર્ગે ચડાવ્યાની વાત આખા ભરતખંડમાં પ્રસરી ગઈ હતી સુતસોમ ઇંદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યો ત્યાં કૌરવ્ય રાજાએ અને નગરજનોએ એનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું અને આખા શહેરમાં સાત દિવસ સુધી ઉત્સવ કર્યો રાજકુમાર સુતસોમને મળવા દૂરદૂરથી ભાવિક લોકો આવવા લાગ્યા.

રાજકુમાર સુતસોમ એ બુદ્ધ ભગવાનના પૂર્વજન્મનો બોધિસત્વનો જ એક અવતાર હતો. આ જન્મે પોતાનું વચન પાળીને સત્ય પારમિતાનો અભ્યાસ કરી, 'સત્યમેવ જયતે' ના મંત્ર ઉપરની જગતની શ્રદ્ધા એણે દૃઢ કરી

★

આહાર અને આરોગ્ય

લેખક:
વૈદ્ય મગનલાલ મહેતા

આહારવિહાર અને આરોગ્યના સાદા નિયમો આ દુહામાં જણાવ્યા છે. જ્યાં વૈદ્ય-દાક્તરનો અભાવ છે, ત્યાં આ વિશેષ ઉપયોગી થશે અને જ્યાં વૈદ્ય-દાક્તરો છે, ત્યાં જો આ સૂચનાઓ લક્ષમાં લેવાશે તો એમની પાસે જવાનો સમય ભાગ્યે જ આવશે. ગ્રામવાસી વાંચકોને કંઠે આ દુહાઓ વસી જશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

થાય અનિયમિત રોગીઓ, જેહ અનિયમિત થાય,
દવા પથ્ય પાળે નહીં, વ્હેલું મૃત્યુ થાય.
ઊગ્યે સૂરજ ઊઠે નહીં, સૂઈ ઊઠે મધ્યાહ્ન,
કર્મહીણ ક્ષીણ જ બને, ઘટે જ્ઞાન ને ભાન.
ઉષાસમય પછી જે સૂવે, જાગે ચઢતા સૂર,
પડી બિછાનામાં રહે, લક્ષણ એદી-ક્રૂર.
ઊષાપાન જે જન કરે, દેહ દિવ્યને કાજ,
આંખ ધુવે ભરી કોગળા, દૃષ્ટિ તેજ સમ-બાજ,[1]
દાતણ ચાવી જે કરે, દાંત સાફ કરી ખાય,
રસમય,[2] કરી પ્રાશન કરે, રહે નીરોગી કાય.
દાતણ કરતાં ઉબકે, કાઢે ઉર-ચીકાશ,
આંતરડાં શુદ્ધિ થયે, થાય રોગનો નાશ.
મૂત્ર કદી રોકે નહિ, ઝાડે જલદી જાય,[3]
દેહશુદ્ધિ પૂરણ કરે, વીંટ-શૂળ નહિ થાય.
સ્નાન કરે શીતળ જળે, ચોળી અંગ સદાય,
સ્વેદ-મેલ રાખે નહિ, હૃષ્ટપુષ્ટ તન થાય.
કસરત પ્રાતઃ સમે કરે, અંગશક્તિ સમ માપ,
સુદૃઢ અંગ સદા રહે, પૂર્ણ પ્રતાપ-પ્રભાવ.

૧, બાજ પક્ષીના જેવી લાંબી નજર થાય. ૨, મુખમાં ચાવીચાવી રસવાળો કરી. ૩, પાતળો કે કઠણ નહિ તેવો સાફ એકદમ નીકળી જાય તે.

સાત્વિક રાંધી અન્નફળ, જઠરે પાચન થાય,
અતિ ઉનૂ ટાઢુ નહિ, રસમય ભોજન ખાય
દૂધ દહીં ઘૃત ફલ અને ભાજી તાજી હોય,
અન્નદોષ નહિ ખાજમાં કરતા સુખિયો હોય
કડવે પાકે તૂબડે રાખી જલ પિવાય,
થૂલીવાળા રોટલા ખાય, બિમાર ન થાય.
અતિ ઝાઝું થોડુ નહિ, ભોજન નિયમિત ખાય,
કરી કોગળા મો ધુવે સુખી–નીરોગી થાય
મીઠું ઉનુ જલ અને કરી ફટકડી સાથ,
ખખડાવી કર કોગળા, આખે ફેરવ હાથ
દૂધ દહીં ઘૃત ભાખરી, કરે કલેવો[૪] કોય,
વ્યસન કદી વ્યાપે નહિ, આ સમ દુખ ન હોય
ચા, કાફી, કોકો પીએ, પ્રાત કાળની માહે,
વીર્યહીન દુર્બળ બને, વ્યસની પૂરો થાય
ધોય હાથ પગ નખ સહુ, આખ કાન ને નાક,
મસ્તક પર માર્જન કરે, ઊતરે અહકો થાક
ભોજન ખટરસ વ્યજને, કરે બપોરે જેહ,
અમૃત સમ પાચન કરે, દિવ્ય બનાવે દેહ.
સાજે કસરત જે કરે, આસન બેઠક દડ,
ઉપર દૂધ ઘૃત મધ પીએ, કદી ન થાયે ઠડ.
દાળ ભાત કઢી રોટલો, ખીચડી પાચક શાક,
દૂધ વિયાળુ[૫] પછી પીએ, પૌષ્ટિક પૂરો પાક.
ખોટી સાચી ભૂખને તરસ તણુ તજી ભાન,
ખાય પીએ ભૂખાવરા રોગી બને અજ્ઞાન
નિયમિત ફરવા જાય જે, મેલ બ્હાર[૬] બે–ચાર,[૭]
લાબે શ્વાસે ચાલતાં, મૌન સદા સુખકાર.

૪ સવારનો નાસ્તો ૫ રાત્રીભોજન ૬ ઘરમા આટા મારવાના નહિ કે ગામમા યે નહિ, ગામની બહાર ખુલ્લી હવામા ૭ ઓછામા ઓછા જતાઆવતા બે માઈલ અને વધુમા વધુ ચાર માઈલ હિતકર છે

રાતે દશ વાગ્યે સૂવે, કરી લઘુશંકા[8] દૂર,
મુખશુદ્ધિ કરી જલ પીએ નિર્મળ થાયે ઉર[9].
ચૈત્ર માસમાં લીંબડો; ખાયે રોગ-વિનાશ,
મસ્તક, ઉદર હૃદય તણાં પછી વિરેચન ખાસ.
જેઠ સુધિ કડવાં તૂરાં, તીખાં ભોજન ખાય,
કોઈ રોગ લાગે નહિ, અંશ વધે નહિ વાય.[10]
શ્રાવણ ભાદરવા મહીં, ખાય દૂધ ને ભાત.
શાક પાક કડવાં તૂરાં મધુરાં ઉત્તમ જાત.
આશ્વિન કાર્તિક માસમાં ઉત્તમ પૌષ્ટિક રોજ,
ક્ષાર ખટાશે રસભર્યાં ઘૃતમથીક ભોજ્ય.
માર્ગ પૌષ શક્તિ દિયે, તેલચોળ વ્યાયામ,
પૌષ્ટિક રસ ધાતુ કરે અંગબલી આરામ.
માહ—ફાગણ ઋતુ મધ્યમાં હલકૂં લૂખૂં ખાય,
ઊલટી રેચે ફાયદો મર્દનથી સુખ કાય.
હોળીમાં ધાણીચણા, સૂકાં ટોપરાં ખાય,
ખજૂર ઉષ્ણ રેચક દીપક પિત્ત પકાવે જાય.
ભારે ઠંડાં ચીકણાં ખાટાં મધુરાં ખાય,
સૂઈ બપોરે જે રહે કફથી રોગી થાય,
ભાદરવામાં તૂરીયાં, અદકી ખાયે છાશ,
શ્રાવણ કોળું કાકડી તાવ વધારે કાસ.[11]
મરડો પણ ભેગો કરે, કરે સુદતિયો તાવ,
કફપ્રકોપે અંતમાં પૂરો ભજવે ભાવ.
દેહ ક્ષીણ ધાતુ કરે શ્વાસ વધારે થાય,
હરડે સંચલ ચૂર્ણથી રોગ શાંત થઈ જાય.
પાન અને અનુપાનમાં ઔષધ અમૃત થાય,
સમવિસમે સમજે નહીં ઉત્તમ ઝેરી થાય.

૮ પેશાબ. ૯ પેટ. ૧૦ વાયુજન્ય રોગ થાય નહિ, ૧૧ ઉધરસ.

ઘૃત-મધ ઉત્તમ રસ બહુ ઔષધમાં ય અપાય,
સમાન કદી લેવાય તો, ગુણ ઝેરી થઈ જાય

દહીં મૂળા ને શર્કરા, શીતળ મધુરાં પાન,
પ્રાત-રાત સેવન કરે, અહકા દુઃખનાં દાન

વાતજ્વર આવે પ્રથમ, બહુ બગાસાં જેમ,
પિત્ત તાવમાં ઉષ્ણતા, આંખે અગ્નિ[12] એમ

કફજ્વરના આરંભમાં, ભોજન-અરુચિ થાય,
ત્રિદોષજ્વરના ચિહ્ન છે, ઉગ્ર થયે દુઃખ વાય.[13]

દોડે, ઘોડે ચઢી ફરે, સાઈકલોનો સ્વાર,
ઊભા ઊભા જલ પિયે, થાયે રોગી અપાર

કસરત હદ ઉપર કરે, દોડે ખેલે ખૂબ,
દેહ-શક્તિ સમજે નહીં, માંડો આબેહૂબ.

દૂધ ડુંગળી માછલી, સાથે કદી જો ખાય,
વિષમ રોગ વિકૃત થઈ, ત્રિદોષ માંહે જાય

માર પડે માર્ગે ગયે પડી ગયે જો પાય,
ત્રોફા[14] પાણી હલદરે[15] ગોળ મળ્યે ગુણ થાય

દાંત જીભ મોઢા તણાં જ્ઞાન તણુંને યોગ,
પ્રાણ જીવનશક્તિ મળે, પાચન થાયે ભોગ.

શરીર રોગી થાય તો મન પણ રોગી થાય,
વિચારશક્તિ રોગી બને, બુદ્ધિ શક્તિ ગુણ જાય

સૂર્યતાપ, ખુલ્લી હવા નિર્મળ જળ-ખોરાક,
અંગ જીવનને પોષવા પંચતત્ત્વ રસપાક.

૧૨ આંખોમાં બળતરા થાય ૧૩ વાયુપ્રકોપ ૧૪ નાળિયેર ૧૫ પ્રથમ ગોળ હળદરની ગોળી કરી ખવરાવવી ઉપર લીલા નાળિયેરનું પાણી પિવરાવવું

લાલ જીએ સાહેબને ખૂબ બેવકૂફ બનાવ્યા હતા. એવા હાથ સફાચટ કર્યા કે સાહેબને ગંધ સરખી ન આવી. રૂપિયાના ઢગના ઢગ ઊચકીને ઘરભેગા કરી લીધા અને સાહેબ તો આખર સુધી મુનીમની પ્રમાણિકતાના ગુણ જ ગાતા રહ્યા.

મેં સાહેબના બંગલાની વાત ઉપાડી. બુઢ્ઢો મુનીમ મૂછમાં હસ્યો અને બોલ્યો: 'બાબુજી, ભૂતબૂત કંઈ નહોતું. મકાન-માલિકના પટેદારોએ આ બધો તાગડો રચ્યો હતો, જેથી તેની બધી મિલકત ખલાસ થઈ જાય. તે બિચારો તો ખલાસ થઈ જ ગયો પણ પટેદારો પણ ભીખ માંગતા થઈ ગયા. બાજાનું જેઓ બૂરું કરે છે, તેઓ કદી સુખી રહી શકતા નથી બાબુજી.'

મારી આંખોમાં, જેઓ બીજાઓનું લોહી ચૂસીચૂસીને જાડા બની ગયા હતા એવા કેટલાય પૈસાદારોનાં ચિત્ર નાચી રહ્યાં પણ મુનીમની વાતો સાંભળીને તો હું ચૂપ જ રહ્યો. માથું નમાવીનમાવી ગંભીર મોંએ હું સંમતિ દર્શાવતો હતો. થોડીવાર પછી મેં 'ટોમી પીર'ની બાબત ઉપાડી. મુનીમ જોરથી હસી પડયા અને બોલ્યા: 'તમને આ પીરના રહસ્યની જાણ નથી? અડધું શહેર તો જાણે છે.' મેં કહ્યું: 'હું તો કેટલાંય અઠવાડિયાંથી એની શોધખોળમાં પડયો છું, પણ અત્યાર લગી તમારા સિવાય એવો કોઈ મળ્યો નથી જેને એ વિષે કંઈ માહિતી હોય.'

ડોસાએ મારી તરફ નવાઈ સાથે જોયું અને લાંબો શ્વાસ ભરી બોલ્યો:

'હું પણ હવે ઘરડા માણસો છે જ કયાં? અને આ શહેર પણ ઉજ્જડ જ થયું છે ને! લો સાંભળો, હું તમારા દિલની ઉત્કંઠા પૂરી કરું છું. 'ટોમી પીર' રોબિન્સન સાહેબનો એક વહાલો કૂતરો હતો, એ વખતે એ પીર બન્યો નહોતો, એક કૂતરા તરીકે જ હતો. જો કે ઘણી સારી ઓલાદનો એ કૂતરો હતો અને બહાદુર તેમ જ દેખાવડો પણ હતો. સાહેબ અને તેની મેમ એ કૂતરાને ખૂબ પ્યાર કરતાં. પોતાને બાળક ન હોવાથી બધાં લાડ એ કૂતરા પ્રત્યે જ દર્શાવતાં હતા, કમનસીબે એ કૂતરો માંદો પડ્યો અને મરી ગયો. સાહેબ અને તેની મડમના શોકની તમે કલ્પના કરી શકો છો. તેમણે પોતાના આંગણાના એક ખૂણામાં તેને દફનાવ્યો અને તેની સમાધ પર એક સરસ ચબૂતરો બંધાવ્યો. સાંભળ્યું છે કે સવારે બગીચામાંથી ફૂલો તોડીને સાહેબ ને મડમ એ કબર પર રોજ એ ફૂલો ચઢાવતાં.'

'એમ, તો ખરી વાત આ છે! ત્યારે શું આપણે હિંદુઓ અને મુસલમાન ભાઈઓ એક કૂતરાની પૂજા કરી રહ્યા છીએ? હું એ વાત બહાર પાડયા વિના નહિ રહું.'

મારા આ ઉદ્દગાર સાંભળી બુઢ્ઢો મુનીમ થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. પછી ધીમે રહી બોલ્યો: 'જવા દો બાબુજી! એથી શું ફાયદો થશે? જે માણસો આજે 'ટોમી પીર'ની કબર પર દુવા માંગવા અને શ્રદ્ધાનાં ફૂલ ચઢાવવા જાય છે તેમને એની કયાં ખબર છે કે એ કૂતરાની કબર છે? તેમને તો કોઈ પ્રમાણિક પવિત્ર પીરનો જ ખ્યાલ આવતો હશે. તેમની પ્રાર્થનાઓથી તેમના મનનો મેલ ઓછાવત્તા અંશે ધોવાતો જ હશે!'

એ બુઢ્ઢા મુનીમની વાતનો હું તરત જવાબ ન આપી શકયો. થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. તે પછી મુનીમનો આભાર માની કંઈક વિચારતો અન્યમનસ્કે ઘેર પાછો ફર્યો!

★

આનંદ પ્રશ્નાવલિ

લેખક
શ્રી સોપાન

અનેકમાંથી ચૂંટીને ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો અહીં આપ્યા છે, આવી પ્રશ્નોત્તરી દરેક અંકે ચાલશે અને સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, સ્ત્રી-પુરુષસબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય વગેરે સવાલો ઉપર આપણે વિચારો કરી શકીશું તમે પત્ર મોકલો ત્યારે કવર ઉપર 'આનંદ પ્રશ્નાવલિ' લખવાનું ચૂકશો નહિ.

પ્રશ્ન : ૧૩–આપણા પૂર્વજોથી આપણે કઈ દિશા તરફ જઈ રહ્યા છીએ? પ્રગતિ તરફ કે અધોગતિ તરફ? જો અધોગતિને પથે હોઈએ તો એના નિવારણનો માર્ગ શો?

ઉત્તર : ૧૩–આ બાબતમા બે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. જૂનામા સોનું જોનારાઓ કહે છે, કે આપણે અધોગતિ તરફ જઈ રહ્યાં છીએ અને નવામા જ રાચનારાઓનો મત છે, કે આપણે જુનવાણી જડતામાથી છૂટીને પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ મારી દૃષ્ટિએ આ બન્ને મત અતિશયોક્તિભર્યા છે જૂનામા બધુ સારુ જ હોત તો, આપણું પતન થાત નહિ, આપણે ગુલામ બનત નહિ, અધોગતિને માર્ગે ગયા તે જાત નહિ એ જ રીતે નવુ પણ જો બધું સારું ગણીએ તો આપણી આ સ્થિતિ કેમ હોય? એકવાર તો આપણી પ્રજા જગતમા સૌથી સસ્કૃત પ્રજા હતી, આજે કેમ આપણે પાછળ રહ્યા છીએ? અને બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જે પ્રજા નવા યુગની પ્રતિનિધિ કહેવાય છે, તે યુરોપ–અમેરિકાની પ્રજા સમૃદ્ધ થઈ છે છતા તેના જીવનમા શાતિ ક્યાં છે? હિંસક પશુઓ કરતાંયે ભૂડી રીતે તેઓ લડે છે એ પ્રજામા પરસ્પર અવિશ્વાસનું ઝેર કેટલું વધી ગયું છે?

આવી વિચારણામાથી નવા જ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. અધોગતિ એટલે શુ? પ્રગતિ એટલે શુ? જ્યાં સુધી આ શબ્દોની વ્યાખ્યા નક્કી ન થાય ત્યા સુધી અભિપ્રાય આપવાનું મુશ્કેલ બને છે.

મારો મત એવો છે, કે માનવ-જીવનમાં સાચો આનંદ, અખંડ આનદ જેટલા પ્રમાણમા વૃદ્ધિ પામે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઈ ગણાય અને એવો આનદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જો માણસ વલખા મારતો હોય અને છતાય એક ક્ષણનો આનદ મેળવીને જીવનભરનુ દુ ખ એને ભોગવવુ પડતુ હોય, તો એ અધોગતિ. આ આનદનો અર્થ પથ્થર જેવી જડ શાંતિ નહિ, તેમ પડતા ધોધ જેવો ધમધમાટ પણ નહિ; પણ શાત સરિતા જેવી પ્રસન્નતા આવી પ્રસન્નતા જૂના યુગમા હતી? નવા યુગમાં છે? બન્ને યુગમાં એનુ પ્રમાણ કેટલું?

દૂરના ભૂતકાળમા જઈએ, તો એમ કહી શકાય કે ત્યારે આવી પ્રસન્નતાનુ પ્રમાણ વિશેષ હતુ, પણ છેલ્લા હજાર વરસમા તો એવું દેખાતુ નથી એ વર્ષો પતનના હતા, દુ ખના હતાં, જડતાનાં હતાં એમાં મુદ્દલ શકા નથી કે આજે આપણે

એ ખીણોમાંથી ધીમેધીમે બહાર નીકળી રહ્યા છીએ અને પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

પણ જેવું પહેલાં હતું તેવું ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો આપણે ફાવશું નહિ. ગઈ કાલ ફરીને નિર્માણ કરી શકાતી નથી. આજનું ધ્યાન આવતી કાલ ઉપર રહેવું જોઈએ અને તેની પાછળ ગઈ કાલના અનુભવનું બળ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન સારું કે અર્વાચીન સારું તેની ચર્ચામાં ઊંડા ઊતર્યા વિના આજે જે સાચો આનંદ આપનારું લાગે, તે નિર્માણ કરવામાં લાગી જવું એ જ આપણા સૌને માટે શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

પ્રશ્ન: ૧૪—માણસને જીવનમાં સાહિત્યની, સંગીતની કે કલાની શી જરૂર ?

ઉત્તર: ૧૪—ઓછામાં ઓછી એટલી જરૂર તો ખરી જ, જેટલી જરૂર ભોજનમાં સ્વાદની, ગંધમાં સુગંધની, શ્રવણમાં મધુરતાની, સ્પર્શમાં કોમળતાની અને દૃશ્યમાં સુંદરતાની હોય.

કોણ જાણે કોણે ઠસાવી દીધું છે કે જીવનમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની કશી જરૂર જ નથી! કુદરત તરફ તો આંખ ઉઘાડીને જુઓ. જે ઉપયોગી છે તે અસુંદર છે? અન્ન, જળ, વનસ્પતિ કેવાં ઉપયોગી અને કેવાં સુંદર છે! સાગરનો ઘુઘવાટ, પંખીનો કલરવ, ઝરણાંનો ખળખળાટ કાનને નથી ગમતાં? આકાશી રંગોથી આંખ પ્રસન્ન નથી થતી?

તો સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની અવગણના કેમ થઈ શકે? હા, એનું યે માણસને ઘેન ચડે તો એથી હાનિ થાય; પણ એવું તો દરેક બાબતમાં કહી શકાય. માનવચિત્તને આકર્ષવાની શક્તિ કલામાં રહેલી છે. એ જ એનો ગુણ છે અને એ જ એનો દોષ છે. જીવનને હીન માર્ગે ખેંચી જનારાં તત્ત્વો કલાનો વેશ પહેરીને આવી શકે છે અને માણસ એના મોહમાં પણ પડે છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કલા તરીકે જે ઓળખાય છે તેમાં કેટલુંય એવું છે કે જે મનુષ્યને અધોગતિને માર્ગે લઈ જાય છે; પરંતુ તેટલા જ ખાતર જીવનને ઊંચે લઈ જનારાં ને જીવનમાં સાત્ત્વિક રસ પૂરનારાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો વિરોધ કરી શકાય? ધર્મનો જ વિચાર કરો. એને નામે કેટલી જડતા વધી છે! કેટલા દંભ અને પ્રપંચ વધ્યા છે! ધર્મને નામે જગતમાં કેટલાં યુદ્ધો થયાં છે! આપણા પોતાના દેશમાં છેલ્લા એક વર્ષમાં જે કોમી ઝેર ઊભરી આવ્યું છે તેની પાછળ ધર્મના નામનું કેટલું બળ છે? પણ એટલા ખાતર ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું યોગ્ય ગણાશે?

વિવેકની જરૂર ધર્મમાં છે, તેમ કલામાં પણ છે. તમે એક બસૂરું ભજન સાંભળો ને પછી સૂરીલું સાંભળો. શબ્દો એક જ હશે, છતાં તમારા અંતરના ભાવમાં ફેર પડશે. એ કલાનો પ્રતાપ છે. એકની એક વાત ઉપદેશની રીતે કહો અને તે કલામય વાર્તા દ્વારા કહો, અસરમાં ફેર પડશે જ. દેવમૂર્તિઓ ને મંદિરોમાં જે કલા છે, તે માનવચિત્ત ઉપર અસર કરે જ છે, તે આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. સાહિત્ય, સંગીત અને

ઠેલા વિનાનું જીવન નીરસ બને અને તેટલા પ્રમાણમા જીવનવિકાસમાં પણ ઊણપ આવે.

પ્રશ્ન ૧૫–આજના ગુજરાતની નારી, પુરુષ સમોવડી બનવા જતા, પોતાનો માર્ગ રુંધે છે કે ખીલવે છે?

ઉત્તર : ૧૫–ગુજરાતની કે કોઈ પણ પ્રાતની નારીનો મોટો સમુદાય આવો કશો પ્રયત્ન કરતો નથી સુશિક્ષિત ને સરકારી ગણાતા આધુનિક રંગે રગાયેલાં કુટુંબોમા કેટલીક યુવતીઓ આવો પ્રયાસ કરે છે, તેને આખી જાતિના નામ ઉપર આપણે ન ચડાવી દેવો જોઈએ

સ્રીને પુરુષ જેવા થવાનું અત્યારે મન થાય છે, તેનું કારણ તો એ છે કે સમાજમાં પુરુષ વર્ચસ્વ ધગવે છે ને સ્રી દબાયેલી છે પ્રત્યેક સ્રીએ આ કારણ દૂર કરવું જ જોઈએ, પણ તે માટે પુરુષ જેવા થવાની જરૂર નથી સ્રી સ્રી રહીને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે છે ને સમાજનુ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગ બની શકે છે જે પુરુષ સ્રીને ગુલામ માને છે ને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે પુરુષને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપાય સ્રીના જ હાથમા છે એણે શા માટે ગુલામી સ્વીકારવી જોઈએ? પુરુષની અયોગ્ય ઇચ્છાનો અને આજ્ઞાનો ઇન્કાર કરે તો પુરુષ જૂલમ કરવા પ્રેરાય, પરંતુ તો યે સ્રી અડગ રહે તો પુરુષને ઠેકાણે આવી જ જવું પડે સ્રી અને પુરુષ રાજા-પ્રજા કે જાલિમ–ગુલામ જેવા જુદા કે વિરોધી તત્ત્વો નથી એ બનેએ સાથે જ રહ્યા–જીવ્યા સિવાય છૂટકો નથી આ રહેવું-જીવવું આનંદમય બનાવવું હોય, તો સમાધાન કર્યા વિના પણ આરો નથી. સ્રી આ સમજે ને એ રીતે માર્ગ શોધે તો એ પોતે તેમ જ સમાજ વધુ સુખી થાય.

પ્રશ્ન : ૧૬–લગ્નનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આધુનિક યુવક-યુવતીઓનો અંતિમ અવાજ ગણવો જોઈએ, કે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ વિચારતા અનુભવી વડીલોનો?

ઉત્તર: ૧૬–બંનેનો મેળ બેસી શકે તો ઉત્તમ વડીલો સૂચવે ને યુવક–યુવતી નક્કી કરે અથવા યુવક–યુવતી પોતાની ઇચ્છા જણાવે અને વડીલો એ ઉપર વિચાર કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપે આમ બને બાજુએથી આ પ્રશ્ન તપાસાય તો તેમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ઓછો ગણાય.

પણ અંતિમ અવાજ તો લગ્ન કરનારનો જ ગણવો જોઈએ વડીલોને એની પસંદગી ન રુચતી હોય તો સમજાવે, ફરીફરી સમજાવે, ગુણદોષનુ પૃથક્કરણ કરી બતાવે ને અંતે થોડા સમય થોભવાની પણ સલાહ આપે, પરંતુ એ બધા પછી પણ યુવક કે યુવતી ખાડામા પડવા કે ન પડવા ઇચ્છે, તો તેને એમ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ જો આવી સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર ન થાય અને વડીલોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે, તો લગ્નજીવનમા પહેલેથી જ નિરાશા અને અશ્રદ્ધા દાખલ થાય જીવન માટે એ ગભીર હાનિકર્તા ઠરે.

*

સંસ્થા-સમાચાર

'અખંડ આનંદ'

સંસ્થા તરફથી વિજયાદશમીથી શ્રી. મોહનલાલ-સોપાનના તંત્રીપણા નીચે 'અખંડ આનંદ' નામનું માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્થા તરફથી પુસ્તકોની જુદીજુદી શ્રેણીઓ પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી હવે વિવિધ ગ્રંથમાળાને બદલે ઉપલું માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને માસિકનો પહેલો અંક મોકલીને માસિકના ગ્રાહક થવાની વિનતિ કરવામાં આવેલી.

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે વિવિધ ગ્રંથમાળાના લગભગ બધા જ ગ્રાહકો આ માસિકના ગ્રાહક તરીકે જોડાઈ ગયા છે. ગ્રંથમાળામાં ૫"×૭॥"ના કદનાં ૨૦૦૦ પાનાંનું વાચન અપાતું હતું, જ્યારે આ માસિક દ્વારા ૬॥"×૧૦"ના કદનાં ૧૬૦૦ પાનાનું એટલે કે ગ્રંથમાળા કરતાં લગભગ પોણાબેગણું વાચન, લવાજમમાં કંઈ પણ વધારો કર્યા સિવાય, માત્ર રૂા. ૬-૪-૦ માં આપવાનું જાહેર થયું છે.

અત્યારની સખત મોંઘવારી અને જરૂરી વસ્તુઓની અછતને લીધે આ માસિક પાછળ સારી ખોટ સહન કરવી પડશે, સિવાય કે માસિકના બહુ સારી સંખ્યામાં ગ્રાહકો મળી જાય. આથી દરેક ગ્રાહકબંધુને વિનતિ કરવાની કે પોતાના સંબંધી તથા મિત્ર વર્ગમાંથી ઓછામાં ઓછો એક ગ્રાહક 'અખંડ આનંદ' માસિકનો બનાવી મોકલી અને માસિકને પગભર બનાવવામાં બનતી મદદ આપે.

સસ્તું સાહિત્યની સંસ્થા જાહેરસંસ્થા છે; એટલે જાહેર પ્રજામાંથી આ માસિકના સંબંધમાં પણ જે સૂચનાઓ અથવા નવીન વિચારો પ્રગટે તેના પર બહુ ચીવટપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવશે એની અમે ખાતરી આપીએ છીએ.

નવાં પ્રકાશનો

"વિવિધ ગ્રંથમાળા"માં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો કરતાં સંસ્થા બીજાં ઘણાં વધારે પુસ્તકો બહાર પાડે છે; તેની જાહેરપ્રજાને ખબર ન હોય, એમ ઘણા પ્રસંગોમાંથી જાણવા મળ્યું હતું. સસ્તું સાહિત્યનાં પુસ્તકો હમણાં આપે જોયાં છે? એવા સવાલના જવાબમાં ઘણા જણા એમ કહેતા હતા, કે અમે ગ્રાહક છીએ અને પુસ્તકો અમને મળ્યા કરે છે.' 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ચાલુ ન રાખવામાં આ પણ મુદ્દો હતો કે જે સારું વાચન સંસ્થા તરફથી પૂરું પાડવામાં આવે છે, તે સંસ્થાના નિકટના સંબંધમાં આવનારાઓને પણ મળતું નહોતું. હવે આ માસિકમાં દર મહિને જે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હોય, તેની તથા હવે પછી બહાર પડવાનાં હોય તેની વિગત પૂરી પાડવામાં આવશે.

ભાદરવા અને આસો માસમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

અવધૂત ગીતા: સુધારાવધારાવાળા મૂળ શ્લોકો સાથે નવી આવૃત્તિ
પાન ૧૨૮ મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦

મોહમુદ્ગર તથા બીજાં દશરત્નો: શ્રીમદ્ ભગવાન શંકરાચાર્ય વિરચિત. જેમાં પ્રૌઢાનુભૂતિ, બ્રહ્મજ્ઞાનાવલી, વાક્યવૃત્તિ, દશશ્લોકી, યોગતારાવલી વગેરે બીજા રત્નો મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાંતર સાથે આપેલા છે.
પાન ૧૬૮ મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે) લે. પ્રફુલ્લ ઠાકોર ટૂંકુ બાલોપયોગી ચરિત્ર.
પાન ૮૮ રૂ. ૦-૬-૦

ભિક્ષુ અખંડાનંદ લે૦ 'સોપાન' તથા જ્યોતીન્દ્ર દવે
વિસ્તૃત ચરિત્ર. જેમા આ સસ્થાના સ્થાપકનુ વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા સસ્થાનો ટૂંકો હેવાલ પણ આપેલો છે
પાન ૪૭૮ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

પ્રેમપંથ: (૨)-લે૦ ગાંધીજી યોજક વાલજી ગોવિંદજી
જેમાં મહાત્માજીની આત્મકથા તેમના જ શબ્દોમાં આપી છે
પાન ૧૦૪ મૂલ્ય રૂ ૦-૪-૦

સૂર્યકાન્ત: અનેક સતમહાત્માઓના પ્રત્યક્ષ સમાગમ અને ઉપદેશ-શ્રવણનો લેખકે આમાં સમહ કર્યો હોઈ અધ્યાત્મમાર્ગના સાધકને ડગલે ને પગલે પડતી મુશ્કેલીઓનું નિરૂપણું કરેલુ છે.
પાન ૨૭૨ મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦

ભોજા ભગતના ચાબખા: જેમાં ચાબખા ઉપરાત પ્રભાતિયાં અને પદો પણ આપેલા છે
પાન ૮૮ મૂલ્ય રૂ ૦-૬-૦

ધીરાનાં પદો: ગુજરાતના આ પ્રાચીન ભક્ત કવિના જ્ઞાનચોવીશી, આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદોનો અમૂલ્ય સગ્રહ.
પાન ૮૦. મૂલ્ય રૂ ૦-૪-૦

ગ્રામરચના: લે૦ રવિશંકર મહારાજ
આપણી પ્રાચીન ગ્રામરચનાની વિશેષતા, હાલની સ્થિતિ અને હવે પછીની ગ્રામરચના કેવી હોવી જોઈએ એ સબધી માર્ગદર્શન આપતું ઉત્તમ પુસ્તક
પાન ૨૮૦ મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦

સ્વામીજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ: સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો

જાન્યુઆરી ૪-૧-૪૮ને રોજ આ સસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસગે સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર યોજનાઓ સસ્થા તરફથી જાહેર કરવામા આવે છે અને તેની વિગત છેવટે પૃષ્ઠ ૧૨૯થી ૧૩૬ ઉપર આપી છે

ઊભેલા ઇંદ્રને પણ જોઈને લજવાતો નથી (સંકોચ પામતો નથી). ખરેખર, ક્ષુદ્ર (વિષયી) મનુષ્ય (પોતે) સ્વીકારેલી વસ્તુની (વિષયપદાર્થની) તુચ્છતા ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. (અર્થાત્ વિષયી મનુષ્યને પોતાના વિષયપદાર્થની નીચતા નજરે ચઢતી નથી.)

*

અવિવેકીની પતનપરંપરા

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥१०

ગંગા નદી સ્વર્ગમાંથી શિવના માથા ઉપર પડે છે. શિવના માથા પરથી (હિમાલય) પર્વત ઉપર પડે છે. ઊંચા પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે. પૃથ્વી પરથી તે દરિયામાં પડે છે. (આ પ્રમાણે) ગંગા નદી (એક પછી એક એમ) નીચા પદને પ્રાપ્ત થઈ. અથવા (એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે) વિવેકથી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરુષોની અધોગતિ સેંકડો રીતે થાય છે.

*

મૂર્ખાઈનું ઓસડ નથી.

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो । नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ॥ व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं । सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ११ ॥

પાણીથી અગ્નિનું નિવારણ કરવું શક્ય છે. સૂર્યનો તડકો છત્રી વડે નિવારી શકાય છે. મદોન્મત્ત હાથી તીક્ષ્ણ અંકુશ વડે વશમાં લાવી શકાય છે. બળદ અને ગધેડાને દંડ વડે કાબૂમાં રાખી શકાય છે. અનેક પ્રકારની દવાઓ વડે રોગ નિવારી શકાય છે. મંત્રના પ્રયોગો વડે ઝેર ઉતારી શકાય છે. (એ પ્રમાણે) શાસ્ત્રોમાં સર્વનું ઓસડ કહ્યું છે; પણ મૂર્ખાઈનું ઓસડ નથી.

*

માણસોમાં પશુ સમાન

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणन्न खादन्नपि जीवमान-
स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १२ ॥

જે મનુષ્યમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા નથી તે પૂંછડા તથા શીંગડાં વગરનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. ઘાસ ખાધા સિવાય પણ તે જીવે છે, તે પશુઓનું મોટું ભાગ્ય છે. (કારણ કે પશુઓ માટે એટલું ઘાસ બચે છે.)

*

येषां न विद्या न तपो न दानं ।
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ॥
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता ।
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३ ॥

જે પુરુષો પાસે નથી વિદ્યા, નથી તપ, નથી દાન, નથી જ્ઞાન, નથી શીલ (સત્ ચારિત્ર્ય), નથી ગુણ કે નથી ધર્મ તેઓ મૃત્યુલોકમાં પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ હોઈ, મનુષ્યની આકૃતિમાં પશુઓ જ ફરે છે (એમ સમજવું.)

*

મૂર્ખ મનુષ્યનો સહવાસ અતિ દુઃખદાયી છે.

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥१४॥

જ્યા હરવુંફરવું ખૂબ મુશ્કેલ છે, તેવા પર્વતો ઉપર જગલી જાનવરો સાથે ભટકવું સારુ, પરતુ ઇદ્રદેવના મહેલોમા પણ મૂર્ખ માણસનો સહવાસ સારો નહિ

*

વિદ્વાનોની પ્રશસા

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः। विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः॥ तज्जाड्य वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वर्थं विनापीश्वराः। कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्घतः पातिताः॥१५॥

(વ્યાકરણ વગેરે) શાસ્ત્રો વડે સુશોભિત અને શુદ્ધ શબ્દોથી જેમની વાણી સુંદર છે, અને જેમની પાસે શિષ્યોને શિખવાડવા યોગ્ય શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન છે, તેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો જે રાજાના રાજ્યમા ગરીબાઈમા જીવે છે, તે તો રાજાની જડતા (ગણાય) ધન સિવાય પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષો તો સમર્થ જ હોય છે. મણિઓની કિમત જેઓ ઘટાડે છે, તેવા હલકા ઝવેરીઓ નિંદાપાત્ર છે (નહિ કે મણિ).

*

વિદ્યારૂપી ધન

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा। ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धि पराम्॥ कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याख्यमन्तर्धनम्। येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते॥१६॥

જે ચોરની નજરે પડતુ નથી, જે કોઈક અનિર્વચનીય કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરે છે, માગણ લોકોને (વિદ્યાર્થીઓને) રોજરોજ આપવાથી જે વધતુ જ જાય છે અને પ્રલયસમયે પણ જે નાશ પામતુ નથી, તેવું 'વિદ્યા' નામનુ આતરિક ધન જેમની પાસે છે તેમના પ્રત્યે હે રાજાઓ, અભિમાન છોડી દો. તેમની બરાબરી કોણ કરી શકશે?

*

પંડિતોની નિઃસ્પૃહતા

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् मावमंस्थास्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि॥ अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलाना॥ न भवति बिसतन्तुर्वारण वारणानाम्॥१७॥

જેમણે મોક્ષજ્ઞાન મેળવી લીધું છે, તેવા પડિતોનુ અપમાન ન કર. ઘાસ જેવી તુચ્છ લક્ષ્મી તેમને રોકી શકતી નથી. (દાખલા તરીકે) કમળની દીટી નવીન મદલેખાથી શોભતા શ્યામ ગડસ્થલવાળા હાથીઓને અટકાવી શકતી નથી.

*

સ્વાભાવિક ગુણની સ્થિરતા

अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव
हसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः॥१८॥

હસ ઉપર અત્યત ક્રોધે ભરાયેલા બ્રહ્મા કમળના વનમા વિહારરૂપ તેનો વિલાસ હરી લઈ શકે છે; પણ દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાની તેની ચતુરાઈથી મળેલી પ્રસિદ્ધ કીર્તિને હરી લેવા માટે તે સમર્થ નથી

*

વાણી સર્વોત્તમ ઘરેણું છે.

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला। न स्नानं न विलेपन न कुसुम नालङ्कृता मूर्द्धजाः॥ वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते।

क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १९॥

પહોંચી (બાજુબંધ) પુરુષને શણગારરૂપ નથી; ચંદ્ર જેવા ઊજળા (મોતીના) હાર, સ્નાન, ચંદનનું વિલેપન, ફૂલ કે બરાબર હોળેલા વાળ પુરુષને શોભા નથી આપતા. (પરંતુ) સંસ્કારવાળી વાણી જે ધારણ કરવામાં આવે છે, તે જ એકલી પુરુષને શોભાવે છે. ખરેખર (સર્વ) આભૂષણો ધીમેધીમે ક્ષય પામેછે. (માત્ર) વાણી જ સાચું ભૂષણ છે.

*

વિદ્યાપ્રશંસા

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः। विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥२०॥

ખરેખર વિદ્યા જ માણસનું શ્રેષ્ઠ રૂપ છે, અતિગુપ્ત ધન છે; વિદ્યા ભોગ, યશ અને સુખ આપનારી છે; વિદ્યા ગુરુઓની પણ ગુરુ છે; પરદેશગમનમાં વિદ્યા જ સગુંવહાલું છે (સગાંવહાલાં પેઠે મદદ નારી નીવડે છે); વિદ્યા શ્રેષ્ઠ દેવતા છે; વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજાય છે–નહિ કે ધન. (માટે) વિદ્યાવિનાનો માણસ પશુ છે.

*

કેટલાક પદાર્થોના ગુણદોષ

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां। ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ॥ किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि। व्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥२१॥

જો (માણસ પાસે) ક્ષમા હોય, તો તેને કવચની (બખ્તરની) શી જરૂર છે? (અર્થાત્ ક્ષમા બખ્તરની પેઠે પુરુષનું રક્ષણ કરે છે–સામા માણસના ક્રોધથી કે કુવચનોથી તેની શાંતિનો ભંગ થતો નથી.) જો માણસોમાં ક્રોધ છે, તો પછી દુશ્મનોથી શું? (ક્રોધ શત્રુની ગરજ સારી માણસની શાંતિનો ભંગ કરે છે અને તેને અનેક રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે.) જો જ્ઞાતિ (નાત, સગાંવહાલાં) હોય, તો અગ્નિનું શું કામ છે? (ઈર્ષ્યા કરીને ન્યાતના લોકો દુર્વચનથી અને નિંદાથી અગ્નિની પેઠે બાળે છે.) જો સાચા હૃદયનો મિત્ર હોય, તો દિવ્ય ઔષધોનું શું પ્રયોજન છે? જો દુર્જનો પાસે હોય, તો સાપથી શું? જો નિર્દોષ વિદ્યા હોય, તો ધનનું શું પ્રયોજન છે? જો લજ્જા (ખરાબ કામ કરતાં સંકોચ) હોય, તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? અને જો માણસ પાસે સુંદર કવિતા કરવાની અથવા તેનો રસ માણવાની શક્તિ હોય, તો રાજ્યથી શું વધારે છે?

*

સંસારમાં સફળતા માટે આવશ્યક ગુણો

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम् ॥ शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने । धृष्टता ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

પોતાના કુટુંબીઓ તરફ વિવેકયુક્ત ઉદાર વર્તન, નોકરચાકર તરફ દયા, દુર્જનો તરફ શઠતા, સજ્જનો તરફ પ્રેમ, રાજાઓ સાથે નીતિ, વિદ્વાનો સાથે સરળતા, શત્રુઓ સાથે શૌર્ય, વડીલો સાથે ક્ષમાભાવ અને સ્ત્રીઓ સાથે ધૃષ્ટતા–જે પુરુષો ઉપર

પ્રમાણે કળાઓમાં કુશળ હોય છે, તેઓ જ સંસારવ્યવહાર સફળતાથી કરી શકે છે.

*

સત્સંગ

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किन्न करोति पुंसाम् ॥२३॥

(સત્સંગતિ) બુદ્ધિની જડતા (અજ્ઞાન)ને હરે છે, વાણીમા સત્ય સિંચે છે, માન વધારે છે, પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને કીર્તિને દિશાઓમા પ્રસારે છે કહે, સત્સંગતિ માણસો માટે શું શું નથી કરતી?

*

કવિઓની અમરતા

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥२४

પુણ્યાત્મા (શૃગાર, વીર આદિ નવ) રસો જેમણે (પોતાના કાવ્યોમાં) સિદ્ધ કર્યા છે, તેવા ઉત્તમ કવિઓનો જયજયકાર છે. તેમની યશરૂપી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થા કે મરણનો ભય નથી.

*

ગૃહસ્થને પ્રભુકૃપાનું ફળ

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः । स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ॥ आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं । तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ सम्प्राप्यते देहिनाम् ॥ २५ ॥

સદાચરણી પુત્ર, સતી પ્રિયા, અનુગ્રહ (મહેરબાની) કરનાર શેઠ, પ્રેમી મિત્ર, છેતરે નહિ તેવા નોકરચાકર, તદ્દન ક્લેશરહિત મન, સુંદર આકૃતિ, સ્થિર વૈભવ (સ્થાયી પૈસોટકો) અને વિદ્યા વડે પવિત્ર બનેલું મુખ—જ્યારે (ભક્તોના) મનોરથ પૂરનાર, સ્વર્ગમા રહેનાર ભગવાન નારાયણ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે જ પુરુષોને ઉપર વર્ણવેલા પદાર્થો મળે છે

*

કલ્યાણનો માર્ગ

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं । काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ॥ तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा । सामान्यं सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः २६

પ્રાણહત્યામાથી નિવૃત્ત રહેવુ, પારકાનુ ધન હરી લેવામાં સયમ, સત્યવાણી, સમય પર યથાશક્તિ દાન આપવુ, પરસ્ત્રીની વાતમા ચૂપ રહેવું, તૃષ્ણાના પ્રવાહને તોડવો, વડીલો તરફ વિનય અને સર્વ પ્રાણીઓ તરફ દયા—આ કલ્યાણનો માર્ગ સર્વશાસ્ત્રોમા સામાન્ય રૂપથી કહેવાયો છે, જે માર્ગના વિધિનો કદાપિ ભગ થતો નથી.

*

સફળતાની ચાવી

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति ॥२७॥

નીચ પુરુષો વિઘ્નના ભયથી કાર્યની શરૂઆત જ નથી કરતા મધ્યમ પુરુષો આરભ કરીને વિઘ્નો આવતાં અટકી જાય છે, પણ વારવાર વિઘ્નો આવતાં છતા, ઉત્તમ પુરુષો આરભ કરીને કાર્યને છોડી દેતા નથી.

*

સંત લોકોનું જીવનવ્રત

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥२८

ન્યાયયુક્ત પ્રિય આજીવિકામાર્ગ, પ્રાણ જાય તોપણ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થવું, દુર્જનો પાસે કંઈ પણ માગવું નહિ, અલ્પધનવાળા મિત્ર પાસે કોઈ પણ વસ્તુની યાચના ન કરવી, વિપત્તિમાં ઉગ્ર રીતે રહેવું અને મહાન પુરુષોને પગલે ચાલવું–તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું આ કઠિન વ્રત સંતજનોને કોણે શિખવાડયું હશે ?

*

માનશૌર્યની પ્રશંસા

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशाम् । आपन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि । मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः । किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २९॥

ભૂખથી દુર્બલ, ઘડપણથી દૂબળો-પાતળો, શક્તિહીન, દુઃખી દશા પામેલો (અને)તેજહીન થઈ ગયો હોય, છતાં જ્યારે પ્રાણનાશ થવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પણ મદમત્ત ગજરાજના ચીરેલા ગંડસ્થલમાંથી માંસનો કોળિયો ભરવાની જ માત્ર જેણે ઇચ્છા બાંધી છે તેવો, માની પ્રાણીઓનો આગેવાન સિંહ શું સડેલું ઘાસ ખાય છે? (અર્થાત દુઃખમાં આવી પડે તોપણ માની પુરુષ પ્રાણાંતસમયે પણ નીચ કામ કરતો નથી.)

*

ગુંજાશ પ્રમાણેની ઇચ્છા

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं । श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये । सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं । सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ३० ॥

થોડાક સ્નાયુના તાંતણા અને ચરબી જ જેમાં ચોંટી રહ્યાં છે તેવું, મેલું, માંસવગરનું, નાનું હાડકું પ્રાપ્ત કરીને કૂતરો રાજીરાજી થઈ જાય છે–જો કે તે તેની ક્ષુધા શાંત કરી શકે તેમ નથી; છતાં પણ (જ્યારે) સિંહ ખોળામાં આવી પડેલા શિયાળને છોડી હાથીને હણે છે. મુશ્કેલીમાં આવી પડેલો હોય, છતાં દરેક માણસ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે (બળ અનુસાર) ફળની ઇચ્છા કરે છે.

*

ક્ષુદ્ર મનુષ્યની તુચ્છતા અને ઉત્તમ જનની ધીરતા

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च । श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

કૂતરું ટુકડો આપનારની આગળ પૂંછડી પટપટાવે છે, તેના પગ આગળ નીચે આળોટે છે, જમીન પર પડીને તેના મુખ સામે અને પોતાના પેટ સામે જુએ છે; જ્યારે શ્રેષ્ઠ હાથી તો ગંભીરતાથી જુએ છે અને સેંકડો મીઠા શબ્દો (ભોજન કરાવનાર પુરુષ) બોલે ત્યારે જ ખાય છે.

*

કુલદીપક

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥३२

(ચક્રની માફક) પરિવર્તન પામતા આ સંસારમાં મરેલો કયો માણસ જન્મતો નથી? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય, (કે) જેના જન્મવાથી તેનું કુળ ઉન્નતિ પામે.

*

ઉત્તમ પુરુષની વૃત્તિ

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीयत वनेऽथवा ३३॥

પુષ્પના ગુચ્છની પેઠે ઉત્તમ પુરુષની બે વૃત્તિ હોય છે-કાં તો તે સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર (બિરાજે), અથવા તો વનમાં સુકાઈને નાશ પામે.

*

સાચો વીર બરોબરિયા સામે બાથ ભીડે છે.

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषास्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते । द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषाकृतिः ॥ ३४ ॥

વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળો રાહુ બૃહસ્પતિ (ગુરુ) વગેરે પાંચ-છ માનપાત્ર (ગ્રહો) છે તેમની સાથે વૈર કરતો નથી હે ભાઈ, જો, (અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમાના) પર્વ ઉપર માત્ર મસ્તકરૂપી જ બાકી રહેલી આકૃતિવાળો દાનવરાજ (રાહુ) તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર-બેનું જ ગ્રહણ કરે છે.

*

મહાન પુરુષનું અદ્‌ભુત ચરિત્ર

वहति भुवनश्रेणिं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्
अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ३५॥

શેષનાગ પોતાની વિશાળ ફણા ઉપર (ચૌદ) ભુવનોની હારમાળા ધારણ કરે છે. ભગવાન કચ્છપજી (કાચબાનું રૂપ ધારણ કરેલા ભગવાન વિષ્ણુ) તે શેષનાગને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે. સમુદ્ર તે કાચબાને કંઈ આદર વિના જ (જાણે રમતમાં-પ્રયત્ન કરવો ન પડતો હોય તેમ બેદરકારીથી પોતાની વચમાં રાખે છે) અહોહો! મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોની વિભૂતિ સીમારહિત હોય છે! (અર્થાત્ તેમનાં અદ્‌ભુત ચરિત્રોનો કોઈ પાર પામી શકે તેમ નથી.)

*

પરાક્રમી પુત્રની કસોટી

वरं प्राणोच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहुलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ३६

મદવાળા ઇંદ્રથી ફેંકાયલા વજ્રના પ્રહારોથી, જે પ્રજ્વલિત અગ્નિની ઊંચી જતી જ્વાળાઓથી દુઃસહ હતા-તેવા પ્રહારોથી મૈનાક પર્વત માટે મરી જવું તે બહેતર હતું, પણ અરેરે, જ્યારે તેના પિતા હિમાલય પર્વત વિપત્તિથી મૂઢ થઈ ગયા હતા, ત્યારે (તેને માટે) સમુદ્રમાં કૂદી પડવું (અને તે રીતે પોતાની પાંખો બચાવી લેવી) તે યોગ્ય ન હતું.

*

તેજસ્વી પુરુષનો સ્વભાવ

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृत-निकृतिं कथं सहते ॥ ३७ ॥

અચેતન હોવા છતાં જ્યારે સૂર્યના પાદથી (૧ ચરણથી, ૨ કિરણથી) તેનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે સૂર્યકાન્ત મણિ જળી

ઊઠે છે. તો તેજસ્વી પુરુષ (જે સચેતન છે તે) બીજાઓએ કરેલા અપમાનને કેમ કરી સાંખી લે ?

*

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु । प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः ॥ ३८ ॥

બચ્ચું હોવા છતાં પણ સિંહનું બચ્ચું મદ વડે મલિન થયેલા વિશાળ ગંડસ્થળ વાળા હાથીઓ ઉપર તૂટી પડે છે (ફાળ મારે છે). તેજસ્વી પુરુષોનો આ સ્વભાવ છે. ખરેખર, ઉંમર કંઈ તેજનો હેતુ નથી.

*

દ્રવ્યપ્રશંસા

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तत्राप्यधो गच्छतां शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदह्यतां वह्निना । शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ ३९ ॥

(બ્રાહ્મણત્વ આદિ) જાતિ ભલે રસાતળમાં જાઓ, ગુણોનો સમુદાય તેના કરતાં પણ નીચે જાઓ, સદાચરણ પર્વતના તટ ઉપરથી (ભેખડ પરથી) નીચે પડો, કુલીનતા અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થાઓ, શત્રુરૂપી શૌર્ય ઉપર વજ્ર તૂટી પડો–અમને તો કેવળ દ્રવ્ય જ પ્રાપ્ત થાઓ, કે જે એક વગર આ સઘળા ગુણો ઘાસના તણખલા બરાબર છે.

*

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥४०॥

(પુરુષની) સઘળી ઇંદ્રિયો તેની તે જ રહે છે, તેની ક્રિયાઓ પણ તેની તે જ હોય છે, અકુંઠિત (અસ્ખલિત, પ્રબલ) બુદ્ધિ પણ તેની તે જ રહે છે, તેની વાણી પણ તે જ રહે છે, પુરુષ પણ તે જ હોય છે; છતાં દ્રવ્યની ગરમીથી રહિત થતાં પુરુષ એક ક્ષણમાં બીજો જ થઈ જાય છે (બદલાઈ જાય છે, કોઈ તેનું માન કરતું નથી)–એ વિચિત્ર વાત છે.

*

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ४१ ॥

જેની પાસે પૈસો હોય છે, તે જ માણસ કુલીન ગણાય છે, પંડિત ગણાય છે, શાસ્ત્રજ્ઞ ગણાય છે, ગુણજ્ઞ, વક્તા અને સુંદર ગણાય છે. સર્વે ગુણો સુવર્ણને આશ્રયે રહે છે.

*

કોણ કોનાથી નાશ પામે છે ?

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिःसङ्गात्सुतो लालनाद्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् । ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयान्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४२ ॥

દુષ્ટ મંત્રીની સલાહથી રાજા નાશ પામે છે, આસક્તિથી તપસ્વી, લાડ લડાવી મોઢે ચઢાવવાથી પુત્ર, વિદ્યા ન ભણવાથી બ્રાહ્મણ, કુપુત્રથી કુળ, દુર્જનની સોબતથી સદાચાર, દારૂથી લજ્જા, દેખરેખ ન રાખવાથી ખેતી, પ્રવાસે જવાથી સ્નેહ, પ્રેમ ન રાખવાથી મૈત્રી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ અને બેદરકારીથી તથા વ્યય કરવાથી ધન નાશ પામે છે.

*

ધનની ગતિ

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ४३ ॥

દાન, ઉપભોગ અથવા નાશ–ધનની આ ત્રણ ગતિ છે જે દાન આપતો નથી અથવા તેનો ઉપભોગ કરતો નથી તેવા પુરુષના ધનની ત્રીજી ગતિ થાય છે (અર્થાત્ તે નાશ પામે છે)

*

ક્ષીણતામા શું વધારે શોભે?

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिना कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ४४

સરાણ પર ચઢાવી પાસા પાડેલો મણિ, શસ્ત્ર વડે ઘાયલ થયેલો યુદ્ધવિજયી વીર, મદ ઝરવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ ઋતુની-સૂકા-કિનારાવાળી નદીઓ, બીજનો ચન્દ્ર, કામક્રીડામાં મર્દન કરાયલી બાલા સ્ત્રી અને માગણ લોકોને જેમણે પોતાનુ ધન આપી દીધું છે તેવા મનુષ્યો–આટલા પદાર્થો કૃશતાથી શોભે છે

*

મૂલ્યાંકન અવસ્થા પર આધાર રાખે છે.

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये स पश्चात्सम्पूर्णो गणयति धरित्रीं तृणसमाम् । अतश्चानैकान्त्याद् गुरुलघुतयार्थेषु धनिनाम् अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च

કોઈ દરિદ્ર મનુષ્ય એક પોશ જવની ઇચ્છા કરે છે. પાછળથી જ્યારે તે માણસ સંપત્તિવાળો થાય છે, ત્યારે પૃથ્વીને તૃણ સમાન ગણે છે, માટે પદાર્થો વિષે ગુરુતા અને લઘુતાને લીધે ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિઓ હોવાથી ધની લોકોની અવસ્થા જ પદાર્થોની કિંમતને (મૂલ્યાકનને) વધારે છે અને ઘટાડે છે.

*

રાજનીતિ

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्य वत्समिव लोकममु पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४६ ॥

હે રાજા, જો તું આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો પહેલા વાછરડા જેવી પોતાની પ્રજાનુ પોષણ કર જ્યારે પ્રજાનુ હરહમેશ ભલી રીતે પોષણ કરવામા આવે છે, ત્યારે પૃથ્વી કલ્પલતાની પેઠે અનેક ફળ આપે છે.

*

રાજનીતિની વિવિધતા

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४७ ॥

રાજનીતિ (રાજસત્તા માં) વેશ્યાની પેઠે અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. કોઈક વખત સત્યવાદિની તો કોઈક વખત અસત્યવાદિની, કોઈક વખત કઠોર તો કોઈક વખત પ્રિયભાષિણી, કોઈક વખત હિંસા કરનારી તો કોઈક વખત દયાળુ, કોઈક વખત લોભી તો કોઈક વખત ઉદાર, કોઈક વખત ખૂબ દ્રવ્ય લૂટાવનારી તો કોઈક વખત ખૂબ ધનનો સંચય કરનારી હોય છે.

રાજાઓના આશ્રિત પુરુષોને લાભ

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां
दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४८ ॥

આજ્ઞા કરવાની શક્તિ, કીર્તિ, બ્રાહ્મણોનું પાલન, દાન, ભોગ, મિત્રોની રક્ષા—આ છ ગુણ જે પુરુષોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, તેમને રાજાના આશ્રયથી શો લાભ?

*

પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् । तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४९ ॥

વિધાતાએ પોતાના લલાટમાં થોડું અથવા વધારે જે ધન લખ્યું છે તેટલું ધન પુરુષ મારવાડની ભૂમિમાં (રેતીના રણમાં) પણ મેળવે છે, અને મેરુ પર્વત ઉપર પણ (જે પર્વત સોનાનો બનેલો છે ત્યાં પણ) થી વધારે મેળવતો નથી; માટે ધૈર્ય રાખ. પૈસાદાર લોકો તરફ દીનવૃત્તિ નકામી ધારણ ન કર. જો, ઘડો કૂવામાં અને સમુદ્રમાં પણ સરખું જ (પોતાના માપ પ્રમાણે જ) પાણી ગ્રહણ કરે છે.

*

વગર માગ્યે આપે તેનું નામ ઉદાર

त्वमेव चातकाधारोऽसीति केषां न गोचरः । किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योक्तीः प्रतीक्ष्यसे ॥५०॥

હે શ્રેષ્ઠ મેઘ! તું જ ચાતક પંખીઓનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું? તો પછી અમારી પાસેથી દીન વચનની અપેક્ષા તું કેમ રાખે છે?

*

બધા પાસે દીન વચન બોલવું નહિ.

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम् अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः । केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणिं गर्जन्ति केचिद् वृथा यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ५१ ॥

હે મિત્ર ચાતક! સાવધાન ચિત્તથી ક્ષણભર (મારી વાત) સાંભળી લે. આકાશમાં વાદળાં તો ઘણાં વસે છે, પણ સર્વે આવાં નથી હોતાં. કેટલાંક વરસાદથી પૃથ્વીને ભીંજવી નાખે છે, જ્યારે કેટલાંક નકામાં ગર્જે છે; માટે જેને જેને જુએ તેની આગળ દીન વચન ન બોલીશ.

*

દુર્જનનિંદા

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा । सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ५२ ॥

ક્રૂરતા, કારણ વિના દ્વેષ (કજિયો), પારકા ધનની અને પારકી સ્ત્રીની ઇચ્છા, સજ્જનો અને સગાંવહાલાં તરફ ઇર્ષ્યા—આ સઘળું દુર્જનોને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

*

વિદ્વાન હોય તોપણ દુર્જનનો ત્યાગ

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥५३॥

વિદ્યાથી સુશોભિત હોય, તોપણ દુર્જન ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. સર્પ મણિથી સુશોભિત હોય છે; માટે શું તે ભયંકર નથી?

*

દુર્જનો ગુણમાં દોષારોપણ કરે છે

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि । तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ ५४ ॥

જે માણસ લજ્જાશીલ હોય, તો દુર્જનો તેને જડ ગણે છે જો તેને વ્રતમા રુચિ હોય, તો તેને દભી કહે છે જો તે પવિત્ર હોય, તો તેને પાખડી (કપટી) કહે છે જો તે શૂર હોય, તો તેને નિર્દય કહે છે. જો તે મુનિ હોય (મનનશીલ હોવાથી મૌન રાખનો હોય), તો તેને મૂર્ખ–બુદ્ધિરહિત ગણે છે જો તે પ્રિય ભાષણ કરનારો હોય, તો તેને દીન લેખે છે જો તે તેજસ્વી હોય, તો તેને ઘમડી-ઉદ્ધત કહે છે. જો તે સારો વક્તા હોય, તો તેને વાચાળ ગણે છે જો તે સ્થિર ચિત્તવાળો હોય, તો તેને અશક્ત-નિર્બળ કહે છે. ગુણી લોકોનો એવો કયો ગુણ છે, કે જેના પર દુર્જનોએ દોષારોપણ નથી કર્યું ?

*

કેટલાક પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને તુલના

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् । सौजन्यं यदि किं जनैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ५५ ॥

જો (માણસમા) લોભ હોય, તો પછી (બીજા) અવગુણની શી જરૂર છે ? જો ચાડીચુગલીની ટેવ છે, તો પછી (બીજા) પાપોથી શુ ? જો સત્ય છે, તો તપની શી જરૂર ? જો પવિત્ર મન હોય, તો તીર્થથી શો ફાયદો ? જો સુજનતા હોય, તો બધુજનની શી આવશ્યકતા છે ? જો પોતાની કીર્તિ–મોટાઈ છે, તો આભૂષણોનુ શું પ્રયોજન છે ? જો સારી વિદ્યા હોય, તો ધનની શી જરૂર ? અને જો અપકીર્તિ હોય, તો મૃત્યુથી શું ?

*

સાત શૂળ

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥५६

દિવસમા મલિન પડેલો ચદ્ર, યૌવનહીન કામવૃત્તિવાળી સ્ત્રી, કમળહીન સરોવર, સુંદર આકૃતિવાળા પુરુષનુ અક્ષરરહિત મુખ, કૃપણ–કજૂસ શેઠ, હમેશાં ગરીબાઈમા સબડતો સજ્જન, અને રાજસભામા ગયેલો દુર્જન–આ સાત મારા મનમા શૂળ જેવા છે (અર્થાત્ શૂળની પેઠે સાલે છે)

*

રાજકોપની ભયંકરતા

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् । होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥५७॥

ખરેખર, ભય કર, ક્રોધવાળા રાજાઓને કોઈ પોતાનો (પ્રિય) હોતો જ નથી (દાખલા તરીકે) આહુતિ આપનાર હોતાને પણ જો સ્પર્શ થઈ જાય તો અગ્નિ બાળે છે

*

સેવાધર્મની કઠિનતા

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा । धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥५८

સેવાધર્મ બહુ જ કઠિન અને યોગીઓને પણ અગમ્ય છે. (કારણ કે) જો (સેવક) મૌન રહે, તો તે મૂગો ગણાય છે, જો તે બોલવાચાલવામાં ચતુર હોય છે, તો તેને બહુ બોલનારો અથવા વ્યર્થ લબાડી (વાયડો) કહે છે. જો તે પાસે રહે, તો તે ધૃષ્ટ ગણાય છે. જો તે દૂર રહે, તો તે બીકણ ગણાય છે. જો તે ક્ષમા રાખે, તો તે બાયલો કહેવાય છે. જો તે સહન ન કરે, તો તેને ઘણે ભાગે કુલહીન કહેવામાં આવે છે.

*

નીચની નિકટતા દુઃખદાયી છે.

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।
दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥५९॥

જેણે પોતાની સંપૂર્ણ દુર્જનતા બહેલાવી છે, જે નિરંકુશ છે, જેનાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં અધમ કર્મોની વૃત્તિ આ વખતે વિસ્તાર પામી છે, જેણે પ્રારબ્ધવશાત્ વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને જે ગુણનો દ્વેષ કરે છે, તેવા આ નીચ પુરુષને પાલવ પડેલા કયા માણસો સુખપૂર્વક બેસી શકે? (અર્થાત્ તે હરેક પ્રકારે ખૂબ હેરાન જ થાય.)

*

દુર્જનો અને સજ્જનોની મૈત્રી

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

દુર્જનો અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળની જુદાજુદા પ્રકારની છાયા જેવી (જુદીજુદી) હોય છે. (પહેલી) શરૂઆતમાં લાંબી અને ધીમેધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી અને પછી વધતી ચાલે છે.

*

કારણવગરના શત્રુ

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोष विहित वृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणमेव वैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

(અનુક્રમે) ઘાસ, જલ અને સંતોષથી પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર મૃગલાં, માછલાં અને સજ્જનોનાં પારધી, માછીમાર અને દુર્જનો કારણ વગર જ જગતમાં શત્રુઓ હોય છે.

*

સુજનપ્રશંસા

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् । भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ६२ ॥

સત્સંગની ઇચ્છા, પારકાના ગુણોમાં પ્રીતિ, વડીલો તરફ નમ્રતા, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ, લોકનિંદાનો ભય, મહાદેવમાં ભક્તિ, પોતાના ચિત્તને વશમાં રાખવાની શક્તિ, અને દુર્જનોના સંગનો ત્યાગ–આટલા નિર્મળ ગુણો જે પુરુષોમાં છે તે પુરુષોને નમસ્કાર.

*

મહાત્માઓનો સ્વભાવ

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

વિપત્તિમા ધીરજ, ઉન્નતિસમયે ક્ષમા, સભામા વાણીની ચતુરાઈ, યુદ્ધમા પરાક્રમ, કીર્તિની ઇચ્છા અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનની ઉત્કટ ઇચ્છા–આટલુ ખરેખર, મહાત્માઓને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે

*

સતોનુ' અસિધારાવ્રત

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथन नाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्या निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्ट विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥६४

ગુપ્ત દાન, ઘેર આવેલા અતિથિનુ સન્માન, (કોઈકનુ) પ્રિય કરીને મૌન રાખવુ, (પોતે કરેલા) ઉપકારને મંડળીમા જાહેર ન કરવો, લક્ષ્મી મળે ત્યારે અભિમાન ન કરવું અને બીજાઓ સબધી વાતચીતમા તેમનુ અપમાન ન કરવુ–આ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવુ કઠિન વ્રત સતોને કોણે ઉપદેશ્યુ' હશે (શિખવાડ્યુ હશે)?

*

. કોણુ કોનુ' ઘરેણુ છે?

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता मुखे सत्या वाणी विजयिभुजयोर्वीर्यमतुलम् । हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगत च श्रवणयोर्विनाऽप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ६५ ॥

હાથની શોભા દાન છે, મસ્તકની શોભા વડીલોના ચરણમા ઝૂકવુ તે છે મુખની શોભા સત્ય વાણી છે વિજય પ્રાપ્ત કરનાર હાથની શોભા અતુલ પરાક્રમ છે હૃદયની શોભા પવિત્ર વૃત્તિ છે. અને કાનની શોભા શાસ્ત્રનુ અધ્યયન છે. સ્વભાવથી જ મહાન પુરુષોનુ આ સઘળુ–ધનસંપત્તિ વિના જ, ઘરેણુ છે

*

મહાપુરુષોનુ' ચિત્ત

सम्पत्सु महतां चित्त भवेदुत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम् ॥६६॥

મહાપુરુષોનુ ચિત્ત સપત્તિના સમયમા કમળ જેવું કોમળ થાય છે અને વિપત્તિઓમાં મોટા પર્વતની શિલાઓના સમૂહ જેવું કઠોર થાય છે (અર્થાત્ સપત્તિમા દુખી જનો તરફ દયાર્દ્ર અને વિપત્તિઓ સહન કરવાની આવે ત્યારે પર્વતની શિલા જેવુ સહિષ્ણુ થાય છે)

*

સોબત તેવી અસર

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते मुक्ताकारतया तदेव नलिनी पत्रस्थित राजते ॥ स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिक जायते प्रायेणाधममध्यमोत्तमजुषामेवंविधा वृत्तयः ॥६७॥

તપેલા લોઢા ઉપર પડેલા જે પાણીના ટીપાનુ નામ પણ સભળાતુ નથી, તે જ પાણીનુ ટીપુ' કમળના છોડના પાદડા ઉપર પડી મોતીનો આકાર ધારણ કરી શોભે છે. (અને) સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રના છીપમાં પડેલુ તે ટીપુ મોતી બની જાય છે ઘણે ભાગે નીચ, મધ્યમ અને ઉત્તમ (પુરુષોનુ) સેવન કરનારની આ પ્રમાણે વૃત્તિઓ થાય છે.

*

પુણ્યનુ' પરિણામ

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितर स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत्
एतत्त्रय जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६८ ॥

જે પોતાના સદાચરણથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે પુત્ર; જે પતિનું જ હિત ઇચ્છે તે સ્ત્રી; જે દુઃખમાં અને સુખમાં સરખો જ વ્યવહાર કરે તે મિત્ર–જગતમાં આ ત્રણ પદાર્થો પુણ્યશાળીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

*

એકનિષ્ઠાની અગત્ય

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।
एको वासः पत्तने वा वने वा
एका नारी सुंदरी वा दरी वा ॥ ६९ ॥

એક જ દેવની સેવા કરવી જોઈએ–કાં તો વિષ્ણુની કે કાં તો શિવની; એક જ ભાઈબંધ રાખવો જોઈએ–કાં તો રાજા કે કાં તો તપસ્વી; એક જ સ્થળે રહેવાનું પસંદ કરવું જોઈએ–કાં તો મોટી નગરીમાં કે કાં તો વનમાં; એક જ સ્ત્રી સ્વીકારવી જોઈએ–કાં તો સુંદરી કે કાં તો ગુફા.

*

સંતોનો આચાર

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः स्वार्थान्सम्पादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्
दूष• सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः॥ ७०

જે નમ્રતાથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે; પારકાના ગુણોનું કથન કરીને જ જે પોતાના ગુણોને જાહેર કરે છે; પારકા માટે ખૂબ વિશાળ પ્રયત્નો સતત કરતાંકરતાં જ જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે; પોતાના પર આક્ષેપ કરવામાં જેમનું વાચાળ મુખ કઠોર અક્ષરો બોલે છે તેવા દુષ્ટ નિંદકોને જે ક્ષમાથી જ દોષિત ઠરાવે છે–આવા આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા, જગતમાં બહુમાન પામતા સંતો કોને પૂજનીય નથી?

*

પરોપકાર અને નમ્રતા

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूमिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥७१॥

ફલ આવવાથી વૃક્ષ નમે છે. નવીન જલથી વાદળાં પૃથ્વી પર ખૂબ ઝૂકે છે. સત્પુરુષો ધન મેળવીને નમ્ર બને છે. પરોપકારી જીવોનો આ સ્વભાવ જ છે.

*

કોણ કોનાથી શોભે ?

श्रोत्रं श्रुतेनव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ७२ ॥

કાન શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી શોભે છે, નહિ કે કુંડળ પહેરવાથી. હાથ દાન આપવાથી શોભે છે, નહિ કે કંકણથી. દયાળુ પુરુષોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, નહિ કે ચંદનનો લેપ કરવાથી.

*

સન્મિત્રનાં લક્ષણ

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥७३॥

પાપમાંથી રોકે, કલ્યાણકારી આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે, છુપાવવા યોગ્ય ગુપ્ત વાતોને છુપાવે, ગુણોને જાહેર કરે, વિપત્તિમાં આવી પડેલા (પોતાના મિત્રને) ત્યજી ન દે અને

યોગ્ય સમયે (ધનની સહાયતા વગેરે) આપે, સત લોકો આને સાચા મિત્રના લક્ષણ કહે છે

*

પરોપકારપ્રિય સંત

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति,
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जल ददाति
सन्तः स्वय परहितेषु कृताभियोगाः ॥ ७४ ॥

સૂર્ય (પ્રાર્થના વગર જ) કમળના સમુદાયને પ્રફુલ્લિત કરે છે ચન્દ્ર (પોતે જાતે જ) પોયણીને વિકસાવે છે. માગ્યા વિના જ વાદળ પાણી આપે છે સત જાતે જ પારકાના હિત માટે ઉદ્યોગ કરે છે

*

પુરુષોના પ્રકાર

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहित ते के न जानीमहे ॥७५॥

એ સત્પુરુષો છે કે જેઓ સ્વાર્થ ત્યજી દઈ પારકાનું કાર્ય કરે છે સામાન્ય મનુષ્યો તે છે કે જેઓ સ્વાર્થને વાધો ન આવે તેવી રીતે પારકા માટે ઉદ્યમ કરે છે જેઓ સ્વાર્થ માટે પારકાનુ હિત બગાડે છે, તેઓ મનુષ્યોમાં રાક્ષસ તુલ્ય છે, પરતુ જેઓ પ્રયોજન વિના જ પારકાનુ હિત બગાડે છે, તેઓ કોણ છે તે અમે જાણતા નથી

*

સંતની મૈત્રી

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुत. ।
गन्तु पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापद युक्त तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥७६॥

પહેલા જ્યારે પાણી અને દૂધ મળ્યાં, ત્યારે દૂધે પોતાના સર્વે ગુણો (મીઠાશ, ધોળાપણુ વગેરે) પાણીને આપી દીધા (પછી જ્યારે તેને અગ્નિ પર ઉકાળવામા આવ્યુ ત્યારે) દૂધને તાપ લાગતો જોઈને (તેના મિત્ર) પાણીએ પોતાની જાતને અગ્નિમા હોમી દીધી (જળ બળી ગયુ) અને પોતાના મિત્રની (જળની) વિપત્તિ જોઈને તે પણ (દૂધ પણ) અગ્નિમા પડવા (ઊભરાવા) તલપાપડ થઈ ગયું અને જ્યારે તેને પાછુ જલ સાથે સયુક્ત કર્યું (તેમા પાણી ઉમેર્યું) ત્યારે જ તે શાત પડયુ સત લોકોની મૈત્રી આવી હોય છે

*

મહાપુરુષોની ગંભીરતા અને સહનશીલતા

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसवर्तकै-
रहो विततमूर्जित भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥७७॥

(સમુદ્રમા) અહીં એક બાજુએ ભગવાન વિષ્ણુ સૂએ છે, બીજી બાજુએ તેમના શત્રુ અસુરોનું કુળ વસે છે એક બાજુએ શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય સૂતો છે, અને બીજી બાજુએ સઘળા પ્રલયકાળના અગ્નિઓ સહિત વડવાનલ રહે છે અહોહા, સમુદ્રનુ શરીર કેટલુ વિશાળ, બળવાન અને ભાર સહન કરવાની શક્તિવાળુ છે

*

સંતોનું લક્ષણ

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः। सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ॥ मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान्गुणान्। कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥७८॥

તૃષ્ણાનું છેદન કર, ક્ષમાનું સેવન કર, મદને હણ, પાપમાં પ્રેમ ન કર, સત્ય બોલ, સજ્જનોને પગલે ચાલ, વિદ્વાનોની સેવા કર, માન આપવા યોગ્ય જનોને માન આપ, શત્રુઓને પણ રાજી રાખ, પોતાના ગુણોને ઢાંક, કીર્તિનું રક્ષણ કર, દુઃખી પર દયા રાખ—આ સંતોનાં લક્ષણ છે.

*

સંતોની વિરલતા

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

જેમનાં મન, વાણી અને કાયા પુણ્યરૂપી અમૃતથી ભરપૂર છે, જેઓ ત્રણે ભુવનને અનેક ઉપકારો કરીને પ્રસન્ન કરે છે, પારકાના પરમાણુ જેટલા ગુણોને જે પર્વતની સમાન મોટા કરીને પોતાના હૃદયમાં રાજી થાય છે, તેવા સંત લોકો કેટલાક જ (વિરલ) છે.

*

મહાપુરુષોનો આશ્રય

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥८०॥

જેનો આશ્રય કરીને રહેલાં વૃક્ષ માત્ર વૃક્ષ જ રહે છે, તેવા સોનાના પર્વત (સુમેરુ)થી અથવા ચાંદીના પર્વત (કૈલાસ)થી શું ? (એ વૃક્ષો કાંઈ તેમનો આશ્રય કરવાથી સોનાનાં અથવા ચાંદીનાં ન બન્યાં.) અમે તો મલય પર્વતને મોટો માનીએ છીએ, કે જેના આશ્રયથી કંકોલ, લીંબડો અને કુટજ (ઇંદ્રજવ) (જેવાં કડવાં વૃક્ષ) પણ ચંદન થઈ જાય છે.

*

ધૈર્યપ્રશંસા

रत्नैर्महाब्धेस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ८१ ॥

દેવોએ (સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં) રત્નોથી સંતોષ ન માન્યો અને ભયંકર ઝેરથી પણ તેઓ ભય ન પામ્યા. અમૃત વિના (જ્યાં સુધી અમૃત પ્રાપ્ત ન થયું ત્યાં સુધી) તેઓ (મંથનથી) અટક્યા નહિ. ધીર પુરુષો નિશ્ચિત અર્થમાંથી (નક્કી કરેલી પ્રવૃત્તિમાંથી) અટકતા નથી.

*

મનસ્વી પુરુષ દુઃખ વેઠીને પણ કામે પાર પાડે છે.

क्वचिद् भूमौ शायी क्वचिदपि च पर्यङ्क-शयनः। क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः । क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो । मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ८२ ॥

કોઈક વાર જમીન પર સૂઈ જાય છે, તો કોઈક વાર પલંગમાં પોઢે છે. કોઈક વાર શાક ખાઈ લે છે, તો કોઈક વાર સુંદર ભાત ઉપર રુચિ કરે છે. કોઈક વાર કંથા (ફાટીતૂટલી ગોદડી) ધારણ કરે છે, તો

કોઈક વીર દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરે છે, આ પ્રમાણે (પોતાનુ) કાર્ય સપાદન કરવામાં લાગી રહેલો મનસ્વી પુરુષ નથી સુખને ગણતો કે નથી દુખને

*

પરમભૂષણ શીલ

ऐश्वर्यस्य विभूषण सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो । ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः । अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता । सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं पर भूषणम् ॥ ८३॥

સજ્જનતા ઐશ્વર્યનુ ઘરેણુ છે વાણીનો સયમ (અભિમાનભરેલુ વાક્ય ન કહેવુ તે) શૂરતાનુ ઘરેણું છે જ્ઞાનનુ ઘરેણું ચિત્તની શાતિ છે શાસ્ત્રાધ્યયનનું ઘરેણું વિનય છે ધનની શોભા પાત્રને દાન આપવામા છે તપનુ ભૂષણ, ક્રોધ ન કરવો તે છે સમર્થ (બદલો લેવાની શક્તિવાળા) પુરુષની શોભા ક્ષમામા છે ધર્મનુ ઘરેણું અદાભિકતામા છે પણ આ સર્વે ગુણોનુ મૂળ કારણ અને ઘરેણુ શીલ (સદાચાર) છે

*

ધીરપ્રશંસા

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पद न धीराः ॥८४॥

નીતિમા કુશળ લોકો ભલે નિંદા કરે અથવા સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી ભલે (ઘરમા) આવે કે મરજી મુજબ ચાલી જાય, ભલે આજે જ મરણ થાય કે એક યુગ પછી થાય–પણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગમાથી એક પગલુ પણ આઘાપાછા થતા નથી

*

દૈવનુ સામર્થ્ય

मग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा ।
कृत्वाऽऽखुर्विवर स्वय निपतितो नक्त मुखे भोगिनः । तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा ।
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥ ८५ ॥

એક સાપને કરડિયામા પુરાવાથી પોતાના શરીરમા બહુ પીડા થતી હતી તેની ઇંદ્રિયો ભૂખથી ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેણે જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી. ત્યા તો એક ઉદર (તે કરડિયામા) છિદ્ર પાડીને પોતે જાતે જ રાત્રીને સમયે તેના મુખમા જઈ પડ્યો તે સાપ પણ તેના માંસથી તૃપ્ત થઈને જલદી તે જ છિદ્ર–માર્ગ વડે બહાર નીકળી ગયો હે લોકો, જુઓ, માણસોની વૃદ્ધિમા અને ક્ષયમા દૈવ જ કારણરૂપ છે

*

સાધુ પુરુષોની વિપત્તિ સ્થાયી નથી હોતી.

पतितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥८६

હાથના આઘાતથી નીચે પાડી નાખવામા આવે, તો પણ દડો ઊંચે ઊછળે છે મોટે ભાગે સદાચરણી લોકોની વિપત્તિઓ બહુવાર ટકતી નથી.

*

આળસનિંદા

आलस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वाय नावसीदति ८७

ખરેખર, આળસ એ મનુષ્યોના

શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. ઉદ્યમ સમાન બીજો કોઈ બંધુ નથી, એ કરવાથી મનુષ્ય કદી દુઃખી થતો નથી.

*

સંતો આપત્તિમાં સંતાપ કરતા નથી.

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः। इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न विप्लुता लोके ॥ ८८॥

'કાપેલું વૃક્ષ ફરી ઊગે છે, ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર ફરી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે' એવો વિચાર કરતા સંત લોકો, આપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્યારે પણ જગતમાં સંતાપ કરતા નથી.

*

દૈવનું સામર્થ્ય

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः। स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावतो वारणः। इत्यैश्वर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे तद्व्यक्तं वरमेव दैवशरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ ८९॥

બૃહસ્પતિ જેનો સંચાલક (ગુરુ) છે, વજ્ર જેનું આયુધ છે, દેવો જેના સૈનિકો છે, સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, ભગવાન હરિની જેના પર સાચી કૃપા છે, ઐરાવત જેનો હાથી છે–આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને બળથી યુક્ત હોવા છતાં પણ ઇંદ્ર યુદ્ધમાં શત્રુઓથી હારી ગયો (અને ભાગી ગયો). તો આ ઉપરથી એ સાબિત થાય છે કે દૈવનું શરણ લેવું વધારે સારું છે, નકામા પુરુષાર્થને ધિક્કાર હો!

*

વિચારની આવશ્યકતા

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी। तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥९०

(જો કે) પુરુષોને (પોતાનાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) કર્મો પ્રમાણે જ ફળ મળે છે, અને બુદ્ધિ કર્મ અનુસાર જ પ્રવર્તે છે; છતાં પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષે બરાબર વિચાર કરીને જ કાર્ય કરવું જોઈએ.

*

જ્યાં જાય હુકો ત્યાં સમુદર સૂકો

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैःसन्तापितो मस्तके वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः। तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ९१॥'

કોઈ એક તાલવાળો પુરુષ, માથા પર સૂર્યકિરણોનો બહુ તાપ લાગવાથી, છાયાવાળી જગ્યાની ઇચ્છા કરતો દૈવવશાત્ તાડના ઝાડ નીચે ગયો. ત્યાં પણ નીચે પડતા એક મોટા ફળ વડે તેનું માથું તડાક દઈને ફૂટી ગયું. મોટે ભાગે અભાગી પુરુષ જ્યાં જાય છે, ત્યાં વિપત્તિઓ પણ જાય છે જ.

*

પ્રારબ્ધની પ્રબળતા.

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ९२॥

સૂર્ય અને ચંદ્રને ગ્રહ (રાહુ) પીડે છે (ગ્રહણ કરે છે) તે જોઈને, હાથી અને સર્પને પણ બંધનમાં પડતાં જોઈને, અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ગરીબાઈ જોઈને, 'અહો, વિધિ જ બળવાન છે' એવો મારો નિશ્ચય થયો છે.

બ્રહ્માની અવળચંડાઈ

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ९३ ॥

પ્રથમ તો બ્રહ્મા કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષરત્નને સર્વ ગુણોની ખાણરૂપ અને પૃથ્વીના શણગારરૂપ બનાવે છે, અને પછી જો તે તેને ટૂંકા આયુષવાળો જ બનાવે છે, તો ખરેખર, ખેદની વાત છે કે બ્રહ્માજી અવળચંડા જ છે.

*

લલાટના લેખ

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम्। धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ ९४ ॥

જો કરીર (કેરડાના) વૃક્ષની શાખા ઉપર પાંદડું થતું નથી, તો તેમા વસંત ઋતુનો શો દોષ? જો ઘૂવડ દિવસે જોઈ શકતું નથી, તો તેમા સૂર્યનો શો દોષ? જો ચાતક પખીના મુખમા (વરસાદની) ધારા પડતી નથી, તો તેમા મેઘનો શો અપરાધ? બ્રહ્માએ પ્રથમથી જે લલાટમાં લખ્યુ હોય, તેને ભૂસી નાખવાને કોણ સમર્થ છે?

*

કર્મનું સામર્થ્ય

नमस्यामो देवाननु हतविधेस्तेऽपि वशगा विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः। फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९५ ॥

અમે દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે સૌ પેલા જબરા (દુષ્ટ, શાપિત) બ્રહ્માના કાબૂમા છે તો પછી બ્રહ્મા જ વંદન કરવા યોગ્ય છે, પણ તે ય નિયમપૂર્વક કર્મ પ્રમાણે જ ફલ આપે છે. (જો) ફળ કર્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે, તો અનેક દેવોથી અને બ્રહ્માથી શું? તે કર્મને જ નમસ્કાર હો, જેના ઉપર બ્રહ્માની પણ સત્તા ચાલતી નથી

*

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ९६ ॥

જે કર્મ બ્રહ્માંડરૂપી વાસણની વચમાં (સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં) બ્રહ્માને કુભારની પેઠે નિયોજે છે, જે કર્મ દશ અવતાર ધારણ કરવારૂપી ખટપટમા—મહાન આફતમા—વિષ્ણુ ભગવાનને ફેંકે છે, જે કર્મ રુદ્રને (મહાદેવને) હાથમાં ખોપરી લઈને ભિક્ષાટન કરાવે છે, અને જે કર્મને લઈને સૂર્ય રોજ ગગનમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, તે કર્મને જ નમસ્કાર હો.

*

યોગ્યકાળે ભાગ્ય જ ફળે છે.

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥९७॥

(સુંદર) આકૃતિ, કુળ, શીલ, વિદ્યા, યત્નપૂર્વક કરાયેલી સેવા, આમાંનું કશું જ પુરુષને ફળતું નથી. ખરેખર, પૂર્વજન્મમાં કરેલા તપથી સંચિત કરેલાં ભાગ્ય જ યોગ્યકાળે, વૃક્ષની પેઠે, પુરુષને ફળ આપે છે.

*

પુણ્યનું સામર્થ્ય

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तके वा।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥ ९८॥

વનમાં, રણમાં, શત્રુઓની વચમાં, પાણીની મધ્યમાં, અગ્નિની વચ્ચે, મોટા સમુદ્રમાં અથવા તો પર્વતના શિખર ઉપર, માણસ સૂતેલો હોય, અસાવધ દશામાં હોય, અથવા મુશ્કેલીમાં મુકાયેલો હોય; ત્યારે તેણે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પુણ્યો જ તેનું રક્ષણ કરે છે.

*

સત્ક્રિયાનું સામર્થ્ય

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥ ९९ ॥

જે એક ક્ષણમાં દુર્જનોને સજ્જનો બનાવે છે, મૂર્ખાઓને પંડિત બનાવે છે, શત્રુઓને હિતકારી બનાવે છે, પરોક્ષ (ગુપ્ત) વાતને પ્રત્યક્ષ (પ્રકટ) કરે છે, અને હળાહળ ઝેરને અમૃત બનાવે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયાનું આરાધન કર. જો મનવાંછિત ફલ ભોગવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો હે સાધુ, બહુ જ મુશ્કેલીપૂર્વક સિદ્ધ કરાતા અનેક ગુણોમાં નકામી આસ્થા (વિશ્વાસ) ન રાખ.

*

અવિચારી કર્મનું માઠું ફળ

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभस कृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥

સારું કે નરસું કામ કરતા ડાહ્યા માણસે પ્રથમથી જ તેના પરિણામનો વિચાર પ્રયત્નપૂર્વક કરવો જોઈએ. અતિ ઉતાવળથી (વગર વિચાર્યે) કરેલાં કર્મોનું પરિણામ મરણ પર્યંત હૃદયને બાળનાર અને શૂળ સમાન નીવડે છે.

*

તપની મહત્તા

स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति च लशुनं चान्दनैरिन्धनाद्यैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः ।
छित्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्
प्राप्येमां कर्मभूमिं चरति न मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥ १०१ ॥

આ કર્મભૂમિ (મનુષ્યલોક)ને પ્રાપ્ત કરીને જે મંદભાગી પુરુષ તપ કરતો નથી, તે વૈદૂર્યમણિની થાળીમાં ચંદનનાં બળતણથી લસણને પકાવે છે, સોનાના હળની અણીથી આકડાના મૂળ માટે પૃથ્વી ખેડે છે, અને કપૂરના ટૂકડા ભાગીને કોદરાની આસપાસ વાડ કરે છે. (અર્થાત્ મનુષ્યદેહ જેવી મોંઘી વસ્તુને તુચ્છ હેતુ માટે–વિષયોપભોગ માટે વ્યર્થ ખરચી નાંખે છે.)

*

ભાવિ બળવાન છે.

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे
वाणिज्य कृषिसेवनादिसकला विद्या: कला: शिक्षतु ।
आकाश विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्न परं ।
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ १०२ ॥

(મનુષ્ય) ભલે જળમાં ડુબકી મારી ભરાઈ જાય, મેરુપર્વતના શિખર પર જાય, યુદ્ધમા શત્રુઓને જીતે, વાણિજ્ય-વેપાર, ખેતી, સેવા વગેરે સકલ વિદ્યાઓ તથા કલાઓ શીખે, વિશાળ આકાશમા પખીની પેઠે પરમ પ્રયત્ન કરીને ઊડી જાય-પણ આ જગતમા કર્મબળ પ્રમાણે જે નથી થવાનુ તે નથી થવાનુ, અને જે થવાનુ છે તેનો નાશ ક્યાથી થાય ?

*

પુણ્યની મહત્તા

भीमं वनं भवति तस्य पुर प्रधान
सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०३

જે માણસનુ પહેલાના જન્મમાં કરેલુ પુણ્ય વિશાળ હોય છે, તેને માટે ભયકર વગડો પણ પ્રધાન (મુખ્ય) નગર જેવો બની જાય છે, બધા માણસો તેને માટે સજ્જનરૂપ બની જાય છે, અને આખી પૃથ્વી તેને માટે સુદર ખજાના અને રત્નોથી ભરપૂર બની જાય છે

*

સાચુ શુ ?

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः ।
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः । कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा काऽनुव्रता किं धन ।
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्य किमाज्ञाफलम् ॥ १०४ ॥

લાભ કયો ? ગુણવાન પુરુષોનો સમાગમ દુખ શુ ? મૂર્ખ લોકોનો સમાગમ (સૌથી મોટી) હાનિ કઈ ? વખતનો બગાડ હોશિયારી કઈ ? ધર્મમા પ્રીતિ શૂરવીર કોણ ? જેણે ઇંદ્રિયો પર જય મેળવ્યો છે તે (પુરુષ) પ્રિયતમા કોણ ? પતિવ્રતા હોય તે. ધન શુ ? વિદ્યા. સુખ શુ ? મુસાફરી ન કરવી પડે તે રાજ્ય શુ ? પોતાની આજ્ઞાઓ સફળ થાય તે

*

મનસ્વીની ગતિ

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा॥ १०५

માલતીના ફૂલની પેઠે મનસ્વી પુરુષની બે ગતિ હોય છે-કાં તો સર્વ લોકોના મસ્તકે (તે) બિરાજે અથવા તો વનમા જ સુકાઈ જાય

*

પૃથ્વીનુ ઘરેણુ

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदार परितुष्टैः ।
परपरिवादनिवृत्तै क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ १०६ ॥

જેઓ અપ્રિય વચનમાં દરિદ્ર છે (અર્થાત્ અપ્રિય વચન બોલતા નથી), જેઓ પ્રિય વચનમાં સમૃદ્ધ છે, જેઓ પોતાની પત્નીથી જ સતુષ્ટ છે અને જેઓ પારકાની નિદાથી અળગા રહે છે-તેવા પુરુષોથી પૃથ્વી કોઈકોઈ જગ્યાએ જ

શોભી રહી છે. (અર્થાત્ તેવા પુરુષો વિરલ હોય છે.)

*

ધૈર્યપ્રશંસા

कदर्थितस्याऽपि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणाः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापिकृतस्य वह्नेर्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ १०७ ॥

ધૈર્યશાળી પુરુષ કષ્ટમાં આવી પડે, તોપણ તેનો ધીરજનો ગુણ નષ્ટ થાય એ શક્ય નથી. અગ્નિને ઉલટાવી નાખી નીચે મોંએ રાખીએ, તોપણ તેની જ્વાળા કોઈ દિવસ નીચે જતી નથી, (તે તો ઉપર જ જાય છે.)

*

વિશ્વવિજયી ધીર

कान्ताकटाक्षविशिखा न दहन्ति यस्य चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैर्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ १०८ ॥

જે પુરુષના ચિત્તને સ્ત્રીનાં કટાક્ષરૂપી બાણ છેદતાં નથી, ક્રોધરૂપી અગ્નિનો તાપ બાળતો નથી અને અનેક વિષયપદાર્થો લોભરૂપી ફાંસલામાં ફસાવતા નથી, તે વિવેકી પુરુષ આ સર્વ ત્રણેય લોકોને જીતે છે.

*

શૂરનું સામર્થ્ય

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम् ।
क्रियते भास्करेणैव परिस्फुरिततेजसा ॥ १०९ ॥

જેવી રીતે અતિશય પ્રકાશમાન તેજવાળો સૂર્ય આખા પૃથ્વીમંડળ ઉપર પોતાનાં કિરણ છવરાવી દે છે, તેવી રીતે અતિશય પ્રકાશમાન તેજવાળો શૂર (પુરુષ), એકલો હોવા છતાં આખા પૃથ્વીમંડળને પોતાના પગ તળે છૂંદી નાંખે છે (અર્થાત્ વશ કરે છે.)

*

શીલનો પ્રભાવ

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणान्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ११० ॥

જે પુરુષના અંગમાં સંપૂર્ણ જગતને વહાલું લાગે તેવું શીલ પ્રગટ થયું છે, તેને માટે અગ્નિ જળરૂપ બની જાય છે; સમુદ્ર તે જ ક્ષણે નાનકડી નદી સમાન બની જાય છે; મેરુ પર્વત નાની શિલારૂપ બની જાય છે; સિંહ હરણ સમાન બની જાય છે; સાપ ફૂલની માળા સમાન બની જાય છે અને ઝેર પણ અમૃતની વર્ષા સમાન થઈ જાય છે.

*

તેજસ્વીઓનું પ્રતિજ્ઞાપાલન

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वाम्
अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ १११ ॥

સત્યવ્રતનું ચુસ્તપણે પાલન કરનારા તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણનો સહેલાઈથી ત્યાગ કરે છે પણ પ્રતિજ્ઞાનો નહિ—જે પ્રતિજ્ઞા લજ્જા વગેરે ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને અત્યન્ત શુદ્ધ હૃદયવાળી તથા પોતાની સંભાળ રાખનારી માતા સમાન છે. (પ્રતિજ્ઞા પણ અત્યંત શુદ્ધ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને સત્યવ્રતવાળા પુરુષની સાથેસાથે જ રહે છે.)

*

સ્વામીજીની પુણ્યતિથિ પ્રસંગે

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો મેળવવાની ચાર યોજનાઓ

સદ્ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તા. ૪-૧-૪૮થી ૪-૨-૪૮ સુધીના એક માસ માટે ઘણા સસ્તા દરે પુસ્તકો ગરીબ કે તવંગર સૌ કોઈ ખરીદી શકે એવી ચાર યોજનાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ યાદીમાં જણાવેલાં પુસ્તકોની યોજનાઓ મુજબ પુસ્તકો ખરીદી યોજનાઓનો લાભ લો. ભર્યો કુટુંબવાળા ઘરમાં પુસ્તકો વસાવો. તમે જે ગામથી આવ્યા હો, જ્યાં ભણ્યા હો, જે સંસ્થાનો લાભ લીધો હોય, તેને જિંદગીમાં એક વખત યાદગીરી રહે તેવી ભેટ આપો. જ્ઞાનનું દાન તે સૌથી ઉત્તમ દાન છે.

યોજનાના નિયમો

(૧) તા ૪-૨-૪૮ પછી આ યોજના મુજબ પુસ્તકો મળશે નહિ, એટલે તે પહેલાં આપને યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી સાથે નાણાં મોકલી, આપનું નામ વહેલી તકે નોંધાવી લેવાની આપને માટે જરૂર છે

(૨) નોંધાયેલ ક્રમ પ્રમાણે પુસ્તકો જે રીતે મોકલવાનું ગ્રાહકે જણાવ્યું હશે, તે રીતે મોકલાશે

(૩) બહારગામના ગ્રાહકોએ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં જ લખવું

(૪) પેકિંગખર્ચ માફ છે, પણ બહારગામથી રેલવેરસ્તે અથવા પોસ્ટ મારફત મોકલવા જણાવ્યું હશે, તેનો ખર્ચ મંગાવનારે ભરવાનો રહેશે

યોજના નં. ૧

નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો પૈકી, પોતાની પસંદગીનાં એકસાથે રૂા. ૧૫)નાં પુસ્તકો ખરીદનારને તે માત્ર રૂા. ૧૦ા માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતનાં લેવાં હશે તો એ જ ઘટાડેલા ધોરણે મળશે

તુકારામગાથા–બે ભાગમાં–૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું ભાષાંતર ...	૧૮૪૦	૬-૦
આખ્યાનમાળા–બે ભાગમાં–લે૦ સ્વ. અનંતપ્રસાદ કૃત ૪૩ આખ્યાનો .	૧૪૨૮	૬-૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ–મ૦ તિરુવલ્લુવરનો તામિલ વેદનો અનુવાદ .	૩૮૪	૧-૮
વિષ્ણુની વાંટે અને રામાયણની રત્નપ્રભા	૬૬૪	૦-૪
જ્ઞાનસત્ર ગીતા (ગુજરાતી લિપિમાં શ્લોકો, પદચ્છેદ, શબ્દાર્થ) ...	૩૬૮	૧-૪
મૂળ પંચરત્ન ગીતા–માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકો, પાઠ કરનાર માટે ઉપયોગી ..	૩૩૨	૦-૮
પ્રીતમદાસની વાણી–ભજનો, ધોળ, પદ, કક્કા, મહિના વગેરેનો સંગ્રહ...	૫૬૦	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ–સદુપદેશો	૫૬૪	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ ચરિત્ર–વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૬૭૨	૩-૦

સ્વામી વિવેકાનંદ–ભક્તિયોગ	૩૮૪	૧–૮
,, ,, –પાતંજલ યોગસૂત્ર, રાજયોગ, જ્ઞાનયોગ ...	૫૬૦	૨–૦
સ્વામી વિવેકાનંદ–વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર	૭૮૪	૩–૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ–વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૦૮	૨–૮
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–(સચિત્ર) ત્રણ ભાગમાં વિસ્તૃત ચરિત્ર	૧૫૯૬	૬–૮
જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ–મહારાષ્ટ્રીય બે સંતોનાં વિસ્તૃત ચરિત્રો ...	૫૦૪	૨–૮
સંત તુકારામ–મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર (સચિત્ર) ...	૬૪૮	૨–૮
બ્રહ્માનંદ અને શિવાનંદ–વિસ્તૃત ચરિત્રો	૪૨૪	૧–૬
રામચંદ્ર દત્ત અને નાગ મહાશય–વિસ્તૃત ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૦
ભક્તચરિત્ર–૨૯ ભક્તોનાં પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨–૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–(૨)દેશપરદેશના મહાન સંતોનાં ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨–૮
ભારતના વીર પુરુષો–ઐતિહાસિક ૪૦ વીરોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૪
ભારતની દેવીઓ–ત્રણ ભાગમાં પ્રાચીન, મધ્ય તેમ જ અર્વાચીન યુગની મહાન સતી સાધ્વીઓનાં ૫૨૮ ચરિત્રોનો સૌથી મોટો ને સસ્તો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૯–૦
સુબોધરત્નાકર–ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૩૦૦	૧–૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧લો તથા ૨જો, બોધક ૮૧૯ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૯૨૯	૪–૦
ટૂંકી વાર્તાઓ–(૧) સામાજિક ટૂંકી ૬૬ વાર્તાઓ...	૫૮૮	૨–૮
,, ,, –(૬)–સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ	૭૨૦	૨–૮
ગુલિસ્તાઁ–શેખસાદીકૃત ગુલિસ્તાઁની બોધક વાતોનું સરળ ભાષાંતર ...	૧૩૬	૦–૫
આગળ ધસો–ઉત્સાહ ને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથ	૪૬૮	૨–૮
કતલખાનું–અમજીવીઓનું જીવન આલેખતું પુસ્તક...	૬૯૬	૩–૦
શુભસંગ્રહ–(૨)–દશાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૧૪૮ લેખો ...	૫૪૪	૨–૮
શુભસંગ્રહ–(૯) દશાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૧૬૫ લેખો ...	૭૩૬	૨–૮
સાચું સ્વર્ગ–ભક્તિ અને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો	૪૯૨	૨–૦
સંસારમાં સ્વર્ગ–સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨–૦
સ્વર્ગની કૂંચી–સદ્વર્તન રાખતાં શિખવનારું બોધદાયક પુસ્તક ...	૩૭૨	૨–૦
સ્વર્ગની સીડી–મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨–૦
સ્વર્ગનું વિમાન–ભક્તિનો મહિમા સમજાવતા ૩૨૫ દાખલા ...	૩૭૨	૨–૦
સ્વર્ગનો આનંદ–ભક્તિ અને તેના પ્રકારોની સમજ આપતું પુસ્તક ...	૩૬૦	૨–૦
સ્વર્ગનો ખજાનો–ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨–૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ–જ્ઞાન અને પરમાર્થ તથા પાગલ હરનાથની જાણવા લાયક વાતો	૭૩૬	૨–૦
જ્ઞાનપટ–મોક્ષબાજી	૨	૦–૧
		૯૯–૦

નોંધ:—ઉપર પ્રમાણે ૪૮ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૯૯–૦ થાય છે, તે માત્ર **રૂ. ૬૬–૪ માં મળશે.**

યોજના નં. ૨

નીચેનાં પુસ્તકો પૈકી આપની પસંદગીના રૂા. ૬૫)ના પુસ્તકો એકીસાથે ખરીદવાથી માત્ર રૂા. ૧૧ મા મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતના લેવા હશે તો એ જ ઘટાડેલા ધોરણે મળશે

વિદુરનીતિ—સરલાર્થ સાથે	૧૬૮	૦–૧૨
શતશ્લોકી અને બીજાં ચાર રત્નો—શંકરાચાર્યકૃત	૨૦૦	૦–૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ—શંકરાચાર્ય ભક્તિ ને વેદાંતસ્તોત્રો	૨૨૦	૦–૧૦
સર્વ વેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ—શંકરાચાર્ય	૨૨૪	૧–૪
વિવેકચૂડામણિ—શંકરાચાર્ય	૧૬૦	૦–૧૨
ઉપનિષદો ૧૧૨—નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગ્રંથોમાં		
એકાદશ ઉપનિષદ-ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, છાંદોગ્ય ઇત્યાદિ ૧૧ ઉપનિષદો મૂળ સાથે	૪૫૨	૭–૮
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ—મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૭૪૮	૧–૮
સો ઉપનિષદો—પહેલા ૨૩ ઉપનિષદોનું મૂળ સાથે ભાષાંતર ને પછીના ૭૭ ઉપનિષદોનું મૂળ સાથેનું માત્ર ભાષાંતર—સારરૂપે	૭૪૪	૮–૦
ધમ્મપદ—સંપાદક ૫. બેચરદાસ દોશી	૧૯૨	૧–૦
મોક્ષમાળા—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત	૧૮૦	૧–૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય	૧૬૮	૧–૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી—સં. સ્વામી સ્વયંજ્યોતિતીર્થ ...	૨૦૮	૧–૪
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ—પરમહંસ દેવના જીવનના અનેક બોધક પ્રસંગો	૩૧૨	૨–૦
પ્રભુમય જીવન—નવી આવૃત્તિ	૧૯૨	૦–૧૨
અષ્ટાવક્ર ગીતા—મૂળ શ્લોકો સરળ અનુવાદ સાથે	૭૨	૦–૮
ભગવદ્ગીતા—૩ ભાગમાં—પંડિત સાતવળેકરની પુરુષાર્થબોધિની ટીકા સહિત	૧૦૬૮	૧૧–૦
જ્ઞાનસત્ર ગીતા—મૂળ શ્લોકો (સંસ્કૃતમાં) પદચ્છેદ, અન્વય તથા શબ્દાર્થ સાથે	૩૬૮	૧–૪
મહર્ષિ દયાનંદ—લ. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી જીવનચરિત્ર	૨૫૨	૧–૮
શારદામણિદેવી—રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવના ધર્મપત્નીનું ચરિત્ર ..	૧૦૪	૦–૮
બાલભારત—(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત	૨૮૮	૧–૮
બાળસદ્બોધ—(સચિત્ર) વાર્તારૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૨૮	૦–૮
સાહિત્ય પ્રારંભિકા—લે. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા	૧૪૪	૧–૦
ખોરાકનો ગુણદોષ—લે. ડૉ. રસિકલાલ જે. પરીખ	૧૦૦	૦–૧૦
		૩૭–૧૨

નોંધ:—ઉપર પ્રમાણે ૨૫ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂા ૩૭–૧૨–૦ થાય છે, તે માત્ર રૂા. ૨૮માં મળશે

યોજના નં. ૩

નીચેનાં ૧૩૨ પુસ્તકો પૈકી રૂા. ૧૫)નાં પુસ્તકો એકીસાથે ખરીદનારને માત્ર રૂા. ૧૨)માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતનાં લેવાં હશે તો એ જ ઘટાડેલા ધોરણે મળશે.

જીવન્મુક્તિવિવેક–મુમુક્ષુઓ માટે પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧–૪
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ–ઉપનિષદોનાં મહાન વાક્યોનો સંગ્રહ	૧૮૪	૦–૧૨
મનુસ્મૃતિ–સરલાર્થ સાથે	૬૪૦	૩–૦
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્ય નીતિસાર–પસંદ કરેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો	૨૦૮	૦–૮
વૈદિક વિનય–૩૬૦ વેદમંત્રો–વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૮૪૦	૩–૧૨
વિચારસાગર–વેદાંતશાસ્ત્રોનું દોહનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન	૪૩૨	૨–૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ–સરળ અર્થ સાથે	૧૨૮	૦–૪
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ૪ ભાગમાં–વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ–આ ૭ પ્રકરણો ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં ...	૧૯૦૮	૧૨–૦
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ–બૃહદ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ	૫૫૪	૨–૮
મહાભારત સંપૂર્ણ ૭ ભાગમાં–(સચિત્ર) ભાષાંતર	૫૨૦૮	૪૫–૦

૧ આદિ અને સભાપર્વ **૫ કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક ને સ્ત્રીપર્વ**
૨ વન અને વિરાટપર્વ **૬ શાંતિપર્વ**
૩ ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ **૭ અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમવાસિક, મૌસલ, મહાપ્રાસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ.**
૪ દ્રોણપર્વ

ભગવતી ભાગવત–સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરો	૯૨૮	૬–૦
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા–જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી, 'ભાવાર્થદીપિકા' નામની દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર, ભાવવાહી ટીકા, સરલ અર્થ સાથે	૮૮૮	૪–૦
ભગવદ્‌ગીતા–સરળ ભાષાંતર સાથે	૩૫૨	૦–૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા (બે અધ્યાયી)–(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) શ્લોકો તથા અર્થ સાથે	૪૮	૦–૩
ઉત્તરગીતા–તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ, મૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦–૬
ભગવદ્‌ગીતા મોટા અક્ષરમાં–સરલાર્થ સહિત	૨૪૮	૦–૧૨
ગીતાસાર–કાકા કાલેલકર: ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૬૪	૦–૪
ગીતાપોથી–ભગવદ્‌ગીતાની બાળપોથી–કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૧૦૪	૦–૬
ગીતાસંકલન–સં૦ શ્રી. રમણ મહર્ષિ: બીજાં ત્રણ સંકલનો સાથે ...	૫૨	૦–૩
ગિરધરકૃત રામાયણ–શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૬૨	૪–૮
બળવાન બનો !–કર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ, પં. સાતવળેકરજી	૧૧૨	૦–૮
સૂર્યકાન્ત–અધ્યાત્મ માર્ગના સાધકને અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક ...	૨૭૨	૨–૦

આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ–અનેક વનસ્પતિઓના ગુણદોષ અને ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેમનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨	૬–૦
આયુર્વેદ નિબંધમાળા–ભાગ ૧લો તથા ૨જો–વૈદ્ય તિલકચંદ તારાચંદ	૧૧૫૨	૪–૪
વૈદક સબંધી વિચારો–ભા. ૨જો, ઉપયોગી ૧૨૮ લેખો ..	૪૩૨	૧–૧૨
સ્વર્ગની સડક–સ્વર્ગના ટૂંકા અને સરળ રસ્તાનું સૂચન	૪૬૮	૨–૦
પરિચિત પદસંગ્રહ–૧૧૨ ભક્તોનાં ૬૯૭ ભજનો	૪૦૦	૧–૧૨
દીવાને સાગર–જીવનસાફલ્યનો ઉલ્લાસ આપનો ગઝલસંગ્રહ	૪૮૦	૪–૮
સુબોધ કથાસાગર–બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨–૦
ટૂંકી વાર્તાઓ–(ગ્રંથ ૨જો) કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ	૫૭૬	૨–૮
,, ,, (ગ્રંથ ૫મો) સ્ત્રીપુરુષ માટે જરૂરી ૫૬ વાર્તાઓ	૪૦૮	૨–૮
કચ્છની લોકવાર્તા–શ્રી દુંગરશી ધરમશી સંપટ રજપૂત યુગની કચ્છ દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ	૩૫૪	૨–૦
વીર દુર્ગાદાસ–અથવા મારુ સરદારો–મારવાડના રજપૂત યુગના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત ...	૩૦૪	૧–૦
બિરબલ અને બીજા–બાદશાહ અને બિરબલની તથા બીજી રમૂજી વાતોનો સંગ્રહ–લે૦ જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે ...	૨૮૦	૧–૮
સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો–સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક્ક, ગામડાની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧–૮
સ્વામી અખંડાનંદજીના પત્રો–૮૫ બોધદાયક પત્રો	૨૪૮	૧–૪
વિવેકાનંદસાર–વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ..	૨૬૪	૨–૦
મહાત્મા સરયૂદાસ, ભૂધરભક્ત અને જાનકીદાસનાં ચરિત્રો ...	૨૫૬	૦–૧૦
કર્મગાથા–કર્મની શ્રેષ્ઠ ભાવના સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ	૨૪૮	૧–૦
ગુજરાતની ગઝલો–સં૦ દી૦ બ૦ કૃષ્ણલાલ ઝવેરી–જુદીજુદી ૮૯ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ	૧૮૦	૧–૦
અંતરની વ્યથા–લે૦ 'સોપાન'ના ૫ જીવનપ્રસંગો .	૧૯૨	૧–૪
મોહમુદ્ગર અને બીજાં દશ રત્નો–શંકરાચાર્ય મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૧–૦
આત્મરામાયણ–રામાયણના પાત્રોનું લાક્ષણિક અર્થો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦–૧૨
સ્વરૂપવિચાર–ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ . ..	૧૦૪	૦–૧૦
સદ્‌ગુણી બાળકો–(સચિત્ર) ૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ ..	૧૩૬	૦–૮
બાળકોની વાતો–૨ ભાગમાં–બોધપ્રદ ૮૨ લેખોનો સંગ્રહ	૩૪૮	૦–૧૪
ભારતીય સંસ્કૃતિ–લે૦ શ્રી કનૈયાલાલ મા૦ મુનશી	૧૩૨	૦–૧૨
સુવર્ણયુગ–લે૦ શ્રી. કનૈયાલાલ મા૦ મુનશી ..	૧૩૨	૦–૮
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ–લે૦ રમણલાલ વ૦ દેસાઈ	૧૬૮	૧–૦

મીરાં અને નરસિંહ–(સં. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો અને પદો ૧૦૪ ૦–૧૨

પ્રકાશનાં પગલાં–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. કરસનદાસ માણેક: જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૧૨૮ ૦–૧૦

રાખની ઢગલી–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સૌજન્ય': વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ... ૧૨૮ ૦–૧૦

હાસ્ય-તરંગ–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે: જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ લેખો ... ૧૫૦ ૦–૧૦

જીવનની કલા–લે૦ શ્રી. રવિશંકર મહેતા: જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૧૪૦ ૦–૧૦

જગતમાં જાણવા જેવું–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. છોટાલાલ કામદાર: જગતની અદ્દ્ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૧૨૮ ૦–૧૦

જીવનપરિવર્તન–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સોપાન': જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગળ સળંગ વાર્તા ... ૧૪૦ ૦–૧૦

ઇતિહાસને અજવાળે–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા: ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ... ૧૩૬ ૦–૧૦

ગૃહજીવનની કલા–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સમાજશાસ્ત્રી:' ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૧૨૮ ૦–૧૦

ગામડું બોલે છે–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા: હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ... ૧૪૪ ૦–૧૦

ગૃહજીવનનાં દશ્યો–(સચિત્ર) લેખિકા: શ્રી. કુમુદ શેઠ: આપણાં ગૃહ-કુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો... ... ૧૩૨ ૦–૧૦

મારો ભારત દેશ–(સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ: ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય... ... ... ૧૩૬ ૦–૧૦

ભગવાનનાં છોરું–(સચિત્ર) લેખક પુરાતન બુચ: હરિજનોના જીવન-પ્રસંગોનો હૂબહૂ ચિતાર ... ૧૩૬ ૦–૧૦

સાહસકથાઓ–લે૦ રમણીક અરાલવાળા: લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ ... ૧૪૦ ૦–૧૦

ગુજરાતના સેવકો–લે૦ ચન્દ્રકાન્ત શાહ: ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ... ૧૧૬ ૦–૧૦

પટલાઈના પેચ-ભાગ ૧લો–લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર: સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દષ્ટિપાત ૧૫૨ ૦–૧૦

પટલાઈના પેચ-ભાગ ૨જો લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર: સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દષ્ટિપાત ૧૭૬ ૦–૧૦

ગીતહોરી અને બીજાં નાટકો–લે૦ સુરેશ ગાંધી: તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત-નાટકોનો સંગ્રહ ... ૧૬૦ ૦–૧૦

ઓખાહરણ-મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત-અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે	૧૦૪	૦-૮
ધીરા ભગતનાં પદો-સ. કુંવરજી ધરમશી સંપટ	૭૨	૦-૪
ભોજા ભગતના ચાબખા-સ " "	૮૨	૦-૬
તંત્રની સાધના-લે૦ આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેન	૭૨	૦-૪
શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમ્-મૂળ શ્લોક, અન્વય, અર્થ અને ટિપ્પણ સહિત	૫૬	૦-૩
કણ્ઠાભરણમ્-મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના મંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦-૩
શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી-અનુ પદ્માવતી દેસાઈ	૪૮	૦-૩
પ્રેમપંથ-લે૦ ગાંધીજી	૬૪	૦-૩
મણિરત્નમાળા-શંકરાચાર્ય સરળ અર્થ શ્લોકો સાથે	૧૬	૦-૧॥
જ્ઞાન અને કર્મ-લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ	૭૨	૦-૩
પરમ પુરુષાર્થ-લે૦ " " માનવજીવનનો ઉદ્દેશ	૧૨૦	૦-૬
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય-પંડિત બહેચરદાસ દોશીકૃત	૪૮	૦-૩
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-(આવૃત્તિ ૨જી) લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ	૬૪	૦-૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો-ઉપદેશો	૯૬	૦-૬
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ-બોધદાયક ઉપદેશો	૮૮	૦-૫
વિચારસૂર્યોદય-સ્વામીશ્રી માધવતીર્થ	૬૦	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ (આ. ૫મી)	૫૬	૦-૩
ધ્યાન અને જ્ઞાન-લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ નવી આવૃત્તિ	૪૮	૦-૩
મદાલસા અને અલર્ક-ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ	૯૬	૦-૫
સુદામાચરિત્ર-પ્રેમાનંદકૃત	૬૪	૦-૩
ભક્ત રોહિદાસ-ચરિત્ર	૪૮	૦-૩
સ્વામી રામતીર્થ-કિશોરો માટે પ્રેરણાદાયી ટૂંકું ચરિત્ર	૭૨	૦-૪
ભક્તરાજ હનુમાન-ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૭૬	૦-૬
શ્રીતૈલંગસ્વામી-વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારી બાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦-૪
ભગવાન બુદ્ધ-(સચિત્ર) બોધક ટૂંકું ચરિત્ર	૫૬	૦-૪
સતી સાવિત્રી-સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	૫૨	૦-૩
જેસલ ને તોરલ તથા જાલંધર ને ગોપીચંદ-સ્વ. કલાપી	૫૬	૦-૩
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-સ્વ કલાપી	૪૮	૦-૩
શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય-(સચિત્ર) લેખક પુરાતન બુચ	૪૮	૦-૩
બાળકોના વિવેકાનંદ-લે૦ મુકુંદ ઠાકોર	૬૪	૦-૪
અખજીબાપા-આદર્શ સંત	૬૪	૦-૪
સંતકબીર-(સચિત્ર) સચોટ પ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર	૫૬	૦-૩
રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે)	૮૮	૦-૫
દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો-	૮૨	૦-૬

ધાવણની ધાર અને બીજી વાતો–લે૦ ચુનીલાલ મડિયા : માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો	૭૬	૦–૩
કાળમુખી અને બીજી વાતો–(સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા: કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણ નિર્દોષ ૫ વાતો	૬૪	૦–૩
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા–જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ ...	૬૪	૦–૩
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો–લેખકઃ 'શયદા' માનવ–હૃદયની સારીનરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો	૭૫	૦–૫
અણોજો અને નવું રેલવે સ્ટેશન–શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ ...	૬૦	૦–૪
જીવનનો સર્ગ–લેખક : સોપાન	૮૪	૦–૬
નવજવાન ,, ...	૬૪	૦–૪
અહિંસાનું રહસ્ય ,, ...	૭૨	૦–૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ! ,, ...	૫૬	૦–૪
આશાને અજવાળે ,, ...	૫૬	૦–૪
શ્રીમંતોના સદા–લે૦ શ્રી. ઈશ્વર પેટલિકર: (કટાક્ષ) ...	૬૪	૦–૪
જયભારતી–લે૦ 'શયદા': ભારતની ચડતીપડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦–૬
ઔષધિકલ્પલતા–જડ અને હઠીલા રોગો ઉપર ઔષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી	૧૧૨	૦–૧૨
આરોગ્યસાધના–લે૦ ડુંગરશી ધરમશી સંપટ :	૧૫૮	૦–૧૦
નાનભટ્ટ બાપા–એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી).	૭૨	૦–૩
સોનેરી સૂચનો–લે૦ ડૉ. રસિકલાલ પરીખ : આરોગ્યને લગતાં આયુર્વેદીય સૂચનો	૧૧૨	૦–૬
ક્વાથ–ઔષધિ–સો ઉપયોગી ક્વાથો તથા તેનો ઉપયોગ	૬૪	૦–૬
હરડે–(સચિત્ર) સુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ	૮૦	૦–૬
ચૂર્ણ–ઔષધિ–સો ઉપયોગી ચૂર્ણો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ ...	૭૨	૦–૩
		૧૬૩–૭–૬

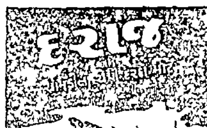
નોંધઃ—ઉપર પ્રમાણે ૧૩૨ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૬૩–૭–૬ થાય છે, તે માત્ર **રૂ. ૧૩૧–૦–૦માં** મળશે.

યોજના નં. ૪

ઉપર જણાવેલી ત્રણે ય યોજનાઓનાં ૨૦૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત નીચે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦–૩–૬ થાય છે. જે કોઈ સજ્જનને ઘરમાં વસાવવાં હોય યા ભેટ આપવાં હોય તેને **માત્ર રૂ. ૨૨૫)** માં મળશે.

યોજના : નં. ૧	પુસ્તકો	૪૮	મૂલ્ય રૂ. ૯૯–૦–૦
,, ,, ૨	,,	૨૫	,, ,, ૩૭–૧૨–૦
,, ,, ૩	,,	૧૩૨	,, ,, ૧૬૩–૭–૬
	નંગ	૨૦૫	રૂ. ૩૦૦–૩–૬

પુણ્યતિથિ નિમિત્તે માત્ર રૂ. ૨૨૫)માં મળશે.

દરાજ

૫૦ વર્ષથી જગપ્રસિદ્ધ
૨૪ કલાકમાં ફાયદો
કપડાં બગડતાં નથી
નકલથી સાવધાન

: અખંડ આનંદ :

સંપાદન

* આ માસિકમાં સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવા ને સસ્કારી છતા સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમા લખાયેલા લેખ, વાર્તા, નાટિકા, નિબધ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન વગેરે સ્વીકારવામા આવે છે
* લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની ત્રણ પ્રતો અને અક માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે મોકલવામાં આવે છે
* નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, જો ટપાલખર્ચ મોકલવામા આવ્યુ હોય તો, પરત કરવામા આવે છે નહિ તો બીજે મહિને તે રદ કરવામા આવે છે.
* માસિક માટેનુ દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાહીથી ને કાગળની એક જ બાજુએ લખાયેલુ હોવુ જરૂરી છે પત્ર કે લેખ માટે જવાબ ઇચ્છનારે યોગ્ય ટપાલખર્ચ મોકલવુ
* તત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર, બદલાના પત્રો, વગેરે નીચેને સરનામે જ મોકલવા –

તત્રી· 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, મેટ્રોની પાછળ,
ક્વેરેક રોડ, મુબઈ ૧

વ્યવસ્થા

* આ માસિક દર અગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે
* એક અઠવાડિયામા અક ન મળે, તો ગ્રાહકનબરલખીખબરઆપવી
* સરનામાનો ફેરફાર તરત જણાવવો, કે જેથી અંક ગેરવલ્લે જાય નહિ
* પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહક નબર અવશ્ય જણાવવો
* આ માસિકનુ લવાજમ (૧) સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ–૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાશે
* લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદને સરનામે જ કરવો
* વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬–૪–૦: પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪) છે
* આ માસિક દ્વારા કદ ૬॥"×૧૦"ના સુમારે ૧૬૦૦ પાનાનુ વાર્ષિક વાચન અપાશે
* વર્ષની અધવચ ગ્રાહક થનારને વર્ષની શરૂથી ગ્રાહક ગણી પાછલા અકો મોકલી અપાશે

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ કાલબાદેવી, મુબઈ

: સસ્તું સાહિત્ય :

અનુક્રમ

***

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી, તંત્રી: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ ઠ૦ ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૧, અંક ૩] તંત્રી સોપાન [જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

સમાજનું ઋણ

આપણે કોઈ દિવસ એવો વિચાર કરીએ છીએ કે આપણી આજની સ્થિતિ શાને અને કોને આભારી છે? આપણા પૂર્વજો વાંદરા હોય કે ન હોય, પણ એક દિવસ આપણે જંગલમાં રહેતા હતા અને વનફળો ઉપર આપણું જીવન ગુજરતું હતું તે વખતે આપણી પાસે ઘર નહોતું, ખેતર નહોતું, અન્ન નહોતું, વસ્ત્રો નહોતાં. એ વખતે શિક્ષણ-સંસ્કારની તો વાત જ ક્યાં હતી? એ દિવસ અને આજનો દિવસ આપણે સરખાવીએ, તો જ આપણે સમજી શકીએ કે આજે આપણે જેવા છીએ તેવા આપણા પોતાના પુરુષાર્થથી બન્યા નથી, પરંતુ હજારો વર્ષોમાં કરોડો ને અબજો માનવીઓએ કરેલા પુરુષાર્થનાં શુભ ફળો આપણે આજે ભોગવીએ છીએ

આ કરોડો ને અબજો પ્રત્યે આપણું કંઈ ઋણ ખરું કે નહિ? એ કરોડો ને અબજો તો ચાલ્યા ગયા આપણે એમની સમક્ષ ઉપકાર પ્રદર્શિત કરી શકીએ એવી સ્થિતિ પણ હવે રહી નથી. આપણે ઘરમાં બેઠા છીએ, તે ઘરના પાયા એમણે નાખ્યા છે ને છાપરું પણ એમણે જ બનાવી આપ્યું છે જે અન્ન આપણે ખાઈએ છીએ તે અન્ન ઉગાડતાં એમણે શીખવ્યું છે એ અન્ન પકવવાનું પણ આપણે આપોઆપ નથી શીખી ગયા, પણ એ કરોડોના અનુભવનો લાભ આપણે લીધો છે જે વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ, તે પણ એમણે જ આપણને આપ્યાં છે.

અને આટલી સ્થૂલ વસ્તુઓ જ આપણને નથી મળી આજે આપણને કુટુંબનો, જ્ઞાતિનો, સમાજનો, દેશનો, દુનિયાનો સાથ છે અને મહાન માનવજાત એકબીજા પાસેથી સહાય મેળવે છે, તે ભાવના પણ આપણે જાતે જ નથી શીખી ગયા, પણ ધીમેધીમે આપણા લોહીમાં ઊતરતી આવી છે આપણા જીવનમાં રસ પૂરનાર સાહિત્ય, સંગીત, કલા પણ આપણને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં? ચિત્તનો ભાર ઓછો કરનારી ધર્મભાવના પણ આપણામાં ત્યાંથી જ આવી છે

માનવી માત્ર ભૂતકાળનો કરજદાર છે એમાં હવે કંઈ શંકા રહે છે? આપણે

સ્વાશ્રયી છીએ અને સ્વબળે જ આપણે બધું મેળવ્યું છે એવા અભિમાનમાં આપણે ક્યાં સુધી રહીશું ?

આમ આપણા જન્મ પહેલાંના કરજનો વિચાર કરીએ, તો એમ લાગે કે આપણે માથે હિમાલય જેટલો ઋણભાર ચઢી ચૂક્યો છે. આ ભાર ઉતારવાની અને ઓછો કરવાની આપણી કંઈ જવાબદારી ખરી કે નહિ ? લેણદાર માગવા ન આવે અથવા માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, ત્યારે પણ સજ્જનનો ધર્મ છે પાઈએ પાઈ દૂધે ધોઈને ચૂકવી આપવાનો. આપણે જો સજ્જન હોઈએ તો આ કરજ પ્રત્યે બેદરકાર બની શકીએ ખરા ?

પણ ઋણ ચૂકવવું શી રીતે ? આસપાસની દુનિયાનું અને બહુબહુ તો ઘરના વડીલોનું ઋણ ચૂકવવાની સગવડ છે, પરંતુ ભૂતકાળના અસંખ્ય લેણદારોનું લેણું શી રીતે ચૂકવી શકાય ? તેઓ માગે નહિ, માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, છતાંય આપણે એ ભાર ઓછો કરવા માગતા હોઈએ તો શું કરવું ? સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઉપાય સૂઝે એવો નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઉપાય સૂઝી શકે એમ છે. કોણ છે આપણું લેણદાર ? જવાબ મળશે: 'કોઈ એક વ્યક્તિ નહિ, જ્ઞાતિ નહિ, સમાજ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાત.' કયા કાળમાં એ જીવતી હતી ? ઉત્તર સાંપડશે: 'જગતના આદિકાળથી આજની છેલ્લી ક્ષણ સુધી.'

પણ આટલી શોધથી કરજ ફેડવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે નહિ. કરજ ફેડવાનો માર્ગ તો ત્યારેજ સ્પષ્ટ થશે, જ્યારે એ લેણદારોના માનસને આપણે ઓળખીશું અને અગમ્ય રીતે એમણે આપણી સાથે જે કરારો કર્યા છે તે વાંચીશું. સંભવ છે કે અન્નવસ્ત્રની શોધ કરનારે મૂઠી ધાન અને બે ગજ વસ્ત્ર કરતાં વધુ અપેક્ષા નહિ રાખી હોય. એને વ્યવસ્થિત બનાવનારે પોતાનું અને તે કાળના સમાજનું કંઈક ભલું કરવા સિવાય લાંબી નજર નહિ નાખી હોય, શિક્ષણસંસ્કારનાં બીજ રોપનારે પણ પોતાના યુગને શોભાવવા કરતાં આગળ દૃષ્ટિ નહિ ફેંકી હોય, પરંતુ તે પછી એમાં વ્યવસ્થા અને વિકાસ આણનારાઓએ આપણા સૌના અને આપણી પછી આવનારી અનંત પેઢીઓના કલ્યાણની શુભ ભાવના સેવી હશે. આવી ઉદાત્ત ભાવના સેવનારાઓ પણ એમના પુરોગામીઓના કરજદાર જ હશે; પરંતુ એ કરજ એમણે વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રજાના કલ્યાણમાર્ગો ખેડીને ફેડી દીધું હશે.

આપણે પણ એમ કેમ ન કરીએ ? અનંત ભૂતકાળનું કરજ અનંત ભાવિને ચૂકવવાનો પુરુષાર્થ કેમ ન આદરીએ ? કોઈની પાસેથી, કઈ વ્યક્તિ પાસેથી આજનું સુખ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે પણ એવી જ નિર્લેપ વૃત્તિથી, જેને જાણતા નથી અને જાણવા ઇચ્છતા પણ નથી એવી ભાવિ પ્રજાના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરીએ ? અદૃશ્ય હાથે આપણને કરજ આપ્યું છે, આપણે પણ આપણી જાતને છુપાવી અદૃશ્ય હાથે અદૃશ્ય ભાવિને એ કરજ ચૂકવી દઈએ. આદિ માનવથી આજ સુધી જે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે, તેને વેગ આપવાનો ને તેને શુદ્ધ રાખવાનો પુરુષાર્થ આપણે કરીએ અને હિમાલય જેવો ઋણભાર આપણે શિરેથી ઉતારીને હળવા થઈએ.

શ્રી.

સત્કાર

'અખંડ આનંદ'નો અંક જોયો બહુ દળદાર માસિક કરવાનો મનોરથ લાગે છે અંક બહુ વાચવા લાયક છે એ જ ધોરણ સદા ટકાવી રાખશો? ભાઈ સોપાન કુશળ સંપાદક છે, એટલે આશા તો રહે છે એક વસ્તુ મને ગમી તે એના મોટા ટાઈપ ધીમેધીમે ઝીણા ટાઈપનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણો વધી ગયો છે કાગળની અછતને પરિણામે એમા ઉમેરો થયો છે, પણ આંખ માટે એ બહુ ત્રાસદાયક છે. આમા મોટા ટાઈપ વાપર્યા છે એ સારું છે

કિશોરલાલ ઘ મશરૂવાળા

*

અંકનુ ગેટઅપ અને લેખસંકોળ બહુ સારા લાગે છે, લેખ લખવા વિષેની મારી અશક્તિ તમે કાંઈક જાણો છો. એટલુ કહુ કે કાઈક લખીશ, તો બીજાને આપવાને બદલે તમને આપીશ

નરહરિ પરીખ

*

આવુ સસ્તુ ને શુદ્ધ માસિક અનેક રીતે ગુજરાતી પ્રજાની સંગીન સેવા કરશે એમ મને લાગે છે આપના આ માસિકને અને આપને હરેક પ્રકારે સફળતા ને યશ ઈચ્છુ છુ

સ્વામી આનંદ

*

'અખંડ આનંદ' નો અંક જોયો, 'સુંદર સજાવટ કરી છે અંદરનો માલ પણ સરસ છે . મને વિચાર થયો કે તરત લખવાની કળા સિદ્ધ થઈ નથી, તેથી આજે જ કંઈક મોકલી શકતો નથી, પણ ધ્યાનમાં રાખીશ અને ક્યારેક ક્યારેક લખીશ.

જુગતરામ દવે

*

'અખંડ આનંદ' નો પહેલો અંક અત્યંત સુંદર છે એ બદલ મારાં અભિનંદન મને આશા છે કે બીજા અંકો પણ આવા જ સુંદર નીકળશે.

ચુનીલાલ વી મહેતા

*

માસિક મને ગમ્યું, બીજા લાગ્યે જ ગમે છે. તેમાં સારું સાત્વિક સાહિત્ય પીરસ્યુ છે ને તે પણ સામાન્ય વાચકોને સમજાય એવા રૂપમા

ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક

*

'અખંડ આનંદ' બહુ સારું નીકળ્યુ મેં ધાર્યું'તુ એવુ જ નીકળ્યુ અને દિનપ્રતિદિન એ જરૂર સુધરતુ જશે એવા ચિહ્નો માલુમ પડે છે

હરિપ્રસાદ વ દેસાઈ

*

'અખંડ આનંદ' માસિકનો ઉઠાવ તેમ જ લેખસામગ્રી ઉભય ખરેખર આકર્ષક છે અને સામાન્ય જનતાને બહુ જ ઓછી કિંમતે નીરોગી સાહિત્ય પૂરુ પાડવાની તમારી મુરાદને સાર્થક કરે છે

પરમાનંદ કાપડિયા

*

માસિકનો પ્રથમ અંક ખરેખર સારો છે એના લેખોની પસંદગી સારા પ્રકારની છે છપાઈ, તથા ગેટઅપ પણ સમગ્ર

દૃષ્ટિએ જોતાં આકર્ષક છે.

શ્રી. સોપાન અત્યંત કુશળ તંત્રી છે. એ પોતાનું કાર્ય બરાબર જાણે છે.

'જયનાનંદ'

*

'અખંડ આનંદ'નો પહેલો અંક જોતાં એમ લાગે છે, કે એના સંચાલકોએ આ દિશામાં એક જબ્બર સાહસ કર્યું છે. 'સાહસ' શબ્દ સહેતુક વાપર્યો છે, એટલા માટે કે સમાજના છેલ્લા થરો સુધી આ સાહિત્ય પહોંચે એવી અપેક્ષાએ આ પત્રનું લવાજમ આજનાં પ્રવર્તમાન લવાજમનાં ધોરણો કરતાં ઘણુંઘણું નીચું રખાયું છે. અને વાંચનસામગ્રીની કક્ષા આપણા પ્રથમ પંક્તિનાં સામયિકો સાથે સરસાઈ કરી જાય એટલી ઊંચી અને સત્ત્વશીલ છે.

...આજ દિવસ સુધી આ સંસ્થાનાં પ્રકાશનોમાં સસ્તાપણાનો જ ગુણ હતો, તેમાં હવે 'સાહિત્ય'નો પણ સુયોગ થાય છે...ઊંચી સત્ત્વશીલતા અને સુઘડ અને સાદા સૌંદર્યે ઓપતું છતાં આટલું બધું સસ્તું આ માસિક પહેલા જ અંકથી જે ઊંચી આશા બંધાવી શકયું છે એ સર્વાંશે ફળીભૂત થાય એમ સહુ ગુજરાતી ઇચ્છે.

'જન્મભૂમિ'

*

લગભગ ૨૧૬ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વેરાયેલી સાહિત્ય અને કલાવિષયક સામગ્રી એની ગુણવત્તા અને આનંદદાયીત્વને પરિણામે નોંધપાત્ર બને છે. 'અખંડ આનંદ'નો આનંદ ઘણો જ ઉચ્ચ છે. એ માસિકના તંત્રી, સહકારીઓ અને વ્યવસ્થાપકો એ આદર્શને ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ કરી ગુજરાતમાં આદર્શ માસિકની ખોટ પૂરી પાડો એવી શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરીએ છીએ. સસ્તું સાહિત્ય આ માસિક દ્વારા પોતાની પ્રવૃત્તિને નવી દિશામાં વિકસાવી રહ્યું છે. એના સંચાલકોને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

'વંદેમાતરમ્'

*

શ્રી. સોપાન જેવા સુપ્રસિદ્ધ પત્રકારના તંત્રીપદ નીચે પ્રકટ થતા આ માસિકનો પ્રથમ અંક સસ્તું સાહિત્યની પ્રણાલીને અનુરૂપ સુપથ્ય અને નીરોગી સામગ્રી રજૂ કરે છે...સસ્તું સાહિત્ય જેવી સદ્ધર સાહિત્ય સંસ્થાનું આ માસિકને પીઠબળ છે. એનું અર્થતંત્ર સુયોજિત છે, એના તંત્રી સારા લેખક ને પત્રકાર છે, અને સર્વ સારા લેખકોનો સહકાર મેળવવાની એમની ગુંજાશ છે, તે જોતાં આ માસિક દળદાર અંકો દ્વારા વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી પીરસી શકશે. આ માસિકનો હેતુ જનતાને સામાન્ય કોટીનું સરળ પણ પથ્ય સાહિત્ય પીરસવાનો છે અને એવાં હેતુનિષ્ઠ પત્રોની આપણે ત્યાં ખોટ છે.

'પ્રજાબંધુ'

*

ગુજરાતના સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની સ્મૃતિ જાળવવા આ કાર્યાલયના ટ્રસ્ટીઓ અને તેના પ્રમુખ શ્રી. મનુ સૂબેદારે 'અખંડ આનંદ' નામથી સસ્તું છતાં વાચનસામગ્રીથી સમૃદ્ધ માસિક આ નવેંબર માસથી શરૂ કર્યું છે, અને તેનું તંત્રીપદ જાણીતા પત્રકાર અને લેખક શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)ને સોંપ્યું છે. આવાં સાહસ માટે શ્રી. સોપાન કરતાં વધુ લાયક સંપાદકોની પસંદગી ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત....મોહનલાલ મહેતાએ પોતાની સંપાદન શક્તિ ગુજરાતને અત્યાર પહેલાં બતાવી છે...

ગુજરાતનાં જાણીતા લેખકોનો સહકાર શ્રી સોપાને આ માસિક માટે મેળવ્યો છે. ટૂંકમાં આ નવું માસિક નાનકડા સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (એનસાઈક્લોપીડિયા) જેવું બન્યું છે...આ માસિકનું ભાવિ ઘણું ઉજળું ભાસે છે

'મુંબઈ સમાચાર'

*

લોકશિક્ષણ માટેનું આવું સામયિક કોઈ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થવાની ખૂબ જરૂર હતી 'સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય'નું પ્રકાશન છે એટલે આ માસિક પ્રમાણમાં સસ્તું તો છે જ અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પણ એના પ્રથમ અંકમાં ગુજરાતના ઘણા વિચારવંત લેખકોનો સહકાર એને મળેલો છે લેખોમાં વિવિધતા, સરળતા અને ભાવનાશુદ્ધિ માટે આગ્રહ દેખાય છે આ સામયિકને 'ધર્મ'ના વ્યાપક અર્થમાં ધર્મનું માસિક બનાવવાની સંચાલકોની નેમ છે આપણા દેશની ભાષાઓમાં જડ ધર્મરૂઢીને પંપાળતા—એને આઘાત ન પહોંચે એ રીતે ચાલતા અનેક સામયિકો છે, તેથી આ માસિક જુદું પડી આવે છે

આ સામયિકનો હૃદયથી અમે ઉત્કર્ષ ઇચ્છીએ છીએ.

'સંસ્કૃતિ'

*

અંક પહેલી નજરે જોતા રૂપેરંગે અને વિષયોની વિવિધતા આપતો તૈયાર કરાવો છે આ પહેલો અંક જોતા તો એ આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ હરોળનુ માસિક નીવડશે, એમ લાગે છે સંપાદકે મેળવેલા લેખકોના આવા સહકાર અને વિચારપ્રચુર સાહિત્યસામગ્રી રજૂ કરવા માટે અમારાં અભિનંદન

'પુસ્તકાલય'

*

'સત્યની આરાધના'થી શરૂ થતો અને 'પ્રેમપંથ'થી પૂરો થતો 'અખંડ આનંદ'નો પ્રથમ અંક, ગુજરાતી માસિકોની સૃષ્ટિમાં અને ખાસ કરીને જનસમાજમાં નિશ્ચિત રીતે સ્થાન મેળવશે શ્રી સોપાન પાસે વિશાળ અને સામાન્ય લોકસમૂહને સમજવાની ને ઓળખવાની દૃષ્ટિ છે, એ આ અંકના સંપાદનમાં સહજમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે

'પ્રતિભા'

*

સ્વામી સહજાનંદે કેટલાક સાધુઓને જમનવાર મોકલ્યા હતા એમને ભાગે ભિક્ષામાંથી મળતુ ખાવાનું બહુ જ ઓછું આવતું સાધુઓએ પોતાની આ આપત્તિ સહજાનંદને કહેવડાવી, ત્યારે સહજાનંદે ઉત્તરમાં લખ્યુ

"કોઈ એક સ્થળે એક સદ્‌ગુરુ ગયા ત્યાં રોજ એક યજમાન તરફથી મળતા શેર ચોખા ઉપર જ તેઓ રહેતા હતા શિષ્ય થવાની ઇચ્છાથી એક માણસે એમની પાસે રહેવાની ઇચ્છા બતાવી ગુરુએ કહ્યું. 'અહીં તો ભિક્ષાની અત્યંત હાડમારી છે' ત્યારે પેલાએ ઉત્તર આપ્યો 'કંઈ નહિ મહારાજ, ચોખાધોયેલુ વાસણ ધોઈને પીશ, પણ આપની ચરણરજ નહિ છોડું' એવી જ રીતે બીજા બે શિષ્યો આમ વાસણ ધોઈપીને રહ્યા આની આગળ તમારી મુશ્કેલીઓ તે શા હિસાબમાં છે?"

×

યુગપ્રવાહ

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે લડાઈ જાગી પડવાના ભણકારા વાગતા હતા, ત્યાં જ બંને દેશો વચ્ચેની અમુક મહત્ત્વની બાબતો અંગે સમાધાન થઈ ગયાની સરદાર વલ્લભભાઈની જાહેરાતે આખા દેશને આનંદ આપ્યો હશે.

નાણાં, જકાત, ધીરધાર, મિલકત અને દેવાની વહેંચણી અંગેની જે શરતો પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે શરતો હિંદી સંઘની ઉદારતા અને મિત્રભાવના જાહેર કરે છે. પાકિસ્તાનને હિંદી સંઘના સહકારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એ પણ એમાંથી ફલિત થાય છે.

આ સમાધાનની સાથોસાથ કાશ્મીર અને જૂનાગઢના સવાલનો પણ ફેંસલો થઈ ગયો હોત તો કેવું સારું હતું! જૂનાગઢના સવાલમાં તો હવે ફેંસલો લાવવા જેવું ખાસ રહ્યું જ નથી. જો પ્રજામત લેવામાં આવે તો તેનું પરિણામ અત્યારથી કહી શકાય એમ છે. પાકિસ્તાન પણ એ વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ નથી. સવાલ છે કાશ્મીરનો. એ સવાલ દિવસે દિવસે વધુ ઉગ્ર બનતો જાય છે. જો આ બાબતમાં તાત્કાલિક માર્ગ નહિ શોધાય, તો બંને દેશો વચ્ચે અથડામણ જામી પડવાની સંભાવના છે જ.

કાશ્મીરનો મામલો

કાશ્મીરમાં હિંદી સેનાએ પ્રવેશ કર્યાને આજે ઘણા દિવસ થઈ ગયા. શ્રીનગર અને કાશ્મીર વિભાગમાંથી દુશ્મનોને દૂર ખસેડી મૂકવામાં હિંદી સેનાએ સફળતા મેળવી છે; પરંતુ જમ્મુવિભાગમાં દુશ્મનપક્ષે નવું જોર એકઠું થતું હોય એમ દેખાય છે. હિંદી સરકાર અને પાકિસ્તાન સરકાર વચ્ચે કાશ્મીર અંગે જે વાટાઘાટો ચાલે છે, તે વિષે કશું સૂચન મળતું નથી. માત્ર એટલું જણાય છે કે પાકિસ્તાન સરકાર હિંદી દળો અને તાયફાવાળાઓની વિદાય એકસાથે જ થાય એમ માગે છે અને હિંદી સંઘ એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી એક પણ હુમલાખોર કાશ્મીરની ધરતી ઉપર હશે, ત્યાં સુધી પ્રજામતની વાત વિચારી શકાશે નહિ.

હિંદી સંઘનું આ વલણ વાજબી છે. દુનિયામાં કોઈ એના વાજબીપણા માટે શંકા ઉઠાવી શકે એમ નથી; પરંતુ કાશ્મીરની પરિસ્થિતિનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં એમ લાગે જ છે કે હિંદી સરકારે હવે વિશેષ ઉગ્ર પગલાં લેવાની જરૂર છે. કાશ્મીરના હુમલાખોરો સામે જ વધુ ઉગ્ર પગલાંની વાત નથી, પાકિસ્તાનને પણ આ બાબતમાં પડકારવાની જરૂર હવે ઊભી થઈ છે.

પાકિસ્તાનની સરકારે કાશ્મીરના મામલા અંગે સમાધાનની જે શરતો મૂકી છે તે જ એમ પુરવાર કરે છે કે આક્રમણકારો એમના પોતાના જ છે. વધુમાં પાકિસ્તાન-માંથી પ્રસિદ્ધ થતા 'ડૉન' વગેરે પત્રોમાં કહેવાતી કાશ્મીરની આઝાદ સરકારનાં જે વર્ણનો ને નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે પણ એ જ હકીકત પુરવાર કરે છે. આ પત્રો નવી દિલ્હીથી પ્રસિદ્ધ થતી હિંદી સરકારની યાદીને હમેશાં 'દુશ્મન પક્ષની યાદી' તરીકે મથાળું આપીને છાપે છે. હિંદી સરકારને આ પત્રો ખુલ્લી રીતે 'દુશ્મન'

તરીકે જ ઓળખાવે છે

હિંદી સરકારે આ બાબતમા હવે નિશ્ચિત વલણ લઈ લેવુ જોઈએ હુમલાખોરોને મારી હઠાવવાની પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી જોશમા ચાલશે અને ગમે તેટલા નવા શસ્ત્રસરંજામ ત્યાં મોકલવામા આવશે, તો યે એ લડાઈનો તરતમાં અંત આવશે નહિ, કારણ કે હુમલાખોરોની પાછળ એક સરકાર ઊભી છે અને તે ખુલ્લી રીતે તમામ સાધનસામગ્રી આપે છે હિંદી સરકારના વ્યવહારમાર્ગો કરતા પાકિસ્તાન સરકારના વ્યવહારમાર્ગો વધુ નજીક અને વધુ સારા છે એ પણ ન ભૂલવુ જોઈએ

આ સ્થિતિમાં એક જ ઉપાય વાજબી લાગે છે હિંદી સરકારે પાકિસ્તાનને આખરીનામુ આપી દેવુ જોઈએ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવુ જોઈએ કે હિંદી સઘ સાથે જોડાયેલા કાશ્મીરમાથી તાયફાવાળાઓનુ લશ્કર પાછુ ખેંચો, અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહો! આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી વિના પાકિસ્તાનની સાન ઠેકાણે આવશે નહિ અને અમને ખાતરી છે કે હિંદી સરકાર દઢતાપૂર્વક આ માર્ગ લેશે, તો પાકિસ્તાન લડાઈનું જોખમ ખેડવા તૈયાર થશે નહિ બ્રિટિશ સગીનોના રક્ષણ નીચેના મુસ્લિમ લીગના ગઈ કાલના હુંકાર અને આજના સામસામા તલવારના ખણખણાટ વચ્ચે બહુ તફાવત છે

હૈદ્રાબાદની સ્થિતિ

. હૈદ્રાબાદ રાજ્ય અને હિંદી સરકાર વચ્ચે એક વર્ષ માટે જે કરારો થયા છે તેનો સાર આ છે

૧. હૈદ્રાબાદ રાજ્ય અને પાકિસ્તાન સાથેના જોડાણનો ભય દૂર થયો છે

૨ સંરક્ષણ, પરદેશ અને વાહનવ્યવહાર ખાતાં હિંદી સઘને સુપ્રત થઈ ગયાં છે.

૩ યુદ્ધના સમયમાં હિંદી સઘ પોતાનુ લશ્કર હૈદ્રાબાદ રાજ્યમા રાખી શકે છે

આ ગોઠવણ હાલ તુરત એક વર્ષ માટે જ છે, પરંતુ હિંદી સઘ જે આજે, જ્યારે એના પાયા ઊંડા ગયા નથી, ત્યારે આ શરતો કબૂલ કરાવી શકે છે, તો એક વર્ષને અંતે નો આ કરતાયે વધુ મજબૂત બંધનો દ્વારા નિઝામની આપખુદીને ઘેરી શકશે એમા લેશ માત્ર શકા નથી

નિઝામને બીજા દેશોમા પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાખવાનો હક્ક મળ્યો છે, પરંતુ તેનો ખાસ અર્થ નથી આ પ્રતિનિધિ કશું રાજદ્વારી મહત્ત્વ ધરાવશે નહિ અને વ્યાપાર અંગે પણ હિંદના એલચી ખાતા સાથે સંપર્ક રાખીને જ કાર્ય કરી શકશે નિઝામનું છોગુ ઊંચુ રાખવા સિવાય બીજું કંઈ જ આમાં નથી

હિંદી સઘ પોતાનુ લશ્કર ત્યાંથી ખેંચી લેશે અને અંદરના મામલાની જવાબદારી લેશે નહિ, એમાં નવુ શુ છે? બધા રાજ્યો સાથે એ જ સ્થિતિ છે

યુદ્ધ વખતે હિંદી સઘનુ લશ્કર નિઝામમાં રહી શકશે એવી જે કલમ છે, તેમાં નિઝામ સાથેના કરારનુ બાહ્ય અને આંતરસ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે એ શરત આ મતલબની છે યુદ્ધ સિવાય નિઝામ રાજ્યમા હિંદી લશ્કર રાખી શકશે નહિ અને જ્યારે રખાશે, ત્યારે પણ નિઝામની સમતિથી જ, પણ નિઝામ ગેરવાજબી રીતે અસમત થઈ શકશે નહિ જે લશ્કર ત્યાં રાખ્યું હશે તે યુદ્ધ ખતમ થયા પછી છ માસમા ખસેડી લેવામા આવશે

આપણે આ કરારથી પૂર્ણ સતોષ

પામ્યા નથી. સરદાર વલ્લભભાઈ અને હિંદપાર્લામેન્ટના સભ્યોમાં પણ કરાર પરત્વે પૂર્ણ સંતોષ નથી; પરંતુ પરિસ્થિતિનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ તોલન કર્યા પછી અમને ખાતરી થાય છે, કે હિંદી સંઘની અને ખાસ કરીને સરદાર વલ્લભભાઈની મુત્સદ્દીગીરીનો આ મહાન વિજય છે. બીજી બાજુ મજલિસની સરમુખત્યારી, નિઝામની આપખુદી અને પાકિસ્તાનની વ્યૂહરચનાનો પરાજય છે.

એક વસ્તુ કોઈએ ન ભૂલવી જોઈએ: નિઝામે આજે એક વર્ષના કરાર કરી જોડાણખત સ્વીકાર્યું છે, તેનું કારણ હિંદી સંઘની તાકાત અને નિઝામ, પાકિસ્તાન અને મજલિસની કમતાકાત છે. એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી કે જો જૂનાગઢ અને કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાન જોર બતાવી શક્યું હોત અને હિંદી સંઘને પીછેહઠ કરવી પડી હોત, તો નિઝામના કરારો જુદી જ રીતે લખાત. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે જો આપણી તાકાતનું પ્રમાણ ઘટશે તો આ કરારો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ ફોક બની જશે અને આપણી તાકાત વધતી જશે તો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ એને કાયમી કરવાની માગણી ખુદ નિઝામ તરફથી આવી પડશે.

આ કરારથી નિઝામ અને હૈદ્રાબાદની પ્રજા વચ્ચેની લડાઈનો અંત આવ્યો નથી. નિઝામે આ તકનો લાભ લઈ સમાધાને સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ એ પ્રયાસની પાછળ પ્રામાણિકતા નથી. આપખુદ સત્તા અને વર્ષોથી જે કોમી ઝેરને તેઓ પોષી રહ્યા છે, તેનો અંત આણવાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. 'વચગાળાની સરકાર' એ શબ્દો તો બહુ આકર્ષક છે, પરંતુ નિઝામની એ 'વચગાળાની સરકાર' સરકાર જ નથી અને જે કંઈ છે તેમાં કોમી ઝેર ઠાંસીઠાંસીને ભરેલું છે.

હૈદ્રાબાદમાં બિન-મુસ્લિમો લગભગ ૮૮ ટકા છે. મુસ્લિમો ૧૨ ટકા છે. આ માત્ર ૧૨ ટકાને ૮૮ ટકાના માથા ઉપર મૂકવાનો પ્રયાસ અંતે તો નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયો છે. મજલિસ ભલે ગર્વ કરીને કહે કે મુસ્લિમો ૨૦ લાખ છે, એની સામે રાજ્યકોંગ્રેસ હુંકાર કરી શકે એમ છે, અમે ૧૫૦ લાખ છીએ અને અમારી પાછળ હિંદના બત્રીસ કરોડ માનવીઓનું પીઠબળ છે. નિઝામની અને મજલિસની આપખુદી તોડવી જ જોઈએ. હિંદી સંઘે એક વર્ષના કરાર કરી હૈદ્રાબાદની આસપાસ ભરડો લીધો છે, તે દરમિયાન ત્યાંની આપખુદી ખતમ કરવી જોઈએ. હૈદ્રાબાદની પ્રજાની લડાઈ સમગ્ર હિંદી પ્રજાની અને વિશેષત: તમામ રાજસ્થાની પ્રજાની છે. હૈદ્રાબાદનો કિલ્લો જે દિવસે તૂટશે તે દિવસે હિંદની ધરતી ઉપરથી આપખુદી નાબૂદ થઈ હશે. એ કિલ્લો તોડવો જ જોઈએ.

પેલેસ્ટાઈનનું શું થશે?

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ મોટી બહુમતિથી પેલેસ્ટાઈનના ત્રણ ટુકડા કરી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે. અને તેને પગલે પેલેસ્ટાઈનમાં ભડકો પેદા થઈ ગયો છે. પેલેસ્ટાઈનના ત્રણ ટુકડામાંથી એક ટુકડો હજાર વર્ષથી ત્યાં વસતા આરબોને મળશે, બીજો ટુકડો દુનિયામાં હડધૂત થતા યહૂદીઓને મળશે અને ત્રીજો ટુકડો જેરૂસલેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા નીચે રહેશે.

પેલેસ્ટાઈનના આ ટુકડા એવા દેશોના નિર્ણયથી થયા છે, જેમને પેલેસ્ટાઈન સાથે

કોઈ જાતનું સ્નાનસૂતક નથી આ ટુકડાની વિરુદ્ધમાં એવા દેશોએ મત આપ્યો છે, જેનું ભાગ્ય પેલેસ્ટાઈન સાથે સંકળાયેલું છે, પરંતુ આ દેશો લઘુમતિમાં હતા અને બીજા દેશો બહુમતિમાં હતા એટલે પેલેસ્ટાઈનના દેહછેદનનો નિર્ણય થઈ ગયો

પેલેસ્ટાઈનના ટુકડા કરવાની બાબતમાં રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે એકતા છે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. દુનિયાનો દરેક દેશ આજે પોતાની પરિસ્થિતિ અને પોતાનો સ્વાર્થ જોઈને જ પગલું ભરે છે અને સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણની તો માત્ર વાતો જ થાય છે તેનો આ પુરાવો છે

પણ પેલેસ્ટાઈનની ભૂમિના ટુકડા આ ઠરાવ માત્રથી થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ નથી પેલેસ્ટાઈનની પ્રજાની બહુમતિ આરબોની છે દુનિયાના કોઈ પણ કાયદા અનુસાર એ ભૂમિ ત્યાં વસતી આરબ પ્રજાની છે યહૂદીઓનો સવાલ વિકટ છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ એની યાતનાઓનું પાપ પેલેસ્ટાઈનની આરબ પ્રજાનું નથી જ યહૂદીઓને ઠેકાણે પાડવાના બીજા અનેક માર્ગો પડેલા છે આરબોના વતનના ટુકડા કરી યહૂદીઓને સંતોષવા એ તો વર્તમાન યુગનો મોટો અત્યાચાર છે આરબો એ સહન કરશે નહિ, કરી શકશે નહિ પરિણામે પેલેસ્ટાઈનમાં પાણીપત ઊભું થશે

પેલેસ્ટાઈનના વ્યવસ્થિત ટુકડા કરવાની જવાબદારી જે રાષ્ટ્રોને સોંપાયેલી છે તેમનું તો ગજું નથી કે પેલેસ્ટાઈન અને મધ્યપૂર્વની રોષજ્વાળાઓ સામે એ ટકી શકે તો શું થશે ? મહારાજ્યોનાં લશ્કરો ત્યાં ઊતરશે ? મધ્યપૂર્વમાં લડાઈ જાગશે ? ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો તણખો ત્યાંથી જ પેદા થશે ? જગતની તમામ પ્રજાઓને ચિંતા કરવી પડે એવી સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે

નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે, પણ હજી ટુકડા થયા નથી આરબોએ તલવાર ઉપાડી છે, પણ ઘા હજી કર્યો નથી જેરૂસલેમમાં ભડકો થયો છે, પણ મધ્યપૂર્વની દુનિયામાં હજી દાવાનળ પ્રસર્યો નથી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાની કસોટી થઈ રહી છે. પેલેસ્ટાઈનના ટુકડા થશે તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાના પણ ટુકડા થશે એમાં સંદેહ નથી કોઈ ચમત્કાર નહિ થાય તો દુનિયાનું ભાવિ ભયાનક છે

આંતરરાષ્ટ્રીય મોરચે

દુનિયાના તખ્તા ઉપર જોઈએ તો કાયમી શાંતિ સ્થપાવાનાં ચિહ્નો ક્યાંય નજરે પડતાં નથી. રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાન્સ એ ચાર મહારાજ્યોના વિદેશમંત્રીઓની પરિષદ લાંબી લાંબી મંત્રણાઓને અંતે પોતાની નિષ્ફળતા જાહેર કરીને વિખરાઈ ગઈ છે દુનિયા જાણે બે ભાગમાં વહેંચાઈ જતી હોય અને એ બે ભાગ એકબીજાને ગળી જવા ઇચ્છતા હોય એવી સ્થિતિ સરજાતી જાય છે રશિયા અને અમેરિકા એ બે ભાગના અગ્રણીઓ છે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જગત ખોખરું થયું છે, પરંતુ તેનો નાશ થયો નથી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ આવશે તો આ જગતને કોણ બચાવી શકશે ? સર્વનાશનાં ભયાનક શસ્ત્રો શોધાતાં જાય છે અને કયાં સાધનોથી વધુમાં વધુ નાશ કરી શકાય તેની હરીફાઈ ચાલી છે.

આવી સ્થિતિમાં ક્યારેક આપણું અંતર નિરાશાથી ઘેરાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વિશ્વના સરજનહાર ઉપરની શ્રદ્ધા આપણે ગુમાવવી ન જોઈએ અમેરિકાના

અણુબૉંબની સાથે રશિયાનો અણુબૉંબ એટલા માટે જ કદાચ શોધાયો હશે કે બેમાંથી કોઈ એનો ઉપયોગ ન કરી શકે. દુનિયાના બે ભાગ પણ કદાચ એટલા માટે જ પડતા હશે કે દરેકને એકબીજાની ગરજ રહ્યા કરે.

ગમે તેમ હોય, સ્વતંત્ર હિંદ જો દુનિયાની આ હરીફાઈમાં ઊતરશે નહિ અને પોતાની સામે માનવકલ્યાણનું ધ્યેય રાખશે, તો જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાનો યશ એને જ પ્રાપ્ત થશે.

ઓરિસ્સા અને છત્રીસગઢ

તા. ૧૫મી ઑગસ્ટ પછી આ દેશનાં તમામ રાજસ્થાનોમાં અસંતોષની જ્વાળાઓ પ્રગટી ઊઠી છે. ચારે બાજુ અશાંતિ છે. સિંધુનો બંધ તૂટી જાય અને જેવી સ્થિતિ થાય એવું બધે દેખાય છે. વર્ષોની જડતા તૂટી છે. માનવવિચાર જાગ્યો છે એટલું જ નહિ, પાગલ પણ બની ગયો છે. આ જનશક્તિની સામે ઊભા રહેવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે જૂનાગઢના નવાબ મહોબતખાનની દશાને પામે છે અને જે એનો સત્કાર કરે છે તે પ્રજાનો પ્રેમ જીતી લઈ જીવનભરની સલામતી મેળવે છે.

ઓરિસ્સા અને મધ્યપ્રાંતના કેટલાક રાજવીઓએ ડહાપણ વાપરીને પોતાના રાજ્યનો વહીવટ કાયમ માટે હિંદી સરકારને સોંપી દીધો. તે માટે ત્યાંનાં રાજા-પ્રજા અભિનંદનને પાત્ર છે. જે યુગમાં આપણે જીવીએ છીએ તે યુગમાં નાનાં રાજ્યો પોતાની હસ્તી ટકાવી શકે એમ નથી, નાનાં રાજ્યોએ હવે તો જૂથ રચવાનો વિચાર પણ છોડી દેવો જોઈએ અને નજીકના પ્રાંત સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી દેવું જોઈએ.

ગુજરાતનો જ વિચાર કરીએ. મહારાષ્ટ્ર જુદો પ્રાંત બને અને મુંબઈ મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાય અથવા એનોયે જુદો પ્રાંત રચાય તો ગુજરાતની શી સ્થિતિ થાય? ગુજરાતની વસ્તી લગભગ એક કરોડ. આમાં સિત્તેર લાખ તો રાજસ્થાની પ્રજા. આ સિત્તેર લાખ પ્રજાજનો લગભગ બસો પચાસ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાંતનો વહીવટ કેમ ચાલે? એ વિકાસ શી રીતે સાધી શકે? એની નદીઓનો ઉપયોગ કેમ થાય? એનાં બંદરો શી રીતે ખીલે? ગુજરાતે એક થવું જ જોઈએ. બહુબહુ તો બે કે ત્રણ વિભાગો રચી શકાય અને તે પછી એ વિભાગો પરસ્પર જોડાઈ જાય. આમ કર્યા સિવાય આપણો ઉદ્ધાર જ નથી.

નિયમનો જાય છે

અનાજ, કાપડ, ખાંડ અને બીજી વસ્તુઓ ઉપરનાં નિયમનો દૂર કરવાની દિશામાં આપણી સરકારે પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે, તે યોગ્ય થયું છે. નિયમનોથી આપણું જીવન ગૂંગળાઈ ગયું છે. આપણી સાહસવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. લાંચરુશવતનો કોઈ પાર નથી. આ નિયમનોથી આપણો સર્વાંગી વિકાસ રુંધાઈ ગયો છે.

પરંતુ એક વસ્તુ આપણે ન ભૂલવી જોઈએ. નિયમનો દૂર થતાં આપણી જવાબદારીઓ વધે છે. સ્વાર્થલોલુપ વેપારીઓને આપણે જીતવાના છે. તેઓ ન સમજે તો લોકમતના નૈતિક બળ દ્વારા એમને કબજામાં લેવાના છે. આપણે આ જવાબદારી અદા કરીને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીએ.

*

સત્યં શિવં સુંદરમ્

લેખક :
શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

માનવજીવનના ઊર્ધ્વીકરણની ઉપાસના એટલે સત્ય શિવ ને સુંદરમ્‌ની સાધના ઘણા પ્રાચીનકાળથી આપણે આ ત્રિપુટીની ઉપાસના કરતા આવ્યા છીએ, પરંતુ એનું મૂળ શું, એનું સાચું સ્વરૂપ શું, એ માટેની લાયકાત કઈ, એ ત્રિપુટીનો સમન્વય સાધવા માટે વ્યક્તિએ શું શું કરવું જોઈએ એ સઘળું અતિ વિશદ રીતે કાકાસાહેબે પોતાની અનોખી શૈલીથી આ પ્રવચનમા સમજાવ્યુ છે કાકાસાહેબની મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિ આપણને જીવનનુ પાથેય આપી જાય છે

સત્ય, શિવ ને સુંદરમ્ આ ત્રિપુટી આવી ક્યાંથી? આ શબ્દો તો આપણા ધર્મગ્રંથોના છે, વેદાંતના છે, પરંતુ એ વસ્તુ આવી ગ્રીક લોકો તરફથી એમણે ઊંડા વિચાર પછી નક્કી કર્યું કે જીવનમા મેળવવા જેવી જો કોઈ વસ્તુઓ હોય, તો તે આ ત્રણ છે. જીવનની કૃતાર્થતા પણ એમાં જ છે અને એમણે ત્રણ શબ્દો ભેગા કર્યા ધી ટ્રુ, ધી ગુડ અને ધી બ્યુટીફુલ આ કલ્પના ગ્રીક લોકોએ આપણને આપી ને આખી દુનિયાને પણ આપી

આપણે ત્યા પણ પહેલા એને આપણે સત્, ચિદ્ અને આનંદને નામે ઓળખતા હતા મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથે બંગાળમા બ્રાહ્મો સમાજ—આપણા પ્રાર્થના સમાજ—મા આ ત્રણે વસ્તુઓ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો પાશ્ચાત્યોમાં આજકાલ આ વિષય ઉપર ઘણી જ ચર્ચાઓ ચાલે છે ને અનેક લેખો લખાય છે એ લોકોનો તો સ્વભાવ છે, કે એક વખત ચર્ચાની પાછળ પડ્યા કે બીજો એવો ચર્ચાનો વિષય ન મળે ત્યાં સુધી એ ચર્ચા ચાલુ જ રહે એક ભાઈએ મને કહ્યું કે 'આ ત્રણમાંના એક પાછળ—સૌંદર્ય પાછળ—પડીએ, તો બીજા બેની જરૂર નથી, બીજા બે સાથે એને નિસ્બત નથી' નિશાળમા કે રસ્તે ચાલતા હાથમા ટાંકણી લઈ ફરનાર છોકરા જેવી મારી રમૂજવૃત્તિ છે, મેં એમને કહ્યું

'ત્યારે તો હું તમને ગાળો દઉં, એનો છંદ લલિત હોય, એના શબ્દો સુંદર હોય, કહેવાયું પણ સુંદર રીતે હોય, તો તમે એ ગાળો સહન કરો ખરા?' એમણે ધડ દઈને 'ના' પધરાવી મેં બીજું દૃષ્ટાંત આપ્યું 'આપણા નાના બાળકોના હાથ અત્યંત સુંદર હોય છે, તો ફૂલદાનીમા ફૂલોને બદલે નાના બાળકોના એ હાથ કાપીકાપીને મૂકીએ તો ચાલે કે નહિ?'

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો. 'એવું કરનારનું તો ખૂન કરવાનું મન થઈ જાય!'

'માટે' મેં કહ્યું. 'આ ત્રણેય વસ્તુ એક જ છે અવિભાજ્ય છે, એમને છૂટી પાડી શકાય જ નહિ'

લિંગાદ્વૈતના એક ગ્રંથમાં મેં વાચ્યું હતુ

'સૌથી ઉત્તમ આનંદ કયો?' એક વખત શિષ્યે ગુરુને પૂછ્યું

ગુરુએ જણાવ્યું 'અદ્વૈતાનંદ!'

'અને એથી ચઢિયાતો કોઈ આનંદ છે ખરો?'

'હા, વાદાનંદ !' ગુરુએ જણાવ્યું.

આવા નકામા વાદવિવાદમાંથી આનંદ મેળવનારાઓને આપણે કહી દઈએ, કે 'ભાઈ, અમે હાર્યા, તમારી સાથે અમે વાદ કરવાના નથી, તમને વાદાનંદ મળવાનો નથી.' શ્રીરામાનંદે જીવનમાં ત્રણ ચીજને મહત્ત્વ આપ્યું છે: કર્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ ને ભોક્તૃત્વ. જાણવાપણાના સ્વભાવથી માણસ સત્ય તરફ જાય છે, કર્તૃત્વ તરફના સ્વભાવથી એ શિવમ્ તરફ વળે છે ને ભોગવવાપણાને અંતે માનવી સૌંદર્ય તરફ જાય છે.

જે વસ્તુ પ્રથમ સુખદ હોય તે પાછળથી દુઃખદ બને છે એ સાચું, પણ મુખ્યત્વે એ વાત તો શારીરિક સુખને જ લાગુ પડે છે; પણ સૌંદર્યની પ્રતીતિ તો શરીરભોગ–શરીરઆનંદથી નિરપેક્ષ છે. એ અખંડ આનંદ છે. રામાનંદના આ ત્રણ સિદ્ધાંતોમાં આપણા ત્રણે આદર્શો આવી ગયા.

સમાજના પુરુષાર્થીઓને જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને લાગે છે કે આ ત્રણેની ઉપાસના કરનારા આપણે ત્યાં બહુ જ થોડા લોકો છે. સત્યનો ઉપાસક એ, જે સત્યને ખાતર ગમે તે છોડી દેવું પડે, તો તેનો વિના સંકોચે ત્યાગ કરે. છેક નાનપણથી અમુક વસ્તુને હું સત્ય તરીકે માનતો આવ્યો હોઉં, પણ જે ઘડીએ મને અનુભવ થાય કે જેને સત્ય માનતો હતો એ અસત્ય છે, તો તે જ પળે મારે એનો ત્યાગ કરવો ઘટે. એવું કરે એનું નામ સત્યનો ઉપાસક. જેમ મારા હાથમાં ફૂલ છે એમ હું માનતો હોઉં પણ એ વીંછી છે એમ મને જ્યારે લાગે, ત્યારે તુરત જ હું એને ફેંકી દઉં, એમ અસત્ય પરથી સત્યની પ્રતીતિ થાય કે તરત જ અસત્યને ત્યજી દેવું જોઈએ.

સત્યની ઉપાસના દુર્ગાની ઉપાસના કરતાં યે આકરી છે, અણીઓમ્બ કરતાં યે વધુ સ્ફોટક છે. મોટા વેગથી ચાલતી ટ્રેનને વેક્યુમ બ્રેકથી એકદમ થંભાવીને ઊલટે રસ્તે લઈ જનાર ડ્રાઈવર જેવી શક્તિ હોય તે જ શક્તિનો ઉપાસક બની શકે. જેમ પતિવ્રતા નારી કહે છે કે 'પતિ સુખ આપે કે દુઃખ આપે, અરે, એની પાછળ વૈધવ્ય મળે તો તે પણ સહી લેવા હું તૈયાર છું,' તેમ સત્યવૃત્તિ ધરાવનારમાં 'મને મરણ તરફ લઈ જાય તોયે હું સત્ય પાળીશ,' એવું કહેવાની શક્તિ જોઈએ.

સત્યાગ્રહ એટલે એમાં આગ્રહ હોય તો તે એક માત્ર સત્યપ્રાપ્તિનો જ. 'મને જે ક્ષણે જે સત્ય લાગે છે તેને જ વફાદાર રહીશ' એવો આગ્રહ.

જર્મનીના એક ફિલસૂફે એના 'રીકવરી ઑફ ટ્રુથ' નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે: 'ધી સ્પિરિટ ઑફ ટ્રુથ વિલ લીડ યુ ટુ ઑલ ટ્રુથ.' (સત્ય માટે ઉમંગ હોય, ઉત્સાહ હોય તો સર્વાંગસંપૂર્ણ સત્ય તરફ આપણને દોરી જશે.) મતલબ કે 'સત્યને જ હું વળગી રહું. સત્યની જ હું ઉપાસના કરું' એ જાતનો મનોભાવ કેળવવો જોઈએ. સત્યપરાયણતા એ જ મોટી વસ્તુ છે. જેને એ હોય તેને સત્ય પોતે દર્શન આપે જ છે. 'વસ્તુ મને સાચી લાગી તો તે પ્રમાણે જીવનમાં હું ફેરફાર કરી નાખીશ,–સમાજ મારો બહિષ્કાર કરે તોપણ.' આ જાતની ઉપાસના કરે તે જ ખરો સત્ય + આગ્રહી.

જીવનસાધનામાં પ્રથમ સ્થાન સત્યનું છે, શિવમ્ ને સુંદરમ્નું પછી. આ સૂત્રમાં સત્યને પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યું છે. સમાજમાં કેટલાક સગવડો પ્રમાણે,

સંકેત (કન્વેનશન) પ્રમાણે ચાલે છે દા ત મુંબઈનો નિયમ છે કે ગાડીવાળા ડાબી બાજુથી હાંકે, ને રસ્તે જનારા જમણી તરફથી જાય એ નિયમ છે એ પ્રમાણે ચાલવુ જોઈએ કાલે બદલીને બીજો નિયમ થાય તો તે વખતે જે સત્ય હોય તેનું જ પાલન કરવુ જોઈએ

સૃષ્ટિના નિયમો છે તે પણ સત્ય છે વધારેપડતું ખાઈએ તો માંદા પડીએ વધારેપડતા દાનથી પણ દાન લેનાર બગડે છે, એ પણ કાલાબાધિત સત્ય છે સત્યની ઉપાસનાના બધા મળીને તેર પગથિયાં છે

શિવની ઉપાસના પણ એટલી જ આકરી છે એના બે મુખ છે શિવ અને રુદ્ર કાયદામાં છે, સાચો માણસ કદી ખોટું કરે જ નહિ કે (રાઈટ રોંગ્સ નો મેન) ધારો કે હું ધન પાછળ પડ્યો છું અનેકરીતે મારું ધન વધતું જતું હોય, પણ એથી બે બીજાનું અકલ્યાણ થતુ હોય, તો એ શિવમય નથી વિચારો કરીને બેસી રહેવાથી ઉપાસના થવાની નથી આજની સમાજરચના શિવમય નથી, અશિવમય છે આજે કેટલાયે લોકો શિવની પ્રાપ્તિ માટે અશિવની સાધના કરે છે 'આમ આપણને કદાચ લાગે કે સતત આમ કર્યે જવાથી અશિવને વળગી જવાશે, પણ એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કહી શકાય કે કશું યે કરીએ જ નહિ

ધનવાનો ગાંધીજી ઉપર રાજી છે ગાંધીજીની ટ્રસ્ટીશીપની ભાવના એમને અનુકૂળ છે એનો—એ ટ્રસ્ટીશીપનો—પણ સેવાધર્મ હોય છે એને નામે—ટ્રસ્ટીમંડળને નામે—સંપત્તિ છે, પણ એ એની નથી એ સંપત્તિના—ટ્રસ્ટના ઉપયોગ કરવાના પણ નિયમો છે એ પ્રમાણે ન આવે તો માલિકને નહિ પણ ટ્રસ્ટીઓને તો ખસેડી જ શકાય

આખી યે સંપત્તિ—લક્ષ્મી, સમાજની—વિષ્ણુની—સર્વવ્યાપ્ત સમાજની છે દૂધપીતા બાળક માતાને દૂર ન ફેંકી શકે તેમ લક્ષ્મીપુત્રો—સમાજના પુત્રો દૂધ પીએ પણ એને—સમાજને—લક્ષ્મીને તો અવગણી ન જ શકે સમાજના કલ્યાણ અર્થે ધન ખર્ચાય એ શિવની ઉપાસના બધાનું કલ્યાણ કરવા જતાં જે માર્ગો લઈએ તે અકલ્યાણકારી ન હોવા જોઈએ એ રીતે જોતા અત્યારની સમાજરચના સાવ નકામી છે

હવે લઈએ ત્રીજીઉપાસના સિનેમાનાટક જોવા બજારમા ગયા, બાગમાં ફર્યા, સાડીઓ લીધી, એ સુંદરતાની ઉપાસના નથી. હવે પછી એવા દિવસો આવવાના છે, કે જેમ ખોટે રસ્તે મોટર લઈ જનારને સજા થાય છે તેમ કઢંગી રીતે કોઈ મકાન બાંધે કે કપડા પહેરે, તો એને પણ સજા થાય જેમ કોઈ નાગો ફરે અને એને સજા થાય તેમ ખોટી રીતે ટોપી કે પાઘડી પહેરે તેને સજા થાય, આવુ માનનારા લોકો દુનિયામા પડ્યા છે ખરા આવાઓના હાથમા રાજ્ય આવી જાય, તો ભોગ મળી જાય તમારે ટોપી પહેરવી પડશે, કોટનાં બટન દેવાં પડશે

લગ્નમા આપણે અમુક કાયદા કર્યા છે પોતાના કલ્યાણ—હિત—માટે ભાઈ—બહેન પરણી શકતા નથી જો કે પશુપક્ષીમા એમ છે જ, પણ એવી જ રીતે સુંદરતાની ઉપાસના કરતી વખતે સમાજમાંની અસુંદરતાનુ નિકંદન કાઢવુ જોઈએ એમ કહ્યુ તેમ સુંદરતાનો દ્રોહ કરનારને સજા થશે એવા દિવસો આવવાના છે પોર્ટુગીઝ

ગોવાની રાજધાનીમાં મોટેથી બૂમો પાડનારને પોલિસ રોકે છે, ધમકાવે છે. માણસને બીજાની સુંદરતાનો—શાંતિનો—ભંગ કરવાનો હક નથી. સુંદરતા એટલે શું ? જે વસ્તુનો મેળ જળવાય તે સુંદર. મેળ ન જળવાય તે અશુભ છે, અસુંદર છે.

કવિતાના ચરણનું વજન કે માપ પણ સરખું જ હોવું જોઈએ. મારી સુંદરતાની કલ્પના પ્રમાણે કવિતાના છંદનો દ્રોહ કરનારને પણ હું તો સજા કરું.

સત્યં શિવં સુંદરમ્‌માં ભેદભાવ નથી. જે સત્ય છે તે શિવ ને સુંદર હોવું જ જોઈએ. શિવ બરાબર છે કે નહિ એની કસોટી સત્ય ને સુંદર છે. આ ત્રણે એકબીજાની કસોટી છે. એ પ્રમાણે ફેરફાર ન કરીએ તો માણસજાત આગળ વધવાની નથી. માનવના બધા અંશોમાં ભવિષ્યનો માનવધર્મ, સમાજકારણ, રાજકારણ, ભાષાકારણ બધાનો આ રીતે સુમેળ સધાવો જોઈએ.

સંગીત લો. એ સૌંદર્યની ઉપાસના તો છે જ. આપણે ત્યાં મોગલો આવ્યા ત્યારે ઈરાનમાંથી સંગીત લાવ્યા. આપણા દેશના હરિદાસ જેવા પરમ સંગીતાચાર્ય શું કે ભારતવર્ષના ને ઈરાની સંગીતના મેળ વિના પૂર્ણ સંગીત નથી. આજનું હિંદુસ્તાની સંગીત એટલે આમ આર્ય સંગીત અને ઈરાની સંગીતનું મિશ્રણ.

મદ્રાસમાં મિનાક્ષીનું મંદિર અદ્‌ભુત તો છે જ, પણ ત્યાં તીલમઈ નાયક કરીને બીજું મંદિર છે, તે સુંદરતાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂનો છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, સ્થાપત્યની નકલનો એમાં અદ્‌ભુત સુમેળ છે. આપણા ગુજરાતના કવિઓએ છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં બંગાળી, હિંદી ને મરાઠીમાંથી સારાં તત્ત્વો લઈ સુંદરતાની, શિવની ઉપાસના કરી છે; તેથી ઘણી નવી સમૃદ્ધિ મળી છે.

હવે પછી મનુષ્યના પુરુષાર્થના હરેક કાર્યમાં આ ત્રણેયની ઉપાસના જોઈએ જ. જૂનું છે તે ઉત્તમ ખાતર છે પણ ખાદ્ય નથી. નવા પુરુષાર્થથી નવું મેળવીશું ને જૂનાનો આપણે મેળ સાધીશું.

સ્વતંત્રતા આવી ગઈ છે, છતાં આ રમખાણો શું બતાવે છે ? જૂનાને વળગી જ રહીશું તો શું થવાનું છે, તે દર્શાવનારું એ મોટું નાટક છે. રમખાણો ચાલે છે તેનો આ સંદેશો છે. જૂનામાં નવાનો સચોટ સુમેળ સાધો અને નવી સમાજવ્યવસ્થાને કલ્યાણકારી બનાવો.

★

દેહાંતદંડની શિક્ષા પામ્યા પછી, સભા સમક્ષ સોક્રેટીસે અંતિમ વચનોમાં કહ્યું:

"એટલું તો તમારે ચોક્કસ યાદ રાખવાનું છે, કે નીતિમાન માણસને જીવતાં કે મરતાં દુઃખ હોય જ નહિ. તેવા માણસને ખુદા છોડતો જ નથી. સત્યવાન સદાય સુખી જાણવો; તેથી મારે આજે મરવું ને શરીરની જંજાળમાંથી છૂટવું તેમાં મને કંઈ જ દુઃખ નથી. તેથી મને સજા કરનાર તરફ કે મારા પર આરોપ મૂકનાર તરફ મને કશો ગુસ્સો નથી. તેઓએ મારું બૂરું ઇચ્છયું હોય, તો તેઓ ઠપકાને પાત્ર છે, પણ મારા ઉપર તેઓની ઇચ્છાનું બૂરું પરિણામ નથી આવી શકતું."

×

વીણેલાં મોતી

સંતો, ભક્તો ને વિચારકોની વાણીનાં અમૂલખ મોતી એકઠાં કરીને આ પાનાઓમાં અપાય છે. દરેક અંકે આ રીતે જ 'વીણેલાં મોતી' રજૂ થશે. પ્રત્યેકની નીચે એ મોતી કયા ગ્રંથસાગરમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવશે.

સૃષ્ટિની પહેલાં સત્ ન હતું, અસત્ પણ ન હતું; તેમ જ સદસત્ પણ ન હતું. તેમાંથી અંધકાર ઉત્પન્ન થયો, તેમાંથી ક્રમે કરીને આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મા, પ્રજાપતિઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રાણ, અપાન, યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, પર્વતો, વનસ્પતિઓ વગેરે આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. જે ક્રમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી ઊંધા ક્રમે સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે અને છેવટે આખું વિશ્વ પરમતત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. એ પરમતત્ત્વમાં શબ્દ વગેરે વિષયો નથી, કાન વગેરે ઇંદ્રિયો નથી, તેમ જ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અંદર, બહાર વગેરે કશું જ નથી. સત્ય, દાન, તપ, વૈરાગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, દયા વગેરે વડે એ પરમતત્ત્વને જાણવા પ્રયત્ન કરવો. એને જાણીને મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ બને છે.

•

મન બે પ્રકારનું છે: શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. કામનાઓની ઇચ્છા કરવાવાળું મન અશુદ્ધ છે અને કામનાઓ વિનાનું મન શુદ્ધ છે. મનુષ્યોના બંધન અને મોક્ષનું કારણ એકમાત્ર મન જ છે. એ મન જ્યારે વિષયભોગોમાં ફસાય છે, ત્યારે બંધન થાય છે, અને વિષયવાસનાથી છૂટું થાય છે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ મનને હમેશાં ભોગેચ્છાવિનાનું બનાવવું. ભોગોની આસક્તિ છૂટી જતાં જ્યારે મન હૃદયમાં એકાગ્ર બને છે અને જ્યારે મનનું મનપણું નીકળી જાય છે, ત્યારે તે પરમપદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. જ્યાં સુધી મનનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો હૃદયમાં નિરોધ કરવો. આટલું જ માત્ર ખરેખરું જ્ઞાન છે અને એ જ મોક્ષ છે. બાકીનું તો બધું વાણીનો વિલાસ છે. અશુદ્ધ મન વડે બ્રહ્મ વિચારી શકાતું નથી, પરંતુ શુદ્ધ મન વડે તે વિચારી શકાય છે. આમ બ્રહ્મ અચિંત્ય છતાં પણ ચિંત્ય છે. બધે સમ (સરખી) રીતે રહેલા એ બ્રહ્મનું ચિંતન કરનારો બ્રહ્મને જ પામે છે. પહેલાં ૐકાર વડે યોગસાધના કરવી, ૐકારથી પણ પર રહેલા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ધારણા કરવી, કારણ કે એ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભાવના થતાં જ ભાવ કે અભાવ (અર્થાત્ સત્ય કે મિથ્યાનો ખ્યાલ) રહેતો નથી. એ જ વિકલ્પવિનાનું, દોષરહિત અને પૂર્ણ બ્રહ્મ છે અને એ બ્રહ્મ હું જ છું એમ જાણીને મનુષ્ય જરૂર એ બ્રહ્મ પામે છે. જે વિકલ્પરહિત અને અનંત છે, યુક્તિ અને દૃષ્ટાંતથી જે ન સમજાવી શકાય એવું છે અને જેની પહેલાં કોઈ જ નથી, એવા પરમ કલ્યાણમય તત્ત્વને જાણીને મનુષ્ય એ જ પામે છે. ખરું જોતાં તો અહીં ઉત્પત્તિ પણ નથી અને વિનાશ પણ નથી, ગુરુ પણ નથી અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ પણ નથી, મોક્ષની ઇચ્છા પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી—આટલું જ માત્ર સાચેસાચું તત્ત્વ છે.

'ઉપનિષદો'

મોક્ષ નગરના ચાર દ્વારપાળો છે. શમ, વિચાર, સંતોષ ને સત્સંગ. આ ચારેયનું મહત્ત્વ મનુષ્યે જાણવું જોઈએ.

*

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો દેહ રહે ત્યાં સુધી સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાન મન રાખી, કર્મેન્દ્રિયો વડે યોગ્ય વ્યવહાર કરે છે; પરંતુ જેમ તલવાર વડે આકાશ કાપવું સંભવિત નથી, તેમ દેહ છતાં દશા પ્રાપ્ત ન થાય, એ અસંભવિત છે.

બ્રહ્મા વગેરેને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થતી દેહદશાનો નિર્વાહ કરવો પડે છે. એ નિયતિનો જ નિશ્ચય છે, એનો ભંગ કોઈથી થઈ શકતો નથી.

'યોગવાસિષ્ઠ'

*

જ્ઞાનીઓ કહે છે એ (મનુષ્ય) ભવ બહુ દુર્લભ છે. અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે; માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાર્થક કરી લેવું. કોઈ પણ અન્ય દેહમાં સદ્ વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. મોતનો પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી; માટે જેમ બને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું.

'રાજચંદ્ર'

*

મિત્રભાવથી બરાબર જોડાયેલાં બે સુંદર પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષ પર માળો કરીને રહે છે. તેમાંનું એક (તે વૃક્ષનું) સ્વાદિષ્ટ લાગતું ફળ ખાય છે; (પરંતુ) બીજું છે તે ખાતું નથી અને બધું ચોમેર જોયા કરે છે. (બેઉ પક્ષીના નિવાસરૂપ એ) એક સરખા વૃક્ષમાં–તેના ફળના સ્વાદમાં–ગરક થઈને પુરુષ (તે રૂપી એક પક્ષી, તેના સ્વાદના) મોહમાં પડે છે અને પોતાની અવશતાને લઈને ધાર્યું મેળવવાની શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દુઃખી થાય છે, શોક-ચિંતામાં પડે છે. જ્યારે તે બીજા(પક્ષી)ને સર્વનું પ્રેમપાત્ર કે પૂજ્ય બનેલું, સર્વ શક્તિવાળું અને આ બધા એના મહિમાવાળું જુએ છે, ત્યારે તેનો શોક ટળે છે–તે શોકરહિત, મોહરહિત સદા સુખી બને છે. જ્યારે (ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું તેમ, બીજા ઈશ-પક્ષીને) જોનારો એમ જુએ છે, કે (સામેનો પક્ષી મિત્ર) પુરુષ સુવર્ણ પેઠે સ્વયંપ્રકાશ, (સંસારવૃક્ષનો) કર્તા તથા સ્વામી અને આ બધાના ઉદ્ભવસ્થાન બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે એ દર્શનથી વિદ્વાન બનેલો અને પાપપુણ્ય–એટલે કે કર્મમાત્રને ધોઈ કાઢીને [સરખાવો: **ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते।** ' (ગીતા. ૪–૩૭) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ બધાં કર્મોને બાળી નાખે છે.]' નિરંજન, નિર્લેપ થયેલો એ (સાધક મનુષ્ય પેલા જુદા લાગતા પક્ષી મિત્ર સાથે) પરમ સમતા કે એકતાને પામે છે. (તે પક્ષીને દેખાય છે, કે સામેવાળા સદા સુખી અને ઈશ પક્ષીમાં અને પોતામાં કાંઈ ફરક નથી; પોતે અત્યાર સુધી ખાલી દુઃખી થયું.)

'મુંડકોપનિષદ'

★

સાચો ધર્મ

લેખક
સાને ગુરુજી

મહારાષ્ટ્રના સાને ગુરુજી એટલે આપણા રવિશંકર દાદા જોઈ લો બને એવા જ પવિત્ર પુરુષો તફાવત માત્ર એટલો જ કે સાને ગુરુજીએ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની ઉપાધિ મેળવી છે ને તેઓ ઉચ્ચ કોટીના લેખક છે, ત્યારે રવિશંકર દાદા જાતઅનુભવની–સસ્કૃતિની, સ્વ૰ મેઘાણીએ કહ્યુ હતુ તેમ, જગમ વિદ્યાપીઠ છે

સાને ગુરુજીને જેણે બોલતા સાભળ્યા હશે તેને પ્રતીત થશે કે એમની વાચા પાછળ આત્મપ્રતીતિનુ અદ્ભુત પીઠબળ હોય છે મહારાષ્ટ્ર સમાજના કોઈ પણ વર્ગમા સૌથી વધુ વચાવાનુ માન સાને ગુરુજીને પ્રાપ્ત થાય છે એ પવિત્ર આત્માની પવિત્ર વાણી દ્વારા આપણામા પણ 'સાચા ધર્મ'ની જાગૃતિ થાય એટલા માટે એમના મૂળ મરાઠીમાથી આ લેખો સાભાર અહી ઉતાર્યા છે

દેશભક્તિ, ધર્મપ્રીતિ, માતૃભક્તિ વગેરે અનેક શબ્દો આપણે સાભળીએ છીએ અમુક માણસ મોટો દેશભક્ત છે, મોટો માતૃભક્ત છે, મોટો ધર્મભક્ત છે એમ આપણે કહીએ છીએ આનું ખરેખરુ રહસ્ય જોઈએ, તો શો અર્થ નીકળે છે?

હુ મારી માતા ઉપર પ્રેમ રાખુ છુ, માતૃમહિમાને હુ ઓળખુ છુ હુ જો માતૃમહિમાને ખરેખર ઓળખતો હોઉ, તો હુ સર્વ માતાઓને નમસ્કાર કરુ કોઈ પણ માતાનું હુ અપમાન થવા દઈશ નહિ મારી માતાના સુખ માટે બીજી કોઈ માતાને જો હુ ધૂળમા મેળવવા ઇચ્છું, તો હુ માતૃમહિમા બરાબર જાણું છું એવુ કહી શકાય નહિ મારી માતૃભક્તિથી અન્ય માતાઓનુ પણ સન્માન કરવાનુ મારે શીખવુ જોઈએ

તે જ પ્રમાણે ધર્મનુ. માતાના દૂધથી આપણા દેહનુ પોષણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મના સદ્‌વિચારરૂપી દૂધથી આપણા હૃદય ને બુદ્ધિ પોષાય છે મારો ધર્મ મને પૂજ્ય, તે જ રીતે બીજાનો ધર્મ બીજાને પૂજ્ય મારા ધર્મનો જો હુ સાચો ભક્ત હોઉ, તો અન્યના ધર્મ માટે પણ આસ્થા રાખુ અન્યના ધર્મનુ ટીખળ કરવામા ધર્મનુ મહત્ત્વ છે એમ સમજવું જોઈએ નહિ અન્ય ધર્મ પરત્વે સહાનુભૂતિ ને સદ્‌ભાવ બતાવવાનુ જે શીખે છે તેને જ પોતાના ધર્મ પરત્વે સાચો પ્રેમ છે એવુ સમજવુ જોઈએ

દેશભક્તિનુ પણ એ જ પ્રમાણે છે હુ મારા દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખુ છુ, એનો અર્થ અન્ય દેશોનો દ્વેષ કરવો એવો નથી મારો દેશ મને પ્રિય ને પૂજ્ય તે જ પ્રમાણે બીજાનો દેશ બીજાને પ્રિય ને પૂજ્ય તેની મારા તરફની ભાવના મારે ઓળખવી જોઈએ ભારતવર્ષનો ભક્ત બીજા દેશ પ્રત્યે દ્વેષ નહિ કરે ઇગ્લડ પર પ્રીતિ રાખનારા લોકો જો હિંદુસ્તાનને ધૂળમા મેળવે તો તેઓ ખરી ઇગ્લેંડભક્તિ બતાવતા નથી એમ કહેવાય

ઉપનિષદોમાં બે મહાવાક્યો છે. 'તત્ત્વમસિ' અને 'અહ બ્રહ્માસ્મિ' હુ બ્રહ્મ છુ ને તુ પણ બ્રહ્મ છે. હુ સારો છું, તુ પણ સારો છે મારો ધર્મ મને ભલો, તારો ધર્મ તને ભલો મારો દેશ મને પ્યારો, તારો દેશ તને પ્યારો આપણે અન્યોન્યની ભાવના સભાળી રહીએ. શત્રુનો રાષ્ટ્રધ્વજ હાથમા આવ્યો હોય તો તેનુ દ્વેષથી અપમાન ન કરીએ ૧૯૦૪–૫મા રૂશો–જાપાન યુદ્ધમાં

રશિયા પાસેથી આંચકી લીધેલા રાષ્ટ્રધ્વજો જાપાની સિપાહીઓએ ફાડ્યા નહિ, અપમાનિત કર્યા નહિ, હા, લડાઈ હોય, પરંતુ રાષ્ટ્રધ્વજ એટલે તો સારી યે જનતા-સમગ્ર રાષ્ટ્ર. તેનું અપમાન કરવું કોઈ કામનું નથી.

સાચી ભક્તિનો આ અર્થ જ્યારે આપણે લક્ષમાં લઈએ, ત્યારે દેશભક્તિ ને ધર્મપ્રીતિ મારણહાર ન બનતાં સર્વનાં તારણહાર બને; પરંતુ એ કોણ કરે ?

*

થાણા જિલ્લાના ખેડી ગામની આ એક સત્યકથા છે. એ ગામમાં એક ટાંગાવાળો હતો. એ ટાંગાવાળો મુસલમાન ખાટકી હતો. એ ટાંગાવાળાનું કામ કરતો ને ખાટકીનું યે કામ કરતો; પરંતુ તેમ છતાં યે કુટુંબના પોષણપૂરતું એને મળતું નહોતું. સ્ટેશન પર મોટરોની આવજા શરૂ થઈ; એટલે ટાંગાવાળાનો ધંધો બેસી ગયો. ખાટકીનો ધંધો પણ આપણા આ ટાંગાવાળાને ફાવતો નહિ. એક તો એની પાસે પૂરી મૂડી નહોતી ને બીજું એને આ ધંધામાં ખાસ રસ નહોતો. નાઇલાજે જ એને ખાટકી બનવું પડ્યું હતું; પરંતુ ગમે ત્યારે પણ આ ધંધો છૂટશે જ એવું એને લાગ્યા કરતું હતું.

એ ખાટકીને ટાંગાવાળાનું દેવું હતું. એ દેવું તે કેવી રીતે ફેડી શકે? પેટ ભરીને ઘરમાં ખાવાનું નહિ ને નહિ ચોખ્ખી રીતે રહેવાનું. શું કરે બિચારો ! જો કંઈ થોડું ઘણું બચે તો તો શાહુકારને આપી દે. શાહુકારનો રોષ શાંત કરવા માટે તે એને પગે પડતો ને આંખમાં આંસુ લાવતો; પરંતુ એક દિવસ તો શાહુકાર ઘણો જ ક્રોધે ભરાયો :

'બસ તારા પર ફરિયાદ કરું. અરે, રાહ તે કેટલા દિવસ જોવી ? વ્યાજ પણ તું આપતો નથી.' આ પ્રમાણે શાહુકારની ક્રોધકથા શરૂ થઈ.

"શેઠજી, ગુસ્સે ન થાઓ. મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકશો નહિ. બાલબચ્ચાંને લઈ હું તે ક્યાં જાઉં રહેવા ? વડીલોથી ચાલતું આવેલું આ ઘર છે, રહેવા દો એટલું: દયા કરો,' ખાટકી બોલ્યો.

'દયા કરો ? આ વ્યવહાર છે, વ્યવહાર જેવો જ જોઈએ. હા, ધર્મ વખતે દયા. વ્યવહારમાં દયા કરે તો કેમ ચાલે?' એ શેઠ બોલ્યા.

ખાટકી ઘેર ગયો, પત્ની અને તે બંને વિચાર કરતાં બેઠાં. કાંઈ કરતાં કાંઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. નાના છોકરાઓ ઠંડીમાં ઠરી જતા હતા. માતાએ બાળકોને છાતી સરસાં ચાંપ્યાં. અંતે પતિને તેણે કહ્યું:

'ખાટકીનો ધંધો જરા બરાબર કરોને ? એમ કંટાળવાથી કેમ ચાલશે ? તમારે બકરાંની ગરદન કાપવી નથી પરંતુ શાહુકાર તમારી ગરદન કાપવા તૈયાર છે. આપણાં બાલબચ્ચાંઓ ભૂખ્યાં ન રહે, તેઓ નિરાધાર ન બને એટલા માટે તમે આ ધંધો કરો.'

'રે, પણ ધંધામાં કેટલી હરીફાઈ ! એકદમ ખરીદી કરીએ તો જ માણીઓ સસ્તાં પડે. એકબે લેવાં પરવડે નહિ.' એણે કહ્યું.

'શાહુકાર પાસે વળી બીજું દેવું કરો, તે આપશે.' પત્નીએ કહ્યું.

*

'તમારું દેવું હું જરૂર ચૂકવી આપીશ; પણ મારે વધારે મૂડી જોઈએ છે. બીજા સો રૂપિયા દો. ત્રણસોનો કાગળ કરીને પણ આપો.' ખાટકીએ શાહુકારને કહ્યું.

'હં...આમ હિંમત રાખ. બીજા ખાટકીઓને બંધ કરી દે. કેટલા, સો રૂપિયા જોઈએ છે, એમ કહે છે ? હરકત નહીં, આપું છું; પરંતુ જેમ જેમ તને મળે તેમ તેમ દેવું ભરપાઈ કરી દેવું જોઈશે.'

શાહુકારે કહ્યું 'શેઠ, રોજ રૂપિયો એક આપતો જઈશ.' ખાટકી બોલ્યો

'વાહ, સરસ, હવે પૈસા આપુ ' આમ કહી શાહુકાર ઘરમાં ગયો ઘરની અંદરના ભાગમાં પત્ની ઊભી હતી, એની આખમાં આસુ આવ્યા હતા એનું સુખ કાળું પડી ગયુ હતું. 'કેમ રે! શુ થયુ ઉપવાસ લાગ્યો લાગે છે?' શાહુકારે પૂછયુ.

'મને તો કઈ યે ઉપવાસ લાગ્યો નથી પરંતુ તમારી આ કસાઈવૃત્તિ હૈયે લાગે છે આ શુ કરીએ છીએ આપણે? હમણાં આપણા ઉપવાસના દિવસો છે, જૈનધર્મના પર્યુષણ હમણા શરૂ નથી થયાં શુ? પરમ દિ'કે શ્રી મહાવીર જયંતી નથી આવતી? આપણે જૈનધર્મીઓ કહેવાઈએ જૈનધર્મ અહિંસા શીખવે છે અને તમે આવા એક નિરુત્સાહી ખાટકીને ઉત્તેજન આપી મોટો ખાટકી બનાવવા માગો છો! આ બધુ શું કહેવાય?' પત્ની સમક્ષ એનાથી કઈ બોલી શકાયુ નહિ

'અરે પણ આ તો વ્યવહાર છે.' એણે કહ્યું.

'વ્યવહાર સાથે ધર્મનો જો સબધ ન હોય, તો એ ધર્મની શી કિંમત વારુ? વ્યવહાર સુદર બને, મંગળ બને એટલે જ તો ધર્મની જરૂર છે' પત્નીએ કહ્યુ

'મારે ચર્ચા કરવી નથી તમારે અબળાઓએ વચ્ચે પડવુ નહિ.' એમ બોલીને તે બહાર આવ્યો.

ત્રણસો રૂપિયાની નવી પ્રોમીસરી નોટ તૈયાર થવા માડી એ પવિત્ર સતીથી આ સહ્યુ ગયુ નહિ, તે બહાર આવીને બોલી

'તમે જો આવું કામ અટકાવનાર ન હો, તો મારો આ ઉપવાસ કાયમનો બનશે'

આ ગંભીર શબ્દો સાભળી શાહુકાર તો થભી જ ગયો એણે ઘણીયે ચર્ચા કરી, પરંતુ પત્નીનો નિશ્ચય અડગ રહ્યો એનો તો મોઢેથી બોલવા પૂરતો જ ધર્મ નહોતો, એની પાસે ધર્મની ખરી નિષ્ઠા હતી પોથીમાનો ધર્મ આચરણમા મુકાવો જોઈએ, માટે એને ઉમગ થતો હતો

'પણ ત્યારે શુ કરુ છુ?' એણે પૂછયુ

'આ પૈસા એને આપો, પણ એને એમ કહો કે, 'આ પૈસાથી તારો ટાગો તુ ફરીને શરૂ કર પહેલાનુ તારુ કરજ માફ નવા આ સો રૂપિયા પણ તું મફત લે, સારો ધધો કર, પણ કોઈ પણ રીતે ખાટકીનો ધધો કરતો નહિ, તારે એ કાર્ય કરવાનુ નથી અચ્છો માણસ છે તુ! તારો આવો સ્વભાવ વધારનો જ' આમ એણે પતિને કહ્યુ.

શાહુકાર દિગ્મૂઢ થઈ ગયો, એને એક બાજુ ત્રણસો રૂપિયા દેખાતા હતા, પરંતુ બીજી તરફ માણાર્પણની પત્નીની ભીષણ ગભીર પ્રતિજ્ઞા સામે દેખાતી હતી. અંતે સત્યનો જય થયો શાહુકારે તે ખાટકીને સો રૂપિયા આપ્યા 'ખાટકીનો ધધો હુ કદીયે કરીશ નહિ' એવુ એની પાસેથી લખાવી લીધુ પહેલાંનુ દેવુ માફ થઈ ગયુ

ભર્યા ભર્યા હૈયે એ ટાંગાવાળો ઘરની બહાર ગયો એણે ફરીથી ટાગો શરૂ કર્યો આજે એનો ટાગો સરસ ચાલે છે સારા યે ગામમાં આ વાત પ્રસરી દરેક જણ સતીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ખાટકીનો ધધો છોડવાની ઇચ્છા કરનારા આ ટાગાવાળાને લોકો ખાસ ખાસ બોલાવવા લાગ્યા એના બાળબચ્ચા પણ આજે સુખી છે

...સર્વે જૈન જમીનદારો, શાહુકારો, ને કારખાનાંવાળાઓએ આ વાત ધ્યાનમાં લઈને અરસપરસનો સસાર પ્રેમમય ને આનંદમય કરવાનુ વચન લેવું જોઈએ વધુ તે શુ કહુ?

*

ગીતાધર્મનું રહસ્ય

લેખક :
શ્રી. વિનોબા ભાવે

સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ જે સાત્વિક પુરુષની યોગ્ય વરણી કરી હતી, તે શ્રી. વિનોબા ભાવેથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. જીવનને નવી જ દૃષ્ટિથી એમણે નિહાળ્યું છે. એમનાં વચનોમાં આત્મસાક્ષાત્કારનો રણકાર સંભળાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાજીમાં પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ગણાવેલો **'मासानाम् मार्गशिर्षोऽहम् ।'** તે જ આ માગશર મહિનો. ઉપનિષદોના પણ ઉપનિષદ જેવા આપણા મહાન ધાર્મિક ગ્રંથ ગીતાને અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે સમજવા ને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ગીતા જેવો વ્યાપક, સરળ ને જીવનની ગૂંચ માત્ર ઉકેલનારો બીજો એકે ગ્રંથ નહિ હોય. ગીતા મહાન રૂપક છે એ આપણે જાણીએ છીએ. ગીતા શ્રીકૃષ્ણે માત્ર અર્જુનને જ સંભળાવી હતી એવું નથી. શ્રી. વિનોબા કહે છે, તેમ મનુષ્યમાત્ર પોતાના જીવનરથના સારથી તરીકે ભગવાનને સ્થાપે, તો પાર્થના એ સારથી પોતાના શ્રીમુખે આપણને ગીતા સુણાવે, એ માટે આપણે સૌ તૈયાર રહીએ.

ગીતાનો અને મારો સંબંધ તર્કથી પર છે. માના દૂધ ઉપર મારા શરીરનું જેટલું રક્ષણ થયું છે એનાથીયે કંઈક વિશેષ મારાં હૃદય ને બુદ્ધિ બંને ગીતામાતાના દૂધથી પોષાયાં છે. આવો જ્યાં સંબંધ હોય છે ત્યાં તર્કનો કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. તર્ક કાઢી નાખી, શ્રદ્ધા અને પ્રયોગની બે પાંખો વડે ગીતાગગનમાં હું ઉડ્ડયન કરતો રહું છું. ઘણુંખરું ગીતાના જ વાતાવરણમાં હું રહું છું. ગીતાને મારું પ્રાણતત્ત્વ જ સમજી લો. ગીતાના સંબંધમાં કોઈની સાથે જ્યારે હું વાત કરું છું, ત્યારે માની લો કે ગીતાસમુદ્રમાં ઊંડી ડૂબકી મારી બેસી જાઉં છું.......

ગીતાની યોજના મહાભારતમાં કરવામાં આવી છે. ગીતા મહાભારતના મધ્યભાગમાં એક ઊંચા દીપક સમાન છે. એ દીપકનો પ્રકાશ સારાયે મહાભારત ઉપર પડ્યો છે. એકબાજુ છ પર્વો, બીજી તરફ બાર પર્વો. એના મધ્યભાગમાં એવી જ રીતે એક બાજુ સાત અક્ષૌહિણી સેના ને બીજી તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના અને એનાયે મધ્યમાં ગીતાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

મહાભારત ને રામાયણ આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે. એમાં વર્ણવાયેલી વ્યક્તિઓ આપણા જીવનમાં એકરૂપ થઈ ગઈ છે. રામ, સીતા, ધર્મ, દ્રૌપદી, ભીષ્મ, હનુમાન વગેરે રામાયણ-મહાભારતનાં આ પાત્રોમાં સારું યે ભારતીય જીવન આજે હજારો વર્ષોથી જાણે અંકિત થઈ ગયું છે. જગતનાં અન્ય મહાકાવ્યોનાં પાત્રો આવી રીતે લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલાં દેખાતાં નથી. આ દૃષ્ટિએ મહાભારત ને રામાયણ નિઃસંદેહ આપણા અદ્દભુત ગ્રંથો છે. રામાયણ એ એક મધુર નીતિ-કાવ્ય છે, તો મહાભારત એક વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર છે. વ્યાસદેવે એક લાખ સંહિતા લખીને અસંખ્ય ચિત્રો, ચરિત્રો

અને ચારિત્ર્યનું આબેહૂબ નિરૂપણ અત્યંત કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે 'કેવળ એક પરમેશ્વર વિના સાવ નિર્દોષ તો કોઈ જ નથી, પરંતુ એવી જ રીતે કેવળ દોષોથી ભરેલું પણ આ જગતમાં કોઈ નથી.' એ વાત મહાભારતમાં અત્યંત સ્પષ્ટતાથી બતાવવામાં આવી છે એમાં ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર જેવાઓના પણ દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે, તો સામે પક્ષે કર્ણ, દુર્યોધન વગેરેના ગુણો ઉપર પણ પ્રકાશ પાથરવામાં આવ્યો છે મહાભારત બતાવે છે કે માનવજીવન એ શ્વેત અને શ્યામ તાણાવાણાનું બનેલું એક વસ્ત્ર છે આ જગતના વિરાટ સંસારનું તડકાછાયડાવાળું ચિત્ર ભગવાન વ્યાસે સાવ અલિપ્ત રહીને એમાં બતાવ્યું છે. વ્યાસદેવના આ અત્યંત અલિપ્તપણાથી અને એમના ઉદાત્ત ગ્રંથકૌશલથી આપણે માટે મહાભારત ગ્રંથ સોનાની એક ઘણી મોટી ખાણ જેવો બન્યો છે હવે એમાં સંશોધન કરીને—શોધીશોધીને ભરપૂર સોનું આપણે લૂંટી લેવું જોઈએ

વ્યાસે આટલું મોટું મહાભારત તો લખ્યું, પરંતુ એમને પોતાને, પોતાની તરફથી પણ કંઈ ખાસ કહેવાનું હતું કે નહીં ? એમાં કોઈ જગ્યાએ એમણે પોતાનો ખાસ સંદેશ આપ્યો છે કે નહિ ? કયે સ્થાને વ્યાસજીનું ધ્યાન કેંદ્રિત થયું છે ? જુદે જુદે સ્થળે, તત્ત્વજ્ઞાન ને ઉપદેશની અનેક મંજૂષિઓ મહાભારતમાં આવે છે, પરંતુ આ બધા યે તત્ત્વજ્ઞાનનું, ઉપદેશનું અને બધું મળી સમસ્ત ગ્રંથનું સારભૂત રહસ્ય પણ એમણે ક્યાંક આપ્યું છે ખરું ? હા, હા, આપ્યું છે. સમગ્ર મહાભારતનું નવનીત વ્યાસજીએ ભગવદ્‌ગીતામાં કાઢીને મૂકી દીધું છે. ગીતા તો વ્યાસદેવના મુખ્ય ઉપદેશના અને એમના મનનના સર્વ સંચયરૂપે છે એના જ આધાર પર 'મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું,' એ પ્રમાણેનું વિભૂતિકથન સાર્થક ને સિદ્ધ થયું છે. પ્રાચીનકાળથી જ ગીતાને ઉપનિષદની પદવી આપવામાં આવી છે ગીતા ઉપનિષદોની પણ ઉપનિષદ છે, કારણ કે સમસ્ત ઉપનિષદોને દોહીને આ ગીતારૂપી દૂધ, અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી, ભગવાને જગતને આપ્યું છે. જીવનવિકાસ માટેનો આવશ્યક ઘણોખરો પ્રત્યેક વિચાર ગીતામાં આવી ગયો છે આ વાતને ધ્યાનમાં રાખી અનુભવી પુરુષોએ સાચું જ કહ્યું છે, કે ગીતા ધર્મજ્ઞાનનો એક આકરગ્રંથ છે ભલેને નાનો પરંતુ ગીતા હિંદુધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ છે.

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આ ગીતા કહેવાઈ છે એ તો બધા જ જાણે છે આ મહાન ઉપદેશ ગ્રહણ કરનારો ભક્ત અર્જુન પણ આ ઉપદેશમાં એટલો બધો તલ્લીન થઈ ગયો કે એને પણ 'કૃષ્ણ'ની સંજ્ઞા મળી ગઈ ભગવાનને ભક્તનો આ મર્મ પ્રકટ કરતાં કરતાં વ્યાસદેવ પણ એટલા બધા એકરસ બની ગયા કે લોકો એમને પણ 'કૃષ્ણ'ને નામે ઓળખવા લાગ્યા કહેનાર કૃષ્ણ, સાંભળનાર કૃષ્ણ, લખનાર પણ કૃષ્ણ—એ રીતે આ ત્રણેમાં જાણે અદ્વૈત રચાઈ ગયું, જાણે ત્રણે એકધ્યાન બની ગયા ગીતાનું અધ્યયન કરવાની ઇચ્છાવાળાઓમાં પણ એવી જ એકાગ્રતા હોવી જોઈએ

(૨)

કેટલાક લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે ગીતાનો આરંભ બીજા અધ્યાયથી જ માનવો જોઈએ એ લોકો કહે છે કે બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશની શરૂઆત થાય છે, એટલે

ત્યાંથી જ આરંભ કેમ ન સમજવો જોઈએ ? એકે તો વળી ત્યાં સુધી કહ્યું છે, કે 'ભગવાને અક્ષરોમાં 'અ-કાર'ને ઈશ્વરની વિભૂતિ તરીકે બતાવી છે. અહીં 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्'ના આરંભમાં અનાયાસે જ અ-કાર આવી ગયો છે, એટલે ત્યાંથી જ આરંભ માની લેવો જોઈએ.' આ યુક્તિને આપણે જવા દઈએ છતાં અહીંથી આરંભ માનવો અનેક દૃષ્ટિએ ઉચિત છે; તોપણ એના પહેલાના પ્રાસ્તાવિક ભાગનું પણ મહત્ત્વ તો છે જ. અર્જુન કઈ ભૂમિકા ઉપર છે, એ વાત જો પ્રાસ્તાવિક કથાભાગ દ્વારા ન બતાવાઈ હોત, તો કઈ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ગીતાનું કાર્ય હાથ પર લેવામાં આવ્યું છે એ સારી રીતે સમજવું મુશ્કેલ બનત..

કેટલાક લોકો કહે છે, કે અર્જુનનું ક્લૈબ્ય દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ગીતા કહેવાઈ છે. એમના મત પ્રમાણે ગીતા કેવળ કર્મયોગ જ નથી બતાવતી; પરંતુ તે યુદ્ધમાર્ગનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી આ કથન પાછળ રહેલી ભૂલ આપણને દેખાશે. લડવા માટે અઢાર અક્ષૌહિણી સેના તૈયાર હતી. તો શું તમે એમ કહેશો કે આખી ગીતા સંભળાવીને ભગવાને અર્જુનને એ સેનાને લાયક બનાવ્યો ? ગભરાયેલો તો અર્જુન હતો, સેના નહોતી. તો શું સેનાની યોગ્યતા અર્જુનથી અધિક હતી ? આ વાત તો કલ્પનામાં પણ આવી શકતી નથી. અર્જુન યુદ્ધથી પાછો ડગતો હતો તે ભયને કારણે તો નહોતું જ. સેંકડો યુદ્ધોમાં પોતાનું પુરુષાતન દેખાડવાવાળો એ મહાન યોદ્ધો હતો. વિરાટ રાજાને ત્યાં ગાયો રોકી હતી ત્યારે એણે એકલાએ જ ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણને લડાઈમાં ધૂળ-ચાટતા કરી દીધા હતા. એ સદા સર્વદા વિજયી નીવડતો હતો અને સર્વ નરોમાં એ જ એક સાચો નર હતો. એના રોમેરોમથી વીરત્વ ટપકતું હતું. અર્જુનને છેડવા, માટે-એને ઉત્તેજિત કરવા માટે ક્લૈબ્યનો આરોપ પણ શ્રીકૃષ્ણે મૂક્યો; પરંતુ એમનું એ તીર નકામું ગયું. અને પછી બીજી જ રીતે એમને જ્ઞાનવિ-જ્ઞાન સંબંધી સંભાષણ કરવું પડ્યું. એટલે એ તો નિશ્ચિત જ છે કે માત્ર ક્લૈબ્યનું નિરસન કરવા જેવું સસ્તું રહસ્ય ગીતાનું નથી જ.

બીજા કેટલાક લોકો કહે છે કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિને દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે ગીતા કહેવાઈ છે. મારી દૃષ્ટિએ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. એનો વિસ્તૃત વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે અર્જુનની ભૂમિકા જોવી જોઈએ. પહેલા અધ્યાયમાં અને બીજા અધ્યાયમાં જઈ પહોંચનારો એ ભૂમિકારૂપી જળપ્રવાહ આપણને ઘણો જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઊભેલો અર્જુન કૃતનિશ્ચયી બનીને કર્તવ્યભાવથી ત્યાં આવ્યો હતો. ક્ષાત્રધર્મ એના સ્વભાવમાં હતો. યુદ્ધ અટકાવવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો છતાં એ અટકી શક્યું નહોતું. ઓછામાં ઓછી માગ ને શ્રીકૃષ્ણ જેવાની વિષ્ટિ બંને નકામાં ગયાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં અનેક દેશના રાજાઓને એકત્રિત કરીને અને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથી બનાવીને અર્જુન રણાંગણમાં ઊભો છે; અને વીરોચિત ઉત્સાહથી એ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે : 'કૃપા કરી બંને સેનાની વચમાં મારો રથ લઈ જાઓ, જેથી મારી સામે લડવા માટે તૈયાર થઈને આવેલા આ લોકોના ચહેરા તો જોઈ લઉં.' શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કર્યું. અર્જુન ચારે તરફ એક નજર નાખે છે; ત્યારે

એને શું જણાય છે? બંને બાજુ પોતાના જ ન્યાતજાતના અને સગાંસબંધીઓનો જબરદસ્ત જમાવ' એ જુએ છે કે દાદા, બાપ પુત્રો ને પૌત્રો–આપ્તજન, સ્વજન સંબંધીઓની ચાર ચાર પેઢીઓ મરવા-મારવાનો અંતિમ નિશ્ચય કરીને ત્યાં એકત્રિત થઈ છે આ વાતનું એણે આ પહેલાં કોઈ જાતનું માપ કાઢ્યું નહોતું એવું તો હોઈ નથી

આ સારો યે સ્વજનસમૂહ જોઈને એના હૃદયમાં એક ઉથલપાથલ મચી રહે છે એ ખિન્ન થઈ જાય છે આજ સુધી એણે અનેક યુદ્ધોમાં અસંખ્ય વીરોનો સંહાર કર્યો હતો છે વખતે એ ખિન્ન થયો નહોતો, એનું ગાંડીવ હાથમાંથી સરી પડ્યું નહોતું, શરીરમાં કંપ થવા માંડ્યો નહોતો, એની આંખો ભીની થઈ ગઈ નહોતી; તો પછી આ વેળા કેમ એવું થયું? શું અશોકની માફક એના મનમાં અહિંસાવૃત્તિનો ઉદય થયો હતો? નહિ, એ તો હતી કેવળ સ્વજનાસક્તિ. આ સમયે પણ જો સામે ગુરુ, બંધુ અને આપ્તજનો ન હોત, તો એણે એક દડાની માફક શત્રુઓના માથાં ઉડાવી દીધાં હોત, પરંતુ આસક્તિમાંથી જન્મેલા આ મોહે એની કર્તવ્યનિષ્ઠાને ગળી લીધી હતી અને ત્યારે એને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ આવ્યું કર્તવ્યનિષ્ઠ મનુષ્ય જ્યારે મોહગ્રસ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે પણ નગ્નસ્વરૂપે ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એનાથી કર્તવ્યચ્યુત સહન થઈ શકતી નથી એને એ કોઈ સદ્વિચારના વાઘા પહેરાવે છે

એ જ હાલ અર્જુનના થયા હવે એ જાતજાતની રીતે પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો, કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં યુદ્ધ કરવું એ એક પાપ સમાન છે યુદ્ધથી કુલક્ષય થશે, ધર્મનો લોપ થશે, સઘળે સ્વૈરાચાર વ્યાપી રહેશે, વ્યભિચાર ફેલાશે, ન બનવાનું બની જશે, સમાજ પર તરેહતરેહનાં સંકટો આવી પડશે વગેરે અનેક દલીલો કરીને એ કૃષ્ણને જ સમજાવવા લાગ્યો

અહીં મને એક ન્યાયાધીશનો કિસ્સો યાદ આવે છે એક ન્યાયાધીશ હતો એણે સેંકડો અપરાધીઓને ફાંસીની શિક્ષા દીધી હતી પરંતુ એક દિવસ એના પોતાના જ દીકરાને ખૂનના કેસમાં એની સામે ખડો કરવામાં આવ્યો પુત્ર પર ખૂનનો આરોપ સાબિત થયો અને પોતાના જ દીકરાને ફાંસીની સજા દેવાની ફરજ એના ઉપર આવી પડી, ત્યારે એ ગભરાવા લાગ્યો એણે બુદ્ધિવાદ લડાવવા માંડ્યો 'આ ફાંસીની સજા અમાનુષી છે આવી સજા આપવી મનુષ્યને કોઈ પણ રીતે શોભાસ્પદ નથી એનાથી અપરાધીને સુધારવાની આશા રહેતી નથી એણે લાગણીના આવેશમાં–જોશમાં ઉત્તેજિત થઈ ખૂન કરી દીધું છે; પરંતુ જ્યારે ખૂનનું ઝનૂન ઊતરી જાય છે, ત્યારે એ માનવીને જીવતો ફાંસીના તખ્તા પર ચઢાવી દેવો એ સમાજની માણસાઈ માટે મોટી શરમની વાત છે, એ મોટું કલંક છે'

આ પ્રમાણે દલીલો એ આપવા લાગ્યો જો એનો પોતાનો જ દીકરો એની સામે ન આવ્યો હોત, તો એ ન્યાયાધીશ મહાનુભાવ જિંદગીભર ફાંસીની સજા બેધડક દીધે જ જાત, પરંતુ આજ પોતાના દીકરાના મમત્વને લીધે એ એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યો એ અવાજ અંતરનો નહોતો, આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો એ અવાજ હતો 'આ મારો દીકરો છે' એવા મમત્વમાંથી આ ભાષા નીકળી હતી.

અર્જુનની સ્થિતિ પણ આ ન્યાયાધીશની માફક થઈ એણે જે દલીલો રજૂ કરી હતી, એ ખોટી નહોતી ગયા મહાયુદ્ધોમાં સમસ્ત જગતે ઠીકઠીક રીતે એ જ પરિણામોને પ્રત્યક્ષ જોયાં છે, પરંતુ વિચારવાની વાત

અહીં તો એ છે, કે અર્જુનનું આ તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) નથી, પરંતુ કોરો ધક્કડ બુદ્ધિવાદ છે. કૃષ્ણ એ જાણતા હતા, એટલે એમણે એના ઉપર પણ ધ્યાન ન આપતાં સીધે-સીધો જ અર્જુનના મોહનાશનો ઉપાય શરૂ કરી દીધો. અર્જુન જો ખરેખર જ અહિંસાવાદી બની ગયો હોત, તો એને કોઈએ ગમે તેટલું બીજું જ્ઞાન દીધું હોત; તોપણ મૂળ વાત વિના અગર તો એનો જવાબ મળ્યા વિના એનું સમાધાન થયું નહોત. પરંતુ આખી યે ગીતામાં આ મુદ્દાઓનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી, અને તોપણ આપણે જોઈએ છીએ કે અર્જુનનું સમાધાન થઈ ગયું છે. આ સઘળાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે. કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિ નહોતી; એ તો યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત થયો જ હતો. એની દૃષ્ટિમાં, એના સ્વભાવ પ્રમાણે, અપરિહાર્ય રૂપે, જેને એ મોહવશ થઈ ટાળવા માગતો હતો, તે યુદ્ધનું કર્તવ્ય તો નિશ્ચિત જ હતું. અને ગીતાએ મુખ્યત્વે આ મોહ પર જ ગદા-પ્રહાર કર્યો છે.

(૩)

અહિંસાની તો ઠીક પણ અર્જુન તો સંન્યાસની ભાષા બોલવા લાગ્યો હતો. એ કહે છે: 'આ રક્તછાંટ્યા ક્ષાત્રધર્મથી તો સંન્યાસ સારો છે.' પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું એ અર્જુનનો સ્વધર્મ હતો ? એની એ વૃત્તિ હતી શું ? સંન્યાસીનો વેશ તો અર્જુન ઘણી સારી રીતે ધારણ કરી શકત; પરંતુ એ પ્રમાણેની એવી વૃત્તિ એ કેવી રીતે કેળવી શકે એમ હતો ? સંન્યાસીનું નામ લઈ જો એ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો હોત, તોપણ ત્યાં એણે હરણ મારવું શરૂ કરી દીધું હોત. એટલે તો ભગવાને સાફ-સાફ જ કહ્યું: "અર્જુન, તું જે કહી રહ્યો છે કે 'હું લડીશ નહિ' એ તો તારો ભ્રમ છે. આજ સુધીના તારા સ્વભાવની રચના જ એવી થઈ છે કે એ સ્વભાવ તને યુદ્ધ વિના કદી યે ચેન પડવા દેશે નહિ."

અર્જુનને આ સ્વધર્મની નિર્ગુણતા માલૂમ પડવા લાગી; પરંતુ સ્વધર્મ ગમે તેટલો યે નિર્ગુણ હોય છતાં પણ એમાં રહીને મનુષ્યે પોતાનો વિકાસ કરી લેવો જોઈએ; કારણ કે એમાં રહેવાથી વિકાસ થઈ શકે છે. એમાં અભિમાનનો કોઈ સવાલ નથી. એ તો વિકાસનું સૂત્ર છે. સ્વધર્મ એવી વસ્તુ નથી કે જેને મોટો સમજી ગ્રહણ કરીએ કે નાનો સમજી છોડી દઈએ. વસ્તુતઃ સ્વધર્મ નથી હોતો મોટો કે નથી હોતો નાનો; એ તો આપણા ગજા પ્રમાણેનો હોય છે.

'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः ।' ગીતાના આ વચનમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ હિંદુ ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે એવો થતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાના ભિન્નભિન્ન ધર્મો છે. મારી સામે અહીં જે બસો વ્યક્તિ મોજુદ છે તેના બસો ધર્મ છે. મારો ધર્મ પણ જે દસ વરસ પહેલાં હતો તે આજે નથી. આજે જે ધર્મ છે તે દસ વર્ષ પછી નહિ રહે. ચિંતન અને અનુભવથી જેમ જેમ વૃત્તિઓ બદલાતી જાય છે તેમ તેમ પહેલાંનો ધર્મ છૂટી જાય છે અને નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. એમાં હઠની ક્યાં ય સંભાવના નથી.

અન્યનો ધર્મ ભલે શ્રેષ્ઠ માલૂમ પડે, તોપણ એને અપનાવવામાં મારું કલ્યાણ નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ મને પ્રિય છે, એ પ્રકાશથી મારો વિકાસ થાય છે, સૂર્ય મારે વંદનીય પણ છે; પરંતુ એટલા માટે જો હું પૃથ્વી પર રહેવું છોડી દઈ એની પાસે

જવાનું ઇચ્છુ, તો જળીને ખાખ થઈ જાઉં એથી ઊલટું, ભલે પૃથ્વી પર રહેવુ કોઈ પણ જાતના ગુણવગરનુ હોય, તોપણ જ્યા સુધી સૂર્યના તેજને સહન કરવાનુ સામર્થ્ય મારામા ન આવી જાય ત્યા સુધી સૂર્યથી દૂર પૃથ્વી પર રહીને મારે મારો વિકાસ કરી લેવો જોઇએ માછલીઓને કોઈ કહી દે, કે પાણીથી દૂધ કીમતી છે તમે દૂધમા રહેવા ચાલો, તો શું માછલીઓ એ વાતમા સમત થશે? માછલીઓ તો પાણીમાં જ જીવી શકે છે, દૂધમા તે મરી જશે

• અન્યનો ધર્મ મહેલો હોય, તોપણ એ અપનાવવા યોગ્ય નથી હોતો ઘણીવાર ને એ સરળતા આભાસ માત્ર હોય છે • ઘરસંસારમા બાળબચ્ચાંની યોગ્ય સભાળ ન થઈ શકવાથી ગભરાઈને 'નારિ મુઈ, ઘરસ પત્તિ નાસી, મૂડ–મુડાય ભયે સન્યાસી'ની માફક અગર જે કોઈ ગૃહસ્થી સન્યાસ લે, તો એ ઢોંગ જ હશે અને એ ભારે પણ પડી જશે મોકો મળતાં જ એની વાસનાઓ જોર પકડશે સસારનો ભાર જે ઉઠાવી શકતો નથી ને જે જગલમા જઈ બેસે, તો પહેલાં ત્યા એક નાની અમસ્તી ઝૂપડી બનાવશે, પછી એની રક્ષા માટે વાડ બનાવશે એમ કરતા કરતા ત્યાં પણ એને સવાયો સગાર ઊભો કરવાની ફરજ પડશે જો, સાચેસાચ મનમા વૈરાગ્યવૃત્તિ હોય તો સન્યાસ તે શી મોટી વાત છે? એવુ સ્મૃતિવચન પણ મળે છે, કે 'સન્યાસ લેવો ઘણી અઘરી વાત છે' પરન્તુ ખાસ વાત તો વૃત્તિની છે જેની જે વાસ્તવિક વૃત્તિ હશે, એ અનુસાર એનો ધર્મ હશે શ્રેષ્ઠ–કનિષ્ઠ, સરલ–કઠિન એવો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી સાચો વિકાસ થવો જોઈએ વાસ્તવિક પરિવર્તન થવુ જોઈએ

પરંતુ તર્કવાદી ભાવુકને સવાલ ઊભો થાય કે • બુદ્ધધર્મથી જે સન્યાસ આચેમ્યાય ને સદાય શ્રેષ્ઠ જ છે, તો પછી ભગવાને અર્જુનને સાચો સન્યાસી જ કેમ ન બનાવ્યો? એને માટે શુ એ વાત કઠણ હતી?

એને માટે કઠિન તો કઈ પણ ન હતુ, પરતુ એમા પછી અર્જુનનો પુરુષાર્થ કયો રહેત? પરમેશ્વરે સ્વતત્રતા આપી રાખી છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને માટે પ્રયત્ન કરે એમા મજા છે ખુદ નાના બાળકો ચિત્રો પાડવામાં આનદ માને છે એનો હાથ પકડી કોઈ ચિત્રો દોરાવે એ એમને પસદ નથી શિક્ષક જો બાળકને માત્ર સવાલ જ પૂછયા કરે, તો પછી બાળકોની બુદ્ધિ વધે કેવી રીતે? એટલા માટે માબાપ ને ગુરુનુ કાર્ય માત્ર બાળકોને સુઝાડવાનુ છે અદરથી પરમેશ્વર આપણને સુઝાડતો રહે છે, એથી અધિક એ કાઈ જ નથી કરતો અગર ભગવાન કોઈ કુભારની માફક ઠોકપીટ કરીને અથવા થાબડથપાટ કરીને માટલુ તૈયાર કરે, તો એમા આનદ કયા? વળી આપણે માટીનાં વાસણો તો નથી, આપણે સૌ તો ચેતનમય છીએ

આ સઘળા વિવેચનથી એક વાત સમજમા આવી ગઈ હશે, કે ગીતાનો જન્મ સ્વધર્મમા બાધ લાવનાર મોહના નિવારણ કાજે થયો છે અર્જુન ધર્મમૂઢ થઈ ગયો હતો સ્વધર્મ વિષે એના મનમા મોહ પેદા થઈ ગયો હતો શ્રીકૃષ્ણની પ્રારભિક સમજાવટ પછી આ વાતનો ખુદ અર્જુન પણ સ્વીકાર કરે છે એ મોહ, એ મમત્વ, એ આસક્તિ દૂર કરવાનુ ગીતાનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એટલે આખીયે ગીતા સભળાવ્યા પછી ભગવાને પૂછયુ 'અર્જુન, તારો મોહ ચાલ્યો ગયો ને હવે?' અને અર્જુને

એમને વિશ્વાસ આપી કહ્યું: 'હા ભગવાન, મોહ નષ્ટ થઈ ગયો. મને સ્વધર્મનો બોધ મળી ગયો.' આ રીતે ગીતાનો ઉપક્રમ તથા એના ઉપસંહારને મેળવીને જોઈએ, તો મોહનું નિરસન કરવાનું જ એનું પરિણામ નીકળે છે. ગીતાનો જ નહિ, સમસ્ત મહાભારતનો આ ઉદ્દેશ છે. વ્યાસજીએ મહાભારતના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે, "શોકહૃદયનું મોહાવરણ દૂર કરવા માટે જ મેં આ ઇતિહાસરૂપી દીપ પ્રગટાવ્યો છે."

(૪)

આગળની આખી ગીતા સમજવા માટે આ ભૂમિકા આપણા બહુ કામમાં આવી છે. એ માટે તો આપણે એનો આભાર માનીશું જ; પરંતુ એથી યે વધુ એક ઉપકાર આપણા પર થયો છે. અર્જુનની આ ભૂમિકાથી એના મનની અત્યંત ઋજુતાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. ખુદ 'અર્જુન' શબ્દનો અર્થ પણ ઋજુ અથવા સરળ સ્વભાવવાળો થાય છે, એના મનમાં જે કંઈ પણ વિકાર કે વિચાર આવ્યા, તે બધા યે એણે દિલ ખોલીને ભગવાનની સામે રાખી દીધા. એણે મનમાં કશું યે છુપાવી રાખ્યું નહોતું અને અંતમાં એ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયો. સાચું પૂછીએ તો એ પહેલેથી જ કૃષ્ણને શરણે હતો. કૃષ્ણને સારથી બનાવીને જ્યારથી એણે પોતાના ઘોડાની લગામ એમના હાથમાં પકડાવી ત્યારથી જ એણે પોતાની મનોવૃત્તિઓની લગામ પણ એમના હાથમાં સોંપી દેવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. આવો, આપણે પણ એ પ્રમાણે જ કરીએ. અર્જુનની પાસે તો કૃષ્ણ હતા, 'આપણને કૃષ્ણ કયાં મળશે?' એવી શંકા ન કરો. કૃષ્ણ નામની કોઈ વ્યક્તિ છે કે નહિ એવી ઐતિહાસિક અને ભ્રામક ચર્ચામાં તમે પડશો નહિ. અંતરયામીરૂપે પ્રત્યેકના હૃદયમાં કૃષ્ણ વિરાજમાન છે. આપણી સૌથી વધુ નિકટ એ જ છે, તો આપણે આપણા હૃદયનાં સર્વ છળ–કપટો એની સામે રાખી દઈએ ને એને કહીએ:

'ભગવાન, હું તારે શરણે છું. તું મારો અનન્ય ગુરુ છે. મને યોગ્ય માર્ગ દેખાડ. જે માર્ગ તું બતાવીશ એ જ માર્ગે હું ચાલીશ.'

આપણે જો આવું કરીએ, તો એ પાર્થના સારથી આપણું સારથીપણું પણ એ જ રીતે સ્વીકારશે. પોતાના શ્રીમુખે એ આપણને ગીતા સુણાવશે અને આપણને વિજયલાભ કરાવી દેશે.

★

શ્રાવસ્તીમાં રહેતા બુદ્ધ ભગવાને એક વેળા ભિક્ષુઓને કહ્યું હતું:

"હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મરણધર્મી છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મને વિયોગ થનાર છે અને હું જે ખરાબ કે સારું કર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, કર્મ એ જ મારું ધન છે અને કર્મ જ મારો બાંધવ છે."

×

નિયમોનું પાલન

લેખક

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

વહેલા પ્રભાતથી તે ઠેઠ રાતના સૂતા સુધી માનવીને કેટકેટલા લખ્યા ને અણલખ્યા નિયમો ને કાયદાકાનૂનોનું જાણીબૂઝીને કે અજાણતાથી પાલન કરવું પડે છે! ભાષામાં, રાગમાં, સમાજમાં, જીવનવ્યવહારમાં—અરે, ઠેઠ પેડેસ્ટ્રાઈન ને જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહમાં પણ નિયમો કેમ બનાવ્યા ને પળાય છે એનું હળવું છતાં વિચાર-પ્રેરક બ્યાન શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની કલમમાંથી પ્રસાદીરૂપે રજૂ છે.

રસ્તાની એક બાજુએથી સામી બાજુએ જવું હોય, તો અમુક ઠેકાણેથી જ રસ્તો ઓળંગીને જવું જોઈએ એવો નિયમ રાહદારીઓની સલામતીને અર્થે કરવામાં આવ્યો હતો. તે ભૂલી જઈ એકવાર હું અવળચંડી રસ્તો ઓળંગીને સામી બાજુએ પહોંચ્યો. લોકો પાસે એ નિયમનું પાલન કરાવવાને ઊભેલા અધિકારીની નજરે એ પડ્યું ને એણે મારી પાસે આવીને નિયમભંગ કરવા બદલ ખુલાસો માગ્યો. 'હું વિચારમાં હતો એટલે ભૂલી ગયો' મેં કહ્યું. મારા ખુલાસાથી મને જ સંતોષ થાય એમ હતું નહિ, તો એને તો ક્યાંથી જ થાય? 'એ નહિ ચાલે!' એણે કાંઈ ઉગ્રતાથી કહ્યું. 'હવે એવી ભૂલ નહિ થાય' મેં સ્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. 'નહિ, તમારે પાછા ફરવું પડશે' કહીને એણે મને ફરી સામી બાજુએ મોકલ્યો ને નિયમ પ્રમાણે જ્યાંથી રસ્તો ઓળંગવાનો હતો ત્યાં જઈને હું પાછો આવ્યો, ત્યારે જ એને સંતોષ થયો. નિયમનો મેં ભંગ કર્યો એ સાચું, પણ મારી પાસે આમ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરાવવાની શી જરૂર હતી તે મને ન સમજાયું. ખોટી કે ખરી રીતે પણ એકવાર મારે જ્યાં જવું હતું ત્યાં પહોંચ્યા પછી ફરી મૂળ ઠેકાણે મોકલીને મને નિયમપુરઃસર એને એ સ્થળે પાછા જવાની ફરજ પાડવાથી નિયમનું માન કદાચ સચવાયું હશે, પણ એ રીતે શક્તિ ને સમયનો ખોટો બગાડ કરાવવામાં કોઈ જાતનું ડહાપણ કે વિવેક તો નહોતો જ એમ મને લાગ્યું.

નિયમો માણસ માટે છે, માણસ નિયમ માટે નથી. મનુષ્ય કાયદા, કાનૂન, નિયમ વગેરે ઘડે છે, પોતાની સલામતી ને આબાદીને ખાતર. એ નિયમો જેટલે અંશે એનું હિત સાધી શકે તેટલે અંશે એ પાળવા યોગ્ય છે; પરંતુ એ નિયમ એના કલ્યાણ કે પ્રગતિની આડે આવે, તો એ નિયમનો ભંગ કરવો એ જ ઇષ્ટ છે આમ આપણે કહીએ છીએ; પરંતુ ઈશ્વરે પહેલા મનુષ્યને ઘડ્યો, પણ પછીથી મનુષ્યે ઈશ્વરને ઘડ્યો તે જ રીતે પહેલા માણસ નિયમ, કાયદા, કાનૂનો ઘડે છે, પણ પછીથી તો કાયદા, કાનૂનો નિયમો મનુષ્યને ઘડવા મંડી પડે છે. પહેલવહેલા નિયમો ઘડનાર મનુષ્યો નિયમો કરતાં વધારે બળવાન હોય છે પરંતુ કાળની અસર બંને પર ઊંધી થાય છે કાળબળે મનુષ્ય નિર્બળ બને છે, ને નિયમો બળવાન થતા જાય છે.

મનુષ્ય જંગલી દશામાં હતો, ત્યારે અત્યારે છે એવા નિયમો નહોતા. જે થોડાઘણા નિયમો હતા તે પણ એ અમૂક રીતે પાળતો નહિ ધીરેધીરે એ જેમ

સંસ્કૃતિનાં સોપાન ચઢતો ગયો તેમતેમ નિયમોની સંખ્યા વધવા માંડી ને નિયમ માટેનો એનો આગ્રહ પણ વધવા લાગ્યો. ખાવું, પીવું, ખેલવું ને લડવું એટલું જ એને ભાન હતું; પણ એ માટેના કોઈ નિયમો નહોતા. પણ સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચીને મનુષ્યે એ સર્વ વસ્તુઓને નિયમાધીન બનાવી. શું ખાવું, ક્યારે ખાવું, કોની જોડે ખાવું, કેવી રીતે ખાવું, શું પિવાય ને શું ન પિવાય, શેમાં પિવાય ને શેમાં ન પિવાય, લડવું હોય કે લાડવું હોય તો તે માટેના શા શા વિધિનિષેધો પાળવા જોઈએ એ બધાંને માટે એણે નિયમો ઘડી નાખ્યા.

આજે વ્યક્તિ, સંસ્થા કે રાષ્ટ્ર કોઈ કામ કરે તે સારું કે નઠારું છે તેટલું જ જોવાનું નથી, પણ એ કાર્ય કાયદેસર છે કે નહિ, નિયમ વિરુદ્ધ તો નથી, એનો પણ વિચાર કરવો પડે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાએ આરબ ને યહુદીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે– અર્થાત્ એ પ્રશ્ન બહુ જ ઉગ્ર બનાવવા ખાતર–પેલેસ્ટાઇનના ભાગલા પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણય ડહાપણભર્યો અથવા વાજબી છે કે નહિ એ વિષે કુદરતી રીતે જ મોટો મતભેદ જાગ્યો છે. પણ જોડે જોડે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનું આ કાર્ય કાયદેસર–નિયમપુરઃસરનું છે કે નહિ, તેનો પ્રશ્ન પણ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે; અને પહેલા કરતાં પણ આ બીજો પ્રશ્ન વધારે મહત્ત્વનો છે એમ ઘણાને લાગે છે.

આપણે ત્યાં પણ જૂનાગઢના નવાબે– અથવા ખરી રીતે દીવાને–પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યારે તેનો વિરોધ કરવા અને સમજાવટથી એ ન માને તો બળથી પણ એને ઠેકાણે આણવા જૂનાગઢની બહાર વસતા જૂનાગઢવાસીઓએ આરઝી હકૂમતની સ્થાપના કરી, ત્યારે આ રીતે આરઝી હકૂમતની રચના કરવી એ કાયદેસર છે કે નહિ તે વિષે તીવ્ર ચર્ચા જાગી હતી. એ આરઝી હકૂમત શું કરશે, એ ફક્ત અવાજ ઉઠાવીને બેસી રહેશે કે હથિયાર પણ ઉઠાવશે એવી વાતો કોઇ રથખેથી સંભળાઇ હતી; પણ એ વસ્તુ તો ધુરંધુરોને મન ગૌણ લાગતી હતી. મહત્ત્વની વાત તો એ સરકાર કાયદેસરની છે, કે ગેરકાયદે એ જ હતી.

જૂનાગઢે પાકિસ્તાનમાં ન જોડાવું જોઈએ, એણે હિંદી સંઘ સાથે જ સંબંધ બાંધવો જોઈએ એમ માનવા ને કહેવા છતાં ચીમનલાલ સેતલવડ સરખા પ્રખર ધારાશાસ્ત્રીએ, જૂનાગઢે જે કરવું જોઈએ એમ એ પોતે પણ માનતા હતા તે જ કાર્ય જૂનાગઢ પાસે કરાવવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી આરઝી હકૂમતનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. માત્ર એટલા જ કારણસર, કે એ ગેરકાયદે હતી. ધારાધોરણ ને નિયમ મુજબ એવી સરકાર સ્થાપી શકાય જ નહિ એમ એમને લાગ્યું હતું. એટલે ઇષ્ટ ને જરૂરી કાર્ય ભલે ન થાય, જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે જોડાય ને તેથી અનેક અણધારી આપત્તિઓ ઊભી થાય તે ભલે, પણ કાયદા વિરુદ્ધ એની પાસે સારું કામ પણ કરાવી શકાય નહિ જ.

'કાયદો ગયો જહન્નમમાં! અમે અમારી વિરુદ્ધ રાજા, નવાબ કે મોટા ચમરબંધી કોઈને વર્તવા નહિ દઈએ. પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપવું જ પડશે. જે રાજા કે નવાબ પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તન કરશે તેને અમે ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકીશું.' એમ કેટલાકે એના જવાબમાં કહ્યું; પરંતુ વિચારશીલ ને શાણા માણસોએ તો આરઝી હકૂમતની સ્થાપના, અમુક સંયોગોમાં,

કાયદેસર ગણી શકાય જૂનાગઢના પરપ્રાંતમાથી આવેલા દીવાન આખી પ્રજાની ઇચ્છા–અનિચ્છાનો વિચાર કર્યા સિવાય, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સંબંધોની પરવા કર્યા વગર, પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે ફાવે તે સસ્થાન સાથે સબધ બાધે એ ગેરકાયદે છે ને તેનો વિરોધ કરવા માટે આ પ્રમાણે આરઝી હકૂમતની સ્થાપના કરવી પડે, તો તે કાયદેસર જ ગણી શકાય એ રીતની ઘણી દલીલો કરી

હવે જ્યારે જૂનાગઢનું તંત્ર હિંદની સરકારને હસ્તક આવ્યુ છે, ત્યારે આ આરઝી હકૂમતનું કાયદાની નજરે ત્યા શુ સ્થાન હોઈ શકે એની ચર્ચા કેટલાક કરવા માંડી છે

અત્યારે દુનિયા આખી ડહોળાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે જ્યા જુઓ ત્યા કલેશ ને કકામ, વેર ને વિખવાદ, મારામારી ને કાપાકાપી, લૂટફાટ ને ધાડપાડની જ વાતો ચાલી રહી છે કાયદાની જાણે હયાતી જ ન હોય એમ સૌ વરતી રહ્યા છે તે વખતે અમુક વસ્તુ કાયદેસર છે કે નહિ, તેની ગભીરતાથી ચર્ચા કરવી એ જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પણ એ બહુ જરૂરનુ છે એ ઘણુ મોટું આશાસ્પદ ચિહ્ન છે માણસના મનમા હજી કાયદા ને નિયમ માટે માન ને ભયની લાગણી રહેલી છે તેનો એ પુરાવો છે

રાજકારણની બાબતમાં જ નહિ, પણ રાષ્ટ્ર ને વ્યક્તિ સૌના જીવનની બધી જ બાબતમાં બધુ કાયદેસર થાય એ જરૂરનુ છે મારુ–નરસુ–ભલું–બૂરુ, કોઈ પણ કામ જો કાયદેસર કે ધોરણ મુજબ થયુ હોય, તો જ તે કામ બરાબર થયુ કહી શકાય ધોરણસર થયેલુ કામ નકામુ જાય અને બિનધોરણસર થયેલુ કામ કદાચ સફળ નીવડે, તોપણ સફળ થયેલા એ ધોરણ-વિનાનાં કામ કરતા નિષ્ફળ નીવડેલા ધોરણસરના કામની કિંમત વધારે છે

કામકાજ્ઞાનૂન, ધારાધોરણ, યમનિયમ આદિની માણસને ઘણી જરૂર છે. એના વિના સમાજનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે નહિ, એ બધુ ખરું; પણ દરેક કાયદા કે નિયમની પાછળ કોઈ ને કોઈ હેતુ રહેલો હોય છે, કોઈ ખાસ ઉદ્દેશને અર્થે એ ઘડવામા આવ્યો હોય છે ને એનુ ઘડતર શાસ્ત્રીય રીતે, બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એવી દલીલના પાયા પર કરવામાં આવેલુ હોવુ જોઈએ પ્રાચીન કાળમા અમુક ઉદ્દેશથી ઘડવામા આવેલા કાયદાઓ આજે નકામા ને હાનિકારક દેખાતા હોય, આજે એના અસ્તિત્વનુ કોઈ પ્રયોજન જણાતુ ન હોય, તો પછી એવા કાયદા ને નિયમોનું પાલન શા માટે કરવુ જોઈએ?

બધુ જ બુદ્ધિગમ્ય હોવુ જોઈએ એમ બુદ્ધિમાન હોવાનો ફાંકો રાખીને આપણે કહીએ છીએ, પણ આપણે જેનો નિરંતર ઉપયોગ કરીએ છીએ, તે ભાષાથી માંડીને આપણે જેનો પ્રતિક્ષણ અનુભવ કરીએ છીએ, તે લાગણીઓ સુધીની અનેક મહત્ત્વની બાબતોમા જે નિયમો દેખાય છે તેને માટે બુદ્ધિ કબૂલ કરે એવુ એક પણ કારણ આપી શકાય એમ નથી

એક વખત વિદ્યાર્થીઓને હું વ્યાકરણ શીખવતો હતો, ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યુ 'સાહેબ, ખુરસી કેવી ને ટેબલ કેવુ, રાત કેવી ને દિવસ કેવો, રોટલી કેવી ને લાડુ કેવો એમ કેમ? એ બધી જડ વસ્તુઓ છે એમા નરજાતિ ને નારીજાતિ

એવો તફાવત રાખવાનું શું કારણ?' બીજે એક પ્રસંગે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચારણ માટે કોઈ બુદ્ધિગમ્ય નિયમ છે, કે નહિ એમ સૂચવતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીએ પૂછયો હતો: 'પી,યુ,ટી–પૂટ, તો બી, યુ, ટી–બૂટ કેમ નહિ ને બટ શા માટે? ટી, ઓ–ટુ તો જી, ઓ–ગુ કેમ નહિ ને ગો શા માટે?' બુદ્ધિ કબૂલ રાખે એવો આનો કોઈ જવાબ મારી પાસે નહોતો. 'મેં પહેલાં રોટલી ખાધું પછી લાડુ ખાધી ને છેવટે શાક ખાધો ને કેવો મઝાની સ્વાદ આવ્યું?' એમ કોઈ કહે તો તેને આપણે હસીએ છીએ, પણ રોટલી, લાડુ, શાક ને સ્વાદ જેવી નિર્જીવ વસ્તુ વચ્ચે જાતિભેદ પડવાનું કંઈ કારણ? ગુજરાતી ભાષામાં છેક પ્રાચીન કાળથી એ શબ્દો અમુક જ જાતિમાં વપરાતા આવ્યા છે અને એ જાતિ-ભેદનો–એ બુદ્ધિને અગમ્ય એવો નિયમ રૂઢ થઈ ગયો છે; માટે તેને અનુસરવું જ જોઈએ, એ સિવાય એ માટે બીજું કોઈ કારણ નથી. આપણી ભાષામાં શબ્દો માટે જાતિ-ભેદના અમુક નિયમો પ્રાચીન કાળથી પળાતા આવ્યા છે, બુદ્ધિ કે તર્કને એની સાથે કશી લેવાદેવા નથી; પણ એ નિયમો છે એટલું જ બસ છે ને તેટલા માટે તે પળાવા જ જોઈએ.

માણસે ઘડેલા કાયદાઓ કે નક્કી કરેલાં ધોરણો હમેશાં યોગ્ય કે ઇષ્ટ હોતાં નથી. કેટલીક વાર એ કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ તેમ જ માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધ જતા હોય છે, અને એવે પ્રસંગે માણસે ઘડેલા કાયદાકાનૂનો ને નિયમો તથા ધોરણોને અનુસરવાને બદલે કુદરતના કાયદાને અથવા પોતાના અંતઃકરણના અવાજને માન આપવું એ વધારે સારું છે; અને તેથી જ ઘણી યે વાર મોટામોટા સુધારકો, સંત પુરુષો ને નેતાઓને સમાજના, રાજ્યના ને ધર્મના કાયદા તથા નિયમોનો ભંગ કરવો પડે છે. આ જાતની દલીલ પણ કેટલાક તરફથી કરવામાં આવે છે. પણ ઊંડો વિચાર કરનારને જણાઈ આવશે, કે કુદરતમાં કાયદો જેવું કશું જ નથી. કુદરત એ કંઈ ચેતનવાળું પ્રાણી નથી કે એ કાયદાકાનૂન ઘડી શકે કે ધારાધોરણ ને નિયમો સ્થાપી શકે. અમુક નિયમો કુદરતી હોય એવા દેખાય છે એ ખરું, પણ એ નિયમોના ઘડતર પાછળ કોઈની પ્રેરણા કે કોઈ વિચારશીલ વ્યક્તિ અથવા સમાજનો ટેકો રહ્યો નથી; એટલું જ નહિ, કુદરતના એ કહેવાતા નિયમોએ માણસને જેટલો હેરાન કર્યો છે, તેટલું એનું ભલું કર્યું નથી. અને તેથી માણસ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, કુદરતના નિયમોને પડકાર આપી તેને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાને હંમેશાં મથતો રહ્યો છે.

લગ્નસંસ્થા, સમાજસંસ્થા, ધર્મસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા વગેરે વગેરે અનેક સંસ્થાઓ માટે, શીખવા ને શીખવવાના, પૈસા કમાવાના ને ખર્ચવાના, લડવાના ને લાડવાના, જમવાના ને રમવાના–ટૂંકામાં જીવવાના ને મરવાના અનેક વિધિઓ ને નિયમો માણસે કુદરતની વિરુદ્ધ જઈને ઘડ્યા છે ને એ નિયમોને, દુઃખો, અડચણો અને હાડમારીઓ વેઠીને પણ એણે અમલમાં મૂક્યા છે.

જડ યંત્રની માફક માણસ ફક્ત અમુક નિયમો, ધોરણો કે કાયદાઓનું પાલન કરે, તો એ કેવો મૂર્ખ બને છે અથવા હાડમાર થાય છે, તેનાં અનેક ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

એક મિત્રે થોડા વખત પર જ આનો

દાખલો આપ્યો હતો મારા એ મિત્રના એક સગા હોસ્પિટલમાં હતા ત્યાં નિયમસર દવા, ઇન્જેકશન વગેરેનો વિધિ થતો, એટલું જ નહિ, પણ ખાવાપીવા, ઊંઘવા, હરવાફરવાનું પણ બધું એમને નિયમસર જ કરવું પડતું એમને ઘણા વખતથી અનિદ્રાનો રોગ હતો રાતના કામ કરવાની એમને ટેવ હતી, એટલે દિવસે એમને ઊંઘ આવતી, પણ તે વેળા ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો નહિ રાતના ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો, પણ ઊંઘ આવતી નહિ, પણ હોસ્પિટલમાં ગયા પછી કંઈ કામ કરવાનું ન હોવાથી એમણે ઘણા વખતથી ઊંઘનું ચઢી ગયેલું દેવું વ્યાજ સાથે પાછું વાળવા માડ્યું દિવસ આખો ઊંઘ્યા કરે ને રાતના જાગરણ કરે ડૉક્ટરને લાગ્યું કે દિવસે ઊંઘવું ને રાતના જાગવું એ નિયમ ઘુવડ માટે બરાબર છે, માણસ માટે નથી. એટલે એણે એમને રાતના ઊંઘ આવે, તે માટે ઇન્જેકશન આપવાનું ને દિવસે ઊંઘ ન આવે તે માટે બીજું ઇન્જેકશન આપવાનું નક્કી કર્યું. આનાથી થોડા વખતમાં એમની દિનચર્યા ને રાત્રિચર્યામાં ફેર પડી ગયો અને રાતના ઊંઘવાનું ને દિવસે જાગવાનું માણસ માટેનું ધોરણસરનું કાર્ય એમણે બરાબર બજાવવા માડ્યું

આમ છતાં રાતની નર્સ રોજ રાતે આવીને એ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હોય, તો પણ એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને એમને ઊંઘવા માટેનું ઇન્જેકશન આપતી અને દિવસની નર્સ એ દિવસે જાગતા બેઠા હોય તે છતાં જગાડવા માટે એમને બીજું ઇન્જેકશન આપતી એ ગૃહસ્થે પોતાને મળવા આવેલા એક સગાને આ વિષે ફરિયાદ કરી, ત્યારે એમણે નર્સને પૂછ્યું

'તમે આમ કેમ કરો છો?'

'શું કરીએ છીએ?' નર્સે નવાઈ પામીને સામો સવાલ પૂછ્યો.

'આમને હવે રાતે બરાબર ઊંઘ આવે છે, તે છતાં એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને ઊંઘવા માટે તમે ઇન્જેકશન આપો છો દિવસે એ બરાબર જાગતા રહે છે, તો પણ એને જગાડવા માટે રોજ ઇન્જેકશન આપીને વગરજરૂરે એમના શરીરમાં કાણાં કેમ પાડો છો તેનું કંઈ કારણ?'

'કારણબારણ અમે ન જાણીએ અમને એ પ્રમાણે કરવાનો ડૉક્ટર સાહેબનો હુકમ છે. રાતના એ ઊંઘી ગયા હોય, તો એમને જગાડીને પણ ઊંઘવા માટે ઇન્જેકશન આપવું પડે તો તેમ કરવું એ ધોરણસર છે દિવસે એ જાગતા હોય કે ઊંઘતા હોય પણ જગાડવા માટે ઇન્જેકશન આપવાનું લખ્યું છે એટલે તેમ ન કરીએ, તો નિયમનો ભંગ થાય. અહીં અમારે ત્યાં નિયમોનું બહુ ચીવટાઈથી પાલન કરવામાં આવે છે નવો હુકમ મળે નહિ ત્યાં સુધી અમારે એ જ રીતે કરવાનું છે નિયમ તે નિયમ એનો ભંગ અમારાથી થાય નહિ' નર્સે જણાવ્યું

આ વાત આપણને મૂર્ખાઈભરી લાગે છે અને એ મૂર્ખાઈભરી છે એમાં સંદેહ પણ નથી; પરંતુ ડાહ્યા બનીને નિયમો તોડવા કરતાં, નિયમો પાળીને મૂર્ખા બનવું એ ઇષ્ટ છે દુનિયા ડાહ્યાઓની નથી, મૂર્ખાઓની છે જગતમાં શાણા ને ડાહ્યા માણસ કરતાં મૂર્ખા ને ઓછી અક્કલવાળા માણસોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. આજના લોકતંત્રના યુગમાં બહુમતી પ્રમાણે ચાલવું એ જ ઉત્તમ ગણાય છે વિચાર ને વિવેક કરતાં મત ને મમતનું મહત્ત્વ વધારે અંકાય છે

સાધારણ નિયમો સામાન્ય માણસોને માટે ઘડવામાં આવ્યા હોય છે. કોઈક અસામાન્ય કે અસાધારણ પ્રતિભા ધરાવતો પુરુષ એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે અને એ રીતે પ્રણાલિકાભંગ કરીને લોકોનું માન મેળવવા ભાગ્યશાળી બને, તેથી નિયમોની નિર્બળતા સિદ્ધ થતી નથી. ઇતિહાસમાં બારપંદર સ્ત્રીઓ રાજ્ય કરી ગઈ–સારી રીતે રાજ્ય કરી ગઈ હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તેથી સ્ત્રીઓની રાજ્ય કરવાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી ગણાતી નથી. રાજગાદી શોભાવી ગયેલી સ્ત્રીઓને અપવાદરૂપ લેખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે કોઈક મહાપુરુષો નિયમોનો ભંગ કરીને પણ આગળ વધ્યા હોય, તો તેથી નિયમોનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. એવા મહાપુરુષોના કિસ્સાઓ તો અપવાદ તરીકે ગણવાના છે.

કાસાબિયેન્કાની કવિતા નાનપણમાં આપણે સૌએ ગોખી છે. સળગતા વહાણ પર એ છોકરો ઊભો હતો, બીજા બધા ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા હતા. છોકરાના બાપે એને કહ્યું હતું: 'હું કહું નહિ ત્યાં સુધી તારે તારી જગ્યા પરથી ખસવું નહિ;' પણ વહાણમાં આગ લાગી. એમાં એનો બાપ બળી મૂઓ. છોકરો તો ઊભો હતો તે જ જગ્યાએ ઊભો રહ્યો. આગ વધતીવધતી એની પાસે આવી. એનાં અંગો દાઝવા લાગ્યાં. એણે પૂછ્યું: 'બાપા, હવે અહીંથી ખસું કે?' પણ બાપ જીવતો હોય, તો જવાબ દે ને! પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદી ન કરી શકાય, બાપ કહે નહિ ત્યાં સુધી ખસી શકાય જ નહિ, એ નિયમને ચુસ્તપણે વળગી રહીને છોકરાએ બાપ કંઈ પણ કહેવાની હાલતમાં છે કે નહિ, અથવા કંઈ પણ કહી શકે એમ હોત, તો શું કહેત તેનો વિચાર કરવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ. એ તો એ ને એ જ જગ્યાએ અડગ પહાડશો ઊભો રહ્યો. જીવ બચાવવા નાસી શકાય એમ હતું, પણ એ નાઠો નહિ. ને ત્યાં ને ત્યાં જીવતો સળગી ગયો. પતિ પાછળ સ્ત્રીઓ સતી થઈને જીવતાં બળી મરતી, તેમ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ નિયમ પાછળ કાસાબિયેન્કા સતો થયો. બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરનારને આ છોકરો મૂઢ, અક્કલવગરનો ને જડ જેવો લાગે, છતાં એનું નામ અમર થઈ ગયું છે. એના ઉપર કવિતા જોડાઈ છે અને આપણા પૂર્વજોએ, આપણે પોતે અને આપણી પછીની પેઢીના વિદ્યાર્થીઓએ એ કવિતા મોઢે કરીને બુદ્ધિથી વિચાર કર્યા વગર ચુસ્તપણે નિયમને વળગી રહેનાર એ છોકરાને અપૂર્વ માન આપ્યું છે.

આટલા પરથી સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે માણસ ઝંખે છે વિજય, નિયમનો–બુદ્ધિનો નહિ. એ માગે છે પાલન ધારાધોરણ ને કાયદાનું–અંતઃકરણના અવાજ કે બુદ્ધિના નિર્ણયનું નહિ. એ ઇચ્છે છે, નિયમો ને કાયદાકાનૂનો–તર્કો ને દલીલો નહિ.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આ વિષય પરત્વે પણ તર્ક અને દલીલ કરવાં એ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારવાને બદલે ઘટાડશે તો નહિ, એમ લાગવાથી અહીં જ બંધ કરવું ઇષ્ટ છે.

*

પોથીમાંનાં રીંગણાં

લેખક
શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર

'ગ્રામચિત્રો', 'જનમટીપ', 'ધરતીનો અવતાર', 'માનતા', 'પંખીનો મેળો' વગેરે નામદાર ચિત્રો, નવલકથાઓ ને નવલિકાસંગ્રહો દ્વારા ગુજરાતને સારી પેઠે પરિચિત યુવાન લેખક શ્રી પેટલીકર, એકધારી રીતે સાહિત્ય પીરસતા ગયા છે 'પટલાઈના પેચ'થી તો આ સરવાનો વાચકવર્ગ પરિચિત હશે જ એમની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ હોય છે, તેની આ વાર્તા પણ સાખ પૂરશે

છગનભાઈએ વકીલ તરીકે કિલાભાઈને રોક્યા એ જાણીને આખા ગામે માની લીધું કે મૂળજી હવે જીતી રહ્યો !

કિલાભાઈ એટલે તાલુકાના પહેલા નંબરના વકીલ ફોજદારી કેસ જ એ મોટે ભાગે હાથમાં લેતા ન છૂટકે દીવાની કેસ લે, તોપણ ફોજદારી કેસ જેવી ભારે ફી હોય જ

કેસ સાધારણ દીવાની હતો છગનભાઈએ હમણાં મોટી ખડકીના પાછલા ફળિયામાં નવું ઘર વેચાણ લીધું હતું. એ ઘરની સામે મૂળજીભાઈનું ઘર હતું સોળ વર્ષ પહેલાં, '૩૦માં અસહકારની ચળવળ ચાલતી, ત્યારે મૂળજીભાઈ સરકારના ખાંધિયા તરીકે પ્રજા વિરુદ્ધ કામ કરતા એટલે અમલદારો એમના તરફ હતા એનો લાભ લઈ, સરકારી જમીનમાં એમણે ઘરના આગળના ભાગમાં અડાળું, બે બાજુ પાકી થાંભલીઓ મૂકી, ઉપર પતરાં મારી, ઢાંકી ઘાલ્યું હતું

આથી ખુલ્લો ચોક સામા ઘરને જે મળતો એ ઓછો થયો હતો ફળિયાના બીજા ઘરને એથી ખાસ અડચણ ન હતી, પરંતુ કોઈ વધારાનું બથાવી પડે એટલે અદેખાઈને લીધે સૌને આંખમાં ખૂંચે એ માનવસ્વભાવ છે પરંતુ અશક્તિને લીધે બધા બબડીને રહ્યા અને મૂળજીભાઈનું અડાળું કાયમનું થઈ ગયું

આ વાતને આજે સોળ વર્ષ થઈ ગયાં, પરંતુ સામું ઘર છગનભાઈએ ખરીદતાં એ પ્રશ્ન એમણે ઉપાડ્યો મૂળજીભાઈ એમ સીધું કહ્યે અડાળું કાઢે તેમ ન હતા, એટલે એ દબાણ બદલ સરકારમાં દીવાની કેસ જ એક ઉપાય હતો

પરિસ્થિતિ પણ આજે બદલાઈ ગઈ હતી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ હતું, એટલે મૂળજીભાઈની ખાંધિયાની લાગવગ અમલદારો આગળ હવે ચાલે એવી ન હતી. સામે પક્ષે સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારે વગીને છગનભાઈ પહોંચે એવા હતા; એટલે ઘર પોતે વેચાણ લીધું કે તરત એ દબાણ બદલ દીવાની કેસ માંડી દીધો અને વકીલ તરીકે કિલાભાઈને રોકી લીધા

કિલાભાઈ તાલુકાના પહેલા નંબરના વકીલ હતા વકીલાત ઉપરાંત જાહેર કાર્યોમાં પણ ભાગ લેતા હતા એ કોંગ્રેસી હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ લોકોની સેવા કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આવતાં પૂરેપૂરી નથી કરતી એમ લાગતાં એમણે તાલુકામાં 'લોકસંઘ' રચ્યો હતો સંઘના એ પ્રમુખ હતા કોર્ટમાં રજા હોય ત્યારે એ ગામડે લોકોને પોતાના હક્ક માટે જાગ્રત કરવા પ્રચારસભાઓ ભરતા અને ઋણરાહત ધારો, લેવી, [illegible]

ટકાવાળી, આમ ગ્રામપ્રજા માટે હાલમાં ઘણાઘણા સવાલો હતા, એ ઉપર એ લોકોને ભાષણ આપતા હતા. એ બધાં ભાષણોનો સૂર સમાજવાદ આવશે, ત્યારે જ લોકો પૂરેપૂરા સુખી થશે—આજની ગરીબ પ્રજાની ચૂસણનીતિ અટકશે, એ હતો.

કોંગ્રેસના વહીવટથી પ્રજામાં અસંતોષ વધ્યો હતો, એ સ્થિતિમાં આ નવી વાતોથી લોકો કિલાભાઈને પોતાના ઉદ્ધારક માનવા લાગ્યા. અને એથી ગામડે ગામડેથી લોકો એમને પોતાને ગામ ભાષણ કરવા આવવા આમંત્રણ આપવા આવવા લાગ્યા.

'આ રવિવારે સાહેબ અમારા ગામમાં આવો. અમારા ગામ જેવું અંધેર કોઈ ગામમાં નહિ હોય ! જમીનદારો અને શાહુકારો ખેડૂતોને ચૂસી ખાય છે. ગણોત–ધારો આવ્યો પણ એનો લાભ અમને મળવાનો નથી. શાહુકારો જૂનાં ખાતાંને ઠેકાણે નવાં ખાતાં પડાવી લઈ સહી કરાવી લે છે. ગામમાં એ લોકો સંપીલા છે એટલે આટલી મોંઘવારી વધી છતાં મજૂરીના ભાવ વધારતા નથી. અમારા દુઃખનો પાર...'

એ લાંબું વિવેચન સાંભળવાનો અસીલોના કેસ વાંચતી વખતે કિલાભાઈને વખત નહોતો; એટલે સામા લટકતા કેલેન્ડરમાં રવિવાર ક્યાં સુધી રોકાઈ ગયા છે, તે તરફ નજર કરી લઈ એ કહેતા : 'જુઓ ભાઈ ! હું તો તમે બધા સુખી થાવ, એ માટે થાય એ કરી છૂટવા તૈયાર છું. રવિવાર સિવાય વચ્ચે રજા આવે, તેનો પણ ઉપયોગ કરવાનું ચૂકતો નથી. ત્રણ રવિવાર રોકાઈ ગયેલા છે. ચોથા રવિવારે તમારે ગામ આવીશ.'

'મોટો ઉપકાર સાહેબ !' કહી આમંત્રણ આપનાર પૂછતો : 'કહો તે વખતે અમે ડમણિયું તમને લેવા મોકલીએ.'

'ના ભાઈ ! મારાથી ડમણિયાની અથડામણ સહેવાતી નથી. વળી એવી ધૂળ દર રવિવારે ખાધા કરું, તો ક્ષયના ખાટલે વહેલો પડું. હું મોટરમાં આવીશ. મોટર ઘરની છે એટલે એની પંચાત નથી.' સહેલાઈથી પેટ્રોલ મળતું હોત તો એની ચિંતામાં પણ તમને ન નાખું; પરંતુ કાળાબજારના ભાવ અને મેળવવાની મુશ્કેલી એટલે એ વ્યવસ્થા તમારે કરી લેવી. અહીંની મોટર કંપની છૂટથી તે વેચે છે. એટલે મારું નામ દઈ માગશો એટલે તરત માનશે.'

'સારું, સારું, સાહેબ !' કહી આમંત્રણ આપનાર પેટ્રોલની વ્યવસ્થા કરીને જ એમને તેડવા આવતો.

એ ચોથા રવિવારની સભા છગનભાઈના ગામમાં જ હતી. કેસ હજુ શરૂ થયો ન હતો; એટલે તે પહેલાં કિલાભાઈ ગામમાં આવ્યા તે પોતાને માટે ઘણું સારું થયું માની છગનભાઈ એમને ખાસ આગ્રહ કરી પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા.

મૂળ વાત પહેલાં શરૂ ન કરતાં છગનભાઈએ કહ્યું: 'સાહેબ ! ગામડામાં આવા જડ લોકોને તમે ભાષણો કરી ચડાવો છો, પરંતુ એ લોકો એમના પાપે દુઃખી છે. પાટીદારો અને ધારાળા દરેક ગામમાં હોય છે. બંને ખેતી કરે છે, છતાં એકની ખેતીમાં બરકત આવે છે અને બીજાનીમાં નથી આવતી તેનું શું કારણ?'

કિલાભાઈ : 'પાટીદાર પોતાની જમીન ખેડે છે. ધારાળા પારકી ખેડે છે. જમીન-માલિક મોટો ભાગ લઈ જાય છે, પછી એ સુખી શી રીતે થાય ?'

છગનભાઈ : 'ના, એ ખરું કારણ નથી. એ લોકોની દાનત હરામ છે. પોતાના

ખેતરમાં પાકયું હશે તોય બીજાના ખેતરમાંથી ચોરીને બે કલ્લા ય એના ભેળી લઈ જાય ત્યારે એને ચેન પડે !'

કિશાભાઈ 'એ બધાં દૂષણો ગરીબાઈનાં છે. ગરીબાઈ જશે એટલે એ લોકો પણ શાહુકાર જેવા સીધા ચાલશે '

છગનભાઈ 'એમની ગરીબાઈ સરકારનું રાજ આપી દો, તોય જવાની નથી એવી એદી જાત છે કે મોમાં કોળિયો કોઈ મૂકે, તોય ચાવવાની તસ્દી ન લે !'

કિશાભાઈ 'એ બધું અજ્ઞાનતાનું પરિણામ છે કેળવણી વધતા આપોઆપ એ લોકોને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થશે '

છગનભાઈ 'એ તો થાય ત્યારે ખરું. બાકી અત્યારે તમે જમીનદારો અને શાહુકારો વિરુદ્ધ ભાષણો કરી, વાંદરાને નિસરણી આપી રહ્યા છો તમે લોકોને ઉશ્કેરીને દૂર રહેવાના અને સહન કરવાનું અમારે !'

કિશાભાઈ 'સ્વરાજ્ય માટે લડવા તમે તૈયાર થયા હતા અને હવે એ સ્વરાજ્ય આવતા લોકોના હક આપતા નથી, એ કેમ બનશે ?'

છગનભાઈ આ વાત તો કરવા ખાતર કરતા હતા, તેમને મૂળ વાત પોતાના કેસની હતી, એટલે એ ચર્ચાને ત્યાં અટકાવતા એ બોલ્યા 'મરશે હવે એ હક ને ના હક! આપણે આપણી વાત કરો ને ' અને મેડા ઉપર બેઠા હતા ત્યાંથી બાગમાં આંગળી કરી સામા ઘરનું અડાળું બતાવતા એમણે ઉમેર્યું, 'પેલા આપણા કેસનું અડાળું તમે જોઈ લો એટલે તમને પૂરેપૂરો કેસનો ખ્યાલ આવી જાય '

ઊંચા થઈને એ અડાળા તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં કિશાભાઈ બોલ્યા 'સારુ થયું તમે યાદ દેવડાવ્યું તે, મને એનો ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો '

મો મલકાવીને છગનભાઈએ કહ્યું 'તમને તો ખ્યાલ ન હોય, પણ હું ભૂલું ત્યારે મારા જેવો ગધેડો કોણ ? ઘેરબેઠા ગંગા આવે પછી.. .'

વચ્ચે કિશાભાઈ પણ હસીને બોલ્યા 'ખબર છે ને, અમે વકીલો ઘેર આવ્યાની પણ ફી લઈએ છીએ !'

'અરે! ફીથી રાજી થતા હો, તો તે લેજો આપણે તો એક જ વાત કોઈ ઉપાયે એનું અડાળું જવું જોઈએ '

કંઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ કિશાભાઈ થોડીવાર સુધી કંઈ બોલ્યા વગર શાંત રહ્યા પછી પૂરતો વિચાર કરી રહ્યા હોય તેમ બોલ્યા 'તમે, છગનભાઈ, મને તો એમ કહ્યું હતું કે કાચું અડાળું છે '

'ત્યારે સાહેબ, આ કાચું નથી, ત્યારે કેવું છે ?'

'અરે, ભલા માણસ' આને કાચું કોણ કહે ? આ તો પાકું છે પથ્થરની બેસણી ઉપર સાગની ઘડેલી કૂભીઓ છે ઉપર પતરાં પણ ખીલા મારીને જડેલાં છે '

છગનભાઈ કિશાભાઈ સામે મોં ફાડીને જોઈ રહ્યા હતા તે બોલ્યા 'ત્યારે કાચું અડાળું તમે કોને ગણો છો ?'

'ભેંસ બાંધવા જેમ થાંભલીઓ ઘાલે તેમ ભોંયમાં ખાડો ખોદી ગમે તેવી થાંભલીઓ ઘાલી હોય અને તેના ઉપર ખીલા માર્યા વગર છૂટા પતરાં નાખી રાખ્યા હોય તેને '

ઉત્સાહભંગ થતાં છગનભાઈ બોલ્યા 'સાહેબ' લાગ હોય તો પછી એમ સાવ કાચું કામ કોઈ રાખી મૂકે ?'

કિશાભાઈએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો થોડી ક્ષણો નીરવ બની, એટલે છગનભાઈએ કહ્યું 'ગમે તેમ થાય, પણ સાહેબ, આમાં પાછા પડવાનું ન

આપવા પડે તો......'

કિલાભાઈ મૌનનો ભંગ કરતાં બોલ્યા: 'ફોજદારી કેસ હોય, તો સાચાનું જૂઠું અને જૂઠાનું સાચું કરતાં અમને વાર નહિ; પણ દીવાનીમાં પરિસ્થિતિથી હાથપગ બંધાઈ જાય છે. આ કેસનો પુરાવો જીવતોજાગતો આ અડાણું છે. કાચું હોય તો હું એનો રસ્તો કાઢત, પણ પાકું છે એટલે લાચાર !'

'ખૂનના આરોપીને તમે છોડાવો, તો આમાં ઉપાય ન કાઢો, એ હું કેમ માનું ?'

'ઉપાય એક છે.'

'શો ?'

'કોઈ ઉપાયે અડાણું તોડી નાખો. પછી એની ફરિયાદી થશે તેને હું પહોંચી વળીશ. અડાણું નહિ હોય એટલે કેસ જીતવો એ રમત છે. બાકી સોળ વર્ષનો એનો કબજો આમાં તો છે. બાર વર્ષનો કબજો હોય એટલે કબજેદારની માલિકી ગણાય. સરકાર પણ એમાં કંઈ કરી શકે નહિ.'

છગનભાઈ વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ એમણે સામો જવાબ ન આપ્યો; એટલે કિલાભાઈએ પૂછ્યું: 'કેમ બનશે એટલું ?'

છગનભાઈ છેવટ બોલ્યા: 'બનાવ્યા વગર છૂટકો છે ?'

કિલાભાઈએ ખાતરી આપતાં કહ્યું: 'તો પછી તમને જિતાડી આપનાર હું બેઠો છું જ !'

એ રાત્રે જ છગનભાઈએ હુમલો કર્યો. ખેતરમાંથી બે દીકરા ઘેર આવ્યા, ત્યારે મુશ્કેલીની વાત કરી હતી. ત્રણેય ધૂંધવાઈ રહ્યા હતા, ત્યાં એને પોષણ આપતો પ્રસંગ બન્યો.

એ અડાળાને લીધે વચલો રસ્તો પ્રમાણમાં સાંકડો થયો હતો. તેમાં બંને ઘરવાળા બહાર માંડવા કરી ઢોર બાંધતા; એટલે જવાઆવવાનો રસ્તો પરાણે રહેતો હતો. એ રાત્રે મૂળજીભાઈના બળદ સીમમાંથી ખિજાઈને આવ્યા હતા, એટલે ગાડેથી છોડ્યા એવા ફળિયામાં રઘવાયા નાઠા. એકે સાંકડા રસ્તામાં માથું વીંઝ્યું, તેથી છગનભાઈના માંડવાની થાંભલી હચમચી ગઈ. કડાકો પણ થયો.

ક્રોધમાં આવી જઈ છગનભાઈનો નાનો દીકરો ઊભો થયો. મોંમાંથી કઢાય તેટલી ભારે ગાળ કાઢીને બોલ્યો: 'આ અડાણું ખોદી નાખ્યા વગર કોઈ દહાડો સુખવારો થવાનો નથી. એના બાપનું હોય તેમ ખૂંદું રોકીને પડ્યો છે!'

મોટો દીકરો પણ ઊભો થયો. એણે વળી બોલ્યા વગર હાથમાં ખૂણામાં પડેલી કોદાળી લેતાં અડાળાને ખોદી નાખવા એ તરફ પગલું ભર્યું.

બળદની પાછળ આવતા મૂળજીભાઈના દીકરાના હાથમાં ધારિયું હતું તે એણે પણ ઉગામ્યું.

અડાણું અડાળાની જગ્યાએ રહ્યું અને બંને કુટુંબો લડી પડ્યાં. ગામ આખું ભેગું થઈ ગયું. મૂળજીભાઈ પોતે વૃદ્ધ અને દીકરો એક, આ બાજુ છગનભાઈ પણ સશક્ત અને દીકરા બે, એટલે માર ખાધો સામાએ.

બીજે જ દિવસે મૂળજીભાઈએ માર માર્યાની, ખૂનની ધમકીની અને ઘરપ્રવેશની એમ કેસ ભારે થાય તેવી ફોજદારી કરી. વકીલ કેસ ભારે કરવાની કળા સારી રીતે શીખી ગયા હોય છે એટલે અસીલોને એની પંચાતમાં પડવાનું હોતું નથી. આરોપી તરીકે ત્રણે પુરુષ ઉપરાંત ત્રણેયની સ્ત્રીઓને પણ સંડોવી ઘાલી!

છગનભાઈને તો ડોણું ખોઈને ડફોળ બનવાનું થયું.

કિલાભાઈ પાસે જતા એમણે એમના છોધડા લેવા જ માંડયા. 'મારા ભાઈ! તમને તે અક્કલ છે કે નહિ? મે તમને અડાણું કાઢી નાખવાની વાત કરી હતી કે મારામારીની?'

છગનભાઈ 'અરે સાહેબ' જુવાનિયા છોકરા, કંઈ વળકવળ સમજે છે? વાતમાથી વનેસર કરી બેઠા.'

કિલાભાઈ 'પણ મૂળજીભાઈ દવાખાનામા આવીને પડયા છે એમને વધારે વાગ્યુ છે એટલે ડૉક્ટર સર્ટિફિકેટ પણ આપવાના. ઘરમા બધાને એમણે ફરિયાદીમા ઘાલી દીધા એટલે બૈરાને પણ કોર્ટમા આવવુ પડશે'

'પણ, એનો ઉપાય, સાહેબ?'

'ફોજદારીના કેસમાં ઉપાય તો ઘણાય પણ સામાને ઢાંચો પાડવા એની સામે એકદમ ફોજદારી કરી દેવી જોઈએ.' કિલાભાઈએ સલાહ આપી

'તમે જે કહો તે કરવા હુ તૈયાર છુ'

'તો આપણે સામી ફોજદારી કરી, એમના ઘરનાંને બધાને આરોપીમા ઘસેડીએ એના છોકરાની વહુ ઉપરાંત દીકરી અને સાવિત્રી પણ હાજર હતા, એટલે છે। ને એનો પણ સંઘ નીકળે!'

'ચાલશે?'

'અરે ચાલતા શુ થાય છે? ના ચાલે તો અમે પછી અહીં બેઠા છીએ શું કામ?'

કેવી જાતની સામી ફોજદારી નોધાવવી, એ વિગત કિલાભાઈએ ગુમાસ્તાને સમજાવી અને પછી ફીની વાત કરી

છગનભાઈ રકમ સાભળીને જ હબકી ગયા 'છસો રૂપિયા!'

'ત્યારે શુ આ તમે જેવોતેવો કેસ માનો છે?' છેવટ સાડી ચારસો રૂપિયાએ નક્કી થયુ. અઢીસો રૂપિયા રોકડા આપી દીધા. બીજા બાકી રહ્યા.'

સામસામી ફોજદારી કેસ શરૂ થયો પહેલી તારીખે બને પક્ષના સ્ત્રીપુરુષોને કચેરીમાં આવવુ પડ્યુ કામ ન ચાલ્યુ, પણ તારીખ પડી

અને પછી બને પક્ષે ઘરમેળે સમાધાન કરી નાખ્યુ બેઉ પક્ષના સગાઓ અને આગેવાનો વચ્ચે પડ્યા બનેને ચડેલુ પાણી એક મહિનામા ઓસરી ગયુ પોતાના બરાને કોર્ટમા ગુનેગારના પાંજરામા ઊભા રહેવુ પડે એ જ કલ્પનાએ સમાધાનીમા ભાગ ભજવ્યો

રાજીનામુ કરી નાખવાની દરખાસ્ત આવતા કિલાભાઈએ એ અગે ગુમાસ્તાને અરજી તૈયાર કરવા સાથે બીજો ઈશારો કર્યો ગુમાસ્તાએ કહ્યુ 'ફીના બાકીના રૂપિયા લાવ્યા છે?'

'શાના?'

'કેમ બસો બાકી છે ને?'

'અરે! કેસ તો ચાલ્યો નથી! વગર કામ કર્યે અઢીસો આપ્યા છે, તેમાથી ઊલટા તમારે પાછા આપવા જોઈએ'

અદરના ભાગમા બેઠેલા કિલાભાઈ આ સાભળતા હતા ગુમાસ્તાએ ધીરે રહી તેમના તરફ નજર કરી અને એ બોલ્યો 'વકીલાતનામુ મુકાઈ ગયુ એટલે અમારી ફી કાયદેસર ચડી ચૂકી'

છગનભાઈ એ અગે કિલાભાઈ સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા તે વખતે ચર્ચા ન કરતા એમણે કેસ પતાવી દીધો અને તે પછી બાકીના રૂપિયા બસો પોતાની ફીના લહેણા નીકળે છે, તેની રજિસ્ટર્ડ નોટિસ કિલાભાઈએ છગનભાઈ ઉપર બજાવી!

★

અજાતશત્રુથી આ દૃશ્ય દેખ્યું જતું નથી. વજ્રભૂમિ લાજથી નીચું માથું ઢાળી રહેલી એને દેખાય છે. પિતા પ્રત્યે એ કઠોર વચનો બોલી ઊઠે છે: 'મગધના સમ્રાટ ! ઊઠો, આપને આ શોભાસ્પદ નથી. જેના ચરણમાં ચક્રવર્તીઓના રાજમુકુટ ઢળે એનું મસ્તક એક નર્તિકાના ચરણમાં ? ઊઠો, માગધીઓના ગૌરવને ધૂળમાં ન રગદોળો.' પણ પુત્રના આ સ્વપ્નશીલ સ્વપ્ન જેવા જ મિથ્યા નીવડે છે.

બિંબિસાર પાલીના આકર્ષણને નિવારી શકતા નથી. પાલી કહે છે: 'કામનાનો ત્યાગ કરવાથી માનવી નિર્વાણ પામી શકે છે.' બિંબિસાર એ સમજે છે; પણ આચરી શકતા નથી. મનની નિર્બળતાને એ દૂર કરી શકતા નથી. હૃદય પર મેખ મારી બેસી શકતા નથી. પાલી વિના એમને સર્વસ્વ શૂન્ય લાગે છે. એ માગે છે એક જ વસ્તુ–પાલી !

વર્ષાની વાદળી માફક દેહ ગાળીને જગતને ત્યાગનાં જળ પાવાનો મંત્ર શીખેલી પાલી બિંબિસારનાં નયન આડે આવેલાં પડળ દૂર કરતાં કહે છે: 'મહારાજ, લો, આ ઊભી હું. મારા વાળ રૂપેરી થઈ ગયા છે, આંખોનાં તેજ વહી ગયાં છે, ભ્રમરની ધનુષ્યકમાન તૂટી ગઈ છે, મોં પર કરચલી પડી જવા આવી છે, હોઠનાં ગુલાબ કરમાઈ ગયાં છે, પગમાંથી નૃત્યની ઝમક ઓછી થઈ ગઈ છે, ને એથીયે વિશેષ હૃદયમાંથી તૃષ્ણા, રાગ, પ્રણયભાવના બધું લુપ્ત થઈ ગયું છે. લો, મહારાજ, એવી આ હું પાલી, તમારી સન્મુખ ઊભી છું: પણ હું એકની નહિ, સમસ્ત જગતની થઈ ગઈ છું. ગમશે એવી પાલી ? ના, ના, મહારાજ, રહેવા દો, પાછા વળો; મારો સમય પણ થઈ ગયો છે. વહેલી સવારે તો ભિખ્ખુઓ પરગામ જવાના છે. હું જઈશ.' અને અરુણોદય પહેલાંની લાલિમા પેઠે એ લુપ્ત થઈ ગઈ, ફૂલની ફોરમ પેરે નાચતી-રમતી દિશાઓમાં ભળી ગઈ.

બિંબિસારના હોઠ પર 'પાલી, પાલી' એવો અર્ધસ્ફુટ ઉચ્ચાર માત્ર રમી રહે છે અને ત્યાં તો એ વજ્રશ્રેષ્ઠનું આવું અધ:પતન સહન ન થઈ શકવાથી યુવરાજ અજાતશત્રુ મહારાજાધિરાજને બંદીવાન કરવા સૈનિકો પાઠવી દે છે. સૈનિકોની પાછળ પોતે પણ જાય છે.

અજાતશત્રુ મનની આ વૈચિત્ર્યમય સૃષ્ટિમાં જાગતાં ચિત્રોથી અકળાઈ રહે છે, પણ આજની રાતે જાણે એનાં કર્મોના પડછાયાને વાચા ફૂટી છે. એના જીવન-ઇતિહાસનાં પાનાં જાણે આજે એકસામટાં ઊકલી રહ્યાં છે.

પિતા કહે છે: 'બેટા, તું મને બંદીવાન કરે ? તારે શું જોઈએ છે ? રાજ ? રાજસિંહાસન ? રાજદંડ ? રાજમુકુટ ? મારી ક્યાં ના છે ? મને કહ્યું હોત તો...'

'અજાત હવે પારણે ઝૂલતું બાળક નથી. રાજસત્તા ભીખ મળ્યે નથી મળતી, એને તો બળાત્કારે ઝૂંટવી લેવી પડે છે.' અજાત ઉદ્ધત ઉત્તર વાળે છે અને પિતા સામે તહોમતનામું રજૂ કરે છે: 'તમે શત્રુની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. એની પાછળ રાજપાટ ખુવાર કરવાની તૈયારી કરી, મગધના ગૌરવવંતા નામને તમે કલંકની કાલિમા લગાડી; રાજા બનીને તમે રાજદ્રોહ કર્યો છે ને એ અપરાધ માટે તમે મારા બંદીવાન છો. આજથી મગધની શેરીઓમાં મહારાજાધિરાજ અજાતશત્રુના નામનો પડો વાજશે.' અને એ બીવણું દૃશ્ય આંખો સામેથી ભૂંસી નાખવા અજાતશત્રુ

મથી રહે છે એ આંખો ખોલી દે છે પણ સ્વપ્નનો ઓથાર આંખોના પડદાને ઢાળી દે છે, ને નવુ દૃશ્ય સરજાય છે પિતાને કારાગારની દીવાલો વચ્ચે પૂરી અજાત પોતાને મહારાજાધિરાજ જાહેર કરે છે.

દિવસોની વણઝાર વહી જાય છે રાજમાતા ભારે પગલે અજાત કને આવે છે બોલે છે 'બેટા, મારી એક બોલ સાંભળ' પણ અજાત એને મૌન જાળવવાની ઇશારત કરે છે રાજકુમાર ઉદયને ખોળામા લઈએ બેઠો છે કહે છે, 'ઉદય બીમાર છે પાકેલી આંગળીની પીડા એનાથી સહી જતી નથી, છતાં એણે સહેજ મટકુ માર્યું છે, એની નીંદમાં ખલેલ ન કરો.'

રાજમાતા ઉદયને ખોળે લેવા માગે છે અજાતનુ પિતૃહૃદય વાત્સલ્યભાવે ઊભરાઈ ના પાડે છે રાજમાતા પ્રસગના રહસ્યનો તાગ લઈ કહે છે 'બેટા, જે પ્રેમથી તુ રાજકુમારની સભાળ લે છે, એવા જ પ્રેમે તારા પિતાએ તારી સભાળ લીધેલી, એવા જ પ્રેમે તને ઉછેરીને મોટો કરેલો અજાત, તુ તારા પિતાને બદીવાન કરે! જગત હાસી કરે છે, અજાત'

ને જગતની હાંસીને ઘોળી પીધી હોય એવો તિરસ્કાર અજાતની આખમા ચમકી રહે છે રાજમાતા નિરાશ થઈ પાછા ફરે છે દિન ઊગે એ પાછા આવે છે ને અજાતને બદીવાન રાજાના સમાચાર આપે છે

"અજાત, તારા પિતા પોશપોશ આંસુએ રડે છે'

અજાત, બેધ્યાન છે

'અજાત, તારા પિતાએ અન્નજળ તજ્યા છે!'

અજાત નિશ્ચિત છે

'અજાત, તારા પિતા તારુ મોં જોવા માગે છે!'

અજાતની લાગણી અડોલ છે

'અજાત, તારા પિતા ઉદયને ખોળે બેસાડી રમાડવા માગે છે'

અજાતને એવી ચેષ્ટા નાપસદ છે

'અજાત, તારા પિતા મૃત્યુની પથારીએ પડ્યા છે'

અજાતનુ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે મૃત્યુ સૌને માટે નિમિત્ત છે

'અજાત, દોડ, દોડ, તારા પિતાના છેલ્લા શ્વાસ ચાલે છે!'

અજાત જાણે છે કે મૃત્યુ પૂર્ણની એ કુદરતની અવસ્થા છે

'અજાત, અજાત, તારા પિતાનુ મૃત્યુ થયુ છે'

ને અજાતના હૃદયબધ જાણે એકસામટા તૂટી પડે છે એના મસ્તકમા ઘમસાણ મચી જાય છે એના પિતાનો એણે પ્રાણ લીધો છે એ હત્યારો છે, શૂળીની સજાનો અધિકારી છે એ દોડતો જાય છે કારાગારમાં પિતાની ક્ષમા યાચવા, પણ ત્યા મહારાજ બિબિસાર કયા છે? છે તે મહારાજનો અચેતન નાશવત દેહ છે અજાતનુ વજ્ર હૃદય ભેદી આસુઓની ધારા વહી જાય છે

સ્વપ્નમા એ કપી ઊઠે છે, પણ તુરત એની નજરે ચડે છે ભિખ્ખુઓને નિર્વાણ-પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ દઈ નિવર્તતા ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ એનો કપ દૂર થાય છે સત્તાધીશનુ ભાન જાગ્રત થાય છે એ બુદ્ધને આજ્ઞા કરે છે

'ઊભા રહો'

'જેણે અભય કેળવ્યો છે તે સદાસર્વદા મુક્ત ને સ્વતત્ર છે,' કહી, સહેજ સ્મિત કરી, ભગવાન આગળ વિચરે છે એમની પાછળ સઘનો નાદ ગાજે છે

'नमो तस्स भगवतो अर्हतो सम्मा संबुद्धस्स। बुद्धं सरणं गच्छामि। धम्मं सरणं गच्छामि। संघं सरणं गच्छामि।'

રાજઆજ્ઞાનો આવો અનાદર થતો મહારાજાધિરાજ અજાતશત્રુ નથી સહી શકતા. એક પછી એક એમનાં શાસન બહાર પડે છે: 'બુદ્ધના અનુયાયીઓને પકડીને બંદીવાન કરો. સંઘને વેરવિખેર કરી દો. પ્રજ્વળતા અગ્નિમાં બૌદ્ધધર્મ-શાસ્ત્રોને સળગાવી દો. ચૈત્યપૂજા બંધ કરાવો. વિહારમંદિરોને વેરાન કરી દો. યજ્ઞની જ્વાલાઓ ફરી ભડભડવા દો. વેદોનાં શાસન ફરી ગાજવા દો. બ્રાહ્મણોનાં સ્તોત્રોથી મગધનગરીને ફરી ગુંજવા દો. જગત પર બ્રાહ્મણધર્મનો જયધ્વજ ફરી ફરકવા દો. જાઓ, રાજનગરીમાં સાદ પાડો ને લોકોને જણાવો કે આજથી પૂજાનાં ત્રણ જ પાત્રો: વેદ, બ્રાહ્મણ અને રાજા. ચોથાની પૂજા કરનારને દેહાંત દંડ.'

અને મગધનગરીમાં સિપાઈઓનાં ડિંડિમ વાગવા લાગ્યાં. બૌદ્ધધર્મના અવસાનના એમાં રણકાર હતા.

એ રણકારથી બેતાલ બનતાં કોઈક સ્ત્રીના ઝાંઝર ઝમકી ઊઠે છે. સત્તાધીશનું કઠિન હૃદય ઘડીક કોમળ બને છે. મહારાજાની મર્યાદા જાળવી સહેજ સંકોચાઈ ચાલી જતી એ સ્ત્રીને અજાતશત્રુ રોકે છે. એ સ્ત્રી છે દાસી શ્રીમતી. શ્રીમતી ઉતાવળમાં છે, મહારાજને પ્રણામ કરી, એ જવાની અનુજ્ઞા માગે છે. મહારાજ પૂછે છે: 'શ્રીમતી, ક્યાં જાય છે આ સમીસાંજે? કોઈ તારી રાહ જુએ છે?'

ને અર્ધમીંચેલાં નયને, હૈયે ભાવની ભરતી સાથે શ્રીમતી કહે છે: 'હા, પ્રભુ, મારે એક પ્રિયતમ છે. હૈયાના હેતથી એને વધાવ્યા છે. રોજ સાંજે, સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈ, સુંદર વસ્ત્રો પહેરી, છાબમાં નવાં ફૂલ વીણી, દીપમાળા અગટાવી એની પૂજાએ જાઉં છું. આખે માર્ગે એનો નામોચ્ચાર મારે હોઠે રમતો હોય છે. એની પાસે પહોંચું છું, એના ચરણોમાં મારી પૂજા અર્પું છું, આંખો મીંચીને ઊભી રહું છું, સ્તોત્રસૂક્તો શબ્દો ઉચ્ચારું છું, એ મને ઉત્તર વાળે છે અને મારું જીવતર ધન્ય બને છે.'

'તારો સમય થઈ ગયો છે, દાસી?'

'હા, મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો જાઉં!'

'જા, દાસી, તું સામાન્ય દાસી નથી; રહસ્યથી ભરપૂર છે. જા જ્યાં જતી હો ત્યાં.' અજાતથી દાસીનું રહસ્ય ઉકેલાતું નથી ને દૂર દેવાલયમાં આરતીડંકા બજી ઊઠે છે. દોડ, શ્રીમતી દોડ, તારા ધૂપદીવા લઈને જા, વેળા વીતી રહી છે!'

શ્રીમતી દોડતી જાય છે રાજમાતા પાસે. 'રાજમાતા, રાજમાતા, ચાલો પૂજાનો સમય થયો છે?' રાજમાતા બોલતાં નથી.

પૂજાનો સમય! ફરી આ પૂજા શબ્દ ક્યાંથી? અજાતનો સિંહ શો નાદ ગર્જી ઊઠે છે:

'પૂજાઓ બંધ કરો. બુદ્ધની નખકણીના સ્તૂપ પર ધૂપદીપ કરનારને શૂળી આપો, કાં તો કાળાંપાણીએ કાઢો. મારા રાજ્યમાં બુદ્ધપૂજાનું કોઈ નામ ન લે.'

ઝંઝાને વેગે શ્રીમતી દોડે છે. 'રાણીબા, અમિતાભા, ચાલોને, સાંજ થઈ ગઈ, દેવાલયમાં આરતીડંકા થઈ ગયા, પૂજાનો સમય વહી જાય છે.' અમિતાભા આજે

તૈયાર નથી અજાતની આંખ ક્રોધે લાલ બને છે

'પૂજા કરનારને જઈને કહો, કે એના મોતનો સમય પણ થઈ ચૂક્યો છે.'

શ્રીમતી વીજળીવેગે પહોચે છે રાજકુમારી શુક્લાબા પાસે. 'બા, ચાલોને, સૂરજ આથમવા આવ્યો ને હજી કેમ તૈયાર થયા નથી?' શુક્લાબામા તૈયાર થવાની આજે હામ નથી ગ્રત્ન આવીને અજાતની વાણીને ભયકર બનાવે છે

'સ્તૂપની પૂજા કરનારની ઠળેલી ગરદન પર ઉઘાડી તલવાર ચલાવી દો, જાઓ, ચૈત્યપૂજા એ પાપ છે'

મનને વેગે શ્રીમતી દોડે છે, ઠેરઠેર નગરના નરનારીઓને સાદ દેતી આજે કોઈ પ્રભુપૂજા માટે સજ્જ નથી

'ઠીક, કોઈ ન આવશો, હુ એકલી જઈશ હું આવુ છું, ભગવાન, તમારી દાસી, તમારી પૂજારિણી • તમારો શબ્દ મે સાભળ્યો છે હુ આવી, આવી, દેવ,' કહેતી શ્રીમતી નગરની શાંતિને કપાયમાન કરતી, હાથમા પૂજાથાળ અને દીપમાળ લઈ દોડે છે

અજાત સિપાઈઓને એની પૂઠે પાઠવે છે 'જાઓ કોણુ છે એ? પકડો એને, એ ભૂત છે, પ્રેત છે, ચોર છે, ખૂની છે, કોણુ છે?' પણુ ચૈત્યપૂજાને જીવનસર્વસ્વ માનતી શ્રીમતી રાજાજ્ઞા તરફ ઉદાસીન છે એ જઈને ઢળે છે એના ભગવાનના ચરણોમા ફૂલે એને વધાવે છે દીપમાળા પ્રગટાવી આરતી ઉતારે છે બુદ્ધનું, ધર્મનું ને સઘનુ શરણુ વાછે છે એની આંખો મીચાયેલી છે એ એકતાન છે એના દેવમા

ને ત્યા મહારાજાધિરાજ અજાતશત્રુની આજ્ઞાનુ પાલન કરવા સિપાઈઓ આવી પહોચે છે શ્રીમતીની ઢળેલી ગરદન પર એમની ઉઘાડી તલવાર ફરી વળે છે બુદ્ધની નખકણીનો પાષાણસ્તૂપ શ્રીમતીના રક્તે રગાય છે દિશાઓ ધૂધળી બની જાય છે, ચદ્ર મો સતાડે છે, પૃથ્વી કપ અનુભવે છે, એક નિષ્કપ છે અજાતશત્રુ એ બબડે છે

'વાહ ભગવાન, તમારી પૂજારિણીના રુધિરથી તમને તૃપ્તિ થાય છે! ઘેટાબકરાંની જીવરક્ષા કરનારને માનવીનુ બલિદાન જોઈએ છે!' અને જાણે પૃથ્વીના પટ પરથી બૌદ્ધપૂજાને નામશેષ કરી દેતો હોય એમ એ આજ્ઞા આપે છે 'આ ફૂલને ફગોટી દો, પૂજાપાને વેરી દો, સળગતી દિવેટોને બુઝાવી દો, સ્તૂપને તોડી નાખો અજાતશત્રુના રાજઉપવનમા આવા ધર્મનાં ધતિગ ન જોઈએ'

સિપાઈઓ આજ્ઞાનુ પાલન કરે છે વેરવિખેર પડેલી પૂજાસામગ્રી, તૂટેલો સ્તૂપ અને ધડથી જુદુ પડેલુ શ્રીમતીનુ શિર એક ભીષણુ દશ્ય ખડુ કરી દે છે અજાતશત્રુને અટ્ટહાસ્ય સ્ફુરે છે, પણુ એ હાસ્યના પડઘા સ્વપ્નમા સાંભળી એ ભયભીત બને છે એને લાગે છે કે એના કૃત્યોનો જવાબ લેવા એક પછી એક કોઈ આવી રહ્યુ છે એનુ હૃદય ધડકે છે, એનુ ચિત્ત ડોલાયમાન થઈ રહે છે, એની જીભ સિવાઈ જાય છે

અધકારમાથી પ્રકાશનુ કિરણુ પ્રગટે એમ ભગવાન બુદ્ધ એના મન પટ પર પ્રથમ પ્રગટે છે બુદ્ધની મૂર્તિને વાચા સ્ફુરે છે 'રાજન, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ભેદ નથી સૌ ધર્મનો પાયો સત્ય છે, નિર્વાણુ છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે આપણું સાધ્ય

એક છે, સાધન જુદાં છે. અજાતશત્રુ, તમે ધર્મનું રહસ્ય પામ્યા નથી. તમે ધાર્મિક નથી, ધર્માંધ છો.'

મીણબત્તીની માફક એ મૂર્તિ પીગળી જાય છે ને એક પ્રેત ઊભું થાય છે. એના શબ્દોમાં ઉપાલંભ છે. એ છે બિંબિસાર. એ બોલે છે: 'બેટા, હું તારો પિતા; રાજસિંહાસન અને સત્તાને લોભે તેં મને બંદીવાન કર્યો. કારાગારમાં મારું મૃત્યુ નિપજ્યું. મૃત્યુવેળા મારી એકે ઇચ્છા તેં ન સંતોષી. સત્તાએ તને આંધળિયાં કરાવ્યાં, તેં પાપાચાર કર્યો. આ તને શું સૂઝ્યું?'

પિતાના ઉપાલંભની પૂર્તિ કરવા આવ્યાં હોય તેમ રાજમાતા ભારે પગલે આવે છે. એમને કપાળે સૌભાગ્યચિહ્ન નથી. માતા ગદ્‌ગદિત કંઠે બોલે છે: 'દીકરા અજાત, તારી માની એકે વિનંતી તેં ન માની. માબાપ પુત્રો માગે છે, પુત્રો માબાપને સુખ આપે તે માટે. તેં તારી માને વૈધવ્ય આપ્યું. નિષ્ઠુર રાજા, ન તેં રાજધર્મ પાળ્યો, ન તેં પુત્રધર્મ પાળ્યો. ધર્મ સાચવવાના ભ્રમમાં તું સમૂળગો ધર્મ ચૂક્યો.'

રાજમાતાની ઝાંખી થતી આકૃતિમાંથી, ઝાંઝરના ઝંકાર કરતી, દાસી શ્રીમતીની લાવણ્યમૂર્તિ ઊપસી આવે છે. વેરી પ્રત્યે પણ એની આંખમાં દયાભાવ છે. એ કહે છે: 'મહારાજ, હું આપની દાસી, પૂજારિણી શ્રીમતી. ભગવાન બુદ્ધની દાસીના રક્તથી બ્રાહ્મણધર્મને આપે પવિત્ર કરી દીધો, ઉન્નત કરી દીધો! ના, ના, પ્રભો, ધર્મને તમે ગાંડા ઝનૂનમાં ફેરવી દીધો. કલ્યાણકારી કુમકુમસંપ્રદાયને તમે રક્તસંપ્રદાયમાં ઝબોળી દીધો!' ને ઝાંઝરના એ જ ઝણકાર કરતી શ્રીમતી દોડી જાય છે.

અજાતશત્રુ આ સામટા આક્રમણોથી ત્રાસી ઊઠે છે. દુષ્કર્મનાં આવાં જીવંત ચિત્રો એનાથી સહ્યાં જતાં નથી. એ ભારે પ્રયત્ને આંખ ખોલે છે. શય્યા તજી ઊઠે છે. બારી બહાર નજર ફેંકે છે. એનાં કર્મ જેવી જ કાળી રાત બહાર જામી છે ને તે વધુ ને વધુ ઘૂંટાતી જાય છે.

સ્વપ્નામાં આ એણે શું જોયું? આ શેની ભૂતાવળ? આ શેની પ્રેતસૃષ્ટિ? વૃત્તિનાં આ કેવાં ઘમસાણો! વિહ્વળ ને વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તનો ભાર ઓછો કરવા એ મથે છે; પણ અધર્મ, કુટિલતા, અનાચાર ને રક્તથી ઘડાયેલો એનો ઇતિહાસ એને વિસ્મરણની અંધારી ગલીમાં નથી ભૂલો પડવા દેતો. એ રૂંધામણ અનુભવે છે, પ્રકાશ એને લાગતો નથી. માઝમ રાતનો અંધારાને એ આમંત્રે છે—ને અંધારામાં વીંટળાઈ જઈ અજાતશત્રુ શય્યામાં પાછો પડે છે.

★

પોતાના દુશ્મનો—કુરેશીઓ સાથે દુશ્મનાવટ થયા પછી એમની સામે લડવા માટે લશ્કર મોકલાવતી વખતે હજરત મહંમદ સાહેબ તરફથી કડક આદેશ આપવામાં આવતો હતો :

"કોઈ પણ સ્થિતિમાં કપટ કે દગાથી કામ ન લેવું અને કદી કોઈ બાળકની હત્યા ન કરવી. આપણને જે જે નુકસાન કરવામાં આવે, તેનો બદલો લેવામાં પોતાના ઘરની અંદર રહેનાર નિર્દોષ લોકોને દુઃખ ન દેવું. કદી સ્ત્રીઓ પર હુમલો ન કરવો. ધાવણાં બાળકો અને પથારીવશ બીમારોને કદી હાથ ન અડકાડવો. વસ્તીના જે લોકો તમારી સામે લડતા ન હોય, તેમનાં ઘરો કદી ન પાડવાં. લોકોના ધંધારોજગારનાં ઓજારો અને ફળવાળાં વૃક્ષોનો કદી યે નાશ કરવો નહિ."

×

કલા અને માનવી

લેખક
શ્રી. રતિલાલ છાયા

શ્રી રતિલાલ છાયા કવિ તરીકે જાણીતા છે આપણા પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમા એમના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કવિ ઉપરાંત એ ઊંડા અભ્યાસી પણ છે, એની પ્રતીતિ આ લેખમા થશે કલા અને માનવી, કલા અને માનવસમાજ, કલા અને નિવૃત્તિ, કલા અને વિજ્ઞાન તેમ જ કલા અને સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંતો વચ્ચે શો સબધ છે, તેનુ સર્વાંગી નિરૂપણ અહીં આપણને મળે છે 'અખડ આનદ'ના વાચકો આવા લેખો પણ ધ્યાનથી વાચે એમ ઇચ્છીએ છીએ

પ્રગતિનો આખો યે ઇતિહાસ જોઈશુ, તો એકેય એવુ પ્રાણી નહિ મળે કે જેનામા સૌંદર્ય કલાવૃત્તિનો ઉદય થયો હોય—સિવાય કે માનવી! છેક જડચર સૃષ્ટિના એક ઇંદ્રિયવાળા જીવોથી માંડીને જગમ સૃષ્ટિના માનવી સુધી ખારીકાઈથી જોઈશુ તો પ્રકૃતિએ માત્ર માણસમા જ રસ-સસ્કારનો દીવો પેટાવ્યો છે, એટલે આ સૃષ્ટિને વિધાતાએ આપેલી અનેક ભેટોમાં માણસે સર્જનશક્તિ મેળવીને વિશેષતા પ્રાપ્ત કરેલી છે

'નિગૂઢ વિશ્વ'-એ નામના ગ્રંથમાં ડૉ જેમ્સ જીન્સ કહે છે કે સમગ્ર વિશ્વની વિશાળ અટવીમા પૃથ્વી સિવાય ક્યાંય પણ માનવસૃષ્ટિ વસતી નથી; આપણો ગ્રહ જ એવો ગ્રહ છે કે જ્યાં જીવનનો ઉદ્‌ભવ થયો છે બીજી બધી સૃષ્ટિમા તો ઘોર જીવનહીનતા અને ભયકર ઉષ્ણતા પ્રવર્તે છે 'આમ માનવી સમગ્ર જગતની અમેય સૃષ્ટિમા એકલો-અટૂલો રઝળે છે! એના દુર્ભાગ્ય છે કે અન્ય કોઈ સૃષ્ટિમા એને જીવનનો સાથવારો નથી એના એ દુર્ભાગ્ય છે કે વિરાટ નિશ્ચેતન વિશ્વમા બિંદુ જેવડો સજીવ માનવ ક્ષુદ્ર જંતુ સમો ભટકી રહ્યો છે! અહીં એનો પાઠ શુ છે, તેની એને સૂઝ પડતી નથી! છતા બિંદુ જેવડો આ નાચીઝ ગણાતો માનવી ખરેખર ક્ષુદ્ર નથી જ; કારણ કે આ વિશાળ વિશ્વની આસપાસની સૃષ્ટિને ઓળખવાની, પિછાણવાની, એના રહસ્યોને ઉકેલવાની કે તેના સૌંદર્યને અને સમૃદ્ધિને માણવાની કોઈને યે દૃષ્ટિ સાંપડી હોય તો તે માણસને જ છે એ એના બડભાગ્ય છે એટલે જ માનવીના અવતરણથી પરમાત્માની સૃષ્ટિ ધન્ય બની છે એની લીલાનો આસ્વાદ એ માણી શકે છે એને અહોભાવથી, કુતુહલથી કે આશ્ચર્યથી એ નિહાળી શકે છે, અને વિશ્વલીલાના અનંત અને અપરંપાર ભાવોને એ વાણીમાં કે સૂરમા, સંગેમરમરમા કે રેખામા કે અન્ય બલવત્તર કલા દ્વારા અમરતા આપી શકે છે માનવીની, અન્ય પ્રાણીઓ કરતા, બલિહારી અહીં જ છે, અને એ એને માટે, વિશ્વમા એકલો વિચરવા છતાં, કઈ ઓછુ આશ્વાસન નથી

કલાનો આસ્વાદ લઈ શકનાર આ માનવી અને કલા વિષે વિશેષ વિચારીએ તે પહેલા આ કલાવ્યાપાર શી વસ્તુ છે તે જોઈ જઈએ દુનિયામા ત્રણ જાતના માણસો હોય છે એક તદ્દન જડ, જે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય પ્રસંગ નીરખીને હૃદયમા કશી પણ જાતનો ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકતા

નથી. એની સઘળી પ્રવૃત્તિ સહેતુક (હેતુવાળી) હોય છે. જીવનમાં ઉપયોગી હોય તે પ્રવૃત્તિ સિવાય સાહિત્ય, કલા કે સંસ્કૃતિ જેવી ઉચ્ચ કીમતી વસ્તુ એને આનંદ આપી શકતી નથી. એની પાસે એને માણવા પૂરતી તૈયારી પણ હોતી નથી. 'રૂપિયા આના અને પાઈ'જ એના જીવનમાં ઉલ્લાસ આણી શકે છે, બીજું કશું નહિ!

બીજી જાતનો માનવ જ્યારે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય દૃશ્ય નિહાળે છે, ત્યારે તે આનંદિત બને છે; પરંતુ તેને થયેલી લાગણીને બીજામાં સંક્રાન્ત કરવાની તેની પાસે શક્તિ હોતી નથી; છતાં આ પ્રકારનો માણસ પહેલા કરતાં વિશેષ જાગૃત અને ભાવનાશીલ હોય છે. તેના જીવનમાં તે ઉચ્ચ મૂલ્યોની કંઈક અંશે ઝાંખી કરી શકે છે અને અહેતુક પ્રવૃત્તિઓના મર્મનો આનંદ તે મેળવી શકે છે.

પણ ત્રીજા પ્રકારનો માનવી આ બન્ને કરતાં જરા જુદો હોય છે. તેને આપણે સર્જક કહીશું. તેવો માણસ જ્યારે કોઈ આહ્લાદક દર્શન કે મધુર લાગણી અનુભવે છે, ત્યારે તેને થાય છે કે, 'આ લાગણીને કલાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં મૂર્ત કરેલ હોય તો!' તેની હાજરી કે ગેરહાજરી છતાં, એ કલાકૃતિ અનેક માનવહૃદયમાં એવી ને એવી લાગણી મચાવી ઊઠશે અને એનો ભાવ અમરત્વને પામશે.

એ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યેક કલાકૃતિ કોઈ પણ ભાવને મૂર્ત કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કલાસ્વરૂપ દ્વારા એને અમરતા પણ આપે છે. આમ ભાવને અમરતા આપવાની સફળ સર્જનપ્રક્રિયા તે કલા, એમ ટૂંકાણમાં આપણે કહી શકીએ. વિસ્તારથી કહીએ તો વિશિષ્ટ અને અનુકૂળ વસ્તુ દ્વારા જ્યારે સર્જક પોતે અનુભવેલી લાગણીને પૂરેપૂરી રીતે બીજાના ચિત્તનો સંપર્ક સાધીને, પોતાને થયેલી લાગણીને પુનઃ આસ્વાદનીય બનાવે છે ત્યારે જ કલાવ્યાપારની ક્રિયા સફળ અને સંપૂર્ણ થયેલી ગણાય. આ દૃષ્ટિથી જ કોઈ કલાકાર કે કલાકૃતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ ક્રિયા લેશ પણ શિથિલ થઈ હોય અથવા ચોટદાર ન હોય, તો સર્જન તેટલે અંશે નિર્બળ ગણાય અને કલાકૃતિ ખામીવાળી કહેવાય.

જુદાંજુદાં ઉપાદાનો—વસ્તુઓ દ્વારા સર્જાયેલી આવી કલાઓમાં ત્રણ કલા મુખ્ય છે; માનવીનાં વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં એ ત્રણેયનું અગત્યનું સ્થાન છે. એ ત્રણ કલાઓ તે ચિત્ર, સંગીત અને કાવ્ય. એમાંની પ્રથમ કલા જ લઈએ. જ્યારે આપણે કોઈ ચિત્રને ધારીધારીને જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિ ધીમેધીમે સ્થિર થઈ જાય છે; ચિત્રનાં સ્થળ, કાળ અને વાતાવરણમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ નીકળે છે, તેને અનુભવવામાં આપણે એટલા બધા મશગૂલ થઈ જઈએ છીએ કે આપણી આસપાસનું વિશ્વ આપણી પાસેથી ઘડીભર જાણે અદૃશ્ય થઈ જાય છે; જાણે એ ચિત્ર જ સાચું અને બીજું બધું ખોટું એમ લાગવા માંડે છે અને ધીમેધીમે એ ચિત્રનાં ઉપકરણોને પણ આપણે વિસરી જઈએ છીએ. તેના ધ્વનિ માત્ર સાથે તલ્લીન થઈ ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું તદાકારપણું ત્યારે જામી જાય છે. આપણી ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે અને એક જાતનો શાંત તાદાત્મ્યભાવ આપણે અનુભવીએ છીએ. આમ ચિત્રકલા સ્થગિત કલા હોઈને ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવામાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; એટલે જ કદાચ આપણા પૂર્વજોએ ચિત્ર અને શિલ્પ દ્વારા—મૂર્તિપૂજા દ્વારા માણસની વૃત્તિને ધ્યાનસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.

એ પછી બીજી કલા લઈએ સંગીત એ ખરેખર અપૂર્વ કલા છે તેની વિલક્ષણતા એ છે કે કેટલાક ગૂઢ અને અવ્યક્ત ભાવો સંગીત દ્વારા જ વ્યક્ત થઈ શકે છે. વ્યક્ત વાણી જે કેટલાક માર્મિક ભાવોને વ્યક્ત કરી શકતી નથી તે સંગીતકલા સહજમાં એકાદ તાન દ્વારા મનોરમ રીતે વ્યક્ત કરી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ લાગણીના પ્રવાહ સાથે ઊંડાણ કેળવવામાં સંગીત અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે એટલે જ કદાચ છેક સામવેદની ઋચાઓથી, ગીતગોવિંદ અને રવીન્દ્રનાથ સુધી આપણને પંક્તિઓમાં લાગણીનું અનહદ ઊંડાણ અને ગતિશીલતા સાંપડે છે

ત્રીજી કલા બાકી રહી તે કાવ્યકળા એ અતિ સૂક્ષ્મ કલા છે કાવ્યનો વિષય ઉચ્ચ હોય અને ભાવની વ્યંજના નિર્દોષ હોય, તો કાવ્ય દ્વારા હૃદય શુદ્ધિને પામે છે, એટલું જ નહિ પણ માણસના હૃદયતંત્રને સહજમાં લાગણી થઈ આવે તેવું બનાવે છે. આ પ્રકારની ખીલવણીમાં જ કાવ્યકલાનું અગત્યનું પ્રયોજન છુપાયેલું છે કારણ કે જે માણસનું ચિત્ત તરત જ લાગણી થઈ આવે તેવું બનેલું છે તે વિશ્વના રહસ્યને સહેલાઈથી પામી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જ્યાં જ્યાં અન્યાય હોય, અનિષ્ટ હોય, દુષ્ટતા હોય, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ જઈને પારખી શકે છે અને માનવીની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ જાગ્રત કરી દુષ્ટ ભાવનાનો સામનો કરવાની પ્રેરણા આપે છે

આમ આ ત્રણેય કલાઓ ચિત્તને સ્થૈર્ય બક્ષવામાં, લાગણીની પ્રવાહિતા અને ઊંડાણ કેળવવામાં, તેમ જ આંતરશુદ્ધિ અને સહજ બોધ કેળવવામાં વિશેષ ઉપયોગી થાય છે અને તેનાથી માનવઆત્માની કેળવણીમાં ખૂબ સહાય મળે છે

વળી કલા અને સમાજને પણ ખાસ સંબંધ છે એક રીતે જોઈએ તો જે સમાજમાં સહેતુક પ્રવૃત્તિઓ કરનારનું દળ વધારે, તે સમાજ વિશેષ ભાવે સ્થૂલ અને ઓછો સંસ્કૃત ગણાય; પરંતુ જે સમાજ હેતુવગરની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ કરીને ભાગ લેતો હોય, તે પ્રમાણમાં વધારે સૂક્ષ્મદર્શી અને સુસંસ્કૃત ગણાય આવી અહેતુક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્ય, ચિંતન, કલા અને અન્ય સંસ્કૃતિવિષયક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, છતાં કેટલાક અજ્ઞાની જીવો માને છે–નિર્દોષતાપૂર્વક માને છે, કે કલાવ્યાપાર એ તો કેટલાક ધૂનીઓ કે કલ્પનાપ્રિયોનો વિષય હોઈ શકે ! બહુ બહુ તો કોઈ ખાસ જૂથ માટે ઉદરનિર્વાહનું સાધન હોઈ શકે, પરંતુ એવા લોકો ભૂલી જાય છે કે કોઈ પણ સમાજની વ્યક્તિગત કે સમૂહગત મહેચ્છાઓ, આશાઓ ઝંખનાઓ, જયપરાજય, પતનઉત્થાન કે સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓ–એ સૌ ભાવનાને ક્યારે ય કોઈ રમતત્વ ઇચ્છવા યોગ્ય અમરત્વ આપી શક્તું હોય, તો તે કલા છે

આજથી હજારો વર્ષો ઉપર મરેલો આદર્શો અને ભાવનાઓનો તુમુલ કોલાહલ આપણને રામાયણ અને મહાભારતમાં સંભળાય છે અવંતી કે ઉજ્જયિનીની સંસ્કારગાથાઓ કે અભિજાત વૈભવના ચિત્રો આપણને મેઘદૂતની કાવ્યલીલામાંથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ બધું યે આપણે વર્ષો પછી અનુભવી શકીએ છીએ, એ કોને પ્રતાપે ? જો માનવચિત્તમાં પ્રકૃતિ દેવીએ સર્જનશક્તિનો ટીમિયો મૂક્યો ન હોત અને માણસે તેને વિશેષ ભાવે અપનાવ્યો ન હોત તો, આપણી કેટલી ભાવનાસમૃદ્ધિ, સંસ્કારગાથાઓ, આદર્શોનાં ગગનચુંબી ઉદયનો અને દ્રષ્ટાઓએ અનુભવેલા

વિશ્વરહસ્યો અને સંવેદના કાળની અનંત ખીણમાં નાશ પામ્યાં હોત અને ભૂતકાળ અને તેની સામાજિક સિદ્ધિઓ સાથેનું આપણું અનુસંધાન તૂટી ગયું હોત! એજ વાત સાબિત કરે છે કે કલાને માત્ર માનવી અને એકાદ માનવીની લાગણી સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહીં; પરંતુ સમસ્ત સમાજની રસ, સંસ્કાર અને ભાવનાની પ્રણાલિકા જાળવી રાખવામાં, તેને સમૃદ્ધ કરવામાં, તેમ જ તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરવામાં પણ તેનો અનિવાર્ય સંબંધ છે; અને એટલા માટે જ સમાજ-નિષ્ઠ ગણાતો માનવ કે માનવસમૂહ કલાથી વિમુખ રહે, એ કોઈ પણ રીતે પાલવે તેમ નથી.

કલા અને નિવૃત્તિને પણ ખાસ સંબંધ છે; કારણ કે ખૂબ શ્રમ પછી માણસને જે નિવૃત્તિ મળે છે, તેને કેમ ગાળવી એ પણ ભાવિ સમાજમાં અગત્યનો પ્રશ્ન થઈ પડશે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ 'કલ્કી અને સંસ્કૃતિનું ભાવિ' એ નામના વિચારપ્રદ ગ્રંથમાં કહે છે કે, કોઈ પણ સમાજ કે વ્યક્તિનું અંતર કેવું છે, તે તમારે તપાસવું હોય, તો તે સમાજ કે વ્યક્તિ તેના નિવૃત્તિના કલાકો કેવી રીતે ગાળે છે તે તપાસો. એની ફુરસદ ગાળવાની રીત જ તેની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કોટિ કે કક્ષા નક્કી કરી આપશે. વળી વિશેષ વિચાર કરીને જોઈએ તો ફુરસદનો સમય જ એવો છે, કે જ્યારે માણસના હૃદયમાં રહેલો શયતાન કે સંત બહાર ડોકિયું કરી જાય છે અને માણસને તે જેવો છે, તેવો બતાવી દે છે. એટલે જે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની નિવૃત્તિની પળો રચનાત્મક તેમ જ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે અને સર્જન, ચિંતન, ધ્યાન આદિ ઉચ્ચ મૂલ્યાત્મક પ્રવૃત્તિમાં વાપરે છે, તે વ્યક્તિ કે સમાજ ખરેખર ઉન્નત અને સંસ્કારી હોય છે; પરંતુ જે વ્યક્તિ કે સમાજ આ રીતે પોતાની પળો ગાળી શકતો નથી, તેનો આનંદ શુદ્ધ આનંદ નથી હોતો, પણ એક જાતની ઉત્તેજના જ હોય છે. એ ઉત્તેજના અને મોજશોખ પાછળ હજારો મનુષ્યોને વૈતરું કરવું પડે છે. પરિણામે શ્રમ કરનાર કે એ શ્રમને ભોગે નિવૃત્તિ માણનાર કોઈને ય સાચો આનંદ કે શાંતિ મળી શકતી નથી. નિવૃત્તિ ગાળવાની સાચી રીત શીખવા માટે કલા અને કલાવિષયક ગ્રંથોનું પરિશીલન એ ઉપયોગી સામગ્રી છે—એ વિસ્તારથી કહેવાની જરૂરત નહીં જ ગણાય.

સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંતોને અને કલામાં રહેલી સર્જનશક્તિને પણ ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આજે જે સમાજરચના આપણે જોઈએ છીએ, તે સ્પર્ધા અને સંઘર્ષ ઉપર રચાયેલી છે. એથી, થોડાકનું ભલું થતું હશે; પરંતુ વિશેષભાવે માનવી તેથી સ્વાર્થી, એકલપેટો અને દયાહીન થતો જાય છે અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ પછી જ તે બીજા બધા ગુણોને મેળવવામાં માનતો થયો છે. માણસના હૃદયની જડતા અને અધર્મ આમ ભારોભાર વધેલાં છે. આવે વખતે કલાશક્તિ એક નવો જ સંદેશ લઈને આવે છે.

આજની સમાજરચનાના પાયામાં સ્પર્ધાને બદલે સહકાર અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને બદલે સર્જનનો આનંદ મૂકી શકીએ, તો જરૂર દુનિયાનો રંગ બદલાઈ જાય. સર્જનની અંદર રસ લેતો માનવી પોતાના માનવબંધુઓના સહકારથી સમસ્ત સમાજને ઉપયોગી એવાં મૂલ્યો સર્જવામાં લાગી જાય; અને સંપ્રાપ્તિનો તેનો મોહ નાશ પામે; એ સંગ્રહ

કરનો ખચી જાય અને સર્જનશીલામાં-સૌને કાજે શ્રેયતમ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં જ મચ્યો રહે આવો મર્જનશીલ માનવી જ્યારે વ્યાપક કેળવણી દ્વારા અવતરશે, ત્યારે સમાજમાથી કેટલી યે હિસા, વિસવાદ, અ ધાધૂ ધી અને અરાજકતા નાશ પામશે અને તેની જગ્યાએ પ્રેમ, સવાદ અને સુરાજ્યની સાચી સ્થાપના થશે આવો માનવી અનાસક્ત યોગીની માફક પોતાનુ અને સમાજનુ સુખ સાધતો સાધતો જીવન જીવતો હશે અને પોતાની સર્જનાત્મક વ્યવસ્થાશક્તિથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનુ હિત સાધી સાચી રચનાત્મક તેમ જ સર્જનાત્મક ક્રાંતિ સાધી શકશે.

આધુનિક યુગનુ એક સબળ સાધન વિજ્ઞાન છે, આ વિજ્ઞાન અને કલાને પણ કઈ ઓછો સબધ નથી કારણ કે વૈજ્ઞાનિક સત્યોને માનવજીવનમા પ્રતિષ્ઠિત કરવાને કલા જબરુ માધ્યમ છે જ્યા બોધ અને ઉપદેશ નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં કલા આપણા હૃદયને જીતી જાય છે અને જીતતા જીતતા, ગુપ્ત દાતાની જેમ, આપણા હૃદયને સત્યનુ દાન કરી જાય છે આવી રીતે અતરવાસી બનેલુ સત્ય ધીમેધીમે સ્વત સ્ફૂર્તિથી આપણા અ દરના જીવનને ઘડતુ રહે છે

આ બધી વિચારણા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે કલાને માનવી સાથે, માનવ-સમાજ સાથે, તેની સાસ્કૃતિક પરપરા સાથે, સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાત સાથે, માનવીના વ્યક્તિત્વનાં ઘડતર સાથે તેમ જ વિજ્ઞાન તથા ફુરસદના શાસ્ત્ર સાથે પણ ઘણો જ ગાઢ સબધ છે આવી કલાને માણસ કયાં સુધી ઉવેખી શકશે ? એ સસ્કારના દીપકને બુઝાવી દઈને માણસ શો લાભ મેળવી શકશે ? કલા અને કલાની પ્રાપ્તિ ખરેખર કોઈ અદ્‌ભુત ચીજ છે ! તે માટે વિખ્યાત કલાકાર અને સર્જક રોમે રોલાના વચનો સમજવા જેવા છે

'તમારા શાસ્ત્રોમાં શું કહ્યું નથી, કે જીવજગત આનદમાથી જન્મેલુ છે ? બેશક, આનદનો અર્થ દુ સુખ નથી કરતો સ્વસ્તિ અને શાંતિ, સુખ અને આનદ એના છેડો જુદા જ હોય છે ખરા જ મહાન આનદોના મૂળમા અનાસક્તિ અને નિર્વાસના રહેલા હોય છે જે આનદ મેળવવા માટે લૂટાલૂટ કરવાની જરૂર પડે છે, તે આનદ જ નથી-આનદનો વ્યભિચાર છે કલાનો આનદ મોટો એટલા માટે છે કે એમા લૂટાલૂટ નથી-સૌને માટે એનાં દ્વાર ખુલ્લા છે-તેના મૂળમાં દાન રહેલુ છે તે દ્વાર ખોલી નાખે છે, સચય થતો નથી અસ્પૃશ્યતા એને ગમતી નથી આવા આનદના સ્પર્શથી પણ આપણી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થાય છે અને નૈતિક ઉપદેશ દીધા વગર પણ આપણા જીવનમાં શ્રદ્ધા લાવે છે !'

આવા કલાના વિશુદ્ધ આનદથી કયો માનવ વંચિત રહેવા ઇચ્છે ?

★

પ્રભાતે પૂજામાં

લેખક :
શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

સત્યનિષ્ઠ સાહિત્યસેવી સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ આપણે ત્યાંની હાસ્યરસપ્રણાલિકા ઠીકઠીક જાળવી રાખી છે. વાર્તા, નાટક વગેરેમાં હાસ્ય ને કટાક્ષ એમનાં સબળ હથિયારો છે. હિંદુધર્મે કહ્યું છે, ગીતામાં કહ્યું છે, વડીલોએ કહ્યું છે માટે આપણે વહેલા પ્રભાતે પૂજા કરવા બેસીએ છીએ. સ્નાનાદિથી પરવારેલી વ્યક્તિ વધુ સ્વચ્છ ને પવિત્ર રહી શકે, માનવી એકાગ્રચિત્તે સારી રીતે પ્રભુસ્તવન કરી શકે માટે આપણે ત્યાં પૂજા, કે પ્રભુસેવાનો સમય સવારનો રાખવામાં આવ્યો છે; પરંતુ પૂજા પાછળ રહેલી એ ભાવનાને, એની પાછળના એ રહસ્યને આપણે કેટલા જાણીએ છીએ–ને જાણતા હોઈએ તો કેટલા અમલમાં મૂકીએ છીએ ! નાટિકામાં નિરૂપાયેલાં અંબાગૌરી તો ગુજરાતને ઘેરઘેર આજે જોવા મળે છે.

[આશરે પંચાવનેક વર્ષનાં અંબાગૌરી પૂજાપાના સામાન સાથે પૂજામાં બેઠાં છે. પતિ ઉપર દાબ રાખનારી પત્ની, મોટી વયના છોકરાઓને પણ પાલવને છેડે બાંધી રાખનાર માતા, જૂની તેમ જ સુધરેલી ઢબનાં મેણાં મારીમારી વહુને તલવારની ધાર ઉપર રાખનાર સાસુ અને વર્ષના ત્રણસો ને પાંસઠ દિવસ ત્રાસ વર્તાવી રસોઇયા અને નોકરચાકર ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપનાર શેઠાણીનાં સુંદર અને આબેહૂબ પ્રતીકરૂપે અંબા શેઠાણી શોભી ઊઠે છે. એમનો જમણો હાથ ગૌમુખીમાંથી માળાના મણકા ફેરવ્યા કરે છે.

માળાના મણકા ઝટપબંધ ફરે છે. એને લઈને ગૌમુખી પણ ઊછળે છે. ડાબે હાથે ઘીની વાટ સંકોરાય છે. એટલામાં પ્રભુભક્તિમાં લીન થઈ ગયેલ શેઠાણીને કાને બહારથી કાંઈક અવાજ પડે છે.]

અંબા : શું છે ? શું છે, મણિવહુ ?

મણિ : (વિંગમાં ઊભી રહીને) ના રે, સાસુજી, એવું ખાસ કશું નથી.

અંબા : પણ તે ત્યાં આઘાં ઊભાં-ઊભાં બોલો છો, તે પાંચ ડગલાં પાસે આવીને બોલતાં પગને કળતર આવે છે ? સવારે ને સાંજે ધણીજી સાથે ગાઉના ગાઉ ફરવા જતાં તો કોઈ થાક લાગતો નથી !

મણિ : (આગળ આવીને) ના ના, એમ નહિ, પણ મને એમ કે તમે પૂજામાં બેઠાં છો એટલે—

અંબા : (ગૌમુખીમાં માળા વધુ જોરથી ફેરવતાં) પૂજામાં બેઠી છું, પણ જીવતી તો છું ને–મરી તો નથી ગઈ ને ! મરી ગયા પછી તમે તમારે ફાવે તેમ કરજો ને. બોલો ને, શું છે ? પાંચ મિનિટ કોઈ સુખે ભગવાનનું નામ પણ લેવા દેતાં નથી તો !

મણિ : આ તો પેલો દેવજી નોકરી છોડી ચાલ્યો જાય છે, તે પગાર લેવા આવ્યો છે.

અંબા : તે એમાં તમે બધાં મળીને આટલી હોહા શું કામ કરવા મંડી પડ્યાં છો ? હિસાબ કરો ને. મેં ગઈ કાલથી તમને પૈસાનું પડીકું પણ આપી દીધું હતું. પછી તે બીજું હું શું વધારે કરી આપું ? આપી દો એને અને કાઢો સાલાને ઘરની બહાર.

મણિ : પણ દેવજી કહે છે કે એક દિવસની ભૂલ છે.

અંબા : અરે ભૂલ શાની ? એ હરામખોરો તો એમ કહ્યા જ કરવાના, તમે પણ એવાઓની સાથે નાહકની ટકટક

કર્યા કરો છો ને મને હેરાન કરો છો તો !

[દામોદરદાસ આવે છે]

દામોદર: શું છે ? મણિવહુ ? શું છે ?

અંબા: તરત આવી જ પહોંચ્યા ને ! જરા ગભરાશો નહિ કોઈ તમારા દીકરાની વહુને મારી નાખતું નથી.

[રસોડામાંથી ભટકે છે, એટલે વચમાં વચમાં વાસણો સાથે લેવાની મોઢાના મણકા કરવા ... છે અને પ્રભુનું નામ બોલ્યા જાય છે]

દામોદર: તે તો હું પણ જાણું છું પણ છે શું, મણિ દીકરા ?

મણિ: મારે કંઈ નહિ, સાસુજીએ હિસાબ કર્યો છે, ને ખરેખર નથી એમ દેવજી કહે છે જેના હિસાબ પ્રમાણે એક દિવસનો પગાર વધારે જોઈએ.

દામોદર: હા હા હા ! અરે મણિવહુ ! તે એક દિવસનો પગાર એટલે આઠ આનાની વિસાતને ? તું પણ દહાડે દહાડે જબરી કરકસરિયણ થતી જાય છે ને શું ?

અંબા: ગ સાંભળો, ગ સાંભળો, મણિવહુનું નામ લઈને તમારી ધણિયાણીને વઢવું ચાલતું હોય તો આઠ આના શું પણ આઠ રૂપિયા પણ બક્ષિસ આપી દે એવા છે એ તો, ને એના ધણીએ કમાઈ જોયું હોય કે ભગિનીમાં ઘર ચલાવ્યું હોય, તો એવી કરકસર કરતા શીખે ને !

દામોદર: એમ રાખો, પણ હવે ગરીબ માણસને આઠ આના વધુ મળ્યા, તો થઈ શું ગયું ? ભગવાને આપણને ઓછું નથી આપ્યું

અંબા: તો લૂંટાવી દોને આખાં ઘરબાર, મારું શું જાય છે ? હું તો સાસરે આવી ત્યારથી મે તો દળણાંય દળ્યાં'તા, પાણીય ભર્યાં'તા અને વાસણો પણ માંજ્યાં'તાં, એટલે લૂંટાવી દેશો તોયે મને ભારે નથી પડવાનું. ભારે પડશે તમારા લાડકવાયા છોકરાને અને માથે ચડાવી મૂકેલી એની વહુને આપી દો, એ માગે એટલો પગાર આપી દો

[મણિવહુ નોકરને પગાર આપવા જાય છે]

દામોદર: તમે પાછા ચિડવાતા નહિ, પણ હવે આપણે શેની કમી છે ? પ્રભુએ ઘણું આપ્યું છે ઘરમાં બધું સંભાળી લે એવી વહુઓ છે પછી શું કરવા આમ ગમે તેમ બોલ્યા કરતા હશો ! શાંતિથી જીવન ગાળો ને

અંબા: ત્યારે શું કરું છું ? હા, ઘર છોડી બાવી બની જઈને, આ બધાના રસ્તામાંથી કાંકરા જેવી પડી છું, તે નીકળી જતી નથી, એટલું છે !

દામોદર: દરેકમાં ઊંધું પાડતા અને વાંકું બોલતા જ શીખ્યાં છો ? જેમ જેમ પૈસા મળતા ગયા તેમ તેમ સ્વભાવ બગાડતાં જાઓ છો એ ઠીક નથી મારી માને હાથે દુઃખ ખમ્યાં છો એનો બદલો વાળવા તો ઇચ્છતા નથી ને ?

અંબા: હુંઅં, એમ કહોને ત્યારે, કે આ વાતથી પેટમાં દુખે છે ! તે તમારી દીકરાવહુને મે એવું શું કરી નાખ્યું જે ! હું નથી જાણતી એમ નહિ આ હું પૂજામાં બેઠી હોઉં કે દેવદર્શને ગઈ હોઉં, તે વખતે તમારો દીકરો અને મણિવહુ તમારા કાન ભંભેર્યા કરે છે એ કાંઈ હું નથી જાણતી ?

દામોદર: આ તે તમે શું બોલો છો ? એ બંને જેવાં મારાં સંતાન તેવાં તમારાં સંતાન મારો દીકરો તે તમારો નહિ ?

[બહાર કોઈ પડ્યું હોય તેમ અવાજ થાય છે]

દામોદર: અરે, અરે ! એ શું થયું ? કોણ પડ્યું ? કાંઈ વાગ્યું બાગ્યું તો નથી ?

નોકર: (આવીને) મણિભાભી લપસી

પડ્યાં છે અને પગ મોચવાઈ ગયો હોય તેમ જણાય છે.

દામોદર : હેં ! શું કહે છે ? ક્યાં પડ્યાં ? સુમનભાઈ છે કે નહિ ? સાંભળ્યું ? મણિ પડી ગઈ. પગ ભાગી ગયો લાગે છે.

અંબા : (ગૌમુખીમાં માળા જોરથી ફેરવતાં) સાંભળ્યું ! તમે એવડા ઘાંટા પાડો છો કે આખો મહોલ્લો સાંભળતો હશે, તો પછી હું નહિ સાંભળું ?

દામોદર : હા, પણ ત્યારે ઊઠોને, જોઈએ.

અંબા : પૂજા કરતી કરતી ઊઠું ? સુમન તો ઊભો જ હશે. ઘરનાં ચાકર–ચાકરડીઓનું ટોળું વળ્યું હશે; મોટી ભાભીને કાંઈ થયું એટલે એમને મન તો આભ તૂટી ગયું ! અને હવે તમે દોડો છો. પછી મને જરા મારી સેવાપૂજામાં બેસવા દોને ! અને વળી તમે તો હમણાં કહેતા હતા, કે મારે તો ભગવદ્ભજનમાંજ ચિત્ત રાખવું ? મસાણમાં જઈશ પછી એમ થશે એમ હમણાં તો લાગે છે !

દામોદર : પણ એને ક્યાં લઈ જવી ?

અંબા : હાડવૈદ્યને ત્યાં બીજે ક્યાં ?

દામોદર : એ બધા તો અનાડી.

અંબા : હા, એ હું ભૂલી. આપણે માટે એ ચાલે, વહુરાણીને માટે કાંઈ એ ચાલે ? તો પછી કોઈ મોટા સરજનને ટેલિફોન કરીને ઘેર બોલાવોને. અને સાથે સાથે બે નર્સને તેડી મંગાવો. સવારની અને રાતની એમ બે જોઈશે ને !

[અંબા શેઠાણી પૂજામાં લીન થઈ જાય છે. દામોદરદાસ ધીમે પગલે જાય છે. થોડીવાર અંબા શેઠાણીનો જપ જોરમાં ચાલે છે. પછી એક હાથમાં ઘંટ અને બીજા હાથમાં આરતી લઈને અંબાજીની ઊભાં થાય છે અને આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં 'જય દેવ, જય દેવ' કરીને ગાય છે. એટલામાં દામોદરદાસ પાછા ગભરાયેલા, અકળાયેલા, હાથમાં તાર લઈને દાખલ થાય છે.]

દામોદર : સાંભળો છો કે ? જરા આમ તો જુઓ !

[ગાવાનો અવાજ વધે છે. ઘંટનો નાદ પણ જોર પકડે છે.]

દામોદર : તમે જરા સાંભળો તો ખરાં, વખત જાય છે.

અંબા : અરે બાપજી, તમારે જેમને તેડાવવા હોય તેમને તેડાવોને. તમારા પૈસા છે ને તમે ખરચો છો !

દામોદર : અરે બાઈ, આ મણિવહુની વાત નથી. આ તો અમ્રાણા જમાઈનો તાર આવ્યો છે, કે આપણી છોકરી સુભદ્રા અચાનક બહુ બીમાર થઈ ગઈ છે અને આપણને જલદીથી બોલાવ્યાં છે. ગાડીને અરધો કલાક જ રહ્યો છે. એ જશે તો પછી બાર કલાક સુધી બીજી ગાડી નહિ મળે !

અંબા : હેં ! શું ? સુભદ્રા માંદી થઈ ગઈ ! (ઉતાવળે નીચે મૂકતાં આરતી પડી જાય છે ઘંટાને તો એ ફેંકે જ છે.) ત્યારે એમ સીધું બોલતાં શું થાય છે ! ક્યાર ક્યારના વાતનો ફોડ જ પાડતા નથી ! ચાલો, હું તો આ લૂગડાભેર નીકળીશ; પણ તમારે વરણાગિયાવેડા કરવાના હશેને !

દામોદર : પણ–પણ આ ઠાકોરજીનું–

અંબા : ઘરમાં નોકરડી હું એકલી જ છું ? ઘણાંય છે ને તે લોકો ઠાકોરજીનું કરી લેશે.

[ઠાકોરજીને અને પૂજાપાના સામાનને એમ ને એમ નાખીને અંબા શેઠાણી ઝડપથી જાય છે. પાછળ દામોદરદાસ ધીમે પગલે જાય છે.]

*

યોગમાર્ગની કેડી

લેખક: સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી

દુન્યવી સાધનો પર નહિ પરંતુ આપણા આત્મા ઉપર જ સાચા સુખનું નિર્માણ છે, એ વાત અનેક સાધુસંતોએ અનેક રીતે કહી છે. આંતરિક પ્રગતિ ને પ્રભુસબંધ યોગ દ્વારા સહજ છે. સામાન્ય જનને અનુલક્ષીને હિમાલયનિવાસી સિદ્ધ સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી અહીં સાધકોના સાચા માર્ગદર્શક બન્યા છે. એમણે જે સૂત્રો આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે, તેમને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ જાય.

નિસ્વાર્થ સેવામાં જીવનનું મધરસ ભર્યું છે. વિશ્વવાત્સલ્યમાં જીવનનું અન્ન સમાયું છે ને જીવનનું જળ સમાયું છે પવિત્રતામાં.

જીવનની મધુરતા ભક્તિમાં રહેલી છે. જીવનની સુવાસ ઉદારતામાં સમાઈ છે. જીવનનો મુખ્ય હેતુ સમાધિમાં ભર્યો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર એ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે.

માટે સેવા કરો, પ્રેમ રાખો, પવિત્ર બનો, ઉદાર થાઓ, ધ્યાન ધરો અને સાક્ષાત્કાર અનુભવો.

• * •

કોઈ પણ વ્યક્તિ જો સદા ધ્યાનમાં રાખે કે એના સઘળા વિચારો પર ઈશ્વર હંમેશ ચોકી પહેરો રાખે છે, તો મનુષ્ય બહુ જ થોડા અનિષ્ટો આદરતો થઈ જાય, પ્રભુનું ભાન એને ઘણું જ જલદી થઈ જાય, પરંતુ માયા કે અવિદ્યાના આવરણને લીધે આ મુદ્દો માનવી ભૂલી જાય છે. પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહને લીધે, સારાનરસાની પારખશક્તિવાળો વિવેકી પુરુષ તો આ વાત યાદ રાખે જ છે. પરિણામે સ્થિર, ત્વરિત ને હિંમતભર્યાં પાય માંડતો એ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ ને આગળ ધપ્યે જાય છે.

અનેક જન્મજન્માંતરોમાં નિષ્કામભાવથી કરેલાં અસંખ્ય સત્કર્મોને પરિણામે ઈશ્વરનો આ દૈવી અનુગ્રહ વિવેકી પુરુષ પામ્યો હોય છે.

પડછાયો, પરપોટો કે ફીણ જેવું ક્ષણભંગુર છે, જેવું અસત્યમય છે, તેવું જ આ જગત પણ અસત્ય છે. કાંચન ને કામિની પાછળ, કીર્તિ ને નામનાં રમકડાં પાછળ શા માટે તમે ભટકો છો?

કેટલાક ભક્તો માને છે કે એમણે સંપૂર્ણ ને સાચું આત્મશરણ શોધ્યું છે; પણ કોક કોક વેળા એયે એમને પોતાને પથે જતા હોય છે અને કોઈ કોઈ જાતની વાસનાઓનું સેવન કર્યા કરતા જ હોય છે અને આમ હુંપદ ને ગુમાનમાં પોતાને માર્ગે તેઓ વિચર્યા કરે છે. આત્માનું આ જાતનું શરણ શોધવું સાચું નથી, કૃત્રિમ છે. દૈવી અનુગ્રહ મેળવવા માટે આવા લોકો કોઈ રીતે લાયક નથી.

હંમેશ માટે કોઈના વખાણ થતા નથી, તેમ હંમેશ માટે કોઈની નિંદા પણ થતી નથી. અને વળી દોષિત ન બન્યું હોય એવું તો આ દુનિયામાં કોઈ છે જ નહિ. માટે પ્રશંસા કે નિંદા વિશે ઝાઝી માથાફોડ કરશો નહિ. સ્તુતિ યા નિંદાથી પર બનો અને બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધો. આ બ્રહ્મ ગૌરવોનું ગૌરવ છે, ધર્મોનો ધર્મ

છે, પ્રકાશોનો પ્રકાશ છે, સૂર્યોનો સૂર્ય છે, આત્મા કે પરમાત્મા છે.

સર્વ દુ:ખોનું મૂળ આ શરીર છે. સૌ રોગોમાં ખરાબમાં ખરાબ રોગ તે લોભ છે. લોભ સમો પ્રજ્વળતો કોઈ અગ્નિ નથી. સર્વ સદ્ગુણોમાં સંતોષ જ ઉત્તમોત્તમ સદ્ગુણ છે.

સાધકોનો માર્ગદર્શક

૧. તમારી જરૂરિયાતોને એકદમ ઓછી કરી નાખો.

૨. સંજોગોને અનુકૂળ બની રહો.

૩. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુનો મોહ રાખો નહિ.

૪. જે કંઈ તમારી પાસે હોય, તેમાં અન્યને હિસ્સેદાર બનાવો.

૫. સેવા કરવા સદા તત્પર રહો. એ માટેની એકે તક ગુમાવો નહિ. આત્મભાવથી સેવા કરો.

૬. અકર્તૃત્વ ને સાક્ષીભાવ કેળવો.

૭. પરિમિત શબ્દો બોલો અને મિષ્ટભાષી બનો.

૮. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે ઉત્કટ ઝંખના રાખો.

૯. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પ્રભુને શરણે જાઓ.

૧૦. આધ્યાત્મિક માર્ગ ખાંડાની તીક્ષ્ણ ધાર જેવો છે, ગુરુની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૧૧. ખૂબ ધીરજ રાખો, ખૂબ ખંત રાખો.

૧૨. એક દિવસ માટે પણ અભ્યાસ કરવો છોડી દો નહિ.

૧૩. ગુરુ તો માત્ર આંગળી જ ચીંધવાના, તમારે તમારી જાતે જ માર્ગ કાપવાનો રહેશે.

૧૪. જીવન ટૂંકું છે, મૃત્યુનો સમય ક્યારે આવશે તે આપણે જાણતા નથી; માટે ગંભીરપણે યોગસાધનામાં ખૂંપી જાઓ.

૧૫. હમેશ એક આધ્યાત્મિક રોજનીશી રાખો. એમાં તમારી પ્રગતિ ને તમારી નિષ્ફળતાઓની સાચી નોંધણી કરો. નક્કી કરેલી વાતને મક્કમતાથી વળગી રહો.

૧૬. સાધના માટે બિલકુલ વખત નથી એવી ફરિયાદ કરશો નહિ. નિદ્રા ઓછી કરો. મોટી મોટી બડાશો હાંકવી કમી કરો. પ્રભાતના બ્રાહ્મમુહૂર્તનો સમય સમાધિમાં ગાળો.

૧૭. ઈશ્વર(સત્ય)ના વિચારોની મદદથી જગત સંબંધી વિચારો દૂર રાખો.

૧૮. કૌવતવાળા બ્રહ્મચિંતનથી તમે સ્ત્રી છો, પુરુષ છો કે તમો અમુક છો, તમુક છો એ જાતની લાગણી ભૂલી જાઓ.

૧૯. કોઈ પણ કાર્ય આજે કરવાનું શક્ય હોય, તો કદીયે એને આવતી કાલ પર મુલતવી ન રાખો.

૨૦. હમેશ આનંદિત રહો. ચિંતા દૂર કરો.

૨૧. તમારી શક્તિઓનાં બણગાં ન ફૂંકો કે ન તો એનું પ્રદર્શન કરતા રહો. સાદા ને નમ્ર બનીને રહો.

૨૨. તમારી સાથે સંબંધ ન ધરાવતી વસ્તુઓ પ્રત્યે નિ:સ્પૃહી બનો.

૨૩. સમૂહસંગ અને ચર્ચાથી દૂર રહો.

૨૪. દિવસના થોડા કલાકો એકાંત-જીવનમાં ગાળો.

૨૫. તૃષ્ણા, ઈર્ષ્યા અને સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિથી અળગા રહો.

૨૬. સારાનરસાના વિવેક તથા વૈરાગ્ય દ્વારા લાગણી પર કાબૂ મેળવો.

૨૭. મનનું સમતોલપણું હમેશ જાળવો.

૨૮. વેણ કાઢતાં પહેલાં બે વખત વિચાર કરો. કાર્ય કરતા અગાઉ ત્રણ વખત વિચારો.

૨૯. પાછળ ભૂંડું બોલવું, કોઈની ટીકા કરવી કે ભૂલો શોધવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપો. પ્રત્યાઘાતો માટે સાવધ રહો.

૩૦. તમારી નિજની જ ભૂલો ને

નિર્બળતાઓને શોધી કાઢો બીજાઓમાં માત્ર સારું જ જોવાની ટેવ કેળવો

૩૧ બીજાએ પહોંચાડેલા નુકસાનને ભૂલી જાઓ, ક્ષમા આપો તમને ધિક્કારનારૂ પ્રત્યે સારી રીતે વર્તો

૩૨ વિષધર ભોરિંગની માફક વાસના, ક્રોધ, ગર્વ, મોહ અને લોભનો ત્યાગ કરો

૩૩ ગમે તેટલાં દુઃખ સહેવા તત્પર રહો

૩૪ વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે તમારી પાસે હમેશ થોડાં નીતિસૂત્રો રાખો.

૩૫ ઝેર, ઊલટી, વિષ્ટા કે પેશાબ જેવુ ઇંદ્રિયસુખને ગણો એનાથી સંતોષ ન જ મેળવી શકાય

• ૩૬ વીર્યનો સંભાળપૂર્વક સંગ્રહ કરો જુદા સૂઓ

૩૭ દેવી-માતા તરીકે નારીને માન આપો જિન્સી વિચારનુ નિકંદન કાઢી નાખો સર્વને દંડવત્ પ્રણામ કરો

૩૮ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં, પ્રત્યેક ચીજમા પ્રભુના દર્શન કરો

૩૯ હલકી વૃત્તિઓ મનને ઘેરી વળે, તો સંકીર્તન, સત્સંગ ને પ્રાર્થનાનો આશ્રય લો

૪૦ આવી પડેલી આપત્તિઓનો શાંતિથી-હિંમતથી સામનો કરો

૪૧ તમે તમારે માર્ગે વિચરતા હો, ત્યારે ટીકાની દરકાર ન કરો ખુશામતને કદીયે તાબે ન થશો

૪૨ ધૂર્ત ને દુષ્ટોને માન આપો એમની સેવા કરો

૪૩ તમારી ભૂલોનો ખુલ્લો એકરાર કરો.

૪૪ તંદુરસ્તી જાળવો. રોજિંદાં આસનો ને વ્યાયામ પ્રત્યે બેદરકાર ન બનો

૪૫ હમેશ ચપળ ને ચાલાક બનો

• ૪૬ દાનવૃત્તિથી હૃદય કેળવો અસામાન્ય રીતે દાન કરો. કોઈએ ધાર્યું હોય તેના કરતા અઢકુ ને અધિકું દાનમા આપો

૪૭ વાસનાઓથી દુઃખની પરંપરા વધતી રહે છે સંતોષ કેળવો

૪૮ એક પછી એક ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરો

૪૯. સતત વિચારશીલ બની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કેળવો

૫૦ સર્વ વિચારોની લગામ હાથમા રાખો, વિચારોને ઉન્નત ને પવિત્ર રાખો

૫૧ કોઈ અપમાન કરે, મહેણાં મારે કે ગાળો દે, ત્યારે ગુસ્સે થશો નહિ એ તો માત્ર શબ્દરમત ને અવાજની વિવિધતા જ છે

૫૨ મનને પ્રભુમા આસક્ત રાખો સત્યમય જીવન જીવો

૫૩. પૂર્ણત્વને માર્ગે હમેશ તત્પર રહો, હમેશ કાર્ય કરતા રહો

૫૪ તમારા જીવનનુ ચોક્કસ ધ્યેય રાખો એ તરફ સંભાળપૂર્વક પાય માંડો

૫૫ ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા મૌનના ફાયદા છે. એનો મહાવરો છોડશો નહિ.

૫૬ મનમા વિકાર દાખલ થવાના ચાર મુખ્ય દરવાજા આ છે અવાજ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ અને વિચાર. જાગતા રહેજો !

૫૭ પ્રભુ વિના કોઈનીયે સાથે જીગરજાની ન રાખો બીજાઓ સાથે બહુ જ થોડા ભળો

૫૮ દરેક ચીજમા સંયમ કેળવો. અતિશયતા હમેશ ભયંકર હોય છે

૫૯ દરરોજ આત્મપૃથક્કરણ અને આત્મઅવલોકનની ટેવ રાખો તમારી પ્રગતિનુ માપ જાણતા રહો.

૬૦ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ટાળો તમારી શક્તિનુ જતન કરો અને એકાગ્ર બનો અન્ન, શરીર ને સગાસંબધીઓનો બહુ જ ઓછો વિચાર કરો આત્મા પર વિશેષ ચિંતન કરો

તમારી આ જ જિંદગીમા તમને આત્મદર્શન થવુ જોઈએ

★

ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ

લેખક : શ્રી. જી. રામચંદ્રન્

ગાંધીજીએ પોતાની જીવનકથા ૧૯૨૨ સુધીની જ આલેખી છે. એ પછી, લોકોનો અત્યંત આગ્રહ છતાં, છેક અત્યાર સુધી આત્મચરિત્ર લખવા માટે શાંતિ, અનુકૂળતા ને સમય એ મેળવી શક્યા નથી. એક રીતે જોઈએ તો એ સાલ પછીનું એમનું જીવન એટલે જ સમગ્ર ભારતવર્ષની નવ જાગૃતિનો ઇતિહાસ. ગાંધીજી એક મહાન તીર્થ છે. એ તીર્થના પ્રવાસે દુનિયાભરના અનેક યાત્રાળુઓ આવે છે. સદાય નિકટ રહેતા એમના અંતેવાસીઓને પણ બાપુની પ્રતિભાનાં અનેકાનેક કિરણોનો પ્રકાશ લાધ્યો છે. એવા એક અંતેવાસી શ્રી. રામચંદ્રને ગાંધીજી સાથેના થોડાક પ્રસંગો આલેખ્યા છે.

આ જીવનપ્રસંગોનું મૂલ્ય પશ્ચિમ બંગાળના ગવર્નર, આપણા મહાન નેતા રાજાજીના શબ્દોમાં જ સમજીએ. તેઓ લખે છે:

"કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ કેળવ્યાથી પ્રેમ ને પૂજ્યભાવ ઘટતાં ન હોય, પરંતુ ઊલટાં સતત વધ્યે જતાં હોય, તો તે ગાંધીજી છે. સર્વે સાચા મહાપુરુષો માટે આ કથન કદાચ સાચું હશે ખરું; પરંતુ મારા વ્યક્તિગત અનુભવ ઉપરથી ગાંધીજી વિશે, તો મને એ તદ્દન સાચું લાગ્યું છે. જેમ જેમ એમની સાથે તમે ફરો ને સાથે કામ કરતા જાઓ, તેમ તેમ એમના તરફ તમને વધુ પ્રેમ થવાનો ને તમે વધુ એમના પ્રશંસક બનવાના.

ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગોના પુસ્તકના કર્તા એમના માત્ર પ્રશંસક જ નથી, એમને ચાહનારા પણ છે. આપણી પેલી મૂર્ખ કહેવત પ્રમાણે પ્રેમ આંધળો નથી જ, ઊલટો એક માત્ર પ્રેમ જ સાચો દ્રષ્ટા બની શકે છે.

અનેક પ્રશંસકો વચ્ચે ગાંધીજી રહે છે, છતાં એ બધા પ્રશંસકોમાં નર્મની વૃત્તિ નથી, અને માત્ર હળવું જ સાહિત્ય પચાવવાની મનોવૃત્તિવાળા આજના વાચકો કાજે લખવાની એમનામાં શક્તિ પણ નથી. સાચા પ્રસંગોની આ માળા આપવા માટે જનતા કર્તાની અત્યંત ઋણી છે. આજે આવી સાચી આખ્યાયિકાઓની માગ છે અને જો આવી સાચી કથાઓ કોઈ ન આપે, તો દંતકથાઓ ઊભી થશે અને વાતાવરણને આવરી લેશે."

(૧)

ગાંધીજી એટલે અતિકોમળતા અને અતિકઠિનતાનું કોઈ અસામાન્ય મિશ્રણ. 'वज्रादपि कठोराणि मृदूनी कुसुमादपि' નું સુભાષિત એમને બરાબર લાગુ પડે. કોઈ કોઈ બાબતોમાં સ્વ. દીનબંધુ ઍંડ્રુઝ એમનાથી કટ્ટા વિરોધી સ્વભાવવાળા હતા. કદીયે કડક યા કઠણ થવું એમની પ્રકૃતિમાં જ નહિ. કોકકોક વખત તો સ્વભાવની એમની ઉદારતા ડહાપણની હદને પણ વટાવી જતી.

૧૯૨૬ની સાલ હશે. ગાંધીજી સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં દીનબંધુ રહેતા હતા, ત્યારનો એ પ્રસંગ. બાહ્ય જગતનાં સર્વ સંબંધોથી નિવૃત્ત થઈ, ગાંધીજી સાથે વખતોવખત રહી આરામ મેળવવા જેવો રસ બીજા એકે કાર્યમાં દીનબંધુને પડતો નહિ. એ સમયે મનને આનંદ આપે એટલું જ લેખન કાર્ય માત્ર એ કરતા.

એકાદ આવા પ્રસંગે જ્યારે એ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હતા, ત્યારે દક્ષિણ ભારતના એક જિલ્લામાંથી એક યુવાન કૉંગ્રેસ કાર્યકર આશ્રમમાં આવ્યો. કોઈ મહાઆપત્તિથી એ ઘેરાયો હતો. જિલ્લા કૉંગ્રેસ સમિતિનો એ મંત્રી હતો. જિલ્લા-

સરના કોંગ્રેસ કાર્ય માટે એની પાસે પુષ્કળ નાણુ જમા થયુ હતુ. એક સાચા મંત્રીને છાજે એ રીતે સોંપેલા જુદા જુદા કાર્ય પાછળ એ બધીયે રકમ છૂટે હાથે એણે ખર્ચી હતી, છતા એમા હતો એક મોટો દોષ રકમનો ચોખ્ખો હિસાબ એણે રાખ્યો નહોતો, રસીદ કોઈને આપી નહોતી કે પાવતી લીધી નહોતી ' આ બધી ભૂલનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે સમિતિ આગળ લગભગ એક હજાર રૂપિયાનો હિસાબ એને રજૂ કરવો પડે કે એ રકમ ભરપાઈ કરવી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ

હિસાબ આપવા માટે કે નાણુ ભરી દેવા માટે એને જ્યારે કહેવામા આવ્યુ, ત્યારે એને ભારે આશ્ચર્ય થયુ. એક પાઈ સરખીયે એણે ઉચાપત કરી નહોતી સઘળુ દ્રવ્ય કોંગ્રેસકાર્ય પાછળ જ ખર્ચાયુ હતું એમા તો મુદ્દલે શકા નહોતી.

હિસાબ રાખતાં ચૂક્યો એ ભૂલ તો ખરી જ, એમ એ કબૂલતો હતો પણ કહે, 'પણ સમિતિ માટે કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ માટે પણ હજાર રૂપિયા હુ લાવુ ક્યાથી ?' કોઈનો એ પગારદાર નોકર નહોતો જિલ્લા સમિતિનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતુ તે લોકસેવાની વૃત્તિથી જ અને એટલા જ માટે તો એણે સ્થાનિક અગ્રેજીશાળાની શિક્ષકગીરીને પણ લાત મારી હતી મનની આવી અત્યત વિકટ પરિસ્થિતિમા એણે તુરત એક નિશ્ચય કર્યો ગાંધીજી પાસે જવુ, હકીકત બધી કહેવી, અને અનુદાર સમિતિથી બચવા માટે એમનો આશ્રય મેળવવો

સારીયે વાત ગાંધીજીએ શાતિથી સાભળી દુ ખથી ને ક્રોધથી પ્રજ્વળતા કોંગ્રેસ મંત્રીની કરુણ કહાની પાસે બેઠેલા સ્વ દીનબધુ પણ સાભળતા હતા નમ્રતાથી પણ ખતપૂર્વક ગાંધીજીએ એની પાસે કેટલાક પ્રશ્નોના ખુલાસા માગ્યા ને પરિસ્થિતિની બરાબર ચોખવટ કરી લીધી યુવાને પાઈ સરખીયે ગેરવલ્લે નહોતી કરી એ વિશે શકા નહોતી ચોખ્ખો હિસાબ નહોતો રાખ્યો એ જ હતી એની ભૂલ !

'બોલો હવે હુ શુ કરુ એમ તમે ઇચ્છો છો ?' ગાંધીજીએ પૂછ્યુ

જિલ્લાસમિતિને પત્ર લખી આ ઉપાધિમાથી મુક્ત કરાવવાની એની માગ હતી દીનબધુનુ હૈયુ દ્રવી ઊઠયુ, પણ ગાંધીજીના મુખ પર સખ્તાઈ હતી

'નહિ, નહિ, આવા પત્રો તો હુ કદીયે ન લખુ' ગાંધીજીએ કહ્યુ-'ઊલટુ, હિસાબ નહિ રાખવાનુ તમારુ આ પગલુ ક્ષમાપાત્ર નહોતુ એ નિ સશય છે સાર્વજનિક ફડની પાઈએ પાઈ મારે મન પવિત્ર ટ્રસ્ટ સમાન છે આવા ટ્રસ્ટ માટે તમે બેદરકાર બની શકો નહિ હિસાબ ન અપાય તે પાઈએ પાઈ ઉચાપત થયેલી હુ તો ગણુ સાર્વજનિક કાર્યકર્તાના જીવનમા હિસાબનુ મહત્ત્વ રૂપિયા આના પાઈનુ જ નથી, એના ચારિત્ર્યનુ પણ એ એક વિશિષ્ટ અગ છે આજ અત્યારે યે કાગળ ઉપર ઘણોખરો હિસાબ તમને મળવો જોઈએ જરૂરી પાવતી તમારે ખોળી કાઢવી જોઈએ એમ ન કરો તો સમિતિ તમારી પાસેથી નાણુ ભરપાઈ કરી લેવાને સપૂર્ણ હકદાર છે જરૂર પડે તો માલમિલકત કે જે કઈ સ્થાવર-જગમ હોય તે વેચી-સાટીને પણ આ પ્રકારનુ દેવુ ભરપાઈ કરવુ જોઈએ '

આ વચનોથી યુવાનને સખત આઘાત લાગ્યો મહાત્માજીના સાંનિધ્યમા અત્યાર અગાઉ કદીયે એ આવ્યો નહોતો, એટલે એણે તો માનેલુ કે આ સતની એના ઉપર દયા ને કરુણા વરસશે

યુવાન હતાશ થયો ને બાળકની માફક રડી પડયો.

આ દૃશ્યે દીનબંધુ ઍંડ્રુઝને ઘણા જ અસ્વસ્થ બનાવી મૂક્યા. પશ્ચાત્તાપથી શેકાતા આ યુવાન સાથેનો આવો વર્તાવ અણછાજતો હતો એમ એમણે ગાંધીજી સાથે દલીલો કરવા માંડી.

"હા, પણ એ સાચું પસ્તાય એમ હું ઇચ્છું છું. સંપૂર્ણપણે જાત સુધારે તો જ પશ્ચાત્તાપ સાચો. માત્ર માનસિક પશ્ચાત્તાપનો ઝાઝો અર્થ નથી. પશ્ચાત્તાપ થયાની પરીક્ષા જ એ છે, કે થયેલી ભૂલ બરાબર સુધરે. આ બનાવમાં, સમિતિ હિસાબ માગે કે રકમ ભરપાઈ કરવાનું સૂચવે એ બિલકુલ બરાબર છે. પોતે મહાસભાવાદી છે ને ભણેલોગણેલો પણ છે, એણે પગાર ન લીધો ને સ્વયંસેવક વૃત્તિથી જ કામ કર્યું માટે જ તો એની જવાબદારી વધી ગઈ છે. કોંગ્રેસના નામની શુભ પ્રતિષ્ઠા, જેમ એના પર તેમ પ્રત્યેક મહાસભાવાદી પર નિર્ભર છે; માટે જ કહું છું, એ જલદી પાછો ફરે, પૈસા મેળવે ને પાઈએ પાઈ ભરપાઈ કરે તે પછી જ મારાથી એને કંઈ પણ મદદ કરી શકાય."

પણ ત્યાં તો એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. ઘેર જવાના ટિકિટભાડાના યુવાન પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. ઓછામાં ઓછા પાંત્રીસ રૂપિયાની એ માટે એને જરૂર હતી.

દીનબંધુનું હૈયું પીગળ્યું. એ બોલ્યા: 'એ ગાડીભાડાની રકમ એને આપણે આપીએ, બાપુ! બનતી ઉતાવળે ભલે એ ઘેર જાય. પૈસાની એથી એ વ્યવસ્થા કરી શકે.'

'નહિ, નહિ.' સ્પષ્ટ સ્વરે પુનઃ ગાંધીજી બોલ્યા: 'તમે કે હું ૩૫ રૂપિયા આપીએ ક્યાંથી? આપણે બેઉ નિર્ધન છીએ. બહુ થાય તો આપણી સંભાળ હેઠળ આ વેળા સાર્વજનિક ફંડમાંથી આપણે પૈસા લઈ શકીએ; પણ એ કરવું તદ્દન ગેરવાજબી ગણાય. ગાડીભાડાના એના પાસે પૈસા ન હોય, તો ભલે એ જાય ચાલતો. અત્યારે સમિતિનું એને કરજ તો છે જ. આપણી પાસેથી ઉછીની રકમ લઈ શા માટે એ દેવું એણે વધારવું જોઈએ? અને આ કર્યા પછીયે એ સાચે પંથે વળશે જ એની કોને ખબર છે? આ પરિસ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રથમ પગલા તરીકે ઉછીના લેવાની લાલચ એણે છોડવી જોઈએ કે વધારે પૈસા યે ન માગવા જોઈએ.'

સાંભળીને હવે દીનબંધુ, ખરેખરા ગુસ્સે થઈ ગયા. આટલે દૂર પગે વસડતા પેલા યુવાનને ઘરભેગા થવાની ગાંધીજીની સલાહ એમને મન. મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ટા રૂપ હતી; પણ ગાંધીજી અડગ હતા.

વાણુપાણી બાદ આરામ પછી વહેલા પ્રભાતે યુવાનને આશ્રમ છોડવાનું અંતે નક્કી થયું.

વિદાય વેળા ગાંધીજીએ કહ્યું:

'ઘેર જાઓ, યોગ્ય રીતે વર્તો ને શું કર્યું તે મને જણાવો. તમારા જવાની અત્યંત આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઉં છું. ભગવાન તમારું ભલું કરે!'

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતી વખતે, સ્વભાવ પ્રમાણે દીનબંધુ એને મળ્યા— ત્યાંથી માઈલ પર આવેલા સાબરમતી સ્ટેશન સુધી, એટલે દૂર એની સાથે એ ચાલતા ગયા.

સ્ટેશન પર પેલા કાર્યકર્તાના હાથમાં એમણે ૩૫ રૂપિયા મૂક્યા. કોઈ એક મિત્ર પાસેથી એ રકમ એમણે આણી હતી. વિદાય કરી એ પાછા ફર્યા.

આશ્રમમાં આવ્યા કે તરત જ સીધા દીનબંધુ ગાંધીજી પાસે ગયા હસતા હસતા કહે:

'મારે એક એકરાર કરવાનો છે, બાપુ!'

એમને બોલતા અટકાવી રોકીને હાસ્ય વેરતા ગાંધીજી બોલ્યા

'હા, હા, હું જાણું છું પેલા જુવાનને તમે પૈસા પહોંચાડ્યા હશે તમને હું આજનો ઓછો ઓળખું છું? તમે તો છો જ નઠોર–કદીયે નહિ સુધરવાના!'

અને કોઈ વિદ્યાર્થી નિર્દોષ તોફાન કરતાં ઝડપાય ને હસે–એવું દીનબંધુ એ ટૂંક ખડખડાટ હસી પડ્યા!

(૨)

ગાંધીજીના સ્વભાવનો કોઈ કોઈ પ્રકાર બરાબર યુરોપિયન જેવો જ લાગે. આપણે ન ભૂલીએ કે વિદ્યાર્થી તરીકે લંડનમાં, બેરિસ્ટર હતા ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં, તથા સાર્વજનિક કાર્યકર તરીકે, સર્વ પ્રકારના યુરોપિયનોના નિકટના સહવાસમાં એ આવ્યા હતા એટલે જ તો દુ:ખપીડિતો માટે એમને સહાનુભૂતિ ગજબની હોવા છતાંયે, તે વખતે પોતે સાવ નિર્લેપવૃત્તિ પણ બતાવી શકે છે!

સાબરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એક વખત એક આંધળી આવી મધ્યમ વયની ને પ્રૌઢ તામીલી બાઈ હતી. લાલપીળી પહેરેલી એક સાડીભેર જ એ આવી એ વિના એની પાસે કશુંયે નહોતું નમતા બપોરે તે આવી. શા માટે ને કેવી રીતે આવી એની કોઈનેયે ખબર નહિ આવી ત્યારથી વણાટશાળાના ઓટલા પર શાંતિથી એ બેસી રહી હતી–આશ્રમવાસીઓ એટલું જ જાણતા હતા. આમ તો આશ્રમની હદમાં ભિખારીઓને દાખલ થવાની સખતમ સખત મનાઈ છે આથી કેવા કામસ એને આશ્રમમાં આવવાનું થયું એ વિ તુરત પૂછપરછ શરૂ થઈ, પણ એ તો સાવ સ્વસ્થ થઈ બેઠી રહી

'નથી જોતા આંધળી છું તે?' એને સવાલ હતો

અંતે આશ્રમના વ્યવસ્થાપક મગનલાલ ગાંધીને કાને આ વાત પહોંચી આશ્રમ-નિયમોનું કડક શિસ્તપાલન તો મગનલાલ ગાંધીનું જ

આંધળી પાસે જઈ એમણે કહ્યું

'બહેન, તારે માટે અમો કંઈ જ કરી શકીએ એમ નથી કોઈ પણ રીતે અહીંથી ચાલતી પકડ '

ધાર્યા કરતાં આ તામીલ બાઈ તો ઘણી જ ભૂંડી નીકળી, એની બીજી જ પળે મગનલાલને ખાતરી થઈ ગઈ

'ચાલતી પકડ એટલે? અરે, આ તે મહાત્મા ગાંધીનો આશ્રમ છે, કે કોઈ પોલિસ સ્ટેશન? ભૂખે મરું છું, અન્ન જોઈએ મારે, મારે નથી ઘર કે નથી બાર, એટલે જ તો આ આશ્રમમાં મારે આશરો જોઈએ છે; પણ તમે કોણ છો? મહાત્મા ગાંધી ક્યાં છે?'

આમ મગનલાલ જેવાને પણ જીવનમાં પહેલી વખત સંભળાવનાર એક વ્યક્તિ મળી ખરી; પણ એ તો હતા સાચા સજ્જન બાઈને એમણે ઘણુંઘણું સમજાવી કહ્યું

'ગાંધીજી તો અત્યારે ઘણા જ કામમાં છે વળી આશ્રમમાં ભિખારીઓને કદીયે ખાવાનું અપાતું નથી પ્રત્યેક જન અહીં આઠ આઠ કલાક કામ કરે છે, ત્યારે ભોજન પામી શકે છે. તારું સાચું સ્થાન તો આંધળા માટેના કોઈ 'અપંગગૃહ'માં છે

અમદાવાદની નજદીકજ આવેલ એવા એક ગૃહમાં હું તારી ગોઠવણ જરૂર કરી શકું એમ છું.'

કહેવાનું બધું યે મગનલાલને કહી લેવા દીધું. હવે આંધળીને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે બોલી:

'ગાંધીજી કામમાં છે, એમ ને? ભલે રહ્યા, હું તો નવરીજ છું ને? કામકાજથી એ પરવારે ત્યાં લગી થોભીશ. અને હાં, જો ભાઈ, હું તો છું આંધળી, મારે હાથે તે કેમ કરી કામ થઈ શકે? થવાનું હોય તે થાય. હું તો અહીંથી હઠનાર નથી, નથી ને નથી જ.'

હવે મગનલાલને હાર કબૂલવી પડી. ગાંધીજીને કાને આ વાત અંતે એમણે નાખી.

બાઈ સાથે થોડી વાતચીત બાદ ગાંધીજી બોલ્યા:

'ભલે એ રાત અહીં રહેતી. એની જમવાની વ્યવસ્થા કરો. ક્યાં સૂવું તે એને બતાવી દો. એનું શું કરવું તે સવારે જોયું જશે.'

બીજી સવારે ગાંધીજીએ પેલીને કહ્યું:

'જો, અમે તને કાંતતાં શીખવીશું, આંધળાઓ પણ સુંદર કાંતી શકતા હોય છે. શીખીને તું તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી રાહ જોઉં છું ને પછી કાંતણકામ બદલ તું રળી શકે એટલીજ તારી કમાઈ. આ શરતે રહેવું હોય તો રહે. હા, આશ્રમમાં તારી બધી વ્યવસ્થા થશે ખરી.'

પણ બાઈએ આ માટે કશો ઉત્સાહ બતાવ્યો નહિ. તે જરા ગુસ્સે પણ જણાઈ; છતાં એને કાંતવાનું શીખવાડવામાં આવ્યું. ત્રણ જ દિવસમાં કાંતણકલા એણે આબાદ હસ્તગત કરી લીધી; પણ અઠવાડિયું પૂરું થતાં પહેલાં વધુ કાંતવાની એણે રોકડી ના પધરાવી દીધી. આશ્રમમાં અહીંથી તહીં ભટકવામાંજ એને ભારે રસ પડતો. કરીને કામ તો બેસેજ શેની? કોઈનાં સલાહ સૂચન પણ ગણકારતી નહિ. આશ્રમવાસીઓ સાથે લડવાઝઘડવાનું એણે શરૂ કર્યું. ને, ઊલટું મરજી પ્રમાણે તામીલ ભાષામાં કે ભાંગીતૂટી હિંદીમાં એમને ગાળો ભાંડતી. બે કે ત્રણ વખત એને શાંત પાડવા ગાંધીજીએ પ્રયત્નો કર્યા; પણ તત્કાળ પૂરતી જ એની અસર રહી.

બાઈ વધારે ને વધારે જ બગડતી ગઈ. 'કામ તારે મુદ્દલે કરવું નહિ ને અંટસ રાખી બધા સાથે ઝઘડતાં ફરવું.' નવ નવ દિવસ આમ ચાલ્યું. અંતે દસમે દિવસે ગાંધીજીએ એને તાકીદ આપી દીધી.

એને પાસે બોલાવી દર્ગાવી સૌમ્ય પણ નિશ્ચિંત સ્વરે ગાંધીજીએ કહ્યું:

'કાલે સવારે તારે ચાલ્યાજ જવું એમ મેં નક્કી કર્યું છે. અમદાવાદના 'અંધગૃહ'ના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર હું પત્ર આપીશ, ત્યાં તું જજે. ઇચ્છા હોય તો તને ત્યાં પહોંચતી કરવા માણસ પણ મોકલું.'

સાંભળતાંજ બાઈ રાતીપીળી થઈ ગઈ.

'તમે શું સાચા મહાત્મા છો? કોણે કહ્યા તમને મહાત્મા? મારા જેવી ગરીબ આંધળીને તમે તગેડી મૂકો છો?'

આ શબ્દોની ગાંધીજી પર મુદ્દલે અસર થઈ નહિ. પ્રાર્થના બાદ બીજે પ્રભાતે એમણે તો એને આશ્રમ છોડી જવા કહ્યું. આંધળીએ મક્કમતાથી ઇન્કાર કર્યો. ગાંધીજીના લઘુલિપિલેખક એક તામીલી ગૃહસ્થ હતા. ગાંધીજીએ એમને બાઈ સાથે જવાનું કહ્યું.

પોતાના જ દેશના આ તામીલવાસી પ્રત્યે એણે ધમાલ કરી મૂકી. ન તો એને

પૃથ્વીની ઉંમર

લેખક.
શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર

અરે, માનવીની ઉંમર પુછાય, પ્રાણીની ઉંમર પુછાય, બહુ થાય, તો ઝાડની ઉંમર પુછીએ, પણ આપણે જેના ઉપર વસીએ છીએ તે પૃથ્વીની ઉંમર? વાત વહન સાચી છે. વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી માનવીની નજર સમક્ષ છતું થતું નથી, એને એ બરાબર સમજાતું નથી, ત્યાં સુધી માનવીને કુદરત એક બંધ કરેલો મહાગ્રંથ લાગે છે. લેખક એ ગ્રંથ આપણી પાસે ઉઘાડે છે અને રસાળ રીતે આપણને પૃથ્વીની ઉંમરનો અંદાજ કાઢી બતાવે છે. આ પૃથ્વી બે અબજ વર્ષની છે એ વાત આ લેખ વાંચતા તરત જ સમજાઈ જશે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પૃથ્વી આગળ માનવી કેવો વામણો લાગે છે.

'પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી?'

ઘણાને આ પ્રશ્ન સાવ બેહૂદો અને અર્થહીન લાગશે.

આ જ બેહૂદો પ્રશ્ન અનેક વર્ષ પહેલાં એક શિષ્યે પોતાના ગુરુને પૂછયો હતો. અને ત્યારે ગુરુએ વિના ખચકાયે જવાબ વાળેલો કે, 'પૃથ્વી અનાદિ છે–અનંત છે.'

પૃથ્વી પર ઝાડ, પ્રાણી, મનુષ્ય અને જીવજંતુ રહે છે એ બધાં અનાદિ નથી. એમનો જન્મ થાય છે અને લય પણ થાય છે. કોઈ પાંચદસ દિવસ જીવે છે, તો કોઈનું આયુષ્ય હજાર બે હજાર વર્ષ જેટલું લાંબુ પહોંચે છે, પણ આખરે એ બધાનું મૃત્યુ થાય જ છે. પૃથ્વી પરના

પાસે આવવા દીધા કે ન તો હાથ ઝાલી પોતાને દોરી જવા દીધી.

ત્યારે બિલકુલ અવ્યગ્ર સ્વરે ગાંધીજી બોલ્યા.

'ઠીક, મારી જાતે હું જ એને બહાર લઈ જઈશ. એને સમજણ પાડો કે હાથ ઝાલી ફાટક સુધી હું એની સાથે ચાલતો જવાનો છું.'

બાઈને વાત કહેવામાં આવી. સાંભળતાં જ એ એકદમ કહ્યાગર બની ગઈ. ઝડપથી ગાંધીજી એની પાસે ગયા, હાથમાં હાથ લીધો ને આશ્રમના ફાટક સુધી એની સાથે જ ચાલ્યા. શાંતચિત્તે નમ્રતાથી ગાંધીજીની બાજુમાં જ એ ચાલવા લાગી. દરવાજે આવી, નમ્રતાથી ગાંધીજીએ કહ્યું.

'જો બાઈ, 'અ ધગ્રહ' માં સાગરીતને રહેજે હું, ત્યાં હરેક પ્રકારની તારી સંભાળ લેવાશે. ભગવાન તારું ભલું કરે, જા.'

તે પછી એમણે પેલા તામીલી મિત્રને સાથે જવા કહ્યું. થોડા વખત પછી એ પાછા ફર્યા. વિચિત્ર ઘટના બની ગઈ હતી. થોડે દૂર ગયા પછી, બાઈ એમના તરફ વળી ને કહેવા લાગી:

'લો રાખો મૂકો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પરનો ગાંધીજીનો પત્ર તમારી પાસે, નથી જોઈતી મારે કોઈની મદદ!' આમ બોલતી'કને એ તો ઝડપથી ઊપડી ગઈ!

થોડા દિવસ પછી, પાછળથી ખબર પડી કે એ બાઈ ઢોંગ કરતી'તી. તેવી ખરેખર આંધળી નહોતી તો નહોતી પણ સાથે સાથે સારા ચારિત્ર્યની યે નહોતી!

*

જળકૃત ખડકની ઊંચાઈ માપી, એને, દર વર્ષે એ નદી દ્વારા બનાવાતા પડની ઊંચાઈ વડે ભાગતાં જળકૃત ખડક બન્યાની અવધિ મળે છે. અનેક નદીઓ દ્વારા બનેલા જુદા જુદા જળકૃત ખડકો અને એ ખડકોમાં મળી આવતી જીવનશેષ છાપો (ફૉસિલ્સ) વગેરે પરથી અનુમાન તારવવામાં આવ્યું છે કે, જળકૃત ખડકોની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષની છે. અને એ હિસાબે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષ કરતાં પણ વધારે મોટી છે.

ઉપરની બંને રીતો કરતાં એક ત્રીજી રીત હમણાં જડી આવી છે, આ ત્રીજી રીત વધુ સરળ અને વધુ ચોક્કસ છે.

યુરેનિયમ ધાતુનું નામ બધાંએ સાંભળ્યું હશે. ગયા બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અણુબૉંબ જેમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હતો તે જ આ યુરેનિયમ ધાતુ. આ ધાતુ સ્વયં શક્તિસ્ફુરક (રેડિઓઍક્ટિવ) છે. આ પ્રકારની બીજી ધાતુઓ થોરિયમ, રેડિયમ વગેરે છે. યુરેનિયમ આ પ્રકારની ધાતુઓમાં સૌથી ભારેમાં ભારે ધાતુ છે. આ બધી ધાતુઓના અણુઓ તૂટતા જાય છે. યુરેનિયમ ધાતુ તૂટીને સીસામાં રૂપાંતર પામે છે; પણ આ રૂપાંતર બેપાંચ વર્ષમાં બની જતું નથી. યુરેનિયમના ૬૩૭ તોલા જેટલા જથ્થામાંથી એક તોલા જેટલી ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થવા માટે, એક કરોડ વર્ષ લાગે છે. પૃથ્વી પર આ ધાતુ (યુરેનિયમ) અગ્નિકૃત ખડકો (પૃથ્વીના પેટાની ગરમીથી બનેલા ખડકો)માં મળી આવે છે. યુરેનિયમ ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થતાં હેલિયમ વાયુ છૂટો પડે છે. કેટલાક ખડકોમાં આ રીતે યુરેનિયમ, એનું સીસું અને હેલિયમ વાયુ એકીસાથે મળી આવ્યાં છે.

વધુ ચમત્કારભરી વાત એ છે કે યુરેનિયમના સીસામાં અને સાદા સીસામાં કુદરતી રીતે ભેદ છે. સામાન્ય સીસાનો અણુભારાંક ૨૦૭ છે, જ્યારે યુરેનિયમના સીસાનો ૨૦૬ છે. આ કારણે બંને પ્રકારનાં સીસાં નોખાં તારવી શકાયાં છે. જગતમાં જ્યાં જ્યાં યુરેનિયમ જડ્યું છે, ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે એનું સીસું પણ મળી આવ્યું છે. યુરેનિયમના સૌથી પુરાણા નમૂના અને એમાં રહેલા સીસા દ્રવ્યના આધારે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર દોઢ અબજ વર્ષની અને વધુમાં વધુ ત્રણ અબજ વર્ષની નક્કી કરવામાં આવી છે.

પણ આ થઈ પૃથ્વીની આજ સુધીની ઉંમરની વાત. હવે પછી પણ પૃથ્વી ઘણું લાંબું જીવવાની છે. ઘણાખરા વિદ્વાનો પૃથ્વીની ઉંમર બે અબજ વર્ષની માને છે અને છતાંય કહે છે કે એની જીવનયાત્રાના હિસાબે એણે હમણાં જ યુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો છે!

ક્યાં માનવીનું માંડ સો વર્ષનું મનાતું આયખું અને ક્યાં બે અબજ વર્ષની યુવાન ધરતી માતા!!

★

પંચવટી

મૂળ લેખક :
શ્રી શંભુદયાળ સક્સેના
અનુવાદક
શ્રી રમણિકલાલ કિશનલાલ મહેતા

રઘુકુળના રાજવશી અને અયોધ્યાના રાજાએ સીતાદેવીનો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ શ્રીરામચંદ્રે એ ત્યાગ નહોતો કર્યો ' વનવાસ દરમિયાન પંચવટીમાં લક્ષ્મણ અને સીતાજી સાથે શ્રીરામચંદ્રે કેવા ઉત્તમ દિવસો વિતાવ્યા હતા ' સીતાત્યાગ પછી એ જ પંચવટીના પુનર્દર્શને શ્રીરામચંદ્ર જ્યારે આવ્યા, ત્યારે એમને ભૂતકાળ સતાવી રહ્યો સીતાજી સાથે ગાળેલા એ સમયની મીઠી સ્મૃતિઓ એમને દઝાડી રહી, માત્ર બે જ પાત્રો દ્વારા એ આખોયે પ્રસંગ વેધક રીતે અહીં નિરૂપાયો છે

પાત્રો :

રામ : અયોધ્યાના મહારાજ
વાસંતી : એક વનવાસિની, સીતાની સખી
સ્થળ : ગોદાવરી તટ પર જનમાગ
સમય દિવસનો પહેલો પહોર

(આકાશમાંથી વિમાન ઊતરે છે વિમાનમાં મહારાજ શ્રીરામચંદ્ર બેઠેલા નજરે પડે છે ધીમેધીમે વિમાન પૃથ્વી પર આવે છે રામ એમાંથી ઊતરે છે અને ચારે તરફ નજર કરે છે)

રામ : આ એ જ સ્થાન છે—મારા જીવનનું સૌથી પુણ્યતીર્થ યજ્ઞની દીક્ષા લેતા પહેલાં તીર્થસ્થાન કરવાનો ગુરુ વસિષ્ઠનો આદેશ છે સઘળાં તીર્થોની યાત્રા કરી આવ્યો; છતાંયે અંતરની જ્વાલા પહેલાંની માફક જ પ્રજ્વળેલી છે રોમેરોમ બળી રહ્યું છે આ પાવન તીર્થમાં સ્નાન કર્યા વિના એમાંથી કદી યે છુટકારો મળવાનો છે? (આસપાસ ઘૂમતાં) અહા! અહીંનું વાતાવરણ કેટલું શીતળ છે! કોઈ કપૂર અને ચંદન છાંટી રહ્યું હોય એવું લાગે છે—

[વાસંતી પ્રવેશ કરે છે]

વાસંતી : મહાનુભાવ! આપ કોણ છો?

રામ : (નહિ સાંભળતાં) ક્ષણભરમાં જ અહીં તો પ્રાણ શાંતિસુધાનો અનુભવ કરી રહ્યો છે

વાસંતી : (વધારે નજીક આવીને) મહાનુભાવ! કોણ છો આપ?

રામ : (એને જોઈને) વાસંતી!

વાસંતી : (ચકિત થઈને) તમે તો મને ઓળખતા લાગો છો!

રામ : વાસંતી!

વાસંતી : આપનો અવાજ તો પરિચિત જેવો લાગે છે આપ કોણ છો, દેવ?

રામ : તું જ કહે કે હું કોણ છું, વાસંતી?

વાસંતી : (વિચાર કરે છે) મહાનુભાવ! કોઈ સ્મરણ નથી ચડતું! આપને ક્યાંક જોયા છે એ વાત સાચી.

રામ : હાય! વાસંતી! આજે તું મને પણ ઓળખી શકતી નથી હું એટલો બદલાઈ ગયો છું!

વાસંતી : હું વિચાર કરું છું, મને ક્ષમા કરો, મહાનુભાવ!

રામ : નહિ વાસંતી! તું મને માફ કર મેં તારો અપરાધ કર્યો છે મેં તારી સાધ્વી સખીને કાઢી મૂકી છે જેનું નામ લઈને સંસાર પવિત્ર બને છે એ દેવી પર મેં કલંક લગાડ્યું છે તું મને ઓળખી શકી નથી એ ઠીક થયું છે. હું પાપી રામ એને જ યોગ્ય છું.

વાસંતી : (કેવળ છેલ્લા વાક્ય પર ધ્યાન આપી આશ્ચર્ય પામતાં) રામચંદ્ર–તમે રામચંદ્ર છો? મારી પ્રિય સખી સીતાના સ્વામી રામ તમે?

રામ : મને પાપીને એ દેવીના નામની સાથે ન સંભાર વાસંતી!

વાસંતી : (ન સાંભળતાં) અરે! ક્યાં ગયું તમારું એ દિવ્ય રૂપ? તમે તો જરા યે ઓળખાતા નથી. નથી એ કાંતિ, નથી એ શોભા, નથી એ બળ–આહ! તમારું શરીર તો એકદમ સુકાઈને સાંઠા જેવું થઈ ગયું છે!

રામ : એ કાંઈ જ નથી, વાસંતી! એ સઘળું મારા પાપના એકાદા અંશનું યે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

વાસંતી : કેવું પાપ?–તમે કયું પાપ કર્યું છે?

રામ : તેં ધ્યાન નથી આપ્યું–તેં સાંભળ્યું નથી વાસંતી? મેં તારી સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે!

વાસંતી : (સ્તબ્ધ બની) તમે શું કહો છો એ? સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે? શ્રી અને શોભાની એ મૂર્તિનો ત્યાગ કર્યો છે?

રામ : હા.

[વાસંતી સ્તબ્ધ બની ઊભી રહે છે. એનાથી કાંઈ બોલાતું નથી.]

રામ : મૂગી કેમ ઊભી રહી વાસંતી? મારો તિરસ્કાર કર!

વાસંતી : તમે કહો છો કે તમે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે?

રામ : હા, હું જ એ કહું છું.

વાસંતી : કયા અપરાધને કારણે?

રામ : અયોધ્યાપતિ રામ એક અસતીને ઘરમાં કેમ રાખી શકે, બોલ?

વાસંતી : શું બોલ્યા? સીતા અસતી? સંસારમાં પવિત્રતાનો આદર્શ સ્થાપિત કરનારી સીતા અસતી?–નહિ, કદાપિ નહિ. તમને ભ્રમ થયો હશે, મહારાજ!

રામ : દેવી! તું સાચું કહી રહી છે.

વાસંતી : શું સાચું કહી રહી છું?

રામ : સીતા કદી યે અસતી ન હોઈ શકે. યજ્ઞધૂમ્રસમી તે પવિત્ર છે.

વાસંતી : પરંતુ હમણાં તો તમે કંઈક જુદું જ કહી રહ્યા હતા!

રામ : વાસંતી, દેવી! તું નથી જાણતી. તું વનવાસિની, તપસ્વિની છે. તું ભોળી છે. રામનાં બે સ્વરૂપ છે, એ તું જાણી શકી હોત તો–

વાસંતી : એ શું બોલો છો, મહારાજ!

રામ : હું એ કહું છું કે મારાં બે સ્વરૂપ છે. એક સ્વરૂપમાં હું મહારાજ છું. બીજા સ્વરૂપે છું રામચંદ્ર. પહેલાં સ્વરૂપમાં મેં સીતાને અસતી માની છે, કલંકિત માની છે. એનો ત્યાગ કર્યો છે. ઘનઘોર વનમાં, હિંસક પશુઓનો ભક્ષ બનવાને માટે મેં એને છોડી મૂકી છે. બીજે સ્વરૂપે હું એની આરાધના કરું છું. એને માટે રાતદિવસ રુદન કરું છું. સ્વપ્નમાં એને મળવા માટે તરફડી રહું છું. એની એકાદી ઝાંખી કરવા માટે હું મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શકું છું. એના સ્મરણમાં શરીરના રક્તને મેં સૂકવી દીધું છે.

વાસંતી : મારાથી કંઈ જ નથી સમજાતું મહારાજ!

રામ : રાજાની પાસે હૈયું નથી હોતું: રાજદંડ હોય છે. એને આંખો નથી હોતી: કાન હોય છે.

વાસંતી : મારાથી એ નથી સમજાતું મહારાજ!

રામ : મહારાજના કર્તવ્યનું મેં પાલન કર્યું છે. પ્રજામાં અપવાદ ફેલાઈ રહ્યો હતો, કે સીતા પરપુરુષને ત્યાં રહી આવી

છે; છતા સૂર્યવંશી મહારાજ રામે એનો સ્વીકાર કર્યો છે? કેટલો મહાન અપવાદ હતો! કેટલું ભયાનક કલંક હતું! કોઈ પણ રાજવંશી એ કેમ સહન કરી શકે?

વાસંતી: અને તમે એ બધા પર વિશ્વાસ રાખ્યો?

રામ: મેં નહિ, દેવી! મહારાજ રામે વિશ્વાસ રાખ્યો. મહારાજ પ્રજાની વાત પર અણુવિશ્વાસ કેમ આણી શકે!

વાસંતી: મહારાજ શું કોઈ અન્ય વ્યક્તિ છે? શું તમે અયોધ્યાના મહારાજ નથી?

રામ: મેં હમણાં જ નહોતું કહ્યું, કે મહારાજ થયા પછી મારા બે સ્વરૂપ થઈ ગયા છે. પ્રત્યેક બાબતનો નિર્ણય મારે મહારાજ પ્રદની મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખીને કરવો પડે છે. રામનો નિર્ણય એક વ્યક્તિનો નિર્ણય છે. એને ત્યાં કોઈ કાંઈ જ નથી પૂછતું, દેવી!

વાસંતી: ત્યારે વળી તમે કેવા મહારાજ છો? સત્ય હકીકત જાણવા છતાંયે સત્યનું સમર્થન કરી શકતા નથી!

રામ: હાય! હું એ બધું કેવી રીતે સમજાવું, દેવી, કે જનતાની ઇચ્છા સિવાય રાજાને પોતાનો કોઈ અભિપ્રાય નથી હોઈ શકતો.

વાસંતી: ત્યારે તો તમારી સ્થિતિ ખૂબ દયાજનક છે.

રામ: વાસંતી, તું મારા પર ગુસ્સો નથી કરતી? તારી નિર્દોષ સખીનો ત્યાગ કરવા છતાંયે–એ જાણીને પણ તું મારા તરફ ગુસ્સે નથી થતી?

વાસંતી: પહેલા ક્ષોભની ભાવના જાગી હતી, પણ હવે તો એ પણ નથી રહી.

રામ: તને મારા પર જરાયે ક્રોધ નથી આવતો? તે મારો અપરાધ માફ કરી દીધો? બોલો, બોલો, દેવી!

વાસંતી: મારા મનમાં મહારાજની નિર્દોષતા પર દયા આવે છે. તમારા મુખ પરથી જણાઈ આવે છે, કે કેટલી ભીષણ મનોવેદનાભર્યા તમે વિચરી રહ્યા છો!

રામ: વાસંતી, દેવી!

વાસંતી: મહારાજ, પ્રાયશ્ચિતની અંતર્જ્વાળાએ રજરજ કરીને તમને સૂકવી નાખ્યા છે.

રામ: મારા પાપની ગુરુતા આગળ એ કાંઈ વિસાતમાં નથી, વાસંતી!

વાસંતી: મહારાજ, એ પાપ નથી.

રામ: શું કહ્યું વાસંતી? શું એ પાપ નથી? અરે! એ પાપ નથી? સીતાને કલંકિત કહેવી એ પાપ નથી?

વાસંતી: તમે જાણો છો કે સીતા પવિત્ર છે. લોક કહેણી પર વિશ્વાસ નથી રાખતા. તમારી ભૂલ માટે તમે દુખી રહો છો. તમે કેવળ રાજકીય કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે. તમે લાચાર હતા. સીતાની સાથેસાથે તમે તમારા હૃદયની શાંતિનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. સીતાનો ત્યાગ કરીને ન્યાયદંડનો ખુદ તમારી પર જ પ્રહાર કર્યો છે, ત્યારે એને પાપ કહેવું યોગ્ય નથી.

રામ: તો પછી એને શું કહીશ, વાસંતી? એને રામનું પુણ્ય કહીશ? એને રાજધર્મ કહીશ? કહે, જે યોગ્ય લાગે તે કહે. શું આજે રામ અયોધ્યાનો રાજા છે? આજે એની સમક્ષ એનાં કૃત્યને પાપ કહેવાનું સાહસ કોણ કરશે? રાજકોપને વહોરવા કોણ તત્પર થશે? એક અબળાને ખાતર–જેનું અસ્તિત્વ કોણ જાણે દુનિયામાં છે કે નહિ–રાજાની નિંદા કરવાનું કોઈ નહિ ઇચ્છે.

વાસંતી: એમ ન બોલો મહારાજ!

વનવાસિની વાસંતીનું હૃદય બહારથી ઘવાયેલું નથી દેખાતું, એટલે એમ ન સમજતા કે તે સખી સીતાને માટે દુઃખી નથી. મૈથિલીના દુર્ભાગ્યને ખાતર મારું રોમેરોમ રડી રહ્યું છે. એ દેવીને ઘોર વિપત્તિમાં મૂકનાર માટે મારા અંતરનો જ્વાળામુખી અભિશાપોની વર્ષા વરસાવીને એને બાળીને ભસ્મ કરવા માગે છે–

રામ : એ નારકી તો એને જ લાયક છે, વાસંતી !

વાસંતી : પરંતુ—

રામ : પરંતુ-બરંતુ કાંઈ નહિ વાસંતી ! અભિશાપ આપ: એને ઠામે. પરમાત્માને પ્રાર્થના કર કે જન્મજન્માંતર માટે એ પાપીની શાંતિ છીનવી લે.

વાસંતી : શા માટે નહિ મહારાજ ? હું જાણું છું કે સખી જાનકીની સાથે કેટલો અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે ! કલ્પી શકાય નહિ, એવાં દુઃખોનો એને સામનો કરવો પડ્યો હશે; પરંતુ જ્યારે હું જોઉં છું, કે મહારાજે એને દંડ દઈને પોતાની જાતને જ સૌથી વધારે દંડ આપેલો છે, ત્યારે હૃદયમાં તમારા તરફ સહાનુભૂતિ જાગે છે. ક્રોધ ગળી જાય છે. કરુણા ઊભરાઈ આવે છે, મને ખાતરી છે કે મારી સખી પણ તમને આવી દશામાં જોઈને રડી પડે, માફ કરે.

રામ : શું કહ્યું ? સીતા મને માફ કરશે ? સાચે જ વાસંતી, એ દેવી મને જરૂર ક્ષમા કરશે. એના પ્રતિ આથી યે વધારે અન્યાય કરું, તોપણ એ રજમાત્ર ગુસ્સો નહિ કરે!

વાસંતી : મહારાજ, મારી સખીના શીલસ્વભાવથી, આપ પરિચિત છો.

રામ : એમ ન કહે વાસંતી ! સ્વાર્થી રામ શીલસ્વભાવની કદર જાણતો હોત, પ્રેમનું એની આગળ જરા જેટલું યે મૂલ્ય હોત, તો તે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી દેત; પરંતુ સીતાને કલંકિત કરીને કાઢી ન મૂકત. પ્રેમ કરતાં રામને યશ વધારે પ્રિય છે. એની દૃષ્ટિએ મર્યાદા, સીતા કરતાં અધિક સુંદરી છે.

વાસંતી : મેં સાંભળ્યું છે, કે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સહધર્મિણીના સ્થાને તમે મારી સખીની સુવર્ણપ્રતિમા બનાવરાવી છે–

[રામ મૌન રહે છે.]

વાસંતી : મૂગા કેમ ઊભા રહ્યા મહારાજ ? એ શું આપના હૃદયનું ઐક્ય પ્રમાણ નથી ? અને પ્રમાણની જરૂર પણ શી છે? આપનો ચહેરો પોકારીપોકારીને કહી રહ્યો છે, કે જાત પર કેટલો બધો અત્યાચાર કરીને તમે તમારી પ્રિયાને દૂર કરી છે.

રામ : બસ કર, વાસંતી ! બસ કર. ઓહ ! બસ, હવે એ વાતને તું સંભારીશ નહિ.

વાસંતી: (પ્રસંગ બદલવાની ઇચ્છાથી) મેં સાંભળ્યું છે કે તમે યજ્ઞની દીક્ષા લઈ રહ્યા છો, તો પછી અહીં જનસ્થાનમાં ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ?

રામ : જનસ્થાનમાં આવ્યા સિવાય શું રામનો યજ્ઞ કદીયે પૂર્ણ થઈ શકે ખરો ?

વાસંતી : તમે એકલા જ આવ્યા છો? કુમાર લક્ષ્મણને સાથે નથી લાવ્યા ?

રામ : એકલો જ આવ્યો છું; પરંતુ મારી વાતનો ઉત્તર તો આપ, વાસંતી.

વાસંતી : કઈ વાતનો ?

રામ : એ જ કે ગોદાવરીના તટ પર જનસ્થાન અને પંચવટીનાં દર્શન કર્યાં વિના શું રામનો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂરો થાય ખરો ? એ બન્ને રામના જીવનનાં સૌથી

મહાન પુણ્યતીર્થ છે, જ્યાં પ્રિયા જાનકીની સાથે જીવનના સૌથી સુંદર વર્ષો વિતાવ્યાં હતાં તને યાદ છે ને વાસંતી, એ દિવસો, જ્યારે અહીં ક્યાંક આટલામાં જ મૈથિલી નિજ હાથે મૃગબાળને હરિયાળું ઘાસ ખવરાવતી હતી, ગોદાવરીમાંથી જળ લાવીલાવીને પોતાના વાવેલા છોડવાઓને સીંચતી હતી, વનફૂલોની માળાઓ ગૂંથી-ગૂંથીને મને પહેરાવતી હતી કહે, એ બધું યાદ છે કે ભૂલી ગઈ?

[વાસંતી રડી પડે છે]

રામ: રડીશ નહિ, વાસંતી! ધીરજ રાખ અને મને સહાય કર યજ્ઞની દીક્ષા લેવાનું મુહૂર્ત પાસે છે. તારી મદદથી જ હું જનસ્થાન, અને પંચવટીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું 'હું અશક્ત બની ગયો છું અશક્ત બની ગયો છું મને દોરીને લઈ ચાલ, વાંસતી'

વાસંતી (આંસુ લૂછીને) ચાલો મહારાજ!

[રામને હાથનો ટેકો આપે છે અને બને ધીમેધીમે જાય છે]

દૃશ્ય બીજું

રામ: વાસંતી, કેટલાંયે વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં યે હજુ કાલની વાત હોય એમ લાગે છે જાણે હમણાંજ સીતા કોઈ લતામંડપમાંથી નીકળીને બહાર આવવાની ન હોય!

વાસંતી. સખી સીતાની સાથે જે જે સ્થળે તમે વસી ચૂક્યા છો એની સ્મૃતિ જાગે એ સ્વાભાવિક છે

રામ: જ્યારે એનું નામ માત્ર બાકી રહી ગયું છે, ત્યારે ય એ અહીં આસપાસમાં ક્યાંક છુપાઈ રહી હશે એવું લાગે છે એ અહીં નથી એ જાણવા છતાંયે હૃદયમાં થાય છે, કે કુંજોની છાયામાંથી જાણે હું એને ખોળી લાવું

વાસંતી: (ચાલતાચાલતા એક લતાગૃહ દાખવીને) જુઓ મહારાજ, આ એ જ લતાગૃહ જ્યાં લાંબા સમય સુધી બેસીને તમે મારી સખીની પ્રતીક્ષા કરી હતી

રામ: અને તે ગોદાવરીમાંથી જળ લેવા ગઈ હતી

વાસંતી: હા, હા

રામ: પરંતુ ઊડતા હંસને જોવામાં એટલી તલ્લીન થઈ ગઈ હતી, કે હું તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો એ વાત જ તે ભૂલી ગઈ હતી ને પાછી ફરી ત્યારે અપરાધિનીની માફક હાથ જોડીને મારી સન્મુખ ઊભી રહી હતી.

વાસંતી: અને એ જોઈને તમે હસી પડ્યા હતા મહારાજ! એ વેળાએ તમારું હૃદયવિધાન કોઈ બીજા જ પ્રકારનું હતું

રામ: એ પ્રસંગને ફરીથી ના ઉખેળ, વાસંતી!

વાસંતી. (થોડે આગળ જઈને) લો મહારાજ! જુઓ સામે પંચવટી છે.

રામ: વાસંતી! દેવિ! પ્રિયા જાનકીને એ સ્થળ કેટલું પ્રિય હતું, એ તો તું જાણે છે ને? વૈદેહીની સાથે અહીં ઊભા રહીને પહેલવહેલાં મેં ભગવતી ગોદાવરીનાં દર્શન કર્યાં હતાં એ દિવસ કેવો ધન્ય હતો! આજે હું એકલો છું!

(આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે)

વાસંતી: ફરીથી એક દિવસ તમે મારી સખીની સાથે અહીં આવજો, મહારાજ!

રામ: વાસંતી! શું સાચે જ એવો દિવસ આ જીવનમાં ફરીથી આવશે ખરો?

વાસંતી: આવવો તો જોઈએ, મહારાજ!

રામ: એક ક્ષણ માટે પણ, વાસંતી જો એ સુખ પાછું મળે તો પછી મારે બીજું કાંઈ જ નથી જોઈતું.

(દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખે છે.)

વાસંતી: (પહાડી તટ પર ચઢીને) મહારાજ! ભગવતી ગોદાવરીનો જલરાશિ જુઓ!

રામ: અભાગી રામ ભગવતી ગોદાવરીને પ્રણામ કરે છે.

(હાથ જોડી પ્રણામ કરે છે.)

વાસંતી: ચાલો મહારાજ! સીતા-તીર્થનાં દર્શન કરીએ.

રામ: (ચાલતાંચાલતાં) વાસંતી, અહીં જો, આ વૃક્ષોની છાયામાં આપણી પર્ણકુટી હતી.

વાસંતી: પર્ણકુટીના દ્વારની સામે આંબો હજુ ઊભો છે. એની છાયામાં બેસીને મારી સખી મોરના નાચ ન્યાળતી હતી.

રામ: આ સ્ફટિકશિલા પરથી વૈદેહીની સાથે કેટલી યે વાર વનની શોભા ન્યાળી હતી. આજે એકાકી ઘડીભર માટે બેસી લઉં?

(બેસે છે.)

વાસંતી: મહારાજ, મારી સખીએ જે મૃગબાળોને લાડપ્રેમથી પાળ્યાં હતાં, તેઓ હજુ સુધી એને ભૂલ્યાં નથી. અવારનવાર અહીં આવીને તેઓ આ શિલાને સૂંઘે છે, અને કુંજોમાં એને ખોળતાં ફરે છે.

રામ: વાસંતી! હજુ સુધી યે પોતાનો પ્રેમ જાળવી રહેલ એ પશુપક્ષીઓ ધન્ય છે. મારાથી તો એ પણ ન બન્યું. એના વિશ્વાસનો મેં કેવો સુંદર (!) બદલો આપ્યો!

(દુઃખી થાય છે.)

વાસંતી: મહારાજ, આમ દુઃખી થવાથી તમે બધું શી રીતે જોઈ શકશો? અહીં તો કણેકણમાં તમને સખી મૈથિલીની સ્મૃતિઓ સાંપડશે.

રામ: ચાલો, આગળ જઈએ.

(ઊઠીને ચાલે છે.)

દૃશ્ય ત્રીજું

(એ જ સમય ને સ્થળ)

વાસંતી: મહારાજ! તમને યાદ નહિ હોય, કે એકવાર આ સઘન કુંજમાં તમે છુપાઈ ગયા હતા. અને મારી સખી તમને શોધીશોધીને થાકી ગઈ હતી. કુમાર લક્ષ્મણ પ્રથમથી જ ક્યાંક ગયા હતા.

રામ: યાદ છે, યાદ છે વાસંતી...મને ન જોતાં મૈથિલી આશંકાથી મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ હતી. અને ભાન આવતાં મને જોઈને એટલું બધું રડી હતી! હું અત્યંત નિષ્ઠુર છું. મેં સદા યે એના આંસુ સાથે રમત કરી છે.

વાસંતી: આ તરફ આવો મહારાજ! તમે પહેલાં કદી યે ન જોઈ હોય એવી એક ચીજ બતાવું, પણ એક શરતે.

રામ: શી?

વાસંતી: કે તમે રુદન કર્યા વિના એ જોશો.

રામ: વાસંતી! તને શું એમ લાગે છે કે હું ફોગટ જ રડું છું! સાચું માન સખી! હું મારા હૃદયને ખૂબ બાળું છું. વિવશ બની જાઉં છું ત્યારે–

વાસંતી: (વૃક્ષની પાસે જઈને) જુઓ મહારાજ!

[રામ આગળ જઈને જુએ છે, વૃક્ષ પર જ્યાં ત્યાં સુંદર અક્ષરોમાં રામનામ અંકિત થયેલું નજરે પડે છે. તે ઊપસી આવવાથી ખૂબ સ્પષ્ટ વંચાય છે.]

રામ: આ અક્ષરોમાંથી પ્રિયાનો પ્રેમ નીતરી રહ્યો છે–હાય! એને મારા અને મારા નામ પર કેટલો સ્નેહ હતો!

વાસંતી: અને અહીં આ ચિત્રણ પણ જુઓ.

રામ: પાછું વળી શું છે? (ફરીને જુએ છે) અરે! આ તો ધનુર્ભંગનું ચિત્ર છે! વૈદેહી બન્ને હાથે મારા ગળામાં જયમાળા પહેરાવી રહી છે. વાસંતી, સખી! મને માફ કરજે! આ દૃશ્ય તો મારાથી નથી જોયું જતું.

(રડે છે)

વાસંતી: (આંખમાનાં આંસુ લૂછીને) આ ચિત્ર આલેખીને મારી સખી પછી અહીં ઝાઝા દિવસ સુધી નહોતી રહી.

રામ: પ્રિયા જાનકીના હાથનાં આ ચિત્રો પ્રકૃતિએ કેટલી કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખ્યાં છે! મેં એ જાનકીને મારે હાથે જ દૂર ફેંકી દીધી!

વાસંતી: હાથે કરીને ફેંકી દીધી, તેથી શું થયું? હૃદયમાંથી તો દૂર કરી શક્યા નથી ને?

રામ: એ મારા હાથની વાત નથી, વાસંતી.

(રડે છે)

વાસંતી: અહીં લાવીને મેં વ્યર્થ મહારાજનો જીવ દુભાવ્યો. ચાલો, હવે તમે થાકી ગયા હશો. થોડીવાર આરામ કરો.

રામ: વાસંતી! રામને આ જન્મમાં આરામ ક્યાં છે? રામ તો રાજધર્મમાં જકડાયેલો છે. અહીં ફરતો હોવા છતાં યે ક્ષણેક્ષણે એને અશ્વમેધ યજ્ઞનું સ્મરણ થઈ રહ્યું છે. એ દુષ્ટ રાજધર્મે જ મને મારી પ્રેયસીથી વિમુખ કરી દીધો છે. એ જ હવે એને સ્મૃતિપૂર્વક એકાંતમાં બે ઘડી હસવા કે રડવા પણ નથી દેતો.

(વ્યાકુળ બને છે)

વાસંતી: તો મહારાજ શું આરામ લીધા વગર જ ચાલ્યા જશો?

રામ: હા, હવે હું ચાલ્યો જઈશ. હવે તો હું અયોધ્યાનો મહારાજા છું ને? મારો સમય બહુ કિંમતી છે. એ હું મારા રોવા-કરવામાં કેમ વિતાવી શકું?—પણ તું વાસંતી! તું જેવી રીતે સીતાને યાદ રાખી રહી છે, તેવી રીતે આ અધમ રામને પણ યાદ રાખીશ ખરી?

વાસંતી: રામ અને સીતાને મારા જીવનથી કોઈ શું દૂર કરી શકવાનાં છે? મારી આગળ તો તેઓ સદાયે સાથે જ રહેશે.

રામ: વાસંતી, તું મહા પુણ્યાત્મા છે. તારું જીવન ધન્ય છે. જ્યારે રામ સીતાને કાજે તરફડી રહ્યો છે, જ્યારે એનામાં કોણ જાણે કેટલા યે જન્મોનું અંતર પડી ગયું છે, ત્યારે તારા હૃદયમાં એ બન્ને એક છે.

વાસંતી: મહારાજ! તેઓ બન્ને ફરીથી એક થશે. મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે તેઓ ફરીથી પાછાં મળશે.

રામ: અહીંથી જતાં પહેલાં તારી એ દઢ આશાને મારા મનમાં ભરી દે વાસંતી! આ પાપી જીવન ખૂબ જળી ચૂક્યું છે. હવે એને થોડીવાર સુખથી જીવવા લાયક બનાવી દે! બનાવી દે! વાસંતી!

(વ્યાકુળતા અનુભવે છે)

વાસંતી. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો એમ જ થશે. ધીરજ ધરો, મહારાજ!

[વાસંતી હાથને ટેકે રામચંદ્રને વિમાનમાં ચઢાવે છે. રામ રુદન કરે છે. વિમાન ધીમેધીમે ઉપર જાય છે. વાસંતી પગડ ખાઈને પૃથ્વી પર પડે છે.]

(પડદો પડે છે)

*

સંત ફ્રાંસિસ

લેખક:
શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

આ કથા મોકલતાં લેખકે તંત્રી ઉપર મિત્રભાવે એક પત્ર લખ્યો છે, તેમાં લખેલી આ લીટીઓ અહીં નોંધવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. તેઓ લખે છેઃ "'સંત ફ્રાંસિસ' કાલે રાત્રે પૂરું કર્યું. બોધિસત્વનું આજે શરૂ કર્યું છે. બંને તા. ૨૫મીએ મુંબઈ આવવાનો છું, ત્યારે લેતો આવીશ. તમે મને આ કામ સોંપ્યું તે બદલ ખરેખર મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. આ કામથી તમે મને આર્થિક સહાય કરી છે તે માટે નહિ, તમારા સંપાદન નીચે ચાલનારા માસિકમાં મારી વાર્તા છપાવીને પ્રસિદ્ધિ આપશો એ ખાતર નહિ, પણ જે પ્રકારની કથાઓ આ છે તે મનને અપૂર્વ શાંતિ આપનારી છે, તે બદલ તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મારા મોટાભાઈના અચાનક જવાથી મનને જે ભારે આઘાત લાગેલો, તેને હળવો કરવામાં સંત ફ્રાંસિસનું જીવન ઔષધિરૂપ નીવડેલું છે. સ્વ. મહાદેવભાઈ જેવા ભક્તને હાથે લખાયેલી એ પુસ્તિકા (સંતફ્રાંસિસ) આત્માને ઓળખાવનારી છે. આપણા સમાજને આજની ઘડીએ જેવા આગેવાનો જોઈએ છે, તેવા અગ્રણીઓ પેદા કરવાની શક્તિ ધરાવનારી એ કથા છે. અસ્તુ."

"એક મોટા કાપડિયાનો દીકરો, રંગીલો લડવૈયો સિપાહી, અંતે બધું છોડી પ્રભુને નામે ભિખારી સંન્યાસી કેમ બન્યો, અને માણસ કે પશુપક્ષી બધાં પર પ્રેમ કરી, ત્યજાએલાંઓને અપનાવી, પતિત સમાજમાં ધર્મતેજ કેમ પાછું આણી શક્યો, એની આ એક ટૂંકી કથા છે. આ ભગવદ્ભક્ત સંન્યાસી આપણા દેશનો નથી અથવા આપણા ધર્મનો નથી એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન સરખું જતું નથી. પૂર્વ શું અને પશ્ચિમ શું. બધે ધાર્મિકતા તો એક જ વસ્તુ છે. આજે યુરોપનો જીવનપ્રવાહ આપણા જીવનપ્રવાહથી જુદો પડે છે, એ ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે હમેશ એમ જ હતું. યુરોપમાં જે ફેરફાર થયો છે તે આ બસો વરસની અંદરનો જ છે. તે પહેલાંની યુરોપની ધર્મભાવના અને આપણી ધર્મભાવના વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. આપણે તો જાણીએ છીએ કે બધા પ્રતિષ્ઠિત ધર્મો એક જ ધાર્મિકતાની જુદીજુદી શાખાઓ છે. કોઈ મહાવૃક્ષની મોટીમોટી શાખાઓ ભલે ભિન્નભિન્ન દિશાએ જતી દેખાય, પણ એ બધી શાખાઓમાં જીવનરસ તો એક જ હોય છે; એ બધી શાખાઓ એક જ પ્રકાશની ઉપાસના કરે છે અને એ બધાંનું જીવનકાર્ય પણ એક જ હોય છે. આ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે, કે કોઈ પણ બે વસ્તુમાં અમુક સરખાપણું પણ હોય છે અને અમુક ભેદ પણ હોય છે. ભેદ તરફ તરત ધ્યાન જાય છે. અનેકવાર ભેદ કઠે છે અને તેથી એ ભેદ જ સત્યરૂપ દેખાય છે. એ ભેદ જ વસ્તુનું પરમ રહસ્ય મનાય છેઃ પણ ખરેખર એવું નથી. આપણને જુદાં પાડનાર તત્ત્વો કરતાં આપણને એકઠાં આણનાર–એક બનાવનાર–તત્ત્વો વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે સમર્થ અને વધારે સ્થાયી હોય છે."

–કાકાસાહેબ કાલેલકર

સન ૧૧૮૨મા ઇટલિના એસાઇઝી શહેરમા બર્નાર્ડોન નામના એક કાપડિયાને ત્યાં આ સતનો જન્મ થયો હતો. જન્મ વખતે બર્નાર્ડોન ફ્રાંસમાં હતો તેથી પુત્રનું નામ ફ્રાંસિસ પાડ્યુ પૈસેટકે સુખી એવા માબાપને ઘેર ફ્રાંસિસ લાડકોડમા ઊછર્યો જુવાનીમાં આવતા ફ્રાંસિસ મોજમજા અને વિલાસ તરફ ઢળ્યો પૈસાદાર બાપનો દીકરો એટલે કેટલાય જુવાનિયા એની ફરતા ફરી વળ્યા ફ્રાંસિસ લહેરીલાલાનો સરદાર મનાતો સારા સારા કપડા પહેરવા, ગાનતાન કરવાં અને મોજમજા ઉડાવવી એ રીતે એનુ જીવન ચાલ્યું

પણ મૂળ જીવ ઊચી ભૂમિકાનો એટલે એ વિલાસવૈભવમાં યે એ ગરીબોને ભૂલનો ન હતો.

એકવાર ફ્રાંસિસ પોતાના બાપની પેઢી ઉપર બીજા વેપારી સાથે મખમલનો સોદો કરતો હતો બન્ને વેપારી એકધ્યાનથી વાટાઘાટ કરી રહ્યા હતા એવામા એક ભિખારીએ આવીને હાથ લબાવ્યો બેમાથી એકેય વેપારીનુ ધ્યાન ન હતુ પેલાએ જરા મોટેથી બૂમ પાડી ‘એ શેઠ, આ ગરીબની સામે જરા તો દયા બતાવો!’ એકચિત્તે વેપારની વાત ચાલતી હતી, તેમા વિક્ષેપ પડતા બન્ને જણ ધગી ઊઠ્યા અને પેલા ભિખારીને ધુત્કારી કાઢ્યો લેવડદેવડ થઈ ગયા પછી ફ્રાંસિસે ચારેકોર જોયુ તો પેલા ભિખારીને ન દીઠો એના મનમાં એકદમ વિચાર આવ્યો ‘ધનની લાલચમા મે આગળ આવેલા ગરીબ માણસને હાંકી કાઢ્યો શુ એ ગરીબ માણસ કરતા પેલો સોદાગર વધારે મોટો?’ આમ વિચાર આવતા એ એકદમ ઊઠી ઊભો થયો

મખમલના તાકા પડ્યા રહ્યા ને તેણે પેલા ભિખારીની પાછળ દોટ મૂકી જોતજોતામા એને પકડી પાડ્યો ભિખારીને જોતા જ ફ્રાંસિસ એને ભેટી પડ્યો અને ‘મને માફ કરજે મે લક્ષ્મીના મદમાં અંધ બનીને તારા સામે ન જોયુ ’ આમ કહી પોતાના ખીસામાથી પૈસા કાઢી ભિખારીના ગજવા ભર્યા, અને એ જ વખતે મન સાથે ગાંઠ વાળી કે ‘હવેથી કદી આગળ આવેલ દીનદુખીને તરછોડીશ નહિ ’ એ પ્રતિજ્ઞા જીવનભર એણે પાળી

ફ્રાંસિસ વીસેક વર્ષનો થયો, તે વખતે ઇટલિના બે શહેર એસાઇઝી અને પેરૂજિયા વચ્ચે ઝઘડો થયો એસાઇઝીના શહેરીઓએ કેટલાક આપખુદ અમીરોને ગામ બહાર કાઢી મૂકેલા, તેમની વહારે ચડીને પેરૂગિયાવાળાઓએ એસાઈઝી ઉપર ચડાઈ કરી ફ્રાંસિસ બહાદુર લડવૈયો હતો પોતાના શહેરના રક્ષણ માટે એણે હથિયાર બાંધ્યા અને પોતાની ટુકડી સાથે લડવા ચાલ્યો રણમેદાન ઉપર ફ્રાંસિસની ટુકડી કેદ પકડાઈ

એસાઈઝીના જુવાનોને એક મોટા કેદખાનામા પૂરવામાં આવ્યા એમા બધા જુવાનોએ સંપ કરીને એક કેદીને સૌથી નોખો કાઢ્યો, એની સાથે અબોલા લીધા, એનો બહિષ્કાર કર્યો સૌ એને ફિટકાર આપીને કહેવા લાગ્યા ‘તારે લીધે જ એસાઈઝીની હાર થઈ તું બેવફા ન નીવડ્યો હોત, ખરે વખતે ઢીલો ન પડ્યો હોત, તો એસાઈઝીની જરૂર જીત થાત ’ એ તરછોડાયેલો જુવાન બિચારો ગરીબડો, ઉદાસ, દીન મોં કરી એકલો અટૂલો એક ખૂણામા જઈને પડ્યો એની દશા જોઈને ફ્રાંસિસનુ દિલ પીગળ્યુ

એની પાસે જઈને એને પ્રેમથી પોતાની સોડમાં લેતાં એણે કહ્યું: 'બીજા ભલે ગમે તેમ બોલે, કોઈ ભલે તારી સાથે ન બોલે, હું તારી સાથે છું; તું જરાય ગભરાઈશ નહિ.' આમ કહી ફ્રાંસિસે પોતાની પથારી એની પાસે કરી. બન્ને સાથે જમે, સાથે સૂએ, સાથે જ ભગવાનનું ભજન કરે. આમ દુનિયાથી તજાયેલાને પોતાની છાતીએ ચાંપવાનું કામ ફ્રાંસિસે જેલમાંથી શરુ કર્યું. એક વર્ષ સુધી ફ્રાંસિસ જેલમાં રહ્યો. તે દરમિયાન બીજા પણ કેટલાક જુવાનો એની સાથે ભળ્યા અને પેલા તજાયેલા જુવાન ઉપરનો સૌનો રોષ તો ઓછો જ થઈ ગયો.

એક વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી સુલેહ થઈ. ફ્રાંસિસ છૂટીને ઘેર આવ્યો. ફરી એકવાર લડવાનો પ્રસંગ આવતાં એ ઘોડેસવાર થઈ, હથિયાર પડિયાર બાંધી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે જતાં એ એકાએક બીમાર પડ્યો. માંદગીમાં એને કોઈ અગમ્ય વાણી સંભળાઈ: 'પાછો ફર, તારે માટે એ લોહિયાળો માર્ગ નથી!' ફ્રાંસિસ અપકીર્તિનો ભય છોડી ઘેર પાછો ફર્યો. ઘેર આવીને એ ઊંડા વિચારમાં પડ્યો અને આ દેહ શા વાસ્તે મળ્યો છે, મનુષ્યજીવનનો હેતુ શો છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જૂના રંગીલા દોસ્તો તો એની ફરતા વીંટળાયેલા જ હતા; પણ એ વખતે એક મિત્ર એવો મળ્યો, જેની આગળ ફ્રાંસિસે પોતાના દિલની વરાળ કાઢવી. એ હૈયું હળવું કરવા લાગ્યો. પછી તો ફ્રાંસિસ બીજા દોસ્તોથી અળગો થઈ એ મિત્ર સાથે વારંવાર એકાંતમાં જઈ માનવજીવન વિષે અત્યંત ગંભીરપણે ચર્ચા કરવા લાગ્યો.

એકવાર ફ્રાંસિસના આ એકાંતિક જીવનનો પરચો એના પેલા ઈશ્કી મિત્રોને પણ મળી ગયો. એક દિવસ ફ્રાંસિસે પોતાના દિલોજાન દોસ્તોને ખાણા માટે નોતર્યાં. યુરોપના રિવાજ મુજબ ખાણા પછી સૌ દારૂ પીને નાચરંગમાં મશગૂલ બન્યા. ફ્રાંસિસને એક સિંહાસન ઉપર બેસાડી એના માથા ઉપર મુગટ પહેરાવ્યો અને સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ફરી દારૂનાં બાટલાના બૂચ ખૂલ્યા અને નાચારંભ શરૂ થયો. ઘેનમાં ચકચૂર બનીને મિત્રો નાચતા-કૂદતા ઘડીવાર મસ્ત બન્યા; પણ જરાક જાગીને જુએ તો એમનો રાજા સિંહાસન ઉપર ન મળે! એકદમ નાચગાન થંભી ગયાં. શોધાશોધ થવા લાગી. આખરે એક ખૂણામાં શાંતિથી વિચારમગ્ન દશામાં ફ્રાંસિસને બેઠેલો તેઓએ જોયો અને સૌ બૂમ પાડી ઊઠ્યા: 'આપણે ત્યાં શોધીએ છીએ ને સાઈસાહેબ તો અહીં અદબ વાળીને બેઠા છે.' આમ કહી સૌ વીંટળાઈ વળ્યા. એક જણે ઉતાવળે સાદે પૂછ્યું: 'તને થયું છે શું ફ્રાંસિસ?'

'અરે થાય શું?' બીજો એક મિત્ર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: 'એને હવે બૈરી લાવવી છે.'

'ખરી વાત.' ફ્રાંસિસના ચહેરા પર આછું હાસ્ય ફરક્યું. એ ગંભીરપણે બોલ્યો: 'તમારી કલ્પનામાં ન આવે એવી રૂપાળી ને શ્રીમંત સ્ત્રી મારે લાવવી છે.'

પેલા દોસ્તો મજાક સમજ્યા નહીં, પણ ફ્રાંસિસના શબ્દોમાં સંપૂર્ણ ગાંભીર્ય હતું. એ સંસારથી વિમુખ બન્યો હતો.

ધીમેધીમે એનું મન વેપારરોજગારના કામમાંથી ઊઠવા લાગ્યું. એકવાર એ રોમની યાત્રાએ ગયો. આપણે ત્યાં

કાશીમાં જેમ જાત્રાળુઓ ફરતા ભિખારીઓ વીંટળાઈ વળે છે તેમ રોમમા જાત્રાળુને ભિખારીઓ ફરી વળતા અને જાત્રાળુઓ ભિખારીઓનાં ટોળાથી ત્રાસી જતા. પણ ફ્રાંસિસને એ ભિખારીઓના ટોળાં જોઈને જુદો જ વિચાર આવ્યો. "આ લોકો ગરીબ છે જાત્રાળુની પાછળ હાથ લાંબો કરીને કરગરતા હડધૂત થતા ચાલ્યા જાય છે એમને કેવી લાગણી થતી હશે? એ લાગણીનો જાતે અનુભવ કરવો જોઈએ" એવો વિચાર આવતાં જ એ સેંટ પીટરના દેવળ પાસે ગયો અને ત્યા ભિખારીઓની હાર લાગી હતી, તેમાંના એકને કહ્યું 'તારો કોટ, તારું ફાટલું ખમીસ, તૂટલી ટોપી અને લઘરા જેવી પાટલૂન મને આપ અને આ મારાં કપડાં તું પહેર તારો હુ આભાર માનીશ'

પેલો ભિખારી તો થડીભર જોઈ જ રહ્યો; પણ ફ્રાંસિસ ખરેખર કોટખમીસ ઉતારવા લાગ્યો, ત્યારે એણે પોતાનાં ચીથરેહાલ કપડાં કાઢી આપ્યા અને ફ્રાંસિસનો કીમતી પોશાક પહેરીને એની સામે આભારભરી નજરે જોઈ રહ્યો. ફ્રાંસિસ તો તરત ભિખારીઓના ટોળામાં પેસી જઈને જાત્રાળુ સામે લાંબા હાથ કરીને ભીખ માગવા લાગ્યો પોતે ગરીબોની લાગણીને સ્વાનુભવથી સમજી શક્યો, એથી ફ્રાંસિસને અપાર આનંદ થયો

થોડા વખત પછી એક બીજો પ્રસંગ બન્યો, જેને લીધે ફ્રાંસિસના જીવનમા એકદમ પલટો આવ્યો એકવાર ઘોડેસવાર થઈને એ બહારગામ જતો હતો. તેવામાં દૂરથી એને કોઈક આવતુ જણાયું નજીક આવતાં જ એને જોઈને ફ્રાંસિસ ચમકયો મલબારકાંઠાના બ્રાહ્મણો 'અછૂત નાયકાઓને જોઈને ભડકે તેમ ભડકયો– એ માણસ રક્તપિત્તિયો હતો. એ જમાનામા રક્તપિત્તનો રોગ ભયકર ગણાતો. એ રોગીના પડછાયાથી પણ લોકો ડરતા ફ્રાંસિસ પણ એને જોતાં જ ભે ખાઈ ગયો અને ઘોડો તારવીને એ આગળ ચાલ્યો.

પણ ઘોડો આગળ જતો હતો ત્યારે તેના કરતાં અનેકગણા વેગથી ફ્રાંસિસનું અંતર પાછળ ખેંચાઈ રહ્યુ હતુ. પોતે મોટો શૂરો લડવૈયો, ભયાનક જોખમો સામે છાતી કાઢીને ઝૂઝનાર એક રોગીથી ડરીને ભાગે? એ વિચાર એના હૃદયમા ડંખવા લાગ્યો સાચી વાતને તરત જ આચરણમાં ઉતારનાર ફ્રાંસિસ તરત જ પાછો ફર્યો. ઘોડો દોડાવતો એની નજીક આવી પહોંચ્યો. કૂદીને નીચે ઊતર્યો અને દોડીને એને ભેટી પડ્યો એના હાથને ચુબન કર્યું પોતાની પાસે હતા એટલા પૈસા એને આપી દીધા અને પછી પોતાના મનની બીક ઉપર આવો ભારે વિજય અપાવવા બદલ પરમેશ્વરનો પાડ માનતો એ ઘોડે બેસીને ચાલી નીકળ્યો

પણ આટલાથી ફ્રાંસિસને સતોષ ન વળ્યો. એ રક્તપિત્તિયાની ઇસ્પિતાલમાં ગયો ઓરડેઓરડે અને ખાટલેખાટલે ફરી એણે રોગીઓની ખબરઅંતર પૂછી, સૌની સાથે પ્રેમથી વાતો કરી અને તે દિવસથી આ ભયાનક રોગનો ભોગ થઈ પડેલાઓની સેવા કરવાનું તેણે વ્રત લીધું.

*

એસાઈઝીમાં સંત ડેમિયનનું એક પુરાણું દેવળ હતુ આ દેવળમા ફ્રાંસિસ અનેકવાર પ્રાર્થના કરવા જતો એકવાર પ્રાર્થના વખતે જાણે એને અંતરનો અવાજ સભળાયો 'ફ્રાંસિસ, તુ જોતો નથી? મારુ ઘર સાવ ખંડિયેર થઈ ગયું છે એ તારે સમરાવવાનુ છે'

પ્રભુ જે કંઈ આપ્યા કરે તેજ ઘરમાં રહીને ખાવું ભલું. અમૃતરાય કહે છે કે ભિક્ષાના આવા કૈંક દોહદની મને લહેરો થઈ આવે છે.

ફ્રાંસિસ તો રંગીલો હતો. એને જેમજેમ દુઃખ પડતું તેમ તેમ એના આનંદઉલ્લાસ વધતા જતા હતા. સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈને એ આખું જંગલ સાંભળે તેમ ગાવામાં મસ્ત બન્યો. ફ્રાંસિસનો અવાજ સાંભળીને જંગલમાં સંતાઈ બેઠેલા ચોર દોડી આવ્યા અને ફ્રાંસિસ ફરતા ફરી વળ્યા. 'ખબરદાર એક ડગલું ભર્યું છે તો. જે હોય તે આપી દે.'

ફ્રાંસિસે ચોરોની સામે હાથ લાંબા કરી ગીતની લહેરમાં જ જવાબ આપ્યો: 'ભાઈઓ, હું તો ભગવાનનો ભાટ છું. મારી પાસે ઈશ્વરનાં ગુણગાન સિવાય બીજું કશું નથી.' ચોરોએ એક બીજા સામે જોયું. કોઈ ગાંડો લાગે છે એમ વિચારી બિશપે આપેલું કપડું ખેંચી લીધું અને ફ્રાંસિસને બરફના એક ખાડામાં નાખી તેઓ નાસી ગયા.

એ ખાડામાંથી નીકળી ફ્રાંસિસ બાજુના એક સ્થળે એક ઓળખીતાને ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક કપડું મેળવી શરીર પર વીંટાળ્યું અને પેલા રક્તપિત્તિયાંની ઇસ્પિતાલમાં ગયો. એકવાર જે સ્થળે મોટા અમીરના પુત્ર તરીકે એ ગયેલો ત્યાં ભિખારીને વેશે ગયો. સૌ કોઈ એને આ વેશમાં જોઈ નવાઈ પામ્યા. એણે તો એ લોકોની પાસે જ પોતાનું બિછાનું કર્યું અને તેમની સેવાચાકરી કરવા લાગ્યો. મૂઠી ભરીને પૈસાનાં દાનથી જેટલો આનંદ એને નહોતો થયો, એટલો આનંદ રક્તપિત્તિયા બંધુઓને પોતાને હાથે સાફ કરવામાં, તેમની પથારીઓ કરવામાં અને તેમને જમાડવામાં તેને થયો. ફ્રાંસિસનો આત્મા આ અણમોલી સેવાથી ઉન્નત થતો જતો હતો. થોડા દિવસ પછી એને ડેમિયનના દેવળનું અધૂરું રહેલું કામ યાદ આવ્યું. એના સમારકામ માટે એ એસાઈઝી આવ્યો.

આ વખતે એની મનોદશા સાવ જુદી જ હતી. એની પાસે એકે પૈસો નહોતો. પૈસા માગવાની મનોવૃત્તિ પણ ન હતી. એટલે એણે દેવળના પુનરુદ્ધાર માટે એક નવીન રીત શોધી કાઢી.

ભિખારીને વેશે એ બજાર વચ્ચે ગાતોગાતો નીકળ્યો અને ચાર રસ્તા એકઠા થયા ત્યાં એક ઓટલા પર બેસીને એકઠા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશી બોલ્યો: 'આપણા ડેમિયનના દેવળના સમારકામ માટે જે એક પથ્થર આપશે તેનું એકવાર ભલું થશે, બે પથ્થર આપશે તેનું બેવાર ભલું થશે, ત્રણ આપશે તેનું ત્રણવાર ભલું થશે. આપો, દેવળ બાંધવા કોઈ પથ્થર આપો.'

બસ આ માગણીના જવાબમાં રસ્તે જતા લોકોએ પથ્થરોનો ઢગલો કર્યો. કેટલાક ડાહ્યા લોકોએ 'બર્નાડોન જેવા સદ્ગૃહસ્થની આબરુ ગુમાવનાર છોકરો' કહી, એને ગાંડો કહ્યો; પણ મોટા ભાગના લોકો ઉપર ફ્રાંસિસના આત્મત્યાગની ભારે અસર થઈ.

ફ્રાંસિસનું શરીર નાજુક હતું. એ નાજુક શરીરનો વિચાર કર્યા વિના એણે જાતે જ ચણતરકામ શરૂ કર્યું. સેવાભાવે એક એક બબ્બે દિવસ આપનાર કડિયા અને મજૂરો પણ મળી રહ્યા. એવા ભાવિક કારીગરો સાથે મળીને એણે મંદિરની મરામત શરૂ કરી. હૃદયમાં ઈશુનું નામ અને માથે તગારાં મૂકીને દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કરતો સંત ફ્રાંસિસ

યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કરી રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું મજૂરી અને જાતમહેનત, ગરીબાઈ અને ઈશ્વરસેવાનો મહિમા ફ્રાંસિસ મૂકપણે પોતાના વર્તનથી ફેલાવી રહ્યો હતો. દેવળની એકેએક ઇંટ પાછળ, એકેએક પથ્થર પાછળ ફ્રાંસિસની જીવંત શ્રદ્ધા ગોઠવાતી જતી હતી અને સેંકડોના હૃદયમાં ધર્મભાવનાની જાગ્રતિ પ્રગટાવી રહી હતી એક દેવળ પૂરું થતાં એણે બીજું શરૂ કર્યું બીજા પછી ત્રીજુ પૂરું કર્યું. આમ ત્રણ દેવળ એણે બાંધ્યા સંતની ભક્તિ અને પરસેવાથી ચણાયેલાં એ દેવળો સંત ફ્રાંસિસના ભક્તિભાવની ગાથા ગાતા હજી મોજૂદ છે

જે પાદરીએ ફ્રાંસિસના પૈસા લેવાની ના પાડેલી અને બાપના ચોરેલા પૈસા હું નહિ લઉં એમ કહેલુ, એ તો ફ્રાંસિસ ઉપર વારી ગયો ફ્રાંસિસ મજૂરી કરીને થાક્યોપાક્યો આવે ત્યારે એને સુંદર વાનીઓ કરી એ જમાડવા લાગ્યો, પણ સુખસગવડ સાથે ફ્રાંસિસને બારમો ચંદ્રમા હતો એણે એકવાર પાદરીને કહી દીધુ: 'મારે માટે તમે કશી વાનીઓ ન બનાવશો. મારે તો ગરીબોની રોટી જ ખપશે હુ બીજાને હાથ પણ નહિ લગાડું'

ફ્રાંસિસ બહાર મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતો હતો, તેમ અંતરમાં પણ જીવ ઉપર ચડેલાં પડળ ઉતારી રહ્યો હતો ઊંડું આત્મપરીક્ષણ કરીને એ એકેએક ઊણપો દૂર કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો એના દરેક કાર્ય પાછળ પૂરો વિચાર હતો ઊંડું મંથન હતુ- સંપૂર્ણ સંકલ્પબળ હતુ

ભિખારીને ધુતકારી કાઢયો એમાં વેપારના કામમાં ભગવાન પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાની લાગણી થઈ આવી અને એની પાછળ જઈ તેને રાજી કર્યો રક્તપિત્તિયાને જોઈ સૂગ ચડી તો એ પીડિત માનવબંધુ પ્રત્યેનો સમભાવ કેળવવા એ એને ભેટ્યો ભીખ માગતાં શરમ આવતી હતી, મોટા અમીરનો દીકરો ભીખ કેમ માગે? એ અભિમાનને ઓગાળી નાખવા પોતે ભિખારી બન્યો; એટલું જ નહિ કેટલીકવાર ઓળખીતા ગૃહસ્થોનાં ઘર આગળ ઊભા રહેતાં શરમ લાગે તો એ શરમને જીતવા છેક એના દીવાનખાના અને ભોજનાલય સુધી પહોંચી જાય અને મોટેથી પોકાર કરે 'આ ભિખારીને કંઈક આપજો'

ફ્રાંસિસની ઉગ્ર સેવાભાવના, સત્યપ્રીતિ અને અનાસક્તિથી પેલો પાદરી તો મુગ્ધ બન્યો જ હતો બીજો એક તવંગર વેપારી એના તરફ આકર્ષાયો એના હૃદયમાં ફ્રાંસિસે ઉચ્ચારેલું ઈશુવાક્ય ચોંટયુ હતુ 'તારે ગળે બાંધેલો ધનનો પહાણો ફેંકી દે, તારી પાસે જે કંઈ હોય તે ગરીબોને વહેંચી દે અને મારી પાછળ આવ' એ શ્રીમંત વેપારીએ સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ સંસારની માયા ઉતારી અને પોતે ફ્રાંસિસની પાછળ ચાલી નીકળ્યો એણે પોતાની સઘળી મિલકત સદર બજારમાં ગરીબો પાસે લૂંટાવી દીધી આમ એને પૈસા લૂંટાવતો જોઈ એક પાદરીએ ફ્રાંસિસને કહ્યુ. 'તમને આમ પૈસા ઉડાવવા ગમે છે, તો મને મારા પથરા લીધેલા એના પૈસા આપોને!' ફ્રાંસિસે વગરગણ્યે એનો ખીસા ભર્યાં પણ થોડા વખતમાં જ એનો હૃદયપલટો થયો અને ફ્રાંસિસ પાસે આવી એ બોલ્યા 'મારો ધનનો મોહ ઊતર્યો છે, મને તમારી સાથે રાખો' એણે પણ પોતાની દોલત દીનદુખિયાંની સેવામાં વાપરી નાખી અને તે ફ્રાંસિસ સાથે આવી રહ્યો

ફ્રાંસિસનો સંઘ ધીમેધીમે વધવા લાગ્યો. એકના બે, બેના ચાર, ચારના આઠ થયા. એ સૌને ફ્રાંસિસે કહ્યું : 'ઈશ્વરે આપણને આપણો જ ઉદ્ધાર કરવા પેદા કર્યા નથી, પણ લોકોના ઉદ્ધાર માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. જગકલ્યાણમાં જ આત્મકલ્યાણ રહેલું છે. આપણે અભણ છીએ, નાનકડા નજીવા છીએ, એમ માની હતાશ થવું નહિ. ઈશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ ઈતબાર રાખી આપણું કાર્ય ચાલુ રાખો.'

આવો સંદેશો લઈને એ સાધુઓ નીકળી પડ્યા. જાડાં, ભૂરાં શણિયાંનાં કપડાં અને કમર ઉપર દોરડું: આવા વેશે સૌ એક ગામથી બીજે ગામ જતા. કામગરા લોકોને દિવસે તો એક ઠેકાણે એકઠા થવાની ફુરસદ ક્યાંથી હોય? એટલે ફ્રાંસિસ અને એના મિત્રો રોપણી ચાલતી હોય, તો સીધા ખેતરમાં પહોંચી ખેડૂતોને રોપવામાં મદદ કરતા. ઘાસ કાપતા હોય એની જોડે દાતરડું લઈ ઘાસ કાપવા લાગે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આદ્ય પ્રચારકોની પેઠે ખેડૂતની સાથે કામ કરતાં ધર્મની વાતો કરતા જાય અને એનાં રહસ્યો સમજાવે. મજૂરો સાથે મજૂરી કરીને પેટ ભરતા અને રાત પડ્યે મંદિરમાં સૌને એકઠા કરી ભજન કરતા.

પણ ફ્રાંસિસનો આ માર્ગ સૌને એકસરખો પસંદ નહોતો. કેટલાક એનો વિરોધ કરતા અને કહેતા: 'પોતાનો પૈસો લૂંટાવી ને બેઠો છે અને હવે અમને નાહકનો શા સારુ લૂંટવા આવતો હશે?' કેટલાક એને ખરેખરા ભિખારી માનતા, કોઈ પાગલ માનતા; છતાં ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. આથી કેટલાક શાણા પુરુષો કહેવા લાગ્યા: 'આ ફ્રાંસિસ જુવાનિયાને બગાડવા બેઠો છે. માણસોને કામધંધા છોડાવી ભીખ માગતા કરવા એ તે કંઈ ઈશુનો માર્ગ હોતો હશે?'

આખરે બિશપ પાસે વાત પહોંચી. બિશપને ફ્રાંસિસ પ્રત્યે મમતા હતી; છતાં એને પેલા ડાહ્યા લોકોની વાત સાચી લાગી. એણે ફ્રાંસિસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'આમ ગરીબીનું વ્રત લીધે શો ફાયદો? લોકો તમને કશું નહિ આપે તો ભૂખ્યા મરશો? તમને કદાચ લોકો આપશે, પણ આમ ઘણાને ભીખ માગતા કરીને તમારે શું કરવું છે?'

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસ ઘડીવાર તો મુઝાયો. આવા સમજુ માણસો પણ શંકા ઉઠાવે છે, તો શું ખરેખર આ માર્ગ ખોટો હશે? ઈશુએ આપેલો અપરિગ્રહનો ઉપદેશ શું પોથીમાંનાં રીંગણાં હશે? ફ્રાંસિસને મન તો ઈશુનાં વચન બ્રહ્મવાક્ય હતાં, એનો અક્ષરેઅક્ષર અમલ માટે હતો: પણ આવી અટળ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતાં એણે બિશપને બાઈબલના શબ્દોનો હવાલો ન આપ્યો. એણે તો સામાન્ય અક્કલની સાદી વાત કરી. 'જુઓ સાહેબ, માલમિલકત, વાડી-વજીફા અને મહેલાતો અમે શી રીતે રાખી શકીએ? એને સાચવવા નોકરચાકર રાખવા પડે, હથિયાર રાખવાં પડે, ઘણીવાર કજિયા કરવા પડે, આવો સંગ્રહ કરીને અમારે ક્યાં જવું? એ બધી પંચાતમાં પડીએ તો પછી ભગવાનને ક્યારે યાદ કરીએ, સેવાકર્મ ક્યારે કરીએ?' આવાં સાદાં વચનો બિશપના હૈયા સોંસરાં ઊતરી ગયાં અને એણે ફ્રાંસિસને આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

ફ્રાંસિસ અને તેના દોસ્તો જુદેજુદે સ્થળે જતા હતા. નજીક હોય તો સાંજ પડ્યે અને દૂર જાય તો અમુક દિવસે એક

ઠેકાણે મળતા એ વખતે સકટ સામે ઝૂઝવા સારુ ફ્રાંસિસ એમને નવ સદેશ આપતો. 'તમને જે કોઈ પૂછે તેને નમ્રતાથી જવાબ આપજો, તમને ગાળો દે એને મીઠાં કથન કહેજો, તમને રજાડે એમનુ ઈશ્વર ભલું કરે એમ કહેજો જેમને પ્રભુનાં કામ માટે નિંદા સાંખવી પડે છે એમની પ્રભુના દરબારમા વધારે કિંમત છે '

ફ્રાંસિસના સાથીઓને અનેકવાર આ સદુપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રસગ આવતો એકવાર એના બે સાથીઓ ફ્લોરેન્સ ગયેલા આખા ગામમાં ફર્યા પણ તેમને કોઈસ ઘરે જ નહિ. સાજ સુધી ફર્યા પછી રાત પડયે એક ઘર આગળ આવ્યા મકાનની આગળ મોટો ઊચો ઓટલો હતો અને જાળીવાળો રવેશ હતો એ જોઈને બન્ને ઉપર ચઢ્યા. એમને આવતા જોઈ ઘરવાળીએ એકદમ બૂમ પાડીઃ 'એ કયા દોડ્યા આવો છો?' બન્ને જણે શાંતિથી કહ્યુ- 'અમે પેલા બાકડા નીચે પડ્યા રહેશુ.' શિયાળાના દિવસો હતા. કડકડતી ઠડી અને ઓઢવા-પાથરવાનુ કશુ ન મળે! બન્ને પાટ નીચે ભગવાનનું ભજન કરતા પડ્યા રહ્યા મોડી ગતે ઘરધણી આવ્યો એણે આ બન્ને જણને જોયા અને સ્ત્રીને ઠપકો આપતા બોલ્યો 'આવા રખડેલ બદમાશોને શા માટે ઘરમા ઘાલ્યા છે? હાથ મારીને ચાલ્યા જશે તો આંખો ચોળતી રહીશ પછી.' બાઈએ વળીને ઠંકો પાડતાં કહ્યુ 'મે એમને એટલા માટે તો ઘરમા નથી ઘાલ્યા ત્યા પાટ નીચે પડ્યા રહેશે એમાં શી ચોરી કરવાના છે?'

બીજે દિવસે સવારે પેલા બને વહેલા ઊઠીને દેવળમા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં એકચિત્તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પેલી ઘરમાલિક બાઈ દર્શને આવી, એણે જોયું તો એને ભારે નવાઈ લાગી આ માણસો બદમાસ ન હોય, મે એમને તરછોડ્યા એ મારી ભૂલ ગણાય! હજી વિચાર કરે છે એટલામાં એક માણસ ગરીબોને દાન કરતો એની નજરે પડ્યો એ માણસ ફ્રાંસિસના આ બે સાથીઓને પણ ભિખારી ગણીને પૈસા આપવા લાગ્યો એ બે સાધુઓમાં એક તો એસાઈઝીનો પેલો શ્રીમત વ્યાપારી બર્નાર્ડ હતો, જેણે પોતાની બધી સપત્તિ ગરીબો પાસે લુટાવી દીધી હતી એને મન પૈસા એ હાથનો મેલ હતો એણે ધીમે રહીને પેલા દાતાને કહ્યું 'ભાઈ, અમે ગરીબ છીએ, પણ અમને ગરીબી સાલતી નથી અમે તો ઈશ્વરકૃપાથી ગરીબીને વરેલા છીએ' આવો જવાબ સાંભળી એણે આ બને સાધુનો પૂર્વઇતિહાસ પૂછયો બર્નાર્ડે નમ્રતાપૂર્વક બધી વાત કહી બતાવી. આ વાત સાંભળીને પેલી સ્ત્રી તો સ્તબ્ધ બની ગઈ એણે હાથ જોડીને બનેને કહ્યુંઃ 'મારે ઘેર પધારો અને આપની ઈચ્છા હોય ત્યા સુધી રહો!' બને જણે બાઈનો આભાર માન્યો

ફ્રાંસિસનો સઘ વધવા લાગ્યો એટલે એને માટે એણે વિનય ઘડયા નિયમને તેણે વિનય એવુ નામ આપ્યુ હતું મઠધારી સાધુને બદલે પરિવ્રાજક થવાનુ ફ્રાંસિસને ગમતુ મઠમા બેસવાથી સત્તાનો લોભ થાય, પરિગ્રહ વધે, સસારનો સસર્ગ ઓછો રહે, જ્યારે સાચુ ખરું કામ સસાર સાથે સપર્ક સાધી પોતાને મળતા આનંદમા સસારીઓને ભાગીદાર બનાવવાનુ હોય છે લોકોમાં ભળીને સેવાકાર્ય કરતાં છતા અલિપ્ત રહેવાની ચાવી ફ્રાંસિસે સૌને બતાવી હતી અને તે અપરિગ્રહ. ફ્રાંસિસે ઘડેલા વિનયમાં એના જીવનનું

રહસ્ય અને ઉપદેશનો સાર આવી જાય છે. સંઘમાં દાખલ થનાર દરેકે જાડાંમાં જાડાં, ગરીબમાં ગરીબને મળે એવાં કપડાં પહેરવાં. સંઘમાં દાખલ થનારે સત્તાનો લોભ ન રાખવો. જે વધારેમાં વધારે નમ્ર બની, વધારેમાં વધારે મજૂરી અને સેવા કરશે તે મોટામાં મોટો. પોતાનો જે કુદરતી ધંધો હોય તે ધંધો કરવો અને તેમાંથી રોટી મેળવવી. પરસેવો પાડયા વિના મેળવેલી રોટી હરામ ગણવી. સેવાના બદલામાં ભિક્ષા મળે તો પેટપૂરતી સ્વીકારવી; પણ ફૂટી બદામ સરખું દામ ગાંઠે ન બાંધવું. નીચમાં નીચ ગણાતા માણસનો સહવાસ સાધવો અને તેને આશ્વાસન આપવું. સેવા કરવી તે મૂગી કરવી. કોઈની સામે વિરોધની વરાળ ન કાઢવી. કોઈ તરછોડે તો શાંતિથી વિદાય લેવી. જ્યાં ત્યાં પ્રભુના આદેશનો પ્રચાર કરવો. પોતાના પાપની કબૂલાત કરવી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને તેમ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં શીખવવું.

આ નિયમો મોટામોટા ધર્માધિકારીઓ પણ પાળી શકતા ન હતા એટલે તેઓ છળી ઊઠ્યા. ફ્રાંસિસને સંઘ સ્થાપવા સામે ચેતવણી આપી અને તેની ઉપર કેસ ચલાવ્યો. પણ પોપ અને કાર્ડિનલો સુદ્ધાં ફ્રાંસિસના સત્યાચરણ આગળ નમી પડ્યા અને ફ્રાંસિસને ફરી આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

ફ્રાંસિસે હવે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું. એનામાં અજબ વક્તૃત્વશક્તિ હતી, એની વાણી મધુર અને હૃદયસ્પર્શી હતી, એના સીધા અને સાદા શબ્દો હૈયા સોંસરા ઊતરી ...તા. એની અટલ શ્રદ્ધા પાછળ આચરણનું ...ળ હતું. એ સાંભળનારના દિલમાં આગ ચેતાવી દેતું. એણે પોતાના ગામથી જ શરૂઆત કરી. સને ૧૨૧૦ના નવેંબર માસમાં એસાઈઝીના ગરીબ તવંગર સૌને પેલા દેવળમાં એકઠા કર્યા. ફ્રાંસિસે એમને સુખી થવાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગે ચાલવા ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. ગામ સમસ્તે ઠરાવ કર્યો: 'આજથી કોઈએ એકબીજા સાથે લડવું નહિ. એકબીજા સાથે સહકાર કરવો. કદી ટંટો થાય તો બહાર ફરિયાદે ન જવું, ઘરમેળે પતાવી લેવો. પાડોશી પ્રત્યેની ફરજો સૌએ અદા કરવી. પંચને માસિક યા વાર્ષિક કર ભરવો અને પંચાયતના કાયદા માનવા. સૌએ શાંતિથી પ્રાર્થનાપૂર્વક જીવન ચલાવવું.'

ગામલોકોને આ નવી પ્રતિજ્ઞાથી બળ મળ્યું અને તેઓ શાંતિથી, સંપથી પોતપોતાના ધંધા ચલાવવા લાગ્યા. બહાર-ગામથી અનુયાયીઓની હાર લાગી. ડેમિયનનું દેવળ એ બધાને સમાવવાને નાનું પડ્યું એટલે આસપાસ ઝાડપાનની ઝૂંપડીઓ બાંધી દેવામાં આવી. માત્ર રાતવાસો અને બપોરનું ભોજન કરવા જ એનો ઉપયોગ થતો. બાકી દિવસે તો સૌ મજૂરીએ-કામધંધે જતા. ફ્રાંસિસ પોતે લાકડાંનાં વાસણ ઉપર સુંદર નકશીકામ કરતો. કોઈ ટોપલા બનાવતા, તો કોઈ જોડા સીવતા અને ઘણાખરા ખેતરમાં મજૂરીએ જતા, છતાં ઘટતું તો ગામમાંથી માગી લાવતા. પણ આવો મોટો સંઘ એક ઠેકાણે પડ્યોપાથર્યો રહે એ ફ્રાંસિસને ઠીક ન લાગ્યું. એ અપરિગ્રહી જીવ હતો. એણે સૌને જુદાજુદા વેરી નાખ્યા.

(૨)

માણસનું પારખું તેના સાથીઓ ઉપરથી થાય છે; ફ્રાંસિસના સાથીઓ કેવા હતા, તે જોઈએ: બાઈબલમાં ઈશુનું વચન છે કે

'તારા પરસેવાની રોટી તું ખાજે' એટલે કે જાતમહેનતથી રળીને જમજે. ફ્રાંસિસ આ વચનનું અક્ષરશઃ પાલન કરતો હતો તેના શિષ્યોને પણ એ જ વસ્તુ કહેતો જાઈલ્સ નામનો ફ્રાંસિસનો એક અનુયાયી હાથમજૂરી કરીને ખાવાના વ્રતને પૂર્ણપણે પાળતો હતો. એકવાર મુસાફરીએ જતા હોડી ન મળી એટલે એને બંદર ઉપર ઘણા દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું ત્યાં પણ એણે ઉદ્યમ શોધી કાઢ્યો એક કુંભારને ઘેર જઈને માટીનો ઘડો લઈ આવ્યો. પછી ઘડા વડે પાણી ભરી લાવી હોડીની રાહ જોતા મુસાફરોને પાણી આપ્યું અને એના બદલામાં રોટી મેળવી

એકવાર એક ગામડામાં એ જઈ ચડ્યો ત્યાં ગામનો મુડદા ઉપાડનારો હાજર નહોતો એટલે એણે એ કામ કર્યું ખેતરમાં દાડિયા તરીકે જવું અને ગામ વાળવું, એ તો એનો રોજિંદો વ્યવસાય હતો. કેટલોક વખત એણે જ ગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવવાનો ધંધો કર્યો હતો. એકવાર લાકડાંનો ભારો એક બાઈને વેચ્યો અને એ સ્ત્રીની પાછળ એના ઘર તરફ એ જવા લાગ્યો ભારાની કિંમત ઠરાવેલી હતી, પણ સ્ત્રીની સાથે ચાલતાં જાઈલ્સની વાત ઉપરથી બાઈ ઉપર ભારે અસર થઈ એણે ઘેર આવી ભારાના બમણા પૈસા આપ્યા એટલે જાઈલ્સ બોલી ઊઠ્યો 'બહેન, એમ બમણા પૈસા લેવા માડું, તો તો મારો લોભ આસમાને અડી જાય' આમ અર્ધા પૈસા ત્યાં ને ત્યાં નાખી તે પોતાને રસ્તે પડ્યો ।

મોસમના દિવસોમાં જાઈલ્સ ભિખારીઓને એકઠા કરીને તેમને ખેતરમાં લઈ જતો અને ત્યાં કાપણીનું કામ કરાવતો સાંજ પડ્યે પોતાની મજૂરીમાંથી ખપજોગા પૈસા રાખી બાકીના વહેંચી દેતો આમ એનો 'રોટીમજૂરી'નો સિદ્ધાંત એના અજબ સંકલ્પબળથી ગરીબોમાં સ્વમાન અને ઉદ્યમની ભાવના પ્રગટાવતો.

એકવાર જાઈલ્સ એક મોટા ધર્માધિકારીને બારણે જઈ ચડ્યો વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો અને મજૂરીએ જવાય તેમ ન હતું, એટલે પેલા ધર્માધિકારીએ સહેજ મજાકમાં કહ્યું: 'કેમ હવે મારી મહેમાનગતિ લેશોને, એમ હમેશાં વ્રતના અક્ષરને ન વળગાય!' જાઈલ્સ સાંભળી રહ્યો જાણે પોતે હાર્યો હોય એમ ઘડીભર આમતેમ જોતો બેસી રહ્યો; પણ થોડીવારમાં એ ઊઠ્યો અને સીધો રસોડામાં પહોંચ્યો રસોડામાં ચોમેર નજર કરતાં જ એને કામ મળી ગયું. આસપાસ પડેલી ગંદકી તરફ હાથ કરી એણે રસોઇયાને કહ્યું 'આ રસોડું બહુ ગંદું છે'

'શું કરીએ? ઝાડુ કાઢનાર આજે આવ્યો નથી'

'તો લાવોને હું સાફ કરી આપું અને બે રોટી આપજો'

'ખુશીથી. બે શા માટે? ત્રણ આપશું'

'ના, મારે બે જ બસ છે' કહીને એણે રસોડું સાફ કરી આપ્યું.

ધર્માધિકારી જમવા નોતરે તે પહેલાં તો જાઈલ્સ પોતાની રોટી કમાઈને બેઠો હતો

આવાઆવા કેટલાય સાથીઓ ફ્રાંસિસને મળ્યા હતા

સંત ફ્રાંસિસના સંઘમાં સ્ત્રીઓને દાખલ

કરવાનો પ્રસંગ હજી સુધી આવ્યો નહોતો. પહેલેથી જ સ્ત્રીઓની સાથે બહુ હળવુંભળવું, તેમની સાથે વાતચીત કરવી, એ ફ્રાંસિસને પસંદ ન હતું. કોઈ સ્ત્રી મુશ્કેલીમાં તેની સલાહ લેવા આવતી, ત્યારે પણ એ બેચાર શબ્દોમાં જ પતાવી દેતો. આનું કારણ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન તો હતું જ; પણ સ્ત્રીઓ તરફનો એનો આદર અને ભક્તિ પણ કારણરૂપ હતાં. એણે એકવાર કહેલું, કે 'દરેક સ્ત્રી એ ભગવાનની પત્ની છે, એટલે આપણી માતા છે. અને દરેકની તરફ આપણા મનમાં આદર અને સન્માન હોવાં જોઈએ.' વળી 'કોઈ સ્ત્રીની તરફ વિકારદૃષ્ટિથી જોયું એટલે તું વ્યભિચાર કરી ચૂક્યો' એ બાઈબલનું વાક્ય ફ્રાંસિસના હૃદયમાં કોતરાયેલું હતું. એટલે પ્રસંગ પડે ત્યારે ય એ ભાગ્યે જ સ્ત્રી સામે જોઈને વાત કરતો. તેની નજર હંમેશાં જમીન તરફ ઢળેલી જ રહેતી.

એક બહેન એના સંઘમાં જોડાવા આવી એટલે સંતના જીવનમાં અને સંઘમાં જે એક અપૂર્ણતા હતી તે પૂરી થઈ.

ક્લેર નામની એક અમીરની દીકરી હતી. એને નાનપણથી જ સાંસારિક સુખો કરતાં સેવાકાર્ય તરફ વધારે પ્રીતિ હતી. ફ્રાંસિસનું પ્રથમ પ્રવચન સાંભળ્યું, ત્યારે એની ઉંમર અઢારેક વર્ષની હતી. એ નાનપણથી જ ભગવદ્‌ભજન કરતી, એકાંતમાં બેસીને સદ્‌વાચનમાં તલ્લીન થતી. એસાઈઝી ગામમાં એ ભગવતી કુમારિકા તરીકે જાણીતી હતી. ફ્રાંસિસને તેના આ ગુણો તરફ આકર્ષણ થયું, અને આવો પવિત્ર જીવ ઈશુને નામે જગતની સેવા અર્થે જીવન ગાળે તો કેવું સારું એમ એના દિલમાં થયું. ક્લેરને પણ પહેલા પ્રવચને લાગ્યું કે આ જ માણસ મારો ઉદ્ધાર કરી શકશે.

પણ ફ્રાંસિસની સાથે જઈને વસવું એ ક્લેરને માટે સહેલું નહોતું. જેમ મેવાડના રાણાની રાણી મીરાંને મહેલ છોડીને ભક્તમંડળ વચ્ચે જઈને વસવું દોહ્યલું હતું, જેમ ઇંગ્લાંડના નૌકાધિપતિની દીકરી મિસ સ્લેડને બ્રિટનના તાબેદાર મુલકમાં એક બળવાખોરના આશ્રમમાં આવી વસવું વસમું હતું. તેમ અમીરપુત્રી ક્લેરને સ્વેચ્છાએ ગરીબીવ્રત લઈ બેઠેલા ઈશુના બંદા ફ્રાંસિસના મઠમાં જઈ વસવું મુશ્કેલ હતું; છતાં મેવાડની રાણી મીરાંબાઈ અને ઇંગ્લાંડની કુમારી મિસ સ્લેડ સંસારી સંબંધો અને શિષ્ટાચાર છોડી દીનદલિતની સેવા અર્થે નીકળી પડ્યાં, તેમ એ પ્રાચીન જમાનામાં ક્લેર પણ નીકળી પડી. 'અરૂપહારી સદાશિવને વરવાની ઇચ્છાવાળી કુમારી ઉમાને પિતા હિમવાન કે માતા મેનાવતી રોકી ન શક્યાં, તેમ ક્લેરને એનાં માતપિતા અટકાવી ન શક્યાં.

એક પર્વના પવિત્ર દિવસે મધરાતે, પોતાના મહાલયના એક ઓતાડા અવાવરા દરવાજે ક્લેર પહોંચી અને દરવાજા ઉપર મોટા બે પથ્થર હતા તે એણે જાતે ઉપાડીને દૂર કર્યા અને તે દેવળમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં ફ્રાંસિસ અને તેના સાથીઓ ક્લેરના સ્વાગતની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ફ્રાંસિસ પાસે એણે બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ અને ઈશ્વરાર્પણની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને દીક્ષાના ચિહ્ન તરીકે ફ્રાંસિસે એના સુંદર વાળ કાતરી નાખ્યા.

બીજે દિવસે સવારે ક્લેરને ફ્રાંસિસ સાધ્વીઓના મઠમાં મૂકી આવ્યો.

સવારમાં ક્લેરના નાસી ગયાની ખબર પડતાં જ તેના સગાવહાલાએ પેલા મઠ ઉપર હલ્લો કર્યો ક્લેરને બળજબરીથી ઉપાડી જવાની ધમકી 'આપી ક્લેર, દેવળના અંદરના ભાગમાં દોડી ગઈ અને પ્રાર્થના કરવા લાગી એટલામા "એના કુટુંબીઓ તેને પકડવા તેની પાછળ દોડી આવ્યાં' ક્લેર એકદમ પોતાનુ વાળ-કાતરેલુ મસ્તક ખુલ્લું કરીને વેદીને વળગી પડી અને બોલી ઊઠી 'મને લઈ જઈને શુ કરશો? હુ તો ઈશુને વરી ચૂકી છુ !'

આ બહાદુર યુવતીની દૃઢતા જોઈને એમા° કુટુબીઓ ઝખવાણા પડયા અને ઘેર પાછા ફર્યાં

આ બનાવ પછી ક્લેર પાસેના એક મઠમા સ્વતન્ત્ર રીતે રહેવા ગઈ થોડા વખત બાદ તેની બહેન એગ્નિસ તેની જ જેમ ઘેરથી ભાગીને તેની પાસે જઈ પહોંચી એગ્નિસની પાછળ એના ઘરનાં માણસો દોડ્યાં, એગ્નિસને ચોટલે ઝાલીને ઘેર લઈ જવા માડી, એગ્નિસે બૂમરાણ કરી મૂકયુ એ સાભળીને ક્લેર દોડી આવી અને એણે એગ્નિસને છોડાવી બન્ને બહેનોને ફ્રાંસિસે પહેલા સમરાવેલા ડેમિયનના દેવળમાં રાખી એ દેવળમા એસાઈઝીની અનેક સ્ત્રીઓ આવીને ક્લેર સાથે જોડાઈ

દેવળની આસપાસના બગીચામાં બન્ને બહેનો અને બીજી સાધ્વીઓ કામ કરતી અને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી

ફ્રાંસિસ અનેકવાર ક્લેરની સલાહ લેતો ક્લેર ફ્રાંસિસના મરણ પછી ૨૭ વર્ષ જીવી ફ્રાંસિસ પ્રભુના દરબારમાં ગયો, ત્યારબાદ ૨૪ વર્ષ સુધી ક્લેરે સંઘની પવિત્રતા, ઉદ્યમપરાયણતા અને સેવાભાવ ટકાવી રાખવામાં ભારે સહાય કરી આસપાસની સ્ત્રીઓના જીવન ઉન્નત બનાવવામા ક્લેરનો મોટો ફાળો હતો એનાં ગુણગાન ઇતિહાસકારો હજી યે ગાય છે

*

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्याग

એ સિદ્ધાંતનો અનુભવ ફ્રાંસિસને એક પ્રવાસમાં થયો એકવાર પોતે ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં તેણે અનેક પખીઓના ટોળાને બેઠેલુ દીઠું એકાએક એમના તરફ તેનુ હૈયું પ્રેમથી દ્રવવા લાગ્યુ. પખીઓ કદાચ ઊડી તો નહિ જાય, એવી શકા તેના મનમા થઈ, પણ એ ધીમે પગલે પક્ષીઓ તરફ ચાલ્યો પખી બેસી રહ્યાં ફ્રાંસિસના આનદનો પાર ન રહ્યો તેણે પખીઓને કહ્યુ 'વહાલાં પખીડાં, એક જ કિરતારે મને અને તમને બનાવ્યા છે એ કિરતારનુ ગુણગાન કરો એણે તમને પીછાનું વસ્ત્ર આપ્યુ છે, ઊડવાને પાખ આપી છે, સ્વચ્છ હવામાં રહેવાનાં સ્થળ આપ્યા છે અને તમે કાંતતા-પીંજતાં કે વણતાં નથી, ખેતી કરતા નથી, છતાં ઈશ્વરે તમારે સારુ કણ અને કપડાની સગવડ કરી છે' ફ્રાંસિસના જીવનચરિત્ર લખનારા કહે છે કે આવા હૃદયનીતરતા ઉદ્ગાર સાંભળી, પખીઓ પાખ ફફડાવતાં નજીક આવ્યાં અને તેમણે મીઠા સૂરે આનદ વ્યક્ત કર્યો તેમની સાથે થોડુ ગેલ કરી ફ્રાંસિસે તેમને ઊડી જવા કહ્યુ એટલે તે ઊડી ગયાં

આ સમયથી ફ્રાંસિસમા પશુ, પક્ષી અને પ્રાણી માત્ર સાથે અભેદભાવનું ભાન તીવ્રપણે જાગ્રત થયુ ફ્રાંસિસના મરણ પછી ચોથે વરસે પોપની આજ્ઞાથી સિલેનો નામના લેખકે લખેલા ફ્રાંસિસના ચરિત્રમા,

એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. ફ્રાંસિસની ઉત્તરાવસ્થામાં તે લાંબું ચાલી શકતો ન હતો. એસાઈઝીથી થોડા માઈલ દૂર ગૂબિયો નામના સ્થળે જવા એકવાર એ ગધેડા ઉપર બેસીને જતો હતો. રસ્તામાં રાતવાસો રહી તે આગળ ચાલ્યો. પાસેના ગામમાં ખબર મળતાં ખેડૂતો દોડતા આવ્યા અને ફ્રાંસિસના રસ્તામાં આડા ઊભા રહી વિનવણી કરતા અવાજે બોલ્યા: 'તમે ગૂબિયો જાઓ છો? ત્યાં ન જશો. ગૂબિયો જતાં વાટમાં વરુઓનો બહુ ભો છે. કેટલાય વટેમાર્ગુને વરુ ખાઈ ગયાં છે. તમે ન જશો, બાપજી!'

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસે શાંતચિત્તે જવાબ આપ્યો: 'પણ મેં એ મારાં વરુભાંડુઓનું શું બગાડ્યું છે, કે તેઓ મને અને મારા ગધેડાને ખાઈ જશે? હું પ્રભુનું નામ લઈને ચાલ્યો જવાનો, તેમને જે કરવું હોય તે કરે!' આમ કહી એ તો ઈશુનું સ્મરણ કરતો આગળ ચાલ્યો. એ સુખરૂપ પહોંચી ગયો. લોકો હાંફળાફાંફળા થઈ ફ્રાંસિસને વીંટળાઈ વળ્યા. નવાઈ પામીને પૂછવા લાગ્યા: 'વરુઓએ તમને કાંઈ ન કર્યું?'

ફ્રાંસિસે સૌને એકઠા કરી કહ્યું: 'આપણાં પાપ આપણને નડે છે. પવિત્ર આત્માને વરુ ન કનડે. પાપ એટલે વેર અને ભય. પવિત્રતા એટલે પ્રેમ અને નિર્ભયતા.'

પછી ફ્રાંસિસ વગડામાં ગયો. જે મોટો ભયંકર વરુ લોકોને હમેશાં ત્રાસ આપતો તેને એણે શોધી કાઢ્યો. પ્રેમનીતરતી આંખો એની સામે ઠેરવી, સમસાવપૂર્વક ફ્રાંસિસ નિર્ભયતાથી એની પાસે ગયો. તેની સાથે દોસ્તી બાંધી. એને શહેરમાં લઈ આવ્યો. એને ખવડાવ્યું પિવડાવ્યું. એ વરુ ફ્રાંસિસનો માનીતો સાથી બન્યો.

*

સંત ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓ ઝપાટાબંધ વધવા લાગ્યા હતા. ફ્લોરેન્સનો એક મોટો સમર્થ પંડિત તેના સંઘમાં ભળ્યો. બીજા એક તવંગરે પોતાની બધી મિલકત એને ચરણે ધરી અને સંઘ માટે ઝૂંપડાં બંધાવ્યાં. આખા ઈટાલીમાં એ રીતે સંઘના પરિવ્રાજકો માટે જ્યાં જોઈએ, ત્યાં વિહારો અને ધર્મશાળાઓ બંધાઈ ગયાં.

ધર્મપરિષદો તો ઈટાલીમાં ઘણીવાર મળતી પણ ઇતિહાસમાં 'ઝૂપડાંપરિષદ' તરીકે મશહૂર બનેલી ફ્રાંસિસની ધર્મપરિષદ અનોખી હતી. પરિષદના સંચાલકોએ મોટાં મકાનોમાં વ્યવસ્થા કરવા માંડી, ત્યારે ફ્રાંસિસે કહ્યું: "ઝૂંપડાંઓ બાંધો અને ખાવા માટે ગામડાંમાં ટેલ નાંખો." એનું સૌએ માન્યું નહિ એટલે એ પોતે તો ઝૂંપડામાં જઈને વસ્યો. અને તેનું કહેવું સાચું પડ્યું. આસપાસનાં ગામોમાંથી ગાડેગાડાં ભરાઈને ઢગલાબંધ ખાવાપીવાનું આવી પડ્યું. એ પરિષદમાં એક ઠરાવ એવો થયો કે ઇજિપ્તના સુલતાન સાથે ખ્રિસ્તીઓનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં ફ્રાંસિસે સહાય કરવી. ફ્રાંસિસે એનો સ્વીકાર કર્યો.

ઇજિપ્તના સુલતાન મલેક–ઉલ–કામિલની સાથે ખ્રિસ્તીઓનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, એને ખ્રિસ્તીઓ ધર્મયુદ્ધ કહેતા. તલવારને જોરે ધર્મ ફેલાવવાની ઘેલછા એ જમાનામાં ખૂબ હતી, પણ ફ્રાંસિસનાં હથિયારો જુદાં હતાં. સત્યનિષ્ઠા અને પ્રેમ એનાં હથિયાર હતાં. એ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલો ફ્રાંસિસ ઇજિપ્ત પહોંચ્યો. એ ખ્રિસ્તી સૈનિકોની

છાવણીમાં ગયો ત્યાં એણે લડવૈયાઓનાં જીવન જોયા તો એની આંખે તમ્મર આવ્યાં .'આવા અપવિત્ર, અધાર્મિક સૈનિકો ધર્મયુદ્ધ શી રીતે જીતી શકે?' એમ વિચારી એણે સૌને એકઠા કરી કહ્યું 'તમે તમારા હથિયાર મ્યાન કરો મને તક આપો હું એકલો વગર હથિયારે સુલતાન પાસે જઈશ '

ફ્રાંસિસની આ દરખાસ્ત સાંભળતા સૌ કંપી ઊઠ્યા એ લોકોને ખાતરી હતી કે સુલતાન ફ્રાંસિસને જીવતો બાળી મૂકશે અથવા તોપને ગોળે બાંધી ઉડાવી દેશે પણ ફ્રાંસિસને અટકાવવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી ઈશુનું સ્મરણ કરતો ફ્રાંસિસ સુલતાનને દરબારે જઈ પહોંચ્યો

એકલો અટૂલો છેક પોતાના દરબાર સુધી આવેલો સાધુ જોઈને સુલતાનને નવાઈ લાગી એણે એને મુલાકાત આપી પ્રથમ મુલાકાતે જ સુલતાન એના ઉપર મુગ્ધ થયો ફ્રાંસિસને પોતાના બાદશાહી મહેમાન તરીકે માનપૂર્વક રાખવાનો એણે હુકમ કર્યો ફ્રાંસિસે સુલતાનનો આભાર માનતાં કહ્યું . 'હું સુલતાનની મહેમાનગતિ જરૂર સ્વીકારું. પણ સુલતાન ઈશુને સ્વીકારે તો. ' સુલતાને નમ્રતાથી મક્કમ જવાબ વાળ્યો 'તમને તમારો ધર્મ વહાલો છે તેવો જ મને મારો, માટે એ આગ્રહ ન કરશો ' આમ કહી એને સહીસલામત પાછો ખ્રિસ્તીઓની છાવણીમાં મહોંચતો કર્યો.

તલવારને જોરે અને શાસ્ત્રોને જોરે ધર્મ-પ્રચાર કરવાની રીત પ્રત્યે ફ્રાંસિસને ભારે અણગમો થયો ફ્રાંસિસના સંઘના નિયમો સામે પણ તેના અનુયાયીઓએ સને ૧૨૨૧માં એક પરિષદ ભરી બળવો પોકાર્યો એક પ્રધાને ફ્રાંસિસને ભરીપરિષદમા પૂછ્યું 'એક કપડાભેર દુનિયામા નીકળી પડો, તમારી પાસે પૈસા ન રાખો, ખોરાક ન રાખો, લાકડી ન રાખો એ બધાં ઈશુના વચનોનો તમે અક્ષરાર્થ કરવા માગો છો?' ફ્રાંસિસે કહ્યું . 'હા, એમ જ. જેને જોડા પહેરવાની જરૂર જણાય તે જોડા પહેરે!' એટલે પેલાએ પૂછ્યું . 'ત્યારે મારા પુસ્તકાલયનુ શું થાય?' ફ્રાંસિસે તેને જવાબ આપ્યો 'ભાઈ હું તો એક જ પુસ્તકને જાણું છું તે પુસ્તકમાં જે લખેલું છે તે પ્રમાણે વર્તવાને સહુને કહુ છું તમારે એક તો ગરીબ કહેવડાવવું છે અને વળી મોટા પંડિત ને સત્તાધારી બનીને જગતમા વિચરવું છે! મને તો હમણા પુસ્તકોની જરૂર નથી એક બાઈબલ બસ છે, પણ હું તમારી વચ્ચે નહિ આવું. તમારે કરવું હોય તેમ કરો મારી રજા ન માગશો '

એ પરિષદમા ફ્રાંસિસના કડક સિદ્ધાંતોનો સખત વિરોધ થયો, તેના મોટામા મોટા ચેલા એલિયાસે સૌથી ભારે વિરોધ કર્યો. એક ધર્માધિકારીની એણે મદદ માગી ધર્માધિકારીએ કહ્યું : 'ફ્રાંસિસના સિદ્ધાંતો તો ખરોખર છે; પણ વ્યવહારમાં તે ઢીલા કર્યા વિના ન ચાલે ' સને ૧૨૨૧માં ઇટાલીમાં જે બન્યુ તે જ, સવાસાતસો વર્ષ પછી, ૧૯૪૭મા આપણે ત્યા બની રહ્યુ છે. ગાંધીજીના સમર્થમાં સમર્થ અનુયાયીઓ કહે છે 'એમના સિદ્ધાંતો તો ખરોખર છે, પણ વ્યવહારમાં એમને ઢીલા કર્યા વિના ન ચાલે '

પણ સિદ્ધાંતમા એકવાર બાંધછોડ શરૂ કરી પછી ક્યા જઈને અટકવું તે કોણ નક્કી કરશે? આવી સમાધાનવૃત્તિથી જ દુનિયામા ધર્મગ્લાનિ થઈ છે.

સંત ફ્રાંસિસ જ્ઞાનનો કે શિક્ષણનો વિરોધી ન હતો; પણ તેને પંડિતાઈ ગમતી ન હતી. પરિષદમાં કહેલાં તેનાં થોડાં વચનો દરેક પંડિતે ને વિદ્યાર્થીએ સંઘરવા જેવાં છે. 'જેટલી અમલમાં મૂકી હોય તેટલી જ વિદ્યા છે. જેમ ધર્મીનો ધર્માચાર એ જ તેની પ્રાર્થના છે. ભીડને વખતે અને લડતને સમયે જે માણસ પુસ્તકિયા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખશે, તે માણસ હાથ ઘસવાનો છે.'

આમ છતાં ફ્રાંસિસને સંઘના મૂળ વિનય (નિયમો)માં ફેરફાર કરવો પડ્યો એ એને બહુ ખૂંચ્યું; પણ એના દુભાયેલા દિલને શાંત કરવા અંતરનાદ સંભળાયો: 'અરે ઘેલા, શા સારુ ચિંતા કરે છે? મેં તને ગોવાળ નીમ્યો છે તે શું એ સારુ કે તું મને રક્ષક તરીકે પણ ભૂલી જાય? તારા સંઘને એકઠો કરનાર હું છું. તેને સાચવવાને કે તોડવાને જવાબદાર છું. તેની ચિંતા મને સોંપી દે.' આમ વિચાર કરતાં એને જ્ઞાન થયું કે પવિત્ર જીવન, તપશ્ચર્યાનું જીવન એ જ ખરું જીવન છે. એમાં એને બ્રહ્મજ્ઞાનની ઝાંખી થઈ પાસેના એક રમણીય પર્વત ઉપર શાંત સુંદર ગુફામાં પહેલાં સંકટસમયે પ્રાર્થના કરવા જતો ત્યાં એ ગયો અને ઈશુના જીવનનું રટણ કરવા લાગ્યો. પહાડની અંદરની મોટી ફાટો અને ખાઈઓ જાણે ઈશુની ઉપર ગુજરેલા ત્રાસની સહાનુભૂતિમાં પહાડે પોતાનું હૃદય ચીર્યું હોય એવી લાગતી હતી.

લીઓ નામનો એક શિષ્ય ફ્રાંસિસને ...ડ ઉપર રોટી અને પાણી આપવા ...તા. એણે એકવાર અજબ દશામાં એનાં દર્શન કર્યાં. ફ્રાંસિસ બહાર ચાંદનીમાં ઘૂંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરતો હતો અને બોલતો હતો: 'હે પ્રભો! સુંદર, શિવ, મંગળ એવો ક્યાં તું અને ક્યાં પામરપ્રાણી હું!' આમ બોલી એ, પલવાર અટકતો અને વળી પાછો ગદ્‌ગદ સ્વરે એ જ ઉચ્ચારણ કરતો ઈશુ સાથે એકતાનતા સાધી રહ્યો છે.

આમ દિવસે દિવસે ફ્રાંસિસ ઈશુમય બનતો જતો હતો. તે એટલે સુધી કે એને પોતાના શરીરમાં, હાથેપગે અને છાતીમાં ક્રૂસ પર ચડ્યાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં અને તેની વેદના પોતે અનુભવવા લાગ્યો. આ દશામાં ફ્રાંસિસના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પોતાના દેહમાં એને ઈશુનો સાક્ષાત્કાર થયાનો અનુભવ થતો હતો. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ વાત કદાચ માન્યામાં ન આવે, પણ રાતદિવસ ઈશુના જ વિચારથી ફ્રાંસિસ શરીરથી પણ ઈશુમય બન્યો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. શારીરિક દુઃખની મન ઉપર અસર થાય છે, તે રીતે મનના ભાવોની અસર શરીર ઉપર જણાય એ વસ્તુ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ છે.

આ પછી ફ્રાંસિસના શરીરની વેદના વધતી ગઈ. તેની આંખે ઝાંખપ આવવા લાગી. આંખોની બળતરા વધતી જતી હતી. સાથીઓ તેને ભલભલા વૈદો પાસે પરાણે ઉપાડી જતા, પણ કશો ફેર ન પડ્યો. શારીરિક વેદના વધવા લાગી, તેમ તેમ એના આત્માની શાંતિ વધવા લાગી. એક વૈદે આંખે ડામ દેવા કહ્યું. ધગધગતા અંગારાને જોઈને ફ્રાંસિસે કહ્યું: 'આવ ભાઈ અગ્નિ! મારી ઉપર દયા કરજે. મને દુઃખ ન લાગે એમ કરજે!' અને ડામની વેદના તેને જરા ય ન વરતાઈ; ડામ દેવાતા હતા તે ન જોઈ

શકવાથી કેટલાક ભાગ્યા અને રડવા લાગ્યા તેમને ફ્રાંસિસે કહ્યુ 'બસ આટલો જ ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ? ગભરાઓ છો શું? હજી એકાદ વધારે ડામ મૂકવો હોય તો ભલે મૂકે'

એકવાર એક વૈદને તેણે પૂછ્યુ 'ભાઈ, હવે આ શરીર ક્યારે જવાનું?'

વૈદે કહ્યુ, 'સપ્ટેમ્બર આખરે આ શરીર પડશે.'

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસ મસ્તીમા આવી ગયો અને ગામડિયાની ધૂનમાં રચેલુ એક 'સવિતાસ્તોત્ર' ગાવા લાગ્યો અને એમાં મૃત્યુભગિનીની કડીઓ પણ ઉમેરી દીધી

એક દિવસે ભારે વેદના જોઈને એક સાથીએ તેને પૂછ્યુ 'તમને આવુ મોત ગમે કે શરીરનુ મૃત્યુ ગમે?'

ફ્રાંસિસે જવાબ આપ્યો 'મને તો ઈશ્વરને જે ગમે તે બહુ ગમે'

આ છેલ્લી માંદગીમા ફ્રાંસિસની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એને શહેરના વડા ધર્મગુરુના મહેલમા રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં તેની સારવાર થતી હતી, પણ અંતકાળ નજીક આવતો જોઈ તેની ઈચ્છાને અનુકૂળ થઈ સાથીઓ એને પેલા દેમિયનના એના પ્રિય દેવળમાં લઈ આવ્યા

ફ્રાંસિસની અંતઘડી નજીક જાણી તેના સાથીઓએ પૂછ્યુ 'તમારી પછી સંઘના મુખી તરીકે કોને નીમવા?'

ફ્રાંસિસે ઘડીક તો કશો જવાબ ન આપ્યો પછી ધીમે રહીને ગીતામા સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ ગણાવ્યા છે એ,બધા લક્ષણ ગણાવી કહ્યુ 'આ લક્ષણો જેનામા હોય તેને નીમજો'

ત્યારબાદ સંત ફ્રાંસિસે પોતાનુ વસિયતનામુ લખાવ્યુ તેમા એના જીવન-સિદ્ધાંતોનો સાર આવી જાય છે કેટલાક વાક્યો અહીં ઉતારીએ 'મે મારે હાથે કામ કર્યુ છે અને જીવીશ ત્યાં સુધી કરીશ મારો કોઈ પણ સાથી હાથમહેનત ન છોડે એમ હુ ઈચ્છું છું જેને બીજો ધંધો ન આવડતો હોય તે શીખી લે તેમાંથી ધન મેળવવા માટે નહીં, પણ તેને જોઈને બીજા શીખે તે માટે, બીજા આળસુ ન બને તે માટે'

છેલ્લી પળે એણે સાથીઓને કહ્યું 'હવે મારાં કપડાં ઉતારી લો અને મને ધરતી પર સુવાડો ઈશ્વર સિવાય મારુ કશુ જ નથી મેં મારુ કર્તવ્ય કર્યું ઈશ્વર તમને તમારુ બતાવો'

છેલ્લાં વાક્યો સાંભળી સાથીઓની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી શાંતચિત્તે સૌની વિદાય લઈ સંત ફ્રાંસિસ પ્રભુના દરબારમાં ચાલ્યો ગયો

સવાસાતસો વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા આ મહાન સંતને જગત ભગવાન ઈશુ જેટલા આદરભાવથી સ્મરે છે

*

આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું?

ઉત્તર ધ્રુવ કે સપ્તસિંધુ?

લેખક :

શ્રી. સાંવળિયા વિહારીલાલ વર્મા

એમ. એ.

૯૮ *આર્યોના મૂળ નિવાસસ્થાન વિષે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ એકમત થઈ શક્યા નથી. આ લેખમાં પ્રચલિત મતોની ચર્ચા અને પ્રમાણો ઉપરાંત લેખકનો પોતાનો મત પણ વ્યક્ત થાય છે. મનુષ્ય માત્રને જેમ નદીનું મૂળ જોવાની જિજ્ઞાસા હોય છે તેમ પોતાનું મૂળ જોવાની પણ ઇચ્છા રહે જ છે. આ ઇચ્છાને સંતોષવામાં આ લેખ અમુક અંશે ઉપયોગી થશે.*

આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાન પરત્વે વિદ્વાનોમાં ઊંડો મતભેદ પ્રવર્તે છે. ગોરી પ્રજાએ અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ જઈ માત્ર આધિપત્ય જ નથી જમાવ્યું, ત્યાં ત્યાં જઈ તે તે સ્થળે પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજોનો જબ્બર પ્રચાર પણ કર્યો છે. એટલું જ નહિ, આ પ્રચાર કરતાંકરતાં એમણે બીજી પ્રજાઓને અસભ્ય કહેવામાં યે લેશ માત્ર સંકોચ અનુભવ્યો નથી. ભારતવર્ષ ઉપર પણ આવું પાશ્ચાત્ય આધિપત્ય કાયમ રાખવા માટે, આરંભથી જ યુરોપ તથા અમેરિકાના ઘણાખરા વિદ્વાનોનું ધ્યાન કેંદ્રિત થયું છે. હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો આદિ સ્રોત પ્રધાનતઃ યુરોપમાંથી અને પૂરેપૂરો ઇજિપ્ત અથવા ઈરાકમાંથી આવ્યો છે એમ સિદ્ધ કરવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા છે. સ્વીડન તથા લિથુઆનિયા વગેરે યુરોપના ઉત્તર દેશોની ભાષાની તુલના કરીને અને ત્યાંના આદિવાસીઓની મસ્તકરેખાઓની તુલના કરતાંકરતાં ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક એ વિદ્વાનો ...દ્ધ કરવા મથ્યા છે કે આર્યોનું મૂળ ...ાસસ્થાન ઉત્તર યુરોપમાં હતું. ...ેટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત વેદની ઋચાઓના મનમાન્યા અર્થ કરીને એ લોકોએ આ મતની પુષ્ટિ કરવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. ઋગ્વેદમાં ઇંદ્રનો રંગ સોનેરી વર્ણવવામાં આવ્યો છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં રુદ્રનો હાથ પણ સોનેરી કહેવામાં આવ્યો છે. પહેલા મંડળના ૧૨૨મા સૂક્તના ચૌદમા મંત્રમાં આપણને એક ઋષિ 'સોનેરી કાનવાળા' પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરતા મળી આવે છે. અનેક સ્થળે સોનેરી બાળકોના પણ ઉલ્લેખો આવે છે. આ વાક્યોના આધાર પર પોતાના દેશની અને પોતાની પ્રજાની ખ્યાતિ વધારવા માટે જ, પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો એવો મત ધરાવતા થઈ ગયા છે કે આર્યો ઉત્તર યુરોપમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને તેનું પ્રમાણ વેદમાં પણ મળે છે! ત્યાંના રહેવાસીઓનો રંગ પણ સોનેરી જ છે ને!

છેક આરંભથી જ યુરોપવાસીઓ પ્રચાર કરતા રહ્યા છે કે આર્યો ભારતના આદિવાસી નથી; પરંતુ પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનેથી ડેન્યૂબ નદીને કિનારેકિનારે પથરાતાપથરાતા, બોસ્ફરસ તથા ડાર્ડનલ્સ ઓળંગીને, એશિયા માઇનોરને રસ્તે, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તથા સપ્તસિંધુમાં તેઓ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પોતાની ટોળીમાંથી અહીંતહીં લોકોને મૂકતા આવ્યા ને સપ્તસિંધુની

આદિવાસી કાળી પ્રજા સાથે દિવસોના દિવસો સુધી લડતા ઝઘડતા રહ્યા અને અંતે એમને હરાવી, જ ગલોમા હાંકી મૂકયા કે પોતાના દાસ બનાવ્યા

પારસીઓના આદિગ્રંથ ઃ ઝિંદ અવસ્તા'ની ભાષા, એના ભાવ તથા એના દેવલોકોના નામ વગેરેની તુલના કરીને પણ એમણે ધારણા બાધી છે કે ઋગ્વેદની રચના પહેલા જે આર્યો ઇરાનમાં થઇ, હિંદુસ્તાનમા આવ્યા, એમની એક શાખાએ ત્યા કાયમી વસવાટ કરી દીધો

આ રીતે પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ એમનો મતપ્રચાર એવી કુશળતાથી કરી દીધો કે એને પરિણામે હિંદુસ્તાનીઓને દઢ વિશ્વાસ જ બેસી ગયો કે ભાગ્યેજ આર્યો હિંદુસ્તાનના આદિવાસીઓ નથી જ, તે લોકો તો યુરોપ, ઇરાન, અથવા તો મધ્યએશિયામાથી હિંદમા આવ્યા ને ત્યાંના અનાર્યોનો પરાજય કરીને સપ્તસિંધુમા વસ્યા અને આ બધાનુ પરિણામ એ આવ્યું કે આજે ઘણાખરા વિદેશી ઇતિહાસકારો એમ માનતા થઈ ગયા છે કે આર્યોનું મૂળ વતન આરબી સમુદ્રથી ડેન્યૂબ નદી સુધીમા ફેલાયેલા પ્રદેશમા જ છે ભારતના ઈતિહાસનુ નિર્માણ પણ એ જ આધાર પર થયુ છે

મિસર, ઇરાક, ગ્રીસ વગેરે દેશોની રીતભાત ને એમની સંસ્કૃતિના સબંધમા એ દેશોની પથ્થર પરની કળા, મૂર્તિ, મંદિરોના ભગ્નાવશેષ, પિરામીડ વગેરે પરથી આપણે થોડુંક જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના આદિકાળમાં નહોતી લખવાની પ્રથા કે નહોતી પ્રથા મૂર્તિનિર્માણની પરિણામ એ આવ્યુ કે ઋગ્વેદ વિના હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો ને સંસ્કૃતિ જાણવા માટે આપણને કોઈ પણ સાધન અત્યારે મળી શકતું નથી

હા, ઋગ્વેદમા ઘણાં સાધનો એ માટે મળી આવે છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંશોધકો ને વિદ્વાનોના દષ્ટિકોણ જ જુદા રહ્યા પરિણામે પોતાના વિચારોની ને મતવ્યોની પુષ્ટિ માટે સ્થળેસ્થળે એમણે વેદના અર્થના અનર્થ કરી દીધા અને આ બાજુ એવુ બન્યુ કે દુર્ભાગ્યે ભારતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદનું અધ્યયન કરવા તરફ ગયુ નહિ વેદ દૈવી છે, શાશ્વત અને સૃષ્ટિના આરંભમા જ બ્રહ્મવાણીરૂપે એનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમ હિંદુઓ માને છે આ માન્યતાની પકડથી રગાયેલા હિંદુઓએ સ્વાભાવિક રીતે જ ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદની ચૂથાચૂથ કરવાનું મુનાસિબ માન્યુ નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું આ સંકુચિત દષ્ટિબિંદુ લોકમાન્ય તિલકને પસદ આવ્યુ નહિ

ગઈ સદીના અંતમા પોતાના પુસ્તક 'વેદનું મૂળ નિવાસસ્થાન'મા લોકમાન્યે બતાવ્યું કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવની પાસે હતું અને એ જ સ્થાનમાંથી તેઓ યુરોપ તથા સપ્તસિંધુ તરફ પધાર્યા પશ્ચિમે સિંધુ નદી, પૂર્વમાં સરસ્વતી નદી, અને મધ્યમાં સિંધુ નદીની પાચ શાખાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ ત્યારે સપ્તસિંધુના નામથી વિખ્યાત હતો ઋગ્વેદમાં 'ઉષા'ની વિશેષ રૂપમાં સ્તુતિ કરવામા આવી છે લોકમાન્ય તિલકનું માનવુ હતું, કે 'ઉષા' એ ઉત્તર ધ્રુવની દેવતા છે, કારણ કે પંજાબમાં દરરોજ 'ઉષ કાળ' માત્ર થોડાક જ સમય માટે છે; પરંતુ ધ્રુવ પ્રદેશમા 'ઉષ કાળ' લગભગાટ કેટલા યે દિવસો સુધી રહે છે એટલે જ તો હિંદુસ્તાનમા આવતા અગાઉથી જ આર્યોમાં 'ઉષા'ની સ્તુતિ કરવાનો ને એને નમન

કરવાનો રિવાજ હતો. અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે પણ એ પ્રથા આર્યોએ જારી રાખી હતી. પરંતુ મારી અલ્પબુદ્ધિ પ્રમાણે લોકમાન્યનો આ વિચાર ભ્રમમૂલક છે. 'ઉષઃકાળ' માત્ર મનોહર સમય જ નથી, આર્યજનોનો એ તો હતો સંધ્યા ને પૂજાનો સમય. એટલે સહજ રીતે જ આર્ય ઋષિકવિઓમાં 'ઉષા'ની સ્તુતિ કરવાની પ્રેરણા જાગી હશે. એના પરિણામરૂપે જ કદાચ 'ઉષા'ની સ્તુતિ સંબંધી ઋગ્વેદમાંના મંત્રો સૌથી વધુ સુંદર, લલિત ને મનોહર છે. ઋગ્વેદમાં માત્ર હિંદનાં કુદરતી દૃશ્યોનાં જ વર્ણનો છે. એમાં સપ્તસિંધુની બહારના નદીપહાડ આદિના ઉલ્લેખો નથી. આથી પુરવાર થાય છે કે ઋગ્વેદની રચના હિંદમાં જ થઈ છે. વર્ષો પછી, અનેક નદીપહાડો ઓળંગ્યા બાદ આર્યો જ્યારે સપ્તસિંધુમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એમણે ઉત્તર પ્રદેશના 'ઉષઃકાળ'ની મહત્તાનો ખ્યાલ કરીને ઉષાની સ્તુતિમાં અનેક લલિત પદોની રચના કરી હોય એ સંભવિત નથી.

ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી જણાય છે, કે તે કાળમાં, વરસના ઘણા મહિના સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સખત ટાઢ પડતી હતી. મહિનાઓ સુધી વર્ષાઋતુ ચાલુ રહેતી હતી, જેથી ઉષા અને સૂર્ય ઘનઘોર વાદળની અંદર સતત છુપાયેલાં રહેતાં. પરંતુ આજે તો પંજાબમાં વર્ષાઋતુ લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે—ત્યાં આજે વરસાદ બહુ જ ઓછો પડે છે. આ ઉપરાંત ઋગ્વેદમાં ઠંડી મોસમોનો ઉલ્લેખ છે, એ ઠંડીને લીધે જ આર્યોને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની સુવિધા થઈ હશે; પણ આજે તો પંજાબમાં પુષ્કળ તાપ પડે છે.

ભૂગર્ભશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં નિવેદનો ઉપરથી જણાય છે, કે ઘણા સમય પહેલાં રજપૂતાના, સિંધ, યુક્તપ્રાંતનો ઘણોખરો ભાગ, ને બિહાર તથા બંગાળ સમુદ્રને તળિયે હતાં અને સપ્તસિંધુની ત્રણે બાજુ દરિયો હતો. આ કારણે ઋગ્વેદમાં ગંગા તથા યમુનાનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. ગંગાનો ઉલ્લેખ માત્ર બે જ વાર ઋગ્વેદમાં છે; પરંતુ અથર્વવેદમાં માત્ર ગંગા કે યમુનાના ઉલ્લેખો ઉપરાંત ગંગા-યમુનાના તટપરના પ્રદેશો ને નગરોના ઉલ્લેખો પણ છે. ગંગા અને યમુના થોડે દૂર વહીને તરત જ સમુદ્રમાં સમાઈ જતી હતી, એથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એનું કોઈ મહત્ત્વ નહોતું; પરંતુ ધીમેધીમે જેમ જેમ ઉપર્યુક્ત પ્રદેશ સમુદ્રને તળિયેથી જ બહાર નીકળી આવ્યો તેમ તેમ એ એક સમૃદ્ધ દેશ બની ગયો. અને ત્યારે એનો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં વિશેષરૂપે થયો. એટલા ઉપર પણ યુરોપના વિદ્વાનોના દૃષ્ટિકોણ એવા સંકીર્ણ રહ્યા છે કે પોતાની વાતને સાબિત કરવાને માટે એ લોકોએ અર્થનો અનર્થ પણ કરી નાખ્યો છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મૈકડોનલે તો પોતે લખેલા સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું છે, કે આર્યો સમુદ્રને જાણતા પણ નહોતા! એનું કહેવું છે કે ઋગ્વેદમાં આવતા 'સમુદ્ર'નો અર્થ 'જલસમૂહ' છે. પરંતુ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે 'સમુદ્ર' શબ્દ આવ્યો છે. એનો અર્થ સમુદ્ર વિના બીજો કોઈ જ નથી થઈ શકતો. દા. ત. ઋગ્વેદના બે મંત્રો જોઈએ:

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत् .
समुद्रमी रयाव मध्यम् ।
अधि यदपां स्नुभिश्च राव प्र प्रेङ्ख
ईंङ् रवयावहै शुभे कम् ।

(મંડળ ૭, સૂક્ત ૮૮, મંત્ર ૩)

ભાવાર્થ વસિષ્ઠ કહે છે, કે 'જ્યારે હું તથા વરુણ બન્ને નાવ પર ચડ્યા, ને સમુદ્રની વચ્ચે ભલી રીતે અમે નાવને હંકાર્યું. તથા જ્યારે જળની ઉપર ચાલી રહેલી નાવમા અમે હતા, ત્યારે સુશોભિત નૌકારૂપી ઝૂલા પર અમે આનંદથી ડોલતા હતા '

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टय.। समुद्रायेव सिन्धवः।

(મંડળ ૮, સૂક્ત ૬, મંત્ર ૪)

ભાવાર્થ 'નદીઓ જેમ સમુદ્રને પ્રણામ કરે છે, એવી જ રીતે સમસ્ત માનવપ્રજા ઇંદ્રના ક્રોધના ભયને લીધે ઇંદ્રને પ્રણામ કરે છે '

આવી સ્થિતિમાં એ જ પ્રતીત થાય છે કે વૈદિકકાળની રૂપરેખા વિશેષત ઋગ્વેદના સમયનો ઇતિહાસ, ઋગ્વેદમાથી જ પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીમાથી રચાવો જોઈએ

ભાષા, વિજ્ઞાન અને સામાજિક આચારવિચાર ને શિસ્તનો પરસ્પર સબંધ માનનારા વિદ્વાનોની ધારણા છે, કે પુરાણકાળમા એક સ્થાનમા વસવાવાળી આર્યપ્રજા, અનેક કારણોને લીધે પોતાના મૂળ વતનમાથી નીકળી યુરોપ તથા એશિયામાં વિસ્તાર પામી અને એટલે આર્યભાષાનો પ્રચાર પણ જગતના જુદાજુદા દેશોમા થયો એટલા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે, કે ગમે ત્યારે કોઈ એક વેળા આર્યપ્રજા અત્યત પ્રબળ, અત્યત ઉદ્યોગશીલ અને અત્યત પરાક્રમી પ્રજા હશે, એણે પોતાના સ્થાનથી નીકળી જઈને જગતના બીજા દેશો પર પોતાનુ પ્રભુત્વ જમાવ્યુ હશે

આર્યોના મૂળ સ્થાનના સબધમાં હજી પણ ઊંડો મતભેદ છે, તો યે 'મોહન-જો-ડેરો' અને 'હરપ્પા'ના સશોધનકાર્યને અતે કેટલાક લોકોને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે, કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન સપ્તસિંધુ જ હતુ જો કે હજી પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આજે પણ આ મત સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી ડૉકટર અવિનાશચંદ્ર દાસે 'ઋગ્વેદના સમયનુ ભારતવર્ષ' તથા 'ઋગ્વેદની સસ્કૃતિ' નામે પુસ્તકો લખ્યાં છે સ્વામી શકરાનદે 'પ્રાગ્ ઐતિહાસિક સિંધુના સમયની ઋગ્વેદની સસ્કૃતિ' નામનુ પુસ્તક લખ્યુ છે પુરાતત્ત્વના વિખ્યાત વિદ્વાન રાયબહાદુર રામપ્રસાદ ચદાએ 'વૈદિક સમયમા સિંધુની ખીણ' નામનો ગ્રથ લખ્યો છે આ સર્વે વિદ્વાનોએ 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા' નાં ખોદકામ ને સશોધનથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ સાથે ઋગ્વેદના મત્રોની તુલના કરી છે અને સાબિત કરી બતાવ્યુ છે, કે આર્યોના આદિનિવાસસ્થાન સબધી જે જે કઈ ધારણાઓ અત્યાર સુધી હતી, તે કેવળ અનુમાન પર જ રચાયેલી હતી એ સૌએ એમ સિદ્ધ કર્યું છે, કે આ ધારણાઓમાથી એકે એવી નથી કે જેને નિશ્ચિત અથવા તો સર્વમાન્ય કહી શકાય

'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ના ખોદકામ બાદ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિઓ વિનાસકોચ માનશે, કે આર્યોની આરભની રગભૂમિ હિંદના પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશો (સપ્તસિંધુ)માં હતી, અને ત્યાંથી આર્યોનો વિસ્તાર યુરોપ તથા એશિયામા થયો હતો વિખ્યાત જર્મન વિદ્વાન ઝીમરનું પણ કહેવું છે કે વેદમાં એવી કોઈ વાત નથી, કે જેના દ્વારા આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન હિંદની બહાર કહી શકાય કે માની શકાય. વેદોના અધ્યયનથી માલુમ પડે છે, કે આર્યોને દક્ષિણથી ઉત્તરના પ્રદેશોની માહિતી

નહોતી. ઉત્તર કુરુ તથા પંચાલોની એકત્રિત પ્રજા પણ કાશ્મિરમાં જ હતી, નહિ કે કાશ્મિરની સીમાની બહાર. વેષભૂષાની તુલનાથીઃ આર્યો પણ હિંદબહારના મૂળ વતનીઓ તરીકે જણાતા નથી. સીથિયા તથા યુરોપના લોકો ઊંચા જોડા ધારણ કરતા ને પાયજામા પહેરતા. એમની પાસેથી પાછળથી ઇરાનીઓ પાયજામો પહેરતાં શીખ્યા. પરંતુ ઋગ્વેદકાળના આર્યો ઘણું-ખરું વગરસીવેલું કપડું પહેરતા હતા. જો તેઓ હિંદુસ્તાનમાં બહારથી આવ્યા હોત, તો કોઈ નેતાના નેતૃત્વ હેઠળ આવ્યા હોત, અને એમની યાત્રા અને સપ્તસિંધુ-વિજયની ગાથાનો સમાવેશ ઋગ્વેદમાં અવશ્ય જ થયો હોત; પરંતુ ઋગ્વેદમાં આર્યો અને દસ્યુઓનાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો આવે છે, તે તો માત્ર એક જ દેશના ભિન્ન-ભિન્ન સમુદાયો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષનાં વર્ણન સમાન છે. ઋગ્વેદથી આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે, કે યુદ્ધ કેવળ દસ્યુઓ સાથે જ નથી થયાં, પરંતુ વખતો-વખત, ઇંદ્રવરુણાદિ દેવતાઓને માનવાવાળી તથા યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાવાળી ભિન્નભિન્ન પ્રજામાં પણ થયાં છે. અને એમાં દિવોદાસનું યુદ્ધ તો પ્રસિદ્ધ છે.

વળી 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ના ખોદકામ ઉપરથી જણાય છે, કે સિંધુ નદીની તળેટીમાં સમુદ્રની પાસે વસેલાં આ નગરોની સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦થી ૨૭૫૦ વર્ષ લગભગની છે. આ અતિપ્રાચીન નગરોની સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી શું થયું, એની આપણને કંઇ જ માહિતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે વૈદિક આર્યોનું ઉત્થાન આ પછીથી થયું. આર્યોએ આ સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશો અપનાવી લીધા ને બાકીનાનો નાશ કરી નાખ્યો. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ માને છે, કે ઋગ્વેદમાં જે અનાર્યોનું વર્ણન આવે છે, તે અનાર્યો 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિના નિર્માતા અથવા તો પોષકો હોવા જોઈએ. તો વળી કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે, કે આર્યોની સંસ્કૃતિ એ તો મિસરવાસીઓ તથા સુમેરિયનોનો વારસો છે. આમ છતાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોવાથી પુરવાર થશે કે 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિ આ લોકોની સંસ્કૃતિથી પણ પુરાણી છે. 'મોહન-જો-ડેરો'ના સંસ્કૃતિકાળમાં બળદો દ્વારા ગાડીઓ ખેંચાતી હતી, ત્યારે સુમેરિયામાં ગધેડાંઓ દ્વારા ગાડીઓ ખેંચાતી હતી. બરછી, ભાલો ને ત્રિશૂળની સરખામણીથી પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, કે સુમેરિયનોની બરછી વધારે સુંદર અને વધુ સારી રીતે બનાવેલી હતી. આ બધી વાતોથી પણ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિ વધુ પ્રાચીન કાળની માલૂમ પડે છે.

'મોહન-જો-ડેરો'ના સંશોધન ને ખોદકામ પછી યે દેવાલય કે મંદિર મળ્યાં નથી; પરંતુ મિસર, સુમેરિયા, બેબિલોન, ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં વણી સંખ્યામાં આપણને મંદિરો મળે છે. એ બધાંથી પણ પુરવાર થાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ સર્વ દેશોની સંસ્કૃતિ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિની પછીની છે. ડૉક્ટર માર્શલનો મત છે, કે 'મોહન-જો-ડેરો' અને 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદકાલીન આર્યસંસ્કૃતિથી પુરાણી છે, અને આ બંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. એમના મત પ્રમાણે ઋગ્વેદકાળની સંસ્કૃતિ ઘણા વખત પછીની છે; પણ એમની આ ધારણા બિનપાયાદાર છે. 'મોહન-જો-ડેરો'ના સંશોધન પછી આપણને સિંહધારી મૂર્તિઓ મળી, જેમાંની મૂર્તિ સુમેરિયા આદિ દેશોમાં

પણ 'મળી' આવી છે ઋગ્વેદમાં આવી મૂર્તિઓનાં વર્ણનોનો સર્વથા અભાવ છે ઋગ્વેદકાળમાં મંદિરનો કશો યે ઉલ્લેખ નથી. ઋગ્વેદ પરથી ફલિત થાય છે, કે આર્યો પોતાના ઘરની અંદર પૂજાવેદીનું નિર્માણ કરતા હતા

ઇસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મની માફક વૈદિક કાળમા સમૂહઉપાસનાનો કોઈ રિવાજ ભારતવાસીઓમાં નહોતો આ સર્વ વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, કે ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિથી પુરાણી છે ઋગ્વેદ પરથી આપણને એ પણ જાણવા મળે છે, કે સપ્તસિંધુના વસનાર 'પની' કે 'પણી' લોકો સમુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતા હતા સમુદ્રના કિનારા પર હોવાને લીધે 'હરપ્પા' તથા 'મોહન-જો-ડેરો' સપ્તસિંધુના સીમાંત પ્રદેશમાં હતા. ઋગ્વેદમાં એક મંત્ર છે

सं पूर्तयो नेमन्निषः परीणास समुद्र न संचरणे सनिष्यव ॥

(મંડળ ૧, સૂક્ત ૫૬, મંત્ર ૨)

ભાવાર્થ જે પ્રકારે ધનની ઇચ્છાવાળો વણિક સમુદ્રને ચારે બાજુથી ઘૂમી વળે છે, તેવી જ રીતે હોમહવનની સામગ્રી લઈ જનાર પૂજારીઓ ચારેબાજુથી ઇંદ્રને ઘેરી લે છે

આર્ય પ્રજા સમુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતી હતી એ એના ઉપરથી જણાઈ આવે છે એટલે સુધી કે સમુદ્રની વચમાંના દ્વીપનો ઉલ્લેખ પણ પ્રથમ મંડળના ૧૬૯મા સૂક્તના ત્રીજા મંત્રમાં મળી આવે છે 'પણી' લોકો આર્યવેપારી હતા. એ લોકો મિસર, સુમેરિયા, ગ્રીસ વગેરે દૂરદૂરના દેશો સાથે સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરતા હતા આગળ આવી ગયેલા ઇતિહાસજ્ઞ શ્રી રામપ્રસાદ ચંદાનો મત છે કે આ 'પણી' લોકોએ જ 'મોહન-જો-ડેરો'ને વસાવ્યું અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું ઋગ્વેદમા પણીઓના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે પણી લોકો યજ્ઞ કરતા નહોતા, એટલે ઇંદ્ર વગેરેના અનેક ઉપાસકોના એ સૌ શત્રુ બની ગયા ઋગ્વેદમાં આનો ઉલ્લેખ છે પણી લોકો ઘણો બધો વટાવ લઈને રૂપિયા ઉધાર આપતા હતા કરજ ન ચૂકવી શકાય તો કરજદારને એમના દાસ બનવું પડતું હતું ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૧૦૮મા સૂક્તમાં પણીઓ તથા ઇંદ્રની દૂતી સરમાની વચ્ચે સરસ સવાલ-જવાબો આવે છે સાવ સ્પષ્ટ રૂપમા, પણીઓનો નાશ કરવાનો આદેશ આપણને ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૫૮મા સૂક્તના બીજા મંત્રમાં મળે છે એમા પણીઓને અનાર્ય અથવા અસુર નથી કહ્યા, પણ એમને 'આસુરી બુદ્ધિ'વાળા બતલાવવામાં આવ્યા છે એથી પણ ફલિત થાય છે, કે પણી લોકો આર્યવેપારીઓ હતા, જે લોકો ઇંદ્રની પૂજા તથા યજ્ઞ ન કરવાથી ઋષિઓના કોપનો વિષય બની ગયા હતા

'મોહન-જો-ડેરો'ના સમૃદ્ધિકાળમા પણીઓએ દુનિયાના ભિન્નભિન્ન દેશો સાથે કેવળ વેપાર જ નથી ખેડ્યો, બલ્કે એ દેશોમા જઈને વસ્યા પણ હતા, તથા એ રીતે આ લોકોએ આર્ય રીતરિવાજો તથા આર્યસંસ્કૃતિનો એ દેશોમાં પ્રચાર પણ કર્યો હતો 'જાતકકથાઓ' પ્રમાણે પણ પ્રાચીન બેબિલોન સાથે ભારતવર્ષનો વ્યાપારી સંબંધ હતો પ્રસિદ્ધ ઇરાની સમ્રાટ દારાના પ્રાચીનતમ શિલાલેખોમા પણ 'સિંધુ' તથા 'કુશાવતી'ના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે આફ્રિકાના એબિસિનિયાનું

પ્રાચીન નામ 'કુશાવતી' એ વાતનું દ્યોતક છે. એ નામ સિંધુવાસીઓએ આપેલું હતું. એશિયામાઇનોર આદિ દેશોમાં, આર્યોના ફેલાવાની કથાનો ઐતિહાસિક આધાર તો ઇ. સ. ૧૫મી સદીની પહેલાંનો મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથોસાથ મેકિસકોની 'મયજાતિ'ની સંસ્કૃતિની સમાનતા વિશે વિદ્વાનોમાં પૂરી ચર્ચા થઈ છે. આ રીતે પણ જોઈ શકાય છે, કે પણીઓએ 'મોહન-જો-ડેરો'ના સમૃદ્ધિકાળમાં દુનિયાના ભિન્નભિન્ન દેશો સાથે વેપાર કરી ત્યાં આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો હતો. જેવી રીતે ઇંગ્લેંડવાસીઓ અમેરિકામાં જઈ વસ્યા, ત્યારે જેમ ત્યાંનાં નગરોનાં નામ પોતાના દેશનાં નગરોનાં નામ પરથી રાખ્યાં હતાં, તેવી જ રીતે આ પણી લોકો જ્યારે આફ્રિકાને કિનારે જઈ વસ્યા, ત્યારે ત્યાંનાં નગરનું નામ રાખ્યું 'પણ્યજનપદ;' જે પાછળથી ફ્રોનિસિયા બની ગયું.

મિસર દેશની ગાથા વગેરે પરથી માલૂમ પડે છે, કે આદિ મિસરવાસીઓ 'પુન્ત' નગરથી આવી ત્યાં વસ્યા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, કે પુન્ત નગર મધ્યએશિયામાં છે; પરંતુ શબ્દની સરખામણીથી લાગે છે કે આ 'પુન્ત' 'પુણ્ય' અથવા 'પુની'નું અપભ્રંશ છે. એટલે એવું અનુમાન થાય છે કે આ પુની લોકો 'મોહન-જો-ડેરો' માંથી જઈ મિસરમાં વસ્યા હતા. 'મોહન-જો-ડેરો'માં તથા મિસરમાં મુડદાંના અંતિમસંસ્કાર એક જ પ્રકારના થતા હતા. આ વાત ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વળી જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક કાળમાં ભારતીય વિદ્વાનને ગ્રીસ તથા એલેકઝાંડ્રીઆ (સિકંદરિયા)માં જોઈએ છીએ, ત્યારે અનુમાન થાય છે, કે ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વે પણ આર્યો એ દેશમાં હતા. 'માયા' તથા 'મેકિસકો'ની સંસ્કૃતિ તો એક પ્રકારે ભારતીય જ હતી

ઉત્તર અમેરિકાના લુસિયાના પ્રદેશમાં કેટલીક જંગલી જાતો વૈદિક આર્યોની માફક આજે હજી પણ અહર્નિશ અખંડ અગ્નિ પેટાવેલો રાખે છે. વળી સુમેરિયન લોકો પણ સિંધુના નિવાસીઓની માફક જ ચંદ્રદેવતાની પૂજા કરે છે; જે 'ચંદ્રમા' અર્થાત્ 'સોમા' હતી 'સોમા' વૈદિક દેવતા છે. એથી પણ માલૂમ પડે છે કે સુમેરિયન લોકો 'મોહન-જો-ડેરો'ના આદિવાસી વૈદિક લોકો હતા. આ વાતને સુમેરિયન પ્રજાની ગાથાઓથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'માં સીમાંત પ્રદેશ તથા વેપારી નગર હોવાને કારણે, એના સંશોધન આદ, ભિન્નભિન્ન પ્રજાની ખોપરીઓ મળી હતી; પરંતુ મોટે ભાગે એ ભારતીઓની જ હતી. એથી પણ વિદિત થાય છે, કે આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન 'સપ્તસિંધુ' જ હતું અને આ બન્ને પ્રાચીન મહાનગરોની આર્યપ્રજા વ્યાપારપ્રિય હોવાને લીધે જગતના જુદાજુદા દેશોમાં જઈ વસી. માત્ર ત્યાં વસી એટલું જ નહિ પણ આર્ય રીતરિવાજ; શિષ્ટાચાર ને આર્યસંસ્કૃતિનો ત્યાં પ્રચાર પણ એમણે કર્યો હતો.

*

સંતસમાગમ

લેખક :
શ્રી. ગોપાળજી ઓધવજી ઠક્કર

દર વર્ષે ચાતુર્માસમા ને આડે દિવસે, મંદિરોમા ને બહાર નદીકાઠે અનેક મહાત્માઓના પ્રવચનો ગોઠવાય છે અસંખ્ય ભક્તજનો એ વચનામૃત સાભળવા જાય છે ને પરિતૃપ્ત થઈ પાછા આવે છે, પરંતુ સંજોગવશાત્ એ કથા શ્રવણ નહિ કરી શકનારને એનો લાભ મળતો નથી એટલે આવા સદ્ગુરુઓના વચનો એમના ભક્તો દ્વારા સામાન્ય જનને કાને પહોચે એ અત્યંત જરૂરી છે શ્રી ગોપાળજી ઠક્કર એવા જ એક પરમ ભક્ત છે એમણે સાભળેલી વાણી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને પણ એટલા જ તૃપ્ત કરશે એમા શંકા નથી

દરેક અંકે આવા જુદાજુદા ગુરુજનો અને મહાત્માઓ દ્વારા જુદાજુદા ભક્તોએ શ્રવણ કરેલી વાણીનો લાભ આ વિભાગ દ્વારા 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આપવાના અમારા મનોરથ છે

સત્સંગ જેવી શ્રેષ્ઠ ચીજ દુનિયામા એકે નથી, ભક્તિ પણ જે નવ પ્રકારની ગણાવી છે, તે પણ સત્સંગમા જવાથી જ મળી શકે છે પહેલાં જેમ બાળપોથી અને એકડા શીખવા પડે તેમ પહેલાં તો આપણે સત્સંગમાં જતાં શીખવું જોઈએ વારંવાર જવાથી લાભ જરૂર થવાનો ગમે તેવા જાડી બુદ્ધિવાળામાં પણ ફેર થઈ જાય છે. જેમ 'કૂવા ઉપરના કઠણ પણ પાકા કાળા પાણ, દોરડીએ છેવાય છે તે લેવું એધાણ' ગમે તેવા મજબૂતમા મજબૂત પાણા હોય છતા બૈરાંઓ દોરડાથી પાણી ભરતાં ભરતા તેના ઉપર પણ નિશાન કરે છે અને આંકા પાડે છે; તેમ સત્સંગમાં ગમે તેવા પાપી, મૂઢ, ગમાર, મૂર્ખ, ચોર, લુટારા જાય, તોપણ અંતે તેઓ સુધરી ગયા છે અને સુધરી જશે

*

એક ચોર હતો તે મહા હોશિયાર અને બેપાની, ખાપરા–કોડીઆ જેવો ચતુર અને ચોરીના કામમાં તો એક્કો ગણાતો. તેની ટોળી હતી, તેમાં ચાર ભાગિયા હતા અને એવા હોશિયાર કે એમને કોઈ પકડી શકે નહિ એક સમયે ચારે જણાને ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ અને સૌ છૂટા થઈ ગયેલા ઘણા વખતથી ચોરી કરેલી નહિ એટલે ખાવાનાં ફાંફાં પડવા માંડ્યાં આ વખતે તે ચોરના ગામમાં એક સંત એક મંદિરમાં કથા કરે અને ઘણા જણાઓ કથા સાંભળવા જાય આ ચોરે વિચાર કર્યો કે કથામાં જઈને સૌથી પછવાડે બેસવુ અને કથા પૂરી થવાની તૈયારી હોય, ત્યારે વહેલા ઊઠીને કોઈના જોડા પહેરીને ભાગવુ અને પછી મોચીને ત્યાં વેચીને જે પૈસા આવે તેમાથી બેચાર દિવસ કાઢી નાંખવા આવો હલકો વિચાર કરી તે કથા સાંભળવા ગયો. કથાકાર કથા તો એવી સરસ રીતે કરતા, એવાં સુંદર દૃષ્ટાંતો આપતા અને વચ્ચેવચ્ચે ભજનો પણ મધુર કંઠથી ગાતા કે ગયો ચોર તો ઠરી જ ગયો

કથા પૂરી થઈ, ત્યા બધા શ્રોતાઓએ ચાલવા માંડ્યું, પણ આ તો ત્યાં જ બેસી રહ્યો પછી કથાકાર પાસે જઈને કહે કે 'મહારાજ, તમે મને કાંઈક બોધ આપો, તમે મારા ગુરુ થાવ અને કહી

આપો. તમારી વાતો મને બહુ ગમી છે.' કથાકાર કહે, કે 'ભાઈ! તારે કોઈ અગડ–બાધા–પ્રતિજ્ઞા–લેવી પડશે અને તે બરાબર પાળવી પડશે. '**ભક્તિ શિરતણું સાટું, આગળ વસમી છે વાટું**' ભક્તિ તો ભાઈ, ખાંડાના ખેલ છે, એ કાંઈ નાનાં છોકરાંની ઘોલકિયું જેવી નથી, કે રમે ત્યાં સુધી રમે અને પછી ભૂંસી નાખે. આ તો માથા સાટે માલ છે; માટે જે તારાથી બને તેવું હોય તો જ હા પાડ.' ચોરે કહ્યું કે 'મહારાજ, એક જાતની જ બાધા રાખવી, એમ જો હોય, તો પછી મને અડચણ નથી. આજથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે હું ગાડું નહિ ખાઉં; ચોરી કરું છું તે તો કરતો રહીશ; બીડી, હોકો, ચૂંગી પીતો રહીશ, માંસ અને મદિરા લેતો રહીશ, છળ, કપટ ને જુગાર કરતો રહીશ.'

કથાકારે જાણ્યું કે માણસ તો સાચો લાગે છે, કારણ બીજા માણસની પેઠે ચાવવાના અને દેખાડવાના દાંત જુદા નથી લાગતા.

અને કથાકારે એને એક વાત કહી.

એક શહેરમાં એક બ્રાહ્મણ અને એક વાણીઓ નજીક નજીક રહે. બન્ને લંગોટિયા ભાઈબંધ. ભણવું ગણવું, રમવું રઝળવું બધું સાથે જ કર્યા કરે. નિશાળે પણ સાથે. નદીઓમાં ભૂસકા દેવામાં પણ સાથે. એ તો બન્ને દિલોજાન મિત્ર, બ્રાહ્મણનું નામ હતું રામશંકર અને વાણીઆનું નામ હતું ધનજીભાઈ. મોટા થયા અને ઘરસંસારની ધુંસરી ગાથે પડી એટલે જુદેજુદે કામ–ધંધે લાગી ગયા. રામશંકરને એક છોકરી હતી તેનું નામ સાવિત્રી અને ધનજીભાઈને પણ એક છોકરી હતી તેનું નામ હતું રંભા. છોકરીઓ પણ સરખી ઉંમરની એટલે બન્ને વચ્ચે બહુ ગોઠપણાં. સાથે રમે, ઘોલકિયું માંડે, ઢીંગલીઓથી રમે અને આનંદ કરે. એમ કરતાં કરતાં ઉંમરલાયક થઈ ત્યારે બન્નેને પરણાવી દીધી. એ તો દીકરી ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય. લાકડે માંકડું વળગાડે અને આંધળે બહેરું કરી નાખે, તોય બિચારી કાંઈ બોલે નહિ. પરાણે પરાણે નભાવી લે અને કેટલાં માબાપો તો પૈસાની ખાતર ગાય જેવી ગરીબ દીકરીને કસાઈને ઘેર ગાય વેચે, તેમ ઘરડા, બુઢ્ઢા, લંગડા, વ્યસની, રોગગ્રસ્ત ધણીની સાથે દીકરીને દઈ દે. દીકરીનું શું થશે તે કાંઈ કોઈને જોવું નથી. દીકરીના ભારોભાર રૂપિયા લઈને તે બિચારી રાંક અબળાને કાયમને માટે દુઃખમાં ડૂબાડી દે છે; પણ એવા દીકરીના પૈસાથી તો માણસ હેરાન થઈથઈને મરે છે.

આજે તો આપણા વિચાર જુદા, આપણી વાણી જુદી અને આપણું વર્તન પણ જુદું; આમ હોવાથી આપણે સાચા સુખની શી રીતે આશા રાખી શકીએ ?

यथा चित्तं तथा वाचा, यथा वाचस्तथा क्रिया ।

ત્રણ જાતની પવિત્રતા અને શુદ્ધિ હોય તો જ માણસ ખરો શુદ્ધ લેખાય અને તેટલા માટે જ દ્વિજને જનોઈ–ઉપવીત. જનોઈના ત્રણ તાગ એટલે મનની શુદ્ધિ, વાણીની શુદ્ધિ અને વર્તનની પણ શુદ્ધિ. પારસી ભાઈઓમાં પણ **મનશની, ગવશની અને કુનશની** એમ ત્રણ જાતની પવિત્રતાનો બોધ છે. પણ આપણે તો એકાદ જાતની શુદ્ધિ માત્ર રાખીએ; બહુબહુ તો નાહીએ, ધોઈએ, ટીલાંટપકાં કરીએ, દેવદર્શને જઈએ અને આંધળા, લૂલા, લંગડા તરફ પાઈપૈસો ફેંકીએ અને આ બધું. પણ માત્ર દેખાવ કરવા ખાતર જ, બીજા લોકોને આંજવા માટે જ, લોકો પર સારી છાપ પાડવા માટે જ અને આમાં પણ છેતરપિંડી.

ભગવાનને પણ છેતરવાના. ભગવાનના દીવા માટે ખોરું ઘી, ઘરમા ખાવામા ન ચાલે અને કીટાવાળુ હોય તે ભગવાનના દીવા માટે કે બ્રાહ્મણના સીધા' માટે! ખોરાં સોપારી, મહાદેવિયાં નાનાનાનાં સોપારી તે દેવમંદિરે, નકામા દાણા તે દેવપૂજામા અને ઘસાઈ ગયેલા પૈસા, કોઈ ઠેકાણે ન ચાલે તે બધા ઠાકોરજીના ગોખમા, કે આંધળાને દેવામાં આવી આપણી વર્તણુક છે, ત્મા ભગવાન સુકાળ અને સુખ તે ક્યાંથી આપે? જેવી આપણી દાનત એવી બરકત. આપણે તો માત્ર વાતો જ કરવી છે અને ગપેગપ ચલાવીને મોક્ષ અને સ્વર્ગ મેળવવા છે, પણ આપ જરૂર માનજો કે કદાચ અહીં પોલ હશે, લાલચુ અમલદારો લાંચ લઈને તમને દોષમુક્ત કરશે કે તમારુ ધાર્યું કામ કરી દેશે, અહીં કદાચ લાગવગ ચાલશે, મામામાશીની ઓળખાણ કામ કરશે, પણ પ્રભુના દરબારમાં પોલ નથી. ત્યા તો પાઈએ પાઈનો હિસાબ લેવાશે અને રાઈએ રાઈનાં લેખાં લેવાશે આ આપણે જાણતા નથી એમ નથી, પણ સાચુ કરવુ એ અઘરુ છે, મુશ્કેલ છે, કઠણુ કામ છે, માટે આખ આડા કાન કરીને ગપેગપ ચલાવી રાખીએ છીએ.

આવી રીતે પેલી બન્ને બહેનોને તેના બાપે પરણાવી દીધી વાણિયાને ઘરે જે ગઈ, તેનો ધણી ગરીબ હતો પણ ઉદ્યમી અને ઉદ્યોગી હતો તેથી ધીમેધીમે પોતાના કામમાં તે આગળ વધ્યો નીતિ અને પ્રમાણિકતા બે સદ્ગુણો પણ તેણે મહત્ત્વ કર્યા. નાની શી હાટડી હતી તેમાથી મોટી દુકાન જમાવી અને પોતે પોતાની ઊપજના દશ ટકા ધર્માદામા કાઢતો એટલે પ્રભુ પણ તેવા કામમા જાણે સહાય કરતા હોય તેમ લાગવા માંડ્યુ દુખીઓને એ દિલાસો આપતો, દરદીઓની સંભાળ લેતો, ગરીબને બહુ જ છૂપી રીતે સહાય કરતો અને પોતાનો જમણો હાથ જે કરે તે ડાબા હાથને પણ ખબર ન પડે તેવી ખાનગી રીતે મદદ કરતો સાધુસંતની સેવા કરતો અને સગા-વહાલા અને પાડોશીની ખબર લેતો ગામમાં કલેશકજિયો ન થાય માટે પંચ થઈને બન્ને પક્ષને યોગ્ય ન્યાય આપતો અને શાંતિ ફેલાવતો

તેના ગામમાં એક વખત એક સંત આવી ચડ્યા અને માંદા પડી ગયા, તેની એવી સરસ રીતે સેવાચાકરી કરી કે સંત મહાત્મા બહુ જ ખુશી થઈ ગયા જતા-જતાં સંતે તેને એક પારસમણિ આપ્યો અને કહ્યુ "ભાઈ' આ પારસમણિ છે, તેનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરજો, જરૂર પડે અને સંકટ સમયે જ તેનો લાભ લેજો અને બને તો તમારા પોતાને માટે તો તેનો લાભ લેશો મા તમે મારી સેવાચાકરી નિષ્કામ રીતે કરી તેનો યત્કિંચિત્ બદલો દેવાવાળો તો પ્રભુ છે, હજાર હાથવાળો દેવા બેસે ત્યારે બે હાથવાળો કેટલુ લેશે? આપણને પરમાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા નથી, તેના પર વિશ્વાસ નથી, છતા પ્રભુ આપણને રોટી અને લંગોટી બધાને દેવાને બંધાયેલો છે પણ આપણને તો ભાતભાતનાં ભોજન જોઈએ, બત્રીસ શાક અને તેત્રીશ જાતની મીઠાઈ જોઈએ, આપણને તો જીભને વશ થઈને જાતજાતના મેવામિષ્ટાન્નો જોઈએ, જુદીજુદી જાતના રાયતાં, અથાણા અને તીખા તમતમતાં મસાલેદાર વડા ભજિયા જોઈએ, પીવાને ચોખ્ખુ સ્વચ્છ પાણી કે ગાય માતાના પવિત્ર દૂધને બદલે, સોડા, લેમન, ચા, કોકો, કોફી, આઈસક્રીમ, બીડી, ચુંગી, હોકલી, તમાકુ, ભાગ, ગાંજો, દારૂ, સ્પીરીટ વગેરે માદક અને કેફી પીણા

જોઈએ. તે પૂરાં પાડવા તે બંધાયેલ નથી. તેમ કપડાં પણ જુદીજુદી ફેશનનાં, જુદાજુદા કટનાં, જુદાજુદા રંગનાં, જુદીજુદી ભાતવાળાં, રંગબેરંગી અને ઘરેણાં જુદાજુદા ઘાટવાળાં, જુદીજુદી ફેશનનાં અને બહુ જ નાજુક. આ દેવાને પ્રભુ બંધાયેલ નથી. માત્ર રોટી અને લંગોટી, એટલે શરીરને ઢાંકવા વસ્ત્ર અને પેટને ઠારવા અન્ન. વળી જેના વિના ન ચાલે એવી સો દવા અને એક હવા, તે મફત; અન્નને પચાવે એવું મીઠું મધુરું પાણી તે પણ મફત. સાત્ત્વિકતા અને સાદાઇ માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અમસ્થો બોધ નહિ આપ્યો હોય! સાદાઇનું જીવન પોતે ગુજારીને સંત સાધુઓ બીજાને દ્રષ્ટાંતરૂપ થાય છે; અને તેટલા માટે જ ધર્મના આગેવાન સંતો અને મહંતો સાદી જિંદગી ગુજારતા હતા."

આવો ઉપદેશ આપીને પેલા વાણિયાને પારસમણિ આપ્યો. સંત ગયા પછી પેલા વાણિયાએ પોતાની પત્નીને તે વાત કરી અને તે ચીજ પારસમણિ જ છે કે કેમ તેની પણ ખાતરી કરી લીધી. ખાતરી થયા પછી તેને એક કબાટના ખૂણામાં દાબડીમાં મૂકી દીધો.

આ બાજુ પેલી બ્રાહ્મણ કન્યા પરણીને ગઈ અને થોડા મહિના ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી તેના પતિને મુંબઈમાં નોકરી મળી, એટલે બન્ને જણ મુંબઈ ગયાં અને એક ઓરડી લઇ સંતોષથી પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં; પણ મુંબઇ એટલે તો મોહમયી પુરી; હાલતાંચાલતાં નાટક, સિનેમા, ગ્રામોફોન, રેડિયો, ખાણાંપીણાંની હોટેલો, મોજશોખ માણવાની જોઈએ તેટલી ચીજો, વિક્ટોરિયા, મોટર, રેલવે, બસ વગેરે અનેક જાળમાં ફસાવનારાં સાધનો. આ બ્રાહ્મણભાઈ ધીરેધીરે સટ્ટે ચડ્યા, કારણ પોતાના ટૂંકા પગારમાંથી રોજ મનમાન્યા શોખ થાય નહિ અને પોતે લહેરી લાલા અને રંગીલા સ્વભાવના. સટ્ટામાં થોડું કમાયા એટલે લહેર ઉડાવવા માંડી, પણ ધીમેધીમે જેમ થતું આવ્યું છે તેમ સટ્ટામાં ગુમાવવા માંડ્યું અને થોડું ખોઈને બેસી રહ્યા હોત તો ઠીક પણ આ તો હાર્યો જુગારી બમણું રમે, તેમ બમણો સટ્ટો ઉપાડ્યો અને પાયમાલ થઈ ગયા.

નળ જેવાએ રાજ ગુમાવ્યું, પાંડવોની પણ તેમાં જ પ્રતિષ્ઠા ગઈ, છતાં દેશમાંથી સટ્ટો જતો નથી. અરે મોટામોટા માણસો પણ સટ્ટાના ચડસું, રૂ, શેર, રૂપું, સોનું, અળશી, કપાસિયા, તેલ, સીંગ વગેરે દરેક ચીજનો સટ્ટો અને તે વળી છડેચોક, ઉઘાડે બજારે અને તેથી વિશેષ મોટામોટા લાટ અને ગવર્નરો આવે તેવો ઘોડાની શરતનો સટ્ટો. આમાંથી હજારો કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં. હજારોને આપઘાત કરવા પડે, અફીણ ખાવું પડે, કૂવા કે સમુદ્રમાં ડૂબી મરવું પડે, ગળે ફાંસો ખાવો પડે, એસિડ પીવો પડે, છતાં કોઈ મરદ એવો નીકળતો નથી કે આ બધું બંધ કરાવે. પરનાનો જુગાર ગણાય, તેની સજા થાય અને આ બધા સટ્ટા ઉઘાડે છોગે થાય તોય તે વેપાર ગણાય. આ તો દુનિયાને ઊંધાં ચશ્માં છે; કોઈ મહાપુરુષ જાગે અને આ સટ્ટા–ચોરી બંધ કરાવવા કમર કસે તો હજારો અને લાખો માણસોનો ઉદ્ધાર થાય. હજારો અને લાખો સાચે ધંધે લાગે અને આળસુ જિંદગી કાઢવાનું છોડી સારા ઉદ્યમે લાગે અને હજાર ઉદ્યોગ ચલાવીને દેશનો ઉદ્ધાર કરે, એ જરૂરનું છે.

પેલો બ્રાહ્મણ તો દેવામાં ડૂબી ગયો અને દેવાળું કાઢીને કાઠિયાવાડ ભેગો થઈ

ગયો અને પોતાનો બ્રાહ્મણનો માગવાનો ધધો શરૂ કર્યો તાંબડી લઈને લોટ માગવા જાય 'બાની જે થાવ, આજ પાંચમ ને સોમવાર, આજ વતિપાત અને વૈધરત' એમ વગરઢોઢિયાનુ પચાગ ખને અને 'વળી અલક-મલકના તાજા સમાચાર અને ગામગપાટા બૈરાંઓને સભળાવી' લોટની ચપટી મેળવી લે આમ ગુજરાન તો ચાલતુ પણ બાઇ બિચારી બહુ જ દુખી થતી અને મનમા કચવાતી શરીર ઘસાતુ ચાલ્યુ અને 'વસ્ત્ર વિના નર પશુ' તેમ પૈસા વિના તે મુઝાવા માંડી એટલે પોતાના પિયર ત્યાદી ખરાબર તેજ અરસામા પેલી વાણિયણ-તેની ગોઠણ તે પણ તેને પિયર આવેલી' બને જણા ઘણે વર્ષે મળ્યાં એટલે બહુજ રાજી થયાં રોજ મળે અને સુખદુખની વાંતો કરે અને દિવસ પસાર કરે, છેવટે જ્યારે છૂટાં પડવાને બે ત્રણ દિવસ રહ્યા એટલે વાણિયણે પોતાની ગોઠણને કહ્યુ 'બહેન! તુ કેમ બહુ જ લેવાઈ ગઈ છે? તારુ શરીર કેમ ફીકુ ફચ થઈ ગયુ છે? કેમ તારા શરીરમાં લોહીનો છાંટો યે નથી? તને શુ થયુ છે? તેની તું વાત ન કરે તો તને મારા સોગન છે' પછી બ્રાહ્મણીએ પોતાની બધી વીતક વાત કહી દેખાડી અને કહ્યુ, કે 'બહેન! હુ તો હવે મરી જઈશ; મને એની પણ ફિકર નથી પણ મારા એક દીકરા અને દીકરીનુ શુ થશે, એની મને મોટી ચિતા અને ફિકર છે

'ચિંતા બડી અભાગણી,
ચિંતા ચિતા સમાન.'

વાણિયણે આ હકીકત સાંભળી પોતાની ગોઠણને કહ્યુ કે, 'બહેન! તુ મુઝાઈશ મા તારે હવે ચિતા કરવાનુ કારણ નથી, મારાથી જેટલી બનશે તેટલી હુ તને જરૂર સહાય કરીશ એ તુ અહીથી તારે સાસરે જા અને એક અઠવાડિયા પછી તુ મારે સાસરે આવજે અને લોઢાની એક ચીજ લેતી આવજે પ્રભુકૃપા તો તારુ દુખ ટળી જશે, આ વાત કોઈને કરીશ મા

આમ વાતનો નિર્ણય કરીને બને છૂટા પડ્યાં, પોતપોતાને ઘેર ગયાં અને અઠવાડિયા પછી પેલી બ્રાહ્મણી પોતાના ઘરમા લોઢાની કોઈ ચીજ ગોતવા મડી, પણ તેની દશા એટલી બધી દુર્બળ હતી, કે લોઢાની કોઇ ચીજ પણ મળી નહિ છેવટે તેના વાડામા એક કટાઈ ગયેલી કડછીનો હાથો હતો તે પોતાના ફાટેલાતૂટેલા છાયલમા સતાડીને પોતાની ગોઠણને ઘેર ગઈ

વાણિયણે તેનો આદરસત્કાર કર્યો, બે દિવસ મહેમાનગતી કરી અને પછી લોઢાની વાત કાઢી, લોઢાની ચીજ માગી રાત્રીએ છાનામાના પેલી વાણિયણે પારસમણિ કાઢ્યો અને પેલા હાથાને બન્નેથી તે મણિ અડકાડ્યો પણ લોઢાનુ સોનુ થયું નહિ આથી મુઝાઈ અને વિચારમાં પડી ગઈ, કે આ પારસમણિ ખોટો પડી ગયો કે શુ થયુ? આ વાત મે મારા પતિને કહી નહિ, એટલે આમ થયુ હશે કે કેમ? છેવટે પોતાના પતિ પાસે ગઈ, માફી માગી અને ખરી હકીકત જણાવી દીધી

વાણિયો ચતુર હતો તે લોઢાનો પેલો કટકો જોઈને હસ્યો અને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યુ કે, 'જુઓ આ પારસમણિ ખોટો નથી, પણ આ લોઢા ઉપર કાટ ચડી ગયો છે, તે કાટ પહેલાં કાઢવો જોઈએ અને પછી તેને પારસમણિ અડાડવો જોઈએ' લોઢાના હાથાને અગ્નિમા નાખ્યો, કાટ કાઢ્યો અને પછી પારસમણિ અડાડતાં જ સોનુ થઈ ગયુ બાઈ તો ખુશીખુશી થઈ ગઈ અને પોતાની ભૂલ માટે માફી માગી અને

પોતાની ગોઠણને તે સોનું આપીને તેનું દળદર ટાળ્યું અને સુખી કરી.

આ રીતે સંતસાધુના સંગથી શઠ પહેલાં સુધરતા નથી તેનું કારણ એ છે, કે શઠનાં મન મેલાં હોય છે, મન ઉપર પાપરૂપ કાટ ચડી ગયો હોય છે, અને તે દોષથી ભરપૂર હોય છે એટલે તે ઝટ સુધરતા નથી; પણ જો ધીમે ધીમે પહેલાં કાટ કાઢી નાખવામાં આવે એટલે કે સંતની વાણીરૂપી અગ્નિમાંથી પસાર થઈને કાટ ઊખડતો જાય અને મન શુદ્ધ અને પવિત્ર બનતું જાય અને પછી પારસમણિ અડે એટલે તુરત જ સોનું થઈ જાય. પછી જરા યે વાર ન લાગે.'

આ પ્રમાણે પેલા ચોરને બોધ આપી કથાકારે તેના ગળામાં કંઠી બાંધી અને કહ્યું કે ભાઈ, જો તારે એક વખત રોજ ગમે ત્યારે પણ નાહવું અને દિવસમાં ગમે તે વખતે અને ગમે તે સ્થળે દેવદર્શન કરી લેવાં અને સવારમાં ઊઠતાં અને રાત્રે સૂતાં રામનું નામ લેવું, અને તેં જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે 'ગાડું નહિ ખાઉં,' તે પ્રતિજ્ઞા મારા સાટે પણ પાળજે, પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરો અને તને સદ્બુદ્ધિ આપો, એ મારા આશીર્વાદ છે.

ચોર તો પોતાને ઘેર ગયો. ચાર માસ વીત્યા. એક શહેરમાં તેના દેવીઉપાસક રાજાએ દેવીનું મોટું ભવ્ય મંદિર ચણાવ્યું હતું અને જેને રોજ જુદીજુદી જાતનાં મેવા-મિષ્ટાન્ન અને પકવાન્ન બનાવી ધરાવાતાં હતાં, તે શહેરમાં કાળીચૌદશનો મોટો જબરો ઉત્સવ હતો. માતાનો મંદિરને ખૂબ શણગારવામાં આવતું હતું, દીવાલો અને ભીંતોને ભાતભાતના રંગથી રંગી નાખતા હતા, રંગબેરંગી વાવટાઓ ફરકી રહેતા હતા, ધ્વજાઓ જુદેજુદે ઠેકાણે ખોડી દેવામાં આવતી હતી, જુદીજુદી જાતના સાથિયાઓ પૂરીને અને ચિત્રો ચીતરીને મંદિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી હતી અને રાત્રે ભભકાદાર રોશની સળગાવી મંદિરને ઝળહળતું બનાવવામાં આવતું હતું. માતાજીને લાખો રૂપિયાનું ઝવેરાત, દાગીના વગેરે પહેરાવવામાં આવતું હતું અને કિનખાબનાં ઊંચાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવતાં હતાં. દેવીનાં દર્શન કરવાને વહેલી સવારથી તે રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધી આસપાસના ગામડિયાઓની અને શહેરીઓની ઠઠ જામતી હતી. ચારે કોર પોલીસનો પણ પહેરો ગોઠવાઈ જતો. આ મેળામાં મહારાજા પોતે સાંજના આરતી વખતે મહારાણી સહિત પધારતા અને પોતે સજોડે આરતી ઉતારી માતાજીને પ્રસન્ન કરતા. આ માતાજીને ખાંડનાં રમકડાં પણ ધરવામાં આવતાં અને તેમની પાસે ઘીના અખંડ દીવા બળતા રહેતા હતા.

આવો સુંદર લાગ જોઈને આપણા ચોર ભગત અને તેના બીજા ત્રણ સાથીઓએ ઘાટ ઘડી રાખેલો, કે બરાબર રાત્રીના બે વાગે જ્યારે પહેરેગીરો ઊંઘી ગયા હોય, બગાય થાક્યાપાક્યા ઘોરતા હોય, ત્યારે માતાજીના મંદિરના ઘૂમટ ઉપરથી બાકોરું પાડી, મંદિરમાં ઊતરવું અને બધા દરદાગીના લઈ પલાયન થઈ જવું. આ ચોરની મંડળી મહાઓપાની હતી, તેથી ધાર્યું જ કરતી. બરાબર વખતે મંદિરે આવી, ઉપર ચઢી, નીચે બાકોરા વાટે ઊતર્યા અને દાગીનાના સરખા ભાગ પાડી પોટલાં બાંધ્યાં; પણ લોભ બૂરી ચીજ છે, ને તેથી માતાજી પાસે ખાંડનાં રમકડાં હતાં તેના પણ ભાગ પાડી ખાવાનો વિચાર કર્યો. આ ખાંડનાં રમકડાંનો ઘાટ ગાડાનો હતો, એટલે પેલા પ્રતિજ્ઞાવાળા ચોરે તો ચોખ્ખી ના પાડી, કે હું તો આ નહિ જ

ખાઉં, ઘણી ખેંચતાણ કરવામાં આવી, સોગન દેવામાં આવ્યા, પણ તે તો એક મટીને બીજો થયોજ નહિ પોતાના ભાગનાં રમકડા બીજા ત્રણેને વહેંચી આપ્યા અને તે ત્રણે જણાએ ખાધાં અને થોડીવાર થઈ ત્યાં તો તેઓ લાખા થઈને પડ્યા, કારણ તે રમકડા ઉપર કાટ ચડી ગયેલો. એટલે ઝેર ચડી ગયેલું અને ત્રણે ચોરો રામશરણ થઈ ગયા

ગાડું ન ખાવાથી બચી ગયેલો આપણો ભગત ચોર તો આ ચમત્કાર જોઈને અજબ થઈ ગયો અને મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે 'અહો આ તો મારી પ્રતિજ્ઞાનો પ્રતાપ આ તો મારી લીધેલી ટેક પાળી તેનુ ફળ મારા ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કર્યું, તેના આશીર્વાદથી આ જિંદગી બચી ગઈ ખરેખર મારનાર કરતા તારનાર અને ઉગારનાર હજારગણો બળિયો છે' ગજને સુંડના મોમાથી બચાવનાર, મીરાના ઝેરનુ અમૃત કરનાર, દ્રૌપદીને ભરસભામા ચીર પૂરનાર, મહેતા નરસિંહને હાર આપનાર, કુંવરબાઈનું મામેરુ પૂરનાર, કોટી બ્રહ્માંડનો નાથ, અનાથોનો નાથ, ગરીબોનો બેલી, આ કલિયુગમાં પણ ભક્તોની વારે ચડીને પરચા બતાવે છે અને લોકોને ખાતરી કરી આપે છે, કે પ્રભુ સર્વવ્યાપક સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. મને બચાવનારા મારા ગુરુને શરણે જઈ હવે તો હું દિનરાત પ્રભુની ભક્તિ કરુ અને તેનું શરણ લઈ આ જિંદગીનું સાર્થક કરુ

આમ વિચારીને, બધા દરદાગીના અને ઝવેરાત્ ત્યાંથી ઉપાડીને તે ભાગી ગયો અને અને પોતાના ગુરુ પાસે જઈને વાત જણાવી દીધી

સવારના પહોરમાં મંદિર ઉઘાડતા પૂજારી તો આભોજ થઈ ગયો અને પોલીસને આ વાતની જાણ કરી અને ગામમા બધે હોહા થઈ ગઈ રાજાને પણ આ વાતથી વાકેફ કરવામા આવ્યા અને ચોરીનો પત્તો મેળવવા મોટું ઇનામ કાઢવામાં આવ્યુ પોલીસે ઘણી તપાસ કરી પણ ચોરનો પત્તો ન જ લાગ્યો, ત્યારે છેવટે ગુરુજી પેલા ચોરને અને દાગીનાને સાથે લઈને રાજાના દરબારમાં ગયા તેમણે બધી વાતથી રાજાને વાકેફ કર્યાં અને બધું ઝવેરાત પાછુ સોંપી દીધુ રાજા આ સાંભળીને અજબ થઈ ગયો અને પેલા ચોરને મોટું ઇનામ આપ્યુ અને ભરસભામાં તેને પોષાક આપ્યો

આ પ્રસંગે ગુરુજીએ કહ્યુ 'ભાઈ, આ બધો પ્રતાપ એક નાની સરખી ટેકનો છે માણસ જો ટેક રાખે અને તે પાળવા પુરુષાર્થ કરે, તો જરૂર એનો વિજય જ થાય છે અને ધાર્યું કાર્ય પરમાત્મા સફળ કરે છે નિયમો લેવાનો હેતુ જ એ છે કે માણસ ધીમેધીમે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવતો જાય અને જે શક્તિઓ આડે માર્ગે જતી હોય તેમને સન્માર્ગે દોરવામાં આવે અને તેથી જ ઘણુ સુંદર કામ થઈ શકે નદીનો પ્રવાહ નકામો ચાલ્યો જતો હોય અને બધુ પાણી કશા પણ ઉપયોગમાં આવ્યા વિના સમુદ્રમાં ભળી જાય, તો તે જળનો ઉપયોગ આપણે કાંઈ કર્યો ન કહેવાય ઘણી નદીઓનાં જળ આવી રીતે વેડફાઈ જાય છે, તેને બદલે . આડા બધ, બાંધીને, તળાવો અને નહેરો વાટે ખેતરોને પાણી પવાતા હોય, ઊંચા ડુંગરમાંથી વહેતા ધોધનો અમુક રીતે ઉપયોગ કરી વીજળી ઉત્પન્ન કરાતી હોય, તો ઓછે ખર્ચે, રેલગાડીઓ, વીજળીના દીવા વગેરે અનેક શુભ કામો થઈ શકે પવનની દિશાનો લાભ લઈને હોડીવાળાઓ પોતાનો

સદ્ધ ચડાવીને જલદીથી મુસાફરી કરી શકે છે. આવી રીતે અગ્નિ, જળ, પવન, પાણી વગેરેનો જો સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો અનેકાનેક લાભો થઈ શકે; તેવી જ રીતે ઇંદ્રિયોનું સમજવું.

મન ભટકે અને આપણે તેને વશ થઈ ભટક્યા કરીએ છીએ; એટલે પછી ભવાટવીમાં ભટકવાનું તો મટતું જ નથી. જેમ કૂવામાંથી રેંટ ભરાય અને ઠલવાય, સૂર્ય ઊગે અને આથમે, ફૂલ ઊગે અને ખરે, તેમ જન્મવું અને મરવું અને વળી માતાના ઉદરમાં અવતરવું, મોટા થવું અને મરવું; આ ઘટમાળનો અંત જ આવે નહિ. આનો જવાબ અને ઉપાય ભગવાને સ્વમુખે બતાવ્યો છે:

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

અભ્યાસ એટલે જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે, સારી ટેવ પાડીએ, તો સારાં કામ થાય અને નરસી ટેવ પાડીએ તો નરસાં કામ થાય. એક વખત ટેવ પડી ગઈ તે પછી ફેરવવી એ અઘરું કામ થઈ પડે છે; માટે ટેવ પાડતાં પહેલાં બહુ જ વિચાર કરવો. આજે આપણા દેશમાં ચા પીવાની ટેવ એટલી બધી પડી ગઈ છે, કે ઘેરેઘેર ચા, શેરીએશેરીએ હોટલો અને સ્ટેશને-સ્ટેશને ખામણિયા ચાના અવાજો કાને પડ્યા વિના રહે જ નહિ. પ્રથમ ચા દેવીનાં પગલાં માત્ર મોટાં શહેરો અને શેઠિયાઓના બંગલામાં જ હતાં, તેને બદલે આજે તો તે દેવીનાં પગલાં નાનાંનાનાં ગામડાંમાં ચોરે અને વાડીઓમાં થયાં છે. દેવીનું પાન કર્યા વિના કામ કરવાનું સૂઝે જ નહિ, તેમનાં દર્શન વિના ચેન પડે નહિ, આવો એનો પ્રતાપ છે. તેનું મૂળ કારણ ટેવ છે. આવી જ રીતે બીડી. બીડીનું પણ એટલું બધું સામ્રાજ્ય થયું છે, કે બીડી વિના તો ડગલું ભરાય જ નહિ અને બીડીની તલપ ન ઓલવાય ત્યાં સુધી, કામની સિદ્ધિ પણ ન થાય. આજે ગામડે ગામડે ચા, સાકર અને બીડીના ખર્ચનો જો હિસાબ મૂકો, તો આપણે અજબ થઈ જઈએ, અને આપણને ખાતરી થાય, કે આપણું કેટલું બધું ધન આ બે ચીજો જ હરી જાય છે. આપણે ચા, બીડી, સુંગી, હોકો, પાન, અનેક જાતનાં પીણાં અને અનેક જાતની તીખી તમતમતી વસ્તુઓના ગુલામ બની ગયા છીએ. અમુક ચીજ વિના તો ચાલે જ નહિ, અમુક વસ્તુઓ જોઈએ, જોઈએ ને જોઈએ જ; અને ઇંદ્રિયોને વશ થવાથી આપણે પાંગળા, લૂલા, અને લંગડા જેવા થઈ ગયા છીએ. આપણે કોઈ પણ ચીજમાં રાગ, મમતા, સારાપણું, હુંપણું રાખવાં જોઈએ નહિ.

અત્યારે તો દુનિયામાં એક જ વાત પ્રાધાન્યપણે ચાલે છે અને તે પહેલો પુરુષ સર્વનામ એટલે કે 'હું.' હું કહું એ ખરું, હું કહું એટલું જ સાચું, હું કહું એમ જ થવું જોઈએ, મને જ ભાવતું થવું જોઈએ, હું અને મારું એટલું જ સારું; મારું ઘર, મારાં છોકરાં, મારી નાત, મારી સ્ત્રી, મારો ધર્મ, મારો પંથ, મારું જ્ઞાન એ જ ઉત્તમ અને એ જ સાચું. આમ વાત હોવાથી બધે ઝઘડા, ક્લેશ, કંકાસ, કજિયા, મારામારી અને ખૂન, યુદ્ધ અને લડાઈ. આને બદલે જો વૈરાગ્ય થાય, એટલે કે જેટલું સારું તેટલું મારું, તો દુનિયા બધી બદલાઈ જાય, જ્યાં જુઓ ત્યાં સુખ અને સંપત્તિ નજરે પડે અને સંસારમાં સ્વર્ગ ઊતરે; પણ આ વાત મુશ્કેલ અને કઠણ છે; પણ તેને અમલમાં લાવવી એ તો મરદનું કામ છે, સડવીરનું કામ છે. ઇંદ્રિયો જે આઠે

માર્ગે ઊતરી પડી છે, તેનો જો સદુપયોગ થાય તો બેડો પાર થાય કહ્યુ છે કે–

બાસ કે સંગતો નાક દિયો,
આંખ દિયો દેવદરશનકું.
હાથ દિયો કરને કુછ દાનકું
પાઉ દિયો જગ જાત્રનકું.
કાન દિયો સુનને પુરાનકું,
મુખ દિયો ભજ મોહનકું
હે પ્રભુ સબ અચ્છો દિયો,
પણ પેટ દિયો પત ખોવનકું.

આવી જ રીતે જો દરેક ઇંદ્રિયોનો સદુપયોગ થાય, તો માણસમાથી મહાત્મા બનવું સહેલ છે, અને નહિ તો નર્કના અધિકારી થવુ એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી ” આવી રીતે સુબોધ આપી ગુરુજીએ છેવટ પોતાના શિષ્યનો વાંસો થાબડી, ટેક પાળવાને માટે ધન્યવાદ આપ્યો અને આથી વધારે સારી ટેક લેવા સૂચના કરી અને તે ચોર ઊભો થઈ સભાની વચ્ચે બોલવા મડ્યો

ભગવાનની જ્યારે દયા થાય છે, પ્રભુ જ્યારે પોતાના ભક્ત ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે કશુંય બાકી રહેતુ નથી તેના મોઢા મારફત જ જાણે પ્રભુ બોલતા હોય તેમ સભામાં જણાયુ અને તેની વાણી સાંભળવા સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા તે બોલ્યો ‘ આજે આપના બધાની વચ્ચે ઊભો રહેવાનો પણ મને કશો અધિકાર નથી, કારણ હું તો પાપીઓમાં પણ પાપી છુ, પણ પ્રભુ પતિતપાવન છે એની આપણને બધાને, ખાતરી કરી આપી છુ તો અધમાધમ છુ પણ પ્રભુ અધમોના પણ ઉદ્ધારનાર છે, તે આજે બતાવી આપ્યુ છુ તો અવગુણનો ભંડાર છુ, પણ પ્રભુ દયાના સાગર છે એ એમણે સાબિત કરી બતાવ્યું છુ તો મહાખળમાં પણ ખળ, લુટારુ, ચોર, મદિરાપાન કરવાવાળો, વેશ્યાગામી છતાં એક ઘડીના સત્સગથી મારો બેડોપાર થઈ ગયો સત્સગ તે પણ પરાણે, પ્રતિજ્ઞા તે પણ કચવાતા મનથી લીધેલી, છતા લીધેલી ટેક પાળી, તો મારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને હવે આજથી મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે મારે તો હવે રામનામનો વેપાર ખેડવો છે, રામનામની જ ખેતી કરવી છે, ભગવાનના ગુણગાન ગાવા છે અને ગવરાવવા છે ગુરુના ચરણમા બેસી નિત્ય સત્સગ કરવો છે, કારણ કે આ અસાર સસારમા સત્સગ જેવી કોઈ મૂલ્યવાન અને કિમતી ચીજ નથી કવિ તે વિષે કહે છે

તાત મિલે પુનિ માત મિલે,
સુત ભ્રાત મિલે પુનીત સુખદાઈ,
રાજ મિલે ગજ બાજ મિલે,
સબ સાજ મિલે મન વાંચ્છિત પાઈ.
લોક મિલે સુરલોક મિલે,
વિધિલોક મિલે વૈકુંઠ કરે જાઈ;
સુદર સબહિ મિલે અરૂ,
સંત સમાગમ દુર્લભ ભાઈ.

આમ હોવાથી હુ તો હવે ગુરુશરણે જાઉ છુ અને આપને બધાને પણ વિનતિ કરુ છુ, કે મનુષ્યાવતારનુ સાર્થકપણુ કરવુ હોય, તો જરૂર સત્સગ કરો, જરૂર સત્સગ કરો હજારો કામો પડતાં મૂકીને, પણ થોડો વખત સત્સગ કરવા ચૂકવુ નહિ અને જેણે જેણે સત્સગ કર્યો છે અને તેનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તે તો પછી કદી મૂકશે જ નહિ. જગતમાં જે ચીજો માટે આપણે મરી પડીએ છીએ, તે તો કાયમ ટકવાવાળી નથી અને પૈસાથી ગાડી, લાડી, અને વાડી અને મોજમજાના અનેક સાધનો મળી શકશે, પણ સત્સગ મળવો બહુ મુશ્કેલ છે ભાગ્યશાળી હોય તેને જ સત્સગનો લાભ મળે છે અને ધીરે ધીરે રગાઈને ભગવાનની ભક્તિમા તરબોળ થાય છે ” *

* સસ્થા તરફથી તુરતમા પ્રસિદ્ધ થનારા ‘ સતસમાગમ ’ નામના પુસ્તકમાથી

આનંદ પ્રશ્નાવલિ

લેખક:
શ્રી. સોપાન

સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, સ્ત્રી–પુરુષસંબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય વગેરેને સ્પર્શતો કોઈ પણ પ્રશ્ન મોકલો, ત્યારે કવર ઉપર 'આનંદ પ્રશ્નાવલિ' લખવાનું ચૂકતા નહિ. વ્યક્તિગત જવાબો આપતા નથી.

પ્રશ્ન : ૧૭–આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ છતાં દેશની ઉન્નતિ માટે, સ્વાધીનતાના રક્ષણ માટે અને દેશી રાજ્યોમાં હજી જ્યાં ગુલામીનો મેલ પડ્યો હોય ત્યાં તે ધોવા માટે હજારો–લાખો યુવક–યુવતીઓની જરૂર છે એમ તો આપ સ્વીકારશો જ. આવી સ્થિતિમાં જે યુવક–યુવતીમાં કર્તવ્યભાન જાગે તેણે માતાપિતા અને વડીલોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સમાજહિતના કાર્યમાં પડવું જોઈએ કે નહિ? અને માતાપિતાને બીજો આધાર ન હોય, તો એવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવકનું શું કર્તવ્ય ગણાય?

ઉત્તર: ૧૭–જીવનમાં ઊભી થતી કોઈ પણ ગૂંચનો ઉકેલ શોધવો હોય, તો એક અથવા બીજા છેડા સુધી–અંતિમ સ્થિતિ સુધી જવાનો વિચાર છોડી દો. દેશના વિકાસ માટે લાખો યુવકયુવતીઓની જરૂર છે જ; પરંતુ એટલું સમજી લો કે પ્રજાનો મોટો સમુદાય જો દેશ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવી પોતાની સ્વાર્થસાધનામાં રચ્યોપચ્યો રહેશે, તો લાખો યુવક–યુવતીઓ પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં નિષ્ફળ જશે. સૌએ પોતાનાં શક્તિસંયોગોનો વિચાર કરી દેશના વિકાસકાર્યમાં મદદરૂપ બનવું જોઈએ. તમારાં માતાપિતા પણ આમાંથી બાદ રહી શકે નહિ. તેઓ જો બાદ રહેતાં હોય, તો તેમનામાં પણ દેશસેવાની ભાવના જગાડવાનું તમારું કર્તવ્ય છે જ.

બીજું એ પણ જાણી લો કે મનુષ્ય ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય છતાં જો તે ઇચ્છે તો કંઈક ને કંઈક પરમાર્થનું કાર્ય કરી જ શકે છે. અપંગ કે ગરીબ પણ દેશને ઉપયોગી થઈ શકે છે, તો સશક્ત યુવકોનું તો પૂછવું જ શું? રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થવામાં જો માતાપિતા ખરેખર અંતરાયરૂપ થતાં હોય, તો તેમનો ત્યાગ કરવામાં ધર્મ છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ એવો ત્યાગ કરતાં પહેલાં આપણા અંતરની પૂરી ખોજ કરી લેવી જોઈએ. સાચેસાચ દેશભક્તિથી પ્રેરાયેલા છીએ કે ઘરથી થાકયા છીએ? અંતરને પૂછવું, કે કોઈ ગૂંચને કારણે તો ઘર છોડવાની ઇચ્છા નથી થઈ? માતાપિતાને વિનયપૂર્વક સમજાવવાના અને તેમની રજા લેવાના બધા પ્રયત્નો થઈ ગયા છે? આવા પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા મળતાં નવા માર્ગો શોધ્યા છે? ને કોઈ સગાંવહાલાંની મદદ લીધી છે? આવા બધા પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર મળી જાય, તો પછી વિચારવું

કે ઘેર રહીને જ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ શકાય એમ છે કે નહિ? માતાપિતા વિરોધ કરશે અને ઘરમાં હરરોજ કલેશ થશે એવુ પ્રથમથી ધારી લેવુ નહિ, કામ કરવાથી એનું મૂલ્ય કદાચ માતાપિતાને સમજાય કદાચ એમને એવુયે લાગે, કે 'અમારી આખ સામે છે તે સારુ છે' જો આમ થાય તો ધીમેધીમે માર્ગ સરળ થઈ જાય

પણ બધુ ઊંધુ જ પડે, માતાપિતા સ્વાર્થમાં ડૂબેલાં જ રહે અને દેશનો વિચાર કરે જ નહિ, તો ઘર છોડવામા કશુ ખોટુ નથી, એટલુ જ નહિ પણ છોડવું જ જોઈએ પ્રહ્લાદે જે પગલુ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા લીધુ તે પગલુ કોઈ પણ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર લઈ શકાય

પણ માતાપિતાને આપણા સિવાય બીજો આધાર જ ન હોય તો? તો પહેલા સમજી લેવુ કે ખરેખર એવી સ્થિતિ છે ખરી કે આ 'આધાર' તો મોહનુ જ બીજુ નામ છે? જો મોહ હોય તો તે છોડવો જોઈએ અને ખરેખર એ સ્થિતિ હોય તો માતાપિતાની સેવાને પ્રથમ પસદગી મળવી જોઈએ. જેનો આધાર પોતાના ફરજદ ઉપર છે એવા માતાપિતા સાચ્ચે જ પુત્રની પ્રવૃત્તિની આડે આવે એમ હું માનુ છુ આ સ્થિતિમાં માતાપિતાની અને કુટુબની સેવા કરતા-કરતા થઈ શકે તેટલી જ દેશસેવા કરવી જોઈએ દેશ એ આપણાથી કોઈ જુદી જડ વસ્તુ નથી જે દેશના યુવકો એનાં નિરાધાર માતાપિતાની પરવા ન કરે, તે દેશનો ઉદ્ધાર કદી થઈ શકે નહિ. દેશસેવા અને માતાપિતાની સેવા વચ્ચે સુમેળ રહી શકે એવા માર્ગો આવા યુવકે શોધી કાઢવા જોઈએ

પ્રશ્ન : ૧૮–લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો, શિક્ષકો સૌ કોઈ સસ્કૃતિના રક્ષકો ગણાય. એમનુ કર્તવ્ય સમાજને સાચુ જ્ઞાન, શુદ્ધ આનદ, સાત્ત્વિક ઉલ્લાસ વગેરે આપવાનુ ગણાય. આ બધા લોકો આજે પૈસા લીધા વિના કામ કરવાની ના જ પાડતા દેખાય છે એ યોગ્ય છે? આપણા પ્રાચીન સતો, કવિઓ, ભક્તો, ઋષિમુનિઓ તો બદલાની અપેક્ષા રાખતા જ નહોતા આ બાબતમા કઈ પ્રકાશ પાડશો?

ઉત્તર : ૧૮–તમે જ્યારે બીજાના કર્તવ્યનો વિચાર કરો છો, ત્યારે મારે માની જ લેવુ ને કે તમે તો સમાજના હિતાર્થે જ નોકરીધધો કરતા હશો કે પૈસા માગતા જ નહિ હો! જો એમ ન હોય અને પૈસા વિના કશી પ્રવૃત્તિ કરવાનુ મન જ ન થતું હોય, તો તમારે તો એ લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો ને શિક્ષકોને, તેઓ ના પાડે તોયે પૈસા આપવા જ જોઈએ તમે એમની પાસેથી કઈ કરતા કઈ મફતમા લેવાને હકદાર નથી જ

હવે એમની પોતાની વાત મારો અનુભવ એવો છે, કે સાચા લેખક, કવિ, ચિત્રકાર, ભજનિક અને શિક્ષક કોઈ પણ પૈસા માટે પોતાની કળા વેચે નહિ વેચવાનો એને અધિકાર છે છતા વેચે નહિ, કારણ

કે એમની પ્રવૃત્તિ પાછળનું બળ પૈસાનું હોતું જ નથી. પોતાના આનંદ ખાતર પોતાના આનંદમાં બીજાને ભાગીદાર કરવા ખાતર કે લોકકલ્યાણની શુભ ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ એ પ્રવૃત્તિ કરે છે; પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે એ પૈસાને તિરસ્કારે છે અથવા તો એને માટે ઇન્કાર કરે છે. પૈસા ખાતર કલાપ્રવૃત્તિ કરવી અને કલાપ્રવૃત્તિમાંથી પૈસા મળે તે લેવા—એ વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવો જોઈએ. જે દાક્તર પૈસા વિના મરતા દર્દીની નાડ હાથમાં જ ન લે, તેનામાં માનવતા નથી એમ કહેવું જોઈએ; પણ એવો કવિ તમે કલ્પી શકો છો કે જે પૈસા ન મળતા હોય, ત્યારે અંતરને રૂંધી નાખે પણ કવિતા રચે જ નહિ?

આ બધા કલાકારો પૈસા લે છે, કે માગે છે તેનો એવો અર્થ કરતા નહિ, કે તેઓ તે માટે પોતાની જાતને કે કલાને વેચે છે. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ આટલો જ છે: સૌની પેઠે એને પણ પૈસાની જરૂર છે. સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનાં જે ધોરણો બંધાય છે તેમાંથી એ પણ સાવ છૂટી શકતો નથી. એને પોતાના જ્ઞાનવિકાસ માટે ગ્રંથોની, અભ્યાસના સમયની અને પ્રવાસની જરૂર પડે છે. આ બધું પૈસા વિના આ યુગમાં બની શકતું નથી. સમાજ એને કે કોઈને વિનાપૈસે સગવડો આપવા તત્પર નથી. સૌને પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી પડે છે.

ઉપરાંત એક બીજો મુદ્દો પણ ધ્યાનમાં લેવાનો છે. આ બધા કલાકારોની કલાનો બીજાઓ વેપાર કરે છે. આ વેપારીઓને વિના મૂલ્યે કલા આપવા જેવા મૂર્ખ કલાકારો ન બને તો એમાં ખોટું શું? કલામાંથી પૈસા કમાનાર પાસેથી પૈસા લેવામાં શો વાંધો?

સંતો ને ઋષિમુનિઓની તમે વાત કરી તે સાચી છે, પણ તે સમયના જેવું આજે સમાજનું બંધારણ નથી. આજે તો બધું નિયમ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે. આજનો લેખક લખે નહિ ને અભ્યાસમાં જ મશગૂલ રહી એમ નક્કી કરે કે પચાસ વર્ષે એક અદ્ભુત ગ્રંથ આપીશ, તો એ ભૂખે જ મરી જાય. એની સંભાળ લેનાર કોઈ છે ખરું?

કલાકારો હવે પૈસા માગે છે એ તમારી વાત સાચી છે, પણ તમે ને બીજા બધા એને આપતા નથી અને આપ્યા વિના છૂટકો જ ન હોય, ત્યારે શક્ય તેટલું ઓછું આપો છો, એ કરુણ સત્ય તો તમારા ધ્યાન બહાર નથી ને? જો હોય તો શિક્ષકોની દશા જુઓ. જેના હાથમાં રાષ્ટ્રનું ભાવિ છે, તેના ઘરની હાલત તપાસો.

અને લેખક, કવિનું પૂછતા હો તો જુઓ કે કયો લેખક એની જીવનપ્રવૃત્તિ ઉપર આજીવિકા ચલાવી શકે છે? આમાં લેખકોનો યે દોષ હશે, પણ સમાજનો દોષ ઓછો નથી. કલાકારને જો આપણે સંસ્કારનું ઝરણું માનતા હોઈએ, તો આ સ્થિતિ હોય ખરી?

★

સંસ્થા-સમાચાર

પુસ્તકપ્રકાશન

દરેક પ્રમાણભૂત ધાર્મિક પુસ્તક ગુજરાતી આમજનતાને સુલભ થઈ શકે તેવો આ સંસ્થાનો હેતુ છે આ હેતુ પાર પાડવાની દિશામાં કામ કરતા અમે રામાયણ, મહાભારત, મનુસ્મૃતિ, યોગવાસિષ્ઠ જેવા આકરગ્રંથો અને વિવિધ કદોમાં ગીતાની જુદીજુદી જાતની ઘણી નકલો બહાર પાડી ચૂકયા છીએ. શ્રી શંકરાચાર્યના મૂળભૂત ગ્રંથો પ્રકટ કરવાનું માથે લઈને પણ સંસ્થાએ તેમાં ઘણી જ પ્રગતિ સાધી છે સંસ્થાએ બહાર પાડેલાં ઉપનિષદો તો બીજી આવૃત્તિએ પહોંચી ગયા છે અને તે ઘણા જાણીતાં થઈ ચૂકયા છે. જનતાએ તેનો સરસ સત્કાર પણ કર્યો છે, તે ઉપરાંત અવધૂતગીતા, અષ્ટાવક્ર ગીતા, ઉત્તરગીતા તથા નારદભક્તિસૂત્રને પણ બાકી રહેવા દીધાં નથી, તેમ જ 'જીવનમુક્તિવિવેક' જેવું દુષ્પ્રાપ્ય પુસ્તક પણ સંસ્થાએ સુપ્રાપ્ય બનાવ્યું છે

ગુજરાતી ભાષામાં દુર્લભ એવાં બીજા પુસ્તકો પ્રગટ કરવા સબંધીની સૂચનાઓ (શકય હોય ,ત્યાં પુસ્તકની નકલ-જેનું મૂલ્ય અમે ખુશીથી ચૂકવી દઈશું.) મોકલવા માટે અમે જાહેર પ્રજાને નિમંત્રીએ છીએ જેઓ આ સંસ્થા દ્વારા તેવા પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ પત્રવ્યવહાર કરવો

તે પ્રમાણે આ સંસ્થાએ ગુજરાતના સર્વ જૂના કવિઓના કિંમતી લખાણો જનતા માટે સુલભ કરીને તેને જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ ક્ષેત્રમાં અમારો સર્વોપરી ફાળો અખાની વાણી છે, છોટમ અને પ્રીતમની કૃતિઓ પણ અમે પ્રકાશમા મૂકેલી છે, દીવાને સાગર અને ગુજરાતની ગઝલોને અમે જાહેરાત આપી છે. છેક છેલ્યે અમે નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઈ, ભોજા ભગત, ધીરો વગેરે નામાંકિત કવિઓની કૃતિઓ પણ વાચકો સમક્ષ ધરી છે. કવિવર દલપતરામ અને ચતુર કવિ શામળભટ્ટનાં કાવ્યમૌક્તિકોના સમુચ્ચયો તૈયાર કરવાનું અમે હાથ ધર્યું છે.

આ સંબંધમાં પણ અમે જાહેર પ્રજાને વિનતિ કરીએ છીએ, કે તેઓ આવા જૂના કવિઓ અને ભક્તોનાં લખાણો તથા વ્યાખ્યાનોની હસ્તલિખિત પ્રતો-પુસ્તકના રૂપમાં- અમોને મોકલી આપે.

નવાં પ્રકાશનો

'વિવિધ ગ્રંથમાળા' સિવાય પણ અનેક વિષયનાં નાનાંમોટાં ઘણાં પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડતાં જ રહ્યાં છે સસ્તું સાહિત્યનાં પુસ્તકો કમણાં આપે એવાં છે ? એવા સવાલના જવાબમાં ઘણા જણ એમ કહેતા, કે અમે ગ્રાહક છીએ અને અમને પુસ્તકો મળ્યા કરે છે, પણ ગ્રંથમાળા સિવાયના બીજા પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો તરફ મોટે ભાગે ગ્રાહકોનું ધ્યાન રહેતું નહિ હવે ગ્રંથમાળાને બદલે સંસ્થાએ આ માસિક ચાલુ કર્યું છે, અને એમાં દર મહિને સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલાં નવાં પ્રકાશનોની તેમ જ બીજી ઉપયોગી હકીકત જનતાને અપાતી રહેશે.

કારતક માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ ૧ લો–લે: માર્તંડ શિવભટ્ટ પંડ્યા. કૃષિ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ, (જમીન, પાણી અને ઓજાર) શિક્ષકો, ખેડૂતો તથા ગ્રામોદ્ધાર અને ખેતીસુધારણાના કાર્યકર્તાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે. પાન ૧૦૬ : કિં. રૂા. ૦–૦–૦

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ બીજો–પ્રથમ જેટલું જ ઉપયોગી છતાં રસમય છે. (ખેડ, ખાતર અને બીજ) પાન ૧૧૨ : કિં. રૂા. ૧–૦–૦

સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી: સંપાદક: રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ. સ્વામીજીના ટૂંકા જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સાચેસાચો આત્માનંદ જાણી સમજી શકાય તેવા વિષયો આ પુસ્તકમાં ચર્ચાયા છે. પાન ૧૮૦ : કિં. રૂા. ૧–૮–૦

જીવનસંગ્રામ: સંપાદક: નંદલાલ ભોગીલાલ શાહ. કર્મ અને યુદ્ધની મીમાંસા કરતો એક વિચારાત્મક નિબંધ. પાન ૭૦ : કિં. રૂા. ૦–૮–૦

પાક–ઔષધિ: પ્રયોજક: માધવ સો. ચૌધરી. શિયાળાની ઠંડીમાં તાકાત અને કૌવત આપે એવા ખાવાલાયક ૮૦ ઉપયોગી પાકોનો સંગ્રહ. પાન ૭૪ : કિં. રૂા. ૦–૬–૦

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો : સ્વામીજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ

જાન્યુઆરી ૪–૧–૪૮ને રોજ આ સંસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસંગે સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર યોજનાઓ સંસ્થા તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, જેની વિગત ગયા માસના અંકમાં આપવામાં આવી હતી. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે થોડી રકમ પુસ્તકો પાછળ ખર્ચનારને ૨૦થી ૩૦ ટકા જેટલા કમીશનનો લાભ મળશે.

જે ગામમાંથી તમે આવો છો, જે વિદ્યાલયોમાં તમે કેળવણી લીધી છે, જ્યાં તમારી જન્મભૂમિ છે, ત્યાં ધર્મ, નીતિ અને ચારિત્ર્યવર્ધક પુસ્તકોનો સેટ તમારી સ્થિતિ પ્રમાણે એક સરખી રીતે ભેટ આપો અને જ્ઞાનપ્રચાર માટે એક નાની શી લાયબ્રેરી ઊભી કરો. ઇચ્છા હોય તો તેની સાથે માતાનું, પિતાનું કે સદ્દગત પ્રિયજનનું નામ પણ જોડી શકાય, અથવા અન્ય પ્રકારે પણ પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર કરીને તમે તેમના પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી શકશો.

પુસ્તકોનું દાન અને જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર મણાય.

સસ્તું સાહિત્યનાં પુસ્તકો પાછળ ખર્ચેલાં નાણાંનું વળતર, સરખામણીમાં સૌથી વધુ છે, એ જાણીતી વાત છે.

એની મુદત તા. ૪–૨–૪૮ **ના રોજ પૂરી થાય** છે, તે પહેલાં જ લાભ લઈ લેવા વિનતિ છે.

×××

માંદાનો આહારવિહાર

લેખક :
ડૉ. રસિકલાલ પરીખ

રોગમાથી મુક્ત થવા અને મેળવેલુ આરોગ્ય જાળવવા આયુર્વેદે જે માર્ગદર્શન આપ્યુ છે તેને આધારે આ લેખ તૈયાર થયો છે માંદા માણસો ખોરાકમા શું લઈ શકે અને શું ન લઈ શકે તે અંગે અનેક પ્રકારની મૂઝવણો અનુભવાય છે આ લેખમા અનુભવી ડાક્તરે માંદાના આહારવિહારની માત્ર ચર્ચા નહિ, પરંતુ તે અંગેનુ વ્યવહારુ માર્ગદર્શન પણ કરાવ્યુ છે

ખોરાકના બે ભાગ પડે છે દર્દીનો ખોરાક અને સાજાનો ખોરાક ફક્ત દર્દી માટે જ આ લખી રહ્યો છુ

દર્દીનો અગ્નિ મંદ હોય છે અગ્નિ એટલે કેવળ પાચક રસ જ નહિ, પણ દીવાના જેવી જ્યોત–જૂટી પાસે હોય છે તે. આ અગ્નિ એટલે જ જીવન છે. સાધારણ રીતે પિત્તની ગતિ નીચે સરવાની છે, ત્યારે આ અગ્નિની ગતિ ઉપર જવાની છે. પિત્ત માટે પિત્ત શબ્દ શાસ્ત્રમાં વપરાયો છે, જ્યારે અગ્નિ માટે અનલ, વહ્નિ, અગ્નિ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે આ અગ્નિ વધારવા માટે માંદાએ બે વસ્તુની સમજ કેળવવા જેવી છે એક તો, જેમ ધૂણુખામાથી અગ્નિ ચેતાવવા ચૂલામાં મોરણ મૂકીએ છીએ તેમ, જેમા ભૂતાગ્નિ હોય તેવા સૂકા હલકાં દ્રવ્યની સમજ તથા ઉપયોગ અને બીજુ દર્દીને એ સર્વની માત્રાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ

પીવા યોગ્ય પદાર્થો કરતા ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે ચાટવાના પદાર્થો કરતા દાળ–ભાત જેવા ભોજ્ય પદાર્થો વધારે ભારે છે ભોજ્ય પદાર્થ કરતા લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થ વળી વિશેષ ભારે છે ભારે શબ્દની જ માંદાને સૂગ આવવી જોઈએ, એટલે તેણે પ્રથમનો પીવા યોગ્ય શબ્દ આચરણમા મૂકવો રહ્યો

માંદા માટે ખોરાકના જીવનતત્ત્વો (કેલરીઝ)ની બાબતમા પોતાની હોજરી અને ગ્રહણીને જે લાયક છે, તે જીવનપ્રદ છે જે દર્દી માત્ર સ્થૂળ પૃથક્કરણનો વિચાર કરશે તે અગ્નિ મંદ કરશે. જે દર્દી ખોરાકના વિપાકનો, વીર્યનો અને પ્રભાવનો વિચાર કરશે તે આરોગ્ય મેળવશે

નવુ ધાન્ય ચીકાશવાળુ હોવાથી અત્યંત ભારે હોય છે. જૂનાની વ્યવસ્થા ન બને તો માંદાએ શેકીને રાધવું, જેથી એ હલકુ થાય શેકવાથી જીવનતત્ત્વોનો નાશ થાય અને પોષણ ન મળે એ સમજણ યથાર્થ નથી નૈયાયિકોને મતે કોઈ પણ પદાર્થનો નાશ થતો નથી દાણાને ઘંટીમા દળ્યા બાદ શેક્યા પછી પણ રોટલા ઉપર ફૂગ બાઝે છે, એટલે ઓછુ પણ પોષણતત્ત્વ તો રહે છે જ માંદાને ઓછા પોષણની જરૂર છે.

દર્દીએ ખાદ્ય વસ્તુના બે ગુણ યાદ રાખવા જોઈએ સ્વભાવ અને સંસ્કાર મગ અને ચોખા સ્વભાવે હલકા છે.

અડદ સ્વભાવે ભારે છે; પણ મગ–ચોખા સંસ્કારે ભારે છે. દળાવાના સંસ્કારે લોટ એ ભારે પદાર્થ બને છે. લોટ ચીકણો હોવાથી છિદ્રોને પૂરી દેનાર છે. હોજરીને દળતાં મુશ્કેલી પડે છે. લોટ સ્રોતોને પૂરી દેતો હોવાથી સ્વપ્ને પણ દર્દીએ એનો વિચાર ન કરવો.

લોકોને સહેલાઈથી જ્ઞાન થાય તે માટે શાસ્ત્રકારોએ હલકા ખોરાકના ઉચ્ચાર પણ હલકા મૂકયા છે. મગ, ચોખા, કોદરી, પરવળ, કારેલાં, તાંદળજો આ શબ્દો બોલવામાં જ હલકા લાગે છે. તે ઉપરથી પણ દર્દીને હલકા–ભારે ખોરાકનું જ્ઞાન થશે.

આઢકી (તુવેર), અડદ, કોળું, ઘઉં આ શબ્દો બોલવામાં ભારે લાગે છે અને ખરેખર ગુણમાં પણ તે ભારે છે.

જેમ બાળકના ખોરાકમાં ધીરેધીરે માપસર વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ દર્દીએ ધીરેધીરે, અવસ્થા સારી થતી આવે તેમ તેમ, ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

રોગ મટાડવાનો ખ્યાલ દર્દીએ ભોજનમાં રાખવાનો નથી, પણ અગ્નિનું બળ વધારી, પુનર્યૌવન પ્રાપ્ત કરવાનો ખ્યાલ એણે રાખવાનો છે.

અહીં મારા ગુરુવર્ય પૂજ્ય પ્રભાશંકરભાઈએ આપેલો એક દાખલો ઘણો ઉપયોગી નીવડશે.

એક દરબારે જેતપુરમાં મકાન બંધાવ્યું. એંજિનિયરે કહ્યું : 'દરબાર ! નીચે પાયા મજબૂત કરી મકાનને વધારો.' પણ દરબારે ન માનતાં ઉપર મેડો કરાવ્યો, પરંતુ મેડો નીચેના પરથાળ કરતાં લંબાઈપહોળાઈમાં વધારે હતો, જો કે એને માટે નીચે પાકા ટેકા મૂકવામાં આવ્યા હતા. તે પણ નાનું પડતાં દરબારે ત્રીજો માળ ચણાવ્યો. બીજા માળ કરતાં લંબાઈપહોળાઈમાં તેનો વિસ્તાર વધુ કર્યો. પરિણામે ત્રણ વર્ષે મકાન પાડી નંખાવવું પડ્યું.

તેવી જ રીતે અગ્નિ વગર ખાધેલો પૌષ્ટિક ખોરાક કાચા રસરૂપે નાડીઓમાં ચઢી કાચું વજન વધારશે; પરંતુ એ થોડો જ સમય ટકી, હતું તેનાથી યે વધુ વજન ઊતરી જશે. પંચગીની, કે મહાબળેશ્વર ઉપરથી પાછા ફરતા ફૂલેલા દર્દીઓ આવો અનુભવ બે જ મહિનામાં કરે છે. તેઓને જેતપુરના મકાનનો દાખલો બોધદાયક થઈ પડશે.

ગણતરીબંધ પૃથક્કરણવાળો ખોરાક વાંચવામાં અત્યંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ લાગે છે, પણ માંદાને તે આપીએ, ત્યારે તેથી કોઈ જાતનું કાર્ય સરતું નથી, ને તેનાં દર્શને આરોગ્ય મળતું નથી; તેથી હલકા અને ગ્રહણીને લાયક ખોરાક ઉપર માંદો માણસ ખાસ ધ્યાન રાખે.

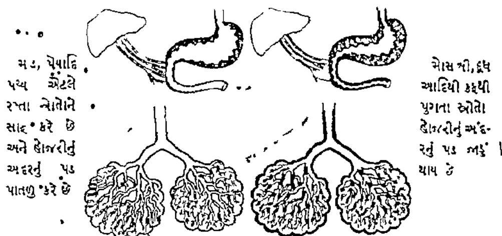
ઘણા માણસો–મુખ્યત્વે આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ આજકાલ ફળનો હિમાયતી બન્યો છે. ફળ સારાં છે, પોષણતત્ત્વ આપવાવાળાં છે, પણ તે તો આરોગ્યવાનને માટે. દર્દીમાં અગ્નિ જ નથી હોતો, તેથી તો બહારના અગ્નિ વડે તપાવીતપાવીને ખોરાકને ઢીલોઘેંશ જેવો કરવો પડે છે. આવો ઘેંશ જેવો તોલાભાર ખોરાક

શરીરમા તરત જ સારી-નરસી ક્રિયા ઉપજાવે છે, તો પકાવ્યાવિનાના ખોરાકની તો શી દશા થાય?

આ બધી જાતનો વિચાર કરીં આયુર્વેદે, દર્દી માટે છ જાતના ખોરાક આપ્યા છે. આજે તો મોસબી, ઓવલ્ટાઈન, ચા, કૉફી, પૌવ, ગ્લુકોઝ, ટમેટાંનો સૂપ, કાજી, ઈંડા, કૉડલીવર-ઑઈલ, દૂધ, છાશ વગેરે ચીજો માંદાના ખોરાક તરીકે થઈ પડી છે રોગીના સ્રોતો પૂરી દેવામા-દર્દીના શરીરો પાડી નાખવામાં આ ખોરાકે જેટલી મદદ કરી છે-જેટલુ નુકસાન કર્યું છે તેટલુ ખતરનાક નુકસાન તો બેકારી કે ગરીબાઈએ પણ નથી કર્યુ. (જુઓ ચિત્ર ન. ૧)

દર્દીઓ પોતાના પૂર્વજોની માફક પાછો ખોરાક વાપરતા થાય અને પ્રત્યેક ઘરને તેનુ જ્ઞાન મળે તે, માટે આ લખાણ અત્યત માર્ગદર્શક થઈ પડશે

ચિ ન ૧

૧-મંડ

જેટલા ચોખા રાધવા હોય તેટલા લઈ તેને વીણી, ઝાટકી, તવાઈ ઉપર સહેજ લાલ થતા સુધી શેકી નાખવા શેક્યા બાદ તેને ચૌદગણા પાણીમા ઓરવા ઉપરથી વાસણ ઢાંકી દેવુ, જેથી વગળ અંદરની અદર પડે તાપ ધીમો રાખવો

સહેજ પણ કણી રહે નહિ અને એકરસ થઈ જાય એટલે તેમાં સૂંઠનો થોડો બારીક ભૂકો અને પ્રમાણુસર સિંધાલુણ (સિંધવ) નાખવું અને ગળ જેવુ થાય એટલે ઉતારી લેવું

ઉપયોગ: તાવ ઊતર્યા બાદ અપચામા અને અજીર્ણમા

ગુણ: અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને પોતે પાચન કરાવામા પણ પાચક કામ કરે છે

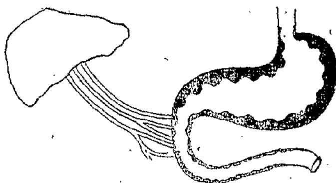
આવી છે પગવામા ખૂબ હલકો છે દાહ-બળતરાને શમાવનાર છે. અગ્નિને વધારનાર છે ધાતુઓને સરખી કરનાર છે તાવનો નાશ કરનાર છે (તાવ ઊતર્યા

બાદ તાવના દોષોને કાઢનાર છે.) તૃપ્તિ કરનાર છે. બળકર્તા એટલે કે માંસને મજબૂત કરનાર છે. કફનો અને પિત્તનો નાશ કરનાર તેમજ થાકને દૂર કરનાર છે.

માત્રા: તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલો એક જ વાર. બીજે દિવસે ૧ તોલો સવારે અને સાંજે. ત્રીજે દિવસે ૨ તોલા એમ વધતાં સાત દિવસ સુધી આપવું. અપચા કે અજીર્ણમાં ભૂખથી અર્ધું ખાવું.

નોંધ: આ ખોરાક દાહ કે બળતરા શાંત કરી તૃપ્તિ કરે છે એ વાત રોગીએ ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. જ્યારે મોસંબીનો રસ દુર્જર–પચવામાં ભારે હોવાથી મળરૂપે આંતરડામાં ચોંટી રહી, તેનો આથો થઈ દાહ કે બળતરા પેદા કરે છે. ત્યારે મંડ, પેયા, યેંશ ને યૂષ બળતરાને શમાવે છે અને સાતે ય ધાતુઓ સરખી કરે છે. સહેજસાજ ગરમ પીવાથી વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને પેયા ને પ્રમથ્યા જેવો કણીવાળો ખોરાક ઝાડો પણ સાફ લાવે છે. હોજરી–ગ્રહણીનું ચામડું સીધું જ ચૂસી લે છે અને સારા યે શરીરને પૂરું પોષણ પહોંચી જાય છે.

(જુઓ ચિત્ર નં ૨)

સાધારણ કફનું પાતળું પડ

૨–પેયા

એક વર્ષના જૂના રાતા ચોખા અથવા સાઠી ચોખા જોઈતા પ્રમાણમાં લઈ, વીણી, ઝાટકી તવાઈ ઉપર સહેજ લાલ થતા સુધી શેકી નાખવા. તેમાં ચૌદગણું પાણી નાખવું. ધીરા તાપે રાંધવું. સૂંઠ અને સિંધવ નાખવાં.

મંડ કરતાં વધુ પાણી બાકી રહે અને થોડી કણીઓ હોય એટલે ઉતારી લેવું. આ પણ રાબ જેવું જ થશે.

ઉપયોગ: તાવ ઊતર્યા બાદ, કબજિયાતમાં, અરુચિમાં, મંદાગ્નિમાં, પેટના રોગોમાં.

ગુણ: બહુ જ હલકી છે. કણીઓ રહેવાથી દહીંને થોડા અગ્નિથી કણીઓ નીચે સરી દસ્તને સાફ લાવનારી છે. ધાતુઓ વધારનાર છે. અનુલોમન વાયુ અને મળને યોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે.

માત્રા: તાવ ઊતર્યા બાદ ૧ તોલો મંડ પ્રમાણે.

નોંધ: પેયા સહેજ સહેજ ઊની પીવી એથી પસીનો થાય છે. તે પ્રવાહી હોવાથી તરશ મટાડે છે, આહારરૂપ હોવાથી તૃપ્તિ કરે છે દસ્ત લાવનાર હોવાથી શરીર હલકુ કરે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફને સમતા આપનારી હોવાથી સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. તાવ ઊતર્યા બાદ દર્દીએ પેયા પીવી જ જોઈએ

૩–પ્રમથ્યા

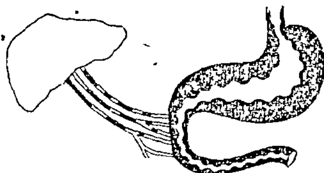
ચાર તોલા ભાર જૂના ચોખા (ચોખા અતિકૃશ હોય તો શેકવા, બહુ કૃશ ન હોય તો ન શેકવા), મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને 'મઠ–એમાંથી જે ફાવે તે ચીજો લઈ તેને પાણી નાખી ચટણીની માફક વાટી નાખવી આ વાટેલા ચાર ભાર દ્રવ્યમા આઠગણું એટલે ૩૨ તોલા પાણી નાખી ધીમે તાપે પકાવવું પકાવતાં પકાવતા ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે એટલે કે આઠ રૂપિયાભાર અવશેષ રહે તેમા પ્રમાણમા સૂઠ, સિંધાલૂણ, મરી નાખી ઉતારી લેવું

ઉપયોગ: તાવ ઊતર્યા બાદ, અરુચિમા, આમશૂળમા અને મદાગ્નિમા

ગુણ: પેયા કરતા વધુ હલકી છે તાવ પછી તાવના દોષને બહાર કાઢનાર અને રુચિકર છે.

માત્રા: મડ પ્રમાણે.

નોંધ: ગામડામા હજી પણ લોકો આવી સહેજ સહેજ ગરમ ઘેંશ પીએ છે, જેનાથી સવારમા દસ્ત સાફ આવી જાય છે વાયુનુ અનુલોમન થાય છે આ રીતે ગ્રામ્ય પ્રજા પોતાનુ સ્વાસ્થ્ય અનાયાસે જાળવી લે છે તે વસ્તુ નોંધપાત્ર છે ઘેર જ ગાયભેંશના દૂધ, ઘી, છાશ હોવા છતા તેઓ દૂધનો ઉપયોગ કરતા નથી શહેરમા ચા–કૉફી દ્વારા દૂધ અને ખાંડનો ઉપયોગ થાય છે જે મદાગ્નિ હોય તેને એ બિલકુલ હિતકર નથી શહેરી પ્રજા પણ આવી ઘેંશ પીતી થાય, તો ઘણા રોગોમાથી મુક્ત થાય (જુઓ ચિત્ર ન ૩)

અસાધારણ કફનુ જાડું પડ

૪–યૂપ

યૂષ અથવા સૂપમાં આજકાલ ટમેટાં અને ગમે તે શાકભાજીનું મેળભેળ થાય છે તેનુ રસાયણિક રૂપાતર કેવુ થતુ

હશે તેની દર્દીને સમજ નથી. આ સેળભેળમાં ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય પદાર્થો સાથે ભળે છે, જે બિલકુલ સ્વાસ્થ્યપ્રદ નથી. ટમેટાં તો કફ કરનાર અને પંદાગ્નિ કરનાર છે. તેમાં જીવનતત્ત્વ બી અને સી છે, પણ પાણીનું તત્ત્વ વધુ હોવાથી ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દે છે. પછી જીવનતત્ત્વની અસર જ ક્યાં રહી?

તેથી દર્દીએ સૂપમાં સેળભેળ છોડી દેવું જોઈએ અને જે ધાન્યો શીંગમાંથી પેદા થાય છે, તેવાં મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને મઠ ઉપયોગમાં લેવાં.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યોમાંથી જે ફાવે તે લઈ વીણી, ઝાટકી, તવાઈ ઉપર લાલ થતા સુધી શેકી, તેને અઢારગણા પાણીમાં પકાવવું. અન્નની થોડી કણીઓ રહે અને પેયાથી સહેજ ઘટ્ટ થાય (આઠ તોલા રહે) એટલે તેમાં સિંધવ, હળદર, જીરું, સૂંઠ અને મરી પ્રમાણમાં નાખી ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : અરુચિમાં તાવ ઊતર્યા બાદ વિશેષ રુચિ ઉપજાવનાર છે.

ગુણ : પાકમાં અત્યંત હલકો, બળ આપનાર, રુચિકર, કફનાશક અને કંઠને સારો કરનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલો એકવાર, બીજે દિવસે એકએક તોલો બેવાર, ત્રીજે દિવસે બબ્બે તોલા બેવાર એમ સાત દિવસ સુધી લેવું.

૫–મગનો યૂષ

આઠ રૂપિયાભાર મગને વીણી, ઝાટકી તવાઈ ઉપર લાલ થતા સુધી શેકી ૧૨૮ રૂપિયાભાર પાણીમાં પકાવવા.

ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને લૂગડામાં ચોળીને ગાળી લેવું. તેમાં ચાર રૂપિયાભાર દાડમનો રસ નાખવો અને પ્રમાણમાં સિંધવ નાખવો. પછી ૦I રૂપિયાભાર સૂંઠ અને ૦I રૂપિયાભાર ધાણા નાખવા. પછી પીપર અને જીરાના બારીક ચૂર્ણનો વઘાર કરી યૂષમાં રેડવો.

ઉપયોગ: તાવ ઊતર્યા બાદ કફવાળાને અને શ્રમિતને.

ગુણ: ઠંડો છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. હલકો છે, તથા તૃષા, દાહ, જ્વર, લોહીનો બગાડ વગેરે મટાડે છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ ૧ તોલાથી ક્રમે વધવું.

નોંધ: મસૂરનો યૂષ દસ્તને રોકનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર તેમ જ મધુર છે. પ્રમેહને મટાડનાર છે.

મગને અઢારગણા પાણીમાં પકાવતાં તેનો થોડી કણીઓવાળો અને પેયાથી કંઈક ઘટ્ટ જે રસ થાય તે મગનો યૂષ કહેવાય છે.

મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને મઠ એટલાં દ્રવ્યોનો યૂષમાં ઉપયોગ કરવો.

૬–યવાગૂ

એક સાલ જૂના સાઠી× ચોખા વીણી,

× સાઠી ચોખા ફક્ત ૬૦ દિવસમાં જ પાકી જાય છે. આ ચોખા પકવતી વખતે ઘટ્ટ

ઝાટકી તેને લાલ થતા સુધી શેકી, છગણા પાણીમાં પકાવવા. પકાવતા પકાવતા ઘટ્ટ કણીઓ રહે અને પાણી થોડુથોડું પચપચ્યા કરતુ દેખાય એટલે ઉતારી લેવુ.

ઉપયોગ: જ્વર ઊતર્યા બાદ મૂત્રાશયના રોગીને, ઝાડાવાળા રોગીને તથા શ્રમિતને.

ગુણ: હલકી છે.

૭–વિલેપી

ચોખાને શેકી ચારગણા પાણીમા સાર્ટી, પેટે પકાવવા. દાણા પોચા તથા ઘટ્ટ રહે અને પાણી પચપચતું ન દેખાય એટલે ઉતારી લેવુ.

વ્રણવાળાઓને તથા નેત્રના રોગીઓને આ ખોરાક પથ્ય છે

૮–ભક્ત

સાઠી ચોખા લાલ થતા સુધી શેકી, ચૌદગણા પાણીમા પકાવી, પાણી ઓસાવી

ઉપાડીને એક ચ્યળે રોપી ને પછી બીજેથી ત્રીજે રોપવું પડે એવુ થતુ નથી બીજા ચોખામા તો ડાંગર રોપીને તેનું ધરુ પંદરેક દિવસ બાદ બીજા પાણીના ક્યારામાં રોપવામાં આવે છે ત્યાથી વળી ત્રીજે ઠેકાણે તે રોપાય છે—એમ તેને ૫–૬ મહિના પાકતા થાય છે આથી તે વધુ રસકસવાળાને પચવામા ભારે હોય છે, ત્યારે સાઠી ગના ચોખા ફક્ત બે જ મહિનામા એક ઠેકાણે જ ઊગતા હોઈ ઓછી ચીકાશવાળા અને ઓછા રસકસવાળા હોય છે એ ચોખા માંદાને પથ્ય છે દરીને હલ્કુ અને ઓછ પોષણવાળું ક્ન્યજ હિતકર છે. આ કારણથી દરીએ ગુણદર્શી થઈ સાઠી ચોખાને વધુ ભાવથી અપનાવવા જોઈએ.

નાખવું એટલે ભાત થાય છે.

ભાતમા ચોખા એક વર્ષના જૂના જ વાપરવા જોઈએ. નવા ચોખા ચીકાશવાળા હોવાથી મંદાગ્નિ કરી દર્દીને નુકસાનકર્તા માલૂમ પડે છે.

દરેક ધાન્ય એક વર્ષનુ જૂનુ લેવાનુ કારણ એ છે, કે એક ઉનાળો ધાન્યમા પસાર થવાથી ચીકાશ ઓછી થાય છે ઉનાળામા સર્વ વસ્તુઓમાથી રસકસ સુકાઈ જાય છે, તેમ ધાન્યમાથી પણ ચીકાશ ઓછી થાય છે. અને ચોમાસામા ભીનાશવાળી હવા ધાન્યમા પ્રવેશી ધાન્યમા આથો લાવે છે આથો આવવાથી ધાન્ય હલકુ થાય છે. આ રીતે દરેક ધાન્યમા ઉનાળોચોમાસું પસાર થવા દેવા જોઈએ.

સારી રીતે ધોયેલો, ઓસાવેલો અને ઊનો ભાત સ્વચ્છ છે અને અત્યત ગુણવાન છે નહિ ધોયેલો, નહિ ઓસાવેલો અને ટાઢો ભાત ભારે છે અને કફ કરનારો છે અત્યત ઊનો ભાત બળ હરનાર છે અને અત્યત ટાઢો તથા સુકાયેલો ભાત માંડ પચે છે વાસી થઈને પાણીથી પચપચતો ભાત ગ્લાનિ કરનાર છે અને કાચા દાણાવાળો ભાત ઘણી મુશ્કેલીથી પચે છે

શેકેલા ચોખામાથી કરેલો ભાત રુચિકારક છે, સુગધીવાળો છે, કફ હરનાર છે, હલકો છે ને વાયુવાળાઓને પથ્ય છે.

૯–રસોદન

માસાહારી માણસે બાદગીમા ગમે

તે પ્રાણીઓના સૂપ-માટી લેવી હિતકર નથી. તેતર, લાવા, હરણ, સસલું એટલાં પ્રાણીનાં માંસ હલકાં છે.

તેમાં પણ પાછલા પગના સાથળના પાછલા ભાગના સ્નાયુઓ જેનાં માંસલ છે, તે પ્રાણીઓ વધુ હલકાં છે; કારણ કે માંસ ગતિવાળું છે, જે વાયુની ક્રિયા છે.

બહુ મેદવાળાં પ્રાણી અગર તેના ચરબીવાળા ભાગો ભારે છે. જ્યાં માંસાહાર છે, ત્યાં અર્બુદ(કેન્સર)નું પ્રમાણ વિશેષ છે.

પ્રાણીનાં હાડકાં ન લેવાં જોઈએ; કારણ કે હાડકામાં મજ્જા છે, મજ્જામાં ચરબી છે; જે પચવામાં ઘણી ભારે છે.

રક્ત તે પિત્ત છે ને લઘુ છે અને માંસ તે વાયુ છે ને લઘુ પણ છે.

આવા પ્રાણીઓના માંસના ઘણા જ બારીક-બારીક ટુકડા કરવા અને સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ નાખવા. આવું માંસ ૧૬ તોલા લેવું; તેમાં એક તોલો પીપર, ગંઠોડા, સૂંઠ, જીરું અને ધાણા નાંખવા.

આ દ્રવ્યો નાખી ૧૨૮ તોલા પાણીમાં પકાવવું. તેને કડછીથી ખૂબ હલાવવું અને કચરી નાખવું. ચોથો ભાગ બાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું. પછી તેને બરોબર મસળવું. પછી શેકેલી હિંગથી, શેકેલા સિંધવથી અને જીરાથી તેને સારી રીતે વઘારી ભાતમાં મેળવવો, આ ભાત સ્રોહન કહેવાય છે.

ઉપયોગ : વાતજ્વર ઊતર્યા બાદ લેવો.

ગુણ : પચવામાં ભારે છે.

માત્રા : ૪ તોલા, ૧ ઔંસ સામાન્ય રીતે લેવાય. બળ પ્રમાણે વધવું. બળવાન હોય તેણે વધુ લેવું.

૧૦-જાવળું

ચોખા અને મગ સરખા ભાગે લઈ તેને વીણી-ઝાટકી તવાઈ ઉપર લાલ થતાં સુધી શેકી નાખવા. શેકાયા બાદ તેને ખાંડણીમાં ખાંડી નાખવા.

ખંડાયા બાદ ૧૪ગણા પાણીમાં રાંધવા. ધીમે તાપે રાંધવું. રાબ જેવું થાય એટલે સિંધાલૂણ, મરચું, જીરું, હિંગ, સૂંઠ, ધાણા વગેરે દ્રવ્યો નાખવાં.

ઉપયોગ : તાવ ઊતર્યા બાદ.

ગુણ : પચવામાં ખૂબ જ હલકું, પસીનો લાવનાર ને અત્યંત પથ્ય છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા પછી એક તોલાના સૂપથી શરૂઆત કરવી. રોજ એક એક તોલો વધારતા જવું.

નોંધ : આ જાવળાનો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં અને ભાલમાં પૂજ્ય નાનભટ્ટ બાપાએ ઘણો કર્યો છે.

રોગી અતિ કૃશ-દૂબળો પડી ગયો હોય તો ઔષધ સાથે ખોરાક આપવો જોઈએ. તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસથી જ. (લંઘણ પૂરી થયા બાદ તરત જ ઔષધ અપાતું નથી પણ અતિ દૂબળા માણસને ખોરાક ને ઔષધ સાથે આપવાં.)

ઔષધ સાથે પેયા આપવાનો વિધિ

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ લેવું. તેને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ૧૨૮ તોલા

પાણી બાકી રહે એટલે તેમા રાતા સાઠી ચોખા લાલ થતા સુધી શેકેલા ઓરવા (પ્રમાણથી લેવા, લગભગ તોલા સુધી) પછી તેમા સૂઠ અને સિધાલૂણ નાખવાં.

થોડી કણીઓ હોય એટલે ઉતારી લેવુ આ પણ રાબ જેવુ જ થશે

•ઉપયોગ : અતિકૃશ અને દુર્બળને ઉપયોગી

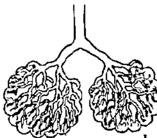
ગુણ : તે તે દોષોને અનુસરતા પાચનઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેયા ભોજનના સમયમાં આપવાથી હિતકારી થાય છે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન કરનારી છે અને હલકી છે

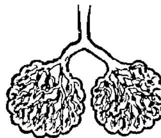
નોંધ : ખગાસા સાથે વાયુનો તાવ હોય, તો તાવ ઊતર્યા પછી પ્રથમ દિવસે જ સમેરવો, ગધી સમેરવો, મોટાં ફળવાળી ભોરિંગડી નાના ફળવાળી ભોરિંગડી અને ગોખરુ સરખે ભાગે લઈ ખાડી કચરી તેમાંથી ચાર તોલા ૨૫૯ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૧૨૮ તોલા બાકી રહે એટલે ગાળી લેવુ અને તેમા ૪ તોલો રાતા સાઠી ચોખા નાખી પકવીને પેયા લેવી.

તાવમા બળતરા હોય, દાહ હોય, આંખોમા બળતરા થતી હોય, પિત્તજ્વર હોય, તો નાગરમોથ, કડુ અને ઇંદ્રજવ ૦|-૦| તોલો ઉકાળવા અને તેમા ચોખા પકાવી પેયા બનાવવી

વાયુના તાવમા સાતમે દિવસે જ ગળો, પીપળીમૂળ અને સૂઠથી પકાવેલી પેયા પાવી (જુઓ ચિત્ર ન ૪)

ગેસ હલકો અને પાકો હોવાથી શ્વાસનળીઓ સહેલાઈથી ફેફસાં દ્વારા પ્રાણવાયુ લે છે.

રસ ભારે હોય ત્યારે નાની નાની શાખાઓ પણ ચીકાશથી પુરાય છે, જેથી પ્રાણવાયુ પૂરતા પ્રમાણમા પ્રવેશતોનથી.

માંદા માણસે દાંત સાફ કરવાની દવા :

સિધાલૂણ, મરી, દાડમના ફૂલ અને લીંબુની અંતરછાલ–આ દ્રવ્યો સરખે ભાગે લઈ તેમને ખૂબ બારીક લસોટી તે ચટણી દાતે ઘસવી. આથી મુખનુ ખગણ શૂક સાફ થઈ જશે

તાવ ઊતર્યા બાદ લઘણ પૂરી થયા પછી આ ચટણીનો રોજ ઉપયોગ કરવાથી દાત અને મોઢું સારુ થાય છે

દર્દીને ચેતવણી

तरुणे तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ।
(ભગવાન સુશ્રુત)

૧ તરુણ એટલે આવતા તાવમા દૂધ પીવુ તે જીવનને હરનાર છે.

ચા, કૉફી, ઉકાળા દ્વારા બે ચમચી દૂધ દરદીને હિસાબમા હોતુ નથી, પણ તાવમા જઠરાગ્નિ હાજરીમા નહિ હોવાથી દૂધમા રહેલી ચરબી અને પ્રોટીનને

કોણ પચાવશે ?

वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ।

૨ જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના ભોજન આપવામાં આવે, તો તે ભોજન જ્વરના વેગને વધારે છે.

मध्वामात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥

૩ મધના અજીર્ણ કરતાં બીજું કોઈ પણ અજીર્ણ વધારે કષ્ટદાયી નથી. મધનું અજીર્ણ ઝેરની પેઠે માણસને મારી નાખે છે.

મધ ખાધા પછી પેટ ઉપર શેક થાય, તોપણ મધનું ઝેર થઈ જાય છે. મધ ઉપર ગરમ-ગરમ ચા પિવાય, તોપણ નુકસાન થાય છે. મધ ખાઈને વરાળનો 'બાથ' લેવાય તોપણ ઝેર થાય છે.

માટે મધને ટોનિક ગણી જે તેનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો અમલ કરતા પહેલાં દર્દી, ભગવાન ધન્વંતરીના આ સૂત્રનું મનન કરે.

૪ વમન-ઊલટી કર્યા વિના જો રોગી વિરેચન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ રોજ કરશે, તો એ વિરેચનદ્રવ્યો હોજરીના કફને ગ્રહણીમાં લઈ જઈ ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દેશે; કારણ કે ગ્રહણીનો માર્ગ ઘણો સાંકડો છે. છિદ્રો પુરાયાથી ખોરાકનું સત્ત્વ ચુસાય નહિ, જેથી શરીરને પોષણ મળે નહિ અને નાશ થાય. એટલે કબજિયાત દૂર કરવા વિરેચન દ્રવ્યો લે લે કરવાં તે રોગી માટે બિલકુલ હિતકર નથી.

કફનો ક્ષય થવાથી ઊંઘનો નાશ થાય છે. દર્દીને-કફનો ક્ષય કરનાર ચિંતા છે, પરિશ્રમ છે, શોક છે, ભય છે અને ક્રોધ છે; માટે દર્દીએ ખૂબ જ નિશ્ચિંત અને પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. વાતાવરણને વશ દર્દી રહેશે તો તેનો નાશ થશે.

આહાર વિષે

૧. જે માણસોનો જઠરાગ્નિ નબળો થઈ ગયો હોય, તેઓને તે અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે એક વખત આહાર આપવો. (અને તે પણ ઓછી માત્રાવાળો.)

૨ જેમને ઝાડોપેશાબ સાફ આવતા હોય અને જેઓ સમ અગ્નિવાળા હોય તેમણે બે વખત આહાર લેવો.

૩ જે માણસો ઔષધના દ્વેષી હોય, તેઓને ઔષધયુક્ત આહાર દેવો.

૪ જે રોગી અત્યંત મંદાગ્નિવાળો હોય તેને માત્રાહીન આહાર આપવો, તે પણ એક ટંક જ આપવો.

૫ જે દર્દી અતિકૃશ-દૂબળો હોય તેને દ્રાક્ષ, ગળો જેવાં દ્રવ્યોયુક્ત શમન-ખોરાક લેવો.

૬ જે દર્દી મેદવાળા હોય, જાડા હોય, પ્રમેહવાળા હોય, કફવાળા હોય, તેમણે લૂખો ખોરાક જમવો.

૭ જે દર્દીઓ સુકાયેલા હોય, તરશથી પીડાયેલા હોય, દૂબળા હોય તેમને પ્રવાહી આપવું.

દર્દીને ભૂખ લાગી છે કે નહિ તે જાણવાની ચાવી

(૧) શુદ્ધ કોઈ પણ જાતની વાસ વિનાનો ઓડકાર આવે. (૨) ઉત્સાહ

વધે (૩) જેમ ગીણુ ઉપર પાણી રેડીએ અને પાણી સરી જાય છે, તેમ ઝાડો-પેશાબ સાફ ઊતરી પડે. (૪) શરીરનું હલકાપણુ લાગે. (૫) ભૂખતરશ લાગે, તો સમજવુ કે ભૂખ સાચી લાગી છે હાકની ભૂખ નથી.

• દોષ અને મળ પાકી જાય ત્યારે જ ભૂખ લાગે છે જ્યારે આવી ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન લેવાનો સમય છે, એમ જાણવુ.

જ્યારે આમ પાકી જાય, ત્યારે માણસોને ભોજનની ઇચ્છા થાય છે, માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે એવી ઇચ્છા થાય, ત્યારે અન્ન આપવાનો સમય છે એમ સમજવુ.

એટલે વખત થાય, ત્યારે જમવુ એ દરદી માટે ઠીક નથી. ભૂખ લાગે ત્યારે જ જમવુ જોઈએ .

ભૂખ ન લાગી હોય, તો ઉપવાસ કરવો અને બીજે દિવસે જમવુ.

ગમે તે સમયે ખાઈ-ખા કરવુ એ અગ્નિને વધુ મદ કરનારી આદત છે

ભોજન પહેલા કફની વૃદ્ધિ હોય છે, તેથી આદુની કાતરી અથવા આદાના રસનો ઉપયોગ કરવો

જમણુની વચમા પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે, તેથી જમણુની વચમા પાણી પીવુ

જમણુને અતે વાયુનો પ્રકોપ હોય છે, માટે જમણ પછી ખાટી છાશ પીવી જોઈએ. આ પીણું સાજા માટે છે

દર્દીએ છ રસો વિષે થોડુ જ્ઞાન મેળવી લેવુ જોઈએ

(૧) કફ દૂર કરવા તૂરા, તીખા અને કડવા રસોનુ સેવન કરવુ તૂરા રસમા આમળા, હરડે વગેરે તીખા રસમા આદુ અને કડવા રસમા કારેલા, કડુ વગેરે

(૨) પિત્તવાળાએ ગળ્યા, તૂરા અને કડવા રસોનુ સેવન કરવુ. ગળ્યામા દ્રાક્ષ, તૂરામા હરડે અને કડવામા કારેલા, કકોડા, કડુ અને કરિયાતુ

(૩) વાયુવાળાએ ખારા, ખાટા અને ગળ્યા રસોનુ સેવન કરવુ.

જમતી વખતે અત્યત પ્રસન્નતા રહેવી જોઈએ જમ્યા પછી પણ રાજાની માફક બેસવુ. પછી થોડીવારે સો ડગલા ચાલવુ. પછી થોડીવાર ડાબુ પડખુ દબાવી સૂવુ આને વામકુક્ષી કહે છે પાણી ભોજનની વચમા થોડુ થોડુ પીવુ

ભગવાન સુશ્રુતની શિખામણ

(૧) જમનારને એકાતમા રમણીય ને સુગધી પુષ્પોની રચનાવાળા, સપાટ, રજ વગેરે ન પડે એવા, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમા જમાડવો

(૨) મનને પ્રિય લાગે એવા વઘાર વગેરે સસ્કારોથી યુક્ત કરેલ, પથ્ય તથા પ્રિય રસોવાળુ, ગધથી, વર્ણથી તથા સ્પર્શથી પણ પ્રિય લાગે તેવુ પવિત્ર, અત્યત ઊનુ ન હોય એવુ અને તુરતનુ પકાવેલુ ભોજન હિતકર છે

(૩) જમવામાં અત્યત શીઘ્રતા પણ ન કરાવવી અને અત્યત વિલબ પણ

ન કરાવવો.

(૪) ઉષ્ણ અન્ન બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૫) જમી રહ્યા પછી અને જમતાં વચમાં પ્રમાણ માત્રાથી પાણી પીવું.

(૬) સમજુ માણસે ભોજન કર્યા પછી જ્યાં સુધી અન્નનો આફરો મટે ત્યાં સુધી રાજાની પેઠે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલી શય્યામાં ડાબું પડખું દબાવી સૂવું.

(૭) જમેલા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું સેવન કરવું, એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે.

(૮) એકવાર જમ્યા પછી જ્યાં સુધી જઠરાગ્નિ નિર્મળ ન થયો હોય ત્યાં સુધી બીજીવાર જમવું નહિ. પહેલાં જમેલું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક કાચું હોય, તેટલામાં જે માણસ બીજી વાર જમે તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

(૯) માત્રાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે જે અન્ન હોય તેનો આહાર કરવો નહિ. જેમાં નકરો ચોખાનો લોટ જ આવતો હોય એવું અન્ન જમવું નહિ.

(૧૦) બહુ જ ભૂખ લાગી હોય, તોપણ એવું અન્ન માત્રાથી જ જમવું. એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપર બમણું પાણી પીવું, કે જેથી તે અન્ન કશું કષ્ટ આપ્યા વિના પચી જાય.

(૧૧) ઈર્ષ્યાથી, ભયથી, ક્રોધથી, કે લોભથી વ્યાપી ગયેલો અથવા રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો માણસ જે અન્નનું ભોજન કરે, તે અન્ન તે માણસને સારી રીતે પચતું નથી.

(૧૨) પેટમાં તથા અંગોમાં ભારેપણું લાગે, વમન જેવું થાય, ગાલ ઉપર તથા આંખોની કીકી ઉપર સોજો જણાય, જેવું ખાધું હોય તેવા જ ઓડકાર આવે અને શરીરમાં ચળ આવે, તો રોગીએ સમજવું કે હોજરી આહાર માગતી નથી.

જ્વર ઊતર્યા બાદ લેવા યોગ્ય શાકભાજી

પરવળનાં પાંદડાં, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં, નાના કૂમળા મૂળા, ગળોનાં પાંદડાં અને કાંદા વગેરેને પાણીમાં બાફીને શાક બનાવવું.

માંદા માટે હલકાં શાકભાજી અને ધાન્ય

શાકભાજી : પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં તાંદળજો, ડુંગળી, રીંગણાં, સરગવો, સૂરણ અને કૂણા મૂળા.

ધાન્ય : ચોખા (જૂના) (નવા હોય તો શેકેલા), મગ અને કોદરી.

દર્દીને વર્જ્ય

લોટના પદાર્થો, કાચા પદાર્થો, દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, ગોળ, ખાંડ, તળેલા પદાર્થ અને ઠંડા પદાર્થ આટલું દર્દીએ ત્યજવા યોગ્ય છે.

દર્દીનો અગ્નિ મંદ હોય છે. કફ વડે

મંદ અગ્નિ થાય છે, તેથી કોઈ પણ ચીકાશવાળો પદાર્થ માદાએ ખાવો નહિ

દર્દીને જમવાનો સમય

માંદા માટે જમવાનો સમય ફક્ત સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારનો જ છે, સૂર્ય માથા ઉપર આવે એટલે બાફ વાગે નહિ, પણ આપણો પડછાયો પડતો બંધ થાય ત્યારે તે વખતે આપણા શરીરમા અગ્નિનુ અને પાચકપિત્તનુ જોર વધુ હોય છે. તે વખતે જઠરાગ્નિનો અન્ન સાથે સુમેળ થાય છે અને જમેલા ભોજનનો પાકો રસ થઈ જાય છે છ કલાક બાદ હોજરી અને ગ્રહણી ખાલી થવાથી ભૂખ જરૂર લાગે, પણ રાત્રે બહુ વ્યય નહિ પણ આરામ હોવાથી એટલે કે ખર્ચ ઓછો હોવાથી આવકની જરૂર નથી

આ રીતે રાત્રે ભૂખ મારવાથી જે અગ્નિ ખોરાક પચાવવામાં રોકાયેલો હતો તે દોષોને પચાવશે, એટલે માદાએ દોષોને પચાવવા માટે પણ ફક્ત એક જ વાર જમવુ જોઈએ એકવાર જમવાથી છ કલાક બાદ રસનો પ્રવાહ જરૂર તૂટશે પણ શરીર દોષવિનાનુ થશે

સવારમા કફનો પ્રકોપ હોય છે, તેથી જમવાનો એ સમય બિલકુલ યોગ્ય નથી

સાંજે ન રહેવાય તો અત્યત હલકો ખોરાક લેવો

ખાઈને તરત જ દર્દીએ બિલકુલ સૂઈ ન રહેવુ, કારણ કે હોજરીનુ દબાણ ઉપરના હૃદય-અવયવને અનિયમિત કરી, મૃત્યુ નિપજાવે છે

ખાલી પેટે ચા-કૉફી, ઉકાળા, લીબુના શરબત દર્દીને વધુ મદાગ્નિ કરશે, માટે દર્દીએ જીભની લોલુપતાને વશ નહિ થતાં પથ્યને વશ થવું જોઈએ

દર્દીનો આચાર

કોઈ પણ માણસ આયુર્વેદમાં દર્શાવેલી દિનચર્યાના આચરણ વિના સુખપૂર્વક જીવી જ ન શકે અને જીવે તો એ સારી રીતે ન જીવે એ જીવવામા આનદ ન હોય આયુર્વેદે નિયત કરેલી દિનચર્યા એ તો પૃથ્વી પેદા કરનાર બ્રહ્માની શિખામણ છે આપણા પૂર્વજો આવી દિનચર્યા રોજ કરતા માદાને આ દિનચર્યા કેટલે અશે લાભદાયક છે, તે જાણવુ અત્યત આવશ્યક છે

સાજા માટે

(૧) સવારે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમા ચાર વાગે ઊઠવુ

(૨) કુદરતી હાજતે જવું

(૩) હાથપગ ધોવા

(૪) દાતણ કરવુ

(૫) અજન કરવું.

(૬) નસ્ય લેવો

(૭) તેલના કોગળા કરવા

(૮) ધુમ્રપાન કરવુ

(૯) પાન ખાવુ

(૧૦) અભ્યગ (માલિશ) કરવું.

(૧૧) વ્યાયામ કરવો

(૧૨) ચોપડવાનાં દ્રવ્યોનો લેપ કરવો.

(૧૩) સ્નાન કરવુ.

(૧૪) વેગ ન રોકવા.

(૧૫) દેવાર્ચનાદિક ક્રિયા કરવી.

(૧૬) અતિથિસત્કાર કરવો.

(૧૭) દુઃખમાં ઉદાસ ન થવું.

(૧૮) ક્રોધ ન કરવો.

(૧૯) મૈથુનમાં સંયમ રાખવો.

(૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દર્દી માટે

(૧) ઊંઘ ઊડે ત્યારે સ્વસ્થતા સહેજે પાછી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઊઠવું.

(૨) હરડે ફાકવી. (તાવમાં, નબળાઈમાં નહિ.)

(૩) હાથપગ ન ધોવા. (જાજરૂ ગયા પછી પણ હાથપગ ન ધોવા.)

(૪) તાવવાળાએ, આંખના દર્દીએ, માથાના દર્દીએ, ઊલટીવાળાએ, શ્વાસવાળાએ ઉધરસવાળાએ, દૂબળાએ, તરસ્યાએ, થાકેલાએ દાતણ ન કરવું. બીજાએ બાર આંગળ મોટું દાતણ કરવું.

(૫) અંજન ન કરવું.

(૬) કફના રોગીએ નસ્ય લેવો.

(૭) તેલના કોગળા ન કરવા.

(૮) ધુમ્રપાન ન કરવું.

(૯) પાન ન ખાવું.

(૧૦) વાયુના રોગીએ માલિશ કરાવવું.

(૧૧) વ્યાયામ ન કરવો.

(૧૨) ચોપડવાનાં દ્રવ્યોનો લેપ ન ો.

(૧૩) દર્દીને સ્નાનની જરૂર નથી.

(૧૪) વેગ ન રોકવા, પણ ક્રોધ, ઈર્ષ્યા અને ભયના વેગને રોકવા.

(૧૫) દેવાર્ચનાદિ મનથી કરવું.

(૧૬) જોવા આવનાર સાથે પ્રેમથી વર્તવું.

(૧૭) સરખું મન રાખવું.

(૧૮) ક્રોધ બિલકુલ ન કરવો. માંદામાંદા પણ બીજા ઉપર ત્રાસ ન કરવો.

(૧૯) મન, વચન અને કર્મથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

(૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દાતણ ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાને દાતણ કરવું પથ્ય નથી. તાવમાં લંઘણ હોય, લંઘણમાં નવો ખોરાક હોજરીમાં નખાતો નથી; તેથી હોજરીનો પાચક રસ આજુબાજુની દીવાલ બાળી દે, પણ મોંનો અમીરસ જે મોંમાંથી હોજરીમાં સવતો હોય છે તે જલદ અસર થવા દેતો નથી. આ કારણથી આયુર્વેદમાં લંઘણમાં, દર્દીએ દાતણ ન કરવું એવો આદેશ છે. "

દૂબળા માણસમાં કફનો ક્ષય તો હોય છે જ, તેમાં જો કફ બહાર કાઢી નાખીએ તો ઠીક નથી.

સ્નાન ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાએ સ્નાન ન કરવું. ઝાડાના દર્દીએ સ્નાન ન કરવું. વાયુવાળા રોગીએ સ્નાન ન કરવું. અજીર્ણવાળા રોગીએ નાહવું નહિ.

દર્દીએ ગરમી જાળવવાના ઉપાયો લેવા ઘટે, શરીરની ગરમી લઈ જાય તેવા

નહિ આજ્હાલ જે ઊના પાણીથી કિશી લેવામાં આવે છે, તેનાથી શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે અને ઉજ્હેરણીથી લોહીનું પરિભ્રમણ વધે છે.

स्नानममतिचेष्टां च व्यायामं स्त्रीं च वर्जयेत् । तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

તાવવાળાએ સ્નાન ન કરવુ. તેથી તાવ શાંત થાય છે અને પાછો આવતો નથી

જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ પણ વિષ પેઠે સ્નાનનો ત્યાગ કરવો

જ્યાં સુધી બળ, વર્ણ, અગ્નિ અને શરીર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ન આવ્યા હોય, ત્યાં સુધી રોગીએ સ્નાન કરવું નહિ

માંદાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું

નોંધ: માંદાથી માવજતો નર્સ દ્વારા જે કરાય છે તેના નોકરો સારાનરસા કેમ ઇન્દ્રિયની બાબતમા સમજાય છે મંદ-અગ્નિમા બ્રહ્મચર્ય ન પાળવાથી પ્રતિલોમ-ક્ષય થાય છે વધુ અશિત થઈ ધાતુ ઘસાય છે માંદાનુ વાંચન શૃંગારિક બિલકુલ ન હોવુ જોઈએ, મનને વધુ મજબૂત બનાવે તેવુ તેનું વાચન હોવુ જોઈએ

માંદાએ પવન સેવવો નહિ

નોંધ: વેન્ટીલેશન (હવા)નો મહિમા માંદાને મારી નાખનાર છે માંદાએ બાંધવું જોઈએ. ઋષિમુનિઓ હજારો વર્ષ વાયુવગરની ગુફાઓમા જીવતા હતા

આયુર્વેદ 'निर्वाते आयुषो वृद्धि' એમ વર્ણવે છે. વાયુવિનાના સ્થાનમા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

વાયુ શીત છે ને શરીરની ગરમી ઓછી કરનાર છે

માંદાએ રોગનો નાશ કરવા સર્વ બાજુથી નાકાબંધી કરવી જોઈએ. દવાથી, આચરણથી, પથ્યથી અને તપથી બચાવુ એ તપ તો છે, પણ તપ વિના શુદ્ધિ-શ્રેય નથી

માંદાએ ઠંડું પાણી ન પીવું

નોંધ: તાવવાળાએ, સળેખમ-વાળાએ, પડખાનુ શૂળવાળાએ, આફરા-વાળાએ, કફના રોગીએ, અરુચિવાળાએ, નહણીવાળાએ, શુળમા, શ્વાસમા, ઉધરસમા, વિદ્રધીમા અને હેડકીમા ઠંડું પાણી ન પીવુ

ઠંડુ પાણી મંદ અગ્નિ કરે છે, કફ કરે છે, પચતું નથી, એટલે તૃષા છીપતી નથી અજીર્ણ પેદા કરે છે, આફરો કરે છે, માંદાને ઠંડુ પાણી બિલકુલ હિતાવહ નથી

વાયુ, કફ અને જ્વરવાળાને ઊનુ પાણી હિતકારક છે તે દીપન છે, કફને દૂર કરે છે

વાત, કફ, જ્વરમા તૃષા લાગે, તો ગરમ પાણી પીવું તે કફનો નાશ કરીને તૃષાને મટાડે છે, અગ્નિને વધારીને નાડીઓને કોમળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે વાત, પિત્ત, કફ, સ્વેદ, ઝાડો અને મૂત્ર વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે

પાણી ઉકાળવા માટે નીચેથી પહોળું અને ઉપરથી સાંકડું એવું વાસણ લેવું. તેમાં પાણી રેડી ઢાંકી દેવું અને ધીમે તાપે ઊનું કરવું. વરાળ અંદરની અંદર જ પડે એ જરૂરી છે. પાણી બળતાં માત્ર અર્ધો ભાગ જ બાકી રહે તે પાણી માંદાને હિતકર છે. તે જ્વરને એકદમ મટાડે છે.

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે ભારે થઈ જાય છે અને રાતે ઉકાળેલું પાણી દિવસે પીવામાં આવે તોપણ ભારે છે. અને ઉકાળેલું અને જેમાં કંઈ પણ ગરમી રહી ન હોય એવું વાસી પાણી સવારે ન પીવું.

રોગીએ આળસથી ચલાવી લેવાની ટેવ રાખવી નહિ.×

દિવસે સૂવું નહિ.

નોંધ: રોગીએ દિવસે સૂવું નહિ, કારણ કે દિવસે સૂઈ રહેવાથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. અતિસાર–ઝાડાવાળા, શૂળવાળા, અને ક્ષીણ થયેલા બાળકે અને અજીર્ણ-વાળાએ દિવસે સૂવું.

રોગીનાં વસ્ત્ર

રોગીએ બિલકુલ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં.

× ઘણું પાણી પિવાય તો અન્ન બરાબર પાકતું નથી અને તદ્દન ન પિવાય તોપણ અન્ન બરાબર પાકતું નથી; માટે માંદાએ અગ્નિ વધારવા વારંવાર થોડું થોડું પાણી પીવું. જમ્યા પહેલાં પાણી પિવાય, તો અગ્નિ મંદ થાય શરીર નબળું પડે. જમવાના મધ્યમાં ...ય તો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને જમી ...ા પછી પિવાય તો શરીર જાડું થઈ જાય છે.

કદી પણ આળસને વશ થઈ દદીએ મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ; કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શરીરમાં ચળ આવે છે. જૂ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ગ્લાનિની, કુરૂપતાની તથા દારિદ્રયની બહુ જ વૃદ્ધિ થાય છે.

રેશમી વસ્ત્રો, ઊનનાં વસ્ત્રો અને રાતાં વસ્ત્રો વાયુ તથા કફને દૂર કરનાર છે, શિયાળામાં આવાં વસ્ત્રો પહેરવાં. ધોળાં વસ્ત્રો શુભ (કલ્યાણ) દેનારાં કે ટાઢ અને તડકાનું નિવારણ કરનાર છે. તે ગરમ નથી તેમ ઠંડાં પણ નથી.

નખ, દાઢી અને કેશ સાફ રાખવાં. પાંચ પાંચ દિવસે હજામત કરવી જોઈએ. નખ, દાઢી, કેશ અને બીજા વાળ કતરાવવા અને ઉતારવા જોઈએ. એમ કરવાથી શરીરની શોભા વધે છે, પુષ્ટિ મળે છે, ધન મળે છે, આયુષ્ય વધે છે, પવિત્ર થવાય છે; અને ઉત્તમ કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નાકના વાળ કદી પણ ચૂંટવા કે ચૂંટાવવા નહિ કારણ કે એ ચૂંટવાથી કે ચૂંટાવવાથી તુરત જ આંખો નબળી પડી જાય છે.

દરિયા–કિનારો રોગી માટે અપથ્ય છે. ભીનાશવાળી હવા રોગીને મંદાગ્નિ કરનાર છે. કાચું વજન વધારનાર છે. કાઠિયાવાડ જેવો મધ્યમ દેશ હિતકર છે. સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન સરખી રીતે હોવાથી વાત, પિત્ત અને કફની સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે.

માંદાએ હરફર કરવી નહિ. સુશ્રુત કહે છે:

તાવમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, એટલા માટે તાવવાળો જ્યાં બેઠો હોય ત્યાં જ તેને જમાડવો અને ત્યાં જ મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ કરાવવાં, પણ ભોજનાદિક કરાવવા માટે તેને બીજે ઠેકાણે ફેરવવો નહિ.

બરફ

માંદાએ માથે બરફ મૂકતા બહુ બીવુ જોઈએ અતિશીતના લોહીને એકદમ ઠંડુ કરી રુધિરભિસરણની ક્રિયાને ઘટાડે છે. બરફ અગર તો અતિ ઠંડક મૂકવાથી આયુર્વેદ પ્રમાણે શોષ થાય, ઊલટી થાય, મદ થાય, મૂર્છા થાય, ભ્રમ થાય, તૃષ્ણા થાય અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

દર્દીનો મિત્ર

'દર્દીનો ઉત્તમ' મિત્ર શેક છે. શેકથી કફનો નાશ થાય છે અને લોહીની ગતિ સારી થાય છે શેક માટા માટે હરઘણની ગરજ સારે છે કોથળી કરતા સગડીમાથી કપડા વડે, સીધો જ લૂણો શેક થાય તો સારુ. શેક કરવામા દર્દીએ બિલકુલ આળસ ન કરવી વાયુવાળા રોગીને પેટ ઉપર સતત શેક કરવાથી વાયુ નીચે જશે આમવાત(રૂમેટિઝમ)મા સાધાઓ ઉપર શેક કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થશે ગળામા ગાંઠો અગર પડખામા દુખાવો હોય, ત્યાં પણ દર્દીએ સતત શેક કરવો જ્યા ગરમી છે ત્યા જીવન છે ગરમી રુધિરને ફરતુ રાખનારી છે, માટે સહેજ ગરમ પાણી પીવુ, શેક કરવો, હુંફાળી પથારી રાખવી, ઓરડી બંધ રાખવી. આ બધા સરળ જણાતા નિયમો અત્યત હિતકર ને આયુપ્રદ છે.

દર્દીનો દુશ્મન

પથરા કે છો ઉપર ઉઘાડે પગે ચાલવુ એ દર્દીના પાકા દુશ્મનની ગરજ સારે છે. ઘેરઘેર ચીપણ હતું ત્યારે શરદી થવાના આટલા બધા દાખલા નહોતા એક બાજુ દર્દી આદુ, કેસર, ગંઠોડા, આસવ વગેરે ગરમી લાવવા માટે પીએ અને બીજી બાજુ પથરા કે છો પર ચાલવાથી પગના તળિયા દ્વારા શરીરની ગરમી ચુસાઈ જાય, એટલે ગરમીની આવક કરતા ગરમીની જાવક વધી જાય. આથી દર્દીને અંતે તો દેવાળુ જ કાઢવુ પડે ને!

માટે દર્દીએ ઘરમા લાકડાની ચાખડીઓનો ઉપયોગ કરવો, મોજા પહેરેલા રાખવા, ઘરમા ચીપણ રાખવુ અથવા તો ગાદલીઓનો ઉપયોગ કરવો

દર્દીએ શરદીથી બચવા માટે કાન અને ગળુ સાચવી લેવા જોઈએ

દર્દીનો ધર્મ

હજી પણ એવા ચે સસ્કારી લોકોને મે કેટલેક ઠેકાણે જોયા છે, કે તેઓ પોતાના દર્દ માટે અત્યત આતુરતાથી 'વૈદ બાપા! આપ સર્વના દુખ હરનાર પ્રભુ છો. આપ મારો રોગ દૂર કરો!' એવા નમ્ર અને વૈદ્યમા રોગ મટાડવાનો ભાવ ના તેવા શબ્દો બોલે છે. દર્દી પૂજ્ય અને માન રાખે, તો જ વૈદ્ય

તંદુરસ્ત જીવન જીવવા અંગેની સૂચનાઓ—નં. ૬

અશક્ત અને ચેતનવિહોણા—આ બધું ખાંસીને લીધે.

જો તમે ખાંસીના દર્દથી પીડાતા હો તો તમારાં કામકાજમાં કે રમતગમતમાં તમને ક્યાંય ચેન પડશે નહિ અને જીંદગી દુઃખરૂપ બની જશે. ખાંસીની અવગણના કરવાથી તમારી તંદુરસ્તીને ભારે ધક્કો પહોંચશે એટલું જ નહિ પરંતુ વખત જતાં, દમ, ફેફસાંનું સુજી જવું, ક્ષય ઇત્યાદિ ભયંકર રોગોના ભોગ થઇ પડશો.

એલેમ્બીકનું 'ગ્વાઇકોડીન-ટર્પ'-વસાકા લઇને આવાં અનિષ્ટ દર્દોને તિલાંજલી આપો. તે ખાંસીના ઉદ્ભવસ્થાનનેજ પકડે છે, બળતરા શાંત કરે છે, ખાંસીને જડમૂળથી સદંતર નાબુદ કરે છે અને સંપૂર્ણ આરામ કરે છે.

ગમે તે કારણથી ખાંસી થઇ હોય તો
પણ તમારા તબીબની સલાહ લ્યો.

AL. 459

એલેમ્બીક કેમીકલ વર્કસ કંપની લીમીટેડ, વડોદરા.